«Святослав»

Семен Скляренко

КНИГА ПЕРША

КНЯГИНЯ І РАБИНЯ

Мандруючи понад старим Дніпром
світанками, удень і вечорами,
вночі, під чистим зоряним шатром,
перед вогнем, що руки грів теплом,
я думкою летів через тумани.
Туди, в минувшину далеких днів,
коли діди, забуті й незабутні,
уперше стали між високих гір,
оглянули широкий виднозір,
за покоління дбаючи майбутні.
Трудилися у поті своїх чіл,
орали землю, ставили оселі,
воздвигли городи і частокіл
і в клопоті буденних трудних діл
сади садили, будували села.
Сварилися, бо рід ішов на рід
і плем'я кров братерську проливало,
на князя князь ішов, і був розбрід,
і знов був мир, за рало брався рід,
Русі знамена сонце осявало.
Боролись предки. З моря і степів
ворожі хижі орди налітали,
палили городи і нищили засів,
та проти них вставала тьма списів,
мечі із піхов люди витягали.

Спасибі вам за цю тернисту путь,
в труді й на раті гідно ви стояли,
нікому з нас ніколи не забуть,
і кожному годиться пом'януть,
що ви створили, що ви збудували.
Почнемо ж нині повість цю смутну
про порохом повиту давнину,
про ті часи, далекі й незабутні,
коли діди, прославлені в віках,
виходили на свій великий шлях,
за покоління дбаючи майбутні.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Вийшовши на вал городища, Ант довго дивився й прислухався. Усе віщувало добру днину: від Дніпра ледь повівав теплий низовий вітер, небо вгорі було чисте, а зорі на ньому ясні, срібний серп місяця спускався до правого берега, на травах лежала щедра роса, на Дніпрі і в затоках, прокидаючись, весело перекликались птахи. Тож Ант вирішив, що йому не слід ждати, й одразу повернувся до хижі. Переступивши в темряві кілька кам'яних східців, що вели вниз, він відчинив важкі набряклі двері і опинився в хижі.

Там було дуже тепло, парко. Посередині, у викладеній камінням ямі, тліло вогнище, над яким, ніби велике кінське вухо, звисав виплетений з лози й обмащений рудою глиною широкий димар. Ант знайшов у півтемряві сухих дров, підкинув до вогнища, і воно ожило, загоготіло, у димар хвилею покотив густий дим.

Коли вогонь розгорівся ще дужче, у хижі посвітлішало, в червонкуватому миготливому відсвіті окреслились стіни, на кілочках висіли зброя й одежа; складена із жердин, підперта сошками стеля, до блиску витерта ногами кам'яна підлога, низькі двері в стіні, що вели до клітей.

Посеред хижі, недалеко від вогнища, стало видно викладену камінням ще одну яму-піч, у якій пекли хліб, різний посуд біля неї — череп'яні з вузькими шийками корчаги й широковерхі горнці, дерев'яні кадоби, ночви, миски.

Нарешті полум'я освітило й куточки хижі; в одному з яких — за вогнищем — стало видно глиняний приступок, а на ньому дерев'яні постаті Перуна й Волоса, невеличкої бронзової, вкритої прозеленню Роженици — фігурки голої, із складеними на животі руками жінки.

У другому кутку хижі, праворуч від вогнища, на низькому помості з дощок, прикрившись звіриними шкурами, лежало кілька чоловік. Ант ходив по хижі дуже тихо, скрадаючись, і вони, либонь, не чули його кроків — спали.

Ант зняв із стіни лук і тул* (*Тул — колчан для стріл.), поклав їх біля вогнища. Зігнувшись у низьких дверях, заліз у кліть, щось у темряві довго шукав, а коли повернувся, в руках у нього був цілий жмут комишевого й березового пруття, різні залізця. Сів біля вогнища, взяв ніж, заходився, готуючи стріли, стругати пруття; на один, тонкий, кінець кожного прутика насаджував жолобчате залізце з вістрям, на другому робив вирізку або доточував костяний зуб.

У цей час на помості під шкурами хтось заворушився, і звідти виліз спочатку син Анта Микула, а за ним — його жона Віста.

— Що, отче? — запитав, протираючи очі, Микула. — На лови збираєшся?

— Чув нині ніччю рик, — відповів Ант. — Піду поникаю...

— То, може, пішли би оба?

— Ні, Микуло, — заперечив Ант. — На лови йду сам, ви з Вістою ліпше ідіть випалюйте ліс.

— Гаразд, отче, — згодився Микула. — Ми підемо до лісу.

Віста вже зарила в жар горнець з водою, кинула в нього в'яленої риби й солі, дістала коржів, поставила просто на камені перед вогнищем дерев'яну миску, поклала ложки, метнулась з хижі з цебром, щоб принести води, за нею вийшов і Микула.

Тоді під шкурами на помості ще щось заворушилось, і звідти висунула спочатку голову, а потім вилізла дівчина — в одній сорочині на голому тілі, з розкошланим волоссям, карими блискучими очима. Вона прокинулась, либонь, раніше і чула розмову старших, бо підійшла до Анта й запитала:

— А що то за рик, діду?

Ант теплими очима подивився на онуку, одіклав набік комишину, до якої готувався ладнати залізце, й погладив дівчину по голові.

— То й ти встала, Малушо?

— Я давно не сплю, діду.

— Рикають олені, — сказав, тримаючи на голові в дівчини свою руку, Ант. — От піду поникаю, встрель оленя, приволочу — буде м'ясо, буде й хутро.

— А ти не боїшся, діду?

— Ні, Малушо! Я поцілю його ось цією стрілою, а коли впаде-ножем...

Дівчина захоплено дивилась на обличчя Анта — засмагле, все в глибоких зморшках, з сріблясто-сивою бородою, з довгими вусами. По ньому повз багряний відсвіт вогнища.

Увійшов Микула.

— Денниця* (*Денниця-вранішня зоря.) догоріла, — сказав він. — Світає. Біля хижі почулись швидкі кроки. Віста принесла цебер води.

— Обмийся, — звеліла вона дівчині. На жару в горнці вже парувала юшка.

— То й сядемо, — владно промовив Ант. Усі стали підходити до вогнища. Віста налила з горнця у миску юшку, поклала ложки, наламала коржів. Але ніхто не їв, усі мовчали.

Ант відклав свої стріли й залізця, встав і пішов до дверей хижі, розчинив їх і одступив набік, щоб кожен, хто трапився б у цю годину, міг зайти й сісти до вогнища. Але в дворі, як звичайно, нікого не було, і, зачинивши двері, Ант

повернувся й сів на підлозі перед вогнищем. Близько від нього сіли Микула з Вістою й дівчина.

Проте й зараз ніхто не почав їсти. Усі мовчали. Замисленими очима дивився на вогонь Ант, туди ж неспокійним поглядом дивились Микула, Віста, дівчина.

Такий був давній покон* (*Покон— звичай.) їхнього роду: люди, що жили у городищі, в цій хижі і в інших, завжди збиралися на світанні тут, щоб поїсти, послухати слова старійшини. Раніше ніж починати снідання, старійшина ламав хліб, брав частку від страв і кидав це у вогнище, бо, як вірили, під ним жили душі пращурів, усіх, що пішли вже з роду. Вони також жадали своєї жертви.

І зараз старійшина Ант одломив і кинув у вогонь шматок коржа, набрав з миски й виплеснув ложку юшки.

Усі бачили, як упав на жар шматочок коржа, як у тому місці, де пролилась юшка, вогонь притух, а потім розгорівся.

Тоді Ант набрав нову ложку юшки.

— Боги прийняли жертву, — сказав він. — Будемо їсти ми, і щоб завжди нам було добре...

Хіба міг старий Ант знати, що це остання його жертва?

Після снідання Ант одягнув широкий пояс, почепив до нього з лівого боку набитий стрілами ремінний тул, з правого — ніж, взяв у руки зроблений з буйволової кості лук, попробував тятиву.

Це був добрий лук, який Ант дістав тоді, коли ходив з князем Олегом до Джурджанського* (*Джурджанське — Каспійське море) моря. Тятива на ньому була зроблена із кінської жили, і зараз, коли Ант натягнув її й раптом одпустив, вона довго й тонко дзвеніла.

— Грає! —засміявся Ант. — Аби тільки олень! Так вони вийшли з хижі — батько Ант, босий, у чорному гостроверхому вовняному ковпаку, грубих сірих ногавицях і такій самій сорочці, підперезаний поясом, озброєний луком, стрілами, — воїн; син його Микула — з непокритою головою, в довгій, підперезаній ремінцем сорочці, босий; на порозі стояла Віста — вона винесла

батькові на дорогу у міху коржів, шматок веприни, дрібок солі; з темної ж хижі, де ясним вогнем горіло вогнище, визирала Малуша.

Батько Ант зітхнув — певне, він пригадав, як колись, почувши оленячий рик у лісах, збирались на цьому дворі, сідлали коней вої — десять, двадцять, тридцять, — їх проводжали жони, діти, старійшини ж сиділи під стінами хижі й посміхались, пригадуючи свої давні лови...

Зараз батько й син стояли на тому ж місці, серед того ж самого двору, але тихо й порожньо було навкруг. Хижа, у якій жив Ант і його предки, вросла в землю, похилилась; біля хижі ще лежав камінь, на якому колись гострили мечі й ножі, але зараз його затягало травою й зеленим мохом; у дворі не ревла, як колись, худоба, а кінь Анта — старий бойовий кінь —гриз на валу в'ялу пашу; навіть пес їхній — добрий пес, вовкодав, — постарів, спав під стіною.

Коли Ант з Микулою пройшли двором і вийшли на вал, їм стало видно хижі і тих родовичів, що народились тут, у городищі, але пішли звідси. Хижі тяглись півколом, що починалось біля Дніпра, завертало до лісу і знову виходило до Дніпра вище, біля кам'яного оскола* (*Оскол — скеля.).

Хижі ці були не такі, як та, в якій доживав Ант. Стара хижа їхнього роду ховалась за валами городища, ці ж здебільшого стояли на горбках. У городищі було ціле поле, двір від двору відділяло гостре околля, самі хижі були великі, деякі з них помащені білою або зеленою глиною, над деякими височіли дахи з драниці, з димарями, голубниками.

Зараз скрізь у хижах вже прокинулись, там чулись голоси, ревла худоба, високо в небо від хиж тяглись димки.

— То я й піду! — промовив Ант, взявшись за лук;

— Іди, отче — попрощався Микула.

2

Великий і численний рід, один із родів полянського, племені, до якого належав Ант, споконвіку жив над Дніпром. У ті часи, про які йде мова, тут, на високій кручі, недалеко від землянки Анта, ще стояло — впритул одним боком до лісу, а другим до Дніпра — городище, на валах якого пращури роду не раз

сходились з ворогами, через що рови й піски навкруг засіяні були стрілами, людськими кістьми, черепаям. Звідсіля ж скрізь по кручах над Дніпром у ясну днину можна було побачити городища інших родів, від них ген-ген у степ рядами тягнулись могили — деякі дуже давні — з кам'яними постатями забутих предків. Вони стояли на вершинах могил, як сторожі, у шоломах, з мечами біля поясів, довгими, аж до колін, руками; могили повесні обсипав білий цвіт, а восени, ніби бризки крові, буйно вкривали кетяги калини.

Ант прожив чимало на світі, мав братів — Тудора, Жадана, Тельця й Прися, що загинули один за одним на брані, було в Анта три жони, яких він набагато пережив, а від них мав синів... Але й з синами не пощастило Анту — чотири з них склали голови в далеких походах, з трьох синів, що залишились живі, два покинули під старість батька.

Як і чому все це сталось, Ант зрозуміти не міг. Колись, ще за діда Воїка й батька Уліба, жили вони родом своїм у городищі в одному дворі, де на чільному місці стояла землянка старійшини, а ошую й одесну від неї землянки молодих, ще далі — кліті, ями для всякого жита, обори. Тоді вони разом виходили за городище, щоб засівати землю, разом ходили на лови, їли біля одного вогнища, поважали й слухали старійшин своїх. І старійшини, правда, були того варті — вони першими виходили на вали, коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили людей на рать, від роду складали богам жертви, чинили суд.

Часто, підійнявшись стежкою між трав на вали городища й дивлячись на плесо, кручі, на весь Любеч, як прозивали це місце люди, Ант думав і сумував, чому живе так довго, чому його не кличуть до себе предки? Він, Ант, як єдиний син, що залишився в живих після старійшини Уліба, заступив місце батька, по закону й покону дідів був старійшиною, але хіба він міг стримати рід, що розсипався на його очах, танув?!

Це почалося за старійшин Воїка й Уліба, але тоді рід був великий, міцний, дружний, і коли один воїн пішов жити до жони в інший рід за Дніпром, а ще раз молоде подружжя оселилось на горі між двома родами — шкоди від цього не було. Але коли помер Уліб, то одразу багато родичів вийшли й поставили свої хижі далеко від городища над Дніпром і попід лісом; пізніше родовичі стали виходити один за одним, і нарешті дійшло до того, що по всій

долині й кручах виросли, як гриби, хижі й оселі. Біля старійшини Анта залишилися тільки три сини — Бразд, Сварг та ще Микула.

Довго сидів на дідівському дворі і син Бразд. Ант сам послав його до княжої дружини, коли князь Ігор ішов на деревлян, сподівався, що повернеться Бразд і житиме з ними сукупно.

Бразд повернувся і, як говорили люди, з великою данню. Цілий міх привіз із собою, а крім того, ще й княжу печать, пожалування. За вірну службу князь Ігор давав йому поприще* (*Поприще — міра довжини, 2/3 версти.) землі, поприще лісу, де сам захоче Бразд, і назвав його в Любечі своїм княжим мужем.

Що це за княжий муж, усі дізнались пізніше, коли в Деревлянській землі вбили князя Ігоря і коли на столі в Києві сіла Ольга. До цього Любеч платив князеві дань — від рала й від диму. Княгиня ж Ольга завела скрізь — і в Любечі також — уроки й устави* (*Уроки й устави — податки.). Устав їм робив князь чернігівський Оскол, брав урок волостелин остерський Кожема, а посадником його в Любечі став Бразд. Тоді він і пішов від батька Анта, збудував над Дніпром терем.

Жив біля батька син Сварг — золоті руки мав хлопцем, від старих людей, а також і від Анта навчився варити крицю, замолоду залізом і кузню* (*Кузнь — різні вироби із заліза.) постачав весь рід. Але пізніше, коли одружився Сварг з дівчиною іншого, задніпрянського роду, то вийшов з городища, поставив на узліссі свою хижу.

Тільки один син Микула залишився з батьком Антом. З цим сином старійшина і доживав свій вік.

Любеч — так здавна називали люди полянського племені городцще роду Воїків над Дніпром. Навкруг цього городища стали інші городища й роди — все любечани. А от роди й розсипались. Любеч, Любеч, що сталось з тобою?

Заглибившись у свої думи, тихо крокував лісом старійшина Ант.

Це був чудовий віковий ліс, що починався далеко здідси в верхніх землях і широкою пасмугою, звиваючись, як полоз, тягнувся понад лівим берегом Дніпра, ніби прикриваючи його від поля, аж до пониззя.

Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом поодинці, з голими, жовтими як віск стовбурами, і зеленими, рясними вершинами височіли вони над лісом, ніби дозорці, що, збивши наозад ковпаки й приклавши руки до чіл, пильнують, дивляться у вічність.

Під ними ж, як вої, що тільки ждуть загаду і одразу, коли пролунає клич, рушать уперед, — стояли, переплітаючись гіллям, вростали в землю корінням дуби й берези, ясені й осокори, а де болота — вільшина.

Були дні, коли по вершинах сосон угорі пробігав легіт, все дужче й дужче починали дзвеніти їхні стовбури, і тьма дерев озивалась шумом-скрипом, розгойдувалась, рипіла, рвалась із землі.

Тоді над лісом, як вали в морі, котились важкі, чорні хмари, вони чіплялись за вершини сосон, обгортали тьму дерев, у чорній імлі з хмар починали бити блискавки — вціляли то в одно, то в друге дерево, що з великим гуком, ніби прощаючись із життям, падали, валились на землю.

Але цього ранку, коли Ант вирушив на лови, в лісі було тихо, ніщо не порушувало його спокою й величі, вряди-годи тільки десь сумно жалілись горлиці, каркав ворон, та ще в ярах, які перерізували ліс, дзвеніли шумні потоки.

Проте не до цих шумів і звуків дослухався Ант. М'яко ступаючи по настилу з опалого листу, який товстим шаром лежав під деревами, обережно розриваючи гілля всипаної червоними ягодами шипшини, він слухав, чи не почує-десь рику оленя.

Раз він натрапив на цілий табун вепрів, що спали в яру над потоком, сполошив їх, але не став гнатись за ними, бо стикатись одному з цілим стовпищем цих хижих звірів було небезпечно.

Потім Ант пройшов зовсім близько від барлога ведмедя — і з ведмедем він зустрічатись у цей час віч-на-віч не хотів: нехай лягає спати. Ант зустрінеться з ним, коли все навкруг вкриють сніги.

А потім він хоч і не чув рику, але натрапив і на оленячий слід... їх було два, це Ант побачив по сліду копит. Олені провели тут усю ніч, що видно було по розбитій землі, вони пішли звідси зовсім недавно, бо скрізь на траві ще лежала роса, а там, де проходили олені, вона була збита.

Ант рушив по сліду оленів. Їх, напевне, хтось сполохав, бо спочатку вони бігли широким кроком, далі пішли спокійніше, один за одним, часто зупиняючись і обгризаючи молоді пагінці на берізках і грушах, а в зелених долинках ласували свіжою травою.

Пізніше, коли сонце піднялось високо над лісом, роса опала, трава просохла і стежити за оленями стало важче, Ант вдивлявся навкруг так, що йому аж очі боліли, слухав так, що аж дзвеніло у вухах, втрачав слід, знову знаходив його, знову втрачав.

Проминуло, мабуть, багато часу, і далеко зайшов Ант, бо помітив, що ліс рідшає, сонце опинилося в нього за спиною.

Але в цей час він ще раз піймав слід оленів — вони тільки-тільки пройшли березняком, вільшиною по болоту і йшли спокійно рядком.

Ант вийшов на узлісся, став під деревом, щоб його не помітили олені, побачив перед собою випалене сонцем поле, де рядами стояли високі могили, де було надзвичайно тихо, тільки цокотіли й цокотіли коники.

І тоді сталось те, чого Ант не міг ждати, — серед одноманітного стрекотання коників почувся пронизливий свист, і раптом гостра стріла впилася в груди старійшини Анта...

3

Стоячи на валу, Микула довго дивився, як батько пішов з луком у лівій руці в'ялими травами, якийсь час крокував по узліссю, а там і зник між стовбурами дерев.

Тоді Микула з Вістою, взявши корчажець із жаром, також пішли до лісу, де треба було випалювати пеньки, а в городищі залишилась тільки Малуша.

Коли ж увечері, чорні від диму й дуже стомлені, Микула з Вістою повернулись з лісу, батька не було.

— Забарився старійшина, — сказав Микула. — Певне, далеко зайшов.

І коли стемніло, Микула кілька разів виходив у двір, прислухався, але ні увечері, ні за всю довгу ніч кроків батька біля хижі не було чути. Не з'явився Ант і наступного дня, й ще одній ночі.

Тоді, аж на третій день, Микула кинувся по Любечу: рід розповзся, кожен живе нарізно, а все ж Ант — старійшина: коли приїжджає хто від князя — він веде з тим мову, коли ставиться дань — йому належить перше слово... Микула не помилився: і брат Бразд, і брат Сварг дуже стурбувались, почувши, що Ант два дні тому пішов до лісу й не повернувся; усе селище сполошила чутка про те, що Ант зник. Тому три брати і ще кілька любечан з ними засідлали коней, поїхали слідом Анта, довго никали в лісі; нічого там не знайшовши, виїхали в поле.

Там, на високій могилі з кам'яним пам'ятником колишньому старійшині їхнього роду Воїку, вони знайшли Анта. Він лежав весь у крові, з стрілою в грудях.

Проминули день і ніч, ще один день і нова ніч, але Ант не приходив до пам'яті; весь у вогні лежав на помості, з грудей його виривались хрипи й свист, часом він заходився від кашлю, простягав перед собою руки.

Микула й Віста не відходили від батька, перевертали старійшину, піднімали вище на соломі його голову, напували.

Уранці й надвечір невелика родина сідала навкруг вогнища. Віста наливала в миски страви, клала дерев'яні ложки, їжа в них була одноманітна, убога — юшка з в'яленої риби з прісними коржами, спеченими на камінні вогнища, сочиво з гороху або квасолі, іноді ціж із ситою* (*Ціж із ситою — кисіль з розчином меду.). Тепер уже Микула лив ложку юшки й кидав дрібні шматочки коржа у вогонь. Принишклі Віста й Малуша дивились, як вогняні язики

обгортають і поглинають жертву, потім починали їсти. Тільки батько Ант нічого не їв, лише зрідка ковтав воду. Дивно було, як тільки живе старійшина.

Пізньої ночі Микула сидів біля вогнища і думав. Віста і Малуша вже спали. У вогнищі потріскувало й сичало мокре коріння, неначе там хтось сидів і важко дихав. Звуки долітали і з-за стін хижі. Одного разу здалося, що десь близько плаче дитина, іншим разом чувся безугавний, страхітливий легіт, іноді біля самого порога лунали дивні кроки — не людини і не коня...

Але Микулу ці звуки й шуми не дивували й не лякали. Він, як і всі його предки, що споконвіку жили над Дніпром, вірив у те, що на світі є боги добрі і боги злі, що людина може жертвою купити у добрих богів щасливе життя, але не повинна ворогувати й з богами зла.

Дослухаючись до звуків і шумів ночі, він пізнавав за дверима кроки домовика, що має цапині копита, на вітах дерев плакали, як малі діти, нави, на даху реготались диви, а під вогнищем у землянці ворушились чури — душі предків.

І раптом він почув тихий голос батька Анта:

— Микуло!

Він аж здригнувся, бо ніяк не сподівався, що батько Ант може подати голос. Схопився і одним кроком опинився біля помосту.

Батько Ант дивився на нього таким поглядом, ніби хотів переконатись, чи справді то син стоїть перед ним.

— Микуло!

— Це я, батьку Ант! Що треба? Старійшина сказав:

— Нічого... Чи готові сани?

— Сани?

— Так, так, вони мусять стояти за порогом... Подивись...

Микула зрозумів і жахнувся батькових слів. Сани! Отже, він збирався у далеку дорогу — до пращурів.

— Сани готові, — сказав Микула.

— То й добре, — промовив Ант. — Я вже буду їхати. Він на мить замовк, одкинув голову і довго дивився на димар, куди тонким струмком вкочувався дим... Потім сп'явся на руки, провів очима по землянці й помосту, де спали Віста і Малуша.

— Тут нікого немає? — запитав Ант.

— Ні, батьку Ант, тут нікого немає, — швидко відповів Микула, думаючи, що старійшина знову втрачає свідомість.

Батько Ант сидів на помості, впираючись руками в дошки. Обличчя в нього бліде й суворе, очі чисті, він навіть не хрипів, не кашляв, був лише неспокійний.

— За порогом хтось стоїть, — сказав він.

— Ні, батьку, — відповів Микула, — там нікого немає.

— Не говори, — перебив його Ант. — Я знаю... Вони стоять, ждуть. Іди ближче. Слухай, Микуло... Він замислився, ніби пригадував щось.

— Так, так, — повів далі він. — Отоді за лісом мене вцілив печеніг... стрілою в груди... Але я вистояв, сховався, а потім поповз у поле, вбив печеніга біля могили старійшини діда Воїка. І там я довго лежав... Уночі ж, коли зійшов місяць, до мене прийшли Уліб і Воїк, всі старійшини, вони сіли навкруг мене із мечами й щитами, довго говорили... Але що, що вони мені сказали?

Ант знову замовк, заплющив очі, намагаючись, певне, уявити, як він лежав уночі в полі на могилі, як сиділи, поставивши біля себе щити й спираючись руками на блискучі мечі, давні прадіди його, як один за одним вони говорили.

— Старійшина Уліб сказав: "Ант вже багато прожив на світі, він старий і немічний, покличемо його до себе!" А старійшина Воїк вдарив мечем об землю й морив; "А хто берегтиме наш скарб?" Тоді всі сказали: "Нехай вже сам Ант думає, кому берегти скарб". Ти чуєш, Микуло... Сани стоять, я піду до предків, і віднині старійшиною роду будеш ти... Слухай, Микуло, і запам'ятай... Брані були преждє дідів наших і при батьках наших, світ стояв до брані, брань була

до світу... Не я винен, що рід наш розпадається і вже розпався... Але роди знову зійдуться і зіллються... Тобі заповідаю — бережи рід свій, бережи скарб, що залишився нам від батьків і дідів...

— Який скарб? — вирвалось у Микули.

— Цей скарб лежить у землі над Дніпром... Візьми рискаль і шукай його... Він закопаний тут, за городищем, над Дніпром... Ти чуєш, Микуло?

— Чую, батьку Ант.

— Збережеш скарб?

— Збережу, батьку.

І раптом на очах Микули батько Ант змінився: обличчя його стало блідим як крейда, погляд поплив по хижі.

— Ти чуєш? — тривожно запитав він.

— Що?

— Вони шумлять — ідуть. І несподівано:

— Де мій лук і стріли?

— Он висить лук, а он стріли,

— Дай мені лук, дай стріли... Та швидше, Микуло... Микула кинувся до стіни, зняв лук, вибрав стрілу. Тоді Ант встав з помосту, взяв лук і стрілу, пішов до дверей, відчинив їх. Микула не знав, куди збирався йти батько, але й сам кинувся вперед, підтримав Анта. За дверима лежала чорним чорна ніч, нічого не було видно — порожнеча, пустка. Але Ант, напевне, щось бачив серед цієї ночі, бо затремтів, схопив у ліву руку лук, поклав на тятиву стрілу.

— Бачиш, — хрипко сказав він Микулі. — Он вони ідуть на наш рід, на землю нашу... Але не діждете, не візьмете наших скарбів...

Так, ніби він був зовсім здоровий, батько Ант прицілився кудись у темряву, щосили натягнув тятиву — і задзвеніла вона, заспівала стріла, вирвалась і полетіла в темряву ночі.

А далі батько Ант випустив лук, здригнувся, враз неначе переломився і важко впав на долівку.

— Батьку Ант! — крикнув Микула. — Батьку Ант! Він бачив, як лише раз дихнув батько, лише раз здригнулась права його рука.

У хижі стало надзвичайно тихо.

Коли батько Ант помер, прокинулись Віста й Малуша. Смерть старійшини приголомшила їх, груди їм розривала печаль. Але вони знали, що в цю хвилину, коли душа Анта тільки-но розлучилася з тілом, не можна і не треба плакати. Вони тільки стрімголов побігли до найближчих своїх сусідів, щоб привести їх опорядити тіло і вже тоді поплакати.

Незабаром вони повернулись з сусідками, разом обмили й одягли небіжчика, вимостили на землі з соломи довге й широке ложе, застелили його старим килимом, поклали тіло так, неначе старійшина сидів, витягнувши до колін руки, трохи одкинувши назад голову, і думав.

Микула ж дістав шолом, меч і щит батька, поклав їх поруч із тілом: шолом у головах, меч — біля правої руки, щит приставив до ніг воїна. Біля голови батька Микула поставив спис.

Тепер вогонь горів позад старійшини, він вже попрощався з вогнищем роду і був повернутий до порога — там стелилась нова його дорога до предків.

Двері хижі й вікно в стіні були розкриті, на підвіконня поставили корчажець з ситою, що лишилась від вечері, і поклали шматок теплого ще коржа.

Потім жінки вчинили жаль по мертвому, плакали біля старійшини, розповідали про печаль-широку, як море, глибоку, як небо.

Микула не міг сидіти в землянці, вийшов у двір, опустився на товсту дерев'яну колодку й замислився. Смерть батька надзвичайно вразила його, але все це було вже позаду. Зараз він думав про те, що батька треба поховати, як велить покон, наступного дня, а зараз слід піти до братів Бразда й Сварга.

І тільки почало світати, він зробив з ряднини чорну корогву, рушив з нею по Любечу, попрямував до дворища брата Бразда.

Потрапити до брата Бразда, правда, було не так легко. Вийшовши з батькового двору, він оселився далеко від усіх любечан, серед старих випалів, яких уже не засівали, поставив там велику хижу, обкопав дворище ровом, насипав вали, а на них виставив ще й гостре околля — від звіра, — говорив Бразд.

Так і жив брат осторонь від людей із дружиною Павлиною, яку привіз з-за Дніпра, жилавою, неговіркою жінкою; мали вони трьох хлопців, працювали скопом, рано прокидались і рано лягали, а на ніч випускали на вали лютих псів.

Ці пси й зараз не пускали Микулу до дворища Бразда, як не махав він чорною корогвою, як не кричав на них. І тільки тоді, коли з хижі вийшла Павлина й нагримала на псів, вони відступили від Микули.

— Батько Ант помер цієї ночі... — сказав Микула. Бразд похилив голову, постояв хвилину, але одразу ж вирівнявся, промовив:

— Доста пожив на цьому світі. Старий вже був і немічний наш батько.

Микула хотів заперечити, сказати, що Ант був ще роботящий, дужий і багато-багато літ міг би ще жити, але пригадались сварки Бразда з батьком, пригадався день, коли Бразд пішов з гнізда старійшини, і змовчав Микула, тільки стиснув у руках чорну корогву. Сказав:

— Сьогодні треба й поховати його.

— Добре, — згодився Бразд, — поховаємо.

— У мене немає коней, щоб одвезти до городища.

— Дам коні.

— Хотів би я й тризну справити...

— Дам вепра.

— Спалити б треба було батька... — сказав Микула. Бразд подивився навкруг, погладив свою бороду.

— Це ж лісу скільки треба. Навозити й пустити за вітром? І вже давно нікого не спалюють, всіх просто в землю.

— Так він же не всі, а старійшина...

— Ет, старійшина! — махнув рукою Бразд. — У землю...

Набагато уважніше вислухав Микулу брат Сварг — він і за життя ніколи не сварився з батьком Антом, розмовляв шанобливо й ласкаво, про все з ним радився.

Зараз, почувши про смерть батька Анта, він розпитав у Микули, як помирав батько, що говорив, навіть заплакав.

І жона Сварга, руда Милана, також заплакала, затужила, хоч було помітно, що робила це вона не від серця, а по покону — нехай чує душа мертвого, що за нею тужать усі.

— А про який же скарб говорив батько? — поцікавився Сварг, почувши про заповіт батька.

— Не відаю, — відповів Микула.

— За городищем, над Дніпром? — Сварг довго дивився темними своїми очима на городище й могили за ним. — Але ж там живеш ти?

— Не знаю, брате, про що говорив батько.

— То я зараз і прийду, — сказав Сварг і якось гостро подивився на брата. — Може, що треба й принести? Колоду на корсту* (*Корста — труна.), цвяхи, якесь залізо. Говори, Микуло! Все принесу, все віддам, я ж так любив старого, і таке зараз у нас горе. Говори, Микуло!

Ні, Сварг, безперечно, був добрим сином батька Анта!

4

Усі поспішали. Недалеко від хижі серед зеленої трави кілька дереводілів кінчали видовбувати з колоди корсту, а ще один лаштував до неї віко. Біля воріт двору стояли запряжені парою коней сани. Поховати тіло Анта будь-що треба було до заходу сонця, бо інакше душа його могла заблудитись у нічній імлі.

Ховали Анта як старійшину. На дворі вже до полудня зібрався весь Любеч. Жінки ішли з плачем, несли страви для тризни. Чоловіки збиралися з щитами і мечами, як велів покон. Із хижі чимдалі дужче долітав одноманітний, дуже смутний плач жінок. Ант сидів на помості перед вогнищем і неначе слухав цей плач. На вікні стояв покорм для душі Анта — сита й хліб.

Микула вийшов у двір. Дереводіли вже кінчили корсту, вони разом перенесли і поставили її на санях. Потім Микула випустив з обори коня Анта. Колись це був добрий жереб, зараз він стояв старий, сухоребрий серед двору, низько опустивши голову, ніби також сумував.

На дворі були Бразд і Сварг. Бразд незадоволено покрутив головою — сонце схилялось все нижче й нижче.

— Почнемо! — промовив Бразд. Разом із дереводілами брати пішли до причілка хижі. Глухо вдарився об стіну топір, вдруге удар прозвучав дзвінкіше, тріски полетіли від сохи на причілку. Трохи згодом соха переломилась, чоловіки вперлись руками, і частина стіни з тріском вивалилась просто в хижу.

Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта. Дужче заплакали, затужили жінки, Анта поклали в корсту. В ногах у нього поставили віко, меч, щит, корчагу з вином, хліб. Потім Мйкула виніс із хижі й розбив на дерев'яному чурбані дві корчаги — на цій землі вони батьку Анту не були потрібні. Виніс він ще з хижі лико з вівсом, щоб посипати шлях, коли рушать коні.

Ще дужче затужили, заплакали жінки, не стрималась і Віста — її тужний крик, залунав серед двору. Коні рушили. За саньми хтось вів коня. Услід жалобному походу Віста кидала овес. Потім Віста повернулась до хижі — там треба було спалити солому, на якій лежав Ант, ставити на вогонь корчаги з м'ясом, готуватись до тризни по покійному.

Старійшину поховали над Дніпром, одразу за городищем, недалеко від могил інших родовичів, Могила для Анта була викопана широка, простора. Кілька чоловік зняли корсту з саней, поставили на дно ями. Поруч із старійшиною поклали його щит, меч, спис, а в ногах поставили дві корчаги з медом і вином,

Колись, і це добре пам'ятали люди, саме тоді, коли ховали Уліба й Воїка, біля могили вбивали й кидали на дно ще й коня, але зараз всі про це забули. Антів кінь постояв якусь хвилину біля натовпу, понюхав землю і побрів, кощавий, немічний, серед в'ялих трав.

Як тільки в могилу посипались перші грудки землі, любечани, як і колись, вдарили в свої щити, у нестямі закричали жіжи, і ці шуми й крики довго лунали над кручами й Дніпром, у далеких просторах.

Мовчки всі повертались до землянки старійшини, біля порога для очищення обмивали руки водою, над вогнищем їх гріли. А на душнику, через який із землянки викочувалась надвір гаряча пара від їжі і людей, стояв непочатий корчажець із ситою й лежав шматок коржа — це було все, що рід залишав для душі старого Анта.

— Сядемо, люди, до вогню, — запросив Микула.

— То й сядемо, — залунали з усіх кутків голоси.

А вже в хижі збилося так багато людей, що біля вогнища не вистачало й місця. Тому дехто сів, а багато ще й стояло, жадібно поглядаючи на казан, над яким вставала пахуча пара.

Тризну почав старший син Бразд. Він кинув у вогонь жертву, плеснув вина. Усі стежили, як вогонь поглинав м'ясо, пригас у тому місці, де пролилось вино, й забуяв з новою силою.

Микула поспішав. Він раз за разом черпав у каді вино, давав людям. До ночов, куди Віста поклала варене м'ясо, простягалось разом багато рук, люди пальцями брали кращі шматки.

Коли ж усі добре сп'яніли, у хижі залунав голос когось із старших:

-— Ант був сином Уліба, онуком хороброго Воїка, нашого полянського роду...

І люди, кожен по-своєму, але всі в один голос, проказали, ніби проспівали:

— Нашого полянського роду...

Один голос дуже спокійно повів далі:

— Рано Ант сів на коня, взяв у руки меч і щит, все життя боровся з ворогами...

Люди одразу ж співучими голосами підхопили:

— Боровся з ворогами...

Пили мед, рвали руками м'ясо, славили Анта. ...Потім усі пішли. Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкури й лягли спати. Доста натомився і Микула, він також хотів спочити, але не йшов брат Бразд, сп'янілий від меду й олу* (*Ол — пиво.). Він все ходив по хижі, зупинявся то в одному кутку, то в другому, брат Сварг також не йшов, сидів біля вогнища мовчазний і похмурий.

— То, мабуть, вже будемо, браття, й спати? — сказав Мйкула.

— Спати? — Бразд зупинився серед хижі й хитнув важкою розкуйовдженою головою. — Ти сказав правду, брате Микуло, хочеться спати... і, мабуть, вже ми й підемо, Сварже. А тільки, може, ліпше би було поговорити про все нині. — Правда, правда, — підтримав його Сварг.

— То й поговоримо, брати, — згодився Микула, думаючи, що Сварг і Бразд, вражені смертю батька, ще раз бажають поговорити про нього, пригадати. — Сідайте, браття, до вогню, я ось древа підкину.

Він пішов у куток хижі, взяв трісок, які дереводіли натесали, готуючи корсту для батька Анта, і кинув їх до вогнища. Потім усі троє сіли до вогню так, що майже торкалися головами.

— Добре... добре... — почав Бразд. — От ми й зібрались тут, при вогнищі, то поговоримо про діло.

— А про яке діло говорити маємо? — запитав Микула й поворушив тріски, що встигли вже підсохнути й одразу ж повилися вогняними язиками, залопотіли.

— Та про озадок* (*Озадок — спадщина.) той, — відповів Бразд, одвівши голову від вогнища, що обпікало йому шкіру, й дивлячись на брата великими блискучими очима, в яких відбивалося полум'я й жар.

— Слухай, Бразде! — крикнув тоді Микула. — Та хіба ж можна нині, коли ще й вогнище не перегоріло, говорити про озадок!

— А коли ж про це й говорити, як не нині, — суворо процідив Бразд, і Микула на цей раз чомусь не пізнав голосу старшого свого брата. — Оже отець Ант, помираючи, розділив би дом свої діти, на тому б і стояти, паки ж без ряду* (*Без ряду — без заповіту.) помер, то всім дітям озадок... Так говорив і сам батько Ант. А вже він знав закон і покон...

— То правду, правду мовив Бразд, — втрутився Сварг. — А чому маємо ждати? Нині кінчимо все.

— Але що будемо ділити? — обвів очима хижу Микула.

— А все, — широко розвівши руки, неначе обнімаючи вогнище, хижу і всі речі в ній, сказав Бразд. — Все поділимо, що лишилося по батьку...

У цей час у вогнищі розпалилося, загоготіло, із нього з тріском посипались в усі боки іскри, і Микула подумав, що то, напевне, душі пращурів, які звичайно живуть у теплі під вогнищем, почули їхню розмову, гніваються, але не сказав нічого про це братам, а промовив стиха:

— Так от чому ви залишились, браття, і не можете спати... Ех, брати, брати!..

— Зажди, — перебив його Бразд. — Ти що, сваришся? Може, ти не згоден, тоді розтяжаємось про озадок перед князем, нехай дєтський*(*Дєтський — княжий виконавець.) іде нас ділити. На покорм візьмемо, дамо йому гривню кун*(*Гривня, куни — грошові одиниці.) за в'їзд і на виїзд... А може, батько Ант залишив усе тобі? Так ти говори, розтяжаємось... Ну, говори!

— Ну, говори! — крикнув сердито вже й Сварг.

— Ні, брати! — відповів їм Микула, якого злякала сама думка про те, що вони, сини старійшини, підуть розтяжатись до князя. — Не треба нам тяжби, нічого мені батько не залишав, а заповідав одно: бути таким, як він, берегти рід, вогнище наше.

— Вогнище тобі й буде, — промовив Бразд, — по закону давньому відомо, що якщо отень*(*Отень — батьківський.) двір буде без діла, то

належить меншому синові... Ти, Микуло, менший, — твій і двір, і рід, і вогнище... Але хіба, крім вогнища, нам нічого ділити?

Низько схиливши голову на руки перед родинним вогнищем, яке вже встигло перегоріти й пригасало, сидів і думав важку думу Микула. Бразд говорив правду, — він діє і чинить так, як велить усталений віками покон і як велів робити сам батько Ант... Але і покон, і батько Ант говорили про членів роду, а Ант був головою всього роду, і оце вогнище, біля якого вони зараз сидять, — це ж вогнище не Анта, не Микули, а знову ж усього роду.

Але Микула не міг розповісти цього братам.

— Діліть! — сказав він і з одчаєм махнув рукою. — Діліть вогонь, мене, жону...

— Навіщо нам ділити вогонь, жону... — глузливо засміявся Бразд. — Поділимо тільки те, що було Антовим, нашим, кожному — своє...

— Діліть! — ще раз сказав Микула.

— А ділити нам і небагато, — повів Бразд. — Про двір і хижу ми домовились — ти менший, це твоє... Але є, Микуло, лядина...*(*Лядина — поле, оброблена земля.)

Микула подивився на Бразда, ніби не розумів його.

— Та хіба ж мало землі навкруг? Бери хоч і всю, до самого города Києва.

— Навіщо мені вся земля? — хижо засміявся Бразд. — Багато землі мені не треба, трохи маю, трохи мушу додати. Тому й сказав про лядину, про ту землю, яку ми родом обробляли, де рубали дерева, палили пні, орали, засівали оцими-о руками. Від лісу до пісків — от про що говорю. Кому її дати?

— То, може, хай тобі і буде лядина? — допоміг Браздові Сварг. — Мені, браття, землі не треба, я вже якось без неї проживу. Микула, бачу, теж за лядину не б'ється. Бери її собі, Бразде.

Коли б це трапилось пізніше, Микула діяв би інакше, тоді б він напевне замислився над тим, чому Бразд завів мову про лядину, але зараз він тільки крикнув:

— Бери собі лядину, брате!

У цю годину, коли йому було так важко, він подумав ще й про коня, про якого після похорон усі забули і який, либонь, бродить десь на луках... старий, немічний кінь.

— То й коня бери, — сказав Микула.

— Кінь буде тобі, — заспокоїв його Бразд. — Кінь при дому... А от возів, їх два, — поділимось, Микуло.

— Один буде тобі, Бразде, — сказав Сварг, — один Микулі, а я скую собі сам.

— Візьму, — згодився Бразд. — Але там у клітях є ще й лемеші, рала. Тобі, либонь, не треба, Сварже?

— Не треба, — відповів Сварг, — скую.

— Тоді навпіл, Микуло?

— Бери хоч і всі.

— Ні, — заперечив Бразд, — тільки навпіл. І корчагами в дворі, куди колись насипали всяке жито, і батьковим одягом також поділимось.

— Є ще й зброя, — нагадав Микула й показав очима на старовинні шолом, щит і меч, які лишились після батька Анта, а зараз стояли під стіною.

Бразд байдуже махнув рукою:

— Нехай це буде тобі.

Аж тоді Сварг тихо промовив:

— А мені, браття, дайте різну кузнь. Там у клітях чимало її лежить — криця й ллячки, ковадла та молоти. Вам вони ні до чого, мені будуть у нагоді.

— Забирай усе! — крикнув Бразд.

— Бери, — згодився Микула.

І вони замовкли. З усім нібито закінчили. Що, справді, можна було ще поділити в оцій старій, убогій хижі? Але брати не йшли, вони немов сп'яніли від розмови, може, в них бродив ще хміль і від тризни.

— А скажи, брате, — запитав раптом Сварг, — чи не було в батька Анта золота, срібла, кун?

Він подивився на Микулу недовірливими хижими очима.

— Золота, срібла, кун? — хрипким голосом промовив Микула. — Та звідки ж вони?

— Зажди, братеї — вже більш сердитим голосом крикнув Сварг. — Але ж ти мені сам говорив про скарб, який тобі заповідав батько.

— Так, говорив...

— Бач, Бразде, — звернувся Сварг до старшого брата. — Я ж тобі казав.

— Бачу, Сварже, бачу, — запалився і Бразд.

— Так де ж цей скарб? — заревів Сварг. Микула схопився на ноги. Схопились і брати. Червоний жар світився в них під ногами, тіні братів сягали стелі, й здавалося, що вони впираються в неї головами.

— Що ви говорите? — захрипів Микула.

— Говори краще ти! — кричав Бразд.

— Віддавай скарбі — волав Сварг.

І вже Бразд і Сварг разом схопили Микулу за руки, трясли його так, ніби з його тіла міг висипатись батьків скарб.

— Клянусь Перуном! — хрипів Микула. — Не дав мені батько ніякого скарбу. Він говорив, що скарб за городищем, над Дніпром.

— Брешеш! — кричав Бразд і трусив Микулу.

-Лжа! — волав Сварг.

Але в цю хвилину в хижі пролунав ще дужчий крик — на помості прокинулася Віста і в одній сорочці, як спала, схопилась, підбігла до трьох братів, заголосила:

— Пощо убиваєте? Пощо?

Слідом за нею схопилася й Малуша, вона також підбігла до батька й також закричала.

Сварг з Браздом облишили брата Микулу.

— Ходімо! — промовив Сварг.

— Підемо! — махнув рукою Бразд. Вони ще потоптались на місці, обернулись і, вдаривши дверима, вийшли з хижі.

— Що то було? — запитала Віста. — Чого вони тебе хотіли вбити?

— Мовчи! — відповів Микула. — Мобчи, Вісто, мовчи й ти, Малушо. Ніхто мене не вб'є. Лягайте спати, спіть...

Вони відступили до помосту, а Микула сів біля вогнища, схилив голову на руки і задивився на жар, що таємничо, з легким тріскотом дотлівав на камінні.

З його засмучених очей викотилися одна за одною кілька сльозин, а з грудей вирвався стогін.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Гора* (*Гора — найстаріша частина давнього Києва.), як і передграддя з Подолом, прокидались рано, до схід сонця. Тільки друга, нічна, зміна сторожі закінчувала свою варту, приходили сторожі денні, на вежах і наокруг стін Гори — від Подолу, Дніпра й Перевесища — лунали звуки бил: ніч закінчувалась.

Одразу ж після цього на Горі — у теремах княжих, на дворах воєвод, бояр, тисяцьких і тіунів* (*Тіуни —урядовці, виконавці.), що стояли посеред Гори, і в землянках і хижах гриднів* (*Гридні — княжа охорона.), смердів,

ремісничого люду, що тулились до внутрішніх стін города, — запалювались жовті вогники, чулись голоси, іржали коні, ревла худоба.

Тоді ж опускали міст, через який з Гори ішов шлях до Подолу. Довго рипіли жеравці* (*Жеравці-блоки.), щось вигукувала в пітьмі сторожа, нарешті, торкаючись протилежного кінця рову, гупав міст. По той бік рову вже ждали, бо на дерев'яному настилі мосту одразу ж тупотіли коні, лунали кроки багатьох людей — то сюди, на Гору, з Оболоні й княжих садів і городів холопи везли молоко, овочі й зілля* (*Овочі — садовина, зілля — городина.), поспішали на роботу здателі* (*Здателі — будівельні майстри.), всілякі кузнеці, яким не було де жити на Горі і які тулились у хижах і землянках передграддя.

Гора оживала. Вже бряжчала ключами й ходила, присвічуючи ліхтарем, з своїми дворянами* (*Дворяни — слуги на княжому дворі.), одмикала кліті й медуші ключниця княжа Ярина; ремісники й кузнеці запалювали й роздмухували горна, скрізь над димарями вставали й вились до неба димки; пахло свіжим печеним хлібом, рибою, м'ясом; жерці розпалювали вогонь на требищі, і на тлі чорного неба вирізувався тесаний з товстелезного дуба Перун. Поблискуючи срібними вусами й бородою, він, здавалося, підіймається навшпиньки й дивиться через стіну Гори на Подол, Дніпро і далекий, темний ще берег.

На головному конці* (*Конець — вулиця.) Гори, що тягнувся від Подольських воріт до требища, видно було все більше возів, спроквола їхали на конях гридні, а далі забряжчали об камінь посохи — бояри й воєводи, мужі ліпші й тіуни поспішали до широких дверей княжого терема, щоб бути там, коли покличе княгиня.

Хтось торкнув княжича Святослава за плече:

— Вставай, княжичу, вставай! Він ще хотів спати, нелегко було підійняти важкі повіки, але знову до плеча торкнулась рука:

— Вставай-бо, княжичу!

І тоді княжич остаточно прокинувся, розплющив очі, подивився перед собою.

Біля ліжка стояв вуйко* (*Вуйко, уй — дядько, вихователь, пестун.) його Асмус в темному опашні, на якому окреслювались сива борода й бліді руки. Праворуч від нього на столику рівним вогнем горіла свічка, через вузьке вікно, біля якого стояло ліжко княжича, видно було зорі.

Вуйко Асмус допоміг княжичу помитись, простежив, коли він одягався, і разом з ним спустився сходами в сіни.

Тут, у сінях, було людно. Саме в цей час змінювались гридні — сторожі терема, скрізь горіли світильники, біля сходів стояли молодший брат Святослава Уліб, воєвода Свенелд і ще кілька бояр і воєвод, що, либонь, ждали Святослава, бо, тільки він спустився, привітались і рушили переходами до стравниці.

Стравниця виходила вікном на Дніпро, там вже горіли два світильники; в кутку, у побудованій як жертовник печі, палахкотів вогонь. Посеред стравниці стояв стіл, накритий білою скатертиною, навкруг нього — стільці з високими спинками.

На столі все було готове для снідання: посередині лежав у великій корчазі хліб, край столу — череп'яні миски й дерев'яні ложки, келихи, налиті пахучим квасом з княжих медуш.

Княгиня Ольга увійшла до стравниці з інших дверей і зупинилась на порозі. Була вона одягнута, як належало, — у білій сукні тонкого шовку з срібними пальметами по всій тканині, облямованій широкою темною каймою; поверх сукні плечі її облягало червоне, заткане золотом корзно* (*Корзно — мантія, накидка.); темне волосся, зачесане на проділ, прикривала шовкова біла пов'язка, кінці якої спускалися на груди, єдиний знак великокняжого роду — золота гривна* (*Гривна — золотий обруч.) — поблискував на шиї, а на ногах у неї були червоні хзові* (*Хоз (хзовий) — сап'янова шкіра.) — чобітки.

Княгиня була не молода вже жінка, з продовгуватим обличчям, тонкими темними бровами, чітко окресленим носом, тугими устами, проте блідість, кілька глибоких зморщок на чолі, великі запалені очі, що проймали, здавалося, людину наскрізь, свідчили про її неспокій, тривогу, може, довгі безсонні ночі.

Тільки княгиня увійшла, сини, воєводи й бояри низько їй вклонились.

— Здрава будь, княгине! — мовили вони. Княгиня відповіла на їх привітання, ступила вперед і зупинилась біля столу.

Тоді до стравниці зайшла літня, трохи зігнута жінка з сивим волоссям — ключниця Ярина. Вона наблизилась до княгині, вклонилась їй і поцілувала руку.

— Дозволь, княгине, подавати страви!

— Починай, Ярино! — відповіла княгиня. Ярина вийшла, повернулась, принесла й поставила на стіл горнці, в яких парувало смажене м'ясо, казанок, у якому булькотіла юшка, велику миску з сочивом. У світлиці запахло лавром, чябром, перцем.

Але княгиня не робила знака сідали до столу. Вона обернулась до воєводи Свенелда, кивнула йому головою, і той узяв на столі одну з порожніх дерев'яних мисок, поклав на неї потроху від кожної страви, які були на столі, — хліба, м'яса, риби, сочива, — потім ступив до печі в кутку і поклав з миски на вогонь вранішню жертву. Вогонь пригас, над жаром піднявся і клубком покотився по стравниці димок, але одразу ж вогняні язики, неначе жадібні гнучкі пальці, обгорнули страву, у жертовнику вибухнуло, загоготіло полум'я.

Тільки тоді всі сіли до столу й почали снідання.

На покуті, на чільному місці, сіла княгиня, по праву руку від неї син Святослав, по ліву — Уліб, а ще далі воєводи, бояри.

Княгиня Ольга теплими очима дивилась на своїх синів. Ось сидить Святослав! Вузлуватий, широкий в плечах, трохи незграбний, з високими грудьми й дужими руками, він здається старшим від своїх літ. Русявого, з довгим і цупким волоссям, що, рівно підстрижене над чолом, пасмами спадало до шиї, з сірими очима, що іноді, правда, можуть раптом невідомо чому і потемніти, з сухим, із невеликою горбинкою носом і жорсткуватими устами, Святослава не можна було назвати красивим хлопцем. Іноді ж княгиню Ольгу вражало й те, що Святослав зненацька міг сказати різке слово, вихопитись із власною думкою поперед старших, зробити щось всупереч, на своє.

Зовсім не таким був менший син княгині Уліб. Білолиций, з рум'янцями на щоках, з темним хвилястим волоссям і такими ж темними рівними бровами,

карими ласкавими очима, менший син княгині був слухняний, запобігливий, тихий, і коли б не хлоп'ячий одяг, його можна було б прийняти за дівчину.

Вона любила обох синів, але серце її чомусь більше лежало до молодшого сина Уліба. Чому? Вона не могла б на це відповісти, але справді, мабуть, тому, що старший, Святослав, і схожий був на батька — чоловіка княгині Ольги — Ігоря, і вдачею нагадував його, менший же син Уліб нагадував її саму, княгиню. А хіба може людина не любити себе або хоч свою відбитку?!

Їли в мовчанні. Ключниця Ярина так само мовчки час від часу заходила до стравниці, підкладала страви, принесла нарешті корчагу з вином.

І тоді сталось те, чого давно не траплялось тут, у стравниці, і що дуже сполошило княгиню Ольгу, а ще більше ключницю Ярину.

Коли Ярина підіймала перед собою корчажець, щоб спочатку налити вина княгині, а потім княжичам, воєводам і боярам, рука її здригнулась, на чолі рясно виступили краплини поту. Проте вона не зупинилась, підняла корчажець ще вище, піднесла його до келиха княгині й почала наливати. Але вино полилося не в келих, а на скатертину перед княгинею, розпливлося кривавою плямою.

— Що ти наробила? — сплеснула руками княгиня.

— Матінко княгине! — крикнула Ярина. — Це ж я... я не бачила, матінко княгине.

Вона залишила свій корчажець і підвела голову. У цю хвилину на стару жінку, сиве волосся якої вибилось з-під чорної хустки, а очі закипіли слізьми, страшно було дивитись.

— Матінко княгине! — благала вона. — Прости мене, свою робу. Вік працюю... цього не бувало... Стара я вже стала, немічна! — бідкалась ключниця, намагаючись піймати руку княгині.

У княгині на переніссі гнівно звелися брови, очі її блищали недобрим вогнем, проте вона стримала себе, опустила брови, примружила очі.

— Вино проливається на щастя... А тобі чи не час спочити вже, Ярино?.. Адже тремтить рука...

Терем київських князів збудований був на два поверхи. Перший поверх, куди через високий ганок входили просто з двору, мав сіни — великий покой, у який через двоє вузьких загратованих вікон із вкованими в них скельцями лилось кволе світло. В сінях стояли день і ніч княжі гридні, сюди раннього ранку приходили тіуни, бояри, воєводи, мужі нарочиті.

Від сіней праворуч і ліворуч тяглися довгі вузькі переходи. Ліворуч — перехід до княжої стравниці, праворуч — ще один перехід, обабіч якого видно було двері багатьох світлиць: в одній ждали своєї черги й дрімали вночі гридні, ще в одній жив ларник* (*Ларник — княжий писець і охоронник печаті.) Переніг, що беріг харатії князів і їхні печаті, в самому куточку тулився християнський священик Григорій, якого княгиня тримала біля себе на Горі.

Це був добрячий поверх, будували його стіни в давні часи, і ніби перший камінь в них поклав сам Кий. Пізніші ж князі добудовували його й поширювали. Але все тут було, як і колись: у сінях і переходах стояли важкі світильники, під стелею висіли свічада, камінь підлоги витертий був до блиску тисячами ніг, тут пахло землею й цвіллю, звуки кроків лунали глухо, невиразно.

Зовсім інший вигляд мав другий поверх терема, який звичайно всі називали верхом. Туди вели широкі сходи, в кінці яких була Людна палата, де звичайно збирались ті, що ждали виходу княгині або ж готувались увійти в Золоту палату. Тут іноді, сидячи в кріслі під вікном, чинила суд і правду княгиня.

З другого ж боку від сходів починався самий верх. Тут була Золота палата, покої князів. Особливо вражала тих, кому щастило потрапити на верх, Золота палата. Була вона, як на ті часи, досить велика — кроків тридцять завдовжки, десять — п'ятнадцять завширшки. Знадвору через вузькі, але високі вікна, в олов'яні рами яких встановлено було скляні круглі шибки, сюди вливалось багато світла, все в палаті сяяло й блищало: срібні світильники попід стінами, свічада під стелею, високий поміст в кінці палати, де стояло велике, викладене золотом крісло, два золоті перехрещені списи над ним — знамена княжі, і ще два такі ж, але менші крісла без списів обабіч.

Проте не все сяяло в цій палаті. Попід її стінами стояли важкі, темні дубові лави, а над ними на стінах ряд у ряд тьмяно поблискували поїдені прозеленню шоломи, кольчуги, щити, списи.

Тому, хто ніколи не був у цій палаті, спочатку здавалося, що то встали з лав, стоять попід стінами якісь велетні, богатирі. Та ні, на лавах звичайно, коли входив князь, сиділи воєводи й бояри, зброя ж на стінах належала покійним київським князям. Тут висіла зброя й обладунок перших київських воєвод — залізний, клепаний такими ж цвяхами шолом без заборола, який колись носив Кий, його щит і топір і такі ж шоломи й топори воєвод-князів Щека й Хорива. З-поміж іншого виділялися шолом і броня князя Олега. По них кожний міг бачити, що князь був надзвичайно високий, широкий у плечах, мав велику славу, бо і шолом, і броня-меч, і щит князя Олега блищали золотом і сріблом, всипані були дорогоцінним камінням. Недалеко від цієї зброї висіли шолом і меч князя Ігоря, його броня й щит у кількох місцях погнуті були мечем.

І тому, хто проходив тут, через Золоту палату, особливо ж у вечірні години, коли промені сонця мінливо грали на стінах, здавалося, що за цими шоломами крізь щілини заборол світяться очі людей, що броні ці ще теплі від людських сердець.

У палаті було кілька дверей — праворуч і ліворуч, що вели до світлиць княгині й княжичів, і в стіні за помостом — до спочивальні княгині та її покоїв. За ними, хоч не всі це знали, знаходились ще одні — чорні сходи, якими можна було пройти до стравниці, вийти в двір, спуститись у сіни. Але цими сходами ходили тільки княгиня та її сини.

Княгиня Ольга не сказала Ярині правди. Пляма від червоного вина на скатертині в стравниці дуже збентежила її — то, гадала вона, був недобрий знак, пересторога. Якщо так починається день, слід ждати лиха й надалі.

Княгиня не помилилась. Коли вони виходили з стравниці, воєвода Свенелд, що нечутно ступав трохи позаду неї з лівої руки, встиг сказати:

— Недобрі вісті з поля, княгине!

— А що?

— Печеніги прорвалися за Нежатою Нивою, доходили аж до Любеча, наробили великого зла.

— Куди ж дивилася сторожа поля?

— Князь Оскол тут, сам скаже. Княгиня Ольга уповільнила кроки; з сіней долітав шум людей, що ждали там княгиню.

— Знову ж повернулись купці наші від Саркела* (*Саркел — Білі Вежі, хозарське місто на Дону.), — встиг ще сказати Свенелд, — пограбували їх там, двох убили, а Полуяра осліпили.

А в сінях все зростає шум: перед княгинею, що вийшла з темних переходів і стоїть, освітлена багатьма вогнями, на порозі, низько вклоняються воєводи й бояри, до самої землі згинаються тіуни.

— Здрава будь, княгине!

— На многі літа, княгине!

Вона суворо оглядає весь цей натовп, дивиться на довгобородих, озброєних високими посохами мужів нарочитих, у яких на темних опашнях висять по дві-три золоті гривни, на воєвод, що, погладжуючи довгі вуса, тримають праві руки на золотих яблуках своїх мечів, на старших і молодших бояр, які так низько вклонились, що не видно їхніх облич.

— Здорові будьте, воєводи, бояри, мужі! — відповідає княгиня Ольга і, зробивши рукою знак Свенелду, починає підніматись сходами вгору.

За нею ідуть сини Святослав і Уліб, воєвода Свенелд, тисяцький сторожі поля Прись, князь чернігівський Оскол, мужі нарочиті і ларник Переніг.

Усі вони, важко гупаючи ногами, слідом за княгинею Ольгою підіймаються сходами в Людну палату. У цій просторій палаті, де стелю підпирають дубові тесані стовпи, двері й вікна розчинені, крізь них повіває свіжий вітер з Дніпра. Небо над Дніпром ще темне, на ньому горять яскраві зорі, вище від усіх палахкотить схожа на розпечений камінь денниця.

Княгиня Ольга сідає в крісло. Обабіч неї горять два світильники. Вітер з Дніпра роздмухує вогні, мінливе проміння блукає по палаті. Бояри, воєводи й

тіуни встигли вже увійти, стоять півколом попід стінами, й княгиня бачить їхні довгобороді обличчя, гострі очі, чіпкі, ніби до самого долу опущені руки. Позад крісла за княгинею стоять мужі нарочиті й сини Святослав і Уліб.

— Чули ви, бояри й мужі, — починає княгиня, — печеніги ніби заявились у полі?

— Чули. У землі Сіверській і Переяславській, — лунають сполохані голоси.

— А де князь чернігівський Оскол?

— Я тут, княгине!

— Вийди сюди...

Князь Оскол виходить наперед і зупиняється напроти княгині. Це не старий ще чоловік, небіж князя Ігоря по сестрі Горині, мужу якої, Ратомиру, князь Ігор і подарував Чернігів.

Але як несхожий Оскол на свого батька, що вірно служив Київському столу, не раз ходив з князем Ігорем на рать і загинув, захищаючи його в землі Деревлянській.

Дивиться княгиня Ольга на Оскола і думає: багатий, дуже багатий князь чернігівський, хто знає, у кого більше в скотниці* (*Скотниця — скарбниця.) золота, срібла й різних скарбів — у неї на Горі чи в нього в Чернігові.

І не хтось, а сама княгиня Ольга винна, що став таким князь Оскол. Адже це вона, уставляючи Руську землю й даючи погостам уроки, подарувала князю Осколу кращі землі за Черніговом, ліси над Десною, гони на ріках. Багатий, думала, буде князь чернігівський, міцним буде стіл Київський.

От і помилилась княгиня. Алчна душа в князя Оскола, не може він задовольнити своєї жадоби, насипає скотниці, збирає землі, перетісує* (*Перетесати — поставити своє клеймо, печать.) ліси, замикає гони.

А от землі Руської не береже князь Оскол. Сидить у дітинці* (*Дітинець — фортеця города.) на Чорних горах, має численну дружину, знає, що ніхто не підступить і не візьме його там. Та й кому Чернігів і вся Сіверська земля на

заваді? Не на Чернігів, а на Київ цілять вороги — з одного боку в Оскола сидять деревляни, що тільки й думають, як би одірватись від Київського столу, з другого — в'ятичі, що й днесь не визнають зверхності Києва.

А на схід від Чернігова — Дике поле, печеніги. Зніме князь Оскол свої сторожі по Сейму — от і відкритий печенігам шлях до Києва.

Не тільки князь чернігівський Оскол такий. Три дні тому був у Києві князь переяславський Добислав, скаржився, що налітають і налітають печеніги на його землю, просив підмоги й пожалування для себе, воєвод, бояр, волостелинів. І мусила княгиня Ольга дати пожалування над Альтою.

— Князю Оскол, — промовляє суворо княгиня. — Чому не стримав печенігів на Сеймі, адже пройшли вони через усю Сіверську землю, були під Любечем і Остром, могли дістатись і до Києва.

— Матінко княгине, — спроквола й тихо відповідає Оскол. — Налетіли печеніги з поля нагло, не самі ішли — ніби якась сила їх випирала, щити — хозарські, мечі — грецькі, як можу я один супроти Візантії, хозар і печенігів стояти?

— Супроти Візантії й хозар стоїть Київ, ти стережи в полі печеніга.

— Матінко княгине, — скривджено каже Оскол. — Поле — широке, Сейм — глибокий, сторожа стоїть на горі, печеріг скрадається яругами...

— Так постав сторожу, щоб печеніг не пройшов ні горою, ні яругами, плече в плече став, не токмо мене — сіверян рятуєш.

— Кого поставлю, матінко княгине? Тяжко ратають люди в Чернігові, Любечі, Острі...

— А ти дай землі людям по Сейму. І над Десною та Дніпром дай, нехай кожен себе береже...

— Не маю вільної землі по Сейму, Десні і Дніпру. То твоя земля, княгине.

Княгиня Ольга подивилась на мужів і бояр, поглянула на широко розчинені двері палати. Там, за Дніпром, над самим обрієм ніби хтось провів розпеченим жигалом, після чого залишився вогняний слід — рожева смужечка,

що стала ширитись і розгортатись, а від неї, як колосся, в усі боки потекло ясне проміння.

— То як скажемо, мужі й бояри? — запитала княгиня.

— Дамо землі князеві Осколу, — пролунали хрипкі голоси. — Нехай захищає Руську землю.

— Чи згодні?

— Згодні.

Тоді княгиня Ольга, звертаючись до ларника Переніга, що сидів недалеко від неї на ослоні під стіною, де горіла свічка, і тримав перед собою звиток шкіри й перо, сказала:

— Пиши, ларнику... Землю над Сеймом на два поприща до заходу сонця дати князю Осколу й волостелинам, щоб боронили межу...

— І біля Остра, й на Дніпрі під Любечем, — вставив князь Оскол.

— І біля Остра на два поприща по Десні, і біля Любеча на два поприща, — згодилась княгиня. — Тільки бережи Руську землю, Київ бережи.

— Бережу, матінко княгине, — голосно промовив Оскол. — Моя сторожа вже прогнала їх далеко в поле. І не допустимо, не допустимо до Києва повік.

Але княгиня була все ж неспокійна.

— А може би, мужі й бояри, — промовила вона, — послати за Київ дружину в поле?

— Ліпше, княгине, ліпше, — загомоніли мужі.

— Пошлемо дружину, — сказала княгиня, — а поведе її княжич Святослав з воєводою Асмусом. Чуєш, сину?

— Чую, — промовив княжич Святослав і вклонився матері.

У цей час на сходах, що вели в сіни, почулися кроки багатьох ніг, збуджені голоси, і в Людну палату увійшло кілька чоловік — в темних свитках, підперезані широкими ремінними поясами, з кишенями на них для

ножів, огнива, солі й гаками, на які можна було чіпляти речі, у важких, кованих цвяхами чоботях, бородаті, чорні від сонця й вітру.

Найбільше з них вражав один чоловік — старий, сивий, якого вели під руки, бо він нічого не бачив — замість очей в нього зяяли дві червоні западини.

— Це ти, Полуяре? — запитала сухим голосом княгиня Ольга, побачивши сліпого.

— Я, матінко княгине! — крикнув, почувши її голос, Полуяр і повалився їй у ноги.

— Встань, Полуяре, — сказала княгиня. Він встав.

— Говори!

У палаті настала така тиша, що чути було, як віє вітер одразу за вікнами, як глибоко зітхнув Полуяр.

— Ранньої весни, — почав він, — як пам^ятаєш ти, княгине, і всі ви, люди, вибули ми лодіями з Києва-го-рода, щоб дійти до Верхнього Волока* (*Верхній Волок — місце, де з Дніпра перетягали лодії до Волхова.), спуститись Доном, переволокти події до Ітиля-ріки* (*Ітиль-ріка — Волга.) і пливти в Джурджанське море. Не вперше ми їздимо цим шляхом, як і батьки наші, діди й прадіди, з добром усяким — торгувати, з мечем — захищати межі. Так їхали й ми з великим добром — моїм, твоїм, княгине, вашим, добрі люди, щоб самим його продати, а інше добро собі привезти.

Полуяр на хвилину замовк, пригадуючи, либонь, як ранньої весни вирушали вони з Києва, довго билися проти швидкої течії Десною й Сеймом, як волокли події від Сейму до Дону і як пливли Доном до Саркела, де в білих вежах стоять хозари й беруть десятину.

Але про цей довгий і важкий шлях купець Полуяр не сказав, бо хто ж тут, у Києві, цього не знав, а закінчив:

— Проте коли добилися до Саркела, то побачили там не білі вежі, а великий кам'яний город, і заплатили за волок не десятину, а головою, бо темної ночі налетіли й оточили нас вої. Двох купців — Греха і Стогуда — вбили,

багатьох покалічили, все добро наше й твоє забрали, а мені за те, що не випустив меча з рук, викололи очі.

— Що ж то за город?

— Хозарський, тільки храмина в ньому поганська, грецька.

— А головників* (*Головники-вбивці.) бачив?

— Бачив, княгине.

— Хто вони?

— Гречини...

Над обрієм з'явився блискучий промінь сонця. У палату враз увірвалося багато світла, постаті бояр, воєвод і тіунів стали виразнішими, на обличчях їхніх можна було вчитати тривогу й розпач.

— Матінко княгине! — залунало багато голосів. — Що робиться? На Ітилі-ріці вбивають, у Царгороді роздягають, а печеніги хіба не від них? Гречини, тільки гречини...

— Недобре діють хозари й гречини, — сказала княгиня Ольга, — але маємо з ними ряд, хозарам платимо дань, грекам у Царгороді даємо і все беремо від них по укладу.

— У Царгороді, — гомоніли купці, що не раз за своє життя виміряли шлях до Константинополя, — з нами не торгують, а глузують з нас. А доки будемо платити дань хозарам? За що? За те, що вбивають наших людей? Ні, княгине, мусимо їхати до імператорів і до кагана, чинити суд з ними...

Княгиня Ольга встала з крісла. Вона знала, що кричать до неї не тільки ті, що стоять тут, у палаті, кричить, волає до неї вся земля. Та хіба ж можна рвати ряд з хозарами, укладений ще Ігорем? Хіба можна потопити в Дніпрі харатії з греками, підписані давніми князями?

— Я чую вас, бояри й воєводи, — промовила вона, — і пошлю слів* (*Сли — посли.) до Ітиля і Царгорода.

— Що зроблять сли? — крикнули тоді воєводи. — Не з словом до них треба йти, а з мечем.

— Але як іти з мечем? — з болем сказала княгиня. — Іти на хозар, щоб тут на нас напали греки, чи йти на греків, щоб під Києвом стали хозари. А в полі блукають ще й печеніги — вони служать і хозарам, і ро-меям...

— Не бійся, княгине! — кричали воєводи. — Підемо на хозар, а там і на гречинів.

Княгиня Ольга, дуже бліда, із запаленими очима, якусь хвилину мовчала.

— Не за себе боюсь, за Русь. Ряду ламати не стану, слів посилати не буду. Сама поїду в Царгород.

— Добре діло зробиш, княгине, — загомоніли бояри.

— А тобі, Полуяре, буде таке, — промовила княгиня, звертаючись до сліпого купця. — Пиши, ларнику... Купцю Полуяру із нашої скотниці дати все, що він втратив, а ще дарую йому боярську гривну, три поприща поля за Дніпром...

Боярин Полуяр упав додолу, проповз на колінах кілька кроків, ніби хотів знайти руку великої княгині...

От немовби й розв'язано всі ті діла, які турбують Руську землю, які не дають спати людям на Русі.

Але ні, є ще й Гора, у якої багато своїх власних справ, яка вимагає в княгині Ольги суду й правди.

На сходах гримлять кроки, іде тіун дворів княжих Талець, а за ним кілька гриднів ведуть зв'язаного закривавленого чоловіка.

— Що сталось? — запитує княгиня.

Тіун Талець низько вклоняється княгині, витягає голову так далеко вперед, що вона, здається, от-от одірветься від шиї.

— Татьба і вбивство! — каже він. — Минулої ночі оцей смерд Векша підкрався у Вишньому городі до житниці боярина Драча, утнув* (*Утнути — убити.) на смерть княжого мужа.

— Татьба і вбивство! — гомонять бояри. — Доки це буде?! Роби суд, княгине, по правді!

Смерд Векша — здоровий, молодий ще, широкоплечий чоловік із копицею волосся, що нагадує стигле жито, босий, в одній сорочці й портах — стоїть серед палати, дивиться на бояр, воєвод і, либонь, не розуміє, де він опинився й що сталося.

А потім бачить княгиню, й на закривавленому його обличчі з'являється чи то страх, чи надія — він падає їй в ноги.

Княгиня мовчить. Тут є кому розпитати й допитати смерда, буде потреба — мужі й бояри, що стоять у палаті, не тільки розпитають чи допитають, а зроблять ще й божий суд — кинуть людину у воду і будуть дивитись, чи вона не втоне, змусять людину взяти голіруч розпечене залізо і дивитимуться, згоріла чи не згоріла на руках шкіра, мужі нарочиті й ліпші бояри зроблять все, що треба, княгиня ж скаже останнє слово, вчинить суд по закону, по правді!

— Чого поліз у житницю боярську? Пощо вбив княжого мужа? — допитують мужі. Смерд Векша підіймає голову.

— Голодно є в хижі... Жона, діти... Куди піду? Купу в боярині маю — нічим віддати, заставу у купця взяв — нічим платити...

— Чули! Знаємо! Кожного разу те ж саме, — обурено гомонять мужі й бояри.

— Бояри мої і всі мужі! — зупиняє княгиня ці голоси і обводить поглядом бородатих людей, які ждуть княжого суду. — Як мусимо судити за вбивство?

— За смерть — смерть! — рішуче промовляє хтось у натовпі. — Як велить покон.

Княгиня Ольга дивиться туди, звідки лунає цей голос, але не пізнає, хто це сказав: воєвода Зморщ чи боярин Ратша. Проте хіба не однаково, хто

сказав? Смерть за смерть — так велить покон, так думають усі бояри, воєводи й мужі, так думає й сама княгиня.

Вона піднімає руку.

— Отже, вбив смерд княжого мужа, то головнику смерть.

Але в цей час виступає вперед боярин Драч — у темному опашні, з посохом у руках.

— А моя житниця зламана, княгине, — каже він. — І то чи перший раз був там смерд Векша? Маю шкоду, княгине.

— Правда, княгине, — гомонять бояри й воєводи, у яких то тут, то там на дворах все частіше трапляються розбої й татьба.

— Векшу на смерть, — закінчує княгиня, — а двір його з жоною й дітьми на поток і пограбування* (*На поток і пограбування — конфіскація майна й віддання родини в рабство.) .

— То є по правді, — лунає в гридниці.

2

Битим шляхом за Дніпром їде з дружиною своєю княжич Святослав. Як веліла княгиня Ольга, вони повинні проїхати чимдалі за Дніпро, шукати там печенігів, якщо ж знайдуть, — гнати їх з поля.

Княжич Святослав їде попереду дружини, поруч із ним — Асмус. З дитячих літ виховує Асмус княжича, куди княжич — туди й він. Тільки все важче й важче Асмусові супроводжувати Святослава в далеких походах — пусти княжича, то помчить він аж за Ітіль-ріку, за Джурджанське море. А куди вже летіти старому воєводі? Не ті літа!

Проте Асмус ніколи не скаржився та й не поскаржиться на те, що йому важко сидіти на коні і що часом хочеться виїхати на високу могилу, витягнутись на траві, спочити. Ні, воєводі, що пройшов з краю в край цю землю, побував за багатьма морями, стояв під стінами Константинополя, негоже сидіти на землі, ліпше вже їхати на коні до кінця.

Та й не тільки це змушує Асмуса супроводжувати княжича Святослава. Йому випала щаслива доля. З дитячих літ пестить він княжича, переказує йому все, що знає, вчить тому, що сам уміє, готує Святослава до вокняжіння.

От і зараз їдуть вони попереду дружини, широко розплющеними очима дивиться молодий княжич вдалину, милується небом і землею, впивається пахощами трав, а відтак починає розпитувати Асмуса.

Навкруг них широко стелиться поле. Над ним пробігає й пробігає свіжий вітер, струшує росу з трав, розгойдує, хилить до землі білі квіти ромену, жовті сережки шальвії; тільки тирса супротивиться — підіймає вгору свої пружні ості, й мінлива сивина затягає поле з краю в край.

Княжич Святослав з дружиною своєю їде шляхом, що повився між могил, на вершинах яких стоять сірі, витесані з каменю постаті богатирів, які в давні часи боронили цю землю. Це — Залозний шлях, гостинець, яким їздять купці-гості. Він тягнеться від города Києва до Ітиля-ріки, ним можна їхати день, два, тиждень, не побачивши людини, тільки в траві сюрчатимуть коники, високо вгорі співатимуть жайворонки, на схилах могил іноді засвистить байбак, а ген-ген на обрії промчить, як хмара, табун диких коней.

Але і княжич Святослав, і його дружина знають, що це не безлюдна земля. Варто звернути з шляху, проїхати десяток поприщ, і очам відкриються села, городища, ниви, сади, колодязі. З давніх-давен живуть тут люди, орють землю, випасають табуни худоби, б'ють звіра в лісах, що перетинають поле, ловлять рибу в ріках, які тихо несуть свої води до Дніпра.

От про цю землю, про поле, яким вони їдуть, про далину, в якій встають марева, і розпитує княжич Святослав вуйка свого Асмуса.

— І що там? — показує княжич рукою на північ.

— Тут, княжичу, поле й поле, а там ліси, великі ріки, озера. Коли їхати все вище й вище, буде Оковський ліс, далі Волок, Заволоччя, ще далі верхні землі, Новгород і Крижаний окіян. А за окіяном вже варяги по морю, далі ляхове, німці, франки, а на острові в морі англяни...

— І всюди до окіяну живуть наші язики?

— Так, княжичу, аж до окіяну живуть язики наші, деякі з них жили тут, у полі й над морем, а потім пішли у верхні землі, деякі вийшли із-за Ітиля-ріки і поріднились з нашими племенами.

— І всі вони тягнуть до Києва?

— Так, княжичу, усі вони чують Київ, бо без нього загинуть. От тільки в'ятичі, — він показав рукою на північний схід, де низько над обрієм висіла рожева хмара, — дань дають не нам, а хозарам, та ще булгари по Ітилю, що також сукупно з хозарами.

— Звідки ж взялися ці хозари? — запитує княжич. Асмус замислюється.

— Там, над Ітилем, — поволі відповідає він, — жили раніше наші люди, наші племена, а вже потім із земель південних прийшли хозари. Не нашої віри, чужого роду...

— То треба було їх не пускати, бити.

— Не пускали, били, — відповідає Асмус, торкаючись перебитої руки і згадуючи, либонь, про давні рани. — Але в наших землях було неспокійно, мусили боротись з варягами, вже кілька віків боремось з Візантією, а тим часом хозари сіли над Ітилем, перетяли нам шлях до моря, поріднились, хоч самі юдеї, з імператором Візантії — християнами, от і мусимо ми їм платити дань...

Святослав зупиняє коня. Сірими своїми очима довго дивиться на схід, на рожеву хмару, що пливе й пливе над обрієм.

— І далеко до цих хозарів? — запитує він. Зупиняє коня й Асмус, дивиться на хмару.

— Оцим полем, — повільно говорить він, — треба їхати повний круг місяця, й тоді буде Ітиль-ріка.

— А далі, далі?

— За Ітилем-рікою, — веде далі Асмус, — буде Джурджанське, а як по-нашому — Хвалинське море, над яким живуть різні язики — Вірменія, Персида, Ватр, Сірія, Мідія, Вавілон, Аравія, Індія, а ген-ген — хинці...

Асмус примружує очі, пригадує.

— А в полуденних землях, он там, — показує він рукою, — за нашим Руським морем, суть Лівія, Нумідія, Масурія, там Еюпет, Фіва...

— І ти скрізь там бував, уй Асмусе? Асмус глибоко зітхає.

— Світ великий, княжичу мій, — каже він, — і всього його одній людині не сходити. Та й що світ? Своя земля, свої язики й роди, їх я, княжичу, знаю і люблю...

Увечері вони зупинились у полі під високою могилою, спутали коней, на схилі могили поклали сідла й постелили попони, назбирали гілля й, викресавши вогонь, розпалили багаття.

Хтось з дружинників дістав з торби шматок конини, покраяв її тоненькими скибочками, підсмажив на кінці списа в гарячому полум'ї і перший шматок подав княжичеві.

Це була дуже добра вечеря — м'ясо пахло димком і хрумтіло на зубах, пахнув димком і корж, привезений з Києва, а ковток меду з міха будив згадки й ніс на своїх крилах у далину й майбутнє.

У степу було надзвичайно тихо, тільки десь бив і бив перепел, іноді здалеку долітала луна копит диких коней, а між цим стигла тиша, — вічна, здавалося, і все ж неповторна.

Лягли спати. Просто на землі, на пахучих травах, поклавши голови на сідла; але кілька дружинників пішли навкруг у поле — пильнувати, щоб хтось уночі не підкрався до могили.

Княжич Святослав ліг поруч із дружинниками своїми, поклав голову на тверде сідло, витягнувся на попоні, розкинув широко руки, задивився на небо, зорі.

У й Асмус не лягав, а довго ще сидів, притулившись спиною до кам'яної постаті богатиря на могилі.

— От і стемніло, — стиха говорив він. — Ніч... Чуєш, княжичу, як пливе земля?

— Куди?

— Земля пливе в окіяні, на чотирьох рибах-китах.

— А вгорі що над нами?

Асмус підвів догори обличчя й довго дивився на небо, на якому то тут, то там спалахували, а далі заткали всю синь зірки.

— Небо — також окіян, зорі — свічада богів, — долітав його голос. — Там, далеко-далеко, є острів Буян з алатир-каменю, де живуть Перун і богиня Лада, лежить громовий змій, гніздиться птаха-буря, рояться бджоли-блискавки, стоять засіки дощів... Там, — він показав на східну частину неба, — буде вирій, де течуть ріки з молока і меду; там, — він показав на захід, — чорний окіян, куди на ніч зникає сонце, а вдень ховаються зорі...

— А люди?

— У кожної людини є своя доля, призначена Перу-ном. Є доля щаслива, є нещаслива. У нас із тобою, княжичу, щасливі долі...

— Чому?

— Ми — вої, княжичу, захищаємо рідну землю, помремо, коли покличе Перун, і вже готове нам місце у вирії. Хіба це не щастя?

Багаття на схилі могили то розгоралося, то пригасало, голос Асмуса то дужчав, то притихав, і Святославу часом здавалося, що чує він голос не Асмуса, а кам'яного богатиря, який, опустивши вниз руки, стоїть на могилі, дивиться великими очима в тьмяну далину.

— Світ широкий, княжичу Святославе, і поглянь навкруг — багато місця має в ньому Русь. Але є в світі злі сили, злі язики, а між ними хозари й ромеї, які ненавидять нас і бажають знищити. Багато лиха вже мала від них Русь, ще більше матиме, бо вони як шашіль, що точить дерево, як чорна хмара, що закриває сонце...

Святослав підводиться на лікті, схиляє голову до Асмуса.

— Так чому ж не йдемо на них? Адже я скрізь чую ці слова.

Асмус відповідає не одразу.

— Був час, — говорить він тихо, замисливши, спроквола, — і ми, руські люди, били ворога, тільки він з'являвся перед нами. Варяги до нас потикались — били їх нещадно, тепер вони духу нашого бояться, служать вірно.

— Воєвода Свенелд також варяг, Асмусе!

— Так, княжичу, Свенелд — варяг, але не про нього мовлю. Були інші, різні варяги. Київ-город і вся ця земля, — він обводить рукою навкруг, — це острів у окіяні, насувають і насувають хвилі. Різні йшли на нас племена й орди: були торки — розбили, чорні клобуки — розсіялись вони по всій нашій землі, ішли булгари — показали і їм меч, пробували напитись води з Дніпра обри — погибоша, а ті, що лишились, побігли за гори на захід... Многих ворогів мала Русь — і всіх побиваша. Били їх Гостомисл, Кий, Щек, Хорив, князі Олег і Ігор і велике множество людей наших.

Святослав бачить, що Асмус зводиться на ноги, стоїть, дивиться вдалину. Схоплюється і він, стає поруч із вуєм, дивиться на схід... І ще помічає Святослав, що Асмус бере його руку, тисне її своєю гарячою правицею.

— Вічна пам'ять князям нашим і всім людям, оже полягли за Русь! — натхненно каже Асмус.

— Вічна пам'ять! — промовляє за ним Святослав. І якесь дивне, велике почуття охоплює душу княжича. Він стоїть, тримаючи руку старого свого уя, і здається йому, що обидва вони й дружина, яка спочиває навкруг, — всі, як трави, квіти, всяке зело, виростають з цієї теплої, пахучої землі, торкаючись неба, що тільки продовжує твердь...

— Так чому ж не б'ємо ми хозар і печенігів? — знову запитує Святослав і дужо, скільки в нього є сили, стискує руку Асмуса.

— У тебе міцна рука, — чує він у відповідь, і бачить перед собою освітлене багрянцем вогнища обличчя Асмуса, і помічає, що це обличчя суворе, замислене. — Хозар і печенігів ми мусимо стерегтись, мусимо боротись із ними, щоб жити... Це говорю я, Асмус, так говорить дружина, множество людей. Але є вороги й окрім них, і цих ворогів мусимо ми берегтись паче хозар і печенігів.

— Хто ж вони, вуйку, скажи?

— Ці вороги між нами, княжичу, вони обікрали землю нашу, взяли поля й ліси, ріки й озера, вони збирають у скотницях своїх золото й срібло, і це вони миряться з хозарами й греками.

— То це християне? — вивідується у Святослава.

— Ні, такі не токмо поганці-християне, много їх є й серед людей нашої, істинної віри. Хто забуває про Русь, а думає тільки про себе, — той наш ворог.

— То й мати моя, княгиня... — схиляється до самого вуха княжич Святослав.

— Ні! — голосно відповідає Асмус. — Наша мати княгиня — мудра, справедлива, вона перша предстательниця людей руських і перед богом, і перед усім світом.

— То хто ж тоді? — запитує Святослав.

— Мине час, — повільно відповідає Асмус, — і ти побачиш, хто, не призиваючи всує бога, хоче добра й щастя Руській землі, а хто хоч і клянеться всіма богами, але робить Русі тільки зло. Я не скажу тобі, княжичу, хто ці люди, бо ворога пізнаєш тільки тоді, коли зустрічаєш віч-на-віч. У житті своєму ти зустрінеш їх і одразу пізнаєш. Будь тоді безжальним, борись з ними.

— Я їх знищу, покараю... Асмус ніби не чув його слів.

— А коли, княжичу, побачиш, що не зможеш вистояти проти них, дай їм те, чого вони жадають — золото й срібло, але не давай Русі, сам борись за неї... Ти — Ігорів син, будь як отець твій!

— Уй Асмусе! Я робитиму, як отець Ігор, я ніколи не забуду оцієї землі, моїх людей...

— Так і буде, княжичу! А тепер ляж, спи...

3

Ключниця Ярина жила в хлівині, прибудованій до стіни терема від двору, де були стайні, кліті, медуші, стояла кухня, а в багатьох хижах і таких самих

хлівинах тулилась численна двірня. Але хлівина Ярини різнилась від інших — одні двері її виходили в двір, другі ж, невисокі й вузенькі, через які могла протиснутись тільки Ярина, вели до княжого терема. Туди ключниця часто ходила сама, звідти чи то вдень, чи вночі її могла покликати, а часто й кликала княгиня Ольга.

У пізню годину ключниця Ярина не спала. Але не тому, що боялась кличу з терема. Розчинивши двері надвір, сиділа вона на порозі й все думала й думала про минулий день, про червону пляму на скатертині в стравниці.

На очі її набігали сльози, але вона стримувала їх. У дворі було дуже тихо, все навкруг спало, спочивало, чути було тільки, як десь недалеко б'ють копитами об землю в стайнях коні, час від часу долітали з стіни притишені голоси нічних сторожів та ще вітер з-за Дніпра тихо перебирав гілля дерев поблизу хлівини. Що плакати, коли ніхто не побачить сліз; до кого звернутись, коли ніхто не почує?

А Ярині так хотілось, щоб хтось побачив і витер її сльози, щоб хтось почув її гірке слово і відповів словом теплим, ласкавим, адже ждала вона цього слова, ласки, тепла все життя...

Усе життя! Як легко й просто ніби це сказати, але скільки було в тому житті днів і ночей, довгих і важких літ, горя, муки, образи і відчаю.

Проте горе, мука, образи й відчай були не завжди. Пригадай-но, Ярино, як колись у давноминулі роки поховала ти батька й матір, що загинули в полі, і прийшла у город Київ, працювала дівчиною у купця Ратші на Подолі, перейшла з купцем, коли він розбагатів, на Гору. А коли купець подарував тебе княгині Ользі, стала княжою дворянкою.

Ні, Ярино, ти була тоді молода, раділа, коли попала до Ратші, ощасливилась, потрапивши до княжого двору, мріяла, молилась Перуну і всім богам, все чогось ждала.

І ти, Ярино, діждалась! Мабуть, ти була дуже красивою, якщо на тобі зупинилось око княгині, ти, либонь, була привітною й ласкавою, якщо тебе допустили до стравниці, і вже, звичайно, не шкодувала сил, не знала втоми,

чесною була, якщо з багатьох дворянок саме тебе зробила княгиня Ольга ключницею своєю.

Довго сиділа ключниця Ярина на порозі хлівини й пригадувала, як все це склалось і як справді в неї у ті давно минулі літа були й краса, й тепло, і ласка, і, що найголовніше, жила в серці надія.

На що ж вона надіялась? Навряд чи могла тепер Ярина відповісти на це, бо кожен вік має свою надію, бо немає в світі людини, яка б не надіялась, але мало є таких, що побачили свої надії здійсненими.

Колись була Ярина молодою, любила і сама, і її любили. У отрока князя Ігоря, Роксая, були голубі очі, а волосся нагадувало льон. Вони зустрічались кілька разів у княжому саду, але так нічого одне одному й не сказали, тільки відчули, що полюбились навіки... А там поїхав Роксай з князем до Іскоростеня — і не повернувся. Так була й зникла надія. От тепер і впала з очей у Ярини сльоза.

А життя ішло, і народжувались нові надії. Це було давно, коли, як це добре пам'ятає Ярина, тут, на Горі, жити було важко, стіни на ній були коротші, вужчі, нижчі, князі й дружини їх спали сторожко. Траплялись ночі, коли вони й зовсім не знімали броні, а стояли на городницях, бо над Дніпром, а часто й під самими стінами города блукав, бряжчав списами ворог... То були важкі літа, важке життя, багато воїв полягло тоді на городницях, валах. Як і всі, Ярина тоді допомагала воям, обмивала й перев'язувала рани. І коли не стало Роксая, все ж залишилися інші люди, був князь із княгинею, були їхні діти.

І вона віддавала вже їм усі свої сили. Деякі з дітей княгині Ольги померли, сини Святослав і Уліб виросли — їх ключниця Ярина виносила на руках: не своя, чужа, а все ж дитина, хто їй допоможе!

Тепер Гора не та! Стіни її посунулись ближче до Подолу, глибоко врізались у Перевесище, пішли й униз понад Дніпром, до варязьких печер... А скільки людей стало тут тепер! Колись був князь со дружиною, а зараз і бояри, і воєводи, і купці, і сли, а в кожного свій двір і холопи, гридні. На всіх працюють кузнеці, ремісники. Як вулик, гуде Гора, ніби матка — княгиня, бджоли носять мед, а скільки ж тут трутнів.

Колись-то Ярина не думала б так і не сказала, та й чого б вона стала це говорити! Але скільки вже літ бачить вона й чує, як до князів ідуть оці бояри, воєводи, купці й сли, що живуть на Горі, як обсідають їх тіуни й ябетники* (*Ябетники — княжі прикажчики.) і як кожен із них просить собі пожалування — землею, лісами, водами, а то просто золотом і сріблом із скотниці княжої.

Тільки Ярина ніколи не просила в князів пожалування, самі ж вони про неї забули.

Просити, а чого просити? У її руках ключі від теремів княжих, усіх покоїв, скотниць, клітей. Хотіла б Ярина — і одяглась би, і взулась, мала б повну скриню всякого добра...

Чому ж у Ярини так порожньо в хлівині, в скрині її, що стоїть біля ліжка, є тільки два сувої полотна, які напряла й виткала власними руками. З добра у Ярини є кілька сорочок, черевики й платно* (*Платно — верхній одяг.) носить, поки зносяться, та ще має платно — дарунок княгині, у якому подає князям у стравниці.

І не за цим тужила зараз ключниця Ярина, не за тим шкодувала, що нічого не має. їй, старій і убогій, здалося цього вечора, що в неї вкрадено душу.

4

Ніч. Гора спить. Вряди-годи на стінах чути кроки, тихі голоси — там стоїть сторожа, береже город, не змикає вій. А в теремах бояр і воєвод, у хижах попід стіною — темно, тихо, там ходить сон.

Як червоні жарини, поблискують лише кілька вікон у теремі княжому. Одно вікно світиться від Дніпра — там окреслюється чиясь тінь, іноді вона колихнеться, іноді вирівняється й надовго застигає.

То біля вікна стоїть княгиня Ольга. Тільки стемніло, лягла вона, довго лежала в темряві, намагалась заснути, але бажаний спокій не йшов до неї, думки заважали спочити.

От вона й запалила свічу на столі, стоїть біля вікна, дивиться на нічний Київ, на темну Гору, стіну, зорі, що тліють вгорі й срібним пилком одбиваються на плесі Дніпра, дивиться на далекі сірі луки й береги.

Чому ж у цю пізню годину, коли все навкруг спочиває, не спить княгиня Ольга? Стурбувала її звістка про печенігів у полі, може, налякали слова купців про нову фортецю на Дону чи, може, просто як жінці-удовиці тоскно їй і неспокійно в цю задушливу теплу ніч: тіло гаряче, ложе холодне, поруч вчуваються тихі слова і дихання.

Та ні, не це турбує, не це не дає спочити княгині. Колись, як мужа її Ігоря вбили в землі Деревлянській, довго вона не могла спати ночами, все ждала, що він прийде. І коли переконалась навіть, що не прийде, однаково думала про нього, згадувала, ждала. Але все це було давно, вже сини її підростають, в них вся любов і душа княгині.

Не новина для неї й звістка про печенігів у полі. Скільки живе Київ — стоїть він, ніби богатир, на цій високій горі на сторожі земель. Багато орд проходило мимо нього, були такі, що пробували лізти на його стіни, але всі вони розсипались, як пісок на березі Дніпра. Не страшні Києву й печеніги, що, як пси, блукають з своїми улусами в полі.

Мислить княгиня й про фортецю над Доном — Саркел. Не вперше вже стикаються на шляху до Джурджанського моря її купці з грабіжниками й вбивцями. Темний і загрозливий Схід, страшні простори за Ітилем-рікою. Що ж, зараз вона пошле слів своїх до хозарського кагана, а там підростуть сини, нехай вони поквитаються з каганами.

Розуміє княгиня і те, яку згубу чинить Русі Візантія, розуміє, що обсідає вона Русь своїми фортецями, насилає на них то хозар, то печенігів. Був би живий князь Ігор, він би давно пішов на Візантію, як колись ходив, прибив би ще раз свій щит на воротях Царгорода.

Але княгиня більше всього боїться війни. Вже скільки літ мирно править своїми землями, вже скільки літ не знає Русь брані. Кличуть воєводи її йти на печенігів, вимітати їх з поля, рушати на Саркел. Воєвода Свенелд не раз говорив, що мир для Русі страшніший нині від брані, що на українах своїх і в полі Русь проливає крові більше, ніж на брані, що підповзає до Русі Візантія.

Та хіба княгиня сама не знає, скільки зла має Руська земля від печенігів і хозар, хіба не бачить, як кожного дня ллється гаряча кров її людей? А все ж їй

здається, що навіть найважчий мир, тиша рідної землі краще, ніж смерть на брані, що ліпше платити дань хозарам, аніж воювати з ними, що краще з великим трудом торгувати з греками, аніж іти на них зі зброєю.

І немарне говорила нині княгиня, що сама поїде до Царгорода. Це важкий, далекий і небезпечний шлях Дніпром і морем до Константинополя, але вона вже давно збирається туди поїхати, хоче говорити з імператорами.

Невже ж вони не знають і не розуміють, яка велика, багата й дужа Русь, невже вигідно їм гострити проти неї зброю замість того, щоб жити в мирі, любові й дружбі? Княгині Ользі здається, що коли вона побуває в Константинополі, то домовиться про все з імператорами і добро й тиша прийдуть на Руську землю.

Інше турбує княгиню Ольгу в цю годину, коли так тихо навкруг, коли спить Гора, передграддя й Подол. Чомусь вона пригадує минулий день, ранок, перед нею все стоїть перекошене, страхітливе обличчя смерда Векші, до неї, здається, долітає останній його крик: "Княгине, помилуй!"

І думає княгиня про те, що Векша не один, кожного дня до столу її ведуть і ведуть зв'язаних людей, вимагають у неї суду й правди...

Княжі суд і правда потрібні. Одвіку сюди, на княжий двір а чи в палату терема, приходили люди, просили суду й правди, і княгиню це не дивувало, бо навіть хмари між собою сваряться, а людей є множество, не можуть вони жити в повній злагоді між собою. Князь один, йому належить чинити суд і правду.

Княгиня Ольга пригадує покійного свого мужа князя Ігоря. Коли він робив суд і правду, вона сиділа поряд з ним, слухала й дивилась, як він устроює землю.

Князь Ігор був мудрий і сміливий. Княгиня Ольга пригадує, як рішуче й безжально судив він дружину свою, коли хто перед ворогом показував спину; він карав, коли мужі безчестили один одного мечем, топором а чи просто телеснею; він судив і карав, коли умикали жону не по любові, коли син не корився батькові, коли муж одного роду убивав мужа іншого роду. За смерть він карав смертю. І коли княгиня Ольга брала на себе обов'язки княжі, вона добре знала суворий старий покон, говорила собі: сіла єси на стіл, судяй правду...

Але що є правда і як творити суд, коли все більше й більше ведуть до княжого двору людей, коли ллється кров на українах Русі і в самому стольному городі Києві?!

Чому ж ллється кров, що змушує одного мужа підіймати меч супроти другого, брата вбивати брата, сина ганити отця? Може, не в змозі вони поділити здобутої на бранях слави, може, як колись, кожен із них захищає честь свою, честь брата, сестри й роду, як це одвіку водилося в Руській землі?

Проте ні, це зовсім не те, що було одвіку на Русі, це не те, що було за давніх князів і встановлено древнім поконом. Слава? — о, той, хто має славу, знає, як її зберегти; честь? — і її руські люди — хай тільки хто посягне — зуміють захистити, не по честь свою і не заради слави йдуть нині на княжий суд люди. Той переорав межу чи перетесав знамено* (*Знамено — клеймо, печать.), той зламав житницю й уволік міх жита, той піймав чужого коня, взяв оружжя, порти, той убив огнищанина, княжого тіуна чи посадника, — скрізь татьба і розбой, скрізь кров і смерть. Часом княгиня Ольга жахається, — що ж це сталось нині на Русі? Адже сваряться між собою землі, города, села, всі люди! Куди, куди йде Русь?

А проте княгиня Ольга розуміє, що це не так. Не землі сваряться між собою, а князі земель, не городи з городами, а воєводи з воєводами й бояри з боярами. І це ж не татьба і розбой. Кожен із них зуміє взяти своє, кожен з них зуміє дістати, що йому треба, й від князя.

Ні, татьбу і розбой чинять інші люди — це рядовичі* (*Рядовичі — люди, що працювали по ряду (договору).), закупи* (*Закупи — ті, що брали купу (позику).), смерди, холопи і всякі чорні роб'ї люди, це вони лізуть у житниці воєвод і бояр, це вони переорюють межі, палять знамена, роблять перетеси!

А хіба не чує кожного дня княгиня Ольга, що чорні люди чинять татьбу й розбой на її дворах, переорюють межі її земель, роблять перетеси в її лісах, знімають птаство на перевесищах княжих, потай б'ють бобрів на гонах, звіра в лісах, рибу в княжих ріках?

Княгиня розуміє, що на Русі сталось те, чого раніше не бувало: мали колись воєводи й бояри честь — нині мають землі, ліси й ріки, мали колись

славу — бережуть нині скотниці й знамена, мали дружини — а тепер прагнуть мати якнайбільше холопів. Та й сама честь і слава нібито змінилася. Хвалилися колись люди подвигами ратними й шрамами від ран — тепер хваляться добром своїм і достатками.

Здригається княгиня. А чи не сама вона винна в тому? Одвіку була Русь, були князі в племенах її, одвіку князі берегли межі землі, брали тяжку дань з людей, але й платили за неї власною кров'ю.

"Але ж, — думає княгиня Ольга, — Русь не могла жити так, як жила допреже, тяжка дань з племен і родів — то була згуба для Русі, муж мій Ігор за цю дань загинув..."

Усе своє життя княгиня Ольга упоряджала Русь, дбала, щоб була вона ціла й несхитна, щоб Київ-город був городом усіх земель, а в кожній землі був свій город, думала вона й про полегкість людям. Усю землю розбила, уставила волості, погости, кожному дала урок і устав.

Зробити це було нелегко. Скільки літ минуло! Княгиня Ольга була тоді ще молодою, це вона йшла на чолі дружини, щоб помститись за мужа Ігоря й примучити* (*Примучити — приєднати.) до Київського столу деревлян, це вона в люту зимову стужу об'їхала на санях всю землю аж за Верхній Волок, доходила до В'ятської землі, устрояла Руську землю.

Так чому ж ця земля нині неспокійна? Здається, вона робила все як слід, хотіла тиші Руській землі, добра людям, досягла свого. Чому ж ця Русь іде на суд?

Раптом вона обриває свої думки, здригається, прикипає руками до лутки вікна. Ні, вона не помилилась, десь здалеку, із схилів передграддя, а може, й з берегів Дніпра, долинає крик людини. Крик цей народився далеко, але, здається, лунає зовсім близько, поруч з теремом.

— Княгине, помилуй! — вчувається княгині Ользі, і вона стоїть, напружено слухає, що ж буде далі?

Та крик більше вже не повторюється. Народившись вдалині, він там і завмирає.

— Що це? Що це? — шепоче княгиня.

"Невже це смерд Векша? Ніч темна, час пізній, саме в таку годину мої гридні вершать суд..."

Вона молиться й не чує, як тихо відчиняються двері до світлиці, хтось зупиняється на порозі. Це священик Григорій. Він живе тут же, в теремі, внизу, бо небезпечно християнському священику бути там, де його храм, — біля ручая на Подолі. Та й кличе часто княгиня його до себе на бесіду.

От і зараз прийшов він, у чорній рясі, з євангелієм у руці, стоїть на порозі, дивиться на княгиню, яка впала на коліна перед образом Христа, і смутна посмішка пробігає по блідому його обличчю.

— Хто це? — одриває голову від підлоги й обертається до священика княгиня Ольга.

— Це я прийшов до тебе, — тихим голосом відповідає він. — Адже ти мене кликала?

— Так, я тебе кликала. Іди сюди. Сядь, отче. Княгиня встає, стомлено сідає в крісло, недалеко від неї на лаві сідає священик. Тепер він бачить, що княгиня дуже схвильована. Про це свідчить бліде обличчя, блискучі очі, стиснуті уста.

— Княгиня молилась, і це добре, — починає священик. — Але чому нині княгиня неспокійна?

— Мені страшно, отче.

— Чому?

Вона дивиться за вікно, де тихо колишеться гілля дерев, і спроквола говорить:

— Бачу я навкруг велику землю, багато племен і родів, що прожили безлік віків, перемогли ворогів, збудували городи...

— Ти речеш правду, княгине, — згоджується й похитує сивою головою священик. — Велика Руська земля, дужа, незборна.

— Немало трудів, — веде вона далі, — поклали батьки мої, князі, щоб з'єднати племена й роди, одбити ворогів, — скрізь знають нині Київ і Русь.

— І ти, княгине, немало зробила, — додає священик, — устрояя Русь, ти биша для неї, аки денниця перед сонцем, сяяша, аки місяць уночі.

Вона дивиться на нього широко розплющеними очима, в яких грає відсвіт свічі, бере руку й запитує:

— Але що робиться нині? Звідки цей каламутний потік, що бруднить чисту воду нашу, звідки вітер, що збиває спіле жито?

— Про що ти мовиш, княгине?

Княгиня сплескує руками, а потім прикладає їх до серця.

— Колись люди мої жили родами своїми, і в кожному роду панували тиша і мир, колись роди були єдині в племені своїм, а племена стояли тільки перед ворогом і богом.

— Світ незмінний, княгине, — вгадує нитку її думок і відповідає священик, — ми тільки іними очима зримо й бачимо його.

— Ні, священику, — перебиває його княгиня, — світ змінюється, він змінився, бо муж іде на мужа, син на отця, брат на брата, а чорні люди на бояр, воєвод і не токмо на них, а й на князів. Священику, що ж сталось?

— Світ незмінний, княгине, — ще раз каже священик, — одвіку брат ішов на брата, і Каїн перший убив брата свого Авеля, одвіку були князі й чорні люди, бо є на небі місяць, а є й зорі, одвіку були багаті й ниці, бо бог багатий, а що маємо ми — його слуги?

— Але де мій бог? — тихо шепоче княгиня. — Перед моїми очима кладуть жертви й кланяються Перуну, а я після того йду й молюсь Христу.

— Не суть важливе те, яким ликам вклоняється людина, важливе те, якого бога сповідає вона в душі своїй.

— Слухай, священику, — каже княгиня, — я сповідаю Христа й одному йому молюсь, але що маю діяти, коли він мені велить: "Не убий!" — а бояри й воєводи мої кажуть, що аще уб'є муж мужа, то мстить брату брат, сину отець,

отцю син. Христос велить: "Не убий!" — а я тих, що чинять татьбу й розбой, переорюють межі й знищують знамена, велю на суді убивати во пса місто.

— Христос говорить: "Не убий", але він вінчає за добро й прощає кожного, хто сотворив зло.

— І убивство прощає?

— Прощає, коли це на добро людям.

— То що ж є добро й зло?

Священик довго не відповідає, а, склавши руки на грудях, дивиться на всипане зорями небо, на гілля дерев, що колишеться одразу за вікном.

— Добро й зло існують у світі, — промовляє він, — одвіку і житимуть такожде довіку, бо є бог, але є й диявол, бо добро — від бога, а зло — від диявола. Бог рече: світ незмінний, таким його сотворив отець, кровію окропив син, дух божий витає над ним. Бог рече: життя наше на землі — це тільки подих вітру, піщинка на березі морському, крапля в окіяні; вічне життя тільки там — на небі; рай тому, хто йшов у житті божим шляхом, геєна вогняна і скрежет зубовний тим, що слухали диявола.

— А багатства землі? — запитує княгиня.

— Від бога, — відповідає священик. — Все від бога — князеві корона, слава й честь, воєводі — своє, боярину — своє, і чорні люди створені такожде не кимсь, а токмо богом. А чому це турбує тебе, княгине? По ділам його кожному дасть бог, і буде князь справедливим і йтиме шляхом божим — йому готоване місце в раю; буде князь слухати диявола — вверже його господь у геєну. І ниций, чорний чоловік, що страждає на землі, може сісти поруч із князем у раю. Так каже Христос.

Княгиня Ольга дивиться на образ Христа, перед яким горить свіча, і в очах її з'являються лагідність і покора.

— Молись, княгине, — чує вона тихий, але владний голос священика.

Вона стає на коліна.

— Молись, — каже священик. — Він захистить тебе й захистить Русь.

Княгиня Ольга починає бити поклони.

— І хрести їх, — долітають до неї слова пастиря. — Приведи їх до бога істинного, нехай він захистить багатого й убогого, всі рівні перед його судом.

— Не можу, — одриває вона голову від холодної підлоги. — Сама — вже християнка, вірю в отця, сина, святого духа.

— І навкруг тебе багато християн, — каже священик. — Уже сто літ у Києві стоїть, аки зоря над світом, наша християнська церква. Тут спочиває митрополит Михайло, що прибув сюди з Болгарії. Є церква наша й у Новгороді...

— Відаю, — дивиться вона на образ Христа, — і знаю, що іде Христос по Русі, призріває багатого, убогого і мене, княгиню. Але повергнути кумири й хрестити всіх людей моїх не можу. Безліч-бо їх живе в старій вірі, хоче старого покону. Боюсь я їх.

— Молись за те, щоб сяйво Христової віри швидше зійшло на них. Ти багато зробила, княгине, утверждая владу на землі. Утверди ж і віру в їхніх душах. Молись, молись, княгине, — говорить священик, і обличчя його суворішає.

Він сам стає поруч з нею на коліна. За вікном мерехтять зорі, близько колишеться, ніби хоче заглянути в княжу світлицю, гілля, перед іконою горить і стікає великими краплинами свіча.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Онук Анта Добриня служив гриднем у дружині київської княгині. Він швидко дізнався від любечан, які часто приїжджали до Києва, про смерть старійшини-діда й ждав першої нагоди, щоб побувати вдома.

Нагода ця трапилась дуже швидко. У далеких землях були повними владарями й брали уроки з людей князі, поставлені Києвом. Вони брали своє, частину давали від себе Києву. У близьких же землях — Полянській, Деревлянській, Сіверській — господарями були не тільки місцеві князі, а й княгиня Ольга — над Дніпром і Десною у полі, в лісах стояли її знамена, були й

двори, брати уроки з яких вона посилала своїх мужів з дружинами. З однією такою дружиною й рушив до города Остра Добриня, а там відпросився в сотенного й опинився в Любечі.

Хвилюючись, у лодії, якою купці з Києва їхали до далекого Новгорода, наближався Добриня до Любеча, де народився, провів юнацькі роки, де жив дід його Ант, де лишались батьки його й сестра Малуша.

Ще здалеку побачив він димки над берегами Дніпра, пізнав гору, кручі, ліси, які сходив власними ногами, пізніше помітив і темну цяточку над кручами — хижу рідного дворища.

Тільки лодія зарилась носом у пісок, Добриня стрибнув на берег. Купці попливли далі, а він збіг на кручу, попрямував лугом, рушив до городища.

Ніхто не вийшов з хижі назустріч Добрині, в оборах навстіж були розчинені ворота, навіть пса не видно було на дворі. Тільки кінь байдуже, низько схиливши голову, стояв на старому валу, ніби щось думав.

Поспішаючи, Добриня пробіг двором, рвучко розчинив двері, згинаючись, зайшов до хижі.

— Хто тут є? — гукнув у півтемряву.

— А кого тобі треба, чоловіче? — пролунав голос з глибини.

Серед хижі ледь-ледь тліло вогнище. У кволому світлі Добриня побачив знайомий поміст, людину, що лежала головою до вогнища, бородату голову, заспані, якісь байдужі очі.

— Я — Добриня! — крикнув він.

— Сину! — закричав тоді й Микула. — Я ж думав, це Бразд або Сварг.

Батько встав з помосту. Добриня побачив і Вісту, що там спала, Малушу; вони прокинулись, схопились, побігли до нього.

— А чому ти ждав Бразда чи Сварга, отче? Микула безнадійно махнув рукою.

— Зажди, сину, повім! Усе повім! Ось давай сядемо до нашого вогнища та й поговоримо. А ти, Вісто, — звернувся до жони, — приготуй нам страву, принеси меду. Там у медуші є ще одна корчага.

Але ні Віста, ні Малуша не чули слів Микули. І мати, й дочка однаковими захопленими очима дивились на сина й брата свого Добриню, торкаючись руками його білої свитки із срібними застібками, широкого пояса, меча...

Тільки тоді, коли все було оглянуте, Віста кинулась готувати страву, Малуша ж не відходила від брата, а коли він сів, сіла з ним поруч.

— Отак батька Анта й не стало, — почав Микула, підкидаючи дров до вогнища. — Пішов на лови, а дістав стрілу від печеніга в полі.

— Його поховали як слід? Зробили тризну?

— Так, Добрине, його поховали як слід. Вийшов весь Любеч, весь рід... Зробили й тризну. А після тризии мало мене не вбили.

— Хто?

— Брати мої — Бразд і Сварг.

— За що?

— А от за це, — розвів широко руки, показуючи на хижу, поміст і вогнище. — Коли кінчилась тризна і всі пішли, тут, біля вогнища, залишились Сварг, Бразд і я... І вони сказали, що ми мусимо поділити після батька весь озадок, і поділили, а потім вимагали в мене золота, срібла й мало не вбили...

— І ти їм усе віддав?

— Усе віддав... У роду нашого справді було чимало добра: вози, плуги, борони, кузнь, одяг, корчаги, горнці, — віддав я все братам. Тільки золота й срібла не було вже давно в роду.

— А собі що взяв?

— Ого, — відповів батько, — і в мене багато лишилось: оця хижа, кліті, житниці, медуша, обори... Ще он зброя батькова лишилась, візьми її собі, Добрине. Для тебе беріг.

Добриня подивився на зброю діда Анта, що висіла на кілочках на стіні, й посмішка пробігла його устами. Це була дуже давня зброя, з нею воювали проти ворогів його предки — Ант, Уліб, Воїк. Простий, клепаний із заліза шолом із невисокою тулією, куди звичайно вставлялось перо кречета, без жодних прикрас, без заборола, — а на Добрині був клепаний з міді високий шолом з гострою тулією, з кількома камінцями по тілу, сріблом цятований по вінцю, із заборолом і довгими бармами* (*Барма, бармиця — сітка з кольчуги, що спадала на плечі.); перед ним висів дерев'яний, обтягнутий грубою шкірою щит, — а в Добрині щит був також мідний; дідівський меч був однобокий, короткий, а Добриня мав новий меч — набагато довший, одточений на два боки, із червоним камінцем у яблуці.

— Спасибі, отче, — відповів Добриня батькові. — Але, сам бачиш, маю зброю ліпшу, княжу. Нехай ця буде тобі, ще, може, знадобиться.

— Чому ж не знадобиться? — замислився Микула. — Зброю в домі добре мати.

— Про інше думаю я, отче, — повів далі Добриня, — обікрали тебе брати, все забрали.

— Мабуть, так, — зітхнув Микула. — Отень двір, говорили, тобі... От і є... Усе ніби є — і нічого немає. У клітях — порожньо, в житницях пищать миші, коня отчого мені залишили, але лежить він більше, ніж стоїть.

— То, може, я піду до Сварга й Бразда?

— Не треба, сину! Просити? А що? Вони взяли своє... по покону...

— Так чим же я тобі можу поміч дати? — запитав Добриня.

— А що мені допомагати? — відповів і навіть засміявся Микула. — Куди ходить мій топір і рало, там і я ще хазяїн. Маю руки сам, добрі руки у Вісти.

— Ми проживемо, сину, — додала й мати.

— От тільки Малуші жаль, — замислився Микула. — Будь усе, як колись, та щоб могли ми приготувати їй посаг — умикнули б дівчину з нашого роду. А так... ну що ж, у неї руки також добрі, де будемо ми, там і вона.

Малуша, що сиділа напроти батька й поволі сьорбала юшку, не могла збагнути всього, що говорять про неї. Вона розуміла тільки одно — їй бажають добра.

Але в Добрині, що дивився на сестру й милувався нею, дуже боліло серце — адже справді жде її тут, у Любечі, зла доля; що краса дівоча, коли посагу немає.

І через те що мед трохи вдарив у голову Добрині, а хотілось зробити сестрі добре, він сказав:

— А що, коли я візьму Малку до города?

— Що ти мовиш, сину? — навіть не зрозумів батько.

— А те, що хочу взять Малушу до Києва. Чи поїдеш ти зі мною до Києва, Малко? — звернувся він до сестри.

Вона поклала ложку набік і подивилась на Добриню великими своїми очима. Тепер вона зрозуміла, про що йде мова. Добриня питає, чи згодна вона поїхати до Києва.

Відповісти на це питання дівчині було нелегко: вона звикла робити тільки те, що загадує батько, і тепер повернулась до нього, поглянула батькові в очі.

— Ну, Малко, — відповів, підбадьорюючи, той, — думай сама, що робити. Чи хочеш до Києва?

— Хочу... — тихо сказала Малуша.

— Отак і буде, — сказав Добриня, — вийдемо до Дніпра, сядемо на якусь лодію, поїдемо ми до Києва-города, станемо на Почайні, покажу тобі Подол, Гору, де живе княгиня Ольга со княжичами, де стоять теремі із золотими верхами, а на стінах — вої із знаменами, а мідяні били б'ють та б'ють... І такі руки, як у тебе, знадобляться, — бояринею не будеш, а на боярських дворах візьмуть...

Мов дивну казку, слухали Микула, Віста й Малуша розповідь про город Київ і ще довго отак могли би слухати, але у Добрині не вистачило більше снаги й хисту, і він кінчив:

— То ти й збирайся, Малко... Завтра рано будемо їхати...

Уночі Малуша довго не могла заснути й все думала, що жде її наступного ранку. Вона ще не вірила, що Добриня сказав правду, що встане сонце, і сяде вона в лодію, попливе до Києва.

Але все це, мабуть, правда. У хижі тліє вогнище, червонкувате його проміння освітлює стіни, поміст, на якому сплять батько й мати. А он лежить на лаві Добриня, недалеко від нього під стіною стоять щит, спис... Біля Малуші лежить маленький вузлик: мати зібрала все для неї, зав'язала в убрус кілька пряслиць* (*Пряслиця-камінний грузок для ткацького верстата.) — доведеться ж Малуші десь працювати, а що вона знає, крім того, що прясти й ткати; поклала оберегу — маленьку фігурку голої жінки з довгими руками й пухлим животиком — це Рожениця, богиня жінок роду, вона захистить і збереже Малушу, та ще поклала харчів. Що, крім цього, могла дати мати? Вузлик Малуша на ніч поклала біля себе, держала рукою — так було певніше, що вона поїде...

Зібгавшись у куточку лодії, щоб не заважати гребцям, Малуша думала про те, що жде її в майбутньому, але не могла його уявити. Їде Добриня, взяв її з собою, далі станеться що станеться...

А Добриня гордовито став на стерні, гребці підняли весла, любечани, забрівши у воду, одштовхнули навантажену по край лодію. От вона й рушила, гострим носом розрізуючи голубувате плесо, залишаючи по собі рябий, схожий на срібну луску, слід.

Малуша жадібно дивилась, як швидко тікає від лодії берег, як зменшуються й зменшуються там постаті любечан. Ще раз її наздогнало відлуння дужого крику, а потім по обидві руки розкинувся простір Дніпра, рівне лоно, над яким у голубій височині пливли, як і лодії, білі хмари з рожевими надутими вітрилами.

І Малуша увесь час дивилась із свого куточка на цей світ, що відкривався перед нею. Досі вона такого не бачила, знала тільки своє село, кожну кручу біля городища над Дніпром, кожне деревце і кущик. Там, здавалося їй, і закінчувався світ, вона навіть не замислювалась, а що ж може бути далі?

А тут вони пливли день, два, три, і Малуша увесь час із захопленням дивилась на береги, що стрічкою розмотувались перед нею, на городища, що заявлялись попереду, велично пропливали й залишались позаду, на лодії київських купців, які зустрічались їм на водному шляху.

І навіть коли вечоріло, вона довго не спала, а сиділа в своєму куточку, дивилась на небо, де сяяло безліч зірок, на таємниче темне плесо, береги, що вночі здавались високими, страшними, і на самотні вогники, що блукали десь далеко в полі.

Усе ближче й ближче був Київ. Якось удосвіта вона побачила на горі, на правому березі, цілий город — з високими стінами, вежами, а внизу, під горою, сотні лодій. Це був Вишгород.

За Вишгородом Дніпро круто повертав ліворуч. Тут на стрижні сходились вітри з Дніпра й Десни, чорториями вирували води, і лодія, розрізуючи їх, рила носом високу хвилю, за нею лишався запінений, схожий на борозну слід.

Але одразу ж за шпилем, де Дніпро, прийнятий деснянські води, повертав праворуч, вітер затих, плесо заголубіло, в ньому відбилися ліси, луки над річкою Почайною, що допливала до Дніпра, високі гори, а на них город Київ.

Мов зачарована дивилась Малуша навкруг. Випливали з голубої далини і все яснішали три гори, від вершин аж до Дніпра й Почайни вкриті лісами. У багатьох місцях ці ліси по схилах були вже вирубані чи випалені, і там всюди темніли рільні землі й людські оселі. Найбільше ж вирубано було лісів і найбільше жител стояло на середній, найвищій, горі. Там і був город Київ!

З лодії видно було вершину, де височіли побудовані з колод стіни Гори — з багатьма вежами, заборолами, воротьми, ровами й валами, з околлям перед ними. За стінами під промінням сонця, що вставало все вище над Дніпром, золотом грали дахи теремів княжих.

Нижче від города, кільцем вкруг нього, ліпилися до стін, як п'явки, чорні дворища бояр, яким не вистачало місця на Горі. На цих дворищах стояло чимало хиж дворян — ремісників, холопів, рабів. Ще нижче розкидані були, неначе ластівчині гнізда, хижі, халупи, землянки простого люду — чаді. Це

місце так і звалось — передграддям. За ним гори круто обривались, між ярами тяглось кілька шляхів до Почайни, ще один, найкрутіший узвіз, спускався до Дніпра нижче від Почайни.

Унизу, над самою Почайною — на Подолі — знову видно було хижі, землянки, намети, на кучугурі височів дерев'яний Волос* (*Волос — бог худоби, торгівлі.), біля берега на тихій воді стояли з опущеними вітрилами лодії й однодеревки киян. Від цього ж місця важкі пороми ходили й до лівого берега, де починався й зникав у лісах гостинець — шлях, яким рушали на конях у далекі країни купці з Києва і яким приходили сюди чужі люди — заморські гості.

2

Тільки лодії пристали до жовтих круч Почайни, як туди прийшли купці, пригнали вози, заходились все купувати, везти на торг. Гомін стояв на березі, іржали коні, під ногами людей хмарами вставала пилюга. Незабаром один за одним навантажені вози стали підійматись на кручі.

Добриня ждав, доки все це скінчиться, але й тоді, коли купці й вози зникли, не пішов слідом за ними, а зупинився на кручі й довго стояв замислений і неспокійний.

Аж тепер зрозумів він, що в Києві все буде не так просто, як здавалось йому здалеку, з Любеча. Приїдь до Києва він сам, як це бувало раніше, ні про що й думати: ось — Подол, он — Гора, всі ворота йому відчинені. З лодії встав — у гридницю попав. А вже там йому і веприна, і конина, і, як це водиться, кухоль меду. Але ж він приїхав не сам, з ним Малуша. Он вона сидить, загорнувшись у ряднину, на кормі; принишкла, мовчить, переляканими очима позирає на Почайну, на берег. Що робити з нею, адже на Гору, до княжого двору, якоїсь дівчини не пустять?!

Проте довго думати не доводилось. Він мусив щось робити, і то швидше, поки не настав вечір і на Горі не опустили мосту й не замкнули воріт.

— Ти вже сиди тут і жди, — сказав він Малуші, — а я піду поникаю там і повернусь.

— Я сидітиму й ждатиму, — відповіла дівчина і, щоб брат не турбувався, навіть посміхнулась.

Та коли Добриня закрокував по кручі й зник, їй стало страшно. Вона так загорнулась у ряднину, що видко було тільки бліде чоло й надзвичайно великі очі, і схожа була на пташку, що, почувши небезпеку, щулиться, ховається в своєму гнізді.

Добриня повернувся не швидко і зовсім не так, як могла уявити Малуша. Вона ждала, що прийде він такий, як їхав з нею в лодії, — звичайний, простий. Аж гульк — на кручі кінь ударив копитом, а на коні сидить князь чи воєвода. Вона хотіла щільніше загорнутись у ряднину, а вершник гукає до неї: "Малушо! Малко!"

Тільки тоді пізнала вона, що то Добриня сидить на коні, з щитом у лівій руці, з списом у правиці, ніби богатир, про якого розповідала їй мати.

Малуша одразу ж ластівкою випорхнула з лодії. Добре, що хоч вузлика — материн подарунок — не забула взяти. Стала оддалік від коня, дивиться, що буде далі.

А Добриня їй каже:

— Лізь до мене!

— Куди?

— Та сюди ж, у сідло...

Ще й руку подав.

Малуші це була не первина, на незасідланого коня в Любечі стрибала, учепилась і тут за стремено, за руку Добрині — і мов прикипіла на луці поперед брата.

Добриня торкнув коня, вони поїхали, і тоді Малуша побачила набагато більше, ніж із лодії. Вони їхали якийсь час по низині — Оболоні, де то тут, то там стояли убогі хижі й землянки, а праворуч і ліворуч за огорожею виростало всяке зело. То були, як пояснив Добриня, княжі огороди. Потім вони одразу

пірнули у велике стовпище людей, що, збившись навкруг високого дерев'яного боввана, перед яким горів вогонь, кричали, сперечались, махали руками.

— Не бійся, — сказав Добриня, — це торг, а ото стоїть бог Волос.

І Малуша довго озиралась на багатоголосий торг і на освітленого полум'ям вогнища бога, що срібними блискучими очима дивився на Подол, Почайну і, як здавалося Малуші, позирав також і на неї.

Коли ж Малуша одірвала погляд від торгу й бога, то помітила, що вони вже їдуть узвозом і що попереду них, зовсім близько, вималювалась на небі, ніби заступила половину його, висока гора, на вершині якої видно стіни, ворота, міст.

Але на цей раз Малуша так і не встигла побачити нічого на вершині гори, бо Добриня раптом закрив її щитом, ще й сказав:

— Отак під щитом і сиди, а вже потім все побачиш. Ось чому сталось так, що Малуша потрапила на Гору, не побачивши нічого з того, що хотіла бачити, та й не розуміючи, що замислив і робить її брат. Вона зрозуміла тільки, що чомусь їй треба ховатись, зщулилась, як звірятко, за щитом, бачила тільки руку Добри-ні, якою він тримав ремінь щита, чула, як, важко ступаючи нагору, дихає кінь, чула, як важко дихає й Добриня.

А Добриня їхав, гордовито тримаючи поперед себе в лівій руці щит, правицею грав легенько списом. Ось копита коня затупотіли по мосту, на якому стоїть кілька сторожів города, ось ворота, біля них ще кілька сторожів. Але Добриня не помилився, він все зробив так, як замислив. Сторожі, які стояли на воротях, подивилися на Добриню, що, гордовито сидячи на коні й тримаючи щит перед собою, їхав мостом, але нічого в нього не запитали. Мовчали сторожі й тоді, коли кінь Добрині рушив у ворота. Скільки тих гриднів проїжджає цими воротьми — один туди, другий сюди, з Гори їдуть — коні гарцюють, від Подолу підіймаються — коні ледве йдуть. А кожен гридень щось везе з собою — той козу, інший — вівцю, ще один — бранку з поля. Спробуй поговорити з ними — не перекричиш, клопоту не оберешся, ще й до князя на суд потягнуть. А хто в князя за гридня дорожчий? Інша справа ремісник з передграддя чи

купець з Подолу. З них можна запитати, з них можна і взяти. Для того й стоїть на воротях сторожа — береже князя со дружиною, але й себе не забуває.

Добриня зупинив коня біля хиж, що купчились одразу за гридницею. Тут жили його друзі — такі ж княжі гридні, як і Добриня. І зараз вони, почувши тупіт коня, вискакували з хиж, товпились, дивились, що то за вершник їде по Горі.

— Та це ж Добриня, — виступивши наперед, заволав раптом один з них, височенний, широкий у плечах, майже голий, в самих тільки ногавицях хлопчина, якого всі прозивали Туром. — Гей, Добрине, де єси бував?

Добриня нічого не відповів, зіскочив з коня і, поставивши до дерева щит, подав обидві руки Малуші.

— Правду рече Тур, — закричали тоді кілька гриднів, — де ж бував ти, Добрине, де дістав таку дівчину красну? У печенігів а чи хозарів?

Малуша розгублено озиралась на здорових, червонощоких, вусатих хлопців, що обступали її колом, сміялись, сіпали за руки, навіть за косиці. Вкрай знітившись, вона відступила, благально поглядаючи на брата.

Суворий і замислений стояв Добриня. Він співчутливо поглянув раз і вдруге на Малушу, зиркнув сердитими очима на друзів-гриднів і нарешті крикнув:

— Самі печеніги ви суть, а не гридні! А ти, Туре, що собі мислиш? Сестра це моя, Малуша, чуєте, сестра!..

І враз ніби холодним вітром хльоснуло вусатих хлопців. Тепер вже вони знітились, замовкли, іншими нібито очима, ласкаво й тепло, поглянули на дівчину.

— Так чому ж мовчав? — промовив нарешті той самий Тур, що заварив усю халепу. — Сказав би, то воздвигли б славу... — Але він на цьому не кінчив, а, широко розставивши босі ноги і взявшись руками в боки, додав: — А коли така притичина вийшла, то скажу: від роду не бувало, щоб жона під щитом виїжджала на Гору. Зичу я, Тур, і буде тобі, Малушо, тут, на Горі, велика честь і щастя.

У першу ніч, коли Малуша з'явилась на Горі, Добриня не знав, що з нею робити. Сам він, разом з двадцятьма гриднями, жив у хижі під стіною і покласти Малушу там не міг. Гридні — хлопці прості, і випити, й погуляти зугарні, але щоб дівчина спала поміж ними — не бувало. Одвести її в якусь із хлівин, де живуть з родинами ремісники й кузнеці, — але ж він нікого з них не знав. Про це й думав він, сидячи на призьбі своєї хижі. Добре, що хоч Малуша цього не відає: вона встигла вже обійти весь город, а тепер пішла до требища, де жерці складали вечірню жертву.

І тоді допоміг йому гридень Тур, той самий, що недавно глузував з Малуші, побачивши її під щитом на коні.

Він підійшов до Добрині нібито знічев'я, постояв, почухав п'ятірнею волосся, винувато сів.

— Щось ти невеселий? — почав Тур, дивлячись на Добриню.

Добриня обернувся до Тура подивитись, чи не збирається той знову глузувати. Але Тур не жартував — великий, з копицею рудого волосся, з глибокими шрамами на обличчі, в одній сорочці й ногавицях, сидів він суворий і тихий, дивився на сонце, що закочувалось за дахи боярських будинків, на голубів, що табуном ширяли в небі.

— А чого ж мені бути веселим? — роздратовано сказав Добриня. — Вдома сестрі жити несила, як її довіз сюди — не знаю, як обдурив сторожу — сам жахаюсь. А тут? Поглузували з мене й сестри та й пішли. А мені що з нею робити?

— Ти не май зла на мене, — сердечне промовив Тур. — Сказав уже — не знав, що це твоя сестра, от і зірвалось слово... Прости мене за це.

Добрині стало шкода Тура. Справді, що дивуватись з гридня. Днесь він п'е та гуляє, завтра загине. Раз жити на світі, раз і помирати, — глузуй, гридне, з людей, з себе самого насміхайся, може, завтра ворон у полі закряче над тобою.

— Гаразд, Туре! — тихо промовив він. — Не винувать себе, і я тебе не винувачу. А от що робити з Малушею — не знаю. Вона в мене молода, ніде ще

не бувала, сама про себе не подбає, а я куди її поведу? У гридницю чи в наші хижі?

— Ні, — відповів Тур. — У гридниці і в наших хижах її не покладеш: дізнається сотенний, скаже тисяцькому, тисяцький воєводі, а тоді з нею хоч у прірву... А ти, Добрине, не знаєш когось із кузнецiв чи ремісників?

— Коли б то знав...

— І я не знаю, — зітхнув Тур. — А що, — замислився він, — коли б поклали ми її у стайні на сіні?

— Що ти говориш, Туре? Туди ж і вдень і вночі ходять усі гридні, княжі слуги.

— Правда, Добрине, — згодився Тур. — Там сестру побачать і скривдять.

Обоє замовкли. Добриня безнадійно дивився на город, на требище, де загорілось, затанцювало довгими червоними язиками багаття. Тур дивився на небо, що починало темніти, на голубів, що білими цяточками висіли в ньому.

— А що, — опустив раптом голову й засміявся Тур, — коли ми покладемо Малушу коло себе?..

— У хижі? — щиро здивувався Добриня.

— Та ні ж, — перебив його Тур. — У хижі не можна, покладемо її над хижею...

— Де?

— У голубнику... Тур простягнув руку й показав на великий голубник, що одним кінцем своїм спирався на дах хижі, другим — на гілку старого дуба. — Адже там, біля голубника, є закамарок для харчів. Взимку туди лазять княжі сторожі, а зараз ніхто не полізе, ніхто Малушу не зачепить.

Добриня замислився. У словах Тура була правда. Тут, на Горі, всі дуже любили голубів. Зроблені з дерева, прикриті дашками голубники для них стояли на княжих і боярських теремах. З давніх-давен був такий голубник і над

їхньою гридницькою хижею, а біля нього закамарок, куди взимку для голубів зсипали зерно.

Голубів на Горі ніхто не чіпав, не їв, вони вважались божою птицею, вільно виводились, зграями літали над зеленою Горою.

— Справді, — згодився Добриня. — У закамарку їй буде непогано. Та й сотенний нічого не скаже.

— А що йому говорити? Це ж не гридниця, а голубник. Удень гулятиме Малуша, спатиме на голубнику. Принесемо ми їй їсти й пити... Адже так, Добрине?!

— Буде такі — згодився Добриня. — Це ти добре придумав. Буде так!

І Малуша тієї ночі спала у закамарку біля голубника. Увечері вона попоїла разом з братом у хижі. Вечеря була дуже смачна — юшка з рибою, пахучий хліб. Рудий гридень Тур дав їй ще й кілька чудових царгородських ріжків, яких вона зроду не бачила. Коли ж зовсім стемніло, Добриня підставив їй плече, допоміг вилізти у закамарок біля голубника.

— Отам, Малко, й спи! Голуби — вони чисті, смирні!

— А я не боюсь... З ними ще краще.

Та й чого б вона боялась? У закамарку було затишно, тепло, крізь розчинене віконце видно було шматочок неба й кілька зірок, десь близько за стіною воркотали й пурхали старі голуби, тихо пищали голубенята. Була вона задоволена й щаслива, бо за довгий день побачила більше, ніж за все своє життя, бо опинилась у городі Києві, відчула ласку гриднів. Швидко й заснула Малуша.

Спали й гридні в хижі під голубником. Тут, у дерев'яному городі, крім теремів княжих, заборонено було запалювати вночі вогні, бо скільки разів траплялось, що з малої іскри спалахувала й буяла велика пожежа. Усі лягали спати в городі, тільки сутінки обгортали Гору, а коли хтось що й робив, то в темряві, помацки. Сторожі на городницях стежили всю ніч за валами, а разом дивились, щоб хтось не палив світла. Прокидались у городі всі рано, до схід сонця. У хижі під голубником гридні спали міцно.

Не спав з них тільки один. Він довго лежав на дерев'яній одрині із розплющеними очима, потім підвівся, встав, обережно, щоб у темряві не зачепитись об щось, вийшов з хижі й сів на призьбі.

Рудий, веселий Тур зараз був засмучений; схиливши голову до грудей, поклавши руки на коліна, сидів він на призьбі мовчазний, тихий, замислений.

Гридень думав про те, що прийшов він на Гору ще за князя Ігоря. Служив у його дружині, ходив з князем на деревлян, бився з обрами, чорними клобуками, печенігами в полі, посічений був мечами. Один печеніг перебив йому мечем все чоло, — довіку носитиме цей шрам гридень Тур...

Це було бурхливе, веселе життя. Сьогодні пий, гридне, та гуляй, завтра, може, кості твої забіліють у Дикому полі, — так живуть гридні, вої, вся княжа дружина, так жив і гридень Тур.

І ось гридень Тур замислився. У нічну годину пригадав він далеке село над рікою Десною, коло города Остра, пригадав батька й матір, двох братів і сестру...

Жаль обгорнув душу Тура. Батько його Тур був давнього славетного роду, — хто в Острі не знав Туріві Але ж батько не мав ні слави, ні багатства. Збіднів, взяв купу в боярина Кожеми, не міг її сплатити й став холопом княжим, а якось навесні, коли рубали й спускали на воду дерева, попав під колоду, потонув у Десні.

За батьком пішли всі — мати, сестра, два брати. Всі вони померли, коли після лютої зими закотився до Остра мор. Тільки він — молодший Тур — видужав, оклигав, вижив.

Так і потрапив до Києва й княжої дружини. У селі коло Остра, де всі землі забрали Кожема й інші бояри й воєводи, Тур, либонь, загинув би. У княжій дружині його одягали, годували, тут, на Горі, він мав дах над головою, одрину під боком. Пий, гридне, веселись, може, не швидко ще груди пройме стріла, а череп розтрощить меч!

"А коли, — подумав тепер Тур, — не візьме стріла і не вб'є меч, тоді що?!"

І справді, поки він ще молодий та здоровий, то потрібен у княжій дружині, а коли в Тура не стане сил, куди ж тоді? Пожалування, це так. За добру службу можуть дати гридневі шмат землі в Дикому полі. Поки був молодий, то стеріг князя в городі, старий став — бережи його поле,

"Ні, — думав далі Тур, — так не можна, треба жити інакше!"

І ще замислився гридень Тур над тим, чому саме в цю ніч прийшли йому в голову такі думки, чому зараз він не може спати?

Тур встав з призьби, трохи одійшов, побачив у нічній пітьмі голубник на даху, уявив, як там спить дівчина Малуша.

Так ось чого не спиться Турові. Ця дівчина з карими очима дуже схвилювала його. Вона нагадала йому минулі роки, батька, матір, брата, сестру. Вона, либонь, і схожа на його сестру Веселку... Так, так, вона дуже схожа на неї...

Але не тільки схожа. Коли Тур подумав про те, що вона лежить там, на голубнику, тихо дихає, спить, у нього дуже забилось серце, він хотів би сісти коло неї, взяти її за руку, сказати щось сердечне, щире, ласкаве.

Ні, гридень Тур не знав, що з ним сталось. Звідки це найшло на нього, чому він хоче жити й любити?

3

Ключниця Ярина не забула того, що їй сказала княгиня, й часто замислювалась, кого ж їй взяти собі наступницею, кого доведеться вести до княжої стравниці. Хоч мала Ярина під своєю рукою й чимало дворянок, проте зупинитись на комусь не могла — та була неповоротка, інша зухвала, ще одна некрасива з лиця, а таких князі не любили.

Часто придивлялась Ярина до Пракседи. З усіх дворянок це була найкраща дівчина-переяславка, стрункa, ставна, з високим чолом, великими темними очима — краса!

Та не все подобалось Ярині в Пракседі. Мала ключниця метке око, і хоч Пракседа прикидалась тихою й ласкавою, раз і другий помітила, що Пракседа часто свариться з іншими дворянками. Бачила Ярина її і в гніві — із очима, в

яких палахкотіла мста, із закушеними до крові устами, хижу, злу, нестримну. Чудова дівчина-переяславка Пракседа, але Ярина боялась ввести її до княжої стравниці.

Тим часом і сама Ярина відчула себе краще, хвороба й кволість зникли, поралась вона добре. Княгиня мовчала, тому й вирішила ключниця перечасувати, шукати собі наступницю не тільки на Горі, а й на княжих дворах — у Вишгороді чи Білгороді. Про це Ярина не раз говорила княжим тіунам, просила привезти кількох дворянок — метких, вправних, красивих, а сама ключів із своїх рук не випускала.

А вже пішла осінь, роботи в ключниці було багато, з усіх князівств і дворів везли на Гору всяке добро — жито, мед, віск, в'ялену й посолену рибу. Ярина все ходила й ходила, брязкотіла своїми ключами біля житниць, медуш, бертяниць* (*Медуш і, бертяниці — кліті, де ховали мед, борті (вулики).), хлівів, все думала, як би чого не забути, приготувати до зими. Так вона згадала й про голубники — треба було й для птахів запасти зерно, подивитись, чи не повибивалися там стіни.

До великого голубника, що був побудований одразу за гридницею, Ярина прийшла на світанні, коли ще всі гридні спали, бо не любила зустрічатись з ними — крім лайки та лихого слова, від них нічого не почуєш. Тому Ярина тихо пройшла до голубника, піднялась драбиною до закамарка, відчинила двері...

І раптом вона мало не впала з драбини, остовпіла, потім затремтіла, бо в сірому промінні побачила перед собою в закамарку обличчя, руки.

— Хто це? — прошепотіла Ярина, побоюючись, що то якась вихватка гриднів.

— Це я, — почула вона тонкий дівочий голос.

— А злазь-но сюди! — сказала Ярина й стала спускатись драбиною назад.

Слідом за нею вилізла із закамарка й спустилась на землю дівчина, якій на вигляд було не більше як п'ятнадцять-шістнадцять літ. На ній була сама

тільки сорочина, підперезана мотузком, ноги босі, обличчя невмите, волосся розкуйовджене.

Але було в дівчині щось таке, що й привабило Ярину. Дівчина була дуже перелякана, і ключниці стало шкода, що це вона так її настрахала. Ярині сподобалось і обличчя дівчини, великі карі очі.

І ще, звичайно, зацікавило ключницю, звідки з'явилось це дівча тут, де живуть гридні.

— А підійди-но сюди ближче, дівчино, — промовила Ярина.

Малуша підійшла, але, либонь, злякалась ще більше, бо Ярина помітила, що в неї тремтить все тіло.

— Ну, чого ти боїшся? — якомога ласкавіше додала ключниця. — Я тобі не зроблю зла, іди-но сюди. Дівчина підступила трохи ближче.

— Ти звідки? — запитала Ярина.

— З Любеча, — відповіла дівчина зляканим, але дзвінким голосом.

— А як звуть тебе?

— Малка.

— Бачу, що малка. А чия?

— Добринина.

— А чого ти опинилась на Горі?

— Брат Добриня привіз...

Але в цей час почулись кроки, і на стежці з'явився Добриня, що ніс сідло. Побачивши ключницю княгині Ярину, яку гридні, так само, як і вона їх, не дуже долюбляли, він хотів привітатись та й обминути її. Але ключниця була не сама, вона з кимсь розмовляла. Ступивши ще один крок, з трепетом душевним Добриня побачив, що розмовляє вона не з кимсь, а з його сестрою Малушею. Він навіть остовпів: не вистачало, щоб ключниця знала про його гріх!

Та справу полагодила сама Малуша. Побачивши Добриню, вона притьмом кинулась до нього і сховалась за братовою спиною. Певна, що тепер

їй вже ніщо не загрожує, вона визирала з-за спини, дивилась на ключницю іншими — лукавими — очима.

— Слухай, гридне, — промовила тоді Ярина. — Та що ж то є за дівчина?

Добриня поклав на траву сідло, витер спітніле чоло й сказав:

— Це моя сестра.

— Так чому ж вона тут? — ключниця показала на голубник.

Добриня безнадійно махнув рукою й виштовхнув Малушу поперед себе.

— А що я мав робити? — показуючи на дівчину, запитав він. — Поїхав я нині до Любеча, сам я звідти, батько там у мене, мати, був дід Ант... та ось ще сестра Малуша... Приїхав я, подивився, діда Анта немає — помер від печенізької стріли, все добро діда добрі вуйки забрали, батько й мати голодні, назі, і оця — Малуша — загибає. Адже загине, загине, бачу, сестра. А вона мені люба. Ти не дивись, ключнице, що вона така занехаяна, квола. Вона хороша сестра. Адже так, Малушо? Ну, говори!

Малуша мовчала, та й що вона могла сказати?

— От я й привіз її сюди, — сказав Добриня. — Нехай, думаю, буде біля мене тут, на Горі. А далі, вже коли привіз, замислився: що мені з нею діяти? Роботу знайти — а де, жити сестрі треба, а куточка немає. От з гриднями надумали — нехай живе Малуша тут, на голубнику, разом з птахами, а їсть те, що лишається в моїй мисці.

Ярина подивилась на Малушу, що, опустивши руки, стояла перед нею, й тепла посмішка зігріла тепер обличчя старої ключниці, їй сподобалось, що Добриня так просто й одверто розповів про свою сестру, подобалась їй і сама дівчина з великими карими очима, що так допитливо дивилась на неї.

І ще відчула Ярина, як болять у неї всі кості, пригадала розмову з княгинею Ольгою, подумала про те, що треба їй когось на підмогу собі брати, бо скоро-скоро зовсім працювати не зможе.

— А що, — замислившись, вголос проказала свої думки Ярина, — коли б я взяла твою Малушу до двору? Там і для неї робота знайдеться.

— Матінко ключнице, — крикнув Добриня, забувши, що всі гридні бояться й цураються Ярини, — та коли б ти взяла її до двору, я б тобі дякував, доки живу, довіку!

— Не треба мені дякувати, — зітхнула Ярина, — там, у дворі, дівчині також буде нелегко. Поки мала — небагато роботи з неї запитаю, більша стане — ой, багато доведеться працювати. А ти не боїшся, Малушо, йти до княжого двору?

— Не боюсь, — тихо відповіла дівчина.

— То приведи її завтра рано-вранці до мене, там біля терема є хижа. Та обмий її, чисту сорочку одягни. Чи є в тебе сорочка?-запитала вона в Малуші.

— Є сорочка! — радісно відповіла Малуша, пригадавши про материн вузлик.

— Буть по цьому, — промовила ключниця й рушила стежкою до терема.

4

Ще було далеко до світання, коли хтось кілька разів штовхнув Малушу в плече. Не розуміючи, де вона опинилась, хто її будить, здригаючись від холодного повітря, що струмувало навкруг, вона заходилась обома руками протирати очі.

— Ходімо, Малко, скоро вже день... — почула вона знайомий голос.

Аж тоді Малуша зрозуміла, що сидить вона на голубнику, пригадала минулі дні, і особливо останній день, коли вони з братом зустріли в саду ключницю Ярину і коли Добриня пообіцяв їй вранці привести сестру до княжого двору.

— Я зараз... зараз... — прошепотіла Малуша, миттю схопилась на ноги, у темряві знайшла вузлик — материн дарунок, — швидко одягла чисту вишивану сорочку, обгорнулась плахтиною, завинула пояс, перевірила, чи не повипадали з вух її усерязі* (*Усерязі— сережки.) із зеленими камінчиками, взула постоли й стрибнула на землю, де вже стояв і нетерпеливився Добриня.

— То й пішли! — глухо сказав він.

Було непривітно, похмуро, сіро. Із-за стін города, від Дніпра, виривався й проймав тіло гострий вітер, низько над Горою, торкаючись дахів теремів, пливли й сіяли мряку важкі хмари, з трав бризкала холодна роса.

Але Малуша не зважала на вітер і мряку, думи її летіли в терем, де судилося їй служити. Вона уявляла його високі світлиці, княгиню Ольгу й різних князів у білих одежах, у золоті, сріблі, багато речей, назви яким не знала, і все те було високе, світле, блискуче.

Серед багатства й блиску вона бачила й себе. Правда, Малуша стояла десь у куточку тонкою бадилинкою, коли йшла — ніхто її не помічав, коли говорила — голосу її не було чути.

— Ти ж слухайся Ярини, — тихо радив, крокуючи поперед сестри, Добриня. — Жона вона могутня, дужа, у неї ключі від усіх теремів — ключниця самої княгині Ольги.

— Я слухатимусь, — відповіла Малуша, швидко ступаючи по траві, з якої бризкала й сікла голі ноги холодна роса.

Так вони дійшли до княжого терема, де зустріли нічних сторожів. Добриня їх знав, це були його ж друзі — гридні, і тому перекинулись з ним кількома словами. А потім Добриня взяв Малушу за руку й швидко повів її округ княжого терема, на задвірки.

Там, хоч ніч ще не минула, було людно й шумно, біля клітей ворушились постаті чоловіків і жінок, десь форкали коні, бряжчало залізо, подекуди у віконницях і дверях світились вогники.

На один з цих вогників і пішов Добриня. Зупинився перед якоюсь хижею.

— Ти стій тут, — сказав він, — і жди мене.

І зник у дверях хижі, де чулись голоси й горів вогонь.

Коли Малуша залишилась сама, їй стало дуже страшно. Знала, куди привів її Добриня, а все ж їй здавалось, що з темряви от-от вирне якась потвора й схопить її. Найбільше ж вона боялась того, що Добриня, повернувшись, скаже, що роботи для неї тут немає, що її не візьмуть до

княжого двору... І через те почала тремтіти від холоду, вітру й дощу так, що аж зуби цокотіли.

Проте боятись, як виявилось, було нічого. Через короткий час постать Добрині окреслилась на дверях хижі, поруч із ним Малуша побачила постать жінки, з якою вони напередодні розмовляли в саду, — могутньої, дужої ключниці Ярини.

— Малко! — крикнув у темряву Добриня. — А йди-но сюди!

Вона одразу вихопилась вперед і потрапила в промінь світла, що сягав з хижі.

— Ходімо, Малко! — озвалась до неї ключниця, перебираючи ключі біля пояса. Добриня відступив у темряву, і там лунко загриміли його кроки, а Малуша зайшла до хижі.

Так вона потрапила до княжого терема, про який мріяла і який уявляла таким високим, блискучим...

Але де поділися мрії Малуші?

У кутку хижі горів світильник, і в кволому його світлі вона побачила темні, складені з важких колод стіни й низьку, також темну, стелю. Посеред хижі горіло на камінні вогнище, дим від якого викочувався через широкий комин, біля вогнища порався, роздуваючи жевриво, бородатий літній чоловік. Одна дівчина клала щось у корчажці, які стояли на гарячому вугіллі.

— Диви, як ти прибралась! — промовила ключниця й пильно глянула на білу вишивану сорочку дівчини, на її строкату плахтину, на усерязі, в яких таємничими зеленими вогниками поблискували камінці.

Дівчині здалося, що в словах ключниці звучить якийсь осуд. Але ключниця дивилась на Малушу такими теплими очима, голос у неї був такий сердечний, що дівчина заспокоїлась.

— Що ж, Малко, — сказала ключниця і чомусь важко зітхнула, — скоро світатиме, а в нас ще доста роботи. Ходи сюди!

Бородатий чоловік, що порався, бурмочучи щось про себе, з цурками, дівчина, яка пильнувала за корчажцями, здавалось, не помітили навіть, що в хижі з'явилась ще одна істота. Може, їм ніколи було помічати, хто ще прийшов на підмогу, може, було байдуже, хто ще поділить їхню долю. Так чи не так, а для Малуші сталось на краще. Вона, напевне, нікому тут не заважала, тож і для неї знайшлися місце й робота.

А роботи в хижі справді вистачало. Ключниця послала Малку набрати води з джерела — одразу за хижею, дала помити кілька корчажців, ночви, дерев'яні миски, ложки, загадала замести сміття в хижі, помити стіл і лави.

Малуша поралась спритно, швидко, робота ніколи не лякала її, бо так вона з самого малку працювала ще й у матері, в рідному своєму домі, мала вона міцні руки, пружні ноги. Коли б Малуша була більш спостережливою, то, напевне, помітила б, як ключниця Ярина раз і другий глянула в її бік, посміхнулась і задоволене хитнула головою. Помітила б вона, мабуть, і те, що коли горнці на вогнищі закипіли, дівчина, яка поралась біля них, підвела голову, поглянула на Малушу, одвернулась, знову поглянула... І в очах у неї заграли недобрі, злі вогники.

Проте Малуша цього не бачила, не звертала уваги. Вона думала: де ж той терем, який недавно уявляла, біля якого була так близько? Де княгиня Ольга і різні князі?

А терем був поряд! Страви на вогнищі готувались для князів. Це були багаті, смачні княжі страви. Ключниця Ярина пильнувала, як закипають корчажці, але час від часу виходила в двері, що вели ще до однієї хижі. За цією ж другою хижею Малуша побачила високу, освітлену, блискучу світлицю.

Лише одну мить, замітаючи біля дверей, Малуша бачила світлицю, але й цього було досить, щоб вона зрозуміла: ото і є княжий терем, то, либонь, стравниця, там снідатимуть княгиня Ольга, різні князі, воєводи, бояри.

І от вони прийшли. Малуша одразу помітила, що це сталось. Там, у світлиці, почулись кроки й голоси, бородатий чоловік і дівчина, що поралися біля вогнища, схопились на ноги, до хижі швидко вбігла ключниця Ярина.

Вона ніби аж змінилась — вирівнялась, посуворішала. В руках у неї було срібне блюдо, на якому стояло кілька мисок. Поспішаючи, Ярина підійшла до корчаг, у яких варились страви, уполовником налила в миски юшки, після чого повернулась до світлиці.

Так вона приходила кілька разів, приносила порожні миски, брала в сусідній хижі нові, клала в них варене м'ясо, сочиво, наливала медовий узвар. І увесь цей час у світлиці було тихо, тільки Ярина все ходила туди й назад. Нарешті знову почулись голоси, залунали й десь затихли кроки, а тоді Ярина повільно вернулась до кухні.

— Князі поснідали, — промовила вона і важко сіла на лаві в кутку.

Малуша поглянула й не впізнала Ярини. Важко віддихуючи, опустивши натруджені руки, схиливши до грудей голову, стомлена, бліда, із зернятами поту на чолі, сиділа на лаві ключниця великої княгині, якимсь тьмяним поглядом дивилась на вогнище, що починало пригасати, уста її, здавалося, щось шепотіли.

Але ніхто не почув слів. Вже голосніше вона сказала:

— Путшо! Пракседо! Сідайте їжте самі. Бородатий Путша і Пракседа, що порались біля вогнища, сіли до столу в кутку, де горів світильник, взяли миски з княжого столу, в яких залишались страви, мовчки й жадібно, розриваючи м'ясо руками, заходились їсти.

— І ти, Малко, їж, — тихо промовила ключниця, помітивши, що дівчина стоїть серед хижі.

Малуша сіла й собі. Залишки з княжого столу були такі смачні. Але їла вона мало, все поглядала на ключницю Ярину, що сиділа стомлена в куточку. Мало їла вона й через те, що відчувала на собі очі дівчини Пракседи. Ці очі були хижі, злі, а чому — того не знала Малуша.

5

Добриня був задоволений. Чого могла ждати Малуша в Любечі у холодній, убогій хижі батька?! А княжий двір багатий, і дворяни — неабиякі люди, їм заздрить весь город. Під рукою в ключниці Ярини Малуші буде добре,

вона підросте, збере якесь добро, може, ще й полюбиться комусь із гриднів тут, на Горі?!

"Ні, — думав він, — не по правді діють наші гридні, обзиваючи ключницю Ярину недоброю та ще й злою. Яка ж вона недобра й зла, коли так тепло зустріла Малушу, поговорила з нею, а тепер взяла до себе, на двір княжий".

Тому Добриня дуже зрадів, коли, повертаючись від княжого терема, куди він одвів Малушу, побачив коло своєї хижі якогось гридня, а придивившись, пізнав у ньому Тура.

— Не спиш? — здивувався Добриня.

— Тільки-но прокинувся, вийшов, — відповів Тур, хоч справді прокинувся разом з Добринею і тоді ж вийшов з хижі, стояв під стіною, чув, як Добриня будив Малушу, пішов з нею.

— Я оце Малушу одводив, — сказав Добриня.

— Куди?

— На княжому дворі вона тепер працюватиме, — гордовито похвалився. — У княжих теремах...

— У теремах? — щиро здивувався Тур.

— А так... побачила її тут, у саду, ключниця Ярина, поговорила, веліла привести до себе.

— То це не в теремах, а коло Ярини, на кухні, — полегшено зітхнув і стиха засміявся Тур. — Що ж, Добрине, це добре. — Він помовчав трохи й додав: — Бач, Добрине, немарно я говорив, що коли жона під щитом виїжджає на Гору, то жде її тут велика честь і щастя.

— Ой Туре, Туре, — відповів Добриня, — де вже нам та честь і щастя. Горе та лихо поруч з нами ходять.

— Хто знає, — відповів на це Тур. — Ти на себе, гридня, не рівняй, а в теремах княжих ми не бували. Добре, коли там пощастить Малуші і коли їй поможуть добрі люди.

— Що ти говориш, Туре! — запально крикнув Добриня. — Потрапити до княжого терема — велике щастя!

— Темні тереми княжі, — сказав дуже тихо Тур, — і не відаємо ми, що там буває... Помолимось Перуну, щоб Малуша була щаслива.

— Дивний ти чоловік! — вирвалось тоді в Добрині. — Малуша справді виїхала на Гору під щитом, вже вона потрапила до терема, далі буде ще краще.

Тур нічого не відповів на його слова. Спохмурнілий, з темним обличчям, опустивши руки, стояв він і дивився на городниці, за якими починав ясніти світанок.

Хіба міг сказати Добрині Тур, як багато пережив він за останні дні й ночі, полюбив Малушу, думав про неї й власну свою долю, надіявся...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Увесь день не стухав вогонь у хижі, тричі ставила Пракседа на жар корчажці, і тричі ключниця Ярина раз за разом починала бігати від княжої стравниці до хижі.

А й крім того в ключниці вистачало діла. Немарно вона носила біля пояса цілу низку ключів — на її руках був княжий терем, ключі від усіх клітей.

Правда, і в теремі, і біля клітей працювало ще чимало дворян. Але Ярина мусила дати кожному загад, за всім доглянути, все одімкнути й замкнути. І хоч вечеряли в княжій стравниці, як і по всій Горі, завидна, ще до вечора Ярина була вкрай знеможена, ледь пересувала ноги.

Коли князі повечеряли, Ярина відпустила Путшу. Помивши посуд, довго ще поралась, а потім пішла спочивати й Пракседа, і тоді в стравниці залишились тільки ключниця й Малуша.

— Почекай, — промовила Ярина, — а де ж ти нині спатимеш?

Малуша змовчала, бо не знала, що відповісти ключниці.

Ключниця замислилась, тепла посмішка на якусь мить зігріла її обличчя.

— Добре, — нарешті сказала вона. — Коли так, ходімо зі мною.

Вони зайшли до якоїсь хлівини, що була прибудована недалеко від стравниці до стіни терема. Хлівина мала невелике, загратоване залізними прутами віконце, через яке знадвору вривався місячний промінь. Переступивши поріг, Малуша побачила голі дерев'яні стіни, тверде ліжко, скриню біля нього. В протилежній стіні пробиті були ще одні двері, зараз замкнуті.

— Часом і вночі кличуть до терема, — сказала Ярина, показавши рукою на двері. — Як захочеться матінці княгині. Але де мені тебе покласти? — безпорадно озирнулась вона.

— Я ляжу долі, — відповіла Малуша. — Звикла я й дома так спати.

— Ну, то й лягай, — згодилась Ярина, — все ж ліпше буде, ніж на голубнику.

Вона підняла ляду скрині, дістала ряднину, взяла з свого ложа узголовник і дала все це Малуші.

— Стелись і спи, — ласкаво додала ключниця, — нам, унотько* (*Унотька — дівчинка.), треба рано вставати.

Малуша рада була лягти де завгодно. Сказали б — спала просто на землі. І зараз вона швидко постелилась, зняла постоли й пояс, подумала й вийняла усерязі із зеленими камінчиками, поклала все це недалеко від себе на землю й лягла сама на ряднині.

Деякий час вона чула, як десь недалеко, одразу за хлібину, ходять люди, кілька разів долинули грубі голоси десь із-за стіни, з княжого терема. Перед нею виринуло обличчя ключниці Ярини, що сиділа, одкинувшись головою до стіни, на ліжку й дивилась на місяць. Потім сон підхопив Малушу й поніс на своїх крилах у тьмяні простори.

Ключниця бачила, як швидко заснула Малуша, чула її рівне дихання, але сама не могла спати. Вона сиділа й згадувала, як колись привезли її на Гору і як вона спала тут, у хлівині, на тому ж місці, де спить Малуша.

Місячний промінь повз по долівці, дійшов до голови Малуші, освітив її бліде, спокійне обличчя, заплющені очі, уста, переповз ще трохи й зупинився на постолах, поясі й усерезях, запаливши в камінцях таємничі зелені вогники,

Ключниця Ярина довго дивилась на ці звабні вогні. Що віщує дівчині цей камінь? Потім ключниця стала на коліна, помолилась за себе і поклала хрест за дівчину.

Малуші щастило. Ярина мала під своєю рукою чимало дворян — у княжому теремі, біля клітей, скрізь у дворі. І на кухні в неї була дівчина-переяславка Пракседа — тямуща, метка, напрочуд красива. А все ж ключниця приголубила саме Малушу, повірила їй, а відтак зробила й своєю помічницею. Чому так сталось — хто знає, певне, полюбилась вона ключниці Ярині.

Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу. У кліті, в комори, в медуші й бертяниці — скрізь вона йшла з Малушею, те показувала, те веліла взяти.

Малуша побачила й князів, кроки яких і голоси до них тільки долітали. Побачила вона їх з темної кузні, здалеку, затамувавши подих, схопившись руками за соху, що підпирала стелю. Малуша бачила, як відчинились двері і до стравниці зайшла літня жінка у темній, сріблом шитій одежі, два юнаки у світлих, підперезаних широкими поясами свитках, високий, статний воєвода з довгими сивими вусами, з мечем коло пояса, ще кілька старих чоловіків у чорних платнах, із золотими гривнами на шиях.

Малуша не знала нікого з них, але Пракседа, горда з того, що знає більше, ніж Малуша, і що може цим похвалитись, пояснювала:

— Ота жінка — княгиня, воєвода — Свенелд, у чорному — бояри, а юнаки — княжичі: з світлим волоссям — Святослав, темний — Уліб... який тобі більше подобається? Мені — Уліб... Адже він кращий від Святослава!

Малуша нічого їй не відповіла, бо з стравниці до кухні раптом вбігла ключниця Ярина.

— Чого ви шепчетесь!? — гримнула вона на них. — Давайте ложки, ти, Пракседо, наливай миски. Та хутчіш, хутчіш!

Так того ранку Малуші й не довелося ще раз кинути погляд у стравницю. Діла у них на кухні вистачало.

Невдовзі після цього Ярина захворіла. Звичайно, причиною цього була старість, літа, але найбільше важило, мабуть, те, що почалась осінь, негода, сльота. То для Малуші в хлівині ключниці був рай, а Ярині з хворими кістьми слід було б жити вже в теплі та дозвіллі. Не в теремах, а бодай у теплій хижі. В одну з ночей Ярина почала нестримно кашляти, горіла вогнем.

Малуша доглядала стару, всю ніч не спала, подавала їй воду, клала до голови мокрий убрус.

Пізно вночі ключниця сказала:

— Мабуть, доведеться тобі, Малко, стати на моє місце в стравниці.

— Що ти? Що ти? — спробувала заперечити Малуша.

— Мовчи! — суворо промовила Ярина. — Знаю, що говорю. Скажи краще, чи зумієш?

— Коли велиш, все зроблю.

І, лежачи на твердому своєму ліжку, Ярина довго розповідала, як годиться входити до стравниці, вклонятись князям, подавати їм страви.

Малуша сиділа біля ліжка, все слухала й запам'ятовувала, хоч часом їй здавалося, що ключниця Ярина розповідає все це їй не при своєму умі, а марить у тяжкій хворобі.

Проте тільки за стінами Гори почало дніти, Ярина встала, одяглась, помолилась і пішла до кухні. Малуша пішла слідом за нею і, помітивши, що ключниця аж хитається, кілька разів подавала їй руку: вона боялась, що стара жінка впаде.

Поратись того дня ключниці Ярині було дуже важко. І сталось все зовсім не так, як гадала Малуша. Вони всі разом вчасно приготували страви; коли князі увійшли до стравниці, їм, як і завжди, назустріч рушила Ярина, але одразу ж повернулась, сказала:

— Малушо! Іди за мною і роби, як я говорила. Малуша зрозуміла, що їй доведеться вийти до стравниці, швидко причепурилась, пішла слідом за ключницею. У стравниці вона стала біля порога, низько, як веліла Ярина, вклонилась княгині й княжичам, потім підвела голову.

Вона вперше стояла так близько перед княгинею й княжичами. Було страшно, але Малуша примусила себе подивитись в обличчя княгині, побачила сиве волосся, гострі очі, стиснуті уста.

— Як тебе звуть? — запитала княгиня.

— Малуша, — відповіла дівчина.

— Що ж, спробуємо, — промовила княгиня. — Наша Ярина хвора, нехай вже буде там, на кухні, а ти порайся тут, у стравниці.

Малуша ще раз низько вклонилась князям.

І вона цього дня робила все так само, як і Ярина, а може, й краще, бо довгий час стежила за старою ключницею, мала міцні руки, швидкі ноги.

Подаючи страви й приймаючи посуд, Малуша спочатку відчувала на собі гострий погляд княгині Ольги, розуміла, що вона слідкує за нею. Молода дівчина ніяковіла, тремтіла, боялась, бо знала, що від одного її невдалого руху, найменшої помилки залежить життя, щастя. І все ж вона владувала собою, швидко, метко, легко, нечутно бігала з стравниці до кухні, носила сніданок, приймала посуд. Нарешті вона помітила, що княгиня вже не слідкує за нею, і їй стало набагато легше, вільніше. Наприкінці ж снідання княгиня обернулась до неї, сказала, ніби гривну подарувала:

— Либонь, ти зумієш, дівчино, працювати. Так і роби надалі.

І навіть Ярина, що сиділа й спочивала в кухні увесь час, поки молода її помічниця прислужувала князям, сказала їй, коли стравниця спорожніла і коли всі вони — Путша, Малуша, Пракседа — сіли снідати:

— Що ж, Малко, урок ти витримала. Так тепер і буде. А коли б то ти знала, — додала вона, — як важко потрапити робі до стравниці, а ще більше — служити князям. Колись, ще за князя Олега, коли я сюди прийшла...

Ярина не кінчила своєї думки, бо раптом сталось щось незрозуміле й дивне: дворянка Пракседа-переяславка, що замислено сиділа за столом, сьорбаючи юшку, випустила з руки ложку, якось дивно хлипнула, схопилась і притьмом вискочила з кухні.

Усі дивились їй услід, а Малуша хотіла взяти кухоль води, щоб дати напитись Пракседі.

— Вона, либонь, подавилась. Ключниця Ярина похитала головою.

— Не треба... Вона не подавилась. Це не те, не те, Малушо!

Але вона так і не сказала, що ж сталось з Пракседою, і Малуша цього не знала.

— Ти, Малко, про це не думай, — тільки й промовила ключниця. — Працюєш ти і працюватимеш. На тобі ось ключі, піди в кліті, принеси веприни й борошна.

І вона дала Малуші ключі від клітей. Це не лякало Малушу — вони вже не раз ходили туди разом, піде тепер і все зробить сама.

2

Після смерті Анта у житті любечан сталося щось значиме.

На перший погляд здавалось, не змінилося нічого. Що могли важити життя й смерть однієї людини — Анта чи когось іншого?!

У Любечі і навкруг у землях були брані, що забирали багато сміливих, звитяжних людей, — а хіба це впливало на життя?

Над Любечем прокочувались важкі морові хвороби, що косили безліч люду, та й без того, що не літо, загибали й загибали люди — хто в Дніпрі, хто на ловах, хто під деревом у лісі, а хто — звичайною правдивою смертю. І знову ж це не зупиняло життя, живі швидко забували мертвих, молоді росли на зміну старим.

І те, що Ант був старійшиною, також нібито нічого не важило, бо він давно вже не робив суду людям, не він від роду свого, а княжі мужі збирали з

Любеча дань, не він, а знову ж княжі мужі ставили уроки й устави, не він, а княжі мужі кликали людей на брань, робили суд і правду.

До Анта, коли він був живий, звертались тільки тоді, коли треба було принести жертву богам, та ще на свята, які водилось зачинати комусь із старших. Ант умів принести жертву, на святах він стояв попереду всіх із посохом у руках і на коляду запалював коло, перший закликав весну. Проте в Любечі все менше й менше приносили жертв старим богам, все менш і менш людей збиралось на старі свята, бо багато любечан вже носили хрестики на шиї, а було ще багато й потайних християн — їм Ант з його старими поконами стояв на заваді.

І так було не тільки в Любечі, а й в усіх селах над Дніпром — нижче, де здавна сидів рід хоробричів, вище — у сварогів, що одвіку кували мечі, за Дніпром — у рудаків, які збирали на болотах руду, і на високих горах правого берега, де жив славетний рід Турів.

Тож, коли Ант помер, усім здавалось, що з його смертю нічого особливого не трапилося, — була людина — і не стало її, хіба смерть одного може змінити життя?

Нікому на думку не спадало, що помер не Ант, а вмерло щось більше — старі закони й покон батьків. Не Ант забрав їх з собою в землю — їх давно вже підточувала й руйнувала якась сила, що увірвалася, як тать, у село над Дніпром і невблаганно змінювала основи життя, змінювала людей, їхні душі.

Так буває, коли на Дніпрі часом застоїться крига. Вже немилосердно пече сонце, вже вітер рве й вихрить над льодами, вже потріскались, покололись вони, але Дніпро не може скинути крижаного покрову, жде.

І раптом у безмовні над рікою лунає тріск і гук — одна якась крижина одривається від берега, летить на інші, підіймає сліпучу хмару бризок, розколюється, тріщить, зникає в глибині.

Досить було цій одній крижині одколотись, рушити, загинути, як прокидається, приходить у рух все громаддя криг, вони розколюються, тріщать, лізуть одна на одну, разом летять по Дніпру й знову стикаються, знову кришаться, руйнуються і нарешті тануть, осідають на дно.

А там минає короткий час — і спокійно линуть води Дніпра, під сонцем блищить рівне плесо, тиша й спокій панують навкруг.

Так після смерті Анта декому здалося, що без нього жити в Любечі стало навіть легше, краще, бо він був живим свідком минулого, а такі свідки зайві. Тінь його сягала в далеку, забуту вже давнину, а люди рвались тепер і мчали кудись уперед.

3

Багато діла було в Бразда. Тепер він, як ніколи раніше, кожному хвалився, що його батько — старійшина Ант, дід — старійшина Уліб, прадід-старійшина Воїк... Бразд не тільки хвалився, а показував: он, дивіться, лежать вони, пращури наші, на високих могилах. ніби кличуть: "За Русь! За Русь!" Тож хіба можу я, син таких славетних батьків і дідів, не дбати про Руську землю.

І Бразд дбав. Тепер, після смерті батька, ніхто в Любечі не міг сказати, коли щось траплялось, що треба піти до старійшини Анта. Ант умер, старійшини немає й не буде. Є великий князь у Києві, князь Оскол у Чернігові, волостелин у Острі Кожема, княжий муж. його посадник Бразд у Любечі.

У посадника було багато діла. Це він за княжим загадом давав людям устави й уроки. З Києва, Чернігова й волості приїжджали на замилених конях, возами й лодіями княжі тіуни, ябетники, мечники* (*Мечники — судові виконавці.). Вони веліли посаднику гнати на брань людей, давати коні й воли, жито, хутра, мед, віск.

І Бразд виконував княжий загад. Він ставив тіунів, ябетників і мечників на покорм по хижах і велів давати, поки вони стоять, по барану або ж гов'яда на тиждень. по дві кури на день, а ще й хліба, пшона, сиру, меду, гривну за в'їзд і окремо за виїзд.

Весь німіла — не мали чого дати князеві, страшний був покорм, бо в самих нічого їсти; у дворах не тільки баранів чи гов'яда, а й кур немає.

Однак знаходили, несли, давали — все на двір до посадника Бразда. Краще вже нехай він має справу з тіунами, ябетниками, ніж ходитимуть ті з двору до двору.

Проте Бразд втішав людей, говорив, що за все це вони сповна одержать подяку — дань на війні, честь від князя, славу на Русі.

Сам же Бразд не міг мати дані від ворога, честі від князя, слави в землі, і про це він не раз говорив волостелину своєму воєводі Кожемі. Бразд говорив не тільки про це, прикладаючи руки до серця й підіймаючи очі дторі. Він нарікав, що в цей важкий час і йому, і волостелинові Кожемі однаково — дані вони не матимуть, бо не ходять на брані, честі від князя не здобудуть, бо, крім них, є багато волостелинів, посадників, а де вже їм обом думати про славу в рідній землі?

Розуміючи все це, Бразд дбав, щоб життя волостелина було кращим, і кожного разу, коли приїжджав до волості, привозив Кожемі дарунок — сотню вевериць* (*Вевериця — горностай.), кілька кадей меду, кілька кругів воску, додаючи до цього ще й міх з кунами, рєзами чи, коли траплялись, динаріями або солідами* (*Куни, рєзи — древні руські гроші, динарії — арабські, соліди — грецькі.).

Кожема приймав дарунки нібито неохоче.

— Добре, — говорив він, — візьму, либонь, бо... — він схиляв свою голову ближче до Бразда й таємниче шепотів: — Бо мушу дати щось і князю чернігівському... У нього, знаєш, також — ні дані на брані, ні честі від князя, ні слави на Русі.

— Х'ба ж я не знаю, — посміхнувся на це Бразд. — Саме тому я додав трохи динаріїв.

Волостелин Кожема, звичайно, говорив правду: князеві чернігівському він мусив дати багато, князь вимагав від Кожеми дедалі більше й більше. І Кожема йому давав, як і всі волостелини. Звичайно, князь чернігівський не забував і Кожему — на шиї у волостелина була не срібна, а золота гривна, знамена* (*Знамено — тут: знак, герб.) Кожеми — око з трьома рисами й променями над ним — все частіше й частіше можна було зустріти на полях, в лісах, на гонах над Десною.

Кожема ж, бажаючи допомогти своїм посадникам, дозволяв усім їм, а також і Бразду, мати свої знамена.

— Яке ж знамено хочеш ти мати? — запитав він у Бразда.

Бразд був задоволений і, подумавши, сказав, що коли судилося йому мати знамено, то він хотів би мати місяць під сонцем, бо, мовляв, ходить під волостелином, як під сонцем.

— Буть по цьому, — згодився волостелин Кожема. — Роби таке знамено... Кожема замислився.

— ...І постав своє знамено, — додав він, — на землі під Любечем: від оскола Дніпра до двох рядових могил...

— Уліба і Воїка, — підказав Бразд.

— Ти їх знаєш ліпше, — махнув рукою Кожема. — У нас під Остром свої могили. А від тих рядових могил на північ до випаленого лісу, звідти ж через березову діброву знову до Дніпра, де Княжий брід.

Бразд низько, скільки дозволила йому спина, вклонився.

— А від Княжого броду, — вів далі Кожема, — назад до березової діброви, на південь сонця до трьох могил і на захід до Дніпра стоятиме моє знамено, — так велів князь чернігівський.

— Скільки маю сил, берегтиму, — ще раз вклонився Бразд.

Але не тільки землю мав тепер Бразд. Як посаднику, йому не личило жити в якійсь хижі. Мав же Кожема цілий терем!

Бразд почав будуватись — на власній землі, на найкращому місці, звідки видно було Дніпро, всі свої добра. І не землянку чи хижу, а рублений з товстих соснових колод, з дахом із драниці, не з вогнищем, а з піччю, з комином, обмащений зокола і всередині білою глиною терем.

Будувати його Бразду було не так вже важко — ліс він мав, купу в нього брав не один десяток людей. Тільки Бразд кликнув — всі вони з'явились: нарубали лісу, потесали, склали, вивершили, перекрили, накрили — добрий терем мав тепер Бразд. Здалеку видно було його з Дніпра!

Закупи ж обробляли йому й землю. Взявши купу, мусили вони робити на себе й Бразда. Строк купам минав, але Бразд давав новий строк. Коли б Бразд

мав інше серце, він би всіх оцих закупів зробив обельними холопами* (*Обельний холоп — повний холоп, раб.). Але Бразд цього не робив!

І вже почав замислюватись Бразд над тим, у якого ж він має вірувати бога. Досі думка про це йому ніколи не приходила в голову, він вірив у богів своїх отців — Перуна, Дажбога, Сварога, Волоса, а крім того, в духів предків свого роду — домовиків.

Коли Бразд пішов з дому своїх отців, то відчув, що духів предків у нього не стало. Він не переніс вогнища, під яким вони жили, духи залишились там, де й були, — в хижі Микули. Але вони й Микулі тепер не допомагали: він жив бідно, голодував, мерз. Ні, щось сталося з духами предків, вони, либонь, пішли зовсім з роду. Бразд у них вже не вірив.

Замислювався він і над небесними богами — Перуном і іншими. Колись, у давні часи, Бразд часто до них звертався, але тоді вони йому нічого не давали, він тільки боявся їх.

Пізніше Бразд перестав до них звертатись, бо переконався, що може дещо зробити сам, власними руками. І він робив це потай від богів, щоб вони навіть не бачили. Бо, збираючи з людей, дещо брав собі, даючи князям, дещо собі залишав, а старі боги, як те достеменно знав Бразд, цього не любили.

Тепер Бразд боявся помсти богів. І коли стояв під час грози на дворищі або, що набагато гірше, їхав з чимсь до Остра чи був на Дніпрі, то, почувши далекий грім і побачивши блискавиці, які вціляли в землю, тікав, ховався, ліз у нору, під скелю, бо гадав, що це його шукають і хочуть покарати всемогучі.

— Чур, захисти мене, — шепотів, ляскаючи зубами, Бразд.

Боги не покарали його. У Бразда стало легше на душі. Він зрозумів, що богам не до нього. Поглянь навкруг — скільки є таких посадників, волостелинів, князів земель, воєвод, бояр, тіунів, огнищан... їх-як піску над Дніпром. Та хіба ж може Перун усіх їх вибити? І хоч він і надалі ховався від грому й блискавиць, але тримався спокійніше, бо менше вірив у силу старих богів, тільки йому було якось порожньо на світі без бога.

Тоді Бразд почув про Христа. Власне, про Христа й християн він чув уже раніше. У самому Любечі, як він знав, були вже таємні християни, тільки він не цікавився ними.

Почув же він нове про Христа й християн саме від волостелина Кожеми, коли одного разу приїхав до нього й привіз кілька возів усякого добра, а на додачу трохи золота і срібла.

— От і гаразд, — сказав Кожема, — а я оце збираюсь поїхати до Чернігова, бо сам знаєш: князеві — княже...

Він помовчав, прикидаючи, скільки важить вузлик з золотом та сріблом, який йому привіз Бразд, а воднораз і зазирнув, скільки там золота, а скільки срібла.

— Треба було б більше золота покласти, — докірливо сказав Кожема, — бо надумав я, та й князь велить, у Острі храм будувати...

— Храм? — не зрозумів, про що йде мова, Бразд.

— А так, — відповів Кожема, — храм во славу богородиці, для християн. Я ж то сам також християнин... Невже не знав?

— Не знав, — відповів Бразд.

— Дивно! — промовив Кожема.

— І мені дивно, — тихо прошепотів Бразд. — Адже християни — поганини, не богу моляться — древу, пісні їхні — грецькі, і самі вони аки гречини...

Волостелин Кожема, примруживши очі, подивився на Бразда, потім запустив усю п'ятірню правиці в волосся на голові, ніби щось йому там свербіло.

— Дивно ти говориш, посаднику, — сказав нарешті він. — Хто ж ці поганини — княгиня Ольга, князь чернігівський Оскол, бояри, воєводи, я і множество людей, які вірують у Христа?

— Що ти, волостелине, що ти? — скрикнув перелякано Бразд.

— Я також, як і ти, вірив у Перуна, — вів далі Кожема, — вірив у Дажбога, Сварога — богів моїх отців. Але як я можу вірити їм днесь, чим вони мені допоможуть? Грім та блискавку нашлють на ворогів? Ні, посаднику, громом та блискавкою людей не скориш, уроку не візьмеш. Подивись на мене, дай мені в руки грім та блискавку, — що я ними вдію? А от золотом, сріблом, добрим хутром, медом одолію я кожного. Адже так? — Кожема замислився, посміхнувся й додав: — З усіх старих богів найбільше любий мені Волос — він хоч худобу благословить, благословить торг. Але ж не токмо однією худобою я живу, є в мене терем, земля, ліси... і золото, й срібло також де. Тепер мені потрібний не Волос, а бог з двома чи й трьома головами.

З великою тривогою й страхом слухав Бразд слова волостелина, а вони чимдалі були сміливішими і грізнішими.

— Я довго мучився й страждав, — говорив Кожема. — Вірити хочу, бо без бога, як і отці мої, жити не можу. А який бог мене захистить і благословить? Токмо Христос. Він не один, а одразу в трьох лицях: бог-отець, син, дух. Він захищає й благословляє багатого, він допоможе бідному, — є ж бо не тільки земля, а й небо, а на небі всі ми, а також де і бідні, будемо рівні. Я небагато хочу, я нікого не уб'ю, я не хочу добра ближнього мого, я сам знайду, що мені треба, нехай тільки бог благословить мене... Господи, благослови! — з великим почуттям промовив Кожема й перехрестився. — Благослови, боже, і прийми мене в царство твоє...

— Я, волостелине, дам тобі ще трохи грошей, — сказав Бразд і, вийнявши баранячий міхур, заходився рахувати динарії. — Багато не можу, а трошки дам... Десять, двадесять... Господи, благослови!

Але в цей час трапилось те, чого зовсім не ждав Бразд і що на смерть перелякало його, — над самим теремом загримів грім, вдарила блискавиця, і в світлиці стало видно, як удень.

— Перун! — крикнув Бразд, який подумав, що це, либонь, Перун почув їхню розмову, бачив, як він дає гроші на християнську кумирню, й вирішив його покарати. — Перун, чур мене! — ще раз крикнув він, схопився на ноги, підскочив на місці, бо над теремом знову загриміло і знову вдарила

блискавиця, а потім, нічого вже не тямлячи, випустив з рук міхур із грішми, а сам кинувся під лаву.

Бразд чув, як по дерев'яній підлозі терема котяться й брязкотять його гроші, як щось кричить волостелин Кожема, але страх перед Перуном і його помстою був такий великий, що він нічого не тямив та й не міг тямити.

Тільки тоді, коли Перун став бити далі й далі й не видно вже було блискавиць, Бразд висунув голову з-під лави й подивився по світлиці.

Він побачив, що Кожема встиг викресати вогонь і запалити свічку, розчинив вікно, стоїть перед ним, дивиться, говорить:

— Ілля проїхав... Ну, посаднику, вилазь. Так хто, по-твоєму, дужчий — Перун чи Христос?

— Динарії я розсипав, — глухо відповів Бразд, якому шкода було грошей і який не хотів признатись, що й досі боїться Перуна.

— А я зберу їх... зберу, — заспокоїв його Кожема. Все це й згадав посадник любецький Бразд, стоячи у вечірню годину над Дніпром і думаючи над тим, з якими ж богами йому жити?

4

Коли три сини старійшини Анта ділили між собою спадщину, середульший син Сварг недаремно взяв собі всяку кузнь.

На дворищі, де жив Ант, а до нього ще чимало попередніх поколінь, споконвіку працювали самі на себе. Випалювали ліси й сіяли зерно, плели сіті й ловили рибу, ставили борті в лісі й брали мед, ходили гуртом на звіра і гуртом також для потреб своїх варили залізо.

Ще бувши малим, Сварг бачив, як це робилось. Тоді, найчастіше під осінь, коли закінчувалась робота на полі, чимало чоловіків збирались, сідали в лодії і їхали понад берегами, ходили по затоках, де були кручі, й болотах і або ж брали руками, або діставали черпаками з дна важку, червонувату, жорстку руду.

Вони немарно називали її рудою* (*Руда і кров мали в древньоруській мові однакове значення.). Як кров наповнює й живить тіло людини, так, думали вони, й ця руда є кров'ю землі, влитою в неї богами. І людина мала право взяти цю кров у землі для своєї потреби.

Проте примусити руду служити людині було нелегко. Повернувшись до селища на лодіях, навантажених рудою, чоловіки вигортали її на берег, сушили, іноді, якщо починались дощі, й обпалювали.

А далі вони варили залізо. Чоловіки робили з твердої червоної глини домниці* (*Домниці — схожі на великі глечики печі для виплавки заліза.) з горловиною вгорі, з дірками для сопел у денцях, засипали туди вперемішз вугіллям руду, накладали під домниці сухих дров, міхами через сопла нагонили дух. І після довгих годин гасили вогонь, розбивали домниці, де вже була не руда, а криця* (*Криця — залізо.).

Що робилося в домницях, коли закипала руда, чому червонкувата жорства з болота перетворювалася в залізо, чому з цього заліза, коли його знову розпекти й загартувати у воді або, ще краще, в сечі чорного цапа, виходить оцел* (*Оцел — сталь, криця.), — цього ніхто не знав. Думали всі, переконані були, що біля домниць ходять і люди, й боги; це вони, а найбільше бог Сварог, перетворюють руду землі на залізо.

Через те в ночі, коли варилось залізо, на берег Дніпра виходили тільки старійшини та кузнеці. Усі ж люди оддалік дивились, як палає вогонь під домницями над Дніпром, як червоні відблиски його грають на плесі, відсвічуються в хмарах, що низько звисли над рікою.

— Сварожичі варять залізо, — говорили люди й намагались побачити, як боги сходять на землю, допомагають кузнецям.

У такі ночі й середульший син Анта дивився на далекі вогні, хотів бути там — разом з богами й кузнецями.

Бачив він пізніше, як уже на дворі в корчениці* (*Корчениця — кузня.) кузнеці робили всілякі речі: серпи й мечі, лемеші й шоломи, ножі й підкови. А були в роду й такі кузнеці, що вміли виливати не тільки з криці, а й з золота та

срібла лунниці й усерязі, обереги, персні, — добрі майстри були в Любечі, як і скрізь на Русі.

Для середульшого сина Анта не було більшої розваги, як піти до корчениці, сісти там у куточку, дивитись, як кузнеці сиплють вугілля в горна, надувають міхи, розпікають крицю, б'ють, крутять, перекручують на ковадлі, роблять з неї всіляку кузнь. За те, що цей середульший син день і ніч сидів у корчениці, його й Сваргом прозвали, — адже бог Сварог, як його уявляли люди, був весь у вугіллі, чорний, страшний. Ім'я Сварг для чорнявого, з гострими темно-карими оченятами хлопця цілком личило.

Але незабаром тут, у Любечі, покинули варити залізо. Точилися жорстокі брані — князь Ігор кілька разів ходив на Царгород, разом з ним ходили сіверяни, пізніше примучували деревлян. І тоді дуже багато людей з Любеча пішло на брань, а мало повернулось. З тих, що повернулись, ніхто не пішов на старе городище, розтеклися гніздами понад Дніпром, поставили свої хижі. Не стало й кузнецiв — вони були сміливі люди й полягли головами. Так і їла іржа всяку кузнь на дворі батька Анта, а в кого з любечан була потреба в залізі, той возив його з Києва-города.

Сварг також ходив на рать і, повернувшись звідти, збудував собі хижу, але не над Дніпром, а далі від берега, на узліссі. Спочатку ніхто не розумів, чому він пішов далі від людей і навіщо йому потрібен ліс.

Незабаром все з'ясувалось, особливо ж тоді, коли якось уранці від хижі Сварга на узліссі долетіли удари молота по ковадлу. Що ж це надумав Сварг, дивувались люди, що він там кує, для кого?

А ще через якийсь час люди валом пішли до Сварга, — він, виявилося, поставив недалеко від своєї хижі, над шляхом, що вів до Остра, невелику корченицю, і туди до нього чи то підкувати коня, чи наварити леміш, зробити серпа чи щит, та навіть коли треба було дістати гак на рибу, замок чи голку, ішли й ішли люди. І кожен, звичайно, щось йому ніс — той хутро, той жита чи горнець меду, а хто куни чи й гривню. Коли ж у когось не було чого дати, Сварг і не вимагав, а лише ставив умову: тепер він кує лемеші, серпи, прийде час — і йому допоможуть, одроблять.

І нагода одробити Сваргу трапилась одразу ж після смерті батька Анта, коли три брати поділили між собою спадщину і коли Сварг узяв те, що нібито нікому не було потрібне, — всяку кузнь.

Він приїхав на старе дворище наступного ж дня після похорон і возив цю кузнь з раннього ранку до пізнього вечора. І вночі не спав, а все ходив при світлі місяця біля своєї корчениці, розкладав кузнь, гримів залізом так, що луна котилась аж до Дніпра.

Над осінь, коли любечани закінчили роботу на полі, Сварг пішов до тих, що завинили йому за всяку кузнь. Він не турбував людей, коли вони порались на полі: у рільників дорога своя година, у кузнеця своя. Але зараз він просив їх поїхати з ним по Дніпру вище від Любеча й допомогти набрати руди. Хоч у людей ще було багато свого діла — йде осінь, за нею зима, треба збирати гриби, шукати бортів, возити дрова, бити звіра, — але вони мусили їхати з Сваргом.

Правда, Сварг довго їх не затримав. Він знав, де брати руду. Обминув соснові бори й зупинився там, де росли береза й осика. Він знав такі кручі, де важку, червону, як кров, руду можна було брати просто руками. За кілька днів він привіз шість лодій руди. Люди ж перенесли її до самої корчениці.

Потім Сварг заходився ставити домниці. Ніхто, крім нього, не знав тепер, як викладати зводи, робити верх, бити внизу парні* (*Парні — дірки для сопел.), перемішувати шари вугілля й руди. Та й сам Сварг не міг з дитячих років цього пам'ятати. Але немарне бував він у Києві, придивлявся до роботи спритних київських кузнецiв.

Тепер йому знадобився й ліс, що ріс біля самої хижі. Разом з людьми він звалив чимало дубів, напалив вугілля.

В одну з ночей з усіх гнізд Любеча побачили, як під лісом, там, де йде шлях на Остер, спалахнув вогонь. Думали, що це, може, крийте нас боги, загорівся ліс, повисипали з хиж і землянок, щоб бігти й гасити пожежу.

Але не пожежа то була — там, під лісом, недалеко від корчениці Сварга, горіли три вогнища. Біля них стрибали, кричали кілька чоловік, тривожна луна котилась у лісі, червона заграва встала під небом.

Ніхто не пішов до лісу. Уже здавна чули, що кузнеці — то страшні люди. А в цю годину, коли вони варили залізо разом із своїми сварожичами, й поготів страшно було до них підступитись.

Відтоді кузнець Сварг час від часу їздив і брав руду, розкладав вогнища попід лісом, варив залізо. Тепер вже любечанам не доводилось везти з Києва-города шматки криці, щоб кувати з них лемеші, серпи. У Сварга була своя криця, її вистачало на всіх.

Про самого Сварга йшло дедалі більше чуток. Колись, говорили люди, на отчому городищі, де зараз лишився Антів Микула, варили гуртом залізо, з кузнецями були всі сварожичі, пращури дому. Але ті кузнеці повмирали, сварожичі одвернулись, пращури пішли в ліси чи поля.

А Сварг зумів скликати пращурів, він добився до сварожичів, він один на весь Любеч вміє варити залізо, але знає не тільки це — він все знає, все може, все вміє, — страшний, однак дуже потрібний чоловік.

До Сварга йшли тепер кувати, варити, загартовувати всяку кузнь. На дворі в нього було кілька коней, биків, корів і два чорних цапи — гартувати залізо. В корчениці його була не тільки всяка кузнь. Він мав трави, всяке каміння, обереги, причари.

5

Микула не міг зрозуміти, чому все йдеться на зле. Але нещастя, як пізньої осені жолуддя з дуба, сипались і сипались на нього.

Здавалося, він жив по правді, вчасно приносив жертви богам, раніше, ніж самому щось з'їсти, кидав у вогнище перший кусень чурам, але ніхто тепер йому не допомагав, життя важчало, двір убожішав, йшлося зовсім на зле.

Звичайно, смерть Анта завдала великої й непоправної шкоди роду. Поки старий жив, всі до Микули ставились з пошаною, ніхто його не чіпав і ніхто йому не шкодив. Хоча й з батьком було не легко, але вони все ж були вдвох, коло них була й Віста, на дворі в них ходив батьківський бойовий кінь, час від часу вони випалювали шматок лісу над Дніпром, корчували пні, щовесни проходили з ралом, кидали в землю зерно.

Був до того Ант ще й добрим, тямущим мисливцем, рибалкою, знав, де можна знайти в лісі борті, де живе звір, водиться риба. Разом із ним ходив і Микула, — вони ніколи не повертались до своєї хижі з порожніми руками.

Після смерті Анта все змінилося, тепер двір Микули став таким, як і інші в Любечі, що було кращого на дворі — взяли Бразд і Сварг. Коли після тієї страшної тризни брати приїхали кіньми й забрали своє добро, Микула аж за голову схопився — адже вони взяли все, у нього лишились тільки кінь, віз та рало.

Проте Микула ще тримався. Він має руки, має руки й Віста, удвох вони посіють, скільки їм треба, у лісі ще від батька знає Микула бортні захожаї*(*Захожаї — ділянки, урочища.), у Дніпрі є риба! Восени, коли прийшов час, Микула опорядив старе рало, взяв борону, запріг коня й поїхав за Любеч до лісу, де колись вони з батьком випалили шматок, викорчували пні й рік за роком сіяли жито.

Але коли Микула доїхав до цієї ріллі, він не повірив своїм очам: на межі у нього і ще в багатьох людей стояло на стовпі знамено.

Знамено! Спочатку він не зрозумів навіть, що це. Витесаний з дерева стовп, вгорі на ньому впоперек свіжа жовта дошка, а на ній чорний смоляний знак — два гострі перехрещені списи. Він дійшов до межі свого випалу, там теж стояло знамено — око з трьома рисами, побіг до межі сусіда — знамено: місяць під сонцем, нова межа — і знов: око, око!

На полі зібралося кілька любечан, людей одного роду, що хоч і пішли з рідного гнізда, але мали те, що з'єднувало їх і ріднило, — землю.

Тепер виявилося, вже й земля їх не ріднила, а, навпаки, розділяла. Бо там, де стояли знамена з списами, — то була княжа земля, де знамена з оком — земля волостелина Кожеми, а знамено, на якому був місяць під сонцем, належало посаднику, людині з їхнього і не їхнього тепер роду — Браздові.

І довго в холодний осінній вечір, коли з півночі задував вітер, а від Дніпра повз туман, стояли ниці любечани за селищем, не могли зрозуміти, як і чому це сталося, не могли збагнути, як втратили рідну землю. Вони дивились на небо, на плесо Дніпра, селище, рільні випали, ліси — все, все рідна земля. Так було

за батьків, так велось за дідів, одвіку. Було так, що приїжджали до них князі з дружинами, брали дань від диму — вони це давали; поставили князі над ними волостелинів і посадників, визначили уроки й устави — вони і їх давали, бо земля ж то була їхня, рідна...

І от тепер земля перестала бути їхньою, вона не рідна, а княжа, волосна, посадська. Чому ж так? Адже князь з своєю дружиною не ходить біля неї, не оре, не сіє. Не випалював, не корчував, не орав цієї землі й волостелин Кожема, і посадник Бразд. Любечани згадали давноминулі часи, коли виходили великим родом, рубали ліс, корчували й випалювали пні, орали випали, клали в землю зерно й збирали врожаї. Ця випалена земля була для них така дорога, це була їхня кров.

Лишалося, правда, ще багато землі навкруг — рубай ліси, випалюй, корчуй, сій! Але хіба могли тепер вони, розпорошені, роздрібнені, це зробити? Рубати ліси — з ким? Випалювати їх — а як випалювати одному? О, дядина була добра земля, пройшов по ній з ралом і сій! А от лядини не стало...

Поряд з іншими ницими людьми стояв і Микула, думав, як втратив землю: стару лядину в ту пам'ятну ніч взяв собі Бразд, — тепер на ній стояло його знамено, на новій дядині знамено волостелина.

— Що ж, підемо в ліс, будемо рубати дерево, випалювати, орати, — гомоніли люди, стискуючи натруджені кулаки.

Микула йшов позаду й думав, чи не завернути йому до Бразда. Адже брат він, посадник, усе може зробити. Але ні, не завернув Микула. Нижче від оскола над Дніпром, де не стояли княжі знамена, він виорав шмат пісної, піскуватої землі. Виорав пізно, кинув у ріллю все своє жито, але скільки туди не ходив, скільки не дивився, не діждався буйного сходу. Стеблина та ще стеблина — от і все...

Жахаючись голодної зими, він кинувся в ліси, де від батька знав бортні дерева. Але й там на бортневих захожаях стояли знамена — місяць, око!

Однієї ночі Микула опинився далеко від рідного двору, в глухому, дрімучому лісі. Все навкруг було наповнене дивними звуками звірів, птахів, водяників лісових боліт, водяних дів... Галявину, на якій сидів Микула, заливало

місячне сяйво, під промінням окреслювались в'яле листя папороті, барвиста роса, темні квіти.

Але не на них дивився Микула, а тільки на стовбур одного дерева, де гострою сокирою зроблено було отіс, а на ньому чорною смолою вималюване око.

Раптом він встав і, похиливши набік голову, довго, напружено, сторожко слухав. Ні, в лісі було спокійно. Ті ж самі голоси звірів, птахів; десь далеко на болоті хлюпав по воді руками і розгонисте сміявся водяник. А людей, крім Микули, не було.

Тоді він зробив кілька швидких кроків уперед, вихопив із-за пояса свій гострий топір — бойовий топір старійшини Анта — і почав рубати, стесувати з дерева знамено... Тільки тоді, коли око тріскамі осипалось на росяну траву, отямився Микула. І побіг геть від бортневого місця, в нетрі. Поперед нього підіймались і мчали, ламаючи гілля, звірі, над самою головою пролітали з криком сполохані птахи. Він помітив, біжачи, зелений вогник, що, напевно, горів над кладом. Але не зупинився, аж поки не вибіг на кручі до Дніпра. Потай добився до селища, сховав на дворі у кліті топір і тільки тоді зайшов до хижі.

— Що з тобою було? — запитала Віста, побачивши його стомлене, бліде обличчя.

— Нічогої — відповів він. — Тільки я не знаю вже, як мені й жити?!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Ярина після багатьох днів хвороби одужала, але незабаром знову злягла, і то дуже важко. Тепер у неї не було гарячки, вона не кашляла, але не мала сили встати, не виходила на кухню. Цілими днями лежала, не промовивши й слова, ніби щось уперто думаючи, часом скаржилась, що їй нічим дихати й що в неї зупиняється серце.

Малуша працювала сама — на кухні, в стравниці, біля клітей, комор, медуш, бертяниць.

За князями їй не вистачало часу, щоб як слід доглянути ключницю. Уранці вона залишала їй пити, їсти, вдень раз чи два забігала, щоб чимсь допомогти старій, і знову зникала. А були дні, коли вона жодного разу не могла заглянути до Ярини. І тільки пізнього вечора, не чуючи ні ніг, ні рук, переступала поріг, говорила винувато:

— Аж ось коли я прийшла, матінко Ярино!

— А я спала, — відповіла на це Ярина. — Міцно спала, бачила сон.

Одного разу, повернувшись увечері до хлівини, Малуша так само зупинилась на порозі, сказала:

— Я прийшла, матінко Ярино!

— Добре, Малушо! — почула вона тихий голос. — Дай мені води... Щось мені дуже погано, Малушо.

— То, може, я когось покличу?

— Ні, не треба... Дай мені води і спи. Ти стомилась, тобі треба заснути.

Малуша довго не спала, слухала, як важко дихає ключниця Ярина, і потім заснула.

Прокинулась вона рано, як звичайно, і одразу ж кинулась до Ярини.

Мертва, холодна Ярина лежала так, як спала, — на правому боці, поклавши під голову руку...

Перелякана Малуша прожогом вискочила з хлівини, підбігла до сторожів, які саме сходили з городниці, розповіла їм, що сталось. Сторожі пішли одразу ж до тисяцького.

Але ніч ішла, збігав час, а на кухні було так багато роботи. І Малуша зайшла на кухню, побудила дворян, сама принесла гов'яда, зерна, різного зілля, помила посуд, запалила свічки й прибрала все в стравниці.

Коли княгиня з княжичами, воєводою Свенелдом, боярами і священиком зайшла до стравниці, Малуша їх зустріла поклоном і, схлипнувши, сказала:

— Матінко княгине! Ярина померла!

— Я знаю, Малушо! — відповіла княгиня й звернулась до священика: — Я вже сказала, що робити. Поховаємо її, отче, на Воздихальниці, де лежать християни.

Снідали в мовчанні. За вікном тьмяно народжувався світанок, примеркали, жовтішали вогні сбічок. Малуша увесь час думала про несподівану кончину Ярини. Сльози набігали й набігали їй на очі. Але ніхто в стравниці не бачив, як плаче Малуша. У мовчанні поїли, священик після того помолився, всі встали й вийшли.

Тільки княгиня на якийсь час лишилась у стравниці.

— Малушо! — покликала вона.

Малуша стала перед нею.

Княгиня Ольга подивилась на дівчину, на чудове її обличчя, вкрите гарячими рум'янцями, темно-карі очі, окинула поглядом гнучкий, тонкий її стан, тугі груди, дужі руки.

— От і немає Ярини, — промовила княгиня. — Що ж, Малушо, будеш тепер ти мені допомагати. Зайди до мене в терем, у світлицю, скажу, що маєш робити.

2

Після смерті Ярини княгиня Ольга якийсь час тримала ключі в своїх руках. Припоручати їх комусь із своїх родичок не хотіла — завидющі всі вони, жадібні, тільки й думають, як би щось привласнити. Дати ключі комусь із дворян боялась: молоді, ті самі, може, побояться, так інші за їхньою спиною все розтягнуть.

А добра в княгині було багато. Що б вона була за княгиня, коли б його не мала! Діди й прадіди її, що сиділи на Київському столі — а княгиня Ольга по закону вважала себе їх спадкоємницею, — не одразу зібрали це добро, кров'ю здобували його в далеких походах, спотружались, встановлюючи уклад і даючи лад своїй землі. Та навіть її чоловік, князь Ігор, беручи дань з деревлян, за це поліг.

Княгиня Ольга теж брала дань, пізніше поставила уроки й устави. Київський князь — глава племенам і землям, він заступник всіх людей перед богом, він і воєвода, коли хто нападає на Русь.

Але щоб тримати лад у землях, бути готовим одбити ворога, якщо він посягає на Русь, годувати, поїти й одягати дружину, будувати город, ставити сторожу, ще й складати богам жертву — для цього київському князеві треба було мати багато добра, він мусив бути багатшим від інших князів.

Знамена княгині Ольги стояли на багатьох і багатьох полях понад Дніпром і Десною, знаменом її перетесано було багато лісів, її гони були на ріках, перевесища в лісах. А крім того, мала вона й княжі двори, весі, — багато тіунів княгині Ольги трудилися, щоб взяти з всього цього князеві — княже, а собі — своє.

Немало багатств і скарбів було й на Горі — в світлицях, палатах, клітях, коморах, скотниці княжій. Треба ж було княгині тримати в руках ці багатства.

І, навіть ставши християнкою, Ольга не змінила своїх переконань. Адже Христос говорив: "Богові — боже, а князеві — княже", він благословляв багатства й захищав убогих.

Княгиня багато свого багатства довіряла ключниці Ярині. І як їй було не довіряти: прожила Ярина весь свій вік на Горі. Робою туди прийшла — ключницею стала. Знала вона князя Олега, колихала Ігоря, Ольгу зустріла ще замолоду. І все берегла, стерегла, як справжня господиня.

Коли Ярина померла, зайшла княгиня до її хлівини, біля тіла постояла (як не кажи, а прожила в цій хлівині Ярина, служачи князям, більше як півста літ), а тоді відкрила ляду її скрині.

Ні, такої ключниці, як Ярина, вже не матиме Ольга. У скрині її не було ніяких скарбів. Тільки звичайні сорочки, кілька спідниць, дещо з теплої одежі та ще два сувої полотна, які Ярина виткала власними руками.

— Візьміть полотно в кліті.

Княгиня дуже уболівала за Яриною. А тоді взяла собі в помічниці Малушу. Вона не думала робити її ключницею — ні, Малуша була надто

молода для такої роботи. Княгині просто чомусь подобалась ця дівчина, щось у ній викликало приязнь, довіру.

Малуша, як швидко переконалась княгиня, виявилась доброю помічницею. Вона увесь день поралась на великому господарстві, ішла від кліті до кліті, з медуші в медушу, брала все, що було треба, в кінці дня приходила до терема й клала перед княгинею ключі. Ні, княгиня не помилилась, взявши Малушу до терема, — тямуща вона, чесна, такій весь терем можна припоручити.

Через це само собою так вийшло, що одного разу увечері, коли Малуша взяла з клітей все, що веліла княгиня й що потрібно було для снідання, а потім прийшла до неї в спочивальню й поклала ключі на лаву, Ольга сказала:

— Ти вже їх тут не клади.

— А де покласти? — не зрозуміла Малуша.

Княгиня була дуже стомлена, вона сиділа на ложі, спочивала й щось уперто думала.

— Важко це мені, Малушо! — промовила, зітхнувши, вона. — Думай над тим, що кому дати! Ні, Малушо, у мене й так багато діла. Сама вже подумай, що треба робити в теремі. Ти ж усе знаєш.

— Знаю, матінко княгине.

— Отож і носи ключі з собою при поясі. Ключницею моєю будеш.

Малуша впала княгині в ноги, але не радість, а страх спонукав її це зробити.

— Боюсь я, матінко княгине, — призналась вона.

— А чого тобі боятись?

— Тереми великі, клітей багато.

— А що в нас — дворян мало? — суворо мовила княгиня. — Носитимеш біля пояса мої ключі — всі слухатимуться тебе.

І, помовчавши трохи, додала:

— Отак і роби, Малупюі Милостниця* (*Милостниця — улюблениця.) ти моя! Ні, княгиня Ольга не помилилась, взявши Малушу в ключниці. Добро її було в певних руках.

— А оцей ключ, — вибрала вона з низки і показала Малупгі, — з терема до твоєї хлівини. Двері одімкни, нехай так і будуть, — можу тебе по надобі й вночі покликати. Так було при Ярині, так буде і з тобою.

Малуша вийшла з спочивальні княгині, пройшла сіньми. Думала вийти в двір, але повернулась, бо пригадала, що мусить одімкнути з сіней двері до своєї хлівини.

Довго одмикала замок, бо в неї тремтіли руки, і вперше зайшла до свого житла з княжого терема.

Стала вона посеред хлівини — і та ніби хлівина, і не та, і та Малуша, і ніби не та. Хвилюючись, сіла на тверде ложе й замислилась.

Отже, ключі від теремів, комор і всього княжого двору у неї в руках. Не шукала вона їх і не добивалась — доля судила, що важка металева низка забряжчала коло пояса.

Чи розуміла вона сама, що досягла щастя, про яке хтось інший тут, на Горі, міг тільки мріяти? І чи думала над тим, що, прийнявши ключі від княгині, може одімкнути не кліті й комори, а щось більше, значиміше? Адже тут, на Горі, всі, хто порався коло княжих багатств, самі ставали багатими. І це не вважалось татьбою, за це не карав ні закон, ні покон. Та коли б Малуша чи в ці дні, чи згодом щось і попросила в княгині, хіба б та відмовила їй?

Ні, Малуша не розуміла цього, бо досі жила в хаті свого батька, де кожен робив, що міг, одягав, що мав, їв, що було, ніколи не посягав на чуже, не своє, хоч би воно було краще й дорожче.

Про все це подумала Малуша набагато пізніше. А зараз вона тримала в руках ключі, перебирала їх. Один, другий, третій, о, як багатої "Який же ключ мій?" — заплющивши очі, замислилась вона.

Дуже швидко Малуша відчула, що бути ключницею княгині Ольги набагато важче, ніж вона думала.

Малуша не боялась роботи, як і раніше, вона працювала з усіх сил і, коли говорити правду, навіть над силу, більше, ніж дозволяв час. Але Малуша не нарікала на це. Що ж, менше поспить, якусь ніч може й зовсім не спати, — у неї було здоров'я, запал, а найголовніше — молодість. Вона працювала, не бачила кінця роботі, але не це турбувало її. Аби тільки вистачило сили.

Турбувало її інше, і саме те, про що вона не думала й не гадала. Це почалось одразу, тільки-но вона стала ключницею...

Наступного дня, після того як княгиня висловила їй свою волю, Малуша встала дуже рано, раніше, ніж вона звичайно вставала. Можливо, Малуша й зовсім не спала. Полежала, склепивши повіки, побачила сон нібито: що князі увійшли до стравниці, а в неї ж нічого не приготовано, — і схопилась серед ночі з серцем, що розривалося в грудях, швидко одяглась, сплеснула лице холодною водою, вийшла у двір.

Аж тоді вона зрозуміла, що встала надто рано. Саме в цей час сторожі на городницях двічі ударили в била — на вежі над Подольськими воротами, на вежі від Дніпра, на Перевесищанській і далі, далі. Здавалось, хтось у чорному крокує там угорі по городницях і дає знати про себе: "Ба-а-ам! Ба-ам! Спіїть! Я не сплю! Спіть! Я не сплю! Ба-а-ам! Ба-а-ам!" Це був час, коли змінювалась перша нічна сторожа, до світанку — далеко.

Але Малуша не повернулась до хлівини. Рано то й рано. Що ж, вона, не поспішаючи, зробить свою роботу. Темним двором попрямувала до стіни терема, де тьмяно, як купка грибів, окреслювались хижі й кліті.

У цих хижах, де жила дворня і де готували страви князям, всі ще спали. Тихо, щоб нікого не побудити, вона зайшла до кухні й хотіла сісти на лаві перед вогнищем, щоб подумати, з чого ж їй починати.

Проте вона не все зважила. Тільки зайшла до кухні і думала вже сісти на лаві, як у темряві біля теплого ще вогнища хтось поворухнувся, сів, запитав:

— А хто там ходить?

Вона впізнала бородача Путшу, який завжди з самого ранку рубав дрова, розпалював і порався весь день біля вогню. Він, зрозуміла тепер Малуша, і спить біля свого вогнища. Та й справді, тут так тепло й затишно.

— Це я, Путшо, — тихо, щоб не побудити когось у хижах поруч, промовила Малуша.

— Бачу, бачу, — сказав і голосно позіхнув Путша. — А я вже думав, що якийсь тать, і схопився за сокиру. Малуша засміялась, засміявся й Путша.

— От бач, які таті бувають на світі...

— Мабуть, я вже й встану, — раптом обірвав сміх Путша, і Малуша почула, як він у темряві висікав вогонь, а у виблисках кресала побачила кошлату бороду, вуеи й суворе обличчя.

— Ще рано, — промовила Малуша. — Спи, Путшо, спи!

Він кресав і кресав вогонь. Ось почав тліти, а далі спалахнув ясним вогником трут, Путша знайшов і запалив від нього жмут соснових скіпок.

— Де вже там спати, — невдоволено сказав він. — Якщо ключниця не спить, де вже спати дворянам...

Одягнувши постоли, прикривши плечі драною хутриною, він узяв сокиру й вийшов з хижі.

А тим часом дуже швидко загоготіло вогнище, в хижі розлилося червонкувате світло, від гарячого жару по хижі пішло тепло. Малуші навіть захотілося схилити голову до лави, якусь часинку задрімати. Адже тут було набагато краще, ніж у її холодній хлівині.

З двору долетіли раз і вдруге глухі удари сокири — не спав уже Путша, він на весь день запасав для вогнища дрова. То хіба ж могла спати Малуша? В неї є стільки всякої роботи — щоб впоратись, мало дня й ночі.

І знову вона дуже тихо, щоб не побудити дворян у хижах поруч, встала з лави, пригасила трохи у вогнищі жар і запалила свічку, а потім, тримаючи її в руках, пішла до сіней, де стояв посуд, до стравниці, запалила там свічки.

Так вона ще з ночі почала свій день — замела стравницю і застелила там на столі чисту полотняну скатерку, витерла стільці, змінила воду в корчагах, далі заходилась уже в сінях на полицях ставити по-своєму посуд: миски до мисок, корчаги до корчаг, келихи до келихів. І думала Малуша, що нікого не потурбувала.

Раптом до її вуха долетів тихий шепіт за дверима в кухні.

— Та хіба вона вже встала? — пізнала Малуша голос Пракседи.

— Встала, ще й давно... і мене розбудила, — відповів Путша.

— От лихо! — Чути було, як Пракседа сплеснула руками. — Ну, то й я піду побуджу своїх дворянок.

Малуша вискочила в кухню сказати, що нікого не треба будити, бо ще рано. Але перед самим її носом і Путша, і Пракседа вийшли з кухні, за стіною в хижах приглушено загомоніли, між багатьма невиразними словами вона почула одне слово:

— Ключниця! Ключниця!

Ні, пізно було вже Малуші йти в хижі й говорити, благати, щоб дворяни спали, бо ще ж зовсім рано. Дивне почуття з'явилось у неї. Ніби вона тільки-но стояла на кручі, ворухнула камінь, який давив їй груди, скинула його з грудей. Але камінь той не зупинився на місці, а зірвався, покотився по схилах і летить тепер, збиваючи з ніг людей.

— Ключниця! Ключниця! — чула Малуша навкруг. І коли одразу після цього заспані дворяни почали заходити до кухні, стали робити кожен своє, допомагати Малуші, їй стало зовсім страшно: вони вітались з нею не так, як звичайно, а якось інакше, нібито шанобливіше. Вона дорікала, навіщо вони встали так рано, вони ж винувато говорили, що трохи заспали. Малуша кидалась з кутка в куток, щоб більше взяти на свої плечі, а виходило, що це вона їх змушує працювати більше, жвавіше, швидше... Так першого ж ранку Малуші здалося, що потрапила вона в якесь павутиння, хоче його порвати, скидає з себе, а воно облипає, обсотує її все міцніше й міцніше.

Настав нарешті ранок. Все завчасу було готове і в стравниці, і в сінях, і на кухні, Малуша ще до снідання встигла обійти весь терем і поглянула, чи все зробили теремні дівчата.

Усе було готове, і її теремні дівчата й дворяни стали такими, як завжди. Скоро до стравниці вийдуть князі, а після них поснідають і дворяни. І князі вийшли, поснідали. В час снідання Малуша помітила, що княгиня Ольга стежить за нею, споглядає і, либонь, задоволена, бо посміхається. Коли князі пішли правити суд, Малуша, як і раніше, сіла з дворянами, поснідала. Залишки від княжих страв були ще теплі, смачні. Малуша дала Путші й кільком дворянам, а між ними й Пракседі, потроху вина, що залишилось у келихах князів, і тоді за столом, де всі рвали руками м'ясо, набивали роти, голосно чавкали, стало веселіше, тепліше, — один дворянський рід! І Малуші стало спокійніше, камінь, який вона зрушила і який котився схилами, здавалося, нарешті зупинився.

Але камінь не зупинився. Наступного дня Малуша прокинулась так само задовго до світання. Вийшла з хижі, почула удари нічних сторожів і хотіла вернутись до своєї хлівини, але побачила, що в хижах біля терема і на кухні вже блищать вогники, а десь у темряві глухо гупає сокира: "У-у-ух! У-у-ух!"

Вона навіть схопилась за голову. Та невже ж треба вставати так рано? Ще скільки тих годин до світання, спати б та й спати! Тільки вона вже не могла й не сміла спати. Повернулась до хлівини, швидко одяглась, не встигла навіть помитись, і побігла до кухні. Там горіло вогнище, Путша наносив дров, дівчата прибирали.

— Добрий ранок, ключнице! А ми рано встали... раніше! — зустріла її холодним, злим поглядом Пракседа.

Що могла їй сказати ключниця?

4

Нелегко було Малуші й у світлицях княжого терема. Раніше, працюючи ще на кухні, коли думала вона про ці світлиці, то уявляла, що там — багатство, все сяє, блищить, там тиша, спокій, все красиве. А от чому красиве, того не могла висловити.

Вона пробувала тоді розпитати про княжий терем, світлиці його й палати в ключниці Ярини, але та відповідала дуже коротко, невиразно: "Добре живуть наші князі, Малушо, дуже добре. Не так, як ми з тобою. Та колись ти й сама побачиш, яке княже життя".

Що ж доброго було в княжих теремах, того Ярина не говорила.

Пізніше, коли Малуша переступила вперше поріг княжого терема, він приголомшив її красою своєю, багатством, скарбами... Убога дівчина з Любеча навіть зупинилась, побачивши палати, опустила руки й закліпала очима. Проте тоді вона була тільки дворянкою, як і інші дівчата.

Тепер, ставши ключницею, Малуша подивилась на терем іншими очима, побачила тут не тільки багатство, красу, скарби, а й стикнулась з людьми, що жили тут, взнала їх вдачу, душі, силу.

Взнала Малуша найперше саму княгиню Ольгу. Раніше, зустрічаючи її в стравниці, та й пізніше, приймаючи від неї ключі вранці й віддаючи увечері, вона бачила її в пишноті й славі, уявляла грізною, але справедливою, не такою, як усі люди.

Тепер, коли Малуші доводилось бігати до княгині кожного дня, кожної години, часто й ночами, вона побачила й пізнала її зовсім не такою, як раніше, не такою, як уявляла. Може, трапилось це через те, що раніше Малуша бачила княгиню у багатій, шитій золотом і сріблом одежі, з червоним корзном на плечах, у широкому поясі, що робив її ставною й тонкою, у червоних чи зелених хзових чобітках. А тепер побачила в спочивальні з темною наміткою на голові, у звичайній одежі, старих чув'ях на ногах.

Може, і то безперечно так, це змусило Малушу подивитись на княгиню новими очима. Але, попри все, вона побачила й інше: княгиня Ольга зовні здавалась ласкавою й теплою, а насправді була холодна й жорстока. Вона багато обіцяла, але мало давала. Вона була просто скупа, бо часто вночі кликала Малушу до себе й усе міркувала, як би менше дати дворянам, як дешевше прогодувати гриднів.

Та й по собі Малуша відчувала, що княгиня зовсім не така, якою вона її уявляла. Де поділись ласкаві слова, якими княгиня раніше її дарувала, де

тепло очей, що колись гріло Малушу й що давало їй радість, надію? Княгиня Ольга тепер завжди була холодна з Малушею, говорила з нею тільки про діло, на всьому її перевіряла, в усьому їй нібито не вірила. Не раз і не два Малуша навіть плакала вечорами в своїй хлівині. А за ключі від клітей боялася більше, ніж за своє життя.

І не тільки княгиня Ольга, всі в княжому теремі так: зовні — ласкаві, на людях — сердечні, справедливі, щирі а в житті — в своїх покоях, світлицях, опочивальнях — зовсім не такі. Малуша боялась родичів княгині, воєводи Свенелда, священика, усіх, усіх.

Боялась вона й княжичів — синів княгині Ольги, особливо Святослава. Менший княжич Уліб завжди був ласкавий з нею, дивився на неї веселими очима, в яких грали блискучі вогники, говорив слово — наче щось дарував. Тільки Малуша не вірила йому. Стереглась...

Зовсім не такий був княжич Святослав. Малуша не розуміла його. Він був суворий, навіть на матір — княгиню — поглядав сердитими очима. Малуша не раз чула, як він перечить їй, ую Асмусу, особливо Улібу.

І до Малуші він ставився так само. Ну хоч би колись сказав їй, як Уліб, тепле слово, хоч би колись подякував, зрештою, хоч би подивився на неї ласкавим оком. Ні, не такий княжич Святослав. Він не озветься теплим словом, візьме — не спитає, хтось йому щось дасть — не подякує, а тільки що — нагримає.

Якось Малуша прибирала вранці в його світлиці. Здається, чого ще треба: підмела, витерла кожну порошинку, ложе застелила так, що й мачинку було б видно, підлогу вимила — все в світлиці заблищало.

Але княжичу Святославу однаково не догодила. Він, поки прибирала Малуша, увесь час стояв біля вікна, дивився на Дніпро, часом спідлоба позирав на неї.

— Доки ти будеш прибирати? Чого згинаєшся, навіщо?

Перелякана його криком, Малуша випорснула з світлиці, зупинилась у сінях і заплакала. Плакала вона, правда, тихо, щоб ніхто не почув, витирала сльози, щоб ніхто не помітив.

І раптом почула позад себе кроки. Оглянулась — княжич Святослав. Хотіла тікати — він заступив їй шлях.

— Ти чого плачеш?

— Я не плакала, княжичу, єй-Перун, не плакала.

Він подивився на неї очима, в яких було презирство, й осудження, і крихітка ще чогось, чого не могла зрозуміти Малуша. Але на те він і княжич, так і тільки так він і мусить дивитись на Малушу.

— Гей, ти, дворянко! — сердито промовив Святослав. — Не плач! За чим, за чим ти ллєш сльозив

Він пішов, і Малуша більше не плакала. Крий боже, скаже Святослав слово княгині. Він страшний, не такий, як усі, його слід стерегтись більше від усіх.

І пізніше вона завжди боялась його. Особливо коли зустрічала в темних сінях терема або в присмерках десь надворі. Побачивши його здалеку, вона низько вклонялась, нижче, може, ніж годилось, і дуже повільно, повільніше, ніж треба, підіймала голову, сподіваючись, що за цей час княжич промине її.

А коли вона нарешті підводила голову, то бачила, що князь Святослав не проминув її, зупинився, стоїть, жде, навмисне жде, поки вона випростається.

І тоді Малуша зустрічала погляд його сірих очей, бачила стиснуті уста, щось суворе в обличчі і ще щось дивне, схоже на посмішку. Так і йшов далі княжич Святослав — з суворою посмішкою, з примруженими очима.

5

Раніше, будучи дворянкою, Малуша брала й давала кожному тільки те, що веліла Ярина. Тепер думала й зважувала, як зробити так, щоб не сварилась княгиня.

І давала Малуша не більше, а може, й менше, ніж дала б княгиня. Це йшло не від скупості. Коли б усі багатства княжі належали їй, о, тоді Малуша роздавала б усе щедрою рукою! Але, даючи чуже, княже, вона берегла тільки одне — свою честь.

Якось Добриня їй сказав:

— А чи знаєш, Малушо, щось наші гридні не дуже добре говорять про тебе?

Вона навіть зашарілась, — від гриднів, як це їй всі говорили, нічого ждати доброго слова, вони завжди п'ють, гуляють, кожен з них хвалиться собою, іншого ж гудить. Але невже хтось із них посмів сказати якусь лжу про неї? Вона ж ні з ким із них не зустрічалась, приводу не давала.

— Що ж вони говорять? — запитала Малуша.

— Кажуть, — відповів Добриня, — що ти така ж, як і ключниця Ярина, — зайвого корчажка меду не даси, покорм видаєш скупо,

У неї одлягло від серця — отже, говориться не про її дівочу честь.

— І покорм, і мед я даю, як велить княгиня, — сердито відповіла вона братові. — А твої гридні ненажери, їм ціле гов'ядо дай, то й тоді буде мало.

Добриня глузливо поглянув на Малушу. Диви, яка стала його сестра — не за гридня заступається, а за княгиню! Та невже ж вона не розуміє, що без гридня й княгиня не княгиня, а вже без нього, Добрині, і Малуші не бачити б Гори довіку.

Він нічого не сказав Малуші, а подумав, що, либонь, гридні говорять правду. Страшні князі землі, але не гірші й усі ті, хто їм служить. Тільки не думав Добриня про себе й про те, що він сам служить князям, що життя його в княжій волі.

Не сказав він і про те, чому саме почав з Малушею цю розмову. Стояла вона якусь хвилину, — примруживши очі, дивилась на стіну й Дніпро. А тоді раптом здригнулась, не попрощалась, слова не промовила, побігла стежкою попід деревами до терема. І чи то примарилось Добрині, чи, може, так і було,

але здавалося йому, що Малуша витирає на обличчі сльози. Диви, не можна їй сказати й слова?

А говорив Добриня з Малушею так тому, що дуже уболівав за побратимом своїм Туром. Був гридень, а перевівся нінащо, ганчіркою став.

Все почалося відтоді, як Тур признався Добрині, що Малуша йому до вподоби і, либонь, не гірша горянських дівчат.

Насправді ж Тур полюбив Малушу, вона здавалася йому кращою від усіх дівчат Гори, хоч між ними були й воєводські, і боярські, і княжі дочки.

Він полюбив її, ходив тут, по Горі, а жадав її бачити, їздив з іншими гриднями в далекому полі, але й там думав про неї. А який він був щасливий, коли раз і вдруге зустрів її на Горі. Правда, Тур не говорив з нею, але ж ніщо йому не заважало думати про неї, і він думав, мріяв, як колись стане поруч із нею, скаже їй все щиро, одверто.

Сказав би ж він їй, як це думано й передумано, мабуть, так:

"От я, Малушо, дивись на мене, — гридень! А що таке гридень? Княжий слуга, робочич. Сьогодні я живу на білому світі, а завтра, якщо пошле князь на смерть, — і помираю. Тільки я, мабуть, Малушо, не помру. Бач, уже й ребра в мене поламані, і покалічена рука болить, проте, либонь, тепер уже мене ні спис, ні стріла не візьмуть, бо знаю я проти них слово, яке ж — не признаюсь..."

Так думав почати Тур, а далі б сказав:

"...А тепер про тебе, Малушо... Я робочич, а ти роба, і в тебе така ж, як і в мене, доля! Гаразд, могло б бути куди гірше. Тебе взяли до княжого двору, бо ти в'їхала на Гору під щитом, але що далі? Будеш ти робою, працюватимеш на кухні, їстимеш княжі об'їдки, ну, може, за довгі роки щось і збереш, не вотоляну* (*Вотола — груба доморобна тканина.) свитку одягнеш, а з крашениці, може, й вовни. А далі що? Ти під щитом в'їхала на Гору, але ти рабиня і рабинею будеш... От як!"

Але Тур не кінчив би на цьому, а неодмінно сказав би ще Малуші:

"А що, коли б ми, Малушо, зробили так. Ти — роба, я — робочич, долі немає в тебе і не буде її тут, на Горі, і в мене її не буде довіку; я ж тебе, чуєш,

Малушо, люблю так, як нікого в світі; може, й ти мене полюбиш, коли не стільки, то хоч менше. І от я скажу князям: "Служив я вам, дайте пожалування — шматок землі над Дніпром, де я поставлю хижу", — адже дають князі гридням, які їм вірно служили, пожалування землею. І ти, Малушо, скажеш княгині: "Служила я вам — пустіть тепер на волю, хочу я жити з таким робочичем, як сама, звів нас Ладо..." І пустять князі, як же можна не пустити!"

Звичайно, Тур думав, що ця розмова з Малушею відбудеться не скоро. Мине рік, другий, може, й десять, — важко служити, а ще важче заробити щось у князів. Але Тур згоден був ждати, ні він сам, ні роба Малуша не могли втекти від своєї долі...

І раптом сталось те, чого Тур ніяк не ждав: Малуша — ключниця. У похмурий осінній день, коли все Дніпро затягли густі тумани, а вгорі котились важкі темно-сірі хмари, гридень Тур стояв на високій кручі за Горою і не бачив ні неба, ні хмар, ні Дніпра. Чорна хмара вкрила його серце, затягла всю душу.

Малуша — ключниця! Отепер кінець всім мріям, ніколи вже нічого він їй не скаже. Доки була вона робою, він був їй до пари, — о, яка б рабиня на Горі та не стала поруч з молодим, добрим гриднемі Тепер вона ключниця, в неї ключі від теремів княжих, комор і клітей. Спробуй поговорити з такою! Усі гридні боялись ключниці Ярини, скоро, либонь, боятимуться вони й Малуші.

Щось у душі, правда, говорило: "Ні, вона не така! Вона — інша, вона така, як і ти, Туре!"

Але йому було страшно. Ні, не за себе боявся Тур — чого боятись гридневі княжому? Він нічого не боїться, навіть смерті. Безмежно кохаючи Малушу, він боявся за неї.

Десь далеко-далеко з-за Дніпра долинула луна — там Перун уже йшов над землею, махав своєю блискучою палицею, хмари росли, все темнішали й темнішали. Отак у світлу радість людей вплітаються скорбота й печаль, так у ясній тиші народжуються блискавиці й громи.

Увечері, лежачи поряд із Добринею, Тур довго не міг заснути. Надворі шумів вітер, били громи, дощ, як просо, сік і сік дах їхньої хижі. І тоді Тур сказав:

— Добре, що Малуша стала ключницею, тільки страшно, щоб вона не стала такою, як Ярина, що, бувало, стереже корчагу меду або горнець молока в теремах княжих.

— Вона не така, — відповів на це Добриня, — вона чесного роду.

— Коли б то так, — прохрипів Тур. Звівшись на лікоть, він довго ждав, доки відгуркотить Перун, а тоді додав:

— Коли б то так, то було б добре... бо я...

Гридень Тур не встиг та й не зміг сказати того, що думав.

У цей час вдарила блискавиця, освітила через розчинені двері все в хижі, і Добриня тільки побачив обличчя Тура, його широко розплющені очі, стиснуті уста, муку й біль у кожній рисі обличчя.

Перун підійшов зовсім близько до хижі, вдарив палицею й погасив блискавицю.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Княгиня Ольга зробила, що замислила, — навесні 957 року вирушила до Константинополя, їхати туди вона могла двома шляхами: суходолом, через землі тиверців і уличів, і далі через Болгарію або ж Дніпром і Руським морем* (*Руське море — древня назва Чорного моря.), як звичайно їздили купці і гості.

Вона вибрала другий шлях. Ним можна було дістатись до Візантії безпечніше й швидше. Княгині і всьому її почту легше було їхати в лодіях, аніж на конях: бажаючи добра й тиші Руській землі, хотіла вона говорити не з болгарськими каганами* (*Каган — князь.), що виконують волю Константинополя, а з самими імператорами.

До далекої цієї подорожі княгиня готувалась ще з зими; сама одібрала для імператорів і для кого буде надоба дари великі — хутра, риб'чий зуб, золоті й срібні емалі, боброві пахощі, а про запас кілька міхів з диргемами, кунами, рєзами. Взимку ж для княгині й почту її на Почайні посмолили, підняли насади й зробили зверху настили на кількох лодіях; у кінці зими воєвода Свенелд

послав тисячу воїв у поле над Дніпром, щоб стерегти пороги, коли їх минатиме княгиня, а далі проводжати її понад лукою моря аж до краю земель тиверців і землі уличів.

Довго думала княгиня й над тим, кого їй взяти з собою в далеку дорогу. Не на брань вона їхала, а для хитрої й мудрої розмови, в час якої напохваті треба було мати людей тямущих і бувалих. Зваживши все, веліла вона готуватись у дорогу дванадцяти слам, п'ятдесяти купцям і ще й п'яти тлумачам, які красно вміли говорити язиками грецьким, франкським і латинянським. Крім того, аби не думали імператори грецькі, що київські князі не мають ні роду, ні племені, запросила вона їхати з собою ще й родичок своїх — посестрин* (*Посестрини — двоюрідні сестри.), нетів* (*Неті — племінники.) ще й жон князів чернігівського й переяславського.

Ті тільки цього й ждали — шили всю зиму різноликі убори, чоботи з зеленого й червоного хза, все приміряли, все одна перед однією вихвалялись: "0т яка я, от де Царгород здивуємо!"

А княгиня Ольга по терему ходила, посміхалась, думала:

"Заждіть! Якої ви заспіваєте, коли вас колихне море Руське!"

Ще веліла княгиня Ольга ключниці Малуші, щоб та одібрала десять дворянок, і то найкрасніших, здорових, метких. Почувши цей загад, Малуша подумала:

"Мені б поїхати з княгинею до Царевого городаі^

Але коли княгиня додала: "Ти ж, Малушо, залишайся на дворі, дивись, щоб і в теремі лад був і щоб княжичі були доглянуті", ключниця зрозуміла, що так уже їй судила доля і що вона справді мусить бути в городі, коли її княгиня їде в далеку дорогу,

Після однієї безсонної ночі княгиня запросила до себе священика Григорія.

— І ти, отче, поїдеш зі мною, — сказала вона.

— Куди, матінко княгине? — запитав він, не збагнувши спочатку, про що йдеться.

— До Царевого города Константинополя, — відповіла вона.

Старий священик вкрай перелякався, почувши про таку далеку й важку дорогу, але відповів хитро, мудро:

— Навіщо ж мені їхати до Константинополя, матінко княгине, коли я хрестився в болгар у Преславі?

— Зі мною поїдеш, отче, аки пастор істинної віри. У нього заблищали очі.

— То, може, матінко княгине, їдемо ми для того, щоб там взяти для всієї Русі християнську віру?

— Ні, отче, — суворо промовила княгиня. — Ти поїдеш зі мною для того, аби відали вони, що я, княгиня, також християнка і презвутера свого маю...

Священик Григорій, радіючи, що трапилась ця нагода, знову завів мову:

— Добре робиш, княгине, що не береш від греків Христа, але, може, візьмемо його від болгар... Ти ж, матінко княгине, сама християнка.

— Вірю во Христа, отче Григорію, бо знаю, що тільки Христос захистить мене, князів, християн і всіх воєвод, купців, бояр, які ще не приймають Христа. Знаю, Христос захистить і багатьох людей моїх, іже омилися купіллю святою, й совлекли гріховні одежі ветхого чоловіка Адама, і в новий Едем облеклися, іже суть Христос...

Священик Григорій молитовно підняв очі д'горі й промовив:

— Чому ж ти, княгине — денниця перед сонцем, зоря перед світлом, — сама сяєш, яко місяць вночі, а не хрестиш невірних чоловіків, які, не омовенні хрещенням святим, потопають у гріхах, як у калі. Хрести, княгине, Русь, зроби християнською свою землю.

— Не можу, отче Григорію, бо боюся. Невірним моїм чоловікам віра християнська уродство суть, не смислять-бо, не розуміють, у тьмі ходять, не відають слави господньої, одебелиша-бо серце їх, ушима тяжке слишати, очима видити... Хрещу я зараз Русь — многі сміятись почнуть і сваритись також, а може, отче Григорію, знову піде плем'я на плем'я, земля на землю.

Замислився священик і, напевне, пригадав усе, що йому доводилося чути від невірних киян, — і глузування, і лайки, і погрози. І це в Києві, де під боком Гора, дружина, княгиня-християнка. А що ж буде, коли хрестити якусь весь чи мерю, всю чудь заволоцьку?* (*Весь, меря, чудь — північні племена Древньої Русі.) Правду каже княгиня: охрестити Русь — однаково що запалити пожежу по всій землі.

— Це так, матінко княгине, — згодився він. — Русі хрестити не можна. Вірити будемо, що прийде колись Руської землі познання, до бога начаток примирення. Віримо, будемо денно і нощно молити Христа. Так коли ж, княгине, їдемо до Константинополя?

2

Тільки скресали льоди й виповнювався Дніпро, до Києва з далеких заморських країн прибували гості, що зимували по пониззі Дніпра і Верхньому Волоку, ждучи там теплої години; прибували також з червенських городів і від Ітиля-ріки, де їх застала й не пустила до Києва зима.

Багато, дуже багато могли б розповісти гості з інших земель про шляхи, якими вони потрапляли сюди, до Києва. Це були далекі, дуже важкі шляхи, доводилось їхати місяцями й роками — безводними пустелями, морями й ріками, горами й степами. Це були небезпечні шляхи, бо скрізь на заморського гостя чатували страшні небезпеки: буря на морі, самум у пустелі, орда в Дикому полі, звір і розбійник — за кожним каменем і кущем. Купець тоді мусив бути й воїном, — на спині його коня лежали товари, а біля пояса висів меч. Для охорони купці наймали ще й дружину. Але багатьом гостям, що з далеких земель їхали до Дніпра, так і не судилось напитись води з нього. Не всі й київські купці попадали в землі заморські.

Три шляхи тяглись від Києва-города: Залозний, що починався на лівому березі Дніпра й через Дике поле, ріку Танаїс* (*Танаїс-Дон.), по великій ріці Ітилю і далі Джурджанським морем вів до земель хинських, аравійських, до Бабель-Абваба, Бердаа й самого Ховерезма; на південь від Києва суходолом і Дніпром ішов Соляний шлях, яким їздили до печенігів, херсонітів, болгар,

гречинів і ще далі — в море Середземне; а був ще шлях і Червенський, від Києва на захід — у городи на Карпатах, до чехів, поляків, франків.

Але в Києві на Подолі все забувалось — і далекі шляхи, і страшні пригоди в дорозі, і навіть друзі, що не доїхали до Києва, а тліли десь у пісках або на дні моря. Над Почайною терпко пахло смолою, скрізь попід берегом так густо, що можна було переходити з лодії на лодію, стояли великі, довгі ушкуї, які припливали сюди з північних морів, шнеки й буси з Чуді, струги й учани з Новгорода, важкі морські хеландії грецькі. А всі люди, що здалеку їхали ними до Києва, поспішали в одне місце — на Подол, на торг.

Торг на Подолі кипів, шумів, вирував. Уже здалеку було видно багатолюдний натовп, що колом громадився навкруг великої площі, посеред якої стояв високий стовп, палахкотів вогонь.

Хто підходив ближче, той бачив уже не стовп, а висічену з дубової колоди подобу тварини й людини. Тулуб постаті нагадував тіло людини з широкими, великими, майже жіночими грудьми, довгі руки також схожі були на людські, тяглися вздовж тулуба і майже досягали землі. Голова ж подоби, крім очей і носа, мала щось твариняче: рот її досягав аж до великих вух, із нього витикались кабанячі гострі ікла, а над головою стирчали залізні роги.

Це був Волос — бог торгівлі. До нього часом з подякою, іноді ж з надією підходили гості київські, що їздили в далекі краї, але на нього з острахом поглядали й заморські гості, чи то варяги, хозари, чи й гречини-християни.

Кожного дня з ранку до вечора бог Волос поглинав свої жертви. Перед ним на складеному з каміння жертовнику горів вогонь, гості київські й заморські підходили до нього й складали своє дання: хто живого півня, хто хутро, жбан меду, кадь ячменю чи проса.

Богу Волосу нелегко було, звичайно, перетравити всі ці жертви, вогонь перед ним мусив горіти день і ніч. Тому біля божої подоби завжди поралось кілька жерців, вони підкладали дрова, різали й кидали у вогонь належні частини жертвених тварин, лили мед, клали віск... Якщо жертва була коштовна — полотно, хутро, — вони чіпляли на день такі речі на тулуб Волоса, де для цього

були залізні гаки, а вночі знімали. І жили жерці біля свого бога в землянці, де в них було справжнє сховище речей: богові — боже, жерцям — на сущий день.

Біля Волоса били в бубон і грали на сопілках жерці, до жертовника підходили купці київські й гості заморські, на залізних гаках колихались хутра, в буйний вогонь падали шматки жертвених тварин, сипалось зерно, лилось вино. В повітрі пахло смаженим м'ясом, ладаном, смирною. А до жертовника підходили нові й нові купці, гості з інших земель.

З раннього ранку до пізнього вечора шумів, кричав багатьма голосами і всілякими язиками Подол: тут київський купець чітко карбував руські слова, там гречин щось горлав над своїм оксамитом, ще в одному місці швидко сипав слова хозарин, а там аравієць — не в силі щось зрозуміти, як і витлумачити іншим, хоч біля нього і крутились толковини, — обливався потом, пояснював на мигах, підіймав руку вгору, тикав пальцем у серце, підкидав на долоні свій товар.

На чільному місці, ближче до бога Волоса, стоять купці земель руських — новгородці привезли на торг горючий* (*Горючий камінь — янтар.) камінь, зібраний на берегах Крижаного моря, купи хутр соболиних, кунячих, горностаєвих, чорно-бурої лисиці, шкури морського звіра; язики від Волока мають хутра оленів, зайців, кіз; деревляни вихваляються шкурами й показують баранячі міхури, у яких налито боброві пахощі; вручайські* (*Вручай — нині Овруч.) каменерізи привезли на торг пластини з червоного каменю й гори пряслиць; Полянська земля засипала торг пшеницею, ячменем, просом, перед купцями стоять діжки з пахучим медом, лежать великі, схожі на жорна, круги жовтого воску. Багаті купці Руської землі, і їм є що продати гостям заморським.

А вже гості ці тут і чатують. На Почайні колишуться їхні лодії, над берегом стоять коні й верблюди, біля яких просто на пісках сплять стомлені дружини, раби ж носять і носять до торгу товари далеких гостей.

Найкрикливіші з них гречини. Вони часто гостюють у Києві-городі, знають мову тутешніх людей, говорять без толковинів. Раби їхні носять від Дніпра й кладуть на помостах грецькі паволоки* (*Паволоки — коштовні тканини.) й римські дібаджі* (*Дібаджі — оксамити.), перед ними стоять високі корчаги з

вином, амфори з парфумами й мастиками, лежить золоте й срібне узороччя, на килимах розсипані обручі на шию, руки, ноги; персні, колти* (*Колти — підвіски з дужками до жіночого головного убору.) з дорогоцінним камінням, емалі.

Греки-херсоніти, що живуть на Білобережжі, навезли і насипали на торзі купи солі, в'яленої риби, вони ж пригнали табуни коней. Ці коні ще недавно вільно мчали в степах над Руським морем, а херсоніти їх піймали, загнуздали, привчили до сідел. Не коні — вітер, вони риють копитами пісок, іржуть над Почайною.

За херсонітами — аравійці, перед ними зелене намистечко з Ховерезма, перли з полуденних теплих морів і знову парфуми й мастики, кориця, перець, лавровий лист, ладан і смирна.

Найбільше пишаються аравійці мечами з Багдада. Відомо всім, як вони загартовують їх: летять на скажених конях супроти холодного повітря. Але зараз аравійські гості через толковинів намагаються пояснити, що на цей раз їхні мечі ще кращі, бо вони гартували їх у м'язах живих рабів. І раби є тут, їх також привезли на торг. Смутні засмаглі юнаки й дівчата стоять недалеко від купців.

Товар віддається за товар: пшеницю — за сіль, хутро — за оксамит, мед — за коней, і за пшеницю — хутро, мед, раби. Але про запас у заморських гостей є й драхми, диргеми, динари. У руських купців також є золото й срібло — це гривні, куни, рєзи — шматочки дорогоцінного металу, нарізані з прута.

Крім гостей та купців київських, на торгу повно людей. Куди ж піти в городі Києві, як не на торг? Сюди йдуть і їдуть на возах з Гори, тут є що обміняти ремісникам з передграддя. А коли убогий чоловік з Подолу тільки подивиться на торг — і то для нього добре!

І ходили на торзі у барвистих платнах з оксамиту, обояру* (*Обояр — перський шовк.), атласу, із тонкими мереживами вподовж піл і золотими запонами, у чоботях на високих закаблуках із червоного і зеленого хза, у шапках з міховими оторочками, з чепами й гривнами бояри. Ходили воєводи в покритих оксамитом гостроверхих шапках, з мечами біля поясів, у добрих чоботях. Дружинники — в гіршому одязі, в поршнях — тупоносих черевиках з

довгими ремінцями, що закручувались навкруг ноги. Ходили й прості, убогі люди — у сукманині, серм'язі.

Біля ж гречників і аравійців, особливо там, де пахло парфумами, рум'янами й мастиками, де продавались різні оздоби, шелестів оксамит і адамашка* (*Адамашка — тканина з Дамаска.) вертілися, присідали, щебетали боярські й воєводські дочки, іноді разом із своїми матерями. Все їх тут вабило, все було миле, все хотілось одягти на себе, всім кортіло прикраситись.

Не тільки заради цього приходили вони на торг. Одягнувши сукні, саяни* (*Саян — жіночий одяг.), кожушки з підпушкою, намиста, прикрасивши пальці золотими перснями з камінними приковинами, зав'язавши волосся обручами і почепивши колти та усерязі з дорогоцінними ахатами й полами* (*Ахати й лоли — агати й рубіни.), вони дивились на заморські товари, але часто позирали і на воєвод і дружинників, що, поклавши одну руку на меч, а другою закручуючи вуса, ходили і ходили між купців і рядів.

З

Похитуючися на свіжій хвилі, нижче Києва, у Вітичеві, стоїть чимало лодій, а між ними й ті, які ще взимку готувались для княгині. Туди ж прямували від города вози з усяким добром, ішли мужі.

У людей, що їхали на лодіях, було багато діла. Попереду стелилась далека й важка дорога — спочатку Дніпром, далі — морем. Багато з них вже не раз водили лодії з Києва до моря. Тепер вони сподівались на повній воді пролетіти пороги, а все ж клали на лодії й насади всяке рухло: весла, керма, залізні кочети, котки — на випадок, коли доведеться волоком обминати пороги, та ще великі бочки, які мали наповнити прісною водою на Білих берегах біля луки моря.

Рано прокинулись усі в княжому теремі — і княгиня Ольга, і родички її, і жони князів земель, що наїхали й кілька днів тут сиділи. У цю ніч вони зовсім не лягали, сонні ходили з світлиці до світлиці, веліли ув'язувати й розв'язувати речі. Княгиня Ольга за ці дні зовсім вибилася з сил, слухаючи їх опити та розпити про далеку дорогу. Не спали всю ніч і дворяни, — вони готували одежу

для княгині, дари, їжу. Терем нагадував вулик, з якого готується вилітати рій: все в ньому гуло, шуміло, дзвеніло, перекликалось різними голосами.

Тільки княгиня здавалась спокійною. Малуша розбудила її, як було велено, після зміни другої нічної сторожі. Тоді до Ольги зайшов Свенелд, що ждав уже внизу в сінях.

— Отже, я їду, — почала вона. — Болить серце, ниє тіло, повік не покинула б Києва, але, відаєш сам, мушу їхати...

— Не турбуйся, княгине, їдь спокійно, — сказав Све-нелд.

— Як же мені не турбуватись, як бути спокійною! — сплеснула вона руками. — Київ, усі землі — як вони будуть без мене?

Вона справді не уявляла, як тут буде без неї.

— Залишаю я на столі Святослава, — мовила далі княгиня, — нехай робить суд, дає правду людям, говорить з воєводами, боярами, нехай вчиться. Але ти, Свенелде, будеш його правою рукою. Запитаю не з нього. Що Святослав? Він ще молодий, дитина. Коли повернусь жива, запитаю з тебе...

— Не турбуйся, княгине, їдь спокійно, — ще раз сказав Свенелд.

— Ну, гаразд, — махнула рукою княгиня. — То й ходімо, там мене вже весь почет жде.

Золота палата київських князів мала цього ранку незвичайний вигляд. Тут горіли всі світильники й свічада, але на помості не сиділи князі, на лавах не було воєвод і бояр. Сли, купці, родичі княгині і вся служба зібралися тут, шуміли, переходили з кутка в куток, товпились, перетягали якісь міхи, клумаки, горнці, корчаги, барила.

Коли княгиня вийшла з своїх покоїв, різноголосе це зборище заніміло, зупинилось. Довгим поглядом подивилась княгиня на родичок своїх, слів, купців, якийсь час мовчала.

— Зробимо по покону! — нарешті сказала вона. — Сядемо.

І всі вони сіли, бо покон велів перед дорогою сісти, принести жертву предкам, попросити, щоб вони тут берегли дім і щоб допомагали також і їм на

далеких і важких путях. З такими мислями сіли й зараз всі вони, якийсь час мовчки сиділи.

І навіть священик Григорій, що стояв у кутку палати з невеликим вузликом, у якому було Євангеліє, написане руськими словесами, та ще одяг для богослужіння, не витримав і також сів — він, як і княгиня Ольга, часом вагався, коли слід діяти по покону, а коли — по божому слову.

— Вставайте! — промовила Ольга.

Тоді княжий терем ожив, на сходах і в палатах з'явились тіуни, ябетники, гридні, дворяни; вони тягли міхи, клумаки, горнці, корчаги, котили барила. Шум і крики вирвалися з терема, де біля ганку вже напоготові стояли вози, іржали засідлані коні. Десь у темряві біля Подольської вежі рипіли жеравці на мосту, гукали сторожі. У промінні смолоскипів вози рушили з місця, захрипіли коні під князями й воєводами. Похід, як велетенський полоз, вповз у ворота, витягнувся мостом і зник у темряві ночі.

Княгиня Ольга обережно зійшла по походні на лодію і, спираючись на плечі родичок і гребців, пройшла до керма, де для неї приготовлений був куточок.

Зупинилась перед цим куточком і уважно його оглянула: там був застелений хутром поміст, на якому можна сидіти й лежати, дощані загородки мали захищати княгиню від вітру й хвиль, дашок згори — від дощу. Це був непоганий куточок, княгині він сподобався, вона сказала:

— Що ж, якось доїдемо!

А потім згадала ще про щось, торкнула рукою завісу попереду, якою можна було відгородити куточок від цікавих очей, тих, що сиділи в човні, засунула її й розсунула.

— І це добре! — діловито додала вона. — Дорога далека!

Аж тоді рішуче ступила у свій куточок, сіла, тугіше зав'язала шаль на голові, підняла комір, сховала руки в широкі рукави.

— Закутайте мені й ноги! — звеліла служницям.

І вони хутром закутали їй ноги, обмостили княгиню. Усі на березі розуміли, що настала остання хвилина перед від'їздом, і замовкли, заніміли. Зовсім недалеко від лодії княгині стояв на кручі й неспокійно торгав червоним чобітком правої ноги пісок, що осипався й осипався у воду, Святослав. За ним стояли Уліб, воєводи й бояри на чолі з Свенелдом, чимало мужів з Гори, тіунів, огнищан.

Окремо й далі від них, між рідких кущиків верболозу й молочаїв, товпились дворяни, серед яких можна було помітити й Малушу. Була вона сторожка й стривожена, ніби боялась, що княгиня от-от її покличе.

Ще вище, над самим шляхом, що вився між ярів до Києва, стояли гридні, дружинники, візники, збилось чимало возів, коні гризли молоду пашу.

А княгиня все сиділа в лодії, як на санях перед далекою дорогою: сувора й замислена.

— Ну, — промовила нарешті, — то й рушаймо!

— Рушаймо! Рушаймо! — загомоніли на лодіях.

— Рушають! — озвався берег.

Лодійні майстри піднімали укоті* (*Укоті — якорі.), на березі кидали мотузи, якими лодії були прив'язані до дерев, над насадом важко піднялися, затріпотіли в повітрі й надулися, набрякли кропив'яні вітрила, одна за одною лодії, насади, однодеревки стали одриватись від берега.

— Матінко, Перун! Дажбог!!! — хапались за насади й кликали на поміч усіх богів родичі княгині й служниці.

Вона зиркнула на них сердитими очима й одвернулась — сиділа біля керма першої лодії похмура й мовчазна, дивилась на неспокійне голубе плесо, що між зелених берегів снувалось до пониззя.

Віяв горішній вітер, і лодії швидко тікали від Вітиче-вої гори. Ось вони стали завертати до острова під лівим берегом, ось, витягнувшись ключем, зникли одна за однією в голубій імлі.

Аж тоді на кручах, де всі стояли в мовчанні, заходили, рушили, заговорили. Княжич Святослав скочив на коня й подався з дружиною. Воєводи кликали своїх гриднів і також стрибали на коней, бояри вилазили на вози й вмощувались на сіні. У кого ж не було чим їхати, той рушив пішки. Разом з дворянами пішла й Малуша.

Проте на кручі залишилось ще трохи людей, що, либонь, хотіли перепочити на зеленому дозвіллі, над голубим Дніпром, а може, про дещо й поговорити.

Тут були князь переяславський Добислав, що тільки-но вирядив з княгинею жону свою Сбиславу, тисяцький з Родні Полуян, старі воєводи Ігореві Бождан і Остер.

— Що б сказав князь Ігор, — засміявся, показавши свої щербаті зуби, воєвода Бождан, — коли б то бачив, яка рать вирушає на Царгород...

— Мовчи, — хитро підморгнув до нього воєвода Остер, — бо з цією раттю послав свою жону й князь наш переяславський.

— А що, коли й моя жона, — сказав князь Добислав. — Щоб сам посилав її, то тільки на спис до Перуна. Звеліла княгиня Ольга — то і поїхала моя Сбислава. Нехай їдуть, рать...

Усі засміялись, уявивши, як зараз лодії пливуть Дніпром і веде їх княгиня Ольга.

— Не так ходили ми колись супроти ромеїв, — роздратовано мовив воєвода Бождан, пригадавши, як стояли вони з князем Ігорем під стінами Константинополя, і подивився старечими, але світлими голубими очима на далекі простори за Дніпром.

— А відала ж колись княгиня наша, хто є ворог Русі, а хто друг, — знову почав Добислав.

— Де на Русі суть вороги, вона відала, — сказав на це Бождан, — примучувала, та ще й як примучувала, і деревлян, і тиверців, і уличів. А от хто ворог всій Русі-не знає, клянусь Перуном, не знає.

— Коли б то вона сиділа не в Києві, а десь на українах, то знала б, яка загроза суне з поля і хто її на нас насилає. Хай би приїхала та посиділа в Переяславській землі... кров'ю там обливаємось.

— А вже обливаємось, — додав тисяцький з Родні Полуян. — Кожного дня в сторожі на полі загибають люди, насилає ж їх один ворог — імператор ромеїв.

І замислились воєводи, стоячи над Дніпром, який носив лодії їхні в рідне Руське море. Носив не з жонами та слугами, а з дружиною і воями, що ні крові своєї, ні життя не шкодували, аби тільки стояла Русь.

— Неправе діло задумала княгиня, — сказав Добислав, — і будемо молитись, щоб вона жива й здорова вернулась з Царгорода. Не словом треба боротись з ворогом, що збройно став супроти нас, а силою. На тому стояла й стоятиме Русь!

4

Довго довелось княгині Ользі з почтом своїм добиратись до Константинополя. Далекий і важкий шлях стелився перед ними Дніпром і Руським морем. Але минули вони його щасливо: небезпечні пороги лодії пройшли по повній воді, море було спокійне, тихе, з суходолу за ними аж до землі уличів увесь час стежила й димами подавала знак, що там усе спокійно, дружина.

Звичайно, не обійшлося й без пригод. І купці, і сли, та й сама княгиня не боялись моря, витримували хитавицю. Проте з княжими родичками клопоту було чимало. Тільки налітав легенький вітер і навкруг розгойдувались хвилі — їх нудило, валило з ніг, вони кликали на поміч усіх богів, проклинали море, Константинополь... Княгиня Ольга, сидячи на кормі, бачила їхні муки і страждання, стискувала пересохлі від вітру й морської води уста й одверталась, дивилась удалину.

Вона вперше в своєму житті бачила море і тепер увесь час милувалась безконечними його просторами — то голубим, то синім, а то чисто-зеленим лоном, світанками, ясними днями, чудовими вечорами.

Лодії пливли не тільки вдень. Коли була добра година, то посувались вперед і ночами. Тоді на лодіях всі спали, не чути було ні голосу, ні крику, над морем лежала надзвичайна тиша. Тільки гребці піднімали й опускали весла та за упругами дзюркотала вода.

Але ці звуки не заважали, а допомагали думати, мріяти, милуватись. Княгиня Ольга дивилась на чудо-вий нічний світ, зорі, що ясно горіли вгорі, на їхні відблиски, що мерехтіли, як жар, на рівному плесі, слухала далекий крик заблукалої чайки.

"...Руське море! — думала княгиня. — Як і уся Русь, воно велике, неосяжне, дивно прекрасне в берегах своїх! Скільки тут простору, місця, краси неземної!"

І знов, і знов замислювалась вона над тим, чи добре зробила, вирушивши до Константинополя. Адже не зі зброєю вона їде і не веде з собою раті. З нею жони, сли, купці, які хочуть довести імператорам, що Русь велика й могутня. Є в ній досить сонця, землі й моря, вона нічого не хоче від Візантії, а тільки жити в мирі й любові, торгувати.

І ще хоче сказати княгиня від усіх руських людей імператорам Візантії, що в них також є своє сонце, свої землі й моря, руські люди ніколи не зазіхали й не зазіхнуть на них, але не хочуть вони й не допустять, щоб Візантія зазіхала на Русь.

І княгиня вірила, що дійде згоди з імператорами, буде в них тиха й щира розмова. Колись древні князі, а пізніше Олег і Ігор збройно ходили на Константинополь із списами й мечами. Зараз вона їде мирно, як християнка, з нею їде презвутер істинної віри священик Григорій.

Тільки про одне думала й турбувалась княгиня — про повернення назад до Русі. У темні ночі, коли не видно було берегів, позад її закамарка на стерні стояв старий Супрун. Він ще з Ігорем ходив до Константинополя, знав безмежні простори моря, впевнено вів тепер лодію княгині.

Але він говорив:

— Це все добре, матінко княгине, пливемо в маї-розмаї, коли на морі тиша й покій, їхати та й їхати. Добре буде й тоді, коли ми невдовзі повернемось і назад. А що буде, матінко княгине, якщо ми затримаємось у тому Константинополі?..

— Хіба що, Супруне?

— Страшне Руське море восени, коли починається ревун* (*Ревун, або рюєн — вересень.), — говорив Супрун. — Тоді, матінко моя, дме тут такий гост, що хвилі встають, як гори. У море підеш — потопить, до берега рушиш — розіб'є об скелі. Страшне Руське море восени.

"...Швидше, — думає княгиня, — до Константинополя — і назад до Києва".

Серед темної ночі довгим ключем пливли лодії, і на всіх них одноманітно гриміли весла, налягали гребці. Вони поспішали: боялись грізного Руського моря.

5

Імператор Костянтин дізнався, що лодії русів ідуть до Константинополя, ще тоді, коли вони минали гирло Дунаю.

У Візантії завжди цікавились тим, що робиться у землях над Руським морем. Протягом століть імператори Східної Римської імперії поширювали межі імперії й скорили мечем велику частину світу на заході й півдні. Але на суходолі в Європі вони мали тільки шматок землі над Пропонтидою* (*Пропонтида — Мармурове море.) й тому мріяли поширити свої володіння на схід і північ.

Що за землі там лежать, у Константинополі достеменно не знали, що за люди живуть там — уявлення не мали. І тому історики їхні писали:

"Земля там хліборода, повітря чисте й живодайне. Вони живуть довше і щасливіше від інших людей, бо не знають ні хвороб, ні злоби, ні війни, а проводять дні свої у невинних, безпечних розвагах і в гордому спокої. Житлом їм є чудові ліси й діброви, а плоди дерев є їхньою їжею; вони помирають спокійно і тільки тоді, коли життя втрачає для них всяку цінність, і тоді вони

влаштовують бенкет для родичів і онуків, прикрашають вінками голови свої й кидаються в хвилі морські..." (Пліній).

Звичайно, така чудова земля та ще й з такими незлобивими, щасливими людьми, яких ромеї називали гіпер-бореями* (*Гіперборей — північний вітер.), дуже вабила імператорів римських. Вони були не від того, щоб цю землю підкорити, а людей її, як і багато інших народів Азії й Африки, зробити рабами.

Грецькі купці сідають на свої кораблі й рушають у Руське море, зупиняючись біля північних і навіть далеких східних його берегів. Їм назустріч виходять місцеві жителі — гіперборейці — і радо їх приймають, називаючи гостями своїми, бо звичаєм людей над Руським морем було приймати гостей, як братів. І греки, повертаючись на батьківщину, називають море, у якому вони побували, Понтом Евксінським* (*Понт Евксінський — Гостинне море.).

У себе на батьківщині ці перші купці розповідають дивні речі про Понт Евксінський і людей, які живуть на його берегах. Це, виявляється, ніякі не гіперборейці, а скіфи, анти, склавини. На берегах Дніпра, де стоїть город Київ, з давніх-давен живе русь, ще далі на північ живуть інші Києву підлеглі племена, яких купці не бачили, і все це дуже гостинні, мирні люди.

І земля в них багата — там є безліч городів і сіл, а на полях навкруг них сіють зерно, випасають табуни худоби, в лісах б'ють дорогого звіра, в ріках ловлять рибу. Це справді багата земля.

Тоді на береги Руського моря вирушають вже не тільки купці. З великими дружинами їдуть туди грецькі патрикії — полководці, що прагнуть, як до цього робили скрізь, захопити плодючі землі над морем. Вони сходять на береги, закладають там городи, осідають на пониззі Дніпра, пруться на великий півострів, що врізується в Руське море, добираються до далекого східного узбережжя.

Так минали віки, й ці городи то падали в прах, то знову виростали, руйнувались і знову поставали. Бо, як виявилось, люди над Руським морем охоче приймали в себе греків, коли вони приїжджали як гості, але брали в руки зброю й нещадно били, коли бачили в них завойовників. Так були зруйновані всі городи на пониззі Дніпра, над Руським морем, на східному узбережжі

Руського моря. І завойовники затримались тільки на півострові, що врізується в море, — у землі Корсунській* (*Корсунська земля — сучасний Крим.). Саме тоді в Константинополі стали називати Руське море Понтом Аксінським* (*Понт Аксінський —Негостинне море.).

А потім і самі князі Русі, на чолі з князями київськими, з великими своїми дружинами на сотнях лодій, перетявши Руське море, з'явились до Константинополя. І це були не ті гіпербореї, про яких писали історики ромейські, а дужі, нездоланні люди.

Руські князі приходили до Константинополя не поневолювати ромеїв. Вони говорили, що в них є досить землі і багатства, що руські люди хочуть мати любов і дружбу з іншими землями, але не можуть терпіти, коли чужинці, ромеї, будують свої міста над їхнім Руським морем, пруться на східні береги цього моря, лізуть аж на Ітиль-ріку.

У відповідь на це, відчуваючи грізну силу руських людей, імператори Нового Риму клялись по закону своєму — перед хрестом, — що не будуть чіпати русів. Руські ж люди — по покону своєму, поклавши перед Перуном мечі й щити, давали роту* (*Давати роту — присягатись.), що берегтимуть мир з імперією, доколи світить сонце.

Руські люди говорили правду: вони хотіли тільки миру й дружби з ромеями. Ромеї ж клялись облудно: вони й не думали забиратись з берегів Руського моря, далі будували городи на його берегах, лізли на Дон, Ітиль, поріднилися навіть з хозарськими каганами, хоч ті сповідали юдейську віру, а їхній будівничий Петрона допоміг хозарам побудувати на узлучині Дону, де проходив волок руських купців до Ітиля, фортецю Саркел.

І знову руські князі не раз приходили на своїх лоді-ях під стіни Константинополя, щоб мечем вирішити, хто з них діє по правді, а хто творить лжу. У Константинополі тремтіли, коли чули імена князів Олега і Ігоря. Ці імена змушували здригатись всю імперію.

До того ж Русь була й не одинока. Між її землями й імперією лежала ще одна країна, яка також не хотіла підкорятись імперії, — Болгарія. З цією землею і її людьми у Русі була одвіку дружба й мир. І мови, і звичаї в них були майже

однакові. Болгарія ділилась із Руссю своїм письмом. Вчителі їхні, Кирило й Мефодій, бували в Києві і навіть у Корсунській землі, патріархи болгарські посилали на Русь своїх священиків, князь київський Ігор і каган Болгарії Симеон, бажаючи добра землям своїм, один за одним ходили на Константинополь. І ромеї однаково тремтіли перед русами й болгарами.

Імператор Костянтин VII Порфірородний добре знав, як його предки — і Михайло II Косноязичний, і Михайло III П'яниця, і Василь I, і Костянтин VI, і особливо батько його Лев Філософ — боролись з болгарами й русами. Ні на крок не відступаючи від замислів і заповіту предків, він вважав, що Східна Римська імперія неминуче стикнеться з Руссю і мусить перемогти її. Правда, імператор був певен, що те станеться пізніше, вже за сина його — Романа. Маючи нахил і любов до письма, він написав навіть цілий трактат "Про управління імперією" і ще один трактат —"Про народи".

Що й казати, імператор Костянтин довго й старанно збирав відомості для цих своїх трактатів. Коли посли його і купці їздили на Русь, а потім повертались до Константинополя, вони найперше з'являлись до імператора і розповідали йому про городи її, землі й людей... Але найкраща розповідь не може замінити очей. Імператор Костянтин так і не міг збагнути цієї землі й її людей. Для нього то були схожі між собою гіпербореї, тавроскіфи, варвари, що ходять у звірячих шкурах, жадібні до грошей, невірні й худородні мешканці півночі. І Костянтин у своїх трактатах доводив одне: треба сварити болгар з русами, спроквола підкрадатись і знищувати болгар —сусідів Візантії, а потім... потім бити й русів, захоплювати їх багаті землі. "Розділяй і владарюй", — так писав імператор.

Так писав і діяв він немарне. Задовго до цього в Болгарії помер лютий ворог римських імператорів — болгарський каган Симеон, на престолі в Преславі сидів син його Петро. Жона Петра, Марія, була онукою імператора Романа, дочкою імператора Христофора і ненавиділа болгар. Тепер Візантія тримала в Болгарії своє військо, будувала фортеці на берегах Дунаю. Єдине ще мали болгари — віру, церкву: їхній патріарх не визнавав зверхності константинопольського патріарха й сидів на своєму столі в Доростолі.

Коли лодії княгині Ольги досягли гирла Дунаю. каган Болгарії Петро світляними знаками від фара* (*Фар — маяк, що передавав світляні гасла.) в Преславі до фара біля Великого палацу в Константинополі передав звістку:

— Лодії русів під знаменами йдуть до Константинополя.

Одного тільки не знав імператор Костянтин: хто з Русі й з якою метою їде на цей раз до Константинополя. Купці? Вони не викидають знамен. Сли? І їм не належать знамена. Київський князь Святослав? Але від своїх купців і слів імператор Костянтин знав, що він ще юний, не вокнязився і навряд чи піде до Константинополя...

"Може, це зла витівка русів, — думав імператор Костянтин, — може, їдуть вони з невеликим числом людей, а за ними посуне тьма лодій?"

І на всякий випадок імператор Костянтин велів вислати за Босфор у Руське море фалангу швидких хеландій з легіонерами й грецьким вогнем, надійно охороняти входи до Босфору, а від берега до берега Золотого Рогу протягти важкий залізний ланцюг.

6

Більше як сорок днів пливли лодії княгині Ольги й купців спочатку Дніпром, далі понад берегами Руського моря до гирла Дунаю, пізніше ж, щоб скоротити шлях, одірвались від суходолу і рушили безбережними морськими просторами, прямуючи на південний захід.

Увесь час їм щастило — на морі стояли тихі дні, паркі ночі, на обрії не видно було ні хмаринки, керманичам нічого було боятись, що налетить буря і закине їх десь у Іраклій або в Сіноп. Проте ця тиша набагато утруднювала їм шлях — доводилось посуватись вперед на веслах, вої гребли день і ніч, у кров побили руки.

Час від часу у морі наздоганяли вони й зустрічали всілякі судна. Це були грецькі хеландії, кораблі херсо-нітів, гостроносі кубари з Абхазії, Арменіану, Пафлаго-нії, Халдеї. Одні з них пливли, як і вони, до Константинополя, інші повертались з столиці Візантії.

Недалеко ж від Босфору вони зустріли не зовсім звичайні судна. Це були грецькі кораблі, що могли йти під вітрилами й на веслах, дуже великі — на вісімдесят весел кожен, — обшиті високими насадами з боків, із закованими в броню воями. Кораблі ці — а їх було більше десяти — пройшли уранці недалеко від руських лодій і поволі зникли в просторах моря. Але надвечір вони з'явились знову і вже йшли позаду півколом, ніби оточували руські лодії, — цілий день, ніч, ще один день.

— Це військові кораблі ромеїв; оті великі — дромони, менші — скедії, — сказали бувалі вої. — Але чого вони з'явились тут і ніби женуться за нами?

На це питання ніхто відповісти не міг. Тільки вої на лодіях гребли дужче й дужче, часто змінюючись.

І от на далекому небосхилі з'явилась земля. Спочатку дехто не повірив. Були такі, що дерлись навіть на щогли, намагаючись розгадати, що то за синя рисочка проступила далеко попереду серед сліпучого блиску сонця. Але сумніву не залишалось — там, на заході, виходила з моря і чимдалі збільшувалась, стіною вставала земля.

Це був Босфор — мета їхніх багатоденних мандрів: глибока, заповнена водою ущелина між Руським і Мармуровим морями, рівний, спокійний уже тепер шлях до Константинополя.

Грецькі дромони й скедії, що переслідували їх в останні дні, залишились далеко в морі. Але на зміну їм заявились нові кораблі ромеїв. І скільки не пливли лодії між двома високими берегами Босфору, скрізь у затоках під скелями стояли інші кубари й скедії. Схоже було, що вони готові першої-ліпшої години підняти якорі й накинутись на лодії русів. Але ж ті тихо, спокійно просувались між берегами.

— Стережуть ромеї Босфор, — говорили на лодіях, — бояться за Константинополь. А, видно, над усе в світі бояться руського духу.

— Крий боже, — озвався на лодії інший голос, — зустрітись з ними малим числом. Та ще далеко в морі...

— А що? Нападають?

— Ще й як! У гречина совісті немає — на торзі радий з тебе шкуру зняти, у морі сам на сам зустріне — забере все добро й душу. Скільки тут, на дні, лежить наших лодій, а скільки людей поховано без могили й тризни!

Княгиня Ольга чула ці розмови й уявляла, як колись чоловік її, князь Ігор, плив із дружиною своєю на лодіях Босфором, поспішаючи до Константинополя. Нелегко було це зробити: не тільки лодії, а й чайці важко пролетіти між цими похмурими скелястими берегами, і на кожному кроці тоді можна було ждати опору, зради...

Тепер лодії княгині Ольги минули останні вузькі ворота Босфору, плили після цього ще одну ніч, а на світанні нового дня їхнім очам відкрилась така велична, чудова, неповторна картина, що люди не могли сидіти на своїх лавах — встали, а гребці випустили з рук держаки весел.

Перед ними, скільки не кинь оком, лежало безконечне тепле, ніжно-голубе, майже зелене Мармурове море, над яким то тут, то там, відбиваючись у плесі, пливли легкі білі хмаринки; народжувались і зникали, схожі на лебедів з крутими довгими шиями, хвилі; над ними літали і квилили, кидались, як сліпучі блискавиці, білокрилі чайки.

Праворуч же, край неба, але, як здавалось, зовсім близько, височів, круто обриваючись над морем, великий півострів, чітко проступали зелені ліси, сірі стіни. Далі вглиб на багатьох горах сяяли золоті бані палаців, церков, і між ними кілька бань дива тогочасного світу — собору святої Софії.

— Константинополь! Царев город! Царгород! Чудо з чудес! Красота незрівнянна! — лунали жіночі та й чоловічі крики на лодіях.

Тільки бувалі, покалічені вої-гребці, опустивши весла, стояли мовчки й невеселими очима дивились на Царев город. Їм не вперше доводилось тут бувати, вони добре знали Константинополь, а в декого із них занили кості й заболіли на тілі рубці, — в тих, що з князем Ігорем ходили сюди, стояли й бились під отими високими сірими стінами.

Мовчала і княгиня Ольга. У цю справді чудову й неповторну годину вона думала про долю рідної землі, турботи про яку привели її сюди, до далекого Мармурового моря. Княгиня бачила Константинополь і згадувала далекий Київ,

вдихала солонкувато-гіркі пахощі моря і пригадувала, як у цей час над Дніпром, у Полянській землі, солодко пахне спіле жито.

Недовго вже пливли лодії морем, скоро вони потрапили до Суду* (*Суд — затока Золотий Ріг.). Тоді сміливо й зухвало від берега відчалили і стали йти воднoруч з руськими лодіями чимало грецьких хеландій.

— Зустрічають? — дивувався хтось.

— Не зустрічають, а обдивляються, — відповіли йому бувалі вої.

Проте це нікого не турбувало. Обдивляються, нехай і обдивляються — нічого вони на руських лодіях не побачать. Усі спрямували погляд на Золотий Ріг, берег по праву руку, а найбільше на півострів, що ліворуч заходив далеко в море.

На цьому півострові, за сірими стінами і чотирикутними високими вежами з переходами й містками, що, здавалося, виростали з скелястого кам'яного берега, на семи зелених горах розкинулось велике місто Візантіон, як називали в давнину тогочасний Новий Рим Східної імперії — Константинополь. З лівого боку, на ріжку півострова, над самим морем, виднілись між струнких кипарисів палаци імператорів ромеїв, церкви й собори з позолоченими банями й хрестами. Над усе ж височіла, ніби висіла в голубому небі, свята Софія. І всюду були стіни й стіни, що їх, за переказами греків, допомагали будувати боги Аполлон і Посейдон. Та що казки? Насправді ж нелюдською працею своїх рабів поставили їх імператори Нового Риму — Костянтин Великий, Феодосій Перший і Другий, Іраклій, Феофіл і наступники їхні. Зараз нові імператори також сиділи там, за стінами. Далі ж від їхніх палаців город мав інший вигляд. Ніби по східцях, круто підіймаючись вище й вище, там громадились будівлі й церкви; сірі, похмурі, невеселі, вони тягнулись до самого обрію, зливались з хмарами.

Побачили гості з Києва й Суд, що в червонкуватому світлі згасаючого дня справді нагадував золотий ріг. Широка горловина його виходила до моря, вузький ріжок губився десь серед рівнини й лісів; і лодії руські довго пливли тією затокою, поки не зупинились проти монастиря Мами* (*Мама — монастир святого Мамонта.), де звичайно зупинялись руські купці й гості.

У цю вечірню годину в Золотому Розі від безлічі кораблів з усього світу, що, поклавши укоті, спочивали на його рівному плесі, не видно було й води. Тут були судна, що пройшли важкий і довгий шлях Руським морем, — на них їхали купці з держави Шахарменів, з Ширвану, Ховерезма, Багдада, Кашгара і навіть китайського Чанваня. Поряд з ними похитувались кораблі, що прибули з Пелопоннесу, Аравії, Єгипту й інших полуденних земель. А були ще й кораблі, які прибули через Середземне море з кінця світу — із західного океану, із закинутих серед нього островів. На кораблях лунали різні голоси й різні язики заморських гостей; уже тут, на воді, вони обмінювались, купували щось і продавали, торгувались.

Поки зайшло сонце й з лодій кинули укоті, княгиня, купці руські й сли побачили берег за Золотим Рогом — Перу, що нагадувало передграддя Києва. Там подекуди височіли церкви й вежі, одна з яких, вежа Христа, стояла над самим морем навпроти ріжка півострова; видно було там убогі хижі, землянки, поля й городи, печери в скелях, помости, на яких будували кораблі. А ген далеко в останніх промінням теплого сонця ніжно голубіли гори.

Коли лодії зупинились, до них одразу ж пристало кілька човнів, а з них зійшли руські купці, що прибули з Києва раніше від княгині і вже два тижні стояли тут, на Суді.

Купці були дуже раді, що тут, на чужині, побачили людей з рідної землі. А ще більше зраділи, коли дізналися, що з лодіями прибула й княгиня Ольга. Вони негайно ж підпливли до неї, низько вклонились, привітались, заходились скаржитись і нарікати.

— Матінко княгине! — бідкались вони. — Гинемо! Захисти нас, заступись!..

Купці стояли навпроти княгині в лодії, що колихалась від легкої хвилі, й говорили:

— Зачинені, замкнені для нас ворота Царевого города. Для інших гостей — з Єгипту, Азії, іспанців, а хоч і франків — вони розкриті. А хіба ми для них гості? Привезли ось у Царгород своє добро — хутро, мед, віск, — все як золото, хотіли взяти те, в чому у нас на Русі є надоба, і мати хоч невеликий

прирост. А вони нас, тільки-но стали ми на Суді, повели до єпарха* (*Єпарх-начальник міста.), сказали свою ціну, а ціна ця така, що один збиток. І хоч-не-хоч — продавай, бо один тільки місяць маєш право стояти на Суді. А якщо не розпродав свого товару, то єпарх що хоче з ним зробить, і можеш ти в одних тільки портах додому повернутись.

Знову ж, — вели далі купці, — коли вже продамо ми за безцінок свій товар, то хіба можемо купити, що бажаємо? Та ні ж, матінко княгине, нам продають тільки те, що дозволить єпарх і що їм самим непотрібне: шовк — найгірший, оксамит — прілий, і то кожен має право купити тільки на п'ятдесят золотників. От вина, мастики та парфумів бери в них скільки хочеш. А ми що ж, приїхали сюди вино пити, натирати мастикою тварі чи бороди, вибачай, княгине, парфумити? Отак ми й доторгувалися. У лодіях лежать оксамити, маємо мастики й парфуми, ходимо, як сама бачиш, під винним духом, а вже цареві мужі нас з Суду виганяють, ніби ми пси якісь. З чим поїдемо на Русь?

І, вже не маючи сили стриматись, купці з Русі говорили:

— Про Царгород і імперію мовлять, ніби тут зібрані багатства всієї землі. Що й говорити, багатства тут є досить, де Єгипет, Аравія, Арменія, Сірія з Миспота-мією, — все сюди везуть. Тільки ці багатства зібрані в одному Великому палаці — у імператора та його пат-рикіїв. А імперію вони жеруть і нас вже пожерли. Рятуй, матінко княгине!

Княгиня Ольга дивилась на прикритий шатами ночі довгий півострів над Судом, край якого блищали вікна в палацах і теремах. Вище ж, на горах, було темно, тихо. Темне було й обличчя княгині.

7

Тільки розвиднілось, до лодій прийшли цареві мужі: в темних одежах, із золотими чепами на шиях, з товмачами й писцями.

Піднявшись на лодії, вони запитували, звідки прибули купці, що привезли з собою, що бажають продати й купити.

І вони не тільки запитували, а ходили по лодіях, підіймали запони, дивились на товари, ніби там могло бути щось недозволене чи крадене. Купці ж стискували кулаки, кидали злі погляди на царевих мужів...

Пізніше, коли лодії були оглянуті, мужі сказали, що руським купцям дозволяється зійти на берег і оселитись в монастирі Мамонта під городською стіною. Але попередили, що до города вони можуть ходити тільки з ними, по п'ятдесят чоловік за один раз, а в монастирі Мамонта можуть жити й мати покорм тільки місяць, після чого мусять залишити Суд. Це була не первина — купці вже знали грецькі порядки.

Тоді взялись за діло товмачі й писці. Озброївшись дощечками, вкритими тонким шаром воску, писці заходились питати й записувати імена купців. Що там писалось — хто знає, бо вимовляли вони замість Прастена — Фрастьона, замість Степана — Стандера.

— Оце, — сміялись купці, — почитають у Великому палаці та й подумають, що ми не руські люди, а якісь варяги... Та пишіть уже, як вам заманеться, тільки до варягів не пишіть. Руські люди ми, з Києва, чуєте?

Цареві мужі переписали купців, які приїхали на торг, а тоді запитали:

— Чи всі?

Купці відповіли:

— Ні, не всі, бо з нами разом зі своїми послами приїхала ще й велика княгиня руська Ольга.

Цареві мужі перезирнулись.

— Княгиня Ольга?.. Але ж у Києві князь Ікмор?

— Був у Києві великий князь Ігор, а не Ікмор, але він помер, — відповіли купці. — З нами ж приїхала його жона і велика княгиня руська Ольга.

Цареві мужі розгубились. Вони мали загад від єпарха добре придивитись, хто приїхав цього разу на багатьох лодіях з Русі. Вони ретельно оглянули лодії й переписали всіх мужів, але не зважали на жінок, — хіба мало гостей приїжджає до Константинополя із жонами, сестрами чи рабинями?!

І тільки тепер вони побачили сувору, літню вже жінку, що сиділа на одній із лодій у темному одязі, з червоним корзном на плечах. Цареві мужі вклонились їй, але не знали, як діяти.

Тому вони вирішили за найкраще попрощатись з руськими купцями, пообіцяли, що швидко принесуть їм грамоти й пришлють інших мужів, які одведуть їх у монастир Мамонта, і, швидко збігши з лодій, попрямували до воріт, зникли за стінами города.

Але ні вранці, ні за весь довгий день до лодій, на яких приїхала з купцями своїми й слами княгиня Ольга, ніхто з царевих мужів не прийшов. А без їхнього дозволу самі вони не мали права зійти на берег.

Настав вечір, княгиня Ольга сиділа на своїй лодії й дивилась на Константинополь. У місті було темно, тільки на ріжку півострова світились вогні, вогні горіли й на лодіях, які стояли на Суді. Вгорі висіло темне небо з безліччю зірок, яких вона не бачила в Києві.

І подумала княгиня Ольга: чи не помилилась вона, приїхавши до цього чужого міста?

Проте наступного ранку все нібито налагодилось. Тільки стало світати, до лодій знову прийшли цареві мужі. Вони навіть пробачились, що не змогли прийти напередодні, бо в місті, мовляв, не було єпарха. А зараз дозволили всім вийти на берег, одвели до монастиря Мамонта, де для них приготовані вже були й покої: по чотири купці на келію, жони — по дві в келії, а княгині Ользі — келія з спочивальнею і сіньми.

І ще цареві мужі повідомили, що купці руські можуть одержати тут же, в монастирі, місячне* (*Місячне — утримання для купців на місяць.), а сли — слябне* (*Слябне — утримання для послів.), дали їм дві дощечки, на одній із яких записані були імена купців, а на другій — послів, а разом з ними й княгині Ольги.

Княгиня Ольга, почувши про це, обурилась і сказала царевим мужам:

— Не як посол прибула я до Константинополя, а як княгиня Руської землі — з послами своїми, купцями, почтом. І не просто я приїхала, а до імператора на розмову.

— Наші сли в Києві сповістили нам, — відповіли мужі, — що після того як князя Ікмора вбили німці, на Київському столі сидить син його Сфендослав.

Княгиня Ольга роздратовано махнула рукою.

— Я жона князя Ігоря, якого вбили не німці, а який загинув у своїй землі, володію Київським столом, маю сина не Сфендослава, а Свя-то-сла-ва і приїхала від себе й нього говорити з імператорами. Чи приймуть вони мене?

— Імператора Костянтина, — відповіли мужі, — немає нині в Константинополі, коли він повернеться, — не знаємо. Як тільки буде тут, скажемо йому про княгиню. Поки ж просимо купців торгувати, послів — ждати. Місячне купцям, а послам слябне готові. — Ще мужі додали: — Якщо ж княгиня Ольга бажає подивитись Константинополь, ми допоможемо їй і покажемо все, що її цікавить.

Стоячи біля одвірка і тримаючись за нього рукою, княгиня Ольга — дуже бліда й стомлена, що, може, було наслідком довгої дороги, а може, й іншої якоїсь причини, — сказала царевим мужам:

— За те, що прийняли мене, слів моїх і купців, — імператору ромеїв спасибі. Спасибі й за те, що даєте місячне купцям, — візьмуть вони його по надобі. Що ж до слябного — то ні я, ні сли не маємо в ньому потреби. Не убогі суть князі київські, і якщо їдуть до Константинополя, то не на покорм до імператора. — Закінчивши, княгиня додала: — А доки імператора вашого, як ви кажете, немає, я справді подивлюсь Константинополь. Не для того ж я їхала сюди, щоб стирчати на Суді.

Так і пішли цареві мужі. Купці ж руські, сли та й княгиня Ольга розійшлися по своїх келіях.

Проте незабаром княгиня покликала до себе найстарішого з купців, Воротислава, й почала з ним розмову.

— Так що ж, — звернулась до нього княгиня Ольга, — чи готуються купці наші йти на торг? А якщо підуть, то нині чи завтра?

Високий, сивобородий, гордий Воротислав стояв перед княгинею і, звівши темні брови, говорив:

— Не відаємо, матінко княгине, що робити. Учора, коли почули ми про торг, і нині, коли побачили, як цареві мужі розмовляють з тобою, не знаємо, як торгувати, що продавати?

— А ви їм нічого й не продавайте.

— Як, матінко княгине? А де ж подіти наші хутра, мед, віск?

— Я купую у вас всі ваші добра, — сказала княгиня. — І не по тій ціні, яку скаже єпарх, а по нашій, руській. Знайте, не скривджу вас. Тут, — вона показала на келію, — моя держава, за все я сплачу золотниками. Але, чуєш, Воротиславе, купці мої нехай не йдуть на торг.

— Слухаю, матінко княгине, — зітхнув Воротислав. — Які збитки! Збитки матимеш, княгине!

Княгиня Ольга подивилась у вікно на Суд, де, як ліс, стояли лодії з усього світу.

— Не заради заробку приїхали ми сюди, — закінчила вона, — а заради добра й тиші землі Руської... Роби, як сказала.

Наступного ранку на подвір'ї монастиря Мамонта зацокотіли колісниці, закричали й почали кликати на торг руських купців цареві мужі.

Але трапилось те, чого мужі не ждали й не могли ждати. Руські купці вийшли до них, привітались, порозмовляли, а потім сказали, що не мають потреби їхати на торг, бо всі їхні товари вже продані.

Цареві мужі, серед яких, звичайно, було чимало й торговців і які надіялись з допомогою єпарха за безцінь придбати те добро, яке лежало на лодіях і яке вони самі бачили на власні очі, були дуже збентежені, скривджені в своїх користолюбних намірах. Адже не для когось думали вони з великим зиском придбати ці коштовні речі, а для імператора та його двору.

— Яке ж ви мали право торгувати без згоди єпарха в Константинополі?

— А ви запитайте про це в княгині, — відповідали руські купці.

Тоді цареві мужі подалися до княгині. Їм сказали, що княгиня ще спить. Мужі сіли й довго ждали під стінами келії. Їм сказали, що княгиня одягається. Сонце підіймалось усе вище й вище, починало припікати. Мужам сказали, що вона снідає.

Аж тоді, коли сонце стало в ранній обід, княгиня вийшла з келії. Мужі рушили до неї, почали скаржитись, що руські купці порушують всі закони імперії, не хочуть торгувати.

— А вони вже поторгували, — відповіла їм на це княгиня, — я закупила в них усе їхнє добро.

— Але торг у Константинополі, — не вгавали мужі, — мусить іти через єпарха, за його згодою.

— Я купила у моїх купців все добро ще на морі, а не на константинопольському торзі. Тут роблю з ним, що хочу, може, й потоплю в Суді.

Що могли сказати цареві мужі?

— Я хотіла би бачити Константинополь, — сказала княгиня. — Де мої купці і сли? Хто з нами поїде, цареві мужі? І по п'ятдесят будете нас пускати чи, може, по більше? Ну, говоріть, невже боїтесь моєї раті?

8

Тепер імператор Костянтин знав, хто приїхав з далекої Русі до столиці імперії. Знав він і те, як зійшла княгиня Ольга на берег, як відмовилась від слябного, як не дозволила своїм купцям їхати на торг, а сама купила всі їх добра.

Усе це, а особливо остання витівка княгині Ольги, дуже роздратувало імператора. Від єпарха Лева він знав, які чудові хутра привезли купці з Русі, і хотів, як про це також домовився з єпархом, купити ці хутра для себе.

— Північна княгиня, — говорив імператор Костянтин у своїх покоях у Великому палаці, звертаючись до паракимомена* (*Паракимомен — перший міністр.) Василя, — дуже дика, горда й неприступна, але, я думаю, ми зуміємо її повчити й навчити. Я хотів би, Василю, щоб княгині показали всі багатства Нового Риму, а вже потім ми її приймемо у Великому палаці.

І день за днем чиновники імператора водили княгиню в собор святої Софії, у церкви на Влахерні, двічі на імператорському дромоні її возили на море, щоб вона здалека побачила всю красу і велич Константинополя.

Чиновники не тільки возили її, а й повчали:

— Імператор Костянтин незабаром повернеться до столиці й, ми надіємось, прийме княгиню руську... Проте у Великому палаці існує церемоніал, якого мусять додержуватись усі, кому випадає щастя бачити василевса. За цим церемоніалом усіх послів, які йдуть на прийом до імператора, супроводжують тільки окремі особи, і коли імператор дає дозвіл на прийом, посла вводять до зали під руки, і він, зайшовши до зали й побачивши імператора, мусить впасти перед ним ниць... А далі вже все буде зроблено, як скаже імператор.

Крокуючи площею Августеона поряд із царевими мужами, княгиня Ольга слухала ці слова й говорила:

— Я би хотіла, щоб ви, мужі, переказали імператору, що я прибула сюди не як посол. Я — руська княгиня і хочу прийти до імператора із жонами мого роду, а також із слами своїми... Я б хотіла також сказати, що твердо стою на ногах і не бачу потреби, щоб мене, коли буду в палаці, тримали під руки. Та й по закону нашому перед князями земними не слід падати ниць. Отже, це стосується й імператора ромеїв.

Імператору Костянтину переказали це, але він був переконаний, що коли княгиня Ольга побачить велич Великого палацу, то, приголомшена й вражена, сама впаде навколішки.

Проте приголомшити руську княгиню було нелегко.

В світі ще котилась і ширилась слава про міцну, непереможну Східну імперію, величну Візантію, багатий Константинополь, але насправді це була не

така вже міцна імперія, зовсім не велична Візантія, не такий багатий і Константинополь.

Греки Східної імперії називали себе законними спадкоємцями Риму, імператори Візантії хвалились своїм походженням від Августа Цезаря. Та й називали вони себе не греками, а римлянами, ромеями.

Але Новому Риму було далеко до справжнього Древнього Риму. Цей Новий Рим із столицею Константинополем тулився на невеличкому шматку землі між Пропонтидою і Золотим Рогом. А навкруги його оточували чужі землі, чужі племена й народи, вороги.

Були часи, коли Новому Риму — Візантії — щастило захоплювати в Європі, Азії, Єгипті великі простори землі, поневолювати цілі народи, забирати їхні багатства, уярмлювати людей.

Історія Нового Риму — Східної Римської імперії — знала часи, коли в цьому багатстві на людській крові розквітали науки й мистецтва, культура й письменність. Світ дивувався — і немарно — Костянтину Великому й Юстиніану. Константинополь досягнув тоді не менше, а може, й більше, ніж Древній Рим.

Проте це було непевне, неспокійне владарювання. Століття за століттям Візантія вела жорстокі війни не десь, а в своїй же імперії; всі землі Візантії, аж до стін самого Константинополя, политі були кров'ю. Що не рік — повстання проти Візантії спалахували то в Азії, то в Африці, то в Європі.

Імператори Візантії володіли, правда, одним могутнім засобом — вони озброювали й нацьковували народ на народ, сіяли між ними сварки й чвари, мали численне наймане військо і флот, страхали своїх ворогів таємничим грецьким вогнем, що здавався неосвіченим, темним людям небесними блискавицями, стрілами самого бога.

Проте і цей крайній засіб не міг врятувати Візантії. Так, Східна Римська імперія жила. Візантія довго процвітала, славилась. Але це був тільки блискучий метеор. Той, хто дивився на нього, не міг не дивуватись, але чим дужче він блищав, тим швидше мав згоріти.

Не дивно, що серед імператорів Візантії було так багато нікчемних, негідних. Від Юстиніана до кінця імперії їх було п'ятдесят дев'ять. Серед них траплялись досвідчені полководці, дехто з них займався й наукою. Але більшість з них — розпусники й п'яниці, бездари або звірі в людській подобі: вони вбивали один одного, різали, труїли, топили, залили Соломонів трон кров'ю.

Не такий уже, як декому уявлялось, був багатий і Константинополь. Імператори приходили й відходили, і після кожного з них зменшувалось багатство Великого палацу, золото й срібло його роздавалось, розкрадалось. Для того щоб зробити в якійсь з палат прийом, доводилося вже стягати кадила, панікадила, килими, посуд з інших палат. Одяг імператорів, сановників його, чиновників, духівництва давно уже був у зовсім занедбаному стані. Немарно ж посол франкський Ліутпранд писав своєму королю про "убогу урочистість" Великого палацу.

І зараз, у той час, коли княгиня Ольга мандрувала по Константинополю, імператор Костянтин не раз кликав до себе єпарха міста Льва, паракимомена Василя, великого папію* (*Великий папія — головний розпорядник Великого палацу.) і разом з ними радився, як приймати княгиню Ольгу, через які зали їїї слід провести, в яких палатах частувати, щоб вона, крий боже, не взнала правди про імператорські палаци.

9

І нарешті 8 вересня 957 року цареві мужі повідомили княгиню Ольгу, що імператор Костянтин наступного дня прийме її з купцями й слами у Великому палаці.

9 вересня! У своїй келії, загинаючи палець за пальцем, княгиня Ольга підраховувала, скільки ж то днів проминуло відтоді, коли вона з лодіями своїми стала на Суді. Це були не тільки дні, до них годилося додати ще й ночі, що збільшувались, довшали, як збільшувалась тривога, туга, обурення княгині Ольги.

Але вона мовчала, терпіла, ждала. Імператора Костянтина, кажуть мужі, немає в столиці, імператор приїхав, імператор недужий... Сонце вставало над

Перу і спускалось у голубі води Пропонтиди, у Суд приходили й поспішали назад кораблі з усіх земель, тільки лодії руської княгині все стояли там і стояли, а в серці у неї наростали розпач і образа.

Проте вона ждала немарно! 9 вересня, завтра, княгиня Ольга буде у Великому палаці, побачить імператора, говоритиме з ним...

Для прийому княгині Ольги призначена була Магнавра — Золота палата, у якій звичайно приймали іноземних царів і послів. За тим, щоб Магнавра була достойно прибрана, стежив великий папія, всі дієтарії на чолі з примикарієм* (*Дієтарії — помічники великого папії; примикарій — їхній начальник.), десятки лампівників, прибиральників. Кілька днів і ночей вони мили, натирали мармурові підлоги, наливали олію й заправляли гноти в кадилах попід стінами і в панікадилах, що висіли під куполом.

В призначений час Магнавра сяяла. У кутку її на високому, вкритому темно-багряними килимами помості стояв великий, зроблений з срібла, оздоблений золотом і прикрашений емалями й інкрустаціями Соломонів трон — для імператора, і нижче від нього крісло для співцарствуючого імператора Романа Другого, ще нижче — позолочені, вкриті пурпурними тканинами крісла для родини імператора.

У Магнаврі не могли вміститись всі запрошені на прийом члени сенату й синкліту, і тому частина їх стояла в каморах, які відділялись від палати високими арками. У східній і північній каморах палати стояли хори з святої Софії й церкви святих апостолів, проте арки до цих двох камор були завішені: співаки не повинні були бачити василевса.

Час прийому наближався. Вже в Орології — сінях палати — було повним-повно сановників, чиновників, чинів кувіклія* (*Чини кувіклія — охорона.), деякі з них, збираючись купками, по рангах, розмовляли між собою, деякі-найбільш поважні — сиділи на лавах і непомітно дрімали. Вони ждали, що от-от із-за завіси палати з'явиться папія, дасть знак входити...

Але папія не виходив. Вже в його каморі — першій від входу ліворуч — дієтарії приготували кадило, вже солодкий димок пробивався із-за завіси в

палату, але срібні двері до покоїв імператора були зачинені, два кувікіларії біля них стояли німі, мовчазні.

Імператори Костянтин і Роман одягалися. Це була складна церемонія. Дієтарії принесли з камори святого Феодора великі скрині з царським одягом — дивітисіями з хламидами — і ларці з вінцями. Коли дієтарії вийшли, безбороді євнухи почали одягати імператорів...

На цей раз імператор Костянтин примусив себе довго ждати. Вже всі сановники з євнухів, патрикії, вищі чини гвардії стояли позад і обабіч трону, під стінами палати, натискували один на одного і намагались не ворушитись, вже папія — котрий уже раз! — у своїй каморі роздував і роздував кадило, співаки, що стояли за завісами, обливались сьомим потом, а імператора не було й не було.

Нарешті серед напруженої тиші, яка панувала в Золотій палаті, почулися кроки багатьох ніг із південної камори, дієтарії широко розчинили срібні двері, які туди вели, і імператор ромеїв Костянтин, а за ним співцарствуючий Роман з'явились на порозі.

За завісами почувся мелодійний спів хору Софії:

— Многі літа вінценосному імператору... А імператор, у багряному, золотом шитому дивітисії, підперезаний широким поясом, з хламидою на плечах, ішов від срібних дверей, зупинився перед іконою Христа й вклонився, підійнявся сходами і дуже повільно сів на трон.

Тоді папія схопив своє кадило, пройшов з ним по палаті, починаючи від дверей на захід до трону імператора, обкурив царя, женучи на нього хмарки ладану й смирни.

— Многі літа богохранимому нашому василевсу! — гримів хор.

Так сидів на троні імператор Візантії — наступник бога на землі, василевс Нового Риму, владар мільйонів людей.

— Логофета!* (*Логофет — церемоніймейстер.) — почав він церемонію, звертаючись до папії.

Все сталось дуже швидко: розкривши завісу, папія вийшов в Левзіак, де вже ждав його адмісіоналій* (*Адмісіоналій — адміністратор.). Той одразу викликав логофета. Ось логофет з'явився на західних дверях, упав ниць перед імператором, а позад нього стала княгиня київська Ольга.

10

Княгиня Ольга немарно провела багато часу на подвір'ї монастиря Мамонта. Серед людей, яких вона там зустрічала, траплялись такі, що побували у Великому палаці, і від них княгиня Ольга вже знала, які палати й чудеса є в цьому палаці, як і де приймають імператори, чула, звичайно, і про Золоту палату — Магнавру.

А все ж княгиня не могла уявити всього, що її жде, і, ставши на порозі Магнаври, на хвилину розгубилася. Перед нею тягнулась довга й широка, вся залита вогнями палата, попід стінами її стояло безліч людей, у кінці ж палати, де було найбільше світла і де все сяяло золотом, височів вкритий багряними килимами, оздоблений золотими деревами, під якими стояли позолочен леви, поміст, на ньому золотий трон, на троні сидів, як це одразу ж зрозуміла княгиня, імператор Костянтин.

Тисяча очей прикуті були в цю хвилину до неї. Усі знали, кого в цей день приймає імператор Візантії, кожен із цих людей багато чув про русів і хотів їх бачити, хотів дізнатись, яка з себе північна княгиня, як вона одягнена, як поводитиметься в Великому палаці?

Княгиня стояла на порозі Магнаври. Була вона надто бліда, трохи сувора, з темними очима, міцно стиснутими устами... Одягнена була княгиня в білу тонкого шовку з срібними хрестами сукню із золотим пружком по краях, підперезана широким червоним поясом, на плечах у неї легко лежало корзно з багряного оксамиту, оторочене соболями, голову княгині покривала біла шовкова пов'язка, кінці якої спускались на плечі. На шиї в неї висів знак княжеського роду — золота гривна з підвісками, від скронь спадали великі, прикрашені дорогими камінцями колти.

Жони, які стояли позад княгині, одягнені були простіше, але достойно, на них не було пишних золотих чи срібних оздоб, сукні — темні, тільки на двох —

княжого роду — багряні, із золотою іскрою. Пояси, уставки на груди і плечі, намітки на голови ткали чудові київські майстри, що брали узори з квітів, трав, дивних звірів.

Ще далі за жонами стояли чубаті, з довгими бородами купці й сли, що постатями своїми і одягом нагадували воїв. Вони були в темних, шитих золотою й срібною ниткою свитках, підперезані високими шкіряними поясами з кишенями для ножа, огнива, горстки солі. Не було тільки в них біля поясів мечів.

Коли княгиня рушила з місця, сталося диво. Усі в палаті стояли нерухомо, ніхто не подавав голосу, і раптом у цій тиші почулись чарівні звуки — то на позолочених деревах співали зроблені якимсь умільцем птахи, потім заворушились, відкрили свої пащі й ударили хвостами об землю позолочені леви, вони висували довгі язики, ревли...

Але княгиня чула вже про ці дива й не звертала уваги на позолочені дерева й левів. Вона бачила інше: кілька євнухів підставляли їй свої плечі, щоб вона сперлась на них, але княгиня рішучим рухом відмовилась. Коли ж логофет, що крокував поперед неї, дав їй знак зупинитись і впасти ниць перед імператором, вона не зупинилась і не впала, а все йшла і йшла вперед, за нею крокували жони її почту, сли, купці, товмачі й слуги — більше як сто чоловік.

І тільки тоді, коли до трону було зовсім близько, княгиня Ольга зупинилась, а позад неї став увесь почет. Тепер княгиня ждала, що скаже логофет.

Але логофет мовчав, мовчали всі в палаті. На їхніх очах під урочистий спів хорів, що лунав одразу з двох камор, трон Соломона став підійматись вгору, хитнувся на одному місці, зупинився. Тепер імператор Візантії був вище всіх у цій палаті. Він, здавалося, повис у повітрі, а позад нього, на стіні камори, видно було лик Христа.

— Імператор жде слова! — прошепотів логофет.

— Від роду руського і всіх князів його ми прибули сюди, щоб імати любов со царем греческым совершенну на всі літа...

В урочистій тиші логофет, що мав біля себе товмача, проказав голосно слова княгині Ольги.

— А на знак любові нашая принесли ми цареві грецькому дари наші, просимо їх прийняти на многі літа...

Хори в каморі заспівали:

— Многі літа імператорам, многі літа! А в цей час наперед вийшли купці й сли й стали класти перед троном імператора дари...

Тут, у Золотій палаті візантійських імператорів, звикли вже до дарунків послів різних земель, і здавалося, нічим уже не могла здивувати імператора княгиня з якоїсь північної суворої й холодної землі після послів із Єгипту, Аравії, Вірменії і ще дальших земель. Усі ждали, що це будуть дуже звичайні, а може, й убогі для Золотої палати дари.

Але вже з першого дарунка стало ясно, що Русі є що показати у Візантії і що княгиня Ольга знала, що привезти і чим здивувати імператора ромеїв.

Купці з Русі поклали перед престолом імператора хутра горностаєві — такі білі, що від них, здавалося, променилось сяйво, за ними впали хутра лисиць, чорні, як небо вночі, рівні, блискучі, ось витягнулось хутро ведмедя — страшне й грізне, ось заколихались цілі низки куниць, тьмяно засяяли шкури бобрів, а там соболів і ще якихось дивних звірів.

У Золотій палаті було дуже тихо, без знака імператора ніхто тут не міг промовити жодного слова. Але коли хутра лягли на мармур, у цій тиші стало чути важке, затамоване дихання багатьох людей, почувся шум — всі переступали з ноги на ногу, щоб бачити дарунки київської княгині.

Та це був тільки початок. Коли одійшли одні купці, що несли хутра, їх місце заступили інші, на килими і мармур почали сипатись разки горючого каменю, поруч із ним лягла ціла гора карбованого кращими новгородськими майстрами риб'ячого зуба... У Магнаврі чувся шум від речей, що падали на підлогу, від стримуваного дихання людей...

А купці вже несли на руках і поклали перед самим престолом імператора, що невідомо коли опустився на поміст, обковані золотом,

викладені перлами, прикрашені емалями й камінням, що вилучали проміння, меч, шолом, золотий щит — вироби кузнецiв золота з Києва й Родні.

Імператор Костянтин дивився на дарунки княгині Ольги, і блиск його очей, руки, що вп'ялися в поручні престолу, свідчили, що він, як і всі присутні в Золотій палаті, дуже вражений тим, що сталось, що він не ждав таких щедрих і коштовних дарів. Однак імператор, як належало його особі, намагався не виказати своїх почуттів, а тому стримано й холодно велів логофету сказати північній княгині, що він дякує за дарунки й приймає їх як знак любові і дружби, які здавна існували й мусять існувати між імперією і Руссю.

А потім швидко, так швидко, що княгиня і її сли навіть не помітили, світло в каморі, де стояв трон імператора, згасло, і він сам зник, ніби його й не було.

Церемонія у Золотій палаті закінчилась...

Але весь прийом у Великому палаці ще не був закінчений. Тільки імператор Костянтин зник із Золотої палати, княгиню Ольгу й її почет оточили різні урядовці. Вони повели її переходами, галереями в палату Юстиніана, де мусила прийняти княгиню імператриця.

Із Золотої палати до Юстиніана було зовсім недалеко — якась сотня кроків — через Левзіак або й ще ближче — через галерею Сорока мучеників і Дафну. Але княгиню Ольгу повели зовсім іншим, довгим, шляхом — через галерею Триконха, Апсиду, через портик Золотої руки, триклін 19 акувітів, — безконечними переходами, галереями, нарешті, через внутрішній іподром палацу.

Це робилось, звичайно, навмисне. У всіх палатах, галереях, переходах, на колонах і арках, які вони минали, почеплені були чудові тканини, стояли золоті, емалеві й срібні амфори й вази, скрізь висіла зброя — мечі, кольчуги, щити, а в багатьох місцях у скляних скринях лежали корони, хрести, царські одежі...

Коли б хтось із осіб, які супроводжували княгиню Ольгу й її почет, помилився і повів їх не цим шляхом, а через інші палати й галереї, — гості з Русі здивувались би, побачивши бідність і убозтво Великого палацу. Але княгиню Ольгу вели приміщеннями, куди знесли багатство не тільки Великого

палацу, а й усього Константинополя. І це багатство вражало княгиню Ольгу, а особливо тих, що були на прийомі разом з нею.

Так вони потрапили нарешті до палати Юстиніана — однієї з кращих палат у Великому палаці. Високу стелю, звідки через вікно потоками лилося світло, підтримували колони із зеленого мармуру, по якому кращі майстри висікли схожі на мереживо найтонші узори; над колонами зроблені були мусії, що зображували імператорів колишніх і їхні подвиги.

В кінці палати, як і в Магнаврі, на високому, вкритому пурпуровими килимами помості стояли два позолочені крісла, в одному з яких — посередині —сиділа імператриця Єлена, а праворуч від неї — невістка її, дружина імператора Романа — Феофано.

І цариця Єлена, і її невістка одяглися для прийому якнайкраще. На імператриці була пурпурова мантія із золотою каймою, на Феофано — мантія бузкового пурпуру з срібною каймою. На августах сяяли золотом і камінням діадеми, Феофано вплела у волосся ще кілька низок перлів, а на плечі її, на одяг спадали низки дорогоцінного каміння.

Імператриця з невісткою були не самі в цьому залі. Перед їхнім помостом попід стінами у золотих і срібних туніках, з високими, схожими на вежі, прополомами на головах стояли знатні дами двору, кожна з яких мала свій ряд і своє місце. А попереду всіх їх стояла висока жінка — так звана опоясана патрикія, права рука імператриці, головна особа в гінекеї* (*Гінекей — жіноча половина палацу.), від одного слова якої залежали успіх, почесті, слава, а часом і життя кожної жінки з почту імператриці.

Але зараз у Юстиніані керувала прийомом не опоясана патрикія, а препозит двору з своїми слугами. Він перший увійшов до залу, слідом за ним ступила княгиня Ольга. У залі було надзвичайно тихо, тільки шовк шелестів на жінках.

У цій тиші препозит урочисто виголосив:

— Княгиня руська Ольга.

Імператриця Єлена схилила голову, даючи знак, що згодна прийняти руську княгиню.

Княгиня Ольга пішла вперед. За нею, одна по одній, ішли княгині й боярині. Потім по знаку препозита княгиня стала.

Звичайно на цьому місці посли й гості, яких приймала цариця, також повинні були падати ниць. Але княгиня Ольга не стала й перед імператрицею на коліна, вона тільки вклонилась, за нею схилили голови, вдарили чолом всі руські жони.

І знову, як і в Золотій палаті, княгиня Ольга вітала імператрицю, знову жони київські поклали перед троном дари — емалі, чудові лунниці, скриньки з риб'ячого зуба, а імператриця дякувала княгині за її дарунки. Тоді за завісами заграли два органи, і під мелодійні їх звуки імператриця Єлена і її невістка Феофано вийшли з палати, а опоясана патрикія ще з кількома жінками у прополомах повела руську княгиню до Кентургія — великого й високого залу, стеля якого трималась на шістнадцяти мармурових колонах.

Княгиня Ольга вже дуже стомилась, виходила чимало, за цей час ніхто з них не присів — їх водили або ж вони змушені були стояти. Та, либонь, і самі господарі розуміли, що їхні гості змучились. Опоясана патрикія запропонувала княгині Ользі сісти в Кентургії й спочити, доки їх не покличуть до кітону* (*Кітон — покої імператорів.) імператорів.

Княгиня Ольга сіла й одразу ж забула про втому. "Отепер, — думала вона, — буде нагода поговорити з імператором".

У покої з оббитими пурпурним оксамитом стінами біля невеликого позолоченого столу сиділа вся родина імператора: він сам, його дружина Єлена, син Роман з дружиною Феофано та ще кілька дочок.

Тут все було набагато простіше і, мабуть, краще, ніж у великих залах, де тільки що була княгиня Ольга. Там не вщухав гомін від людських голосів, музики, співів, там очі боліли від яскравого світла й нічим було дихати. А в цій палаті було тихо; кілька світильників, що горіли в кутках, заспокоювали очі; у покої широко розчинені двері на балкон, за яким видно алею чудового парку, ряд стрункіх кипарисів, залите місячним сяйвом срібне плесо Пропонтиди.

Коли княгиню Ольгу ввели до покою, імператор Костянтин, що встиг уже переодягтись і був у легкому колової* (*Коловій — туніка з короткими рукавами.), зустрів її просто, привітно.

— Я думаю, — сказав він, — що в наших палатах княгиня Ольга досить вкусила гіркого, і тому запросив сюди — попробувати солодкого.

На блюдах і в мисках, які стояли на столі, горою були насипані виноград, фінікійські ягоди, царгородські ріжки; чудові вази були наповнені садовиною, а корчаги вином.

За цим столом прислужували тільки знатні жінки двору, вони нечутно з'являлися із-за завіс, ставили на стіл нові й нові плоди, наливали вино й непомітно виходили.

Так у цьому затишному куточку Великого палацу почалась розмова княгині київської з родиною імператора Костянтина. Княгиня Ольга ще з Києва від священиків своїх непогано знала грецьку мову. За час вимушеного очікування в Золотому Розі вона вже вільно могла говорити і тепер досить впевнено відповідала на питання імператора і членів його родини.

А питань цих було багато. Княгиня Ольга розуміла, що вони нічого, зовсім нічого не знають про ту далеку країну, з якої вона приїхала, навіть не уявляють, яка вона. Смакуючи вино й закушуючи його ніжними плодами півдня, вони запитували, чи справді люди її країни ходять голі, а коли холодно — залазять у нори й вкриваються хутрами, чи справді в Києві приносять у жертву багато людей, чи живуть за Рифійськими* (*Рифійські гори —Уральські гори.) горами одноокі люди?

Не тільки члени його родини, — сам імператор Костянтин, який писав цілі трактати про Русь, не уявляв по-справжньому, що то за земля, які там живуть люди. Він чомусь вважав, що Русь живе лише на правому березі Дніпра, та й то тільки у його верхів'ях, а на лівому березі живуть якісь уси та ще хозари, він вважав, що печеніги володіють всім берегом Понту Евксінського аж до Херсонеса з Кліматами* (*Клімати — область імперії, Крим.) і всіма землями від Дунаю до Дону.

— Ні, імператоре, — відповіла княгиня Ольга, — Русь живе і на правому, і на лівому березі Дніпра, а печеніги — то тільки хмара, яка блукає на землях Русі.

— Чотири коліна печенігів, — почав імператор, — Халової, Явдергим...

Княгиня Ольга посміхнулась.

— Я знаю ці чотири коліна, і вони знають Русь... Але Русь має набагато більше колін, племен, земель. Русь споконвіку сидить над Дніпром і далі, аж до Крижаного моря, а печеніги тільки приходять і відходять.

І княгиня Ольга терпляче розповідала, яка справді є Русь, як живуть люди над Руським і Крижаним морями, коротко сказала й про звичаї, про віру, побут цих людей.

Усі дуже уважно слухали розповідь княгині Ольги і, як це було помітно, стежили не тільки за її розповіддю, а й за кожним рухом, словом...

Особливо ж уважно стежила, не одриваючи очей від неї, невістка імператора — Феофано. Від слів своїх і від багатьох людей вже тут, у Золотому Розі, княгиня Ольга чула історію цієї дівчини, що була розпусною дочкою шинкаря, а стала дружиною молодого імператора Романа. Сли ж говорили княгині, що Феофано вважається найкрасивішою жінкою світу.

Княгиня Ольга зараз пильно дивилась на Романа й Феофано. Вони, безперечно, були до пари одне одному: Роман — стрункий, як кипарис, мав чудові очі, світле обличчя, говорив тихо, вдумливо; Феофано ж нагадувала чарівну квітку півдня — вона була міцна, але водночас і ніжна, волосся її було темне, а шкіра обличчя й тіла нагадувала мармур, у темних очах грали невловимі вогники. Навіть коли вона сміялась, на її обличчі з'являлось щось хиже, зле.

Але не тільки це побачила цього вечора спостережлива княгиня Ольга в очах Феофано. Кілька разів, коли імператор Костянтин звертався з чимсь до сина Романа, княгиня Ольга перехоплювала погляд Феофано, яким вона впивалась у імператора. І чомусь їй здавалося, що то не невістка дивиться на

свого свекра, а хижа, дика кішка, змія, — щось зловісне й страшне з'являлось у ці хвилини в очах Феофано.

І імператор, і всі члени його родини задовольнили свою цікавість. Дехто вже став прощатись, пославшись на втому; пробачилась і пішла імператриця Єлена, слідом за нею, попрощавшись з княгинею, пішли Феофано й Роман. Помітно було, що й сам імператор хотів би вже скінчити прийом. Він дав знак, і опоясана патрикія подала блюдо, на якому лежала купа золотників. Це було добряче золоте блюдо з зображенням Христа на денці, викладене дорогоцінними каменями і емалями.

Імператор Костянтин, подаючи його княгині Ользі, сказав:

— Я дарую це блюдо із образом Христа на знак нашої любові, що живе, доки світить сонце.

Княгиня Ольга встала, прийняла блюдо і поцілувала образ Христа. Вона зрозуміла — цим закінчується прийом, але не могла припустити, що не зробить того, з чим ішла у Великий палац і що нічого не сказала імператору.

І, використавши останню хвилину, вона затримала блюдо в своїх руках, промовила:

— Від землі Руської я приймаю це блюдо, дякую імператору за щедрість і ласку, але хочу запитати про дещо, з чим я їхала сюди...

Імператор вислухав княгиню, і хмарка невдоволення лягла на його обличчя. Після дару імператора, за церемоніалом двору, гостям належало тільки подякувати й прощатись...

Вона бачила, що імператор невдоволений і не хотів би її слухати, але не знала, чи буде ще бачити його, і мусила говорити.

— Я, великий василевсе, хочу сказати небагато... їхала я сюди й ждала, щоб домовитись про нашу торгівлю, хотіла говорити про городи грецькі на Руській землі і про город Саркел, збудований на нашому шляху до Джурджанського моря, та ще про Клімати й про те, аби імператори, а паче молоді дщері царського роду приїхали колись до Києва-города, де живу й князюю я з синами моїми Святославом і Улібом...

Імператор Костянтин уважно вислухав княгиню, посміхнувся і відповів:

— Багато запитала в мене княгиня руська, і багато мені треба б сказати, щоб відповісти на все. Але зараз вже пізно, княгине Ельго, до того ж я хворий... Що ж, ми зустрінемось ще раз — і тоді поговоримо про все докладно... Прощавай, княгине Ельго!

Він ледь схилив голову й вийшов з кітону.

На тому цього вечора у Великому палаці все й закінчилось. Імператори зникли, зникла опоясана патрикія із своїми помічницями, лишився тільки паракимомен Василь, що й супроводив княгиню Ольгу з Великого палацу.

Ідучи площами й темними переходами, минаючи зали, де ледь-ледь поблискували ліхтарі, паракимомен запитував, чи задоволена княгиня прийомом, чи не стомилась вона.

Княгиню Ольгу здивувало, що ця визначна особа імперії — права рука імператора, перший його боярин і воєвода — розмовляє з нею руською мовою так, ніби він довго жив на Русі. Але вона не сміла нічого запитувати в нього і відповіла, що дуже задоволена прийомом і що справді трохи стомилась... Та потім, коли вже було зовсім близько до воріт, вона зупинилась і запитала одверто в паракимомена:

— Нині я хотіла говорити з імператором, але він чомусь не схотів.

— О, — відповів паракимомен, — імператор Костянтин просто хворий і над силу зробив прийом.

— Але коли ж я тепер зможу з ним говорити?

— Коли? — замислився паракимомен. — Я думаю, що це буде швидко. Ми повідомимо княгиню Ольгу, коли імператор зможе її прийняти й говорити з нею... Адже княгиня зупинилась там, де й всі посли, — на подвір'ї Мами?

Стоячи під ліхтарем біля воріт Великого палацу, княгиня подивилась на безбороде обличчя паракимомена, що посміхалось, і рушила до колісниці...

Василевс Костянтин хоч і говорив про свою хворобу, але насправді був цілком здоровий. і коли руська княгиня залишила кітон, він вийшов із покоїв у сад над морем.

Там його і знайшов паракимомен Василь, який, провівши княгиню, повернувся до кітону пересвідчитись, що імператор уже спить, і, не знайшовши його там, швидко рушив у сад.

— Я бачу, що імператора дуже стурбувала розмова з київською княгинею, — тихим голосом мовив паракимомен, наблизившись до імператора й вклоняючись йому.

Костянтин одірвав погляд від блискучого лона моря, над яким, схиляючись до обрію, світив великий червонкуватий місяць.

— Так, — відповів імператор, — ця розмова з княгинею дуже мене стурбувала. Я думав, що княгиня Ольга проста, неписьменна жінка, але вона розумна, хитра.

— Невже княгиня може високо підійнятись над своїм диким народом?

— Я боюсь, — оглянувся навкруг і зашепотів імператор, — що ми не знаємо цього народу. Русь, як ми думаємо й скрізь стверджуємо, це — багатоплемінний варварський народ, раби, убогі елліни, що не знають воєнного ладу. Але чому ж вони вже не раз змушували здригатись нашу імперію? Адже їхні князі Олег і Ігор стояли он там, — він простяг праву руку й показав у темряві на Перу й Галату, — під самими стінами Константинополя. Звідки цей гіперборейський вітер?

Паракимомен подивився у той бік, куди показував імператор, і щільніше закутався від холодного вітру в свій плащ.

— Але зараз там сидять не Олег і Ігор, а жінка... княгиня Ольга, — сміючись, промовив паракимомен Василь.

— Ця жінка не краща від своїх князів. Ті ішли з мечами та списами, вона ж хоче воювати словом.

— Хіба княгиня Ольга сказала щось прикре чи образливе імператору?

— Вона нічого не сказала, але запитала в мене про наші городи над Понтом та ще про Саркел, який нібито заважає Русі на шляху до Джурджанського моря. Вона завела розмову про торгівлю в Константинополі й про Клімати. Ще вона припрошувала мене й молодих імператорів разом із дочками моїми приїхати до Києва, де в неї два сини... Сфендослаф, Гузліб...

— Княгиня справді хитра й зухвала жінка, — згодився паракимомен. — Але на таку зухвалу мову в нас є відповідні слова.

— Я, як ми домовились, нічого їй сьогодні не сказав. Треба знати, що думає твій ворог, але не поспішати, вибрати слушну годину.

— Що ж, — хижо засміявся паракимомен, — княгиня одержала сповна все, що їй належало. Надіюсь, що сьогодні вона не спатиме, їй є над чим подумати і над чим замислитись. А щоб вона не спала багато днів і ночей надалі, я сказав їй, що мій імператор ще говоритиме з нею.

— Вона просила мене про це.

— Так, імператоре, вона просила й ждатиме. Це дуже вперта жінка... А вже насуває осінь, у Понті й зараз страшно, що ж буде там за місяць?..

— Ти зробив усе, як ми домовились?

— Так, імператоре, — відповів паракимомен, — все зроблено, як ми домовились. Василіки* (*Василік — посол.) наші давно виїхали до печенігів з дарами, а ті вже зустрінуть їх над морем чи над Борисфеном* (*Борисфен — грецька назва Дніпра.)...

Імператор здригнувся, бо відчув, як з моря війнув свіжий вітер.

— Я хочу спочити, — сказав він.

— Час, імператоре, час, — взяв його під руку паракимомен.

12

Паракимомен Василь провів імператора до опочивальні, побув там, поки Костянтин роздягався і лягав у ложе, постояв біля дверей опочивальні, пройшов коридорами Великого палацу, де на всіх поворотах стояли озброєні

етеріоти* (*Етеріоти — внутрішня охорона.), і повернувся у парк, де щойно був з імператором.

Великий палац тепер спав, спав весь Константинополь, червонкуватий великий місяць повільно спускався до моря, ніби також хотів спати, тихо шелестіли, навіваючи сон, кипариси, сонні хвилі стомлено бились об береги.

Тільки Василь не мав права спати. Він був паракимоменом, але разом і постільничим імператора. Коли імператор прокидався, постільничий його мусив ждати; коли імператор виходив у Золоту палату, паракимомен ішов попереду нього; коли імператор спочивав, постільничий охороняв його спокій. Він і тільки він мусив бути першим другом і помічником василевса.

А тим часом в усій Римській імперії не було, мабуть, людини, що так ненавиділа б імператора Костянтина, як його паракимомен і постільничий Василь. Саме про це він і думав, залишившись у повній самоті в саду над Пропонтидою.

Постільничий Василь вважав себе таким самим і не гіршим імператором, як і Костянтин, у них був один батько — Роман I. Костянтин був братом Василя.

Але Костянтин був імператором, його називали Порфірородним, бо він народився у Великому палаці, у Порфіровій палаті, матір'ю його була імператриця, дружина Романа I.

Мати ж Василя була рабинею-слов'янкою, що прислужувала імператору Роману, коли він був у поході в Болгарії, віддала йому тіло й душу і народила сина Василя.

Імператор Роман, обурений тим, що рабиня-слов'янка народила сина, велів одірвати його від грудей матері, перевезти до Константинополя, зробити так, щоб він ніколи не знав, хто його батько, та ще велів оскопити його, щоб він жив на світі, але не мав нащадків.

Проте після смерті імператора Романа Василь довідався, хто був його батько, і взнав правду про свою матір, яка не змогла жити без сина, втопилася у морі.

Сльоза не зірвалася з очей Василя, коли він почув страхітливу історію про смерть своєї матері. У той час він жив у Великому палаці, де на рабів дивились, як на тварин. І хоч рабиня, про яку йому розповідали, була його матір'ю, він навіки забув про неї, бо не хотів бути сином рабині.

Але він хотів бути сином імператора, де треба й де міг хвалився своєю кров'ю, пробивався по щаблях ієрархії Великого палацу, втиснувся у царські покої як безбородий* (*Безбороді-євнухи, скопці.) і довго працював у гінекеї імператриці Єлени, пізніше став куропалатом* (*Куропалат — міністр.), а ще згодом і постільничим, а в той же час і паракимоменом імператора Костянтина.

Так Василь, син імператора Романа від рабині-слов'янки, досягнув свого. Він був правою рукою, найближчим другом, помічником імператора Костянтина, його допустили туди, куди не міг зайти ніхто із смертних, — до царського ложа.

Але постільничому Василеві цього було мало.. Він заздрив імператору Костянтину, бо той був порфірородним, він ненавидів його, бо вважав, що той посів його місце, він жадав години, коли зможе одібрати це місце собі, він радий був прискорити смерть Костянтина, але не знав, на чию руку йому спертись.

Зараз постільничий Василь був неспокійний. Княгиня Ольга чомусь нагадала йому невідому матір, якої він боявся, яку зрадив і прокляв. Син рабині ненавидів слов'ян, бо, як це йому і здавалося, вони були винні в його долі. У саду над Пропонтидою постільничий Василь думав про помсту і вбивство.

13

В одну й ту ж ніч може трапитись багато подій, які, на перший погляд, нічого спільного між собою не мають, але які, проте, зв'язані, як листки на одному стеблі.

Паракимомен і постільничий Василь вважав, сидячи в парку над морем, що тільки він один не спить у Великому палаці і що, безперечно, тільки один думає про імператора Костянтина.

Але зовсім недалеко від нього, у цьому ж Великому палаці, у царських покоях, була людина, яка теж не могла заснути і так само думала про імператора Костянтина. Це була Феофано.

Спав її чоловік — престолонаступник Роман, що й цього вечора, як звичайно, дуже багато випив вина. А Феофано лежала, дивилась на місяць, що опускався все нижче й нижче до моря, і мріяла.

Перед нею проходило все її життя. Цього життя було небагато, бо Феофано мала тільки вісімнадцять літ. Але яке кипуче, бурхливе було воно!

Феофано заплющувала очі і бачила старий, наполовину схований у землі шинок її батька, до вух її, здавалося, долітав багатоголосий гамір постійних і несподіваних відвідувачів. Вона, здавалося, чула пісеньку, що завжди лунала під склепінням шинку:

Ми убогі люди, але ми найбагатші в світі...

У нас є вино, музика і жіноча ласка!

А батько її — старий, пузатий Кротир — ходив і підливав гостям вина, щоб дужче лунала пісня, щоб веселіше було людям, щоб гроші сипались до його скрині. А ще в одному кутку шинку, на помості, грає музика:

Ми убогі люди, але ми найбагатші в світі...

І поперед музик — дівчина у короткій спідниці, у сорочці з куцими рукавами, готова полюбити кожного, хто подарує їй золоту або срібну монету.

Це була вона, Феофано, що тоді називалась інакше — Анастасією, або ще простіше, як кричали п'яні, знахабнілі чоловіки, обіймаючи її стан: "Анастасо! Наша Анастасо!"

Однієї темної ночі, коли надворі лив дощ, до шинку зайшов і сів біля столу в плащі, на якому блищали дощові краплі, молодий чоловік з блідим обличчям, темними чудовими очима, гнучким станом. І сталося так, що цієї ночі молодий чоловік залишився у Феофано...

Вранці Анастасо дізналась, хто пестив її всю ніч, назвав новим ім'ям — Феофано. Вона віддавала жагу свого розбещеного тіла, пристрасть і ласку сину імператора Костянтина — Роману...

Він її полюбив. Чи любила вона його — хто знає? Але вона любила Романа як сина імператора, як божевільну свою мрію, що могла народитись тільки в хмільному диму шинку, серед падіння і розпусти, серед грошей і крові.

І, мабуть, важило тут найбільше те, що Анастасо-Феофано яку б не мала душу, а була однією з найкрасивіших жінок Візантії, а може, й землі, була тією великою грішницею, якій все прощається за її чари.

Під владою цих чар у той час, коли батько — імператор Костянтин — сидів на троні й писав трактати "Про церемонії візантійського двору" і "Про управління імперією", син його Роман пив вино у брудному шинку Кротира, обіймав Феофано і був переконаний, що імперія однієї людини цілком може вміститись у шинку, а для щастя такого імператора досить однієї Феофано.

Але якщо престолонаступнику імператора Костянтина було просторо в шинку Кротира, то незабаром цей шинок став тісним для Феофано. Вона сказала про це Романові пошепки між двома поцілунками, вона стала голосніше про це говорити, коли Роман пристрасно вимагав у неї нової й нової ласки, вона на весь голос крикнула про це, коли відчула, що буде матір'ю.

Імператор Костянтин, що все своє життя присвятив визначенню церемоніалу візантійського двору, дуже розгнівався, почувши те, що не вкладалось ні в одну з вивчених ним і записаних у книгу церемоній: син його Роман заявив, що хоче одружитись з дочкою шинкаря Кротира з Лакедемонії. Це повідомлення спочатку тільки роздратувало імператора ромеїв. Та коли Роман до цього додав, що у Анастасо-Феофано незабаром буде ще й дитина, імператор схопився за голову.

Справу полагодила сама Феофано. Вона домоглась того, що Роман провів її у Великий палац, а тут зуміла знайти шлях до царських покоїв. Прекрасна лакедемонянка впала ниць перед імператором Візантії, потім встала, подивилась на нього, і він побачив її стан, який міг бути взірцем краси, її темні, із живими вогниками очі, — таких не було, мабуть, на всій землі, її уста,

на яких, здавалося, запікся сік граната, її обличчя — ніжне, як пелюстка троянди, її тонкий ніс, що свідчив про надзвичайну чутливість дівчини, перса, руки, ноги... "Прекрасна лакедемонянка!" — подумав імператор Костянтин.

І незабаром, бо вже треба було поспішати, пізнього вечора у влахернській церкві, на околиці Константинополя, був освячений шлюб Романа і Феофано, а ще через кілька місяців, уже в Порфіровій палаті, вона народила сина Василя.

Здавалося, в цю чудову ніч, після всього, що сталось з нею, Феофано мусила спокійно відпочивати. Проте сон не йшов, вона не хотіла й не могла спати.

Дивлячись на великий червоний місяць, що крайком своїм торкався води, від чого здавалося, що далеко, на самому обрії, висять два однакові місяці, Феофано чула, як нестямно б'ється її серце, як горить тіло, розриваються груди. Все те, що вона мала, хоч насправді мала вона дуже багато, здавалося їй буденним, простим. Простою для неї була опочивальня, оздоблена мармуром, з дверима із слонової кістки, із позолоченими кадилами, з широкими ложами. У неї вже не було ніякого почуття до Романа, що близько, поруч, щось шепотів уві сні... Може, та, мабуть, і напевне, батьків шинок, пісня "Ми убогі люди...", келих вина і поцілунок незнайомого легіонера дали б їй у цю хвилину більше, ніж Великий палац, тиша його палат, царське ложе?!

Але вороття до минулого вже не було, десь далеко-далеко затихала пісня:

Ми убогі люди, але ми багатші від усіх...

У нас є музика, вино й жіноча ласка.

Тепер на обрії був тільки місяць, що складався з двох половинок: одна справжня, друга — відбиток у воді. Ці половинки швидко зменшувались — місяць заходив. І Феофано неодмінно хотіла раніше, ніж зайде місяць, вирішити, що їй треба робити.

Вона уперто думала. Коли ж на обрії залишилась тільки тоненька скибочка, Феофано вирішила — імператор Костянтин повинен померти, імператором стане Роман, вона буде імператрицею.

Коли ж місяць зайшов, Феофано тихо вийшла з кітону й рушила в сад. Там вона й зустріла постільни-чого Василя.

— Що трапилось? Чому молода василіса не спить? — запитав він, пізнавши її тонку постать.

Вона подивилась на безбороде, з блискучими очима, з хитрою посмішкою в кутиках уст обличчя, його виразно було видно й у півтемряві.

— Чомусь я не можу сьогодні спати, — відповіла вона. — У кітоні душно, болить серце, от я й вийшла сюди, в сад.

— Але імператор Роман може образитись.

— Імператор Роман спить після вечері й міцного вина так, що його й грім не розбудить. Вона подивилась на постільничого.

— Тут усі багато п'ють, а ще більше п'яніють. Скажи, постільничий, ти також багато п'єш?

— Я п'ю рівно стільки, щоб не сп'яніти, — відповів він, — бо чим більше п'ють навкруг мене, тим ясніший мушу мати розум я.

— Це правда, — сказала Феофано, — я помічаю, що ти п'єш менше від інших і, мабуть, менше, ніж хотів би сам.

— Так, — щиро згодився він, — я завжди роблю менше, ніж хочу.

— А постільничому багато хочеться?

— Ні, — глухо сказав він, — багато я не хочу, а все ж дещо мусив би мати...

— Що ти мусив би мати, постільничий?

— Я хотів би спати, — відповів Василь, — коли сплять всі, працювати так, щоб люди шанували мою роботу, та ще...

— А ще що?

— Я хотів би мати те, що мені належить.

— А хіба постільничий не має того, що йому належить? — здивувалась Феофано. — Він — найближча до імператора особа, він перший серед усіх, він, напевне, найбагатша в імперії людина... Чого ж ще бажає постільничий ?

— Що слава паракимомена й постільничого, що багатство й пошана, коли я не той, за кого мене вважають, і не такий, як хочу...

— Послухай, паракимомен, але хто ж тоді ти?

— Невже ти й досі не знаєш, Ферфано, хто я?

— Не знаю...

— Я такий, як і ти...

— Не розумію...

— Ти — дочка шинкаря Кротира, а тепер жона імператора Романа. Моя мати — рабиня-слов'янка, але батько імператор Роман...

— Почекай, то ти брат імператора Костянтина і дядько мого чоловіка Романа?

— Так, Феофано.

— І ти не любиш брата імператора?

— Як і ти, Феофано...

— Так ось чому ти не можеш спати! Тоді поговоримо, дорогий мій дядьку! Я думаю, що ми — ти і я — зуміємо поговорити...

— Вони мене зробили безбородим, і в моєму серці залишилась тільки помста.

— Коли до почуття помсти додати пристрасть, буде страшний напій.

14

Повернувшись пізньої години на монастирське подвір'я, княгиня знайшла там всіх своїх жон, слів, купців, служниць — їх привезли з Великого палацу набагато раніше, одразу після закінчення прийому в Золотій палаті й Юстиніані,

але всі вони ще не спали, ходили з келії до келії, голосно висловлювали своє захоплення, вихвалялись подарунками.

Одразу ж, тільки княгиня Ольга опинилась у своїй келії, кілька жон зайшли до неї...

— Не вемо, — запальне говорили вони, — на небі — сьми були чи на землі... онде бог з чоловіки пребуває, ми не можемо забути красоти тоя, всяк-бо чоловік, аще вкусить солодкого, після того гіркоти не приймає...

Вони розповіли княгині, хто з них який подарунок одержав у Великому палаці: купці — по 6 мілісарій* (*Мілісарії — грецька монета.), священик — 8, сли — по 12, а всі жони також по 12 мілісарій. Жони показували княгині ці золоті кружальця, на яких був імператорів знак — голова Костянтина з куцою бородою і товстими вусами.

— А тобі що подарували, матінко княгине? Покажи! Вона кивнула в куток, де на лаві лежало замотане в шовк блюдо з грішми, і вони кинулись туди, розгорнули шовк, вийняли блюдо, розсипали золоті, кинулись їх збирати.

— Чудо! — верещали вони. — Ні, немає на землі красоти такої...

— Ви ліпше вже йдіть спати! — зупинила нарешті княгиня Ольга жон, що ладні були сидіти тут і розповідати про чудеса Великого палацу до ранку.

Жони вийшли з її келії, але заспокоїтись не могли і ще довго стояли на подвір'ї, гомоніли, плескали руками.

Аж тоді, коли все затихло, княгиня Ольга покликала служницю й веліла їй запросити в келію до себе купців Воротислава, Ратшу, Кокора й кількох слів.

Вони не спали й одразу заявились. Помітно було, що вони немало й випили у Великому палаці, а проте на ногах трималися твердо.

— Сядьте, купці мої й сли! — звернулась до них княгиня, сперлась руками на стіл, подивилась на свічу, що стікала воском, на блюдо з золотими...

Потім підвела голову, обвела усіх поглядом.

— То як же, купці мої й сли? Чи бачили чудеса Великого палацу — птахів співучих, левів рикаючих і самого імператора?

— Бачили, — відповів купець Воротислав, — і вельми милувались... Там, у Золотій палаті, зібрано чудес багато.

— А навкруг пустота, тлань і мряка, — засміявся раптом купець Ратша.

— Яка пустота і тлань? — поцікавилась княгиня.

— Купець Ратша випив надто грецького вина і всує згадує про пустоту й тлань, — підвівся й заговорив Воротислав. — Проте коли почав, скажу, матінко княгине... Довго ото ми сиділи з ним на прийомі в Золотій палаті, де нас вельми частували всяким зіллям, а потім по надобі своїй вийшли з палати й пішли та й пішли. І от, по правді скажу, княгине, таку ми побачили там пустоту й тлань, що й не сказати... Адже вони все поздирали, аби ту Золоту палату прикрасити. А пішли ми навкруг неї (всякими там сіньми та переходами), а там пустота, тлань, де-не-де каганці горять, скрізь плісень, імла. Обійшли чимало, ледве до Золотої палати добрались, і всюди однаково!

Княгиню Ольгу розвеселила розповідь купців.

— То правда, — згодилась вона. — Велика Візантія багата, розумна, але пустоти й тлані в ній вистачає... Коли б це багатство нам...

— Не такі ми ниці, матінко княгине, — сказав Воротислав. — Нам аби не орди, не ця Візантія, та ще щоб пробитись з своїми товарами на схід сонця й сюди, на захід сонця, то ми б їх своїм багатством засипали... Ти б бачила, княгине, що робилось з ними днесь, коли ми викладали свої дари! Адже заніміли, такого вони не бачили й не ждали. Оце чудо з чудес! І ти добре зробила, княгине, що взяла в нас усі товари. Знай — не купила ти у нас їх, ми тобі їх подарували, і не ти давала дари імператорам — уся Русь! А вони що дали нам? По десять мілісарій кожному, а як по-нашому, то по гривні? Та я слугам своїм даю більше.

— Ось ще блюдо мені дали, — промовила княгиня. Воротислав ступив уперед, взяв блюдо, підкинув його на руці, попробував на зуб.

— Що ж, — промовив він, — наші київські кузнеці не згірше зроблять, а золото це не щире, є в ньому мідь, се реку — іржа.

— На те я й покликала вас сюди, — суворо сказала княгиня. — І ви, і я з одним їхали сюди — говорити з імператорами, укладати ряд, аби-сьми могли торгувати тут, а гречини в нас і аби я могла взяти в них науку.

Княгиня замовкла й довго дивилась на свічу, що стікала й стікала воском.

— Імператор нині не став про це говорити, але обіцяв ще раз зустрітись і тоді про все домовитись. Як бути, купці й сли, — чи ждати?

— Горе, горе з імператорами цими, — зітхнули вони. — Але що ж, будемо ждати, княгине!

15

Імператор Костянтин змусив руську княгиню вистояти кілька місяців на Суді, бо хотів якнайдужче вразити, приголомшити горду північну княгиню, показавши їй Новий Рим, велич його соборів і палаців, красу й багатство города.

Він досягнув свого. Після першого прийому у Великому палаці, відвідавши в супроводі царевих мужів святу Софію, торг між форумом Костянтина і площею Тавра, пройшовши вздовж і впоперек відому всьому світу головну вулицю Константинополя Месу, зупиняючись там, де зупинялись чиновники, і оглядаючи те, що вони хотіли їй показати, княгиня Ольга була здивована, вражена, захоплена.

Це був справді чудовий, великий город на межі Європи й Азії. Сюди сходились багатства всієї землі, цей город над Пропонтидою з його палацами, великими, оздобленими мармуром, мусіями* (*Мусія — мозаїка.) й фресками соборами будували кращі майстри світу. Тут розквітали науки, збирались вчені, лунала музика, творили художники. Тут на торзі княгиня бачила арабів з Багдада, що продавали харалужну зброю й шовк, бачила китайців, які суперничали з ними, італійців, що розпродували знамениті рукописи, вироби з слонової кістки й бронзи, оправлені в золото й срібло, бачила іспанців — торговців килимами, кельтів із заальпійських країн і з берегів далекого океану, фінікійців і єгиптян, ще багатьох людей, що прибули сюди з далекого, невідомого світу.

Імператор Костянтин, як пересвідчувалась княгиня Ольга, був багатий, він показував приклад як може жити людина, що має в своїх руках незчисленні скарби, на нього намагались бути схожими у всьому патрикії, сановники. Вони також жили, як боги на землі.

Але допитлива, хитра київська княгиня побачила в Константинополі й інше. Вона ходила з царевими мужами, слухала їх, запам'ятовувала, що бачила й чула. А бачила вона багато, око мала гостре, чіпке, чула також немало.

Коли ж біля неї не було царевих мужів, вона рушала до города з кимсь із купців своїх чи слів — людьми бувалими, тямущими, які достеменно знали цей Новий Рим і розповідали зовсім не те, що цареві мужі. Згодом, коли княгиня запам'ятала, де в Константинополі яка вулиця і як потрапити до подвір'я монастиря Мамонта, то ходила вона вдень І вечорами вже й сама, без надокучливих царевих мужів.

Тоді поряд із багатством і красою, які їй показували ретельні мужі, княгиня Ольга побачила бідність Константинополя, гидоту й бруд, які звичайно заводяться у пихатого, але неохайного господаря, побачила людей, що жили під високими стінами Константинополя в землянках, норах, а часто й просто неба і тяжко працювали на василевса і його сирклiт; жінок, у яких руки й ноги опухали від солоної води, дітей, які гризли смердючі кості, і рабів, навіки прикутих важкими залізними кайданами до хеландій.

Так в один із вечорів княгиня довго блукаїла вулицями Константинополя, пройшла вулицею Меси, довго стояла на площі Августеона, перед святою Софією, а потім тихим кроком разом з багатьма іншими людьми зайшла до собору.

Вона вже була тут вдень, і тоді собор справив на неї величезне враження, їй здавалось, що вона потрапила в справжню храмину, де людина забуває про всі злигодні життя, єднається з богом.

Уночі собор виглядав ще величніше, увесь був залитий вогнями, всюди блищали золото, срібло, мармур, оксамити. Посередині височів амвон, до якого вели прикрашені гірляндами квітів сходи, в олтарі видно було престол з

дорогоцінними шатами, за ним сяяв велетенський золотий, весь обсипаний діамантами й перлами хрест.

У соборі було тихо, чувся тільки глухий тупіт ніг, шелест одягу, покашлювання багатьох людей. Над головами угору тягнулись вісім колон з порфіру, привезених сюди з храму Сонця, й вісім мармурових зелених колон, що потрапили до Софії з Ефеса. Вони закінчувались високо вгорі мережаними капітелями, навкруг яких між мармуровим склепінням виконані були на голубому й золотому тлі композиції з му сій. Над ними ж на чотирьох величезних кам'яних підпорах лежав єдиний у світі і найбільший купол Софії, що ніби спускався на золотому ланцюгу з небес.

Тут, у соборі Софії, де все блищало золотом, сріблом, дорогоцінним камінням, цього вечора перед тисячами свічок молились Івану Хрестителю, просили його дати людям здоров'я, довгі літа, щастя.

"Там, — пригадала княгиня Ольга, — в далекому Києві і по всій Русі, в цей вечір заплітали дерева, клали вогні, співали пісень, водили танці, славили Купала, Ладу, Полеля, просили їх дати щастя й любов".

Княгиня Ольга молитовно думала про Івана Хрестителя, з трепетом згадувала Купала, і молилась їм обом. Притулившись чолом до холодної підлоги собору, вона молилась за Русь, за людей її, за синів своїх Святослава й Уліба.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

У ніч під Купала воріт на Гору не замикали. Тільки почало темніти, звідти вийшло чимало гриднів і юнаків-дворян. Не з щитами і мечами йшли нині юнаки, а разом з ними й дівчата. На головах у них були вінки, в руках — квіти.

З гучними піснями, в яких славилися Купало й богиня Лада з дітьми Лелем і Полелем, рушило слідом за горянськими юнаками й дівчатами передграддя, залунали пісні на Подолі і ген-ген далі по Оболоні.

З усіх конців йшли туди, де Почайна допливала до Дніпра. Там на широкому лузі ще завидна прибране було високе дерево — на ньому висіли

вінки, квітки, всілякі оздоби. Тільки стемніло, навкруг дерева й скрізь на лузі запалали вогнища, почалося ігрище. Залунала пісня юнаків:

Іде Купало, несе немало,

Меди і жито, прирост, присип,

Славим Купала, не спим до рана,

Не спи, дівчино, юнак — не спить!

А в цей час з другого боку озивались дівчата:

Ой Ладо, Ладо, Леле, Полеле,

Сплетемо квіти в один вінок,

Ой Ладо, Ладо, славимо радо,

Ой Ладо, Леле, Леле, Полель.

Десь грали вже й музики — пронизливо свистіли со-пілі, гули роги, торохтіли бубни.

Тепер уже скрізь понад Почайною і Дніпром горіли, як свічки, вогні, звідусіль линули музика й пісні, пристрасні голоси чулись у темряві, що стіною стояла одразу за вогнями. Веселі крики, сміх лунали навіть на плесі, скрізь по Почайні й Дніпру.

Та й як було не веселитись, не радіти: запашна, тепла ніч котилась над землею, вгорі мерехтіли яскраві зорі й сріблом мінився Перунів Шлях, квіти пахли, як росою вмиті, в далеких лугах несамовито били перепели й деркачі, між круч грала, ніби закипала від купальських вогнів, вода.

І горе було тому, хто посмів би осквернять або ганити свято великого Купала! От і цієї ночі гурт старих уже чоловіків з Подолу й передграддя, захопивши з собою чимало й молодиків, рушили до ручаю, що струмував з яру під горою, туди, де стояла церква християн. Вони посувались, як чорна стіна, серед темно-зеленого освітленого вогнями руна, зупинились недалеко від церкви, кричали всяку хулу, закочували сорочки й показували християнам тіло. А тоді почулись лемент, крики: люди старої віри кидали на церкву й людей, що

зібрались там молитись за якогось Івана Хрестителя, каміння й дрючки. І всі, хто веселився навкруг купальських вогнів, щосили сміялись, спостерігаючи, як люди старої віри воюють з Христом.

Із вікна терема княжич Святослав бачив, як ішла з Гори на свято Купала молодь, чув її веселі, запальні пісні. Пізніше побачив вогні над Почайною, але самому йому було невесело, тоскно.

Доки княгиня Ольга була в дорозі, на Київському столі з її волі мусив сидіти він, Святослав, син Ігорів. Він діяв так, як велів покон: прокидався до схід сонця, вмивався холодною водою, одягався, накидав на плечі червоне, із золотою оторочкою корзно, взував червоні, з довгими, загнутими носками хзові чоботи, клав на голову хутряну шапку із дорогим камінням, а на шию чіпляв золоту княжу гривну.

Коли княжич виходив із своєї світлиці, минав Золоту палату й спускався сходами в сіни, там на нього вже ждали Свенелд, воєводи, бояри, брат Уліб, на ганку й у дворі біля терема чулись голоси тіунів, гінців земель, огнищан.

Проте княжич Святослав одразу не виходив до них, прямував до стравниці. Слідом за ним ішли Уліб, Свенелд, воєводи, бояри. У стравниці, як годилось, Святослав клав жертву, всі мовчки ждали, поки її приймуть боги, а потім сідали до столу.

Подавала їм страви ключниця Малуша. Вона вже призвичаїлась до своєї роботи, низько вклонялась князям, тільки заходила до стравниці; носила миски, наливала вино, прибирала посуд і все робила швидко, метко і спритно.

Потім княжич Святослав ішов наверх, сідав у Людній або Золотій палаті, по праву руку від нього стояв воєвода Свенелд, по ліву — брат Уліб, близько сідав ларник Переніг, чимало воєвод і бояр стояли позад них. І княжич Святослав говорив з тіунами, приймав гінців земель, слів, якщо вони потрапляли до Києва, робив суд і правду людям.

Власне, все робив не він. З тіунами, гінцями, всіма людьми, що приходили до княжого терема в цю ранню годину, розмовляли Свенелд, воєводи й бояри, вони ж вели перемови з гінцями земель, творили суд і правду людям.

Але ж княжич Святослав мав вуха і все чув. Тіуни говорили про оскудіння княжої скотниці, бо, мовляв, княгиня Ольга багато взяла з собою, й вимагали збільшення уроків і уставів. Приходили і ставали на суд бояри, що в сварках за рольні землі, бортневі знамена й боброві гони скубли один у одного бороди, ламали руки й ноги, бились мечами, батогами, а то й просто телеснею. Княжич слухав воєвод, які хвалились, що не хтось інший, а тільки вони кров'ю й життям своїм захищають землі, за що просили пожалування.

Уже й раніше Святослав часто сидів біля матері, коли вона робила суд і правду. Але тоді він покладався на неї, — вона знає правду і покон. Та й не завжди він сидів поруч з матір'ю, бо здебільшого проводив час з Асмусом, їздив з ним десь у полі.

Тепер він мусив слухати тіунів, бояр, воєвод, і часто йому здавалось, що вони не судяться, не правди шукають, а розривають на шматки рідну землю. Кожен із них намагається вирвати собі більше, все найкраще, і в запалі своєму вони стають хижими, безжальними, такими, що аж кров бризкає в них з-під пальців.

Ці мужі ставали на прю перед ним, князем, обзивали один одного найгіршими словами, сварились і навіть тут, у палатах, мало не бились, але однаково не він вирішував їхню долю, бо вони сварились і мирились; незважаючи на всі свої сварки, стояли в'єдно, хіба що тільки вимагали, просили в князя за свої шкоди пожалування.

Проте вони були справді жорстокими й безжальними, коли доводилось судити не їх, а коли самі судили інших. Вони часто приводили на суд людей своїх — смердів, рядовичів, закупів і просто обельних холопів. Той утік від свого господаря, той потай вночі вдерся у житницю, той взяв чужого коня, той убив княжого мужа, і вони — воєводи й бояри Гори — карали оцих роб'їх, чорних людей як тільки могли, кидали в поруби* (*Поруб — в'язниця.), віддавали на поток, пограбування, прирікали на смерть. Так-бо, мовляв, велів древній закон і покон.

І княжич Святослав десницею своєю мусив стверджувати цей закон і покон, судив, робив правду, хоч часом у нього й скніло при цьому серце. Він

знав і любив древній закон і покон, який змушує воїна не шкодувати життя й стояти на смерть перед ворогом у полі, але не знав ще страхітливих законів і покону Гори.

Так у той час, коли мати їздила в далеких землях, княжич Святослав стикнувся з силою своїх мужів, силою Гори.

"Добре, — думав він, — що ця сила не може судити князя".

Набагато краще почував себе княжич, коли залишав город і їхав у поле. Довго шукати нагоди для цього не доводилось — звідти, як крик пораненої чайки, долітали й долітали недобрі вісті, звідти приходили мало не кожного дня купці, яких було пограбовано й покалічено в далекій дорозі, там також дуже часто загибали в сторожі вої — від меча, отруєної стріли, від хижої руки.

Почувши далекий клич, княжич Святослав не когось посилав, а сам з малою дружиною переїжджав Дніпро, мчав гостинцем, що вився на схід сонця, часом завертав праворуч до Переяслава й Родні, шугав вгору по Десні — до Чернігова.

Вони завзято шукали ворога. Це були печеніги, чорні булгари, загони великих орд, що блукали за Ітилем-рікою. Як таті, вони ночами скрадались у полі, підбирались до городищ і сіл, блискавицею падали на мирні хижі, грабували статки, забирали худобу, вбивали людей, а юнаків та дівчат гнали в неволю.

Не раз княжич Святослав із дружиною своєю стикався із цими ворогами їхньої землі. Він ішов по сліду, шукав їх у байраках і ярах, проходив ліси, що перетинали шлях, мчав у широкому полі, де під копитами шуміла тирса, високі могили вказували шлях, а на обрії вставало марево.

Часом це було й не марево. То, підіймаючи позад себе стовпи куряви, мчали в безвість, до Ітиля-ріки, чужинці, то вони везли з собою добра Руської землі, гнали худобу, вели людей.

Мов вітер, мов грім, що котиться і все підсилюється в безмов'ї, мчали в полі вої княжича Святослава, а попереду летів він сам — рішучий, дужий, безжальний.

І вони здоганяли орду, стикалися з нею, рубались, одбивали своїх людей, гнали хижаків далеко в поле, нищили, вбивали. І це княжич робив охоче, любо, бо захищав рідну землю, людей її.

На все життя залишилась у нього й пам'ятка про ці дні. Одного разу, наздоганяючи орду, він стикнувся віч-на-віч з її каганом. Трохи косоокий, темний, із вишкіреними зубами, каган був великий, спритний, міцний і, всю силу свою вклавши в шаблю-кривульку, накинувся на княжича Святослава.

Святослав бився з хижаком-ординцем мечем свого батька. Цей меч зробили князеві Ігореві кузнеці-умільці з Родні; був він обоямогострий, харалужний* (*Харалужний — загартований.), із золотим крижем, срібним яблуком, всипаний камінням-огнивом. Меч цей розсікав на льоту лист, дерево ніби зрізував...

Але клятий ординець все викручувався, був у нього верткий кінь, не раз і не два каган залітав до княжича з спини.

До Святослава квапились вої, що, женучись за ордою, розсипались у полі. Вони помітили небезпеку, що загрожувала князеві, й поспішали до нього. Але коли б княжич не був сміливий і дужий, вони б не встигли. Каган вкрай оскаженів, люто одбивався, налітав на нього. Один раз ударив по голові, ще раз — у груди. Та княжич втримався в сідлі й ударом меча обірвав життя кагана. Коли всі примчали, каган конав у густій тирсі. Але і в Святослава була поранена голова, перебите ребро.

Але що ці рани? На, молодому тілі все швидко заросло, все забулось, і він через короткий час знову мчав на чолі своєї дружини в полі, вечорами спочивав десь на високій могилі, слухав цікаві розповіді Асмуса, а навкруги біля вогнища сиділи вої.

Як дозвільне було їм всім у цьому полі! Десь далеко була Гора, тіуни, бояри, воєводи, десь там був брат Уліб, що з ненавистю в очах дивився на брата. Тут навкруги були тільки земля та небо, високі могили, у туманах могли спокійно спати городища й села.

І, лежачи на теплій землі, слухаючи, як десь далеко-далеко в полі перекликається сторожа, він довго дивився на зорі, а потім нібито легко злітав до них на невидимих крилах і міцно засинав.

Та чим сильніше буяла весна, чим дужче пахли трави й квіти в полі, тим настійніше в душу княжича Святослава заповзала якась тривога, неспокій. Часом бувало так, що, їдучи в полі, понад лісом чи рікою, він раптом зупиняв коня, довго дивився поперед себе, немов ждав, що от-от хтось з'явиться в холодку дерев. Часом не знати чого у нього починало шалено битись серце, йому здавалось, що він щось забув взяти з собою в дорогу, щось дуже дороге покинув у Києві. І він завертав коня, поспішав з поля до Києва, але не бачив, не знаходив там бажаного.

І все частіше і частіше мучило його безсоння в безлюдді й безмов'ї полів. Він лежав, чогось ждав, чогось бажав, серед зірок на небі починав шукати найкращі, любі оку... Він і знаходив їх — це були дві привабливі голубуваті зірки, що висіли, як сестриці, на північній удолині неба і мінились, грали, як перли.

Не маючи сили одірватись від краси їх, він хотів, як і раніше, линути, летіти на незримих крилах до них, але не міг, вії його не склеплювались, сон не приходив.

Дві зірки, як здавалося йому, світились все дужче й дужче, не він, а вони дивились на нього, кликали, манили. З зусиллям він зрештою одривав від них очі, підводився, вставав, поглядав на повите нічною імлою поле, на могилу, на схилах якої то тут, то там просто неба лежали і вже спали гридні, глибоко дихав настояним на євшані й м'яті повітрям, знову лягав і склеплював повіки...

Та через короткий час очі його розкривались і чомусь одразу ж прикипали до тих самих зірок-сестричок. І здавались вони вже не зірками, а очима — знайомими, любими, рідними...

Засинаючи, княжич Святослав намагався пригадати, чиї очі нагадують йому ці зірки?

Пережив Святослав і ще одне — смерть свого вуйка Асмуса.

Він помер, як належить воїну, — рано, на світанні, коли роса стає такою важкою, що сама сиплеться з трав, коли у полі німіє все навкруг і владує одвічна тиша, коли сонце на сході починає піднімати із-за обрію супроти ночі блискуче лезо свого меча...

На світанні Асмус почув за Россю тупіт коня й свист і одразу ж тихо, щоб не розбудити Святослава, встав, узяв з собою кількох гриднів і помчав удалину, де ще стояла ніч і колихалися тумани.

Гридні повернулись і привезли з собою тіло Асмуса. Там, за Россю, в лугах, були три печеніги. Асмус із гриднями довго гнались за ними й скарали, але один із печенігів в останню смертну хвилину натягнув тятиву лука й послав стрілу, що вцілила Асмусу в серце.

Смерть Асмуса глибоко засмутила Святослава. Коли він стояв над його могилою, то відчував, що прощається не тільки з вуйком, а з чимсь більшим, із людиною, частку душі якої він увібрав у себе й нею жив.

"Прийми його, Перуне, у свої оселі, — думав Святослав, — а коли мені доведеться прощатись із світом, то хотів би померти так, як Асмус!"

Коли вийти за древню Родню* (*Родня стояла на горі, нижче від сучасного Канева.) й стати край Княжої гори, над самим її краєм, де спіють нині хліба, буйно ростуть трави, цвітуть квіти, опадають туманами й знову пливуть над безмежними просторами хмари, — там і є могила Асмуса!

От про все це й думав княжич Святослав, стоячи в надвечірні купальської ночі біля вікна терема. І чомусь йому знову стало невесело, тоскно, чомусь захотілось залишити світлиці, де за день розпеклось стало гарячим повітря, захотілось вийти разом з усіма на луки над Почайною, когось шукати і когось зустріти.

Бажання було настільки непереможним, що княжич не витримав, одягнув темне платне, накинув на плечі корзно, непомітно залишив Гору, перейшов міст і попрямував до Почайни.

Разом з іншими дворянами на свято Купала пішла й Малуша. Ще дома, в рідному селищі, любила вона свята; холодні, але гомінкі вечори Коляди, веселі дні веснянок, заквітчану вогнями ніч Купала, п^яні від олу й медів обжинки. Маленька дівчинка у подертій сорочці стояла тоді оддалік від усіх, боялась підійти до гурту, але їй було так радісно.

Свята в Києві ще більше вабили Малушу. Тут так багато вогнів, так клично звучали пісні! І все ж вона — проста дворова дівчина, а пізніше ключниця — і на цих святах стояла осторонь, боялась влитись у гомінкий, веселий натовп, де веселились і подоляни, і діти майстрів з передграддя, і навіть боярські та воєводські діти.

Вони завжди кликали Малушу погуляти з ними. Особливо кликали, просили піти з ними на свято гридні з Гори. Та й як їм було не кликати її? Вона вже не та маленька, худенька, перелякана дівчина, що тремтіла колись у лодії, що їхала, зщулившись під щитом, на Гору.

Малуша змінилася. Коли б батько вигадував їй ім'я тепер, то, напевно, назвав би не Малушею, а знайшов якесь інше слово — тепліше, краще!

Вона витяглась, була ставна, мала тугі, пружні ноги, виразно окреслені стегна, тонкий стан, у маленьких її грудях було ще щось дитяче, але разом і достигле — жіноче, звабне. Вона мала округле обличчя з устами, що нагадували пелюстки квітки, невеликий лукавий носик, темні брови й чудове русе волосся.

Але найбільше вражали її очі — карі, глибокі, живі, що від одного холодного слова могли затьмаритись, а від найменшого сонячного променя — засвітитись. Тільки на людях ніколи вони не були смутними, але й не світилися, бо Малуша жила на Горі.

У цю ніч, наблизившись до натовпу, Малуша забула про Гору й терем, її охопило приємне збудження, вона стала в коло, що оберталось круг вогню. Разом з іншими дівчатами, міцно взявшись за руки, тікала, коли юнаки хотіли їх улоскотати. Коли ж дівчата й юнаки почали стрибати через вогні, Малуша довго боялась, вагалась, а потім скільки було сили в ногах побігла, одірвалась від

землі, пропливла над багаттям, стала на ноги, але не зупинилась, а побігла далі, щоб зробити коло і, повернувшись, знову стрибнути через вогонь...

Так вона робила не раз. Купало — великий чародійник, і той, хто приходить на його свято, ніби випиває міцного вина. Малуша також сп'яніла, зникли кудись її страх і вагання, тепер вона була, як і всі, в полоні у Купала, у вирі любові.

А хіба вона не мріяла й не думала про кохання? За тяжкою роботою у неї не вистачало часу спочити, помріяти. Та вже не раз уві сні хтось нібито бажаний і дивно знайомий приходив до неї в хлівину, не раз вона, жахаючись, прокидалась серед ночі, бо здавалося — тільки-но хтось був поряд з нею, пригортав до себе, схилявся, так близько світились, пломеніли його очі...

— Рятуй мене, Перуне, рятуй, — шепотіла тоді вона й торкалась рукою обереги — материного дарунка, богині Рожениці.

Зате тепер вона робила, як усі, і, як усі, могла дати волю душі своїй і серцю. Ще стрибок, ще один стрибок, ще один стрибок, Малушо, священний вогонь Купала очищає тіло, він наближає любов.

А коли дівчата почали заплітати вінки й пускати їх у Почайну, щоб запитати в долі, чи судилося їм мати пару, а якщо судилось, то з якої дороги, сплела вінок і Малуша. Хіба ж їй, як і всім, не цікаво було дізнатись, попливе її вінок чи потоне, знайде вона собі пару чи ніколи не знатиме любові?

Так, пустивши вінок на воду, й пішла вона понад берегом, пильно придивляючись, чи тоне він, чи пливе. Якщо ж пливе, то куди, до кого?

Вінок не тонув, він плив і плив, у пасмугах від вогнів, що грали на плесі, на воді вимальовувалось його темне коло.

І раптом Малуша побачила, що хтось невідомий з'явився перед нею, а далі схопив її за руки.

— Хто це? — сполохано крикнула вона.

— Невже ти мене не впізнала? — почула Малуша знайомий голос.

— Княжич Святослав?

— Так, це я... А чого ж ти злякалась?

— Я прийшла з дворянами поспівати й стрибати, пустила свій вінок, пішла за ним...

— То добре, Малушо... Сам Купало привів тебе сюди...

— Ой ні, княжичу... Це — нещастя, тут так темно... і я вже піду назад до вогнища. Там усі дворяни...

— Ні, ти нікуди не підеш...

— Чому, княжичу? Як же так, що я нікуди не піду...

— Так, Малушо! Сідай ось тут, на кручі, і я сяду біля тебе...

Вона сіла, бо княжич не випускав її руки. Його рука була така дужа й гаряча. Сіла вона й тому, що не могла перемогти зваби цієї неспокійної, тривожної ночі...

Якусь хвилину мовчали. До них долітали звуки купальських пісень, тихий сплеск води, чиїсь голоси в темряві, але все це було так далеко.

— Ти віриш у долю? — запитав Святослав.

— Вірю... ні, не вірю! — знітившись, відповіла вона.

— А для чого ж ти пускала вінок? Адже хотіла знати, куди він припливе?

— Хотіла.

— Отже, ти віриш у долю. Вірю в неї і я. Так мене навчив Асмус.

— Але доля, княжичу, обдурює, їй не можна вірити.

— Ні, вона не обдурює, — впевнено сказав він, — і їй вірити треба.

Випустивши руку Малуші, Святослав довго сидів І дивився на чорне плесо, немов міг там щось вчитати.

— Ти колись думала про мене? — раптом запитав він, обернувшись до неї, і вона побачила його освітлені вогнями очі й вуста. Тільки ці очі й вуста тепер не були злими, як у теремі на Горі, а такими, які вона бачила уві сні.

— Я думала про тебе, — щиро призналась вона, — і завжди боялась... Коли ти говорив, коли мовчав... і гримав на мене.

— А може, — сказав він Малуші, а більше, мабуть, собі, — може, я був суворий з тобою і гримав через те, що любив тебе?

— Ой княжичу, — жахнулась вона, — навіщо говорити такі слова, та ще в ніч на Купала? Ти робив як треба, бо сам княжич, а я роба. Хіба ж можна водночас ненавидіти й любити? — Вона знайшла силу стримано засміятись.

— Можна, — відповів він. — Коли я ненавиджу, то від усієї душі, коли люблю — то до останку.

— То ти, княжичу, разом любив мене й ненавидів?

Він сказав дуже голосно:

— Ні, тебе я тільки любив. Ненавидів їх, усіх на Горі...

— За що, княжичу, за що?

— За те, що зневажали тебе, за те, що для них ти була тільки роба... Я сварився, і кричав, і гримав на тебе за те, що ти корилась їм.

— Ні, княжичу, я не розумію, як можна разом ненавидіти і любити.

— Але ж мене ти не ненавидиш?

— Ні, княжичу, як я можу тебе ненавидіти, ти — княжич, я — роба...

— Ти знову про це... Слухай і запам'ятай, — перебив він її. — Я говорю правду. Клянусь Купалом...

У тиші, яка настала після цього і яку, здавалося, ще й заглибила ця купальська ніч, він почав:

— Слухай, Малушо! Отам, на Горі, і скрізь — на Дніпрі, у полі — мені чогось не вистачало... Спочатку я не знав, чого мені треба, перестав спати, вибирав зорі на небі, все когось ждав. А тепер знаю, що шукав, вибирав і ждав тебе, тільки тебе. Я люблю тебе, Малушо!

— Княжичу! — жахнулась вона. — Як можеш ти мене любити? Я проста дворянка!

Малуша розповіла йому про себе. Втім, що вона могла розповісти? Кілька слів про Любеч, батька й матір, ще про те, як приїхав і забрав її з собою Добриня, як він під щитом вивіз її на Гору, як взяла Малушу до себе ключниця Ярина.

— То гридень Добриня твій брат? — запитав Святослав.

— Так, княжичу, брат.

— Добрий гридень, — задоволене сказав Святослав. — Ніколи не думав, що ти його сестра.

І тут же подумав про те, що мусить зробити щось таке, щоб Добриня відчув його княжу ласку: пожалувати чимсь, дати добру зброю. Тільки Малуші княжич про це нічого не сказав, а, дивлячись на плесо й вогні, вів далі.

— А може, я й люблю тебе саме через те, — запальне говорив він, — що ти не княжна, не боярська і не воєводина дочка. Я для себе місця не знаходжу там, на Горі, я ночей не сплю, думаючи про тебе, ти для мене краща всіх на світі...

— Не говори так, не говори, княжичу Святославе.

— Та чому ж не говорити?

— Мені страшно, і я дуже нещасна, якщо ти говориш правду...

— Клянусь Перуном...

— Княжичу, якщо судилось нещастя, навіть Перун мене не захистить...

— Не зможе Перун — я захищу... Слухай, Малушо, хіба це не щастя сидіти нам разом?..

Вона подумала й навіть заплющила очі.

— Так... щастя...

— А коли я тебе обійму, поцілую?

Малуша бачила зорі над собою, але одразу вони затьмарились, згасли. Близько перед собою вона побачила очі княжича, почула його дихання, міцна, дужа рука стиснула її до болю, до крику... Проте цей біль тривав коротку

хвилину, всю істоту Малуші пронизали радість, щастя відчутої любові. Разом з Святославом, ніби на хвилях річки, Малуша попливла кудись далеко, може, і в самий вирій...

Їй здавалося, що вона спить, кілька разів вона ніби прокидалася, бачила купальські вогні, тремтливі їх відблиски на плесі, до слуху її долітали звуки пісні, але все це було так далеко. Нові й нові хвилі любовного шалу захоплювали її, підносили, несли далі й далі...

Проминуло багато часу. Вони прокинулись. Малуша була стомлена, немічна.

— Я проведу тебе, Малушо.

— Не треба, княжичу, вогні ще горять. Ніхто не повинен знати, де я була.

— Гаразд, Малушо! Але завтра ми зустрінемось, і я скажу тобі те ж саме, що й сьогодні. Де тебе ждати, куди прийти?

— Не знаю, княжичу.

— А коли я прийду через сіни в твою хижу?

— Я тебе чекатиму, княжичу. Тільки страшно, ой як страшно мені...

— Не плач, не плач, Малушо, все буде добре... Малуша пішла на купальські вогні, тонка постать її вималювалась серед трав, а там і зникла в темряві ночі.

А княжич Святослав ще довго стояв над Дніпром. Навкруг нього пливла тиха, спокійна ніч. Було темно, як це буває перед світанням. Темряву не могли прорізати навіть кволі вогні, що догорали на лузі. Найгостріше око серед цієї пітьми не помітило б, де кінчаються на обрії береги й Дніпро, а де починається небо. Яскраво світилися угорі зорі, десь глибоко внизу під кручею дзвінко плескалася вода.

Княжич Святослав був щасливий, він відчував усю велич цієї ночі, вдихав тонкі пахощі квітів, трав, води, чув пристрасну, стару, але вічно нову пісню соловів, що співали тієї ночі так само, як і сьогодні.

Щастя, безмежна радість, любов до життя обгортали його, гріли серце, живили душу. І особливою радістю була та, яку він пережив цієї ночі. Княжич Святослав почував себе найщасливішою людиною в світі, він глибоко вірив, що любить Малушу і може знайти щастя з нею.

Вогнища на лузі палали, молодь хотіла, либонь, гуляти до самого ранку. Наблизившись до вогню, Малуша одразу ж потрапила у вир пісень, криків, танців.

Але тепер вона вже не зупинилась, а швидкою ходою, скрадаючись між кущів, попрямувала до узвозу, щоб швидше дістатися на Гору, піти в свою хлівину, залишитись на самоті з своїми думками.

Раптом вона почула за собою кроки. Той, що йшов за нею, поспішав, намагався її наздогнати. Подумавши, що це, може, княжич Святослав, вона, аби тільки не зустріли їх разом на воротях, пішла швидше, мало не побігла. Але кроки позаду лунали все ближче, все чутніше.

Нарешті Малуша зупинилась, бо зрозуміла, що однаково не втече. Хтось у темному підійшов до неї й також зупинився. Вона придивилась і в червонкуватому відсвіті вогнів від Почайни побачила обличчя гридня Тура.

— Ти гнався за мною?

— Так, побачив тебе і погнався...

— Навіщо?

— Щоб тебе хтось не скривдив цієї темної ночі...

— Хто ж мене міг скривдити?

— А хіба я знаю, Малушо? Купало — великий чародійник, він часом удалий, часом п'яний. Я весь час, відколи ти тут, на Горі, чогось потерпаю за тебе...

Вони йшли поруч — Малуша легкою, нечутною ходою, він — важко, твердо, впевнено, як ходять гридні.

Тільки в словах Тура не було певності.

— І ще я боявся, — вів він далі, — щоб ти мене не скривдила...

— Чим же я тебе, Туре, могла скривдити?

— Хто знає? — відповів він. — Коли б ти була такою, як я, і коли б ти була між нами, я б тоді не боявся. А коли ти стала ключницею, опинилась у теремі, я боюсь за тебе...

Після всього, що сталось цієї ночі, їй важко було зрозуміти, про що говорить і на що натякає Тур. Але її вразили щирість і теплота цього простого гридня, що так багато вже зробив для неї й ще раз виказав свої почуття цієї ночі. Тому Малуша й промовила:

— Слухай, Туре! Та ти ж сам, зустрівши мене на Горі, казав, що коли я виїхала сюди під щитом, то буде мені честь і слава...

— Так, я говорив це...

— То невже ж ти зараз не хочеш мені честі й слави?

— Хочу!

— Помолись за менеї

— Молюсь! — зупинився він і подивився на всіяне зорями небо. — Нехай Перун дасть тобі тут, на Горі, велику честь, славу, щастя...

— Не поспішай, Туре! — сказала Малуша, помітивши, що він хоче йти далі. — Я також постою й помолюсь. Перуне, дай щастя мені і гридню Туру. Даси? Він дасть, Туре, бачиш, як нам посміхаються зорі. А тепер ходімо. Тут так темно, дай мені руку.

Він взяв її руку і обережно повів узвозом. Недалеко на тлі синього неба вже видно було міст, ворота.

— Перун кожному дає свою долю, — тихо говорив Тур. — Але в мене немає, не було ще щастя, долі...

— Не говори так. Туре, — заперечила вона. — І тобі, і мені Перун дасть однакову, щасливу долю...

Немає княгині Ольги, але на Горі все робиться, як і за неї. Покон княжого двору — це закон, усталений віками. Так було колись, так є зараз, так мусить бути довіку.

Княжич Святослав прокидається, розбуджений ударами в мідяне било на стіні. Спав він чи ні? Хто знає?! Може, й заснув, не роздягаючись, впавши на ложе. Але зараз мусить вставати. Немає в Києві княгині Ольги, на столі сидить він, Святослав, треба вставати, йти до стравниці, після того вершити з воєводами й боярами суд, їхати з ними ж за Дніпро на лови. Княжич Святослав іде в куток опочивальні, де стоїть цебро, вмивається джерельною водою, одягається, виходить.

У сінях, де червонкувате світло кількох світильників змішується з зеленкуватим промінням світанку, його вже ждуть брат Уліб, воєвода Свенелд, тисяцький Маркел, бояри Ратша й Хурс. Коли княжич Святослав спускається сходами, вони, низько вклоняючись, вітають його. Уліб ледь схиляє голову перед братом. Потім вони ідуть разом через довгі сіни, де догорають світильники, до стравниці — попереду княжич Святослав, поруч із ним Уліб, за ними воєводи і бояри.

У стравниці давно вже все готове для снідання. На застеленому білим полотном столі є хліб і сіль, корчаги з квасом, веприна й різне зело, всілякі страви. Біля столу розставлені вже важкі дубові, з високими спинками стільці.

До вогню підходить княжич Святослав. Він кидає туди від хліба, веприни, дрібку солі, виливає меду. Усі моляться за щастя рідної землі, за добробут города Києва, за княгиню Ольгу в далекій дорозі.

Тільки княжич Святослав молиться про інше — перед його очима стоять вогні купальської ночі, вінок на плесі, очі Малуші. Вогонь поглинає жертву. Мусить бути так, як замислив Святослав. Усі сідають до столу.

Тоді з дверей від кухні виходить ключниця Малуша, вона зупиняється, притуливши руки до серця, низько вклоняється.

Але, вклонившись, Малуша цього разу дуже довго не піднімає голови. А може, це тільки так здається княжичу Святославу.

Потім вона підводить голову. Стоїть напроти княжича Святослава, дивиться на нього, хоче побачити в ньому те, що жадала бачити, — любов і ласку. Але бачить ті ж самі спокійні, ніби холодні очі, чує звичайне, тихе:

— Подавай страви, ключнице!

Малуша подавала страви і боялась дивитись йому у вічі. А може, й краще, що було саме так. Бо коли б вона пильніше придивилась, то помітила б, як княжич Святослав кидає невдоволені погляди на воєвод, бояр, брата Уліба, помітила б його стурбованість, неспокій.

Так закінчилось снідання. За вікном уже сяяв день, звідти долітали людські голоси, тупіт коней. Гора оживала, кликала, вимагала. Княжич Святослав рвучко встав з-за столу, за ним підвелись брат Уліб, воєводи, бояри.

Святослав на одну мить зупинився біля столу й замислився, приклавши руку до чола, ніби хотів щось пригадати. Потім повільно пішов до дверей, а за ним і всі, що були в стравниці.

Схопившись рукою за ріжок столу, Малуша стояла і дивилась, як, оточений боярами й воєводами, вийшов із стравниці, іде сіньми княжич Святослав, Там уже ждали його інші мужі й бояри, вони вітались, приєднувались, щільніше оточили княжичів. От уже й не видно Святослава.

Холодні пальці Малуші випустили ріжок столу, Княжич Святослав устав, вийшов, так і не поглянувши на неї. А чого ж ждала Малуша? Справді, чого вона могла ждати? У княжича Святослава багато діла — зараз він судитиме людей, пізніше, як це чула Малуша, поїде з воєводою Свенелдом на лови, потім обід, вечір, ніч. Однаковим життям живе Гора — сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні.

Але не однакове життя в неї, в Малуші. Таким, як сьогодні, буде воно завтра і в наступні дні, але таким, як учора, вже не буде ніколи. Так що ж робити, як бути, як жити?

На очі набігає сльоза. Малуша змахує її рукою. Не можна плакати І Знову сльоза — і знову вона змахує її рукою. Не плач, Малко, не плач! Крізь вікно потоком вливається рожеве сяйво світанку, крий боже, хтось побачить, що

ключниця княгині Ольги плаче! От і зараз у стравнвдю заходить красуня Пракседа, щось запитує в неї, дивиться на Малушу великими своїми чудовими, але хижими й заздрісними очима. Малушо, не плач!

І вона вже не плаче. Снідання закінчене, але буде ще обід, вечеря, треба іти до комор, усе взяти, приготувати. А хіба крім того мало всякого діла? Княжий терем великий, треба скрізь прибрати — перестелити ложа, накрити столи, замести, змахнути кожну порошинку.

Малуша йде теремом, виходить у двір, прямує до комор, медуш, бертяниць, клітей. Біля пояса її брязкотить важка низка ключів. Тут ключі до всіх добр, у її руках усі багатства княгині, княжичів, всього княжого двору. Вона йде, зупиняється біля комор і хиж, що замкнені важкими замками, і починає перебирати ключі.

О, як багато в неї ключів! Ось ключ — а за ним усі коштовності княгині, ось ключ — і вона може одягти всю Гору, передграддя, Подол, ось ключ — і перед нею будуть скарби, скарби... Але вона перебирає й перебирає ключі, все не може знайти того, який хотіла б мати зараз. Вона розуміє, що полюбила княжича Святослава і без цієї любові не зможе жити. О, якби-то кузнеці вміли кувати ключі до серця людини!

Марно турбувалась Малуша, і марно вона, прибігши після довгого дня в хлівину до себе, думала, що запізнилась, Хвилювалась, що княжич Святослав не прийде, навіть заплакала.

Княжич Святослав не міг прийти до неї в хлівину, поки в теремі ходили бояри, родичі, гридні, не міг прийти й тоді, коли вступала на варту перша нічна сторожа, бо в теремі не спали.

Коли ж княжич переконався, що все навкруги заснуло, він погасив світильник у своїй світлиці, дуже тихо, щоб ніхто не почув, як поскрипують мостини, увійшов у Золоту палату, де в півтемряві тьмяно поблискували зброя й доспіхи предків, минув верхні сіни, спустився східцями в куток нижніх сіней і відчинив двері до хлівини Малуші.

Одразу, тільки Святослав переступив поріг і замкнув за собою двері, він відчув на шиї руки, тепле дихання, — о, які солодкі були уста в Малуші, яким пружним, але водночас і гнучким було її тіло, перса, ноги!..

За вікном ішла ніч, там, над стінами города Києва, робили вічні свої кола зорі, на городницях стояли сторожі й мідяними билами вели лік часу, а вони були вдвох, для них не існував час, вони пливли й пливли на щасливих хвилях любові.

Швидко збігали години ночі, кожен із них запитував себе — чи й була ця ніч, а вже на стіні сторожі дзвонили в била, вже скреготали жеравці мосту, який опускали на день, на подвір'ї лунали кроки, а далеко за Дніпром прорізувалась ниточка світанку.

4

Усім їм дуже добре в цю вранішню годину, усім по-людсьікому хочеться жити, кожен з насолодою глибоко вдихає свіже повітря, — о, як чудово пахне воно водою, травами, зіллям, — кожен милується голубим небом, рожевими хмарками, що повисли, як намистечко, на обрії, квітами, що всіма барвами грають серед безмежного зеленого руна.

Але найщасливіший, мабуть, із них у цю годину Добриня. Він не розуміє ще, що сталось з ним, як не розуміє й того, як, чому це сталось. Учора він був гриднем у княжій дружині, як сотні й тисячі інших хлопців, і думав, що ходитиме в гриднях доти, доки не наразиться десь на печенізький спис і загине.

Аж раптом на світанні покликав його до гридниці воєвода Свенелд і сказав, що він, Добриня, поїде з княжичем Святославом на лови й поведе з собою сотню гриднів. Але це було не все, — їхній тисяцький, що був при цій нагоді в гридниці, додав, що віднині, з княжої ласки, Добриня завжди водитиме сотню. Отже, він — сотенний, віднині й навіки сотенний!

Радість наповнює душу Добрині. Був би він сам — ударив би коня, з криком-гиком помчав у поле, щоб аж земля гула під копитами, а повітря розривало груди. Та й долетів би він, либонь, аж туди, де висять над обрієм хмари. Сотенний! Чуєте, любечанин Добриня сотенний!

Але мчати не можна. Стримуючи баского коня, він їде одразу ж за княжичем Святославом, інші гридні — їм взап'яіть. Так вони й їхатимуть за Дніпро, до дарниці княгині Ольги — бобрових гонів княжича Святослава.

Усі мовчать. Негоже говорити, коли мовчить княжич. А він їде, попустивши повіддя, іноді тільки, коли кінь змінить ногу або від Дніпра війне свіжий вітрець, підведе голову, подивиться навкруги замисленими очима. Про що думає княжич і чим стурбований? Чому в сірих його очах часом світиться радість, а іноді промайне й тривога?

Та хіба може гридень, а хоч би й сотенний, знати княжі думки? У князя — своє, у гридня — своє. Добриня думає про своє, він знову запитує себе: чому так сталось? Де причина?

Гарцюючи на коні за княжичем Святославом, пощипуючи час від часу тонкий вус, то попускаючи, то натягуючи повіддя, граючи списом і міцно тримаючи щит, Добриня сьогодні здавався сам собі набагато кращим, ніж учора, і, безперечно, кращим від інших гриднів. У пам'яті постали дні, коли йому не раз доводилося супроводжувати разом з іншими гриднями княгиню Ольгу, а кілька разів і княжича Святослава. І хоч тоді нічого незвичайного не трапилось, Добриня тепер знаходив, що все було незвичайним: там він перший допоміг княгині вийти з човна, там він перший підвів княжичу Святославу коня... Бач, Добрине, який ти добрий, бач, чим заробив собі честь і славу. Так вище ж голову, тугіше повіддя, сотенний!

5

Швидко минає в житті людському весна, швидко пливуть теплі й щедрі дні літа, але найшвидше пробігають дні й ночі любові...

Княжич Святослав переживав справжню весну. Він їздив, як і раніше, на лови, з дружиною своєю побував влітку за Переяславом, у Родні, їздив у ліси за Любечем.

Але тепер, де б він не був, де б не ночував у полі, де б не стояв у степу, на високій могилі, він бачив її обличчя, мріяв обняти її, впитись у тугі уста, ще раз і ще раз горіти в шалу любові.

Навіть дружина не пізнавала свого князя. Раніше він був замислений, сторожкий, неговіркий. І ніби хтось підмінив їхнього князя: на обличчі його весь час грала посмішка, рухи стали твердішими, він бив орла на льоту, сміливо йшов із списом на тура, наздоганяв у степу дикого коня.

Особливо ж він був щасливий, коли повертався з дружиною до Києва. Це бувало звичайно надвечір, коли теплом дихав Дніпро, повітря було насичене пахощами достиглих яблук, меду й квітів, десь далеко-далеко в лугах народжувалась пісня.

Напоєні сонцем, обвіяні вітрами, трохи стомлені, але дужі, мовчазні, але щасливі, перепливали вони на конях через Дніпро й Почайну, виходили на берег, обмивались у теплій воді і їхали через торг Подолом, підіймались узвозом з передграддя, мостом, що здригався й гримів під копитами коней, в'їжджали на Гору.

І знову ніч любові, чудова ніч, коли не вистачає слів, коли все навкруг, здається, оспівує і славить кохання.

А неминуче й невблаганне ходило вже близько біля княжича Святослава й Малуші, тільки вони цього не знали й не відчували.

Був місяць червен* (*Червен — липень.) — чудовий час, коли в Києві й навкруг достигали овочі й виноград, на полях пахло житом, в лісах — медом. В цьому дозвіллі, серед невимовної буйної краси цвіла й їхня любов.

Прийшов зарев* (*Зарев — серпень.), зарипіли вози, встали стовпи куряви над шляхами — багатство садів, безмежного поля, лісів плавом пливло до княжих клітей, засіків, медуш на Горі. Малуша рук не чула, підіймаючи каді, коші, діжки, цебра, у неї від тяжкої праці підгиналися ноги. Але надходила ніч — все забувалось, бо молодість не знає втоми, а любов для неї — спочинок...

А потім настав ревун, війнуло холодом над Дніпром, студена стала вода, в'яли трави й квіти на берегах, птахи летіли на південь, а в Малуші заболіло серце.

Вона не знала, коли це почалося, але ходила сама не своя. Вночі не спала, вдень не їла, зблідла, змарніла, тільки очі блищали. Правда, іноді в них спалахувала тривога.

Однієї ночі вона довго, здригаючись від ударів власного серця, ждала Святослава. А коли він прийшов, призналась.

— Княжичу любий, — несміливо почала Малуша, — не знаю, чи й говорити, але щось недобре мені... По щоках у неї котились сльози.

— Ну, чого б тобі сумувати, — спробував заспокоїти її Святослав. — Не плач...

— Мабуть, я непразна* (*Непразна — вагітна.) суть...

Вона пильно стежила за його обличчям і очима: хотіла знати, що думав Святослав.

Але прочитати щось певне на його обличчі вона не могла. Княжич Святослав чув її слова, зрозумів, що сталося, але дивився не на неї, а далеко за віконце, де високо в небі висів сріблястий місяць.

— Що ти думаєш, княжичу? Мабуть, ти тепер ненавидиш мене, я тобі тепер не потрібна?..

— Ні, Малушо, — відповів він. — Не про те я думаю, а про те, що маємо робити. І ми зробимо, все зробимо так, що буде добре...

— Але що робити?

— Не поспішай, Малушо, дай подумати, збагнути...

Наступної ночі вона була дуже неспокійна: чи прийде до неї княжич Святослав? А як і прийде, то чи буде такий, як і раніше?.. О, як нетерпляче чекала вона цієї ночі, кроків за стіною в темряві, доторку руки до клямки (вона так добре знала цей доторк!), тихого скрипу дверей, а потім — його самого, любого, єдиного.

І вона не тільки ждала, а й готувалась до його приходу — прибрала в хатині, нарвала квітів і поставила їх у череп'яному горщику біля ложа. Довго

думала, чи не може ще зробити щось приємне для княжича, — і не придумала...

Малуші довелося ждати дуже довго. Вже на Горі все заспокоїлось і заснуло, сторожі раз і вдруге вдарили в била, місяць виплив із-за Дніпра і хитро зазирнув через зубчасті городниці, але за стіною все не чути було знайомих кроків — княжич Святослав не йшов.

Відчай і страх обгорнули спраглу душу ключниці Малуші, вона вирішила, що княжич вже не прийде, і не знала, що ж їй тепер робити, як далі жити.

І коли вона вже вкрай зневірилась і подумала, що щастя й любов її минули навіки, не за стіною терема, а поруч, у дворі почулися кроки, знайома рука доторкнулась до клямки, тихо скрипнули двері...

— Малушо!

Вона вийшла з темного куточка, де стояла, притиснувши руки до серця, що розривало груди.

— Цей Уліб аки тать! Стоїть і стоїть у сінях, розмовляє з своїми воєводами та боярами. Я вже вийшов іншими дверима. Через сад...

Малуша не чула його слів, вона дивилась і дивилась на залите місячним промінням обличчя Святослава, на його очі, в яких спалахували такі знайомі їй іскринки.

Святослав теж нічого не чув, він прийшов до неї, як і колись, він прийде завтра й позавтра, він не покине тебе, Малушо!

А коли б вони прислухались, то почули б, як поруч у дворі, під деревами, пролунали чиїсь кроки. Там ворухнулась, рушила з місця жіноча постать. Зупинилась на мить і побігла.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Проминуло ще багато днів, багато довгих, безсонних ночей провела княгиня Ольга в монастирі Мамонта, аж поки змогла знову побачити імператора Костянтина.

Прилітали холодні вітри з півночі, й опадав лист з тополь, що росли під стінами города; приходили в Суд, вивантажувались і поспішали вирушати назад, до своїх земель кораблі з усього світу; з кожним днем темнішали й остигали води Суду й Пропонтиди, а Ольга все сиділа в монастирі Мамонта, ждала зустрічі з імператором Костянтином.

Часом княгиня закипала від обурення: доки ж їй тут сидіти й ждати цієї зустрічі? Чи не краще сказати купцям, іцоб вони ставили вітрила та й рушали в Руське море, до рідного Дніпра? Часом вона говорила царевим мужам, які приходили й приходили до монастиря й цікавились, як здорові княгині, що почуває вона себе зле, збирається виїжджати на Русь, бо тільки там буде їй добре.

Цареві мужі слухали, обіцяли переказати це імператору, зникали, знову приходили й кожного разу вигадували нову причину: то, мовляв, імператор Костянтин трохи занедужав, то виїхав десь недалеко у Македонію чи Фракію, то просто не має часу. Але завжди обіцяли, що от-от імператор запросить княгиню Ольгу до Великого палацу, зустрінеться з нею, матиме важливу розмову.

І княгиня ждала. Вона мусила ждати, бо мова йшла про справедливі вимоги, про добробут руських людей, про честь Київського столу. Невже ж може бути, що імператор Візантії, який щоденно приймав князів і послів з усього світу, не прийме і не говоритиме з нею — руською княгинею?

І ось нарешті, — це було через півроку після того, як княгиня Ольга виїхала з Києва, й через вісімдесят три дні після того, як руські події стали на Суді, — цареві мужі, задихаючись, прибігли до монастиря Мамонта й повідомили княгиню, що імператор Костянтин ждатиме її в неділю, вісімнадцятого жовтня.

Вісімнадцятого жовтня! Тут, над Пропонтидою, було ще тепло, але на серці в княгині Ольги холодно. Скільки днів і ночей! Що дасть їй ще одна зустріч з імператором?

І знову вони з усіма церемоніями прийшли у Великий палац, знову їх примусили ждати виходу імператора. У Золотій палаті на позолочених деревах співали птахи, гирчали й били довгими хвостами об підлогу золоті леви, а

імператор Костянтин підносився у конху* (*У конху — під склепінням.) й там височів нарівні з образом Христа.

Після того був обід. Купці й сли за окремими столами обідали в Золотій палаті, де сидів і імператор Костянтин. Імператриця ж з дочками й Феофано — у Пентакувіклії святого Павла, куди було запрошено й княгиню Ольгу.

На цей раз княгиня Ольга сиділа за одним столом з імператрицею й Феофано, розмовляла з ними, мала змогу ще раз зблизька подивитись на них. І знову, як і під час першого прийому, її неприємно вразили сухість і черствість імператриці Єлени, зухвала, підкреслено горда поведінка Феофано.

Час від часу в Пентакувіклії лунали звуки органів — тоді всі присутні на обіді мусили вставати й слухати музику. Кілька разів під час обіду до палати заходили карлики-блазні й витівники, що розважали гостей всілякими жартами, робили дивні вправи, поглинали вогонь, примушували речі зникати й знову знаходили їх, вилазили по тонких гнучких прутах аж до стелі. Перед гістьми виступив навіть чорний велетень, що міг підняти вісім чоловік.

Але, хоч все це було надзвичайно цікаво, княгиня Ольга не могла забутись. Вона думала про те, чому імператор обідає з купцями й послами, а вона — з імператрицею й Феофано; ждала й гадала, чи покличе її імператор.

І от на дверях Пентакувіклія з'явився паракимомен Василь.

Імператор Костянтин кликав княгиню Ольгу на розмову.

Була пізня осінь, але тут, на березі Пропонтиди, ще не відчувалось її дихання. У саду, де йшли імператор і княгиня, ще цвіли квіти, і терпкі їх пахощі пінили голову. Десь унизу, в темряві, глухо билась об скелі морська хвиля, вдалині за мурами тьмяно поблискував Константинополь, вгорі переливались всіма барвами зорі.

Імператор і княгиня Ольга стали на скелі над морем, і те, що відкривалось їхнім очам, можна було назвати справжньою казкою. Просто перед ними лежав голубуватий безконечний простір Мармурового моря. Високо над ним і ніби зовсім близько, від землі плив срібний, перетканий темними западинами місяць. У сяйві місяця навкруг нього померкли, зникли всі зорі,

небо там було таке ж голубе й чисте, як і море внизу. Тільки на півночі, де небо закутала темна шаль, ніби потай горіли червонуваті зорі. Від скелі, на якій стояли імператор і княгиня, аж до самого обрію море світилось, по ньому снувалась широка доріжка від місяця; але не тільки в цьому місці, а й по всьому простору моря кожна краплина його вилучала зеленкувате сяйво.

І, впиваючись тишею ночі, вбираючи в себе сяйво місяця, спочиваючи в лоні своєму, море час від часу зітхало, ніби дихало, і тоді з глибин його виникала хвиля, котилась до берега, з тихим плескотом, схожим на шепіт, розбивалась на камені і дрібними струмками, що дзвеніли, як струни, поверталась у безодню...

— Я хотів показати княгині руській красу Пропонтиди. Ось вона, — сказав імператор Костянтин.

— Я дуже вдячна імператору за увагу, — відповіла княгиня, — але за три місяці я вже доста бачила цю красу, а он там, над Перу, висить хмара, і звідти дме холодний вітер.

— Княгиня Ельга, бачу, ображається, що я так довго не міг з нею поговорити. Але ж я то хворів, то виїжджав з Константинополя... Зараз я дуже уважно слухаю княгиню.

— Так, імператоре, я довго чекала й хотіла говорити про мир і любов, які повинні бути між Візантією і Руссю...

— Хіба між нами немає миру й любові, княгине?! — нібито щиро здивувався імператор. — Наскільки я знаю, вони між нами нині є...

— Мир і любов записані в харатіях римських імператорів і князів Олега й Ігоря, що стояли колись тут, під стінами Константинополя. Але на ділі їх немає, і в тому не повинна Русь.

— Не розумію, про що говорить княгиня.

-Я говорю про те, що на сході нашої землі, на далекому Танаїсі, де проходить наш шлях до Ітиля-ріки й Джурджанського моря, Візантія збудувала свій город Саркел і перетяла нам шлях...

— Саркел?! — засміявся імператор Костянтин. — Але ж то не наш город, його збудував хозарський каган, якому ми продавали, правда, мармур і камінь, залізо й скло... Там, як я пригадую, був і наш будівничий, спафарокандидат* (*Спафарокандидат — вищий чин.) Петрона... Але, княгине, будували цей город не ми, а хозари. Так само будуємо ми городи іншим народам. Захоче Русь — ми допоможемо і їй... Звичайно, за гроші, за золото...

— Що ж! — промовила, стримуючи себе, Ольга. — Про Саркел ми будемо говорити з хозарським каганом, але ж імператори ромеїв будують городи — не тільки на Танаїсі і не тільки за золото, а й на берегах Руського моря від Істра до Тмутаракані, де стоїть Русь...

— Княгиня Ельга помиляється, — суворо сказав імператор Костянтин. — Колись, у дуже давні часи, ми, греки, прозивали Руське море Понтом Аксінським і не ходили туди, але пізніше це море стало Понтом Евксінським, і тоді багато греків оселилось над Істром, у Кліматах, у Тетрамархі, яку княгиня називає Тмутараканню.

— Я знаю, — говорила княгиня Ольга, — що в давні часи багато греків оселилось у Кліматах, і ми від тих часів маємо з ними дружні стосунки. Але в Тмутаракані, яку імператор називає Тетрамархою, і скрізь над морем були наші землі... Чому ж імперія нині посилає туди своїх людей, і не будівничих, а воїв, і чому вони нападають на наших людей і не дають торгувати з Кліматами?

— Древніх наших городів над Понтом ми не збираємось руйнувати, — сказав імператор, — і на нові землі не поїдемо.

— Але нехай вони не заважають нам торгувати з Кліматами.

— У Кліматах є свій синкліт, стратиг, протевон, Русь мусить сама домовлятись з ними.

— Ми зуміємо домовитись і з ними, — згодилась княгиня, — аби тільки нам не заважала імперія. Але, імператоре, не все гаразд у нас з торгівлею й у самому Константинополі...

— Чому ж? Адже ми торгуємо з Руссю так, як сказано у харатіях, підписаних нашими імператорами і руськими князями.

— Ці харатії написані дуже давно, а життя йде, і все змінюється. Наша земля багата суть, імператоре, багатша, ніж думають тут, у Константинополі.

— Я знаю це, княгине, і це відомо всій імперії.

— Тим паче, імператоре! Ми хочемо продавати свої статки, нам є що продати. Багато ми хочемо й купувати в Константинополі... Але хіба нам дають торгувати? Адже коли купець наш приїжджає сюди, він мусить показати свій товар єпарху, той виставить ціну... Де ж це видано, щоб не сам купець, а щоб хтось встановляв йому ціну?! У нас у Києві цього немає. Ваші купці дають ціну, діло наше — купувати чи не купувати. . .

Імператор Костянтин нібито уважно слухав княгиню Ольгу, а вона розпалювалась все більше і більше.

— Знову ж, — вела вона далі, — у Константинополі купці наші можуть купувати вино, мастики й парфуми, а от паволок, шовку та оксамиту тільки на п'ятдесят золотників кожен... Чому це так, імператоре? Я хочу не вином напоїти, а одягти Русь.

— Наші імператори, — сказав уперто Костянтин, — уклали ряд з князями руськими про торгівлю, і я не бачу потреби змінювати його.

— Отці наші думали, що договори їхні будуть виконуватись. . .

— Я подбаю, княгине, щоб вони виконувались, — сухо сказав імператор, — але чому Русь не виконує договорів?. .

— Про що говорить імператор?

— Я говорю про те, що ще за імператора Лева Премудрого патріарх Фотій встановив на Русі християнську митрополію, але вже сто літ Русь і князі її не приймають цієї митрополії. . .

— Я християнка, — сказала княгиня Ольга.

— Я знаю, і тим більше дивуюсь.

— Це не дивно, — запально промовила княгиня, — не токмо я, багато християн вже є на Русі. Є у нас і храми, і священики. Але Русь не хоче бути під патріархом константинопольським.

— Чому?

— Мабуть, тому, чому й болгари-християни не коряться патріархові константинопольському, а мають свого патріарха. Ми, імператоре, дуже любимо і бережемо закони наших батьків. І хоч змінюємо ці закони, але це знову закони наші, свої. Руські люди не терплять нікого над собою, вони не вміють бути рабами...

— Та невже ж християнство — це рабство?

— Я християнка і знаю, що християнство — це не рабство. Але бути під патріархом константинопольським — це все одно, що бути під імперією.

— Княгиня Ельга дуже одверта і гостра на слові, і дуже шкода, що не хоче мати мене хрещеним батьком.

— Так, імператоре, я хрещена суть презвутером болгарського кагана Симеона... Але хіба немає шляхів, щоб поріднити Візантію і Русь?

— Про які шляхи говорить княгиня?

— Імператор, дай боже йому здоров'я, має кількох дочок... Я ж маю двох синів, і з них старшого Святослава. . . Княжич Святослав зараз на порі, скоро посаджу його на Київському столі. . . А що, коли б київський княжич Святослав породнився з імператором Візантії?

— Він еллін* (*Ромеї називали еллінами всіх нехристиян.), язичник. . .

— Так, він язичник! Але ж юдеї, хозари — і ті родичі римських імператорів.

— Ті імператори римські, — відповів Костянтин, — що ріднились з хозарами, мають анафему, я ж хочу мати не анафему, а життя вічне. . .

— Шкода, імператоре! Колись княжич Святослав побуває в Константинополі і імператор пересвідчиться, який він справедливий, сміливий. . .

З невеселими думками залишала княгиня Ольга Великий палац імператорів ромеїв. Вийшла вона з покоїв Костянтина пізньої години. Увесь почет її ждав у Орології й, очевидно, трохи непокоївся.

Темними вуличками, майданчиками, де височіли стрункі кипариси й дзюркотіли фонтани, довгими лункими переходами, оточені сановниками, царевими мужами, охороною, пройшли вони мовчки до воріт Великого палацу, попрощалися, сіли у колісниці й поїхали через широку площу, а далі вулицею Меси.

За той час, поки вони були в палаці, погода змінилася. Над Золотим Рогом і Галатою повисла чорна грозова хмара, час від часу в ній спалахував вогонь, глухо гуркотів грім, до землі летіли, били сліпучо-білі гострі блискавиці.

У такі хвилини видно було весь похід, що мчав вулицею, — візників, коней, які боязко ворушили головами, княгиню, її супутників, що, вчепившись за поручні, намагались не випасти з колісниць.

— Ну як? — один тільки раз запитала княгиня Ольга в своїх родичок і боярських жон. — Такого чуда ми не бачили? Красоти тоя не забудемо?

Жони мовчали. Чудес і краси Константинополя немов і не бувало, цієї ночі у Великому палаці вони побачили щось інше.

Вони їхали вулицями Константинополя дуже довго, перед ними з обох боків у півтемряві виникали й тікали назад будинки, кипариси, пам'ятники й колони. Скрізь було порожньо, вряди-годи тільки зустрічались їм нічні сторожі, де-не-де у вікнах теплілись схожі на світлячки вогники.

Княгиня Ольга не бачила всього цього, не дивилась на примарний нічний Константинополь. Гірка образа, біль, злість стискували її серце, рвали груди.

2

Історики різних часів і різних народів витратили гори паперу й ріки чорнил, описуючи, як літа 957-го княгиня Ольга на лодіях з купцями своїми їхала до Константинополя, які дари везла вона з собою, як приймали її імператори і що говорили з нею. Думали ще й про те, в які дні імператор Візантії її приймав — дев'ятого вересня і вісімнадцятого жовтня чи в якісь інші? Зрештою вони прийшли майже до одностайної думки, що імператори приймали княгиню Ольгу вдруге вісімнадцятого жовтня, бо тільки літа 957-го неділя припадає на вісімнадцяте жовтня. А чи приймали імператори княгиню Ольгу

вперше дев'ятого вересня, чи в якийсь інший день — про це сперечаються ще й досі.

І чомусь ніхто з них не замислився над тим, а що ж робила княгиня Ольга після другого прийому в імператорів? Питання це може видатись комусь смішним, може, хтось з істориків відповість на нього словами літописця: "Повернулась до Києва і, ображена імператорами, сказала: "Ти також постоїше в мене на Почайні, якоже аз в Суді..."

Та це не буде відповіддю на питання, бо справді, що ж робила княгиня Ольга після ночі вісімнадцятого жовтня, коли її прийняв вдруге і востаннє імператор Костянтин? Повернулась до монастиря Мамонта, заснула та й поїхала до Києва? Коли? Адже було вже вісімнадцяте жовтня. Руським морем навряд чи можна було їхати. Там у цей час ревло таке, що від лодій і трісок би не лишилось. Про Дніпро й думати не доводилось, бо до нього треба було ще добратися. А коли б вони й добралися, то побачили б там тільки кригу. Син княгині Ольги Святослав їхав через п'ятнадцять літ після цього на лодіях до Києва, виїхав не вісімнадцятого жовтня, а в липні, і не з Константинополя, а з гирла Дунаю, та й не міг доїхати, а замерз з лодіями в гирлі Дніпра, на узлучині моря...

Ні, питання про те, що робила Ольга після ночі вісімнадцятого жовтня літа 957-го, немарне, і відповісти на нього треба.

Коли колісниці, на яких везли княгиню Ольгу та її почет з Великого палацу, зупинились біля монастиря Мамонта, всі встали, гуртом пішли в ворота, зупинились на вимощеному каменем дворі. Родичі княгині, маючи намір поговорити між собою, вклонилися їй і швидко пішли до своїх келій. Мовчала якийсь час, кутаючись у своє корзно, щоб захиститись від вітру, княгиня Ольга, а потім сказала, звертаючись до купців:

— Ви одразу зайдіть до мене...

Через короткий час вони зібрались в її келії. Там горіли дві свічки, що освітлювали убогу монастирську обстановку: стіл, кілька лав, сірі кам'яні стіни, вузькі віконця, через які долітав шум вітру й стогін розбурханого Суду.

Княгиня встигла переодягтись і була в звичайному своєму одязі, з темною пов'язкою на голові, і це ще більше підкреслювало її бліде, стомлене обличчя, пересохлі, спраглі уста.

Сівши на лаві біля столу, княгиня прислухалась, як шумить вітер за вікном і як стогнуть хвилі на Суді, стурбовано хитнула головою і почала:

— Не лиха хотя, а заради добра й тиші землі Руської їхали ми сюди з бременем тяжким, везли дари достойні, дали їх імператорам, говорили про потреби наші і все зробили по надобі...

На хвилину княгиня замислилась, пригадуючи, як кілька місяців висиділа на Суді, як довго добивалась і нарешті побувала у Великому палаці.

Надії? На що вона надіялась, чого сподівалась? Ні, давні князі руські Кий, Олег, Ігор, що ходили до ромеїв не з подарунками, не з ласкавими словами, а з мечами і з списами, добре знали, за що й для чого йдуть вони проти Візантії.

Лукаві, хитрі ромеї й імператори їхні, брехливими словами вони завжди намагались обдурити й приспати руських князів і всіх руських людей, присягались Христом, але самі Христа в серці своєму ніколи не мали.

Марні розмови, що імператори ромеїв згодні жити в дружбі й любові з руськими людьми. Ці імператори, як павуки, висмоктують всі сили з Єгипту, Азії, Європи, мріють вони про ще більше — прагнуть підкорити Русь.

О, як добре відчувала тепер княгиня Ольга ненависть ромейських імператорів до Русії Здригаючись всім тілом, чуючи, як кров закипає біля серця, згадувала вона тижні, коли сиділа на Суді, згадувала обидва прийоми у Великому палаці, де її почет всіляко принижували й зневажали, пригадала й останню розмову з імператором Костянтином.

— Вотще їхали ми до Цареграда, — сердито повела вона далі, — ліпше бих не були тут, бо що хотіли — не зробили, що шукали — не дістали, добра й тишини — не здобули. Днесь я знову говорила з Костянтином, та що це була за мова? Велику гордість взяли імператори, двоєручать, про любов говорять — пагубу нам чинять, потай діють, чорні їх помисли й замишляї...

І за цими словами сли й купці Руської землі відчули глибоку образу княгині, що була й їхньою образою, увесь біль її, що був також і їхнім болем.

— Але що маємо тепер робити, сли мої й купці? — запитала княгиня Ольга й оглянула їхні обличчя. — Адже Костянтин змусив нас три місяці сидіти на Суді не токмо щоб вразити честь і гординю нашу, а паче щоб у безвихідь завести. Скажіть мені, купці, — звернулась вона до них, — чи можемо нині лодіями їхати до Русі?

Купці мовчали, і в цій тиші ще дужче стало чути, як шумить за вікном вітер, як реве Суд... Княгиня ж пригадала тиху, спокійну ніч на морі Руському, коли вона їхала сюди і коли стерновий Супрун говорив їй:

"Страшне Руське море восени, княгине...

— Не прийме нас нині Руське море, — встав з лави й сказав Воротислав, що на своєму віку багато разів ходив до Константинополя. — Розкидає наші події, потопить, поб'є об каміння... Буремне, страшне Руське море восени, княгине, — повторив він ті ж самі слова, які вона чула колись від Супруна.

— А коли б ми доїхали до Білих берегів, — все ж запитала княгиня, — тоді що?

І знов відповів той самий купець, а його підтримали й інші купці й сли:

— Рятуй боже, матінко княгине, встигнути за місяць на Білі береги... Там стоятиме вже крига, лодії наші вмерзнуть, до Києва-города нам не дістатись, бо херсоніти коней не продадуть. А печеніги, либонь, уже чатують на нас... Рятуй боже!

Суворе було обличчя в княгині Ольги, вогні свічок відбивались у її очах.

— Так от затим три місяці тримав нас Костянтин на Суді... — сердито сказала вона. — Ні, не токмо честь і гординю нашу хотів би вразити імператор, смерті нашої на Білих островах він прагне...

— Матінко княгине, — залунало тоді вже багато голосів, — відколи їздимо з Києва в греки, так і допреж було: стоїмо на Суді — тяжка гостежба наша, в море йдемо — не чуємо душі.

— Ну, заждіть, — зі злістю промовила й подивилась на вікно княгиня, — приїдете ви до Києва, постоїте в мене на Почайні, якоже аз на Суді...

Але що важили ці слова княгині Ольги не в Києві, на Почайні, а тут, у чужому, ворожому Константинополі, в монастирі Мамонта над Судом?

— Мусимо щось робити, — сказала княгиня, — а я вже багато днів думала й бачу, що їхати нам треба не морем...

У келії все завмерло...

— Якщо імператор хотів нас вирядити в море нині, в жовтні, — вела далі княгиня, — то нехай їде туди сам... Ви ж, купці мої й сли, продайте лодії тут, на Суді, купуйте коні й колісниці, і поїдемо ми на Русь через землю Болгарську.

— Наші лодії вони з руками вирвуть, — загомоніли купці й сли, — коні й колісниці придбаємо на їхньому торзі, а шлях через Болгарську землю нам відомий. Ходили ним не раз.

— Так і робіть, — закінчила княгиня Ольга. — Побували ми у Візантії, поїдемо ще й до Болгарії. Не знайшли щастя тут, пошукаємо його в іншому місці.

Проте княгиня Ольга не сказала, якого саме щастя хоче вона шукати.

3

У Великому палаці пильно стежили за кожним кроком княгині Ольги, й тому там одразу дізнались, що київські гості не вимагають ні місячного, ні слябного, ні вітрил і харчів у дорогу. А натомість продають на Суді свої лодії, на торзі в Перу купують коней і колісниці. Імператор Костянтин сам викликав єпарха города Льва, довго розмовляв з ним, цікавився, яку ціну правлять київські гості за свої лодії, скільки коней і колісниць бажають купити.

— Вони правлять за свої лодії дуже високу ціну, — відповідав єпарх, — але наші купці виривають їх з рук: у Константинополі знають, що ці лодії з дуба вічні й дуже зручні. Що ж до коней і колісниць — гості не скупляться, платять за них, скільки запитують, тільки хочуть, щоб коні були дужі, а колісниці зручні.

— Київська княгиня вельми обережна й хитра, — сказав імператор Костянтин паракимомену Василю, коли єпарх пішов з палацу. — Зрозуміло, вона вертатиметься в свою землю не морем.

— Шкода, — зітхнув паракимомен. — До печенігів уже давно виїхали з великими дарунками наші посли, і, я певен, ті добре б зустріли княгиню.

— Звичайно, шкода, що вона їде не морем, — зітхнув і імператор. — Я також був певен, що, побачивши Константинополь, вона вже не побачить Києва. Проте, Василю, мене турбує не те, що княгиня нас перехитрила, а те, що поїде вона на Русь через землю проклятих болгар, що гризуть сирі шкіри.

— О василевсе! — вигукнув паракимомен. — Доки дочка імператора Льва сидить у Преславі поруч із кесарем Петром, ми можемо бути спокійні за Болгарію...

— Коли б київська княгиня мала справу в Болгарії тільки з кесарем Петром, я був би спокійний. Не він, так василіса Марія нам завжди допоможе. Але не тільки кесар є в Преславі, є там і бояри на чолі з Сурсувулом, на заході Болгарії стоять непокірні коміти* (*Коміти-управителі областей в Західній Болгарії.).

— Я думаю, що раніше, ніж колісниці київської княгині приїдуть до Преслави, туди повинні прибути наші василіки з багатими дарунками...

— Саме про це я хотів тобі сказати, — згодився імпе ратор. — Що ж, ми ще раз відправимо посаг василісі Марії.

— Цей посаг, — важко зітхнув паракимомен Василь, — який ми посилаємо кожного року, коштує нам дуже багато. То ми даємо посаг василісі, щоб Болгарія не браталась з уграми, то платимо їм за те, щоб вони зреклись печенігів. А скарбниця наша не така вже багата.

— Краще взяти з скарбниці останні соліди й кинути їх псам-болгарам, — промовив імператор Костянтин, — аніж ждати, поки вони накинуться на нас і покусають... А зараз я згоден віддати й всю скарбницю: не з уграми чи печенігами можуть побрататись болгари — з русами. А Болгарія і сукупно з нею Русь — це смерть для Візантії. Константинополь уже бачив під своїми стінами

військо кагана Симеона і князя Ігоря. Наша імперія врятувалась тоді тільки чудом. — Імператор Костянтин замислився й додав: — Доки ми сваримо між собою Болгарію і Русь, у Константинополі можна сидіти спокійно. Якщо ж вони, крий боже, зуміють зв'язатись і з'єднатись, нам не встояти навіть за мурами Юстиніана... тож не треба шкодувати ні грошей, ні зброї, ні людей. Ми мусимо сварити їх, розділяти і владувати.

Це говорив уже не той імператор Костянтин, який так лагідно, спокійно розмовляв у Великому палаці з київською княгинею Ольгою. Щось хиже, люте було в його обличчі й очах, пальці рук щосили стиснули посох.

— Я розумію, що тебе турбує, Василю, — закінчує він. — Гроші, гроші! Так, у імперії в нас зараз дуже важко, податки, які ми накладаємо, дуже великі. Ти говориш, що скрізь починаються повстання. Знаю! Але що поробиш, імперія — велика, імперія — міцна, і той, кого вона захищає своїм знаменом, мусить за це платити. Хлібом, грішми, кров'ю!..

Тієї ж ночі у саду над Пропонтидою, там, де розмовляли Імператор Костянтин і княгиня Ольга, але набагато пізніше, коли вже заснув увесь Великий палац і коли в своєму ложі спав імператор Костянтин, сталася ще одна зустріч і ще одна розмова, тільки ніхто її не чув.

Що паракимомен Василь не міг спати в цю пізню годину ночі і опинився в саду над морем, було не дивно — як постільничий, він мусив вартувати, коли спочивали імператори.

Дивним було те, що саме в цей час і саме в цьому місці саду опинилась Феофано. Хто-хто, а вона мала право і повинна була б спати, спочивати поруч з чоловіком — молодим імператором Романом.

А все ж вона не спала і вийшла в сад, довго стояла в одній із його алей, помітила в кінці її темну постать людини й одразу прикипіла до кипариса. Довго ждала й напружено прислухалась, поки постать наближалася до неї, чула кроки, дихання, а тоді раптом ступила вперед, прошепотіла:

— Я тут, Василю... Жду!

Вони зійшли з алеї в тінь. Там стояла лава, їх ніхто не міг бачити.

— О, якби ти знала, Феофано, — сказав, сівши на лаву, паракимомен, — як мені важко...

— Чому? — нахилившись до нього, спитала вона. Десь над Галатою бив грім, і луна його з виляском котилась над морем. У відсвіті блискавиць Феофано побачила перекошене від муки, сухе безбороде обличчя постільничого.

— Вони з мене зробили напівлюдину, — шепотів він. — Я маю голову, серце, але в мене мертве тіло...

— Невже ж у тебе нічого не лишилося?

— У мене залишилась помста, — вирвалось у нього. — Коли я досягну свого, може, тоді заспокоїться моя душа... .

— Коли ти досягнеш свого, — підбадьорила вона його, — тоді ти захочеш жити, в тебе з'явиться бажання...

— Ти говориш правду?

— Так, Василю! І бажання, і пристрасть...

— Ти принесла, що обіцяла?

— Так. Оці порошки з Єгипту діють дуже повільно, але невблаганно, — кінець, смерть!

— Дай мені!.. Скільки їх тут? Два? Ти говорила, що буде три...

— Третій я залишила для себе... Але я дам тобі його, коли буде потрібно...

4

Дуже швидко, набагато раніше, ніж туди могла прибути з почтом княгиня Ольга, у столиці Болгарії Преславі з'явились василіки імператора Костянтина.

Дивним було те, що, з'явившись до Преслави, вони не добивались на прийом до кесаря — василевса Болгарії Петра, а, попросивши, одразу були прийняті дружиною Петра василісою Іриною.

Василіса Ірина мала грецьке ім'я Марія, була дочкою імператора Христофора, онукою Романа Першого Лекапина і, нарешті, дружиною болгарського кесаря Петра.

Появі василіси Ірини в Преславі передувало багато подій, бо відколи на вузькому півострові над Пропонтидою й Судом з'явився Новий Рим — Константинополь і Візантія — між ним і болгарами, що жили на Балканах, протягом століть точилися жорстокі війни. Не Болгарія хотіла скорити Візантію — ні. Слов'янські племена й болгари, що ослов'янились між ними, жили на Балканах споконвіку, набагато раніше, ніж Візантія. Вони гадки не мали іти чи тим більше поневолювати Візантію, але Візантія завжди хотіла поневолити Болгарію й знищити.

Уже імператор Костянтин Четвертий Погонат воював з болгарами, але перемогти їх не зміг. Воював пізніше з каганом Тервелем Юстиніан, воював імператор Костянтин П'ятий. Це імператор Никифор Перший залив кров'ю всю Болгарію, спалив її столицю Плиску.

Але болгари не скорялись Візантії. У відповідь на жорстоку розправу Никифора каган Крум зібрав велике військо, підняв усю Болгарію, оточив військо Никифора, знищив його, а з черепа імператора велів зробити келих для вина...

Особливо ж ненавидів ромеїв і люто мстив їм за всі їх злочини і вбивства каган Болгарії Симеон. Все своє життя він присвятив боротьбі з римськими імператорами, усе своє життя він і попліч з ним його зять болярин Георгій Сурсувул вели болгар на Візантію. У цій боротьбі каган Симеон мав своїм спільником і київського князя Ігоря. То Симеон, то Ігор чіпляли свої щити на воротах Царевого города.

І каган Симеон досягнув свого: він довів, що й невеликий народ може перемогти у справедливій боротьбі проти хижої імперії.

Сам каган Симеон був високоосвіченою людиною, знав мови, вивчав багато наук, наповнив палати своїх теремів книгами, творами мистецтва, сам залишив для наступних поколінь ряд творів, перекладав на болгарську мову кращі твори тогочасного світу, також і грецькі.

Але він ненавидів тих греків і їх імператорів, які протягом століть поневолювали Болгарію, які хотіли загарбати у цього невеликого народу його багатства, мріяли після скорення Болгарії посуватись далі — на північ і схід.

У численних битвах болгари незмінно громили війська ромеїв. І хоч імператори нахвалялись, що їм допомагає бог, але на цей раз і бог допомогти їм не міг, бо болгари боролись за своє життя й існування, а у імператорів було наймане військо.

Із своїм військом каган Симеон бив ромеїв під Адріанополем, підкорив собі Солунську, Драчську й Адріанопольську феми* (*Феми— області.) Візантії, військо його стояло під самими стінами Константинополя, вийшло до Босфору.

І тоді каган Симеон оголошує себе кесарем болгар і греків, болгарські єпископи проголошують болгарську церкву незалежною від константинопольського патріарха й обирають свого, болгарського, патріарха, а сам Симеон готується до нового походу, щоб добити імператорів.

І саме тоді, коли кесар Симеон готувався остаточно розгромити імператорів і навчити їх поважати інші народи, він перед своїм палацом падає мертвий з коня. Отрута? Може, й так. Хто? Це було таємницею Константинополя.

Георгій Сурсувул, головний болярин, зять і щирий друг Симеона, повів військо нового кесаря — сина Симеона Петра — до Константинополя. Уже коні мчали в Фракії й Македонії, уже близька була перемога...

Але раптом військо болгар зупиняється. Імператори шлють молодому кесареві Петру багату дань, а той її приймає. Далі кесар Петро оголошує, що він одружується з дочкою імператора Христофора Марією, а ще невдовзі кесар прибуває до Константинополя, стоїть перед престолом у церкві на Влахерні, яку палив батько його Симеон, одружується з Марією, їй навіть дають нове ім'я — Ірина, що означає — мир. Імператори обіцяють надалі мати мир і любов з болгарами, ще обіцяють імператори кожного літа давати василісі Ірині посаг — дань для Болгарії...

Василіса Ірина радо приймала в своєму кітоні василіків із Константинополя.

Це вже була не та стрункa, ставна, гнучка, як кипарис, гречанка, що чарувала у вісімнадцять літ серця багатьох і так полонила молодого кесаря Болгарії Петра, що той забув заповіт отця, продав свій народ і зрадив вітчизну.

Василіків із Константинополя приймала тепер підстаркувата жінка, з високою шиєю, довгими руками, негарна, до того ж ще й хвора, бо василіса Ірина страждала у цій гірській країні від вола* (*Воло — (хвороба) зоб.).

Але вона була й лишилась грекинею — розмовляла тільки грецькою мовою, читала книги, написані в Константинополі, дбала, щоб у Великому палаці кесарів Болгарії все нагадувало Константинополь.

Часом це виглядало трохи смішно. У Великому палаці в Преславі, як і в Константинополі, була своя Магнавра, Орологій, Левзіак, іподром, бані, кітони, все тут також блищало мармуром, золотом, сріблом. Проте все це було якимсь дрібним, недорозвиненим, як листя на дереві, що росте на голій скелі.

За тридцять літ, які василіса Марія провела в Преславі, вона домоглась того, що тут було заведено порядки візантійського двору. Тут, як і у Великому палаці, кесаря прозивали василевсом, а її василісою, їх оточував синкліт, що день і ніч славословив василевсів, цей синкліт одержував від кесаря щедрі дарунки, володів Преславою, а по всій Болгарії кметі* (*Кметі — управителі фем, областей.) й топархи* (*Топархи — військові начальники.) намагались робити все так, як і в Преславі. І тепер, коли василіки імператора Костянтина потрапили до кітону василіси Ірини, вона приймала їх, як і в Константинополі, а може, ще й сердечніше, тепліше, розпитувала про життя у Великому палаці, цікавилась, як живуть її брат і сестри.

Звичайно, василіки найперше дали василісі свої дари. То були коштовні паволоки, вироби з кості й емалі, золота зброя — меч, щит, шолом, вина й пахощі з полуденних земель, золото й срібло в злитках і в монетах з зображенням імператора Костянтина.

Василіса Ірина просила передати імператору Костянтину її найщирішу подяку за ці дари — черговий посаг. Паволоки вона візьме собі й роздасть

придворним жінкам, щоб вони були одягнуті, як і в Константинополі, зброю й вино василіки нехай подарують кесареві Петру, золото й срібло вона використає на Великий палац Преслави.

Василіки розповіли й про те, що змусило їх у негоду добиватись до далекої Преслави.

— У нас в Константинополі увесь час була київська княгиня Ольга, — сказали вони василісі Ірині.

— Що ж треба було цій північній княгині в Константинополі? — одразу зацікавилась вона.

— О, північна княгиня дуже хитра, — відповіли василіки. — Вона хотіла б мати багато всіляких пільг... Більше, ніж її сусіди, а так само й Болгарія...

— Що ж саме хотіла ця княгиня? — стиснула уста василіса Ірина.

— Вона б хотіла, щоб її купці без обмежень торгували в Константинополі, лютувала, що ми допомогли хозарам поставити город Саркел на Ітилі-ріці, дивувалась, що імператори породичались із хозарськими каганами, й, помітно, була б не від того, щоб син її Сфендослав одружився з однією із дівиць царського роду...

— Ото! — засміялась василіса Ірина. — Північна княгиня добре знає, чого хоче, а хоче вона немало, Поріднитись з імператором ромеїв, женити Сфендослава на одній із василіс?! Надіюсь, імператор Костянтин відповів цій еллінці як належить?

— Імператор Костянтин провчив північну княгиню, кілька місяців тримав її з послами в монастирі Мамонта, потім прийняв і вислухав. Але він нічого не дав і не пообіцяв. Що може бути спільного між богоспасенною Візантією й нехрещеною Руссю?

— Ха-ха-ха, — довго сміялась василіса Ірина. — Кілька місяців у монастирі, а потім одмова! Це схоже на імператора Костянтина, він добрий політик.

— Але, — продовжували василіки, — княгиня Ольга, поскільки розмова з імператором Костянтином нічого їй не дала, вирішила їхати і вже їде додому через Болгарію...

— Через Болгарію? — щиро здивувалась василіса. — А що їй тут, у нас, треба?

— Саме через те ми й приїхали сюди, — разом відповіли василіки. — Наскільки ми розуміємо, княгиня Ольга, дістався одкоша в Константинополі, мріє і хоче нав'язати Болгарії те, що вона хотіла б нав'язати Візантії...

— Ха-ха-ха! — знову довго сміялась василіса Ірина, від чого її воло, груди й все огрядне тіло часто здригались. — Ну, скажіть, яка любов і дружба може бути у нас з Руссю?

— Хто знає?! — відповіли василіки. — У минулому каган Симеон і князь київський Ігор, що братались між собою, зробили Візантії дуже багато зла. Каган Симеон тоді ж, як нам добре відомо, послав на Русь чимало своїх священиків, дав їм книги, а багато русів ходили сюди, в Болгарію... Ще б пак, один одного вони розуміють, у них однакові звичаї...

— Годі! — крикнула василіса Ірина. — Того, що було в Болгарії за кагана Симеона, більше ніколи не буде. Болгарія тепер така, якою її хоче бачити Константинополь. — Василіса Ірина закінчила: — Нехай княгиня Ольга приїжджає до Преслави, ми приймемо її тут, як і в Константинополі.

6

Кесар Болгарії Петро довго розмовляв із старшим болярином, або, як його часто називала василіса Ірина, паракимоменом Георгієм Сурсувулом.

Старий був болярин Сурсувул, посивіло волосся на його голові, глибокі зморшки на чолі, великі сиві брови низько нависали над гострими темними очима. Тільки довгі вуса чомусь мали свій давній темний колір.

Проте болярин Сурсувул все ж зберіг змолоду стрункість постать воєводи, очі мав гострі, допитливі, сповнені неспокою, тривоги.

— У покоях василіси знову гості з Візантії, — сказав сердито він, зайшовши до світлиці кесаря.

— Знаю, — спокійно відповів кесар Петро. — Що ж, це непогано. Вони привезли посаг василісі — дань.

— Що нам та дань? — незадоволено махнув рукою Сурсувул. — Кістки з царського столу... Але привезли вони не тільки дань, а й звістку про те, що до Преслави незабаром приїде київська княгиня Ольга.

— І це знаю, — сердито вже процідив кесар. — Що ж, нехай приїздить, наші шляхи й на схід, і на захід сонця відкриті.

— Я думаю, — заперечив Сурсувул, — що княгиня Ольга не тільки проїде через Болгарію, а й зупиниться в Преславі. Якщо ж вона не думає цього робити, то, може, кесарю, ми подбаємо, щоб вона тут зупинилась, і поговоримо з нею?

Кесар Петро звів брови й здивовано поглянув на свого старшого болярина.

— А чого б це я став просити, щоб княгиня Ольга зупинилась у Преславі, а тим більше говорила з нами? — запитав він у нього.

Болярин Сурсувул відповів не одразу, а подумав, щось згадував, щось зважував, і хмаринки сумнівів, здавалося, пробігали по його обличчю.

— Кесарю Петре! — нарешті сказав він. — Я хочу сьогодні говорити з тобою одверто й прямо, як говорили ми тоді, коли вмер твій батько каган Симеон, коли йшли ми з тобою супроти ромеїв, коли радились, чи брати тобі в жони дочку імператора Христофора.

— Послухай, Георгію, — здивувався кесар Петро. — Ти не тільки мій старший болярин, а рідний дядько, і ми нібито ніколи ні з чим не крились один від одного.

— Ти сказав правду, — відповів на це Сурсувул. — Ми, кесарю, ні з чим не крились один від одного, бо ніколи з тобою одверто й не говорили. Тому слухай, кесарю. Тридцять літ тому Болгарія уклала мир з Візантією, і всі ці тридцять літ...

— Усі ці тридцять літ, —перебив його кесар Петро, — Болгарія не вела жодної війни, не пролила жодної краплини крові.

Сурсувул із жалем похитав головою.

— Так, кесарю, — сказав він, — за ці тридцять літ Болгарія справді не вела жодної війни і не пролила жодної краплини крові, але за цей час втратила так багато, як ні від жодної війни: вона обливається кров'ю...

— Як ти смієш це говорити! — крикнув кесар Петро. — Адже тоді, тридцять літ тому, одразу після наглої смерті батька, ти сам говорив мені, що треба укласти з Візантією мир, і то негайно...

— Так, — згодився Сурсувул. — Тоді, тридцять літ тому, я сказав тобі, що треба укласти з Візантією мир. Але хіба я міг радити інакше? Коли помер кесар Симеон, проти тебе пішов і міг захопити престол брат твій Михайло, нам загрожували серби, хорвати, печеніги, угри, всіх їх сварила з нами й нацьковувала на нас Візантія. Я бачив тоді, що народу нашому загрожує смерть, і радив тобі та й сам все робив для того, щоб замиритись з Візантією... на певний час, доки наведемо лад у своїй державі, доки укладемо мир з сербами й хорватами — нашими ж братами, доки дістанемо поміч від русів. Але тоді сюди прийшла василіса Ірина — і пропав наш мир з сербами і хорватами. Це Ірина сварить нас з русами, через Візантію вже тридцять літ загибає Болгарія...

— Болгарія загибає! — засміявся кесар Петро. — Ти осліп, Георгію. Розплющ очі, подивися, що робиться в Болгарії! Ми одержуємо справно дань від Візантії, живемо не в якійсь Плисці, а побудували нашу славну Преславу, все тут нагадує Константинополь; ми воз-двигли багато храмів, соборів, монастирів, у нас розквітають науки й мистецтво...

— У нас, кесарю, розквітає вражда і распря, — сказав на це Сурсувул. — І ніколи ще Болгарія не була такою убогою, роздробленою, безславною, як зараз. Слухай, кесарю. Усі ці тридцять літ, відколи ми уклали мир, Візантія міцніє, поширює свої володіння, збирає багатства, готує і вже має військо і флот. А Болгарія всі ці тридцять літ біднішає, у нас у селах панує голод, населення стогне від надмірних податків, люди проклинають християнську віру й моляться богу просто неба. Та й кметі наші, й топархи не тільки не вірять нам, а ворогують один з одним.

— Це лжа! — крикнув кесар Петро. — Наш посол сидить у Константинополі вище від посла імператора Оттона, наші купці торгують з усіма землями й Візантією. Богомоли, оті, що моляться просто неба, — то єретики, що не пізнали істинної віри. І я, і кметі мої, і топархи маємо міцні дружини. А коли в мене виникала або, крий боже, виникне потреба, — на поміч мені завжди прийде Візантія...

Болярин Сурсувул все нижче й нижче опускав голову.

— Що з того, — говорив він, — що наш посол сидить за столом у Константинополі на першому місці, і хто він, цей наш посол? Це не болгарин навіть, а брат василіси Ірини. Що з того, що купці наші торгують з Візантією, — у них беруть тільки те, що потрібно ромеям, а нам продають те, що ромеям без надоби, а нам у тягар. Ти кажеш, кесарю, що богомоли — то єретики, які не пізнали істинної віри. Справді ж усі наші богомоли були християнами. Але вони прозріли, побачили, чого прагнуть імператор і патріарх, і відмовились, не хочуть константинопольського хреста, вони — вороги Візантії; сам наш патріарх Даміан проти Візантії, він не хоче жити в Преславі, а сидить у Доростолі. Ти кажеш ще, кесарю, що тобі на поміч уже приходила, а коли буде потреба, то й прийде Візантія... Так, Візантія приходила нам на поміч із своїм військом, але тільки для того, щоб одірвати від нас сербів, хорватів та інші племена, щоб роздробити Болгарію. Та й зараз ромейське військо стоїть у городах над Дунаєм... Навіщо ми пустили їх у свій дім?!

— Ти хочеш мене залякати? — крикнув кесар. — Але все це лжа, лжа, лжа!.. Я не хочу, не можу тобі вірити, Сурсувуле. Я вірю в Христа, я не хочу війн, я люблю тишу й мир, я хочу на схилі днів своїх взяти постриг і піти в монастир.

— Син імператора Симеона, який змушував тремтіти ромеїв і стояв під стінами Константинополя, слухай мене! — сказав Сурсувул. — Невже ж ти зовсім забув заповіт свого батька, невже ти не бачиш, куди іде Болгарія і до чого вона дійде?

— То ти хочеш війни? — підозріливе подивився на нього кесар Петро. — Ну, говори, говори, — хочеш, щоб я воював з Візантією? Говори ж!

Сурсувул важко зітхнув і з презирством глянув на кесаря Петра.

— Ні! — відповів він. — Куди Болгарії, куди тобі, кесарю, воювати з Візантією?! О, імператори ромеїв були б раді почати з болгарами війну і добити нас. Але поки що не сміють, бо, дяка богу, за нами стоять угри, нам на поміч можуть прийти печеніги. Вірю я, і це знають імператора, коли Болгарії буде важко, нам допоможе і Русь... Тільки тому Болгарія ще живе на світі, тільки через це Візантія платить нам дань... І доки, кесарю, ми маємо мир з уграми й русами, доти можемо ще жити. Тільки це я хотів сказати тобі, кесарю!

— Але ти не кінчив, — глузливо процідив кесар. — Що ж мені — брататись з руською княгинею, укладати мир, домовлятись про єдність проти Візантії?

— Я певен, що руська княгиня і не добиватиметься цього. Між нами і Руссю здавна існує мир і любов, каган Симеон і київський князь Ігор не укладали ряду, але вірили один одному і завжди приходили на поміч. Я думаю, кесарю, що треба, аби княгиня Ольга відчула

це... Може, буде можливість ще якось інакше ствердити наш мир. Руські люди, я знаю, дуже щирі, слово держать.

7

До столиці Болгарії Преслави поїзд княгині Ольги добирався більше десяти днів. Поки колісниці котилися утрамбованими шляхами Фракії й Македонії, все йшло добре. У передках колісниць сиділи стернові з лодій — досвідчені й бувалі морські вої. Вони берегли коней, підгодовували їх на кожній найменшій зупинці. Якщо колісниці заривались — не шкодували рук і ніг, витягали. Так робив і стерновий Супрун, що був візником у княгині Ольги.

Але чим далі їхали вони, тим більше було безпуття: перед ними вставала вище і вище Планина* (*Планина — Балкани (були: Східні Балкани — Планина, Середні — Середня Гора, Західні — Родопи).), шлях їм перетинали ріки й гірські потоки, на крутих перевалах воям і всьому почту доводилось вставати й підштовхувати колісниці. Часом шлях крутився вище хмар, над такими ущелинами й безоднями, що паморочилась голова.

Та все ж ні княгиня Ольга, ні її супутники не нарікали, що поїхали через гори. Це була чудова земля, у долинах і на полонинах вони зустрічали людей, які говорили зрозумілою їм мовою, одягались так само, як і в них над Дніпром. Пісні їхні були такі ж печальні, як і там. Це була не різноплемінна, багатоязична Візантія. Коли б не гори та перевали, можна було б подумати, що їдуть вони по Полянській, Сіверській — по своїй рідній землі.

Преслава з'явилась перед ними рано-вранці, коли вони подолали ще один, чи не найбільший, перевал. Зупинившись, вийшли з колісниць, довго милувались городом, що нагадував гніздо орла серед гір. На тлі гір, то тут, то там уже вкритих снігами, город як на долоні стояв перед ними — на стрімких скелях, з високими кам'яними стінами навкруг теремів і церков, з вежами, на яких вітер роздував знамена. Здавалося, до нього було зовсім близько.

Проте колісниці петляли схилами гір ще цілий день.

І тільки тоді, коли сонце вже торкалось вершин далеких гір, а з долини почали підійматись тумани, опинились вони перед високою кам'яною стіною, яка вранці здавалась такою близькою, — біля мосту і воріт Преслави.

У Преславі в Золотій палаті болгарських кесарів все блищить і сяє. Палата справді нагадує Магнавру — Золоту палату візантійських імператорів. У східній частині, як і там, стоїть позолочений трон, над ним у конху — образ Христа, перед троном — крісла для родини кесаря, ліворуч — срібні ворота, через які входить кесар, праворуч — завіси, за якими під час церемоній стоїть хор, в глибині — завіса й двері, через які входять після дозволу кесаря.

А хіба тільки ця палата нагадує в Преславі Візантію? Все в Преславі робиться, як у Візантії, кесар хоче бути схожим на візантійського імператора, його оточують боляри, кметі, топархи, він щедро роздає їм землі, ліси, париків* (*Парики — раби.).

У Золотій палаті було повно боляр, кметів. Вони, як стовпи, стояли попід стінами, гордовито, скоса позирали на княгиню Ольгу. У кінці ж палати, на високому помості, на стільці з золотими оковами, сидів кесар Болгарії Петро — у пурпуровій хламиді, підперезаний широким червоним поясом, у багряних

черевиках, а поруч із ним — у білій, оздобленій золотом сукні, з червоним корзном на плечах і в царських черевиках — василіса Ірина.

Княгиня Ольга зайшла, як належало за поконом руським, — гордо, сміливо, в супроводі кількох жон і слів, низько вклонилась кесареві й василісі, а жони й сли поклали перед престолом кесаря дари — хутра, білий зуб, срібну зброю для кесаря, київські емалі — для василіси Ірини. У цей час за завісами палати заспівав хор із преславського собору Діви Марії, що славив кесаря і василісу.

Потім кесар запитав у княгині Ольги, як вона їхала з Константинополя, як її здоровая, куди думає далі прямувати.

Княгиня Ольга відповіла і сама побажала здоров'я йому, василісі й дітям.

Тоді кесар подякував княгині за її побажання й запросив пообідати з його родиною. Усе було так само, як і в Константинополі, з тією хіба відміною, що кесар не затримував княгиню в Преславі, а, навпаки, швидше хотів розпрощатись з нею.

І обід у кесаря Петра нагадував Константинополь. Там, правда, за столами сиділо кількасот людей, а тут чоловік двадцять-тридцять. Під час обіду княгиня Ольга добре роздивилась на кесаря Петра, що постаттю своєю, довгим волоссям, борідкою, тихим голосом, обережними рухами рук, всім єством нагадував священика чи ченця. За кожним словом він згадував ім'я Христа, дуже часто творив хрест перстами рук.

Зате жона його — василіса Ірина — була повною протилежністю кесареві. Одягнена в царське вбрання, обтяжена всілякими регаліями, що висіли в неї на шиї й грудях, з перснями й обручами на руках, вона здавалася склепищем коштовностей, царською скотницею, яку виволокли й показують на людях.

Ці всі коштовності важким тягарем лежали на ній, заважали, сковували, і василіса сиділа, важко дихаючи, аж зелена від хвороби й утоми.

Проте було помітно, що вона пильно стежить за всім, що робиться за столом, дослухається до кожного слова, особливо ж стежить за київською

княгинею Ольгою. Зрідка Ірина й встрявала в розмову, кидала кесареві одно-двоє грецьких слів.

Розмова за столом точилась мляво. Та, власне, іншого нічого було й сподіватись: тут сиділи кесар і василіса, старший болярин Сурсувул, що, як казали княгині Ользі, доводився рідним дядьком кесареві, три дочки кесаря і два його сини, ще кілька родичок василіси, далеких родичів кесаря, кілька мовчазних боляр і кметів, а від Ольги були дві княгині-родички її, три купці, три сли та ще священик Григорій.

Либонь, сама княгиня Ольга, купці її й сли були найговіркішими людьми за столом, вони пробували заводити розмови й про торг, і про стару дружбу болгар і русів і навіть згадали, як колись ходили разом на Константинополь. Але в невеликій світлиці, де приймав їх кесар, це було воланням у глибокому урвищі, ущелині, де голос гримить гучно, але довіку не вирветься вгору, не проб'є твердих кам'яних скель.

Раз і другий, правда, до бесіди приєднувався старший болярин Сурсувул. Він, виявилось, бував ще за князя Ігоря в Києві, зустрічався з покійним князем, добре пам'ятав його. Княгиня Ольга аж здригнулася, почувши ці слова. Вона слухала б і слухала Сурсувула, але, помітивши, що кесареві і василісі не дуже подобалась розповідь старого воєводи, вона одразу заходилась розпитувати Сурсувала про щось інше.

Так і скінчився обід — у мовчанні, тиші. Усі дякували кесареві й василісі, мовчки вставали з-за столу, а десь далеко в сінях палацу хор співав тужну молитву.

Проте княгиня Ольга вважала б свою подорож до Болгарії безглуздою, якби не мала окремої розмови з кесарем. І тому, встаючи із-за столу, сказала цесареві, що приїхала до Преслави, щоб з ним поговорити.

— Так ми ж нібито про все вже й поговорили, — винувато відповів кесар, шукаючи очима василісу.

Але василіси в світлиці вже не було, вона вийшла з-за столу, як тільки скінчився обід, слідом за нею поспішили вийти і всі діти та родички її. Боляри й кметі ще потупцювали біля дверей і теж поспішили вийти. І тому трапилось так,

що в світлиці залишились тільки кесар із болярином Сурсувулом і княгиня Ольга з своїми родичками, купцями й послами.

— Ні, кесарю, — зухвало промовила княгиня Ольга. — Я приїхала здалеку до Преслави і хотіла говорити з тобою, але досі ще нічого не сказала.

— То говори! — неохоче сказав кесар Петро і сів у крісло біля столу.

— Ви йдіть! — звеліла княгиня своєму почту й, коли ті вийшли, сіла напроти кесаря...

Тепер вони були вдвох — кесар і княгиня, ще болярин Сурсувул стояв оддалік. Він хотів нібито вийти, але не встиг і тепер уже мусив бути біля свого кесаря.

— Я, кесарю, хотіла сказати, — почала княгиня Ольга, — що їхала сюди не марно, а з великими сподіваннями, як колись сюди приїжджали князі Олег і Ігор, як завжди сюди приходили руські люди...

Десь далеко замовк хор, за вікнами вечоріло, сині присмерки заповзали в світлицю, де сиділи кесар і княгиня, і обличчя в них починали темніти.

— Я хотіла сказати, — вела далі княгиня, не почувши відповіді од кесаря, — що в дні давно минувші наші люди були міцно зв'язані між собою, наші князі й ваші кагани любили й поважали одні одних, і через те нам ніякі вороги не були страшні, а, навпаки, всі боялись Русі й Болгарії...

— Болгарії й зараз бояться, — гордовито промовив кесар Петро, — на Болгарію ніхто не нападає, ми також бережемо мир і любов...

— Русь також ні на кого не нападає, — посміхнулась княгиня Ольга, — і на Русь нині ніхто іти не сміє, — ми бережемо мир і любов... Але, кесарю Петре, нині світ не такий, яким був колись, далі він буде не таким, як нині... Зараз я об'їхала багато земель і бачу, що в світі є вражда, бачу, що і Русь, і Болгарія не мають доброго миру з Візантією...

— Візантія тридцять літ живе в мирі з болгарами, від неї ми маємо дань...

— Я хотіла би, — промовила й зітхнула княгиня Ольга, — щоб Болгарія жила в мирі з Візантією не тридцять, а триста літ, але щоб міцний мир був і між

нами. Як Болгарія, так і Русь хоче миру. Але що буде, кесарю Петре, коли хтось нападе на Болгарію або на Русь?

— Я не хочу війни, я тридцять літ... — твердив кесар.

— А якщо хтось нападе на Болгарію чи Русь? — ще раз запитала княгиня Ольга.

Кесар мовчав, і тоді княгиня Ольга сказала:

— Пам'ятаючи дружбу отців наших, я приїхала сюди, щоб ствердити її нині і укласти ряд: аще хто нападе на Болгарію — Русь захистить її, аще нападе на Русь —матиму я болгар за спільників і друзів...

— Болгарія ні з ким не має ряду... Я не хочу війни... Я тридцять літ не мав брані... Ні, княгине, ні...

— А може, кесар Петро приїхав би, як я нині до Преслави, до нас на Русь?

— Ні! — схопився з стільця і на весь голос крикнув кесар Петро. — Я не воєвода, я хворий, я молюсь... і нікуди не поїду.

— Тоді прощай, кесарю Петре, — закінчила княгиня Ольга і встала з стільця. — Я піду. Болять мої кості й серце.

Вона вклонилась кесареві й тихим кроком вийшла з світлиці в сіни, де ждав її почет. Кесар Петро стояв і дивився їй услід. У світлиці темніло. Сурсувул вийшов з кутка світлиці й став навпроти кесаря.

— Болгарія повік шкодуватиме, — сказав він, — що кесар її Петро так говорив з київською княгинею.

— Що ти сказав?

— Я сказав і бачу, що, коли камінь кинуто в безодню, його вже ніщо зупинити не може. Горе Болгарії, кесарю Петре!

Після прийому княгині руської кесар Болгарії Петро прямує з жоною Іриною до своїх покоїв. Вже пізній час, спить Преслава, затихає шум у палаці, час спочити й василевсам.

І от вони залишаються вдвох. В опочивальні горять світильники. Це давня опочивальня каганів Болгарії, вподовж стін її на килимах висить зброя, на полицях стоїть посуд, між яким тьмяно поблискує кований сріблом келих, зроблений з людського черепа.

Кесар Петро знав колись, що це за келих, — покійний батько його, кесар Симеон, не раз розповідав синові, що цей келих каган Болгарії Крум зробив з черепа імператора Никифора, який хотів знищити Болгарію, залив її кров'ю, але загинув, як пес, біля Анхілоя... У важкі години свого життя, — а життя в нього було завжди важке, бо він або одбивав напад ромеїв, або сам наступав на них, — кесар Симеон пив тільки з цього келиха.

"І ти, сину, коли тобі буде важко, пий з цього келихам, — говорив синові каган Симеон.

Але кесар Петро давно забув про келих, і стоїть той, припавши порохом, на полиці в опочивальні, не грає, як колись, сріблом, а тьмяно блищить у кутку.

Забув кесар Петро і про книги, написані рукою його батька, що лежать недалеко від черепа на тій самій полиці. У тих книгах написано, як одвіку Візантія хотіла скорити болгар і як кагани боролись з імператорами.

Цих книг кесар Петро не перегортає давно, він забув слова свого батька.

Зараз він уважно прислухається до слів своєї жони Ірини. Відколи вона тут, — а минуло вже багато років, — усе робиться в Преславі так, як скаже василіса.

І зараз, скидаючи свою пурпурову мантію й такі ж черевики, кесар пильно стежить очима за її обличчям, жде, що вона скаже про прийом руської княгині.

Але василіса ще нічого не каже, натомість сама звертається до Петра:

— І що говорила тобі ця княгиня?

— О, — тихо відповідає кесар, зрозумівши, що Ірина справді не знає, про що він говорив з княгинею, — вона говорила про дружбу, яка з давніх-давен існує між болгарами й русами, нагадала про спільні походи мого батька й київського князя Ігоря на Константинополь...

— І ти слухав ці нечестиві слова?

— Я, Ірино, змушений був слухати, — виправдувався кесар Петро, — але я сказав, що часи Симеона і Ігоря вже давно минули і що зараз Болгарія більше зв'язана з Візантією, аніж з Руссю...

— Ти сказав їй не так, як слід, — обурюється василіса Ірина. — Ти мусив їй сказати, що між Болгарією і Руссю немає і ніколи не буде нічого спільного.

— Я сподіваюсь, — винувато каже кесар Петро, — що вона сама це розуміє.

— О, ти помиляєшся, — закінчує василіса і гасить світильник. — Ці руські і їхня княгиня, — чути вже в темряві її голос, — дуже горді і небезпечні люди. Болгарії допоможе, її завжди врятує тільки Константинополь...

Княгиня Ольга лежить у світлиці, яку відведено їй у палаці, і не може заснути. Тільки-но в неї був і вийшов священик Григорій... Вона покликала його й надіялась, що він розкаже про Болгарію багато такого, чого сама не може зрозуміти. Адже священик Григорій прийшов до Києва з Болгарії, у нього тут повинні бути друзі.

Священик довго сидів у княгині й розповідав, що він не пізнає Болгарії й не може її зрозуміти. "Все тут, — говорив він, — не так, як було раніше. Була колись Болгарія християнською, а стала візантійською, навіть патріарх Даміан утік з Преслави, а священики й поготів. Їдьмо й ми, княгине, швидше до Києва!"

За розчиненими вікнами шумить і шумить Велика Камчія, десь далеко-далеко в горах чути смутну пісню, дуже схожу на ті, які співають над Дніпром. На мурах фортеці час від часу перекликаються нічні сторожі, ось вони вдарили раз і вдруге в мідяні била.

Але не тільки ці звуки не дають спати княгині Ользі — глуха образа давить їй груди, стискає серце.

"За чим, — думала вона, — їхала сюди, чого шукала?"

Смутна пісня, що лине й лине в горах, здається, дає відповідь на це питання: однакові пісні співають люди над Дунаєм і Дніпром, без товмачів

розуміють одне одного, з давніх-давен жили вони, як брати, і у важкі години свого життя одні одним допомагали.

Княгиня Ольга пригадує чоловіка свого Ігоря, який не раз, прощаючись з нею, говорив: "Іду допоможу брату Симеону" — і йшов, не знаючи, чи повернеться назад. Може, проходив він через Преславу, може, лежав колись у цій світлиці, лежав, слухав далеку пісню в горах.

Але затихає смутна пісня вдалині, вітер давно завіяв сліди кесаря Симеона і князя Ігоря, а ті, що прийшли після них, до своїх батьків уже не подібні.

Княгиня Ольга пригадує обличчя кесаря Петра, з яким розмовляла цього вечора, і думає: на кого він схожий, кого нагадує?

І тоді виринає перед нею ще одне обличчя — обличчя імператора Костянтина: та ж посмішка, ті ж рухи і ті ж самі злі вогники в очах.

"0сь на кого став схожий кесар Болгарії, — думає княгиня Ольга. — Ні, марно я заїжджала сюди, до Болгарії. Преслава — це той самий Константинополь, тільки менший, зовсім маленький... "

8

Чим далі на північ, тим ставало холодніше. Ішов сніг, дужчали морози, замело шляхи. Посуватись далі колісницями нічого вже було й думати. Княгиня Ольга веліла обміняти їх у якомусь болгарському городі, де починалась рівнина, на сани. Але незабаром виявилось, що й на санях вони не проб'ються через засніжену рівнину... Тоді вони залишили й сани.

На коні сіли княгиня Ольга, вся рідня її, сли, купці. Перехрестившись на схід, поліз на коня священик Григорій, спритно стрибали в сідла служниці княгині, — полянським дівчатам це була не новина. Останніми сіли, озброївшись луками й списами, лодійні вої — разом з дружиною вони повинні були охороняти поїзд.

На добре поприще розтягнувся поїзд: попереду їхали дружинники, за ними — княгиня з своїми супутниками, лодійні вої пильнували сліду.

Перед ними тягся довгий шлях, степове бездоріжжя, дні й ночі серед снігів, у лісових хащах і просто на мерзлій землі, під небом.

Але чутка про те, що київська княгиня Ольга їде з Болгарії на Русь через Угорську землю, швидко летіла перед нею, і в лісах над Тисою валку княгині зустрів загін закованих у броню вершників на чолі з братом князя Такшоня — князем Мітлашем. Цей загін супроводив княгиню в усій дальшій дорозі, а в особі князя Мітлаша вона мала розумного супутника.

Від нього княгиня Ольга дізналась, як живуть угри на рівнині над Тисою. Князь Мітлаш говорив, як важко їм було знайти куточок землі серед слов'янських племен і як довго доводилось утверждати дружбу з цими племенами. Далі князь Мітлаш розповів, як разом уже з руськими племенами доводилось уграм одбивати раз за разом наскоки сусідів, розповів про страхітливу битву з германським імператором Оттоном над рікою Леха, що сталась за два роки до цього...

Та княгиня Ольга і сама пересвідчилась, що угри, які тільки сто літ тому вийшли з далеких земель на сході, рушили на захід і стояли деякий час, шукаючи вільних земель, недалеко від Києва, знайшли ці землі, осіли на широкій долині над Тисою, побратались з слов'янами, багато чого вже від них навчились, посходили з коней, залишили свої намети.

Скільки не їхала княгиня з почтом понад Дунаєм, а потім понад Тисою, вона бачила великі села, оброблені ниви, табуни худоби.

У палаці князя Такшоня Ольга не зустріла ні розкоші, ні візантійського блиску. Це була справжня фортеця серед степів і гір, а мешканці її — мужні люди, вої.

І чомусь так трапилось, що княгиня Ольга, яка не змогла вільно говорити й не зустріла підтримки ні в Константинополі, ні в Преславі, зрозуміла цих суворих воїв.

Ці люди хотіли жити, працювати на землі, тримати в руках не меч, а рало, але на них накочувались ворожі хвилі з півночі й з півдня; цих людей так само, як і ті племена, що жили тут до цього, хотіли знищити з півночі германці, з півдня — ромеї, і тому князь Такшонь дуже люб'язно зустрів княгиню Ольгу, що

прийшла до нього з дружбою і миром, — маючи запеклих ворогів на півночі й півдні, угри хотіли мати друзів на сході.

І щось більше, ніж сусідська дружба, народилось за ці дні й у довгі осінні вечори, які княгиня Ольга провела в палаці князя Такшоня. Вона просила князя й дружину побувати в Києві-городі, запропонувала дочці князя Ільдіко поїхати з нею до Києва, подивитись на руських людей, познайомитись з її синами...

Вона більше нічого не сказала, але і князь, і його дружина зрозуміли, що княгиня Ольга немарно запрошує Ільдіко до Києва, немарно називає її Предславою, а хоче назвати її дочкою, зміцнити мир любов'ю. Що ж, угорський князь не забороняє Ільдіко-Предславі побути гостею в Києві, познайомитись із княжичем Святославом, обидві ж княгині домовились і про більше — посаг.

Так закінчувалась далека подорож княгині Ольги до Візантії. Перед нею був ще важкий шлях через широку рівнину, де протікала швидка Тиса, через високі Карпати, ліси, нетрі, червенські городи.

Але княгиню вже не лякав цей шлях — тут, над Тисою і в Карпатах, жили рідні руські люди. Князь Такшонь і княгиня посилали з Предславою різні добра, велику дружину, багато коней. З таким почтом княгині не страшні були ні зима, ні звірі, ні зла людина.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Дні ставали коротшими й коротшими, морози все дужче сковували Дніпро, від стін города до самого обрію біліли сніги, сніги...

Нарешті настав і Корочун — найкоротший зимовий день, коли, як тоді вірили, бог сонця сходився з богами темряви, боровся з ними й перемагав.

Закутані в шкури, убогі, перемерзлі люди від щирого серця хотіли допомогти доброму богу врятувати сонце, бо втрата світила була б загибеллю й для них, — і в найдовшу зимову ніч у звірячих шкурах, зі зброєю в руках виходили на сніги, загрожували злим богам, палили вогні, щоб боги темряви тікали.

Так було й на Горі. Тільки настала ніч, перед постаттю Перуна біля величезного вогнища завирував натовп чоловіків, жінок, дітей. Проте добрати, хто з них чоловік, а хто жінка, — було важко, бо цієї ночі боги темряви не повинні були знати, хто на них наступає. Усіх злих, хижих, богів годилось налякати, й тому багато чоловіків понатягали на себе жіночі платна, жінки ж одягали чоловіче вбрання, на обличчях у багатьох були скурати й ларви* (*Скурати, ларви — машкари.), люди тримали в руках щити, списи, мечі, дехто ніс з собою сопелі, бубни, гудки...

Тоді зчинився великий шум — усі били мечами об щити, гриміли списами, хто вмів, свистів у сопелі й гудки, інші просто обертались круг вогнища, кричали:

Корочуне, Корочуне, виходжай на рать,

Корочуне, Корочуне, днесь тобі загибать,

Крутить коло вогняне Коляда, Коляда,

Утікай, Корочуне, із двора, із гнізда,

Корочуне, Корочуне, не ховайсь, виходжай.

Помирай, Корочуне, загибай!!!

Далі в коло входив хтось із жерців, який заради цієї ночі одягав на обличчя страхітливу скурату — цілу голову бика з рогами, великими очима, а в руках мав бубон з мідними брязкалами. Ставши серед кола, жрець через дірки в шкурі вдивлявся в скурати й ларви навкруг себе, потім починав обертатись все дужче й дужче, високо піднявши в руках бубон, що гримів і брязкотів.

Слідом за ним швидше обертались і люди в колі, дужче бряжчали щити, пищали сопілки й гудки, — це був страхітливий танець перед Перуном.

І раптом жрець зупинився. Зупинилось і коло. Жрець якийсь час передихував, дивився в темряву, що стелилась за Перуном.

— Бачу Корочуна, бачу! — раптом волав він. І тоді він брав головешку з багаття, підіймав її над головою, рушав у темряву, де ще звечора приготовлена

була й оздоблена велика сосна, а під нею стояло обв'язане соломою й змащене смолою коло.

— Женіть Корочуна! — кричав він.

— Славте Коляду! — голосили люди.

Жрець підносив головешку до сосни, і вогонь відразу запалював гілля, повз угору, до вершини.

— Женіть Корочуна! — кричав жрець.

А вже кілька чоловік запалювали обв'язане соломою та змащене смолою коло, пускали його по снігу з гори, на якій стояв Перун, і воно котилось, освітлюючи сніг навкруг, розсипаючи іскри, мчало в провалля й там зникало...

— Корочун тікає! Немає Корочуна! Слава Коляді! — кричали люди, дивлячись на освітлені сніги і вірячи в те, що боролись з богами темряви й перемогли їх.

За це їм належала нагороди, всі на Горі повинні були знати, що Корочун переможений, і люди в скуратах і ларвах, з мечами, щитами й списами урочисто співали, йшли до будинків бояр і воєвод, стукали в терем, щоб викликати господаря, співали їм колядки — пісні, у яких розповідалось про початок світу, про боротьбу добрих і злих сил, про перемогу над темними силами, що була одвіку й сталась цієї ночі:

Коли не було з нащада світу,

Тоді не було неба ні землі,

Неба ні землі, лиш синє море,

А серед моря та два дубочки...

Двері будинків розчинялись, з свічками і світильниками на ганки виходили з цілими своїми родинами бояри і воєводи, вони весело сміялись, дивлячись на скурати й ларви, самі співали разом з людьми, підносили їм дарунки — вино, ол, мед, горіхи...

Святослав не пішов до Перуна, коли там гнали Корочуна й славили Коляду, — як господар і князь, він мусив сидіти в теремі, ждати колядників, щоб вийти на ганок, коли вони почнуть співати, подивитись на скурати й ларви, дати щедрі дари...

Був чудовий вечір. Ще з дня ключниця Малуша з дворянками приготували в стравниці все для святкової вечері, накрили стіл і поставили страви, на сіні в куті світлиці — кашу з пшениці й ситу з меду — для померлих, що нібито злітались святкового цього вечора додому і вечеряли разом із живими.

У теремі було тихо. За вікнами рипів мороз. Скляні маленькі шибки з олов'яними оковками затягла срібна паморозь; у сінях, світлицях, стравниці горіли свічки й світильники, тягнуло теплом, пахло свіжим сіном, смачними стравами.

Під вікнами терема час від часу чувся тупіт ніг — то молодь поспішала до Перуна. Потім долинули звуки бубнів, сопілок, гудків, залунав спів. Святослав, а за ним Свенелд і Уліб, Малуша, дворяни, гридні вийшли на ганок, щоб подивитись на танці біля Перуна.

Надворі лютував мороз... Вгорі холодним сяйвом іскрилися зорі, скрізь намело снігу, але нікому не було холодно, усі захоплено дивились на натовп, що обертався навкруг багаття, слухали крики й співи.

Бачили вони й те, як запалала сосна за Перуном, як вогняне колесо помчало в темряві, щоб збити з ніг Корочуна, і після цього люди в скуратах і ларвах рушили скрізь по Горі...

Колядники із смолоскипами в руках наближались і до княжого терема, співали:

Добрий тобі вечір, наш славний княже,

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добрим людям на здоров'я...

— Несіть дари! — велів княжич Святослав.

Але що трапилось? Колядники йшли вулицею до терема, весело співали і раптом зупинились, замовкли...

Від воріт з Подолу їхав великий гурт вершників, слідом за ними коні тягли кілька великих саней, поїзд замикав ще один загін вершників. Біля ганку поїзд зупинився, вершники стали стрибати з коней, з саней почали виходити подорожани.

У жовтуватому світлі від смолоскипів видно стало вершників, які посходили з коней, тих, що вилізли з саней.

— Княгиня Ольга! — кинулись з ганку на вулицю Свенелд, Уліб, дворяни.

Так, це була вона — княгиня Ольга, що саме в святковий вечір повернулась до Києва з далекої дороги.

Святослав пішов уперед, обняв матір. У неї було холодне, приморожене обличчя.

— З святим вечором! — звернулась до всіх княгиня.

— Здорова будь, княгине! — в пояс вклонились їй усі.

А вже колядники наближались із смолоскипами в руках до ганку, танцювали, показували свої страхітливі скурати і ларви, сп'янілі від боярського частування, вигукували й співали, а їм з ганку сипали дари: печиво, горіхи, коржі...

3

Так настало те, чого Малуша ждала, а в глибині душі сподівалась, що минеться; що хотіла б, але не могла одвернути; чого боялась, а знала, що воно однаково прийде, впаде на її голову, покарає.

Увійшовши до терема, княгиня Ольга веліла погодувати їх. Малуша й сама знала, що вони приїхали з далекої, важкої дороги перемерзлі й голодні. Та й приїхала княгиня Ольга не сама — разом з нею до терема зайшли якісь чужинці, між ними Малуша помітила навіть дівчину. На щастя, думати про вечерю не доводилось — для святого вечора у неї все було приготовлене.

І от княжа родина — княгиня, Святослав, Уліб, — неті Ігоря, а за ними Свенелд, кілька воєвод і бояр увійшли до стравниці. Стоячи на порозі, Малуша зустріла всіх їх поклоном, позад неї стояли й так само низько кланялись князям Пракседа й дворяни, що порались того дня на кухні. У цей вечір їм дозволялось постояти на порозі княжої стравниці.

Князі заходили, відповідали на вітання. Малуша стояла й дивилась на княгиню. Тепер було помітно, яка вона бліда, стомлена, квола. По праву руку від неї ішов княжич Святослав — він був нібито такий, як і завжди, але й не такий — в очах княжича Малуша помітила тривогу; по ліву руку від княгині ішов княжич Уліб, він увесь аж сяяв, лукаво посміхався, а за ними вже крокували неті Ігореві, бояри, священик Григорій.

Але, зайшовши до стравниці, де все було приготовлено для вечері, вони не сіли за стіл, а стояли й мовчали, нібито когось ждали.

Раптом у сінях залунали кроки, почулись голоси, і на порозі світлиці з'явилося ще кілька бояр, які їздили з княгинею за море, їхні жони, одягнуті як на свято, а з ними кілька чужинців і молода, одягнена в темне вбрання, із золотою короною-обручем у волоссі, чорнява, дуже бліда, надзвичайно вродлива дівчина.

Княгиня Ольга ласкаво посміхнулась дівчині, взяла її за руку, підвела до княжича Святослава, Уліба, Све-нелда, називаючи їхні імена, а один із чужинців, що, либонь, розумів слова княгині, говорив щось дівчині — тільки Малуша не розуміла його мови.

Та їй і ніколи було слухати. Княгиня Ольга вже запросила всіх до столу, рукою дала Малуші знак, і та побігла на кухню, щоб подавали страви. Своїх і гостей виявилось більше, ніж ждали, і дворяни поспішали з усіх сил, наповнюючи миски, накладаючи м'ясо, наливаючи келихи й прибираючи посуд...

Малуші було дуже важко. Стравниця, кухня, вогні, корчаги, келихи миготіли перед очима, у неї німіли руки, терпли ноги, вона поспішала, щоб усього було вдосталь, щоб усе було гаряче, до смаку.

Але між ділом вона бачила, як у куті, там, де приготовлені були страви й сита для померлих, сидить княгиня Ольга, по праву руку від неї Святослав, по ліву — дівчина із золотою гривною-обручем у волоссі, з темними очима. Бачила Малуша й те, як ця дівчина поглядає на Святослава, як всі вони жваво розмовляють, а один чужинець все стоїть біля них і то говорить з княгинею, то щось іншими словами переказує дівчині.

Подаючи страви, Малуша прислухалась, хоч слухати їй було дуже важко, бо під самим вікном співали й співали колядники, у світлиці лунало багато голосів, бряжчали келихи, дзвеніли братини. Вона ж хотіла чути розмову тільки княгині, Святослава й дівчини...

"Ця дівчина — князівна, її ім'я — Ільдіко-Предслава, їй дуже подобається Київ, цей город нагадує їй батьківщину", — от що почула Малуша.

— Ключнице! Чому мало вина? Грецького... Хер-сонеського... Меду... Олу! — перебивали Малуші слухати голоси за столом.

І вона бігла до кухні, несла корчаги з грецьким, подавала херсонеське, наливала в келихи мед, ол...

Але знову й знову вона дослухалась до розмови трьох, чула:

"Князівні Предславі багато розповідали про Руську землю... Їй подобається ця земля... Так, князівна Пред-слава вже бачила частину цієї землі... gt;

А Малушу тим часом кличе Уліб:

— Дай мені, ключнице, вина...

— Якого?

— Найкращого... Яке ти любиш?

Малуша дивиться на нього — він сп'янів чи глузує з неї — і наливає йому грецького.

А троє розмовляють далі:

"Княгиня Ольга багато розповідала князівні Пред-славі про княжича Святослава. Князівна знає, що княжич уже вбив не одного ведмедя... і тепер бачить, що княжич Святослав може вбити ведмедя... Він такий, як вона і уявляла... "

У цю мить рука Малуші, що наливала келихи, здригається, і кілька крапель грецького вина, як кров, проливається на білу скатертину.

— Боги! — виривається в Малуші, і їй здається, що під нею колишеться підлога, пливуть вогні, щось кричать, насуваються на неї ті, що сидять у світлиці. Але це одна тільки мить!

— На щастя! — каже й посміхається Предслава. — У нас радіють, коли вино розливається. На щастя!

Малуша дивиться на князівну, Святослава, зустрічає його спокійний погляд.

"Ну, чого ж злякалась ти, Малушо?" — ніби запитує він.

4

І ще одно — останнє, а може, перше в ряду нових — страждання судилося пережити цієї ночі ключниці Ма-луші.

Коли скінчилась вечеря і всі — збуджені, сп'янілі, гомінкі — виходили з стравниці, княгиня Ольга покликала Малушу й сказала їй:

— Князівна Предслава дуже перемерзла й стомилася з дороги. Ти вже піди до неї й допоможи.

У теремі все незабаром стихло й заснуло. Княгиня Ольга відвела князівні світлицю поряд із своєю опочивальнею. Коли Малуша, тримаючи в руках цебро з теплою водою й дерев'яні ночви, підіймалась до покоїв, то загледіла, як із опочивальні княгині швидко вийшла Пракседа. Побачивши Малушу, вона на якусь мить затрималась біля дверей, а потім обминула ключницю й швидко побігла сходами.

Князівна була в світлиці сама, вона сиділа в кріслі й дивилась у вікно, за яким видно було всіяне великими зорями небо. Коли рипнули двері, князівна

обернулась, поглянула на дівчину смутними очима, але перемогла себе й тепло їй посміхнулась.

Вони не розуміли одна одної, але князівна збагнула, чого прийшла до неї ця дівчина, робила все, що треба, часом висловлювала свої бажання дивними, але приємними словами.

Малуша приготувала ложе для Предслави, роззула її, налила в ночви води й рухами показала, що хоче помити їй ноги. Князівна слухняно поставила ноги в ночви — у неї були дуже маленькі, майже дитячі, ніжки, випещені, несходжені...

І вся Предслава була ніжна, тендітна, дуже тонка, з невисокими грудьми, вузькими стегнами, білою шкірою тіла, кількома родимками на ногах.

"Це боги позначили її, — думала Малуша, — вона щаслива. А в мене ж немає жодної родимки... "

Вона допомагала, старанно мила ноги, перебирала кожен палець, кожну кісточку цього тіла, а думала про те, чого ж приїхала сюди, до Києва, ця угорська князівна, чого вона тут шукає, що замислила княгиня Ольга.

Думала Малуша й про те, що, може, в цю саму годину княжич Святослав пройшов тихо сіньми терема, зупинився перед дверима її хлівини, взяв клямку і не зміг відчинити дверей, бо Малуша замкнула їх, коли поспішала вранці на кухню.

"Та ні, — думала вона, — у теремі гості, не спить княгиня, Уліб, не сплять усі дворяни. Цієї ночі княжич не прийде до мене".

У ночвах була тепла вода, у князівни було тепле тіло. А в Малуші було холодно на серці, вона почувала себе такою нещасною, що кілька сльозин раптом зірвались з її очей і впали в ночви.

Коли б то Предслава знала, що ця дівчина, яка на колінах стоїть перед нею, — ключниця Малуша, миє їй ноги водою з Дніпра та ще сльозами свого серця. Хто ще в світі мив свої ноги в такій купелі?

Але вона цього не знала, була задоволена, що її так гостинно зустрічали в цьому городі, їй дуже подобався простий, але дуже приємний звичай русів —

мити ноги своїм гостям, ій подобалась і дівчина, що на колінах стояла перед нею.

І, щоб висловити свої почуття, Предслава нахилилась вперед, простягла руку й поклала її на голову Малуші, на її м'яке волосся.

Малуша навіть не зрозуміла, чому князівна поклала їй на голову руку? Може, холодна вода? Може, вона щось хоче від неї?

Та ні, коли Малуша підвела голову й зустрілась з очима Предслави, то зрозуміла, що князівна це зробила від радості, щастя...

А де ж поділося щастя Малуші?

5

Святослав розумів, що мати його немарно з'явилась на Горі з угорськими послами і Предславою, яка за вечерею сиділа поруч із ним у стравниці й часто кидала на нього допитливі погляди. Бачив він і те, як хвилюється Малуша, відчував, що насувається гроза і що йому не минути розмови з княгинею. Не знав він тільки того, що це станеться так швидко.

Княгиня Ольга покликала його до своєї світлиці тоді, коли Малуша мила ноги угорській князівні. Сама зустріла його, зачинила за ним двері, потім пішла у куток, стала там і пильно з голови до ніг оглянула сина.

— Як же ти тут жив, що робив, сину? — запитала княгиня.

Святослава втішило те, що мати дуже спокійно й лагідно почала з ним розмову, і так само спокійно відповів:

— Я виконував твій загад: творив суд і правду. У цьому мені поміч давав Свенелд, воєводи, бояри. Вони, мамо, вельми мудрі, знають закон і покон, — пощо я б став сперечатись із ними? До того ж було добре літо, я з дружиною своєю їздив за Дніпро, був далеко в полі, їздив на лови в ліси, побував у Родні...

І весь його вигляд — обвітрене, засмагле обличчя, вицвілий від сонця чуб, м'язисті руки, міцні ноги — свідчив, що за літо княжич сходив і проїздив

чимало. Княгиня захоплено дивилась на нього і думала, як зрадів би батько Ігор, побачивши Святослава.

— Я чула, — промовила княгиня, — як ти тут без мене творив суд і правду, знаю, що їздив далеко у поле. У мене серце облилось кровлю, коли почула, що був ти також поранений. Але, бачу, здоровий, дужий. Що ж, сину, добре. Тепер ти знаєш, чи гострий печенізький меч. І про Асмуса я чула. Доброго вуйка втратили, вічна йому пам'ять...

Проте не тільки цим цікавилась княгиня Ольга.

— А що ти робив ще влітку, сину? — запитала вона. Святослав подивився на матір. Він зрозумів, що це питання княгині — випущена з лука стріла, і спробував перетяти їй шлях...

— Ще дуже турбувався про тебе, мамо. Як ти їздила? Скажи!

Вона зрозуміла, що син одбив її перший удар, і вирішила, що так, може, буде й краще.

— В далеку сторону я їздила, — відповіла вона, — я бачила так багато, що, либонь, і не розкажеш, їхала я туди, як і ти знаєш, з великими сподіваннями, але від сподівань тих зараз нічого в мене не лишилось. Лживі й хижі ромеї, наді мною вони посміялись, двоєручать з нами, хозарами, болгарами і всіма язиками...

— Так треба їх бити, — сказав Святослав.

— А хто поведе рать на брань? — запитала княгиня.

— Я поведу Русь проти Візантії! — запальне вигукнув він.

Вона подивилась на нього теплими материнськими очима.

— Може, колись і настане такий час, коли поведеш ти Русь проти Візантії. Але днесь я сиджу на столі, знаю, як важко жити нашим людям, тому і їхала до ромеїв, щоб нагадати імператорам про давній наш мир, сказати, що ми й зараз хочемо жити в добрі й любові... Хіба, сину, коли ворог хижий, мстивий і ненависний, треба тільки рубатись з ним? А чому не поговорити з

ним ласкою і любові... Он каган хозар помирився з ромеями, взяв у жони дочку імператора...

— Нехай хозарський каган і цілує царгородську царівну, — не стримався Святослав, — але київським князям ці царівни не до пари.

Княгиня Ольга засмучено похитала головою.

— Це ти марно говориш, Святославе. Поріднитись з імператором ромеїв, у якого є п'ять дочок, Київському столу було б дуже добре, і я, признаюсь тобі, говорила про це імператору Костянтину...

Широко розплющеними очима він дивився на неї.

— Але імператори ромеїв, — швидко додала вона, — носять гординю в своєму серці, вони вважають нас еллінами й дикунами, і тому Костянтин відповів, що християнська віра забороняє імператорам ріднитись з нами.

Щось схоже на радісний вигук, а разом і зітхання вирвалось з грудей Святослава.

— Дяка богам, — крикнув він, — що я досі не був християнином, а тепер я і поготів ним не буду!. .

— Але я, — повела далі мати, — знайшла дівицю незгірше, як дочки у імператора Костянтина, і привезла її сюди, до Києва... Ти бачив її — угорську князівну?

— І що? — не зрозумів її Святослав.

— З уграми у нас давно існує мир, а коли ми зміцнимо його шлюбом, то помножимо наші сили...

— То це, — задихаючись, прохрипів він, — ти привезла мені жону?

— Так, Ільдіко-Предслава мусить бути тобі жоною.

— Ні, — схопившись за голову, сказав він, — цього ніколи не буде, не може цього бути, мамо...

Вона підійшла до нього ближче й поклала руку на його голову.

— Ти забув, Святославе, що я — твоя мати, — сказала вона, — і як мати мушу і нині дбаю про твою долю...

— Я знаю, — відповів він, — що ти моя мати, ти — княгиня і хочеш знайти мені добру, достойну жону. Але я не можу взяти в жони угорську князівну, бо люблю іншу, не царівну й не князівну.

— Знаю про це, — промовила княгиня Ольга.

— Що ти знаєш?

— Усе знаю, — тихо відповіла княгиня. — Про тебе, Малушу і про те, що вона непразна...

— Звідки ти знаєш? Хто тобі це сказав, мамо?

— Хіба не однаково, хто сказав, — сама маю очі, бачу...

Княжьч Святослав все дивився на матір, ждав, що вона скаже далі. Але вона мовчала, певно, ждала, що скаже син.

— Навіщо ти зробив це, Святославе? — нарешті запитала вона.

І раптом — не з упертістю вже, а зовсім інакше, схвильованим голосом, від самого серця — Святослав сказав:

— А коли люба мені Малуша, як сонце, земля, як ти, мамо, коли люблю я її...

Княгиня Ольга відчувала, знала, що син її говорить правду, що любить Малушу так, як люблять тільки раз у житті, але мусила відповісти:

— Невже ти думаєш, що в мене немає серця? Невже вважаєш, що не люблю тебе? Ні, Святославе, люблю тебе, тільки добра бажаю. А через це скажу — нині ти княжич, землями правлю я, проте почуваю себе недобре, старію, слабію і вже скоро закінчу земні справи. Хто ж тоді сяде на столі Київському?

— Не говори про це, мамо!

— Ні, — сказала вона, — говорити про це повинна, мушу... У великий і страшний час живемо ми, сину. Допреже важко було руським людям боротися з

ворогами, які йшли і йшли на нас, намагались знищити, розгромити... Скільки вже крові пролилось до нас над Дніпром і Руським морем, скільки людей загинуло за те, щоб жили ми. Але такого часу, як нині, ніколи ще не бувало. Зараз я проїхала до Візантії, була в болгар і угрів — бачу й знаю, що велика загроза насуває на Русь. На схід сонця стоять хозари, над Руським морем пильнують ромеї, на Болгарську землю можна було б надіятись, але кесар Петро продав Болгарію ромеям, а Візантія рано чи пізно воюватиме з нами. Хто тоді поведе Русь? Чому ти мовчиш, сину? Ти ж тільки-но говорив, що згоден вести...

— Так, говорив...

— Але щоб вести Русь на Візантію, треба бути князем...

Святослав мовчав.

— Невже ж ти думаєш, що будеш князем, коли візьмеш Малушу? Ти знаєш, що таке Гора?

— Що Горі до мене й Малуші?! — крикнув Святослав.

Княгиня Ольга похитала головою.

— Сину мій, сину, — зітхнула вона. — Ти ще не знаєш Гори, не відаєш, де живеш. Над землями Русі київський князь, нині я їх княгиня, але підпирає нас Гора, бояри й воєводи, всякая князья земель. Важко мені з людьми моїми, але ще важче з Горою. Вони льстиві, — з серцем, на весь голос говорила княгиня, — вони хитрі, вони вимогливі й неситі, і я вже не знаю, сину, як і задовольнити їх...

Вона на якусь хвилину замовкла, бо їй, помітно, важко було говорити, а потім повела далі:

— Добра хотя людіям своїм, я давала Горі все, що могла дати. Це було нелегко, сину, бо множество ворогів ішло на нас, — і мусили ми їх одбивати, а хто ж їх одбив би, коли б не було воєвод, дружини? І ми тримали воєвод, ми мали дружину. Але воєводи стали боярами, і княжий гридень може стати воєводою. Вони ненаситні, вони хижі, їм усе мало. Ти думаєш, чого загинув твій батько? Князь Ігор взяв з деревлян сповна всю дань, а Гора з дружиною

змусила його йти туди ж по другу дань, і він пішов, за дань заплатив життям. Я помстилась деревлянам, бо за кров треба було заплатити кров'ю, але побачила, що коли й далі братиму дань, то землі підуть проти нас, а потім і земля на землю. Я, сину, заборонила дань, встановила погости й дала уроки й устави. Це була полегкість для людей земель, та коли б ти знав, що тоді робилось тут, на Горі, сину?! Пожалування, пожалування, пожалування, — я віддала тоді боярам, воєводам, всякому князью всі землі...

— Так кому ж служать князі: людям своїм чи воєводам і боярам?! — вирвалося у Святослава.

Княгиня Ольга подивилась на Святослава, що, збуджений, надзвичайно схвильований, з рум'янцями, що раптово спалахнули на щоках, стояв перед нею, і подумала, що помилилась, вважаючи, що син її ще юнець, отрок. Ні, він виріс вже, змужнів, став дорослим, а коли так, то треба говорити йому всю правду, яка б гірка вона не була.

— Так, — відповіла княгиня. — Глава земель — це не тільки князь, а й бояри наші, воєводи, дружина.

— А племена, язики, всі люди?

— Вони загинуть без князя і бояр...

— Отже, служимо і людям, і Горі?

— Так, Святославе, за мною стоять князі й бояри, воєводи й дружина, вся Гора. Це вони скажуть тобі: негоже ти зробив, не бути Малуші жоною великого князя...

— А я не питатиму їх...

— Вони самі запитають у тебе, і горе буде, якщо тобі нічого буде відповісти їм. Вони були б згодні, коли б ти взяв дочку імператора, вони мовчали б, коли б це була дочка хозарського кагана, вони приймуть Предславу — угорську князівну, але не допустять Малуші...

Вона помовчала й закінчила:

— І я зроблю так, як бажають вони.

— Ти так не зробиш, мамо!. . — крикнув він.

— Ні, я мушу зробити й зроблю тільки так, — відповіла княгиня.

Вона помовчала, підійшла до нього ближче, поклала руку на його плече й сказала:

— Слухай, Святославе! Слухай і запам'ятай. Не всім судилось бути князем — князь один, людей багато. Якщо ти став князем, — мусиш бути як князь. Нелегко носити корону, сину, вона, щоб ти знав, важка. Так як зробити, сину? Княгиня чи рабиня? Говори!

— Мамо! — відповів він. — Я хочу добра людям моїм, люблю рідну землю, живу тільки для них. Що ж, нехай не буде ні княгині, ні рабині.

— Добре, що ти сказав це перше слово. Спасибі, Святославе. Не турбуйся, я зроблю все, щоб Малуші було добре. Рабиня буде щаслива. А про княгиню ми поговоримо пізніше. Іди, Святославе!

Він стояв і довго дивився на матір і перший раз у житті не знав, добро вона робить чи зло, правду чи неправду.

— Іди, сину, — ще раз сказала княгиня. — Я стомилась з дороги.

І він вийшов з світлиці...

Коли Святослав ішов від матері до своєї світлиці, то почув, ніби позад нього в сінях хтось переступив з ноги на ногу. Він обернувся і побачив біля одних дверей брата Уліба, що стояв, щільно притиснувшись до стіни...

Княжич Святослав пішов назад і зупинився проти Уліба.

— Ти, — задихаючись, промовив Святослав, — чого тут стоїш?. .

— А чому б мені тут і не стояти? — зухвало відповів Уліб.

— Ти можеш стояти, де хочеш, — відповів Святослав, — але підслухувати не смієш... Чуєш, Улібе, не смієш.

— Я не підслухував.

— Лжу говориш, Улібе, — після довгої мовчанки сказав Святослав. — А хто говорить лжу — мій ворог. Не будь ти братом, я убив би тебе...

Князь Святослав повернувся і пішов до своєї світлиці, Уліб, не сходячи з місця, довго дивився йому вслід, далі засміявся і зник за дверима...

6

Малуша увійшла до світлиці так тихо, що княгиня навіть не почула її кроків. Зупинившись на порозі, вона побачила княгиню, ступила один крок вперед і повалилась у ноги...

Коротка мить! Княгиня пригадала, як колись у стравниці побачила цю несміливу дівчину, що боялась підняти на неї очі, пригадала, як Малуша допомагала Ярині, як потім стала допомагати їй — княгині. І як увійшла в терем, ключницею стала.

Тепер ця дівчина на колінах стояла на підлозі, плечі її здригались від нестримних ридань...

— Встань! — суворо промовила княгиня.

Дівчина, все ще стоячи на колінах, підвела голову, й княгиня побачила її, розтоптану, зневажену...

А все ж і в страшну цю хвилину —— на колінах, зігнута — Малуша була напрочуд хороша. Високо підіймались її тугі груди, обличчя розшарілось, грало рум'янцем, сльози блищали на віях, як самоцвіти.

Княгині несила було дивитись на це засмучене, але чудове обличчя, важко було почати розмову, а все ж вона перемогла себе. Твердо, як належить княгині, наказала:

— Встань-бо, Малушо!

Малуша встала. У очах її промайнула іскринка надії...

— Що ж це ти вчинила? — так само суворо сказала княгиня. — Я тебе взяла до терема, вірила тобі, ключницею своєю зробила, а ти так віддячила — звабила княжича...

У розпачі Малуша обхопила голову руками, вся здригалась від ридань, але, дивлячись просто в очі княгині, відповіла:

— Ні, ні, княгине, я ніколи не зваблювала княжича Святослава, і я не винна, не винна, матінко княгине. Я тільки пішла до Дніпра разом з усіма на Купала, а Купало відвів мене від вогнів до темного берега, і там я побачила княжича Святослава. І княжич не винен, Купало і його звабив, звів нас над водою... А що далі було, я не знаю, любила княжича і люблю, хоч знаю, що не смію... Та що мені робити?

— Люблю! — тихо промовила і зітхнула княгиня Ольга. — Але ж ти й непразна...

— Я не знаю, що зі мною робиться, матінко княгине, але тоскно мені, мліє все тіло, місця не знаходжу, вночі не сплю... Це боги покарали мене, вже далі несила, не можу.

І Малуша замовкла, бо помітила, що княгиня одвела свої очі й дивиться на темне вікно світлиці, за яким десь по той бік Дніпра переливалась велика вечірня зоря.

— Великий гріх ти вчинила, Малушо, — промовила княгиня, — і заслужила великої кари. Ти — роба, Святослав — княжич, завтра — князь; він — глава всій нашої землі, захисник людей, на нього дивиться увесь світ. А ти посміла стати поруч із ним. Чи розумієш ти, що наробила?

— Я розумію, княгине, — відповіла Малуша. — Я не смію стати поруч із князем, я не знала, що так буде, і ніколи, ніколи, княгине, я не думала про це, нічого не робила... Все зробив Купало... Тепер мені лишається одно — до Дніпра і в воду...

— Ні, — суворо сказала княгиня Ольга. — Якщо ти підеш до Дніпра, це буде ще один і ще страшніший гріх, бо не одну себе ти вб'єш, а й княжича дитину...

— Тоді, княгине, я піду до батька в Любеч...

— Ні, — заперечила княгиня, — і до Любеча тобі йти не можна. Хто там повірить, що так склалось, рідний батько тебе за блуд вижене з хижі.

Малуша мовчала.

— Колись, — сказала тоді княгиня, — я тебе, Малушо, взяла до двору й зробила ключницею своєю. Ти працювала добре, милостницею моєю була...

Щось схоже на надію заблищало знову в очах Малуші, вона пильно дивилась на княгиню.

— І я ніколи не забуваю добра, — вела далі княгиня. — За те, що чесно і добре працювала, хочу пожалувати тебе...

Малуша знала це слово. О, про княжі пожалування тільки й розмов було на Горі, про пожалування мріяли і вголос говорили бояри, тіуни, воєводи. Але що можна пожалувати їй, Малуші? Хіба можна щось пожалувати за те, що вона любила й любить князя Святослава? У неї дуже боліло серце, і вона одного тільки хотіла — щоб княгиня пожаліла її...

Проте це був не жаль, а саме пожалування.

— За твою службу і за все, — говорила княгиня, — я даю тобі село Будутин на Росі... Будеш ти в ньому господинею... От тобі моя печать, — вона простягла руку до столу і взяла дарницю на село, написану ларником Перенігом.

І тоді Малуша все зрозуміла. Отже, княгиня Ольга не жаліє її, а хоче пожалувати — і за службу в теремі, і за любов до Святослава, і за дитину, яку вона має породити.

Гіркий, невимовний біль як обручем стиснув груди Малуші. Коли б це був не княжий терем, вона б закричала так, щоб чути було по всій землі, на небі. Це був не тільки біль, це була нечувана образа того найсвятішого, що вона носила в своєму серці. Невже ж княгиня не розуміє, що в Малуші можна все забрати — здоров'я, сили, саме життя, але честі в неї ніхто забрати не зможе?

Малуша й сказала це:

— Навіщо мені село? Я не просила пожалування і не візьму Будутина, не візьму.

І Малуша вже не плакала. По її блискучих очах, по стиснутих пальцях княгиня Ольга побачила й відчула, що в цій зневаженій дівчині прокинулось те,

чого досі не бувало, прокинулась якась інша, не зрозуміла поки що княгині людина, і вона зробить так, як сказала.

— Так от ти яка, сіверянко! — хижо вже промовила княгиня. — Інші в мене пожалування на колінах просять, а ти відмовилась від нього, коли я тебе попросила?! Гаразд, нехай буде по-твоєму. Ти поїдеш в Будутин, ти будеш там жити, але будеш ти, як і досі, рабинею, робою, чуєш?

— Чую, — спокійно відповіла Малуша.

— Але мусиш знати, — сердито говорила княгиня, — що ти — рабиня, але носиш під серцем княжу дитину... З тобою пошлю гридня, — не тебе він стерегтиме, а княже дитя, і коли народиш, дасть мені звістку. Ти ж народи і вигодуй. Чуєш?

— Чую...

Княгиня Олвга ступила вперед, зупинилась, щось, видно, думала сказати, але не змогла і, махнувши рукою, повеліла:

— Іди!

І раптом Малуша торкнулась рукою ключів, що висіли біля пояса в неї, і якось сполохано запитала:

— А хто ж вас завтра нагодує, княгине?

Княгиня навіть здригнулась, їй здалося, що це — зухвала витівка гордої Малуші: хіба не однаково їй зараз, у цю страхітливу для неї годину, хто годуватиме завтра й надалі їх — князів?

Та це була зовсім не зухвала витівка. Малуша зняла з свого пояса ключі і чисто по-людському цікавилась, хто ж далі замикатиме й одмикатиме багатства княжих теремів і двору; вона, що віднині не мала хліба насущного, турбувалась про княжу страву.

Княгиня Ольга подивилась на ключницю іншими очима, їй хотілось сказати, що Малуші нічого про них турбуватись, що коли нема однієї Малуші, то знайдеться друга, і що в неї є вже нова ключниця — Пракседа, яка розповіла їй

цього вечора про купальську ніч і про інші ночі, коли Святослав був у хлівині Малуші.

Проте княгиня не сказала всього, що хотілось, а так само, як колись коротко говорила: "Отак і носи ключі", промовила тепер:

— Поклади ключі тут, на лаві! Коли Малуша клала ключі на лаву біля дверей, вони сумно забряжчали. А потім Малуша вклонилась і вийшла. Княгиня довго дивилась на двері, що зачинились за Малушею.

Малуша повернулась до хлівини, в якій пройшли останні її літа. О, як би вона хотіла, щоб зараз у цій хлівині була Ярина, — вона впала б на коліна перед старою ключницею, виплакала б перед нею свою душу...

Але зараз ключниця Ярина була далеко. Коли Малуша прочинила двері хлівини, на неї дихнуло холодом і тліном. За княжими клопотами й турботами вона не розпалювала тут вогнища, не прибирала...

А все ж лишилось щось від того далекого минулого часу, коли була вона весела й щаслива. Крізь вузьке віконце в хлівину, як колись давно, заглядав місяць, промінь його, як і колись, падав на долівку, ліжко, стіни.

І раптом Малуша здригнулась — їй здалось, що хтось притаївся там, за ліжком, дивиться на неї хижими, злими очима. Вона навіть схопилась за серце. Невже в неї мало горя? Хто ще міг зайти сюди, до хлівини?

Потім вона зрозуміла — у хлівині нікого немає, та й хто б тепер зайшов сюди, де живе зганьблена ключниця Малуша?! Це не очі, вона сама давно колись зняла свої усерязі, кинула їх на лаву за ложем, от зелені камінчики й грають під місячним промінням.

— Матінко Ярино! Де ти? Де ти? — застогнала вона, і хоч слова її поглинула пустка, стала на коліна, притулилась головою до холодного ложа і так довго виплакувала свою печаль, лякаючись майбутнього.

Та от Малуша здригнулась, схопилась, стала біля ложа, прислухалась. Ні, вона не помилилась, — за стіною почулись кроки, хтось з княжого терема ішов сюди, до дверей, що вели в її хлівину...

Перун, Дажбог, всі сили неба, — що це були за хвилини! Як вона молилась, щоб це були ті кроки, про які вона мріяла і яких ждала! Як вона хотіла, щоб це, як колись, ішов сюди княжич Святослав, щоб він розчинив, як і тоді, двері, став на порозі.

Кроки лунали все ближче й ближче, тепер вона вже вірила, що це він. О, коли він стане на порозі, вона кинеться до нього, розповість про свою муку, попросить у нього помочі, адже він не тільки княжич, а любов її, батько дитини, яку вона носить під серцем.

І вона знала, вірила в те, що коли княжич Святослав прийде, то й захистить її, він не дозволить, щоб Малущу вигонили з двору, він буде такий, як і колись. Коли княжич щось захоче — все може зробити. "Так швидше іди, Святославе, я жду тебе!" — мало не крикнула Малуша і ступила вперед, до дверей.

Але що це? Кроки зупинились. Хтось пальцями торкнувся дверей, але не відчинив, а навпаки, притиснув до себе. Почулись глухі удари — один, другий, третій. І Малуша зрозуміла, що це з терема забивали двері до її хлівини. І знову пролунали кроки — хтось повертався до терема. Це не були кроки княжича Святослава.

Недавні сльози, а тепер удари молотком по цвяхах (так, пригадала Малуша, забивають віко над корстою: три удари — й кінець), все це, як не дивно, не збільшило вже, а ніби припинило її муку. У цю пізню нічну годину минуле Малуші відступило раптом назад, як важка грозова хмара. Оддалік вона тепер виразно побачила, яка то страшна, смертельна хмара. Але ж вона вже пройшла: полюбила Малушу, а це була тільки зваба, була ключницею — і знову стала рабинею, єдине, що їй залишалось — дитя...

Крізь розчинені двері сичав мороз, на небі висів місяць. Зеленкувате його проміння сягало в хлівину. Ось вони — добра покійної Ярини і її, Малуші: що ж їй взяти з собою?

А Святослав не прийшов. Тепер він і не прийде. Хіба ж Малуша цього не знала?! А коли б він зараз і став на дверях, о, тепер однаково було б уже пізно...

7

Глухої ночі отрок з княжого терема розбудив Добриню й велів йому іти до княгині. Добриня неабияк сполошився. Є, либонь, якісь звістки з поля? Може, одразу, серед ночі, доведеться й вирушати? Потемному він одягнувся, схопив свиту, почепив до пояса меч, поверх шапки на голову натягнув шолом.

Княгиня Ольга ждала Добриню у сінях терема, де горіло кілька свічок. Біля княгині стояв і щось стиха говорив їй воєвода Свенелд. Але тільки Добриня зайшов, Свенелд замовк і, вклонившись княгині, пішов із сіней.

— Іди за мною, Добрине! — промовила княгиня й пішла сіньми. Намагаючись ступати якомога тихше, Добриня рушив слідом.

Так Добриня опинився в одній із світлиць княжого терема. Там у кутку на камені горіло вогнище. Серед світлиці стояв застелений червоним оксамитом стіл, два різьблені стільці з поручнями, попід стінами — лави. У світлиці було так тепло, що на рублених стінах виступала пара.

Княгиня сіла на одному із стільців, сперлась на поручні і, здалося Добрині, довго прислухалась, чи не чути голосів у теремі. Але там не чути було нічого, тихо було й тут, у світлиці, тільки десь за стінами рипів мороз та ще на вогнищі потріскували сухі смоляні дрова.

Княгиня Ольга обернулась до Добрині, і він побачив бліде її обличчя, темні очі.

— Не когось покликала днесь, а тебе, Добрине, — пролунав у світлиці суворий голос княгині. — Про все, що почуєш, — мовчи, що велю — зроби, на те моя княжа воля. Клянись Перуном...

— Мати княгине!.. — відповів Добриня. — Клянусь Перуном і Дажбогом, заклинаюсь Волосом і Хорсом...

— Доста, — ледь посміхнулась княгиня. — А тепер слухай...

— Слухаю, мати княгине.

— Ти знаєш, — запитала вона, — що сталося з Малушею — сестрою твоєю, а моєю ключницею?

— Не відаю, княгине... А що вона — завинила, вчинила шкоду?

— Невже не знаєш?! — глузливо засміялась княгиня Ольга. — І того не відаєш, що Малуша непразна?

Добриня здригнувся, ніби в груди йому вдарив меч. Так от чому Малуша ховалась від нього, уникала розмови! Тікала, хотіла сховати те, чого однаково сховати не можна.

Йому було невимовне жаль Малушу. Він любив її, пишався, що не тільки сам служить княгині, — служить ключницею в теремі й вона.

— Малуша непразна! Мати княгине!. . Та коли ж вона? З ким? Я бачив, либонь, її... Я її сам... Сам покараю...

— Не поспішай, Добрине, — суворо промовила княгиня Ольга. — Я взяла Малущу, робу мою, а твою сестру, до свого двору, милостницею моєю зробила, а вона посміла... непразна від княжича Святослава...

— Мати княгине!..

— Не кричи, — так само суворо зупинила його княгиня. — Вже пізно, всі в теремі сплять.

Добриня стояв біля порога княжої світлиці, і тьма думок враз заполонила його. Так от чого княжич Святослав волів після Купала ночувати не в полі, а в городі й завжди летів туди, мов на крилах?! Отже, Малуша не звичайна й незугарна, як думав Добриня, а така хороша, красна, що навіть княжич Святослав полюбив її. І не тільки полюбив — Малуша непразна, під своїм серцем носить плод княжича. Рід князя і їх звичайний рід, — чи може це бути?! Але що думає робити княгиня Ольга? Чого вона покликала нині Добриню серед ночі, невже замислила карати Малушу?! Схопившись рукою за серце, стояв Добриня проти княгині й ждав її слова...

— Роба Малуша достойна найсуворішої кари, — ніби вгадавши його думки, сказала княгиня Ольга. — Але сама я її не карала б, — гріх, ну що ж, я б її вигнала з города, нехай іде, куди хоче. Але вона непразна, в неї буде дитя від князя. А що скажуть тут, на Горі, коли дізнаються про любов княжича Святослава, а потім про дитя? Адже уб'ють.

І далі сказала княгиня Добрині не як гридневі, а як набагато ближчій людині, нібито спільнику, таємничо, тихо:

— Малуші на Горі бути не можна... Я вже бачила її й говорила з нею. Вона поїде до мого села в Будутин і житиме там. Нехай там вона і народить дитя. Так буде краще, так треба.

— Спасибі, княгине, спасибі, — прошепотів Добриня, відчуваючи, як страшна кара відступає від голови Малуші.

— Але й там їй не можна бути самій, — говорила далі княгиня. — Там також можуть дізнатись, і знову вона й дитя будуть у загрозі. Треба берегти їх... Чи згоден ти, Добрине, поїхати з Малушею до Будутина? Там потрібні гридні мої, і рабині буде місце, а коли народиться дитя — будь у Києві, скажеш мені!

— Добре, — промовив Добриня. — Усе зроблю, як веліла.

— Тоді йди і готуйся, — наказала княгиня. — Воєводі Свенелду я сказала, що ти їдеш по моєму слову. Скоро будуть готові сани. Іди, Добрине!

Добриня мовчки вклонився княгині, дуже тихо, щоб ніхто не почув, вийшов із світлиці. З порога він бачив, як на вогнищі знову спалахнуло полум'я, як червонкуватий його відсвіт освітив бліде обличчя княгині, очі, витягнуту на поручні стільця руку... Усе це, а потім сіни, де горіли свічки, цебро з водою, з якого дзвеніли й дзвеніли краплини, темний ганок, — пропливло перед ним у якомусь тумані.

Він отямився тільки серед двору перед теремом і довгу хвилину стояв, дивлячись на темні рублені стіни терема, на одно вікно, де мінився червонкуватий відсвіт вогнища, потім перевів погляд на тереми бояр і воєвод, що зараз серед ночі нагадували важкі ковані скрині, на стіну города, що тугим чорним обручем обіймала Гору.

І чомусь особливо гостро й боляче відчув Добриня, що стоїть він тут уночі серед княжого двору вже не як сотенний, а як звичайний гридень, смерд, зовсім не такий, як князі, воєводи, бояри. І хіба не про це говорила тільки-но княгиня: "Я взяла робу мою, а твою сестру, до свого двору, милостницею моєю зробила, а вона посміла..." Не там, у світлиці, а саме тут, серед двору, і в цю

хвилину Добриня відчув усю гіркоту цих слів, гостру образу. Так, вони — князі, воєводи, бояри, їм все дозволено, вони все можуть, а він і Малуша — тільки смерди, раби, вони нічого не сміють. Добриня навіть зіщулився, ніби ждав якогось удару...

Але одразу й інше спало на думку Добрині. Гаразд, нехай вони смерди — і він, і Малуша, і ще багато таких людей. А проте ж є в них щось таке, проти чого не може вистояти навіть князь. Добриня посміхнувся. Княжиче Святослав, ти орлом літаєш у полі, але ти знаєш, що й де шукати серед жон полянських! Диви, він і не думав навіть, на що здатна Малуша. Не хитрістю, а красою багата, так, так, Малушо, ти робила як жона полянська, і я тобі нічого не скажу, а в мислях подякую.

І ще раз поглянув Добриня на княжий терем, Гору, стіни... Не тільки Малуші, а й йому немає тепер місця на Горі; женуть з Гори Малушу, женуть разом з нею й брата — гридня Добриню. Прощайте, Київ, Гора, надії, честь і слава!

Проте вони з Малушею повезуть з Гори щось більше, ніж багатство. О, тепер Добриня берегтиме сестру Малушу в далекому селі Будутині, він з мечем стоятиме біля порога їхньої хижі.

Але ось у кінці Гори почулися голоси й затупотіли коні. Певне, час і рушати в дорогу. А що збиратись Добрині? У нього нічого немає. Добриня вже готовий.

8

Пізно вночі княгиня Ольга почула, як у дворі біля терема затупотіли коні, а в сінях пролунали важкі кроки і чиїсь притишені голоси. Вона пізнала — це Свенелд і гридні.

Княгиня й до цього не спала, а тепер і поготів не могла спати, схопилась з ліжка, підійшла до вікна, виглянула.

Із вікон сіней у двір падало жовте світло. Княгиня побачила біля ганку криті, запряжені парою коней сани, кілька чоловік, що, важко ступаючи по снігу, пішли за терем.

Пізніше княгиня бачила, як гридні вийшли із-за терема, попереду них тепер ішла жінка — в темному довгому платні, свиті, високій хутряній шапці на голові. Коли жінка дійшла до саней і обернулась, княгиня пізнала Малушу.

Гридні поспішали, вдарили коней, Малуша сховалась під кошмою, рушили й сани. У сінях усе ще світився вогник. Серед двору лишився Свенелд, — він довго стояв на місці, дивився, як зникають у сірій імлі сани. А тоді тихо пішов двором. Вогник у сінях згас.

"Щоб ще не застудилась, — подумала княгиня Ольга. — Дорога далека, у полі зимно".

Аж тоді пішла назад від вікна, сіла на холодне ложе, схилила голову на руки. У світлиці було сіро, як під водою, від стін віяло холодком, десь у сінях капала вода, далеко в теремі хтось закашляв.

І в цю пізню нічну годину перед княгинею виринули згадки з давноминулих літ, коли вона була молодою, жила в рідній Вибутській весі, повз яку тече ріка Велика, а по той бік тягнуться ліси, нетрі, озера, широка Плесківська земля...

Раз вона поїхала човном-довбанкою вгору й угору по річці, зайшла у ліс — хотіла назбирати ягід... Раптом з лісової хащі вийшов князь. Вона, звичайно, не знала, що це князь, тільки подумала. А хто це міг бути, коли не князь: золотий шолом, червоне корзно із золотими узорами, біля пояса меч із самоцвітами.

Ти звідки, дівчино? — запитав він і подивився на неї. Я з весі Вибутської, — відповіла вона. А сама поглянула на нього і злякалась — такий був він красень. Втопила очі на плесі, бачила латаття, білі лілеї, легенькі хвилі.

— А чи не можеш ти мене, дівчино, через Велику перевезти?

— Можу...

Їхала через річку — не дивилась на нього, перевезла — поглянула: високий, ставний, карі очі, темні вуси.

— Спасибі тобі, дівчино! І скажи мені, як твоє ім'я?

— Волга, князю... тільки навіщо тобі моє ім'я? Він постояв з нею недовго на березі, розпитував, чи є в неї батьки, а коли почув, що померли, пожартував, що приїде за нею й забере...

Але це був не жарт. Через якийсь час біля їхньої хижі на весі зупинились сани, а з них вийшов князь — не той, якого вона бачила колись на річці, а інший — літній, сивий. Але він говорив про того князя, якого знала Волга:

— Великий князь Ігор велів мені знайти у весі Вибутській тебе, Волго, і привезти до города Києва.

Баскі коні мчали на південь, до теплого краю, місяць двічі зробив у небі круг, поки вони доїхали, а потім опинилась Волга в Києві, на Горі, в княжих хоромах, побачила князя, якого колись перевозила через річку.

— Тут тобі тепер і жити, великою княгинею бути, Ольго! — ніжно і зовсім по-новому вимовив князь її північне ім'я.

Таке нібито не буває на світі, але так трапилось з Ольгою, коли була вона Волгою Плесківської землі.

"Чому ж я так вчинила з Святославом? Адже він любить Малушу, вона любить його. І хіба Малуша не така дівчина, якою колись була і я?" — запитала себе княгиня Ольга в цю пізню годину.

Вона зрозуміла, що Малуша — така ж дівчина, якою колись була й вона, Святослав любить Малушу, як колись Ігор любив її...

Але змінились часи! Колись Ігор владний був робити те, що хотів, міг привести в терем, кого бажав, аби тільки цю любов освятив Купало, Лада... Він та дружина — от хто був над Руською землею, вони брали дань, але й стерегли її...

Княгиня з дітьми своїми й зараз мала дружину. Але це вже була не стара княжа дружина! Багатий і славний київський князь, але скільки навкруг нього стало багатих і славних воєвод, бояр. Не самі вони народились — у важкі літа князь спирався на них, мусив потім і віддячувати їм. Пожалування, пожалування, — о, як багато Руської землі роздали Олег і Ігор, а пізніше й княгиня... Воєводи й бояри Гори, всякая князья, воєводи й бояри земель,

посадники на погостах, купці, сли — вони підпирали й підпирають князя, боролись за нього і Русь, але кожен із них вимагав пожалування, кожному з них все було мало й мало...

І сталось так, що княгиня Ольга почала боятись воєвод своїх і бояр. "Мудра... " Княгиня Ольга на кожному кроці чула ці слова і розуміла, що мудрість її полягає в тому, що вміє вона миритись з воєводами й боярами, вміє стримувати їх, коли вони йдуть один на одного, і вміє мудрою бути з людьми земель.

І раптом княгиня Ольга обірвала свої думки, прислухалась, схопилась.

У теремі почулись далекі кроки. Хтось ішов, обережно ступаючи по дерев'яній підлозі, чути було, як під дужими ногами риплять мостини. Вона пізнала ці кроки — так ходив Святослав, тільки на цей раз він ступав сторожко, тихо, щоб не порушити нічного спокою в теремі, не розбудити матері.

Княгиня чула, як син пройшов сіньми, відчинив двері. Наблизившись до вікна, вона бачила, як Святослав спускався сходами з ганку. Не зупиняючись, він рушив за терем, через якийсь час проїхав конем під вікнами до тих самих воріт, через які недавно вивезли Малушу.

Стурбована стояла біля вікна княгиня. Що замислив Святослав? Може, він поїхав за стіни города, щоб пролетіти чорною блискавицею серед білих снігів у полі, розсіяти там свою тугу. А може, з страхом подумала вона, поїхав Святослав наздоганяти Малушу? Що буде, якщо так, якщо він привезе її до Києва?

9

Шлях до Будутина й інших сіл і городищ над Россю був битий, широкий. Ним їздила сторожа, над ним стояли двори княжі й боярські, іноді тут можна було побачити й гостиницю* (*Гостиниця-хижа або намет на шляху (гостинці), де подорожні могли сховатись від негоди й спочити.), бо цим шляхом їздили гості від червенських городів.

І зараз, хоч Добриня з Малушею виїхали з Києва пізньої ночі, перед самим світанком, скрізь вони зустрічали то дружинників на конях, що

повертались з поля, то смердів, що підводами везли з дворів всякі добра, то просто якихось не відомих їм людей, що, спираючись на посохи, згинаючись від мішків на раменах, ішли невідомо куди й звідки.

Та вони й не цікавились тим, куди й чого ідуть ці люди. У кожного з них, мабуть, свої клопоти, гіркі думки, горе, бо не пожене ж радість людину серед темної холодної ночі? Закутавшись у свитку, сиділа в задку саней Малуша, — вона заплющила очі й все думала про останню страшну ніч у городі Києві. Поруч із нею, схилившись на лікоть, лежав Добриня. Він дивився на сіру пелену поля, темний шлях, що зникав одразу за саньми, і також мовчав; що міг він сказати Малуші, що міг відповісти на власні думки? Мовчав і підводчик, що сидів у передку саней. Він Дивився вперед, пильнував, щоб не збитись із сліду; перед ними така далека дорога. Він мовчав ще й через те, що, як йому здалося, і Добриня, й Малуша заснули. Що ж, нехай посплять; підводчик пильнує: гей, гейки, коні!

А потім десь позаду, за Києвом-городом, від якого вони вже чимало від'їхали, зарожевіло небо і над полями попливло нитками золоте проміння світанку...

Ніч боролась із світанком. Важкою синьою громадою лежали скрізь сніги. Чим більше світла лилось навкруги, тим темнішим був обрій, ніби туди відступила й стала там стіною вся ніч. На небі яскраво переливались різними барвами зірки. Одна із них, найяскравіша, зелена, висіла високо над небозводом, палахкотіла, сяяла.

І раптом вона затухла, зникла, а слідом за нею зникла й темна, непроглядна стіна на обрії. Сині сніги вже не лежали громадиною, а простелялись рівним полем, на сході розгорілось золоте вогнище: там народився світанок, почався день.

Тоді ніби прокинулись всі на санях — мовчазний підводчик, замислений Добриня, розплющила очі й Малуша. Розплющила й якось кволо посміхнулась: у передку саней сидів знайомий їй гридень Тур.

Проте посмішка враз зникла з її обличчя. Блідий, стомлений, ніби переляканий тим, що діялось навкруг нього, сидів гридень Тур у передку саней і

дивився на неї такими смутними очима, що Малуша не витримала, одвела погляд і, наскільки могла, запитала спокійно, лагідно:

— І ти тут, Туре?

— Тут, Малко, — відповів він і, хоч коні йшли доброю риссю, повернувся до них і крикнув: — Гей, гейки, коні, гей!!!

Коли Тур одкричався і сів знову обличчям до Добрині й Малуші, то вже на цьому обличчі не було того, що Малуша бачила допіру. Може, він зрозумів, що зараз треба мовчати, може, й кричав, щоб висловити біль, а зараз став дуже тихий.

— Ти, Малко, — сказав Тур, — замотай ноги, бо мороз велій... Там за тобою хутро лежить...

— Мені не холодно. Туре, — відповіла вона, — і ногам моїм тепло...

Але це була неправда, і Тур сам взяв хутро, поклав їй на ноги.

— І поїсти нам треба було б, — продовжував він. — Ти, мабуть, забув і нічого з собою не взяв, Добрине. А я ніби знав — є в мене шматок веприни, є хліб і сіль...

— Не хочу я їсти, не хочуі — крикнула вона.

— Ти не кричи, не кричи, Малушо, — сполохано, з болем у голосі перебив її Тур, — не треба кричати, нічого це не поможе...

— Знаю, — згодилась вона, — гаразд, не буду кричати...

— Гей ти, Туре, Туре, — втрутився в розмову Добриня. — Ну що ж, хто в'їжджає на Гору під щитом — жде того велика честь і щастя?

— Не згадуй про це, — скорботно вимовив Тур, але ж одразу отямився й кінчив бадьоріше: — А хіба честь та щастя тільки на Горі? Я від слова свого не відступаю... Вір мені, Малушо, що коли ти в'їхала до Києва під щитом, то однаково жде тебе велика честь і слава. Ну, не в Києві, то в іншому місці. А хіба Будутин не княже село?!

Але було помітно: і Добриня, і Тур говорять не те, що хочуть, не кажуть вони про головне, про те страхітливе й невблаганне, що зруйнувало мрії, розбило життя. Отакі були Добриня і Тур — звичайні прості гридні княгині Ольги.

А потім удалині, позаду них, на ясному небі встав сірий пилок. Пізніше вони побачили, що шляхом навздогін їм мчить якийсь вершник, а ще пізніше пізнали княжича Святослава.

Тур зупинив коней, коли княжич наблизився до них впритул, і зстрибнув з саней...

— Здрав був, княжичу Святославе! — крикнув він. З саней схопились Добриня й Малуша, вони також привітались до княжича.

Святослав відповів на привітання і зійшов з коня.

— Ти, Добрине, — звернувся він до свого колишнього сотенного, — проїдь з гриднем Туром далі... А ти, ключнице, — він не назвав її імені, — залишся тут зі мною.

І Тур зрозумів, що княжич Святослав хоче говорити тільки з Малушею, провів далі коней. Замислений, пройшов за кіньми й Добриня. Ніхто з них не вимовив ні слова.

— Княжичу, — сказала Малуша, коли вони залишились тільки вдвох, — пощо женешся за мною?

Він аж здригнувся. Як могла Малуша запитувати про це в нього? Як же йому не гнатись, коли він любить її, не може бути без неї? Запалений, збуджений, охоплений нестримними почуттями, він ладен був зламати і вже зламав слово, яке дав уночі матері. Він поїхав слідом за Малушею, наздогнав її. І їй, може, досить зараз сказати одним однісіньке слово, щоб усе склалось надалі зовсім не так, як замислила княгиня Ольга. Бо він не змінився, він такий же, як і був, він жде, що скаже Малуша.

Але змінилась за цей час до невпізнання Малуша. Зовні цих змін не було видно; вона стояла перед княжичем Святославом така ж, яку він знав і яку

любив: ставна, трохи бліда, з рум'янцями від морозу на щоках, в незвичайному темному платні, в шапці...

Проте щось нове з'явилось у Малуші, в самій її душі, і це княжич Святослав відчув одразу ж, коли вона сказата вперше, а потім знову повторила:

— Пощо, княжичу, женешся за мною?

— Я знав, шо княгиня вночі говорила з тобою, — задихаючись, промовив він. — Говорила вона й зі мною. Це було страшно, Малушо. Не сама вона говорила, за нею стоять воєводи, бояри, вся Гора... І тоді я на одну якусь мить завагався, згодився, — я не тільки людина, я княжич, князь. Проте я швидко зрозумів, що це неправда, я чув, як тебе забирали, мучився, терпів, страждав, а потім... потім погнався за тобою, і от стою тут... Чуєш, вернись, Малушо, ми вернемось разом з тобою!..

Малуша ледь посміхнулась блідими, пересохлими устами.

— Пізно ти за мною погнався, княжичу! Я ж тебе ждала вночі. О, яка це була довга і важка ніч. Але зараз Київ-город далеко, ніч минула, все минуло. За чим женешся, княжичу?

Щось надзвичайно просте, але разом з тим образливе, гірке було в її словах. І він крикнув, відповідаючи їй:

— За долею своєю я женусь, за щастям!.. Адже я люблю, люблю тебе!. .

Малуша обернулась і побачила, що Добриня і Тур стоять далеко від них, біля саней.

— Княжичу, мій княжичу, — сказала вона. — Ти любив мене тоді, в купальську ніч, я ж любила тебе і тоді, і зараз. Але пам'ятаєш, княжичу, я говорила, що з нашої любові не буде щастя, бо ти княжич, а я роба... І це так, це нас Купало звабив. Бо ти такий, як і був, — княжич, заступник людей, я ж роба, світлий княжичу, тільки роба, і такою мені бути.

— Перед такою робою я згоден, стати на коліна! — крикнув Святослав. — Чуєш, Малушо, я зараз стану на коліна...

— Княжичу Святославе, — перелякано відповіла вона. — Якщо ти зараз станеш передо мною на коліна, — це буде осрама, ти не будеш князем. Ні, не роби, не роби цього. Бачиш, на нас дивляться Добриня й Тур, а через них вся земля... Не ти переді мною, а я стану перед тобою на коліна...

І Малуша раптом впала на коліна серед снігів, промовила:

— Тебе я любила, князеві кланяюсь. Він не чекав, що Малуша так зробить, і, вкрай вражений, розгублений, стояв перед нею...

— Малушо! — вирвалось у нього. — Так що ж робити?

— Я їду туди, — відповіла Малуша, — де повинна бути, ти їдь назад, до города, княжичу. Чи дозволиш мені встати?

— Встань, Малушо! — сказав Святослав. Далеко біля саней мовчки стояли Добриня й Тур. Вона встала.

— Але я приїду туди, де ти будеш, Малушо...

— Ні, — відповіла вона. — Ти не приїдеш, бо про це знатиме вся Гора. І не їдь, княжичу, благаю.

— А якщо буде син? Невже я його не побачу?

— Чому ж, княжичу, ти його не побачиш? Ти його батько, князь, покличеш, коли буде надоба, і він захистить тебе. Скажи тільки, як назвати сина?

— Нас скорила Гора, — відповів він, — то нехай син володіє миром у всій нашій землі. Володій миром!.. Володимир буде.

— Володимир буде, — повторила Малуїпа.

— Але ти жорстока, Малушо! — вирвалось у нього. — Говориш страшні речі.

— Це я жорстока? — тихо відповіла вона. — Ні, княжичу, не я жорстока, а світ. І нічого я страшного не сказала. Знай, коли буде важко, що я пам'ятаю і люблю тебе. А зараз кінчимо, княжичу! І в мене, і в тебе далека дорога.

Обернувшись у той бік, де стояли Добриня й Тур, вона крикнула:

— Добрине! Тебе кличе княжич! Той прийшов — з шоломом на голові і мечем біля пояса.

— Дозволиш нам їхати далі?

— Їдьте, — відповів княжич Святослав, — і нехай... нехай щаслива буде вам дорога.

— Будь здоров, княжичу! — побажав Добриня. Тур сів на сани і щосили вдарив коней.

Княжич Святослав стояв, дивився, бачив, як сіли в сани Малуша і Добриня, як швидко стрибнув туди, крикнувши: "Гей, коні, гей!", гридень Тур, як пронизливо зарипіли полозки саней, а з-під кінських копит полетіли грудки снігу.

Коні йшли швидко. Минуло небагато часу, сани проїхали полем, пірнули в яр, повільно виповзли на високий, вкритий снігом пагорок, на якусь мить ніби повисли там на тлі ясного неба і зникли.

Тоді княжич Святослав залишився один у полі: холодне небо вгорі, сірі сніги навкруги, холод на душі і в серці.

"Гнатись! — виринула думка. — Повернути її до города!"

Але одразу ж він, здавалося, почув голос Малуші, її слова:

"Пощо, княжичу, женешся за мною? За чим женешся? Пізно ти за мною погнався, княжичу. Я ж тебе ждала вночі, а ніч минула, все минуло..."

І це була правда. Вона ждала його вночі, і коли б він тоді прийшов, все склалося б, може, інакше. А зараз уже пізно. Вона не вернеться до нього, не піде до города — ніколи. Так що ж сталось?

Він пригадав минулу ніч, розмову з матір'ю, кожне її слово і зрозумів, що сталось. Досі він був молодим і щасливим, його називали княжичем, але він був такий, як і всі люди. Досі він думав, що йому дозволено те, що й усім.

Це було щастя — ходити на Горі й бути, як усі. Його називали княжичем, але скільки разів просто — Святославом. Як рівний з рівними, він летів з воями у полі навздогін за ворогом і, як і всі, міг перемогти ворога, але міг прийняти й

стрілу. Коли Святослав хотів, то йшов у передграддя й на Подол, у купальську ніч він пішов до Дніпра й зустрів там Малушу...

І він полюбив Малушу. Полюбив так, як нікого до того. Це було його перше, світле кохання, він згоден був зробити все, що тільки вона побажає, він мріяв, що любитиме її довіку, бо Малуша — найкраща з усіх, мрія його й бажання. І навіть тоді, коли він дізнався, що вона непразна, це не злякало його. Що ж, він скаже про це матері, і вона зрозуміє його, бо вона не тільки княгиня, а й мати.

І от проминула ніч. Не він сказав матері про Малушу, сама княгиня запитала про неї. Далі ж все склалось зовсім не так, як він думав, мріяв і бажав.

Він пригадав гарячі слова матері, її суворі очі, кожне її слово вціляло в серце, душу. О, він не знав, що має таку матір. Минулої ночі він ніби вперше побачив її, побачив — і жахнувся.

Але вже тоді вночі і зараз у полі — під холодним небом, серед сірих снігів — він зрозумів, що то не мати з ним говорила, то він уперше в житті своєму зіткнувся з силою, якої досі не знав, про яку раніше не думав.

Ця сила — Гора, воєводи й бояри, мужі ліпші й нарочиті, князі всіх земель, тіуни, ябетники, огнищани, купці, сли — о, скільки їх є на Горі, на Подолі, в усіх городах і землях на Русі! Не княгиня Ольга правила землею, — це вони правлять землею й княгинею, це вони хазяїни Русі.

Княжич Святослав згадав про дружину. Це правда, у матері княгині і в нього є дружина. Княжич чомусь вірив, що, коли б він вийшов перед нею й розповів про свою муку, дружина б його не засудила, а підтримала. Але хіба може дружина піти проти Гори, проти бояр і воєвод, проти князів усіх земель?

Княжич Святослав подумав про людей, що живуть у городах і селах на Русі. Коли б вони, здавалось йому, почули про його муку, також не засудили б його, бо Малуша — це ж їхня дитина, це — всі вони. Але хіба вільно йому і хіба дозволить Гора, щоб княжич Святослав ходив від города до города, від села до села? Та чи вистачить життя для цього?

Проте княжич Святослав не зважав би й на це. Він був би згоден узяти Малушу за руку, вийти з города, іти в поле і жити там з нею, орати, стерегти землю. Заради неї він згоден на це, не хотів би бути князем.

Але за словами матері княжич Святослав відчув ще одно. Власне, він знав це і раніше: у великих трудах і потоках крові народилась і зміцніла Русь; це батько його і дід — князі Ігор і Олег, — а разом з ними ще багато людей поклали за неї голови. І тут, у полі, і скрізь над Дніпром, на полудень до Руського моря, на схід сонця, до Ітиля-ріки, на північ, до Крижаного моря, і на захід, до Родопів, земля полита кров'ю, засіяна кістьми руських людей.

І вороги не вгавають. Не перемігши руських людей у чистому полі, вони підповзають до них з усіх боків: над Ітилем-рікою сидять і чатують хозари, в степах над морем блукають орди печенігів, у Кліматах сидять херсоніти, а всіх їх спонукає й сама готує зброю Візантія, імперія ромеїв.

Він чув уночі слова матері про Візантію, він згоден, що там зібрано всі багатства світу, що там уся наука й культура. Але це ж ромеї образили матір, яка їхала до них з миром і любов'ю, вони образили і його, княжича Святослава. Ні, немарне князі Олег і Ігор ходили з воями на Константинополь, немарно стояли під його стінами...

І ромеї не тільки ображають. Із слів матері Святослав зрозумів, що Візантія збирає сили проти Русі, рано чи пізно виступить, щоб скорити Русь, а людей її зробити рабами.

Так хто ж поведе руських людей на Візантію? Мати стара, і не жіноча це справа. Покластись на Гору? О, вона продасть Візантії Русь. Але Русь — це не Гора, це не бояри й воєводи, це тьма людей, яких треба рятувати.

У княжича Святослава дуже боліло серце. Хитаючись, ніби в груди йому бив шалений вітер, княжич Святослав зробив крок, другий. Підійшов до коня, взяв поводок, поглянув ще раз на сіру, тьмяну долину і, схопившись лівою рукою за луку, одним стрибком, як завжди, вихопився в сідло, вдарив коня.

І коли він помчав шляхом до Києва, це вже був не той юний княжич Святослав, що на світанку цього дня виїжджав з воріт города Києва.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

За землянкою безугавно шуміла Рось. Особливо шуміла вона ночами, коли не чути було людського голосу, замовкали птахи, стихав вітер. Тоді Малуша виходила із землянки, йшла в берег, сідала на якомусь камені й думала свою думу.

Удень Малуші думати було ніколи. Село Будутин, у якому вона мусила тепер жити, було селом княжим, княжі були в ньому й люди.

Тут проходив край Полянської землі, за річкою починалось поле, через що й річку, яка протікала мимо Будутина й текла далі до Дніпра, називали Руською річкою — Россю.

Над Россю, крім Будутина, було ще багато княжих сіл — Межиріччя, Гута, Хмільна, а там, де Рось допливала до Дніпра, на Княжій горі височів над широкою долиною город із стінами, ровами, валами — Родня.

Неспокійне було життя в цьому городі й селах, які стояли край Полянської землі. Одразу ж за Россю жили чорні клобуки — плем'я, що в давні часи прийшло від Ітиля-ріки й тут осіло. Люди цього племені — вилицюваті, трохи косоокі, з пласкими носами — розмовляли зовсім не так, як поляни, носили на головах високі чорні клобуки. Але мали добру вдачу, жили в мирі з полянами і, якщо з поля налітала якась інша орда — билися з нею.

Далі за Россю тягнулось поле, в ньому з'являлись і з'являлись, як хвилі в морі, різні орди, сараною налітали вони на полян, руйнували й грабували городи й села над Россю і Дніпром, гнали людей у неволю.

Через це в Будутині, княжому селі, сиділи дружинники, що не раз сходились на Росі і в полі за нею з багатьма ордами, які сунули мимо Полянської землі. В інші ж дні, коли тихо було в полі, копали рови й насипали вали над Россю, обкладали їх камінням і присипали землею, у корченицях кували мечі й броні, готували списи й стріли.

Проте люди ці не тільки оборонялись від ворогів, вони хотіли й їсти. Надіятись на те, що їх нагодують князі, не доводилось. Навпаки, князі самі

жадали користі від своїх городів і сіл, від людей, що жили в них. Ось чому той, що їхав шляхом з Києва за Рось, міг бачити, як у полі іде за ралом ратай, а край борозни лежить його меч і щит, — то княжі вої із жонами своїми й дітьми тяжко працювали, заробляли хліб насущний, щоб дати княже — князеві, собі ж взяти своє. Навкруг Будутина багато вже було зорано землі, люди будували хижі, довбали човни, якими їздили по Росі й ловили рибу, ходили на лови, самі на себе ткали, робили добрий посуд з глини. Кузнеці з-над Росі, а особливо з Родні, відомі були скрізь на Русі — вони знали емаль, чернь, робили чудові речі із золота й срібла.

У Будутині ж випасались княжі табуни. Під охороною пастухів, що носили в руках бичі, а про всяк приключай мали за спиною й луки з стрілами, табуни ці з ранньої весни до осені по черево бродили у високій траві на луках понад Россю.

Як і в інших княжих селах, був у Будутині воєвода — Радко, що водив дружину, і княжий посадник Тедь, який збирав для князя у Будутині й навколишніх селах уроки, говорив від імені князів з чорними клобуками, ставив княжі знамена на полі і в лісах, іменем князя творив суд.

До Радка й Тедя звернувся Добриня, коли привіз із Туром у Будутин Малушу. У Добрині був з собою княжий знак — золота гривна. Маючи її, він міг говорити з воєводою й посадником іменем княгині.

Радко й Тедь, звичайно, боялись воєвод і бояр, що дуже часто наїжджали до Будутина з Києва із золотими гривнами, іменем княгині брали жито, худобу, вимагали, щоб їх ставили на покорм, давали в'їзне, виїзне...

Добриня нічого в них не вимагав, а просив, щоб дали йому з сестрою Малушею якусь хижу...

— Ти що ж? Воєводити думаєш? — запитав Радко.

— Ні, воєводо, — відповів Добрщщ. — Гридень сам кряжий, таким і буду.

— То, може, випал хочеш мати? — поцікавився Тедь.

— Ні, посаднику... І випалу не хочу. Доведеться, то й сам зумію випалити. Мусимо жити тут, поки не покличе княгиня.

Дивні діла роблять княжі мужі, воеводам з посадниками часом важко й зрозуміти, що вони бажають. Радко і Тедь порадились і одвели Добриню з Налушею у землянку над Россю, де жив раніше пастух княжий Пронь. Не так давно Проня на смерть підстрелили на луках. У землянці залишилась тільки жона його Желань. А через те, що Желань була вже стара й немічна, вона радо згодилась прийняти до себе Добриню й Малушу. Тепер уже жона пастуха була певна, що не помре з голоду і не задубіє від морозу взимку...

Так і попрощались Малуша й Добриня з гриднем Туром. Він витримав — і по дорозі, і в Будутині не сказав нічого, що свідчило б про його розпач і біль або, крий боже, засмутило б Малушу. І тепер, коли Малуша й Добриня вийшли із землянки, щоб його провести, він не обмовився жодним словом, а, навпаки, був дуже веселий, збуджений, посміхався.

— Видите, — говорив він, — доїхали щасливо, вогнище маєте, прийде і честь, і слава! Прощавайте! А я швидко буду в Києвому городі!

Але коли Тур залишав Будутин, то не поїхав шляхом до Києва, а завернув праворуч до Дніпра, просто в поле. Так коні його і йшли, доки не смеркло. Тур все сидів на санях, дивився у тьмяну далину, нічого не бачив і де чув.

Малуші цієї ночі приснився княжич Святослав. Він нібито прийшов у їхню нову землянку, тихо відчинив двері, став на порозі так, що промінь від вогнища освітив його всього, простягнув руки, а потім рущив уперед, сів біля Малуші, як колись не так давно, поклав свою руку на її голову, а другою обійняв за стан... І ще вона бачила, як обличчя княжича Святослава схиляється все нижче й нижче до неї, очі в очі, уста в уста...

Прокинувшись раптом серед ночі, Малуша спочатку не зрозуміла, що сталось, правда це чи тільки сон. А навкруги була пустка, холод, вогкі стіни, — і заплакала Малуша в холодній землянці пастуха Проня.

Через кілька днів Добриня скинув і почепив у куточку землянки на кілочках шолом свій і меч, взяв у Желані баранячу шапку покійного Проня, попросив у неї ще й сокиру...

Гірка образа все краяла серце Добрині, він не міг забути, що був добрим гриднем у княгині, у Святослава був сотенним, міг стати тисяцьким, воєводою. А княгиня Ольга вигнала його з Києва, разом із сестрою послала до Будутина.

Але Добриня вірив, що все це минеться, що так, як хоче княгиня, не буде. Вони з Малушею мусять і повинні жити, треба тільки берегти її...

І пішов Добриня в ліс над Россю, де не було ще княжого знамена, повалив суху ялину, обчухрав її від гілля, порубав на шматки, приволік до землянки, заходився довбати човен, щоб повесні продати його чорним клобукам.

Та й крім того було багато діла в маленькому хазяйстві покійного Проня — запасти дров, піймати рибину на Росі, вбити зайця на прокорм... Три чоловіка жили тепер у землянці Проня, Добриня про всіх мусив дбати...

2

Взимку Микулі з Вістою довелось дуже важко. Вони недоїдали, голодували. Рятувала риба, зілля, що виросло біля землянки, гриби, які Віста набрала в лісі. Із звіром також була невдача — вепри й ведмеді ховались у нетрях. Микула до того зголоднів, що їв веверичину...

Уся надія була на те, що прийде весна, зашумлять ріки й ліси, вийде з нетрів звір, з голубих глибин неба із вирію прилетять птахи, виїде тоді Микула з конем на шматок землі над Дніпром, де не було ще княжого знамена, пройде з ралом, посіє зерно — матиме врожай...

Та хіба людина може знати, що буде з нею завтра, хіба людині відомо, коли в неї буде радість, а коли печаль? Виснажений, кістлявий, але бадьорий, жвавий крокував Микула поруч із своїм конем у весняні дні до ниви. Коли кінь зупинявся, важко дихав, стояв, здригаючись всім тілом, Микула підходив до нього, допомагав, приказував: "Гей, конику, гей!"

Так доїхали до ниви, що лежала недалеко від Дніпра. Микула пустив коня на молоду зелену траву, сам пішов оглянути ниву. Правда, кінь не хотів чомусь гризти траву і, скільки Микула не ходив, усе стояв, здригався, ніби щось думав...

Микула був задоволений. З-за Дніпра вже вставало сонце, все навкруги зеленіло, пахло свіжою землею, перепрілим листям, водою. Над Дніпром літали й несамовито кричали білосніжні птахи, високо вгорі співали жайворонки. Микула навіть постояв, задерши голову, щоб побачити, де вони співають, але, крім бездонного голубого, сліпучого неба, нічого не побачив.

Треба було братись до роботи, і Микула запріг у рало коня, промовив:

— Почнемо, конику!

Кінь пішов. Спочатку рвучко, швидко, ніби він, як і Микула, розумів, що їм треба виорати цю ниву, посіяти... Микула стрибав за ралом. Одразу ж звідкілясь налетіли чорні граки, з криком кружляли над ратаєм і конем, падали на землю, гострими дзьобами розбивали ріллю...

Так було прокладено кілька борозен. Микула запалився, хотів краяти й краяти землю, класти й класти борозну. Він навіть кричав на коня: "Гей, конику, швидше, спочивать будемо потім, гей, гей!!!"

І раптом сталось неймовірне. Коли Микула прокладав ще одну борозну понад лісом, де корчі випирали із землі, кінь його раптом зупинився, важко дихнув, а потім упав на теплу, свіжу, пахучу землю.

Микула кинув рало і побіг до коня. Той лежав спокійно, не пробував навіть встати, тільки важко дихав, та ще очі його — великі, дуже темні — були вирячені, і з них котились сльози. Микула спробував підвести коня, схопив його за шию, але кінь дужим рухом голови одбив його. А далі в коня щось, мабуть, обірвалось, він витягнув ноги, вдарився головою об землю і вже так і занімів — із великими, темними, широко вирячениими очима.

Важкі, сірі, мокрі, схожі на велетенських коней з довгими хвостами хмари підіймались від Дніпра й котилися над кручами, селищем, лісами. Земля була вогка, липка, пахла тлінню, у житній ямі в землянці не було ні зернини, біля землянки не було дерева на вогнище.

Захворіла Віста. У неї була гарячка, кілька днів і ночей вона лежала на дерев'яному помості. Не пізнаючи Микулу, щось стиха говорила, часом когось кликала, благала.

Всі ці дні Микула був біля неї, варив юшку, з меду, якого було так мало, робив ситу, а в довгі холодні ночі сидів біля вогнища, час від часу підкидав туди гілля, думав.

Він думав все про одно: що з ними робиться, як діяти йому зараз, що буде далі? Увесь цей час перед ним стояло минуле — воно було зрозуміле й просте. Тоді вони нібито пливли на великій лодії рівним плесом широкої річки, часом на шляху їхньому траплялись пороги, — були ж бо брані, а часто й самі ходили на рать. Але завжди, коли було важко, вони рушали гуртом, перемагали геть усі перешкоди, і пливла далі лодія їхня широким, рівним плесом.

Тепер Микулі здавалося, що хоч попереду та ж сама ріка, але чомусь вона захаращена порогами й камінням. І пливуть вони не на лодії великій, а кожен сам по собі — на утлій однодеревці... Є, правда, рівніший і безпечніший шлях між порогами, але тим шляхом їдуть Бразд, Сварг... А Микула й ще багато таких, як він, все б'ються між камінням, калічать свої руки, ноги, серця...

Тоді вранці, тільки Віста прийшла до пам'яті, Микула вирішив піти до брата Бразда і, як у старшого, просити в нього помочі.

Усе своє життя Бразд нікого не боявся, хіба що тільки орди з-за Дніпра. Коли він лягав спати, то одразу й спокійно засинав...

Тепер Бразда немов підмінили. Він був неспокійний, думав увесь час, шо хтось його хоче обдурити, чогось не додати, щось затаїти. І він люто, з усією силою, яку мав, — чи то сам, чи з поміччю княжих дружинників і вірників, — виявляв, хто й що не додав князеві, вимагав, щоб нестачу несли, карав, коли в людей нічого було дати.

А вже звідси пішло ще одно. Бразд знав, що в Любечі ображених, скрквджених, покараних є багато. Куди б він не йшов, то відчував на собі їхні погляди, до нього доходили через інших і слова цих людей, погрози.

Він не зважав на слова. Він нічого у людей не брав, — за кров і службу його пожалували землею, зробили посадником, йому доручено стягати уроки й чинити нові устави, шукати винних і карати...

Але спати він не міг. Увесь час йому здавалось, що хтось ходить за теремом, хтось скрадається під стінами, хтось вночі пнеться до його двору. І тому Бразд велів закупам викопати рів і насипати вал навкруг свото двору, завів кількох псів, що могли перегризти горло людині... Ці пси й зустріли Микулу, коли він поткнувся до двору свого брата. Мало не покусали, добре, що Бразд вийшов з свого терема, одігнав псів.

— Здоров будь, Бразде, — сказав Микула, коли зайшов у сіни терема. — Мир дому твоєму, здоров'я худобі...

— Здоров будь і ти, Микуло, — відповів на привітання Бразд. — Що з тобою трапилось? Ти зблід, брате, схуд, мабуть, хворів?

— Так, брате, — промовив Микула, — я хворів, у мене довго боліло тут і ось тут. — І він показав спочатку на голову, потім на серце.

— Ти багато працюєш, брате, — посміхнувся Бразд. — Сам бачив — нові ниви ореш, борті шукаєш, на звіра ходиш, рибу ловиш... Хіба тобі багато треба? Адже на старому нашому дворищі тільки ти та жона...

Щось схоже на стогін вирвалось з грудей Микули.

— Ти говориш правду, — ворухнув сухими устами він. — Мені багато не треба, нам треба дуже мало, але ж ми... зовсім нічого не маємо...

Бразд зробив здивоване обличчя.

— Як це ти нічого не маєш? — сказав він. — Послухай, Микуло, ти говориш неправду. Адже і я, і Сварг пішли з старого нашого дворища, а тобі залишили й землянку, і кліті, все добро в хижі, обори для худоби, ями для жита...

— У ямах для жита пищать миші, — гірко посміхнувся Микула.

— То ти хочеш щоб я тобі з ям мишей вигонив? — сердито процідив Врйзд.

— Ні, Бразде, — мовив Мжула. — Мої миші будуть вже мені. Але, крім мишей, не маю ніякої худоби. Здох батьків кінь, а без коня немає й жита.

— Я в цьому не винен, — одвів очі від брата Бразд. — Ми були однакові, коли виходили з батькової хати. А далі кожен робив, як умів.

— Так от я не вмію робити так, як інші, і так, як ти, брате Бразде, — вирвалось у Микули. — Вір мені, я не шкодував рук, робив усе, що міг, я робив більше, ніж міг... Але не вмію я, не можу...

— Чим же я можу допомогти тобі?

— Я прийшов до тебе як до брата... Ми з тобою одного роду, однієї крові... Поможи!

Бразд довго дивився на свої руки, що лежали на столі, потім перевів погляд на обличчя Микули, у якого дрібно смикалась нижня губа.

— Що кров і що твій рід? — Бразд важко зітхнув. — Старого нашого роду вже немає, у кожного з нас тепер свій рід. Ти говориш про кров, але і кров у людей різна... Помогти ж тобі не знаю і як. Може, хочеш, щоб я тебе прийняв до свого дому?

— Ні, Бразде, — швидко перебив його Микула. — Я не хочу і не піду до твого дому... Це правда — старого нашого роду вже немає, у кожного з нас тепер свій рід. Так поможи ж мені рятувати свій рід. Дай мені купу...

Бразд довго сміявся.

— Що я чую! — нарешті сказав він. — Це правда, я даю купу людям. І не я даю — що я, княжий холоп, — я даю купу людям від князя. І закуп мусить дать князеві — оброк, мені — урок. Коли ж він цього не зробить, я маю право, як посадник князя, бити його різками, якщо тікатиме — зроблю обельним холопом... А з тобою що я зроблю, коли не даси оброку і уроку?! Битиму різками чи зроблю холопом? Як не є, а ти ж мені брат...

— Що ж... — глухо промовив Микула. — Якщо буде треба — битимеш різками, зробиш холопом... Так Микула взяв купу у свого брата.

Багато людей зібралося цього дня в Золотій палаті, всі лави з неї загодя винесли, попід стінами навкруг товпились ліпші мужі Русі — князі земель і городів, бояри й воєводи, тисяцькі, огнищани, тіуни княжі.

Тільки в кінці палати, як і завжди, стояли крісла — княгині Ольги посередині, Святослава і Уліба з боків.

Скоро з дверей вийшла княгиня з синами, кілька бояр і воєвод. Княгиня Ольга пішла вперед, але не сіла, як це бувало раніше, в своє крісло, а зупинилась і якусь хвилину стояла біля нього.

Усі, що зібралися тут, знали, для чого їх покликано і що їм скаже княгиня. А все ж вона була дуже неспокійна, і коли почала говорити, то сама не пізнала свого голосу і часто зупинялась, щоб передихнути.

— Дружино моя, — почала княгиня, — бояри, воєводи, люди Русі. З близьких і далеких земель, з усіх країн днесь покликала я вас сюди, бо маю велику й важливу потребу... Відомо вам, дружино моя, що от уже много літ минуло, як не стало князя Ігоря, і по вашому слову сіла я на Київський стіл. За ці літа зробила я, що могла. А що не зробила — це кляніть, а швидше виправляйте, бо зараз важкий час на Русі, мнозі діла треба сотворити. От чому я й зібрала вас, дружино моя! Діла много, а сама я стара й немощна стала, чую вже й кінець свій, люди. Давайте ж порадимось, хто зараз сяде на стіл Київський, кого назвемо своїм князем...

Тихо було в палаті, і княгиня Ольга мовчала.

— Волимо тебе, княгине... поможемо! — пролунало кілька голосів.

— Ні, дружино моя, — одповіла на це княгиня, — Я сказала не всує, мусимо назвати князя.

— Святослав! — крикнуло тоді багато голосів разом. — Просимо Святослава!

І вже в палаті закричали:

— Святослава! Князем бути Святославу! Просимо Святослава!

Коли шум затих, княгиня Ольга сказала:

— Думала і я, кому князем бути, Святослав буде вашим добрим князем. Іди, сину, сідай на стіл!

Святослав сів у крісло, на якому колись сиділи Олег і Ігор, на якому тільки вчора сиділа його мати — княгиня Ольга. І враз у палаті прозвучав голос:

— Сів єси на Київському столі князь великий Святослав!

Багато голосів підхопили:

— Славен князь Святослав! Славен!

Але щвидко голоси стихли. Два боярини й два воєводи підняли з підлоги зарані приготований шматок дерну, поклали його на голову князя.

Він чув, як холодна земля торкнулась його голови, від шматка дерну одривались і котились по шиї й спині грудочки землі.

— Де єси, князю? — запитали в Святослава. Це була хвилина нерушимої клятьби, яку завжди у день вокняжіння давали людям своїм князі Русі. Святослав знав, що належало говорити й що говорили до нього князі, і відповів:

— Під рідною землею єсмь і під людьми моїми.

— Чи будеш вірно служити людям своїм?

— Клянусь.

— А якщо відступиш?

— Нехай земля поглине мене...

Тоді два боярини й два воєводи підняли шматок дерну і розбили його на голові князя Святослава. Земля й коріння обсипали його голову, груди, руки. Так вона засипле його, якщо забуде своїх людей.

Але князь Святослав ніколи не зрадить свого слова. От до нього підступило кілька гриднів. Гострим бричем* (*Брич — бритва.) зняли волосся на голові, залишивши одне тільки пасмо — нехай воно нагадує людям, що віднині Святослав — великий князь. От до Святослава підійшла мати — княгиня Ольга, вона тримала в руках зроблений кращими кузнецями із червоної міді, позолочений, викладений багатьма дорогими камінням шолом. Гридні подали

їй, і вона зав'язала на Святославі пояс із мечем. Один із старійших бояр дав Святославу лук і тул...

— Славен наш князь! — гриміло, виплескувалось з дверей і вікон.

Тоді князь Святослав вийшов із Золотої палати, за ним рушили всі воєводи й бояри.

Перед ганком, скільки не глянь оком, по Горі, на городницях стін, на дахах будинків, навіть на гіллях дерев — скрізь було повним повнісінько людей. Одразу ж за ганком, обабіч шляху, що вів до Перуна, у бойових доспіхах своїх, із щитами й мечами у кілька рядів стояли дружинники, а попереду них, на чолі, — сотенні й десятники, над ними сріблом блищали списи, під подихом вітру з Дніпра розвівались знамена землі Чернігівської, Переяславської, Деревлянської, Новгородської і ще багатьох, що прислали сюди своїх гінців. За дружинниками стояли купці, ремісники, жінки й діти з усієї Гори...

Тільки князь Святослав вийшов на ганок — вдарили бубни, пронизливо загули труби, засвистіли сопілі, дружинники забряжчали в щити, люди закричали. Із дахів, з голубниць, коли почувся цей шум і крик, хмарою полетіли вгору голуби, вони довго ще кружляли над Горою.

Князь Святослав разом із матір'ю спускався з ганку. За ними йшли мужі ліпші — князі земель і городів, бояри, воєводи й тисяцькі, огнищани, тіуни, сли заморські, родичі княжі, гридні. На гомін людей і на крики князь Святослав відповідав посмішкою, вітав усіх рукою. Так у вирі криків і йшли вони — між рядами дружинників — до південної стіни Гори, до Перунового требища.

Там уже горів вогонь, кілька жерців готували жертву, сам Перун був оздоблений — на начищених ще з ночі золотих його очах і срібних вусах грав відсвіт вогню, дерев'яний тулуб його був обвитий гіллям, біля ніг простелені килими, а на них стояли корчаги з вином, лежав випечений заради цієї нагоди величезний білий хліб із знаменом княжим, скрізь розкидані були квіти.

Коли князь наблизився до Перуна, крики на Горі затихли. Усі, що йшли за князем, зупинились, він сам ступив уперед і став перед вогнем. Там князь поклав на землю щит, меч, шолом. Жрець подав йому на срібному блюді

частини жертовних тварин, які він кинув у вогонь; коли ж жрець подав корчагу, він плеснув з неї у вогонь вина.

Над вогнищем підійнявся димок, на якусь мить зів'яли вогняні язики.

— Боги! — голосно промовив князь Святослав. — Зверніть очі свої на нас, дітей ваших. Ми прийшли до вас сьогодні із жертвою й просимо — дайте нам, боги, тепло з неба, урожай з землі, мир городам нашим, перемогу над ворогами! Дайте, боги!

Він дивився блискучими очима на вогонь, звів очі вгору й простягнув руки до дерев'яної постаті Перуна. Весь його вигляд, очі, рухи свідчили, що Святослав вірив у те, що говорив. Вірив, що Перун може дати Русі тепло, урожай, мир і перемогу.

А близько біля князя стояла його мати Ольга, і хоч вона, як княгиня, мусила тут бути, але її скорбні очі, бліде обличчя, складені на грудях руки красномовно свідчили, що її не зворушує те, що робиться на требищі, душа її заперечує проти цієї жертви, в думках вона витає десь далеко.

— Перун прийняв жертву! — раптом закричав жрець.

Вогонь уже поглинув жертовне м'ясо, пролите вино дало буйне горіння дереву, і вогнище перед Перуном розгорілось, замиготіло, в очах і на вусах бога заграли червоні відблиски, здавалося, що, стоячи на горі, бог Перун торжествує, сміється. Князь Святослав узяв свій меч і щит, одягнув шолом, княгиня Ольга глибоко зітхнула, але ніхто не почув її зітхання.

Вийнявши мечі з піхов і високо їх піднявши над головами, кілька десятків дружинників стали колом навкруг вогню. Клично вдарили бубни, до них відгукнулися труби, голосно запищали сопілі, княжа дружина забряжчала в щити.

Розмахуючи мечами, сходячись і розходячись, ніби це був справжній бій, дружинники ходили навкруг вогню, виконували священний танець своїх далеких предків. Все частіше й частіше били бубни, все дужче і дужче гули труби, безперестану свистіли сопілі — аж гула вся Гора.

І так довго, як велів покон, вої ходили круг вогню, зображаючи, як вони зустрічають несподіваного ворога, як завзято б'ються й перемагають його, як працюють на своїх нивах, як люблять, веселяться.

А в цей же час то тут, то там у численному натовпі лунали й пісні — деякі з них були древні, як світ, деякі — тільки-но складались.

Ой славен, ясен, красний наш князь,

Києва-города князь Святослав.

— Нехай люди гуляють! — сказав князь Святослав старшині.

А вже з княжих медуш були викочені перевари меду, вже винесли з клітей рядна й постелили їх на траві, вже лежали на них хліб, м'ясо і всяке зело: на Горі, у передградді, на Подолі починалося свято — Святослав, син Ігорів, вокняжався на Київському столі.

4

І ще раз прийшла весна, прилетіли гуси й журавлі, на крилах своїх принесли сонце, на Росі потрощило й хвилею прогнало кригу, із землі стрілами тягнулись трави, настали гарячі дні, теплі ночі.

В одну з цих ночей Малущі стало дуже важко, нестерпно боляче. Біль народжувався нижче серця, зводило ноги, тіло здригалось, хотіло визволитись від болю, розродитись від того, що само вже прагнуло життя...

Малуша лежала на траві в землянці. Желань не запалювала світла, але надворі високо над Россю висів місяць, все навкруг заливало яскраве зеленкувате світло. Промінь місячного сяйва заглядав через душник і в землянку, освітлював купу трави, Малушу, Желаць, що схилилася над нею.

— Кричи... стогни... ворушись... дужче ворушись, Малко! — говорила Желань.

У Малушї від болю було перекошене обличчя. Великими очима дивилась вона на місяць, з грудей її виривались важкі стогони.

— Малушо! Ворушись, ворушись, Малко!

Добрияя стояв у цей час недалеко від аемлянки на високій кручі й дивився на Рось. Чорні тіні лягали від скель, чорним-чоррна була вода в берегах, тільки плесо світилось, сяяло, ніби там лускою грала срібна риба.

Добриня ждав. Він вірив, що мине якийсь час і на ніібі загориться ще одна зоря, а на землі, поруч, у землянці, народиться нове життя. Це було так просто й так звичайно, що він над цим навіть не замислювався. Так завжди було в світі, так мусить буте й тепер.

Він думав про інше. Кожна зоря в небі має свій круг, матиме свій круг і ця нова зоря, що народиться цієї ночі. Але яку долю матиме дитина, що народжується зараз у землянці над Россю?

Для Добрию то не байдуже. Жінка, що стогнала й кричала в земляяці, була його сестрою, в ній текла та ж сама кров, що й у Добрині, — кров Анта, діда Уліба, Воїка... Їхня ж кров буде і в новонародженій дитині, кров полянського роду...

Але буде в дитини й інша кров, і коли Добриня думав про це, холодок і трепет пробігали по його тілу.

У землянці пролунав дитячий плач; здригнувся на кручі над Россю Добриня, зняв з голови шолом, поклав руку на криж меча.

У землянці рипнули двері, звідти вийшла Желань.

— Це ти, Добрине?

— Я, Желань...

Тоді вона сказала одно слово:

— Син...

І стала швидко з цебром спускатись до річки.

А Добриня зайшов до землянки. Місячний промінь доходив до кутка землянки й освітлював голову Малуші й груди. Вона стомленими, глибоко запалими очима дивилась на нього, показала очима біля себе.

Там лежало дитя — її син, що тільки-тільки з'явився на світ. Він ще не знав і не бачив світу, але хотів іти в цей світ, хотів жити й так голосно кричав.

Добриня ступив уперед і поклав на землю біля ложа свій шолом, зняв з пояса й поруч із ним поклав і меч...

Здивованими очима дивилась на нього Малуша.

— Кланяюсь тобі, княжичу! — промовив Добриня.

— Буде він Володимиром, — сказала Малуша, — так велів батько...

— Здоров будь, Володимире! — проказав ще раз Добриня. — У тебе добре ім'я. Нехай боги допоможуть тобі володіти миром у Руській землі, нищити ворогів. Дай боже!

Малуша заплющила очі. Добриня вийшов з землянки. Повз нього з повним цебром від берега поспішала Желань.

Підійнявши голову, Добриня дивився на небо, що глибоким бездонним шатром висіло над землею. По праву руку над Россю, де плив місяць, небо було світле, там зорі ледь окреслювались, тліли. А на півночі й сході небо було темно-синє, глибоке, і в ньому, як зсипище перлин, мінилися, переливались, грали барвами великі й дрібні зорі. Де ж, думав Добриня, між цими зорями та нова, що запалилась цієї ночі, де зоря Володимира, сина Святослава? Ця зоря вже горіла, вона мусила горіти. Але Добриня був у землянці, коли вона запалювалась, й тепер уже не міг знайти її в морі зірок, що грали перлинами, мінились, сяяли, як холодний срібний пилок у високому бездонному небі.

Тієї ж ночі, коли місяць почервонів і став схилятись до лісів потойбіч, а чорна тінь від скель закрила плесо Росі, кручі, а потім і землянку над ними, з Будутина виїхав вершник.

У полі не видно було шляху, у долинах клубочились тумани, вони повзли, затягали все навкруг. Але вершник твердо сидів у сідлі, він добре знав шлях у полі, щосили гнав коня, і луна копит, як це буває перед світанком, широко летіла навкруг.

То мчав до города Києва Добриня, він хотів швидше привезти до княжого столу звістку про те, що в Будути-ні над Россю народився від рабині Малуші Володимир, син Святослава.

5

І знову доля ще раз усміхнулася Малуші...

Щастя матері! Уже в ту ніч, коли біля грудей лежала рідна дитина, жадібно п'ючи материнське молоко, вбираючи її сили, Малуші було невимовне радісно, вона була по-справжньому щаслива.

Усе минуле, яке б воно донедавна не було важким і страшним, одступило від неї, як буря на Дніпрі. Тепле, ніжне тіло сина лежало поруч її тугих, наповнених молоком грудей, вона проводила рукою по цьому тілу — голівці, спині, ніжках, — і це ніби заспокоювало, втішало.

Вона лежала на ложі в кутку землянки, що вимощене було з трави, під нею була звичайна ряднина, твердий узголовник в головах, на долівці поруч стояло цебро з водою із Росі, кухоль, миска з юшкою. Низько звисала сплетена із лози й присипана землею стеля, з якої вряди-годи сипались грудочки. В землянці не горіло світло, тільки через душник сюди вривався зеленкуватий місячний промінь. А їй здавалося, що в неї найкраще в світі ложе, є в неї все, чого тільки може бажати людина, є в неї й найголовніше, найбільше — щастя.

І так було не тільки цієї ночі. Ранок їй видався кращим ще, ніж ніч, бо тоді вона вперше побачила очі свого сина, дивилась у них, як у любов свою й душу. День пробіг, як промінь, бо до землянки приходили, як велів покон, прості люди Будутина, й усі вони несли свої дари. Вечір ще раз втішив її, бо тепер син уже хотів спати, а сама Малуша відчула важку втому, заснула та так і спала, обнявши рукою сина, всю ніч.

А там за який день-два Малуша почала й працювати, бо тепер Желань не могла впоратись сама по хазяйству, бо тепер у них в землянці був цілий рід — баба, мати, син...

Але робота не стомлювала Малушу, і ніколи вона нібито не працювала з такою радістю й насолодою, як тепер. Вона доглядала сина, годувала його,

бігла на річку, поралась на городі, допомагала Желані, — та хіба перелічиш усе, що робила й що хотіла зробити ще Малуша. Світ розквітав навкруг неї, за весною прийшло літо, за літом осінь, але навкруг було однаково багато сонця, тепла, радості, щастя.

І навіть взимку, коли Рось скувала крига, а за стіною землянки гула віхола й сичав мороз, їм у землянці було затишно, тепло. Баба Желань крутила й крутила пряслице, Малуша сиділа недалеко від вогнища перед колискою, злегка погойдувала її, пригадала пісню, яку співали в Любечі над дітьми своїми матері, яку чула й сама в рідній хаті.

Колишся, колиско, від кута до кута,

Маленька дитина, велика покута, —

починала Малуша і прислухалась до своїх слів, бо це було нібито сказано про неї, як і всі слова далі:

Ой сину мій, сину, за тобою гину,

Не одну я нічку з тобою спочину,

Та я б тебе, сину, усе колисала,

Аби тільки з тебе радості діждала...

О, які це були добрі, радісні слова.

6

Увечері біля двору зупинилось кілька вершників. Малушу це не здивувало — княжі дружинники часто їздили за Рось і завжди зупинялись біля їхньої землянки раніше ніж переїхати річку. Почувши вдалині тупіт коней, вона сама виходила їм назустріч — дасть напитись води, перекинеться якимсь словом, а там запитає й про Київ, про княгиню Ольгу й Святослава.

На цей раз вона не встигла вийти назустріч воям, бо щось прала на Росі. А поки добігла, княжі дружинники — їх було четверо — вже встали з коней, прив'язали їх до дубків, а потім пішли, зупинились біля землянки. Може, розминались, може, ждали її.

І Малуша уповільнила трохи кроки, придивилась. Серед чотирьох дружинників вона впізнала Добриню.

Малуша зраділа.

— Як добре, що ти приїхав, брате, — промовила вона, одійшовши з Добринею набік. — Ми так давно не бачились з тобою.

— Я їздив у поле з князем. Далеко бували.

— Ти сказав — з князем. Хіба він?..

— Так, Малушо, князь Святослав сів на Київському столі.

— І як він? Ти бачив, говорив з ним?

— Бачив, Малко, і говорив... Князь Святослав живий, здоровий, він мене довго розпитував про тебе, велів сказати, що пам'ятає про тебе й не забуде.

— Слава Перунові, — радісно промовила Малуша. — Я немарно молилась, він почув мене. Славен князь Святослав. А тобі, брате, спасибі.

І довго, сидячи біля землянки, розмовляв Добриня з сестрою. До Росі все нижче і нижче схилялось сонце, темнішали тіні біля скель, холодком повіяло від води, і поглибились чомусь зморшки на обличчі Добрині.

— Слухай, Малушо, — сказав він, зайшовши до землянки, — я приїхав до тебе по загаду княжому.

— Що трапилось? — заскніло у неї серце.

— Княгиня Ольга і великий князь Святослав послали дізнатись про здоров'я Володимира.

Малуші одлягло від серця — вони не забули про її сина, пам'ятають його, цікавляться ним.

— Скажи, що росте дужий, здоровий, — відповіла вона братові. — Та чому б йому не бути здоровим? Тут у нас, над Россю, все є, взимку було тепло, всього вистачало.

— Але, Малушо, — вів далі Добриня, — Володимир — княжич, прийде час — стане князем.

— Знаю, Добрине, — говорила вона. — Це так, і я також хочу, щоб він був князем. Але хіба я його недобре доглядаю? У мене в світі нікого дорожчого немає, ніж він — мій синочок Володимир.

Вона й зараз притулилась обличчям до голівки сина, кілька разів його поцілувала. І Добриня якусь хвилину мовчав, милуючись матір'ю і сином.

— Це все так, і серце твоє я знаю, Малушо, — промовив він, оглядаючи землянку. — Але негоже княжичу жити тут...

— Що ви надумали? — скрикнула вона. — Говори, говори, Добрине.

— Мушу забрати княжича Володимира, — важко зітхнув він. — З тим і приїхав.

— Забрати? — підняла вона стривожене обличчя. — Одірвати цього від моїх грудей! Ні, Добрине, так не буде, краще вже в Рось...

— У Рось княжича Володимира? — дуже повільно й суворо промовив Добриня. — Подумай, що говориш, Малушо! Не твій Володимир — Київської зеплі княжич.

Вона заплющила очі. Міцно стиснула уста, опустила голову.

— Правда, Добрине... я думала, що Володимир мій, але він княжич! Що ж залишається тоді в мене? Був син — і я ще жила, візьмеш його — і нічого, нічого в мене немає. Слухай, Добрине, мені страшно, ой, як мені страшно. Душу ти забираєш у мене!

Горе Малуші було таке велике, що вона більш нічого не могла сказати, а, притулившись до дитини, мовчки плакала.

Коли б Малуша в цю хвилину подивилась на брата, вона б побачила, як з його очей також вкоотились одна за одною кілька сльозин. Добриня плакав, і це була, мабуть, найважча в його житті хвилина, бо ще раз гридень відчув, що і він, і Мрлуша — це роб'ї люди, княжі раби.

А потім Добриня змахнув сльози — ні Мадуша, ні хтось інший не повинен бачити, що гридень також може плакати.

Але Малуща і не дивилась на Добриню, вона це могла одірвати рук і очей від свого сина, бо надовго, а може, і навіки прощалася з ним.

Далі було, як уві сні. Коли почало темніти, Добриня з дружинниками заходилися збиратись у далеку дорогу: сідлали коней, поперек сідла Добриці міцно ув'язали короб...

Малуша сама винесла дитину із землянки, передала її на руки Добрині, а він уклав у короб. І вони так обережно все це робили, що дитя навіть не прокинулось.

— Прощай, сестро, — тільки долетіло до Малуші. — Не сам роблю, десницею князя...

Він поклав їй на плечі свої руки і вклонився.

— Прощай!

Дружинники сіли на коней, чотири чорних вершники, як птахи, полетіли на захід, де ще пломеніла багряна заграва.

Малуша зайшла до землянки і, нічого не тямлячи, обшарила руками одрину попід стіною, де недавно лежав її син. Одрина ще була тепла, на ній у тому місці, де лежав Володимир, лишились западинки. Але сина нема, не буде...

Вона кинулась із землянки, ніби могла просити щось у дружинників і брата, які тільки-но поїхали. Але надворі було темно й тихо, ніде не чути ні голосу, ні кінського тупоту. Вони вже поїхали далеко, далеко...

Темна постать жінки метнулась круг землянки до дубів, де недавно прив'язані були коні, до криниці, з якої вони напували коней, до кручі, з якої вона часто дивилась на Рось...

Розгублена жінка дивилась на небо, благально підносила руки вгору, до зір, але їй не всміхнулась жодна зоря, на небі не було ні єдиної хмарки, що могла б спуститися до неї.

І тоді вона впала на росяну траву, обхопила голову руками і заридала, застогнала, затужила так, як може ридати тільки мати, — нестримно, невтішно...

— Володимире! Мій синочку! Моя дитинко! Сонечко моє, життя моє, радість моя, де ти, де ти, озовися?! Ти був біля мене — і я сміялася, ти був біля мене — і не було в мене більшої радості, чому ж ти пішов від мене, чому покинув?.. Боги на високому небі, люди на широкій землі, та поможіть же мені, рятуйте мене, поверніть мені синочка!.. То я б тебе, синку, усе колисала, аби тільки з тебе радості діждала...

Від самого серця йшли прості слова, плакала, квилила, обікрадена, знедолена мати. І коли б камінь мав голос, то й він озвався б на цей крик. Але камінь голосу не має, а більш ніхто серед ночі почути її не міг.

І за весь цей час їй жодного разу не прийшла і не могла прийти в голову думка, що вона, проста жінка полянського роду, дала життя дитині, яка стане колись великим князем Київського столу і що через тисячу літ люди пригадають її, рабиню Малушу, і здивуються її великій, святій любові.

7

У покоях княгині Ольги не ждали князя Святослава. Коли він раптом відчинив двері й зупинився на порозі, то побачив матір, що сиділа на лаві, священика Григорія, який стояв перед нею і в чомусь її нібито переконував, та ще ключницю Пракседу, що поралась у кутку.

В цьому не було нічого незвичайного: княгиня завжди кликала увечері до себе священика, кожного вечора до неї заходила й Пракседа, щоб радитись про наступний день.

І в світлиці все було як завжди: у двох кутках горіли свічки, на столі лежав хліб і стояла корчага з водою, ложе княгині прибране, скрізь заметено.

Але було в світлиці й незвичайне: у темному кутку Святослав помітив колиску, а в ній дитя...

Він стояв і думав, що йому робити? Він хотів, його поривало кинутись вперед, схилитись, як веліло серце, над колискою, подивитись, взяти на руки

своє дитя. Але він не знав, вагався, чи може виказувати почуття, коли в світлиці є священик Григорій, Пракседа!..

Його зрозуміла й допомогла мати княгиня.

— Ти йди, — веліла вона Пракседі. — І ти, отче, — винувато додала вона, — перепочинь, ми з князем мусимо поговорити.

Князь Святослав ждав, поки вони вийдуть, а потім швидко пішов уперед, зупинився перед колискою. Княгиня Ольга, взявши в руку свічку, рушила за ним слідом і стала позаду.

У промінні від свічки він побачив сина, який лежав, сповитий білим полотном. Син спав, у нього були заплющені очі, він рівно й спокійно дихав, теплі рум'янці грали на його щоках.

І було в цьому дитячому личку те, що примусило здригнутись серце князя Святослава. Личко це — високе чоло, темні брови, рівний носик, маленькі уста — нагадало йому дороге й рідне обличчя Малуші.

— Володимире... сонечко! — вирвалось у Святослава, що не знайшов інших слів, якими можна було б висловити всю радість і щастя, і дуже обережно, щоб не зачепити колиски, схилився і поцілував теплий лобик Володимира.

У цю хвилину йому було не тільки радісно, але й боляче, бо не сина цілував він, а втрачену молодість, бо, коли торкався теплого лобика, здалося йому, що він цілує далеку Малушу.

А потім він підвів голову й побачив очі матері, що все стояла позад нього з свічкою в руках і також з любов'ю і радістю дивилась на онука. Це були ті самі очі, які він щодня бачив і знав, у цю хвилину в них була ласка й ніжність. Але перед ним виринули події ще однієї страшної ночі, і він прочитав у очах матері те ж саме, що й тоді. Він бачив у ній мудру, хитру, рішучу княгиню.

— Що ж, мамо, надумала робити? — запитав він, показавши рукою на стіл, де лежали Євангеліє, хрест і кропило, та ще на лаву, де стояла купіль з водою.

Княгиня зрозуміла — син знає, що вона замислила. І хрест, і купіль, і кропило... Так, княгиня думала хрестити онука.

Вона хотіла, щоб син її зрозумів і не засуджував і щоб знав, що інакше діяти вона не може.

— Не зла хочу я тобі, Святославе, й онуку своєму, — промовила вона, — а добра й щастя.

— Але де добро, де щастя?! — крикнув він. Вона якусь мить мовчала, поглянула на Святослава, перевела очі на онука й повела далі:

— Ти знаєш, сину, яку муку я мала, коли, повернувшись з Константинополя, дізналась про все і про Малушу. Це було велике горе, лихо в нашому теремі й на Горі. І тоді я, щоб врятувати тебе, князя, мусила так зробити...

— Гаразд, — сказав Святослав. — Ти зробила так, як хотіла Гора, ти врятувала свою, княжу, честь, зробила мене князем, ти дала мені князівну, яку я не любив і не люблю. Але для чого ти тепер, коли я став князем, хочеш хрестити мою дитину?

— Як я хотіла й хочу добра тобі, — відповіла на це вона, — так хочу добра й твоєму сину, а моєму онуку. Подивись на нього, — хто він? Син рабині, язичник, він навіть імені не має. А я хочу, і це буде велика користь для тебе, щоб він був сином князя Святослава, я хочу, щоб він мав своє княже ім'я.

— І знову цього хоче Гора?

— Так, сину, саме для цього я й хотіла його хрестити, — закінчила княгиня Ольга.

І тоді на довгу-довгу хвилину в світлиці княгині Ольги настала тиша. Мати і син стояли над колискою, дивились на дитя, що міцно спало, мовчали...

Князь Святослав підвів голову, зустрів гострі, пронизливі очі матері й сказав:

— Не для того я прийшов сюди, мамо, щоб сварку з тобою чинити, не для того стою тут, щоб зробити те, що тільки сам хочу. Ні, мамо, над колискою

мого сина стоїмо зараз не тільки ми — ти і я, — вся Руська земля стоїть днесь над колискою Володимира...

Великими темними очима дивилась княгиня Ольга на сина Святослава і ніби не пізнавала його: той Святослав — і не той, такий — і не такий. Ні, він був не такий, як раніше, — він був тепер як і батько його Ігор...

— Слухай, мамо, і подумай, що ти наробила, — вів син. — І я говорю це не для того, щоб сказати, що ти лиха хотіла землі Руській. Ні, ти хотіла і багато зробила добра Русі, ти помстилась за батька й примучила деревлян, ти, добра бажаючи людям, знищила дань і завела уроки й устави, ти багато зробила, устрояя Руську землю, ти була мудрою й хитрою княгинею Руської землі, Київського столу... Але, — вів далі Святослав, — устрояя Руську землю, ти забула, що є в ній тьма племен, земель, людей. Ти, мамо, забула, що в них є тьма ворогів. На Гору ти сперлась, а всіх своїх людей стала вважати ворогами, ти поставила високі стіни на Горі, оточила себе боярами, воєводами, тіунами, ти забирала в людей і давала Горі землі й ліси, озера й ріки. А коли побачила, що наробила, злякалась й на поміч собі покликала Христа...

— Не хули Христа! — сказала княгиня Ольга — Не клич імені його всує... Він покарає тебе...

— Ні! — зухвало відповів Святослав. — Мої боги не благословили б того, що благословляє Хртотос, мої боги — віра батьків, твій Христос — сила твоя й бояр...

— Так чого ж ти йдеш проти цієї сили? Куди ти ідеш, Святославе?

Він подивився за вікно, у ніч, що стелилась над Горою, стінами й Дніпром.

— О мамо, — промовив він. — Хто-хто, а я добре знаю цю силу. Ця сила вже раз зломила мене. Але це було тільки раз, і вдруге вона мене не зломить. Не зломить вона й Русі, не бояри й воєводи, сама себе врятує Русь... Може, тоді прийде на Русь Христос, може, після нам без нього не обійтися.

— У мене радіє душа, — склала хрестом руки па грудях княгиня. — Світ істинної віри, бачу, сходить на тебе...

— Ні! — крикнув Святослав. — Трижди, чотирижди ні! Я не християнин нині, а еллін, язичник. А ти що робиш? Хочеш хрестити мого сина, хочеш, щоб я був язичником, а він християнином, хочеш, щоб я стояв за Русь, а син мій за Візантію?!

— Не цього я хотіла, сину, — спробувала заперечити княгиня. — Я кажу тобі: хочу, щоб син твій був не сином рабині, а князем, щоб мав він своє княже ім'я...

Суворе було обличчя в князя Святослава, гнівні його слова.

— Я послухав тебе, мамо, — сказав він, — і виконав твій загад, коли ти виганяла звідси, з Гори, Малушу. Будь по тому, я зробив так, як ти веліла. Я одружився з князівною, — ти й цього хотіла. Я став князем, — і про це просила ти мене... Але тепер, як князь, я велю...

Він дивився на сина, що спав у колисці.

— Не ти перемогла рабиню, — говорив Святослав, — вона перемогла тебе, княгиню. Бо породила сина, про якого мріяв я і якого ждуть руські люди. Ти боїшся, бо в тебе за спиною Гора, а я не боюсь, бо за мною стоїть дружина і вся Русь. Бути йому, як воно і є, сином рабині, великим князем. Ти сказала, що в нього немає ім'я. Ні, він має ім'я. Це я і мати його — рабиня — нарекли його Володимиром, бо хочемо, щоб він володів миром у Руській землі. І він володітиме миром, у важкий час врятує Русь.

Князь Святослав пішов до дверей і покликав Добриню, що ждав його.

— Добрине, — сказав Святослав. — Ти зберіг, привіз із Будутина до Києва сина мого Володимира, буть тобі воєводою, його вуєм, рости його...

Добриня низько вклонився князеві й княгині.

— Візьми його на руки, Добрине, й неси за мною. Гряди, Володимире!

КНИГА ДРУГА

НАД МОРЕМ РУСЬКИМ

Ой славен, ясен красний наш князь,
Києва — города князь Святослав.

Він ізвечора в човен сідав,
а вже над ранок під Царгород став.
Рушили вої на Царів город,
цар ся дивує, хто то воює,
ромеї ходять, все раду радять!
що тому князю за дари дати?
Вийшли князю вони в наряді;
кони він взяв — не дякував,
не дякував, шапки не зняв,
шапки не зняв, не поклонився,
не поклонився і не скорився.
Рушили вої вдруге на город,
цар ся дивує, хто то воює,
ромеї ходять, все раду радять:
що тому князю за дари дати?
Винесли князю багато злата;
золото взмв він — не дякував,
не дякував, шапки не зняв,
шапки не зняв, не поклонився,
не поклонився і не скоривсм.
Рушили вої втретє на город,
цар ся дивує, хто то воює,
треммтять ромеї, все раду радять:
що тому князю за дари дати?
Вивели ж йому царівну в короні;
царівну взяв він та й подякував,
шапочку зняв, ще й поклонився,
князь поклонився, та не скорився.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Сонце ще високо стояло над Щекавицею, коли на пониззі Дніпра зарябіло, а згодом вималювалось кілька лодій. Розсікаючи зустрічну хвилю,

йшли грецькі хеландії — з гострими носами, високими щоглами, багатьма реями — справжні морські чудеса.

З Подолу й передграддя кинулись тоді до Почайни купці, ремісники, роб'ї люди. На таких коробах приїжджали звичайно падкі до торгу гості з Константинополя; хто хотів, міг щось у них купити, щось продати. Проте поки хеландії досягли Почайни, там, де вона допливала до Дніпра, й поклали укоті напроти Боричевого узвозу, річку й береги обкутали присмерки.

Не змогли кияни й поговорити з прибулими, бо тільки но хеландії стали біля берега, одразу ж туди з Гори спустились княжі мужі з невеликою дружиною. Вони нагримали на подолян і веліли їм забиратись від Почайни. Самі ж, як водиться, зійшли на хеландії, привітались з прибулими, запитали, що вони за люди й за чим припливли до Києва.

На хеландіях були гості з Константинополя, що привезли з собою паволоки, узороччя, вина. Княжі мужі пообіцяли, що вранці до них прийдуть тіуни, візьмуть належний устав, проведуть на торг. А там уже гостям буде вільно чи продавати щось, чи купувати. На одній же з хеландій, як виявилось, прибув з численною, добре озброєною сторожею й кількома рабами не просто царгородський гість, а василік імператора ромеїв.

Почувши від своєї сторожі, що до хеландії прийшли мужі київського князя, цей василік з дуже недобрим — стомленим чи хворобливим — виглядом виліз із — під настилу, де лежав до цього. Випроставшись на весь зріст, він через товмачів сказав, що прибув до київського князя з грамотою від імператора ромеїв Никифора, має до нього важливу справу й мусить говорити про неї самовидь, що і просить переказати київському князеві.

Княжі мужі відповіли на це, що вже пізня година, в такий час київський князь, либонь, спочиває. Проте пообіцяли наступного ж дня вранці передати все князеві Святославу.

Василік повторив, що хотів би, аби князь покликав його швидше, а потім несміливо поцікавився, чи не могли б мужі залишити біля хеландій свою сторожу. Мужі сказали, що сторожу вони залишать і просять василіка не

турбуватись, — Київ добрий город, тут раді кожному гостеві і нікого не скривдять. З тим вони й пішли, а сторожа лишилась біля хеландій.

На Дніпрі покотив туман, вітер, як здавалося, василіку, таємничо й погрозливо свистів у лозах над Почайною, вздовж берега йому чулись голоси, на тлі багряного неба височіла оточена стінами й вежами сувора фортеця, де й жив київський князь. Василік, здригаючись від холоду, постояв на настилі лодії й поліз у своє затишне кубло. Знаючи церемоніал візантійського двору, за яким імператори, раніше ніж прийняти посла, неодмінно його затримували, він міркував: чи довго київський князь змусить його стояти на цій холодній річці?..

Проте київський князь не примусив василіка з Константинополя без діла стояти на Почайні. Наступного ранку, тільки почало світати над Дніпром, до грецьких хеландій прийшли тіуни. Вони одразу кінчили справу з купцями, взяли устав і повели їх на торг. Разом з ними — і вже до василіка — прийшли й ті мужі, що були тут минулого вечора; вони сказали василіку, що князь Святослав знає вже про посла імператора, прийме його цього ж ранку, запросили йти з ними.

Нашвидку прибравшись у найкращий свій одяг — довге, чорного оксамиту платно, взувши зелені черевики, почепивши на голову клобук, василік імператора звелів рабам брати дари. Потім слідом за мужами, у пасмугах рожевого проміння, що котилось із-за Дніпра, він пройшов глибоким Боричевим узвозом, через міст і ворота потрапив на Гору, а там до княжого терема й Золотої палати.

Крокуючи цим шляхом і часто зупиняючись, щоб передихнути, василік пильно примічав усе, що бачив, і порівнював з тим, до чого звик у Константинополі. Тут, у Києві, не було, як там, високих стін і кам'яних споруд, багатьох вулиць і площ, оздоб, колон, статуй. Проте все, що бачив василік, — глибокий Боричів узвіз, де проходив єдиний від Дніпра шлях на Гору, старі дерев'яні стіни, що стояли над глибокими урвищами, а мали ще й присипи з гострим окололлям, перекинутий через глибокий рів міст, город на Горі з теремами й клітями, гридниці, навкруги яких василік побачив багато воїв, требище, де перед Перуном, що дивився золотими очима на Дніпро, палахкотів

вогонь і творилась вранішня жертва, — все це примусило василіка здивуватись і здригнутись: високо сидять київські князі, нелегко до них доступитись!

У Золотій палаті, куди через сіни й Людну палату завели василіка, все також було суворим і таємничим. Тут горіло багато світильників, відблиски яких грали на позолоченій і срібній зброї, попід стінами на лавах сиділи поважні, бородаті, одягнені в темні вбрання люди, на помості в кінці палати василік побачив князя Святослава.

Василік пішов уперед, низько вклонився князеві й через товмачів сказав:

— Вірний у бозі імператор Східної Римської імперії Никифор послав мене, патрикія Калокіра, з дарами і грамотою своєю до тебе, княже Русі, щоб ствердити любов, сущу з тобою й людьми руськими, на всі літа...

До палати зайшли раби, що крокували слідом за василіком, і поклали перед київським князем дари — коштовні наволоки, узороччя, позолочений щит і меч.

— Грамоту я приймаю, — з посмішкою глянувши на добру зброю, сказав князь Святослав, — і за дари дякую... Передай, натрикію Калекіре, імператорові ромеїв, що князі руські, боярство і всі люди руські бережуть, любов, сущу межи нами, і да не розрушиться вона, дондеже сяє сонце.

Після того, як водиться, князь Святослав запитав посла, як йому їхалось у далекій дорозі, як почуває він себе нині, запрошував бути в Києві-городі скільки охота, а тіунам своїм одразу ж велів давати василікові, сторожі його й рабам на хеландії повний покорм і всілякі меди з своїх клітей.

Низько вклоняючись, патрикій Калокір щиро дякував київеьмому князеві, боярам і руським людям за добрі побажання, за покорм і меди, сам побажав йому, родині і усім боярам, які сиділи в Золотій податі й були скрізь по Русі, доброго здоров'я й щастя на многі літа...

Звичайно, це будо не все, що хотів і мав сказати василік. Прощаючись, він сам висловив надію, що князь Святослав знайде час і нагоду ще раз з ним поговорити.

Князь Святослав розумів посла Візантії. Усі вони — оці василіки — улесливі, хитрі люди. Що ж, вони ще зустрінуться з василіком. Може, патрикій Калокір пообідає нині разом з князями?

Але і під час обіду василік Калокір не сказав князеві Святославу, що привело його до Києва. Може, сталось так тому, що на обіді було багато людей — сам князь Святослав, брат його Уліб, мати Ольга, три сини — Володимир, Ярополк, Олег, — чимало воєвод, бояр, різних мужів. Кожен із них щось запитував у посла, кожному той мусив відповідати, — так у бесіді та між розмовами й минав обід.

Василік Калокір, може, не зміг говорити ще й тому, бо цікавився, що подають і як їдять тут, у стравниці князів Русі. Адже в Константинополі в палатах Великого палацу подавали все й частували з розбором — кому грецькі горіхи, а кому щкаралупина...

Зовсім не те побачив Калокір у стравниці руських князів. Подавала страви молода ще, вродлива жінка, яку всі називали Пракседою. Їй допомагало кілька дівчат, що вражали своєю красою. Носили вони все з кухні до стравниці притьмом, миттю.

А носити їм доводилось чимало: коли запрошені на обід тільки зайшли до стравниці, там на столах була приготовлена й холодна веприна, й ведмежина, всіляка солона й копчена риба — осетри, пструги* (*Пструг — форель.), судаки, різні овочі й зілля; під час самого обіду на столи подавали варену й смажену баранину, гов'ядо, юшки з сочива й риби, меди, ол, брагу, кваси.

Їли тут і запивали без зайвих слів, без перепрошень, — просто, як це буває вдома, в родині. Один тільки раз воєвода Свенелд, взявши чару, сказав, що хоче випити за князя. І всі з брязкотом підняли свої чари, келихи...

— П'ємо на тя, княже!

На кінець обіду всі, а так само й василік Калокір, відчули, що поїли досита, а меди й ол з княжих медуш міцні, п'янкі.

Саме тоді князь Святослав і запропонував василіку проїхати з ним на лодії, показати з Дніпра город Київ, його будівлі, вали, стіни. Князь Святослав звелів гридням приготувати лодію, спустився з василіком до Почайни, з кількома боярами й толковинами вони проїхали Дніпром аж до Чортория.

Чудовий був Дніпро й Київ — город у цю передвечірню годину. Ще була весна, від самого Верхнього Волока котив Дніпро могутні води, й тут, біля Чортория, де плесо його видно було вгору до Десни* (*Десна — лівий доплив Дніпра.) й Вишнього города княгині Ольги, а вниз — до Вітичева й Лисої гори над ним, — тут здавалося, що немає йому кінця й немає краю.

У лодії, на якій сиділи князь Святослав, брат його Уліб, василік Калокір і бояри з толковинами, було двадцять гребців — по десять з кожного боку. Під дужими ударами їхніх весел лодія швидко линула вперед, позад неї на блискучому лоні стелився, як біла полотнина, запінений слід. Київ і гори тікали й тікали назад.

І тоді в усій величі своїй постав перед ними древній город над Дніпром, город, стіни якого закладені були князем Києм. Багато літ минуло відтоді, а вони росли й зміцнювались, як і все за ними, як і все навкруг Києвого города над Дніпром.

Три гори височіли вдалині і до них прикуті були очі всіх на лодії: Києва гора, де й був тепер княжий город — Гора, гора Щекавиця, де поставив перші стіни Київ брат Щек, та ще гора Хоревиця — вотчина Хорива, другого брата Кия.

Колись це були три двори-городища на горах над Дніпром. Тепер над всі гори стояв Київ — город з високими стінами, вежами й дахами княжих теремів, що золотом грали в промінні згасаючого сонця, з схилами, що круто обривались над Дніпром, густими лісами, що оточували город, глибокими ярами, в яких уже лежали пізні темні тіні. Це й була Гора, справжнє орлине гніздо над Дніпром, з стін якого на багато поприщ видно було все навкруг, але до якого жоден ворог не міг доступитись.

Невпізнанно змінився Київ-город відтоді, коли було закладено перші його стіни. Вже не тільки на Горі жили тепер люди. Одразу ж біля стін города на

схилах виростав новий город, де жила княгиня Ольга й чимало бояр. Над Боричевим узвозом, над ярами, а часто і в них у цю годину видно було вогні й димки — там жило й трудилось передграддя, за ним до Почайни тягнувся Подол, ще далі Оболонь — рольні землі князів, воєвод, бояр.

— Чуден Борисфен і город твій, княже Святославе! — вигукнув, дивлячись на гори й плесо Дніпра, василік Калокір.

— Може б, ми стали до берега й подивились звідти на Київ, — запропонував князь Святослав.

— О, я був би вельми радий! — захоплено відповів Калокір.

І саме тоді, коли ніс лодії зарився у пісок на Чорторії і коли князь Святослав, Калокір, а за ними княжич Уліб, бояри й толковини сходили на берег, саме тоді василік уповільнив крок, пішов поряд з князем і тихо промовив:

— Може б, ми пішли далі самі, з тобою тільки, княже?

Ці слова були сказані не через толковинів, а звичайною руською мовою, і тому князь Святослав зупинився, здивовано поглянув на посла імператора.

— Я хотів би поговорити тільки з тобою, віч-на— віч, — ще раз сказав Калокір.

— Добро! — так тихо, що ніхто з бояр його не почув, промовив князь Святослав.

І, коли всі зійшли на берег, він звернувся до брата Уліба, бояр, толковинів:

— Ми підемо з патрикієм Калокіром удвох, хочу показати йому береги, а ви тут спочиньте...

Коси над Чорторием сягали далеко в Дніпро жовтогарячими стрілами, навкруг них перламутром мінились води, у берегах ледь зітхали заблукані хвилі. Князь Святослав і патрикій Калокір довго йшли тугим, змоченим піском, що рипів під їхніми ногами. Уже далеко позаду лишилась лодія з людьми, велика тиша приймала й обгортала їх, тільки сполошені кряки й кулики тоскно кричали й били крилами. А вони йшли далі й далі — у роздумах і мовчанні...

— Отже, ти знаєш нашу мову? — зупинився нарешті князь Святослав і подивився на василіка Візантії.

Калокір також зупинився. Він довго стояв — з темним, засмаглим обличчям і гострими вилицями, на які лягав відсвіт червоного сонця, горбоносий, з примруженими очима, що дивились на Київ і Дніпро. Щось уперто думав, а потім посміхнувся до князя й відповів:

— Так, княже Святославе... Я знаю твою мову і добре знаю руських людей.

— Хто ж ти єси?

Від правого берега Дніпра, з Оболоні, війнув вечірній вітер, і темне, підперезане шнуром платне обхопило кощавий стан патрикія.

— Імператор Никифор, — сказав Калокір, — послав мене як василіка свого з Константинополя, але я живу в Кліматах, у Херсонесі, де батько мій служить протевоном* (*Протевон — голова самоврядування, конвенту.). А херсоніти, як відомо князеві, і русів, і мову їх добре знають...

— Честь і слава імператору ромеїв, — сказав князь Святослав, — що посилає своїми василіками до нас людей, які знають Русь. Але якщо імператор посилає василіком до мене таку поважну людину, то, певне, не тільки заради того, щоб передати своє вітання?!

— Звичайно, ні, — посміхнувся Калокір. — Імператор Никифор велів дякувати за любов, сущу між імперією і Руссю, і за те, що князі руські вже не раз допомагали їм могутньою збройною силою, а тепер імператор Никифор просив, щоб ти ще раз допоміг йому, княже Святославе.

— Проти кого ж думає іти на брань імператор Никифор?

— Імперія не може починати зараз брані сама, — відповів Калокір, — бо неспокійно в Азії і Єгипті... Але імператор Никифор посварився з болгарами і мусить негайно покарати їх, а тому просить князя Святослава піти з воями на Болгарію й скорити її.

Калокір замовк, але одразу додав:

— За це імператор Никифор щедро подякує князеві Святославу і його воям... На хеландіях у мене лежить для тебе, княже, п'ятнадцять кентинаріїв* (*Кентинарій — міра золота; 15 кентинаріїв — приблизно 100000 древніх золотників — червінців.) золота.

Князь Святослав не затримався з відповіддю, але це була, здається, не та відповідь, на яку міг розраховувати василік Калокір.

— Дивно мені це чути, — одверто сказав князь. — Ти говорив правду, за рядом, який давні князі наші уклали з Візантією, Русь не раз давала їм поміч збройною силою...

— О, вої русів — добрі вої. Це знає весь світ! — захоплено вигукнув Калокір і облизав пересохлі уста. Князь Святослав ніби не почув його слів і вів далі:

— Але як може імператор Никифор просити в мене помочі проти болгар? Адже, наскільки я знаю, між імператорами ромеїв і Болгарією існує мир. Кесар одружений з дочкою римського імператора, Візантія навіть дає дань болгарам...

— Який мир і що за дань? — голосно засміявся василік. — Усі кагани болгарські, а найпаче гордий каган Симеон, люто ворогували з ромеями, завдавали їм великої шкоди. За Петра, сина Симеона, між Візантією і болгарами був нібито мир. Кесар Петро — це правда — взяв собі в жони дочку імператора Христофора. Але болгари однаково носили й носять у своїх серцях люту ненависть до ромеїв, вже давно пів-Болгарії іде проти Константинополя і одмовилось від Петра й Преслави. А тепер, коли дочка імператора Христофора й дружина кесаря Петра Ірина померла, імператор Никифор відмовився платити дань болгарам, послів кесаря, що з'явились по неї до Константинополя, велів бити по обличчю й вигнати за город.

— Жорстоко карає імператор, — глузливо процідив князь Святослав, — кесаря свого Петра, що так довго й вірно служив йому і дослужився до того, що й Болгарія розпалась. Отже, тепер, після довгого миру з Петром, імператор хоче добити, знищити Болгарію?

— Так, княже, — відповів Калокір, прикипівши темними своїми очима до обличчя Святослава. — Імператор Никифор, як і завжди, діє рішуче, і він,

звичайно, рушив би супроти Петра сам, але зараз у імперії неспокійно, почався новий заколот у Сірії й Антіохії, імператор мусить вирушити туди, в Азію, а тобі посилає золото... Він думає, що ти згодишся, підеш на болгар, і доки з воями своїми вийдеш на Дунай і скориш кесаря Петра, він сам повернеться із земель азіатських, вийде в Македонію. Так, з допомогою бога, буде покарана Болгарія.

Князь Святослав якусь хвилину помовчав.

— Люту кару вигадав імператор ромеїв для болгар, — далі сказав він. — І коли б справді я з воями своїми пішов за Дунай, а він рушив би назустріч мені з Македонії, з Болгарією було б покінчено довіку, назавжди! Тільки ж я, василіку Калокіре, на Болгарію не піду. Ні, ні!

— А чого ти не підеш, княже Святославе? — хижо запитав Калокір. — Може, ти вважаєш, що я привіз мало золота? Так це ж не все. Коли закінчиться війна, ти матимеш ще багато золота і дань.

— Ні, — ще раз сказав Святослав. — Не про золото і не про дань я думаю.

— Тоді чому?

Князь Святослав відповів:

— Коли імператори ромеїв просили нас, київських князів, дати їм поміч і воювати — з ворогами своїми в імперії, ми, пам'ятаючи про ряд між нами, цю поміч давали. Зараз імператор Никифор посилає золото, щоб скорити болгар. Але ж імператор знає, що у нас з болгарами від віку існує мир, ми з ними одноязичні люди. Болгари — то сусіди наші, і ми мали від них тільки добро. Ні, василіку Калокіре, руські люди — не якісь печеніги чи хозари, за золото ми не воюємо. І коли б імператор Никифор прислав мені не п'ятнадцять кентинаріїв, а п'ятнадцять хеландій із золотом, то й тоді я сказав би — не згоден.

— Що ж, — задоволено сказав Калокір. — Це дуже добре, і коли я їхав сюди, то був певен, що ти, княже, у відповідь на прохання імператора скажеш — ні, не згоден!

Князь Святослав здивованими очима подивився на василіка, не розуміючи, як може він радіти, що київський князь не хоче допомогти імператору.

— Я бачу, що ти не розумієш мене, княже, — ніби вгадав його думки Калокір. — Тоді дозволь мені сказати те, чого не говорив і не доручав мені імператор Никифор?

— Дивний ти василік, Калокіре, — сказав князь Святослав. — Що ж, говори, я слухаю.

— Скажу все, все, княже, — здригнувся Калокір. — Але перед тим дай князівське слово, що те, що почуєш, знатимеш тільки ти, я та ще Борисфен.

— Ти хочеш клятьби, я ж звик клястись тільки на зброї. Проте слово даю — все буде між нами.

— Імператор Никифор, — почав Калокір, — вчинив безумство, коли розірвав мир і хоче почати війну з болгарами.

Князь Святослав засміявся, але посмішка враз зникла з його обличчя.

— Почекай, Калокіре, — суворо сказав він. — Ти посланець імператора ромеїв і просиш мене йти на болгар. А тепер ти говориш, що імператор чинить безумство, починаючи війну з болгарами. Чи можу я вірити своїм вухам?

— Я говорю, княже, те, що думаю, — відповів суворо Калокір. — Імператор Никифор уже давно втратив розум, бо довів імперію до голоду й злиднів. Він безумний, бо підозрою, чварами й лютими розправами обурив проти себе тисячі достойних людей в Константинополі і фемах. Він втратив останній глузд і зробив непоправну похибку, зламавши мир з болгарами...

— Василік імператора! — крикнув князь Святослав. — Для чого, скажи, говориш ти все це мені, київському князеві?

— Зараз ти мене зрозумієш, княже Святославе, — так само суворо вів Калокір. — Мій батько був звичайним вірменським ченцем, але змушений був виїхати до Константинополя, бо дома його ждала смерть від імперії. Тоді з Вірменії до Константинополя виїхало дуже багато наших людей, бо вже, гадали вони, краще бути в багатому Константинополі, аніж помирати дома... Але

батько мій був дуже розумною людиною, і там, у Константинополі, це швидко помітили. Його допустили до двору, про нього взнали імператори Роман і Костянтин, вони послали його василіком до печенігів, ще раз — до угрів. А коли помер кесар Симеон і Візантія хотіла укласти мир з болгарами, батька мого послали василіком до кесаря Петра, він повіз йому дари, умовив Петра, і той приїхав у Константинополь укласти мир і взяти в жони дочку імператора...

— Отже, твій батько був другом болгар і допоміг укласти мир між імператорами і кесарями?

— Ти мене зрозумів. Батько мій був другом болгар. Але після Романа і Костянтина прийшов Никифор Фока, який ненавидить болгар і всіх тих, що допомагали миру з ними. І тому він хотів люто покарати мого батька. Його пси вже напали на слід, і батька ждав монастир, а може, й галери. Але батько мій, як я тобі вже говорив, князю, був дуже розумною людиною і тому через землю тиверців і уличів утік до Херсонеса.

Ця довга і до того ж виголошена одним духом промова, мабуть, стомила василіка Калокіра, і він якийсь час спочивав, дивлячись на небо над Києвом, що стало темно-вишневим, тривожним, і на плесо, що швидко синіло...

— Там, у Херсонесі, і в усіх Кліматах, — повів далі він, — як ти, мабуть, княже, добре знаєш, є дуже багато людей, які ненавидять імперію. Туди з Константинополя виганяють усіх, ким невдоволені імператори, туди ж тікають і ті, хто невдоволений імператорами. І хоч Клімати — це фема імперії, і хоч там є їхній стратиг, але херсоніти мають свій конвент, на чолі якого стоїть протевон. Минув короткий час, і мій батько був обраний протевоном, а зараз, коли в імператора Никифора виникла потреба послати василіка до тебе, він зупинився на мені, синові протевона...

— Але ж, — запитав князь Святослав, — імператор Никифор знає те, що ти мені розповів, — хто твій батько і хто сам ти? Як же він посилає тебе до мене?

Василік Калокір задоволене потер руки, а може, йому стало просто холодно, бо з Дніпра починав повівати вітер.

— Імператор Никифор, — відповів він, — звичайно, знає, хто мій батько і хто я, але знає й те, що коли ми беремось, то доводимо справу до кінця. До того ж він дещо й зробив для мене: дав високе звання патрикія. Це звання, — щиро признався Калокір, — було дуже мені потрібне, — князю. Я маю багато друзів і прихильників у Константинополі, і якщо Никифору не одрубають голови в Сірії, то він незабаром втратить її у Великому палаці, а тоді...

Калокір на мить обірвав потік своїх слів, хижими очима подивився на Дніпро й небо.

— ...тоді, — зашепотів він, — для імперії почнеться новий час. Навіщо їй сваритись з Болгарією й Руссю, навіщо їй простягати пазури до далекої Вірменії, навіщо їй Клімати й сам Херсонес?

— Ти — добра людина і щедра, — сказав на це Святослав. — Дуже добре й те, що ти, як син протевона, розумієш, що Клімати — це не римська, а руська земля. Якщо говорити правду, то і я думаю, що імператор Никифор робить помилку, починаючи війну з болгарами. Нам, князям Русі, не варто йому в цьому допомагати, не слід іти супроти болгар.

— Ні, княже Святославе, — раптом скрикнув Калокір, — я не говорив, що тобі не слід іти супроти болгар...

— Почекай, Калокіре, — перебив його Святослав. — А що ж, по — твоєму, іти нам на болгар?

— Іти, іти, княже!

— Як же я можу іти супроти Болгарії? За що, для чого? — вже роздратовано промовив князь Святослав.

— Іти для того, щоб Візантія і Болгарія сукупно не пішли проти Русі.

— Болгарія не піде супроти Русі, — впевнено сказав Святослав.

Темне було обличчя в патрикія Калокіра і страшні, темні його слова:

— Болгарія не піде, але кесар її Петро сукупно з імператорм Никифором поведуть своє військо супроти Русі. Слухай, княже Святославе, імператор Никифор вигнав послів Болгарії, але може кожного дня поміритись з кесарем

Петром. І коли б він послав п'ятнадцять кентинаріїв нині не тобі, а Петрові, той не вагався б, взяв би їх, бо йому нічого втрачати — він усе вже втратив. Тоді Никифор і Петро вийдуть на Дунай, уже в Руському морі повно грецьких кораблів, вже тьма легіонерів стоїть у Кліматах, вони пливуть вгору по Танаїсу, стоять у Саркелі, збирають хозарів, шлють василіків в печенізькі улуси. Чи бачиш ти тепер, княже, як вони обступають зі всіх боків Русь, як уже ідуть на неї, як навкруг пахне кровлю?! Коли ж ти підеш на болгар, то зруйнуєш їхні диявольські наміри, ти пройдеш за Дунай і розіб'єш Петра, ти зупинишся тільки під стінами Константинополя.

Темна хмара встала тим часом на заході, від Дніпра зривався й усе дужчав вітер, біля самих ніг Святослава й василіка завирувала, вдарила хвилею вода.

— Я розумію тебе, — перемагаючи шум вітру й хвилі, голосно говорив князь Святослав, — бачу, що замислили імператори ромеїв.

— Золото імператорів лежить на хеландіях, — так само голосно промовив василік. — Бери його, княже, і йди на Петра. Я сказав тобі правду, іди й перемагай. А мені, княже Святославе, допоможеш, коли я буду в Константинополі.

Це вже був не той василік Калокір, який недавно вклонявся князю Святославу, боярам його і всім людям Русі в Золотій палаті, а хижий, неситий син протевона, що розповів про страшні наміри імператорів ромеїв, але жадав власної користі, власної слави в імперії.

— Я розумію тебе, — збагнувши всю суть Калокіра, відповів князь Святослав. — Та зараз нічого не можу сказати. Не сам мушу думати про це, мусить думати вся Русь. Уже пізно. Починається буря. Ходімо до лодії. Згодом я тобі скажу моє слово.

Перемагаючи грудьми дужий холодний вітер, вони швидко пішли до лодії, назустріч ночі, що насувала зі сходу.

2

Буря вщухла тільки вночі, й тоді, як це звичайно буває після шуму, реву й свисту, над Дніпром і берегами настала велика, урочиста тиша. У бездонному небі засвітились великі теплі зорі, а між ними послався мерехтливий Перунів Шлях. Зорі й Шлях відбились, потоеули й засвітились у бездонних глибинах рівного, спокійного Дніпра, що котив і котив води свої на пониззя, до Руського моря. По — весняному терпко й солодко пахла земля, скрізь на Горі й на схилах до Почайни у лісах і затьохкали еоловЧ, — чудова ніч пливла над широким світом. Все навкруг, здавалося, спало, спочивало.

Не спав тільки і не міг спати князь Святослав. Він повернувся з Дніпра, коди добре стемніло. Василік Калокір залишився біля свого золота на хеландіях, але просив у князя збільшити сторожу.

Князь Святослав вийшов з терема, опинився в саду, де нестерпно пахло квітами і з гілля сипалась роса, побачив у темряві чорну стіну, вийшов сходами на городниці. Там біля своїх бил стояли мовчазні сторожі. Пізнавши князя, вони розступились перед ним.

Сівши біля заборола на лаві, князь Святослав довго дивився перед собою. Перед ним лежали круті схили Гори, що обривались над Дніпром, ніде не світився жоден вогник, тільки над Почайною видно було полум'я багаття — це гридні вартували й грілись біля грецьких хеландій... Спали Гора, передграддя, Подол, городи й весі над Дніпром, велика тиша стояла над землею. У цій тиші й безмовні князь Святослав сидів на лаві, спершись рукою на забороло, й думав свою думу.

І раптом він пригадав, як колись давно над Почайною в таку ж теплу, тиху ніч горів не один, а багато вогнів, і заболіло серце князя, неспокійно йому стало, невесело, смутно.

У ту ніч він зустрів над Почайною, саме там, де зараз горів вогник, ключницю з княжого терема Малушу і полюбив її так, як люблять раз у житті, полюбив, здавалося, довіку.

І пригадав князь Святослав її голос і її красу, її ласку, кожен рух, кожне слово...

Сторожі на городницях заворушились, ступили до своїх бил, раптом вдарили, і мідяні скорботні звуки лунко полинули до Почайни, на Дніпро і в далеке, безмежне поле.

Глибоке зітхання вирвалось з грудей князя Святослава, ніби відкрилась у нього, занила давня болюча рана... У цю годину він пригадав ще одну далеку ніч, розмову з матір'ю, яка заборонила йому — княжичу — любити ключницю Малушу, одірвала її від серця. Пригадав він і останню зустріч з Малушею, кожне сказане нею слово, кожну, здавалося, сніжинку в полі, біль, що пройшов тоді, мабуть, по самому серцю й що, як і тоді, пік, мучив його сьогодні.

Він скорився матері, Малуша поїхала в далеке княже село Будутин, народила там сина Володимира, який живе й росте на Горі разом із своїми братами — дітьми від князівни Предслави — Ярополком і Олегом. Отже, всі його діти живуть тут, у Києві.

Чи зустрічав він колись після того Малушу? Ні, не зустрічав. Не міг зустріти, бо знав: вона ніколи не пробачить, що він у годину, коли треба було вибирати між любов'ю й обов'язком, обрав останнє. І він взяв у руку меч — виконувати обов'язок, якщо не лишилось любові, рушив з дружиною проти ворогів Русі.

Святослав знав, що серед усіх ворогів найстрашнішим для Русі й найнебезпечнішим є Візантія. Але він не міг одразу стати супроти неї, бо найближчим ворогом Русі були хозари, яким Русь мусила платити дань, вони сиділи на Ітилі-ріці і одразу напали б на Київ, тільки б він вирушив на захід.

Примучивши в'ятичів і розгромивши чорних булгар, що жили у верхів'ях Ітиля і платили дань хозарам, князь Святослав з великою дружиною налітає на злодійське гніздо — Саркел, іде походом на Ітиль розгромлює військо кагана, не залишає сліду від усього хозарського каганату, відкриває ворота на схід, у поле за Ітилем-рікою, до Джурджанського моря.

Але й на цьому не зупиняється князь Святослав, а проходить з дружиною своєю до Аських гір, зупиняється аж у Тмутаракані, стоїть на березі Руського моря, думає й дивується, яка велика рідна його земля, яка неосяжна

Русь, і повертається до Києва з глибоким переконанням, що все ближче й ближче час остаточної сутички з Візантією, з імператорами ромеїв.

У лютій своїй ненависті до імператорів і жадобі слави василік Калокір розповів князю Святославу багато такого, про що він не знав і гадки не мав. Отже, ромеї не відмовились від Саркела, вони думають відродити каганат, посилають туди на поміч хозарам своїх воїв, збирають військо в Кліматах, прагнуть руками руських людей поневолити Болгарію, щоб потім поневолити й Русь...

І жаль за Руською землею, за людьми, які вже загинули й гинуть у тяжкій борні, краяв серце князя Святослава. Ворог притаївся за Дунаєм, ворог цей гострив зброю. Вже посилає він своїх василіків, щоб обдурити його — князя Святослава, обдурити Русь. Так що ж робити київському князю серед чорної ночі, що стелиться навкруг?

3

Через ворота й мостом, що тепер, коли на Дніпрі й скрізь у полі було тихо, не піднімався й на ніч, але обабіч якого стояла невсипуща сторожа, князь Святослав вийшов з Гори й попрямував до нового города, де жила княгиня Ольга.

Колись тут стояв один тільки її терем, але за десять літ близько княгині оселилось і поставило хороми чимало бояр. Це вже був цілий город за Горою, обкопаний глибокими ровами, відгороджений верхнім валом з густим і гострим околлям по один бік рову й нижнім валом від Дніпра, — за ними княгиня Ольга з боярами почувала себе безпечніше.

Княгиня Ольга ще не спала, Святослав застав її в опочивальні його синів. Багато літ княгиня пестила й виховувала онуків Ярополка й Олега, а потім, коли Святослав ішов на брань з хозарами, то віддав під її догляд і Володимира, якого Добриня виростив міцним, дужим отроком. Святослав бачив, що мати вже немічна, стара, — нехай буде радісною її старість. Проте й Добриня так само не відходив від свого пестуна, жив у новому городі, біля княгині.

Якийсь час князь Святослав постояв біля матері, що сиділа в кріслі біля узголовників онуків. Набігавшись за день, вони зараз спали; в промінні світильника Святослав довго дивився на обличчя Володимира, дужі його плечі, груди.

Княгиня Ольга розуміла, що Святослав прийшов так пізно до неї недаремно, встала, погасила світильник у опочивальні онуків і пішла з Святославом до своєї світлиці.

— Щось трапилось, Святославе? — запитала вона, зайшовши до світлиці й сівши біля вікна, що виходило до Дніпра.

— Ні, мамо, — відповів він. — У полі й на Дніпрі тихо.

— Але ти неспокійний, Святославе. Що турбує тебе?

— Ти вгадала, мамо. У землі нашій тихо, але чую далеку брань і кров для Русі.

— Про що говориш, Святославе?

— Про василіка грецького Калокіра, якого ти бачила в мене на обіді.

— А що з ним?

Князь Святослав розповів, як він після обіду поїхав з василіком на Дніпро, як Калокір захотів говорити з ним віч-на-віч і що він сказав йому на косі над Чорториєм...

— Щоб руси йшли на болгар? — здивувалась княгине вислухавши сина. — Щось непотребне замислив імператор...

Суворе й замислене було обличчя в князя Святослава.

— Ні, — сказав він матері, — імператор замислив потребне для себе. Йдеться, матінко княгине, до того, про що давно мріє Візантія та її імператори, — хочуть вони знищити Болгарію.

— О, — зітхнула княгиня Ольга, — вже хто — хто, а я добре знаю, про що мріють імператори римські! Але з Болгарією у них мир, там сидить і має

дань з Візантії василіса Ірина. Навіщо імператорам сваритись з кесарем, а тим більше насилати на них нас, русів?

— Так було давно, — гірко якось посміхнувся князь Святослав, — ще тоді, коли ти була в Болгарії. Недавно василіса Ірина померла, Візантія вже не дає дані болгарам, а імператор Никифор вигнав з свого палацу і велів бити болгарських послів, що приїхали по дань. Миру між Візантією й Болгарією тепер немає.

— То нехай імператор Никифор сам іде на Петра, він його випестив.

— О, — відповів на це Святослав, — імператор Никифор радо пішов би на Болгарію й поглинув її, але у нього самого в імперії дуже неспокійно. А, крім того, він знає, що за Болгарією стоїть і захистить її Русь.

— Нарешті я почула від тебе те, що хотіла, — сказала княгиня Ольга. — Єдина мова, єдина віра. Я знала, що бог не допустить тебе піти на болгар.

— Ні, матінко княгиве, — рішуче заперечив їй Святослав, — я мушу йти й піду на болгар.

Княгиня Ольга схопилася з лави й стала серед світлиці така, якою її колись пам'ятав Святослав, — розгнівана, горда, нестримна в гніві своїм.

— Войовничий язичнику! — крикнула вона. — Невже ти за п'ятнадцять кентинаріш будеш губити тьму братів наших, християн болгар?

— Не за п'ятнадцять кентинаріїв піду я, — суворо відповів Святослав, — а за щастя, славу, честь Русі.

— То неправда, неправда, Святославе, — все не вгавала вона, — за золото ти ідеш, дані шукаєш, як і батько твій у Деревській землі...

Суворий і гнівний стояв і князь Святослав. Поважаючи старість матері, він мовчав, але йому важко було стримуватись, говорити з княгинею тихо, спокійно.

— Ти сказала, матінко княгине, — почав він, — що я схожий на своїх батьків. То правда. Я такий, як вони. А хіба ти відмовляєшся від них, мамо? І знову ж — хіба батьки мої жили, боролись і помирали тільки за золото? І чи

личить тобі, княгине, так згадувати мужа свого, а мого батька Ігоря? Якого золота шукав він у Деревській землі? Недавно й я ходив до в'ятичтв — примучив їх, але хіба я шукав там золота? Ні, не за золото боролись батьки мої, так мушу боротись і я. У великих трудах, у тяжкій борні народжувалась наша земля. Довго племена наші не мирились, а часом і зараз не миряться між собою, але стоять вони вже в'єдно. Русь мусить стояти, доки світить сонце...

— Але ж батьки твої не ходили на болгар! — спробувала заперечити княгиня Ольга.

— Чого ж батькам моїм іти було на болгар, аще вони сукупно з болгарами ходили проти Візантії і змушували, як грому й блискавки, боятись їх. Коли ж у Болгарії не стало Симеона, кесар Петро — і це ти говорила мені — продав Болгарію Візантії. Коли на Русі не стало Ігоря, Київ став боятись Константинополя і імператорів.

— Ти винуватиш мене?

— Не можна всп'ять повернути Дніпро, — відповів на це Святослав, — а коли б я винуватив тебе, то, мабуть, не прийшов би зараз радитись з тобою. Закон батьків наших і покон справедливі суть, вони кажуть: аще хто хоче убити тебе — убий його, ближнього твого хтось хоче убити — не пожалій крові своєї для нього, аще хто убив — заплати кровлю за кров... Імператор Никифор мріє про те, що й усі імператори, — він хоче руками русів розбити болгар, списи болгар наставити на русів, а потім бити болгар і русів...

— Тоді пошли слів до болгар, скажи їм, що хочеш стати сукупно з ними проти Візантії, зробити так, як робили батько твій Ігор і каган Симеон.

— Мамо, мамо! — зітхнув Святослав. — Немає князя Ігоря і немає кагана Симеона. І хоч я язичник — блюду закон батька свого, а християнин кесар Петро зрадив свого батька...

— Звідки ти знаєш?

— Ти сама говорила мені, що не знала, де кінчається двір імператора і де починається двір кесарів. Зараз стало ще гірше!

— Сину Святославе! — благальне промовила вона. — Не вбивай болгар, не йди на ближніх своїх...

— Я слухаю тебе, мамо, і зроблю, як просиш. Я пошлю послів до кесаря Петра, скажу, що згоден сукупно іти з ним на Візантію. Зане ж кесар не згодиться, — скажу: іду на ви!..

Крізь розчинене вікно від Дніпра вливалось свіже, холоднувате нічне повітря, на столі коливався вогник свічі, а навкруг нього вилися світло-зелені метелики — такі ж, які літають весняними ночами над Дніпром і тепер.

Тієї ж ночі, перед самим світанням, князь Святослав велів покликати до себе тисяцького Богдана. Це був добрий воєвода, про нього говорили, що дав його людям сам бог Перун. Інші ж говорили, що Перун любить Богдана, бо спить він з мечем...

На світанні Богдан знайшов князя Святослава у саду за теремом, де той сидів на ослоні й про щось розмовляв з воєводою Свенелдом.

— Маю до тебе діло, — почав князь Святослав, побачивши тисяцького Богдана. — Не пошкодуй сили своєї, візьми з собою дружину, дам я тобі золоту свою печать, їдь у землю Болгарську і добийся до кесаря Петра. Чи зумієш це зробити?

— Зумію, княже... За Дунаєм я бував...

— Зане ж знайдеш кесаря, — продовжив Святослав, — нагадай йому про давню дружбу і любов між болгарами і русами, нагадай, як каган Симеон і князь Ігор разом ходили на ромеїв, скажи, що кров болгарська і руська змішались давно вже над морем Руським.

— Скажу, княже, бо є в тому морі краплина й моєї крові.

— А так почавши мову, передай кесареві Петру мої дари — ліпшого коня Руської землі, меч мій княжий і щит — і скажи йому, що прислав до мене імператор Никифор василіка свого із золотом, пропонує мені взяти дружину й іти на болгар. Слухай, Богдане, і скажи моїми словами кесареві Петру, що в болгар і русів був і є один ворог — ромеї, і немарно люди наші, й мудрі кесарі, й князі воювали з василевсами константинопольськими. І зараз я не беру золота

імператорів, — дружина моя його не хоче, але знаю я, що Візантія хотіла б спочатку розбити Болгарію, а потім Русь. Тому й кажу Петру — ходімо сукупно на Візантію. Про це я й пишу кесареві в своїй харатії, ось вона, а ось — моя печать.

— Слухаю, княже, і все зроблю, — вклонився тисяцький Богдан. — Коли велітш їхати?

— Нині, — одразу відповів князь Святослав, — бери дружину і їдь з сонцем. Але я не кінчив всього, мій воєводо, — промовив князь Святослав, помітивши, що Богдан хоче піти. — Про все, що я говорив тобі, написано в харатії. Але коли кесар Петро харатії й дарів не прийме або ж коли не стане на неї відповідати, скажи кесареві, що Русь і люди її не хочуть загибати, не бажають вони смерті й болгарам, і тоді скажи кесареві Петру: князь Святослав іде на ви!

— Все зроблю, як ти велів, княже!

За Дніпром світало, вже починало голубіти плесо, на березі Почайни, як чорні птахи, що згорнули свої крила, похитувались хеландії.

4

Гора, передграддя й Подол жили звичайним своїм життям. Вже на княжих і боярських нивах буйно виросло, викинуло колос, зацвіло й почало наливатись всяке жито, вже із-за Дніпра з бортничів* (*Бортничі — ліси, де стояли борті (вулики).) чадь везла колоди із пахучим медом, вже в дарниці київського князя на задніпрянських луках покосили трави й перевезли до гороца, а грецькі хеландії все стояли над Почайною...

Посол Калокір не раз добивався до князя, зустрічався з ним, запитував:

— Якою ж буде твоя відповідь, великий княже? Князь Святослав дивився на хитрого василіка й розумів його тривогу, бо дні йшли за днями, а сидіти сину протевопа на Почайні було нудно й сумно.

Але ж князь не міг дати остаточну відповідь василіку, бо ждав тисяцького Богдана з Болгарії, і говорив йому рішуче, твердо:

— Я не імператор ромеїв, щоб днесь шось вирішувати, а завтра змінювати. Велика Русь, багато земель у ній, мушу в усіх князів запитати. Послав до них гінців своїх, жду тепер відповіді. А хіба тобі недобре в Києві-городі?

— У Києві-городі мені дуже добре, княже, — нетерпеливився Калокір. — Проте й додому час рушати...

— Як же рушиш, Калокіре? Дніпро висох, твої хеландії через пороги не пройдуть, а по осені з повною водою полетять до моря.

— Ой княже Святославе! — бідкався Калокір. — Так мені, либонь, доведеться у вашому Києві-городі ще й зимувати...

— Ні, Калокіре, до зими не допустимо. А втім, щоб побував ти в Києві взимку, то не пошкодував би. Чудовий Київ і Дніпро влітку, добре тут і взимку...

— Все ж волію мати відповідь з теплом, а не з кригою...

Незабаром Калокір одержав відповідь.

Ще далеко до світання, але сторожа на городницях дає знати, що ніч закінчується. Спочатку мідяні звуки бил лунають на головній вежі, над воротьми, де починається шлях до Подолу.

— Бля-а-ам... Бля-а-ам... Бля-ам.., — ніби просять вони чогось...

Одразу ж озиваються била по всій стіні — на вежі, що височить над ручаєм, на вежі від Берестового, над воротьми, що ведуть до Перевесища.

Тоді одразу розчиняються ворота Подольські і Перевесищанські, на тлі сірого ще неба видно, як по той бік воріт уже ждуть дворяни, що привезли всячину із сіл княжих. Вони повільно виїжджають на мости, в склепінні воріт лунко тупотять кеші.

Гора оживає. То тут, то там спалахують вогники в будинках над головним концем, що тягнеться від Подольських воріт до Берестовської вежі, запалюються вогники і в теремах княжих та службах, що чорніють своїми шатрами ліворуч від головного конця аж до стіни города, ще більше вогнів спалахує праворуч — там, де живуть воєводи й бояри, а далі за ними до

Перевесищанської стіни — купці, ремісники княжі й боярські, кузнеці різноликі й просто дворяни, всякая челядь, роб'ї, чорні люди.

Не тільки вогні свідчать про те, що Гора прокинулась; мов у роздратованій борті, все шумить, гомонить скрізь на Горі. На городницях змінюються сторожі, а вже вони завжди такі: вночі ходять потай, а тільки день — деруть пельки...

— Гей, там, над ручаєм, а чиї то лодії прибули вночі? — чути на вежі дужий, хрипкий голос.

— Із Родні... Ро — о — дні! — виринає десь здалеку, з туману...

— А чиї стоять на плесі?

— Переяслав... Остер... Чернігів...

На всіх концях Гори вже іржуть коні, реве худоба, співають когути, риплять двері, чути чоловічі й жіночі голоси. Десь гупає молот, десь плаче дитина. Одразу за стіною города вже прокинулись яри й ліси — звідти лине багатоголосий спів птахів.

Але найбільше голосів чути біля терема княжого — з усіх конців прямують туди воєводи й бояри, у сірій імлі окреслюються темні їхні постаті, чути, як бряжчить зброя, б'ються об камінь і викрешують на ньому іскри посохи...

У Золотій палаті горить небагато вогнів — два високі срібні свічники на помості, обабіч старого дерев'яного з високою спинкою стільця, на якому сидить князь. Ще кілька свічників горять у кутках палати. Відблиски від них виривають з холодної півтемряви палати рублені стіни, на яких висять шоломи, броня і зброя давніх князів. У промінні від свічників видно чорну різьблену стелю з сволоками, від яких спускаються позолочені панікадила, ослони попід стінами...

Та от кілька гриднів відкривають важкі двері, і в палату повільно входять бояри й воєводи. Деякі з них — старіші, мужі ліпші й нарочиті — одразу прямують до ослонів, спираючись на посохи, сідають. Деякі товпляться посеред палати, стиха розмовляють між собою.

Бояри й воєводи, як і завжди, добре одягнені, з ними всі прикраси й знаки. На раду в Золотій палаті одягли вони оксамитові й полуярові жупани, підперезались високими шкіряними, золотом оздобленими поясами, взули червоні й зелені хзові чоботи, почепили на шиї золоті й срібні гривни, а на груди чепи. Воєводи ж одягнуті ще краще — вони в жупанах, тканих золотою й срібною ниткою, з мечами, яблука яких сяють дорогоцінним камінням.

Князь Святослав вийшов цього ранку із дверей, що чорніли одразу за помостом, не сам. ПІо праву руку від нього йшла княгиня Ольга, слідом за ними ступав воєвода Свенелд, але він обминув помост і зупинився, став під стіною, де починались ослони. У палаті залунали голоси:

— Здрав будь, княже со княгинею! Князь Святослав відповів:

— Здорові будьте й ви, бояри мої й воєводи. І князь Святослав з матір'ю сіли на помості. Тоді в палаті стало надзвичайно тихо, ті, що сиділи на ослонах, прикипіли, здавалося, до холодних стін, ті, що стояли серед палати, боялись поворухнутись.

— Бояри мої й воєводи! — почав князь. — Днесь я покликав вас, щоб говорити про Русь, про живот і будучність нашу.

У вузьких і високих вікнах палати, в які вправлені круглі скельця, починало запалюватись голубе сяйво світанку, воно змішувалося з промінням свічок, і обличчя людей здавалися від цього блідими.

— Відаєте, бояри й воєводи, — вів далі князь Святослав, — як ми жили і як живемо нині. Батьки й діди наші, — він подивився на броні князів і шоломи їх, у прорізах яких під заборолами нібито світились очі, — ці батьки й діди наші, — вів далі він, — з'єднували роди наші й племена, боролись з ворогами, які збройне ішли на Русь, перемагали. Але й днесь ці вороги не вгавають, вони прагнуть знищити нас, готують похід проти наших земель.

— Хозари? — лунає голос у гридниці.

— Печеніги? — запитує інший.

— Невже гречини? — лунає одразу кілька голосів.

— Хозари зараз розбиті, і вже їм не брати дані з Русі, — відповідає князь Святослав. — Із печенігами живемо ми мирно. Брань проти нас готують імператори Візантії, Нового Риму.

— Так чого ж, княже, — голосно промовляють, хапаючись за мечі, воєводи, — терпимо ми?

— Уже купців наших ромеї вбивають на всіх українах.., — лунає хрипкий голос.

— Уже всі шляхи із земель наших закриті...

— Чому, княже, дозволяєш, — лунає ще один розпачливий голос, — їхати їм до нас? Он грецькі хеландії все літо стоять на Почайні...

У палаті стає все видніше, і князь Святослав бачить бородаті роздратовані обличчя бояр і воєвод. Всі схопились з ослонів, стоять, б'ють об підлогу посохами.

— Здавна, — починає знову князь Святослав, — ромеї говорять про мир і любов з нами, а справді думають лише про брань і хочуть знищити Русь. Вони, як таті, здавна підкрадаються до наших земель, ставлять городи над нашим морем, збудували Саркеле, щоб перетяти нам шлях на схід. Вони насилали на нас хозар, печенігів, всілякі орди... Але ми боролись з ними, сукупно з нами проти них боролись болгари. І коли батько мій Ігор з каганом Симеоном пішли на Константинополь, імператори тремтіли...

— Так ходімо сукупно з болгарами на Константинополь, княже! Веди нас! — гриміло в палаті.

— Коли б то ми могли піти зараз на Константинополь сукупно з болгарами, — відповів на це князь Святослав, — тоді б ми ще раз прибили щит над його воротьми. Але в Болгарії зараз кесарює Петро, мав він приязнь з імператорами таку, що невідомо було, де кінчається імперія, а де починається Болгарія. І хоч зараз кесар посварився з імператором Никифором, дивиться він не на Київ, а на Константинополь.

Князь Святослав помовчав і глянув на матір. Вона сиділа, заплющивши очі, всі в палаті тепер мовчали.

— На грецьких хеландіях, які стоять на Почайні, — сказав князь Святослав, — приїхав василік із Константинополя. Він привіз із собою п'ятнадцять кентинаріїв, щоб я дав це золото дружині і йшов на болгар...

— А скількох болгар воліли б імператори, щоб ми вбили за це золото, княже? — роздратовано крикнув старий, сивий воєвода Хрум, що стояв попереду, недалеко від помосту.

— Багато, воєводо, багато... десять, двадцять, а може, й тридцять тисяч.

— Дешево цінують імператори людську кров! — ще більш роздратовано, сердито крикнув воєвода Хрум. — Чуєте, за грецький золотник дві тисячі люду.

Золота палата гомоніла багатьма голосами, як Дніпро в негоду.

— Воєвода Хрум, — підняв свою руку і обірвав гомін у палаті князь Святослав, — сказав добре про золото грецьке. Імператори ромеїв, поки в них немає миру з кесарем, хотіли б, щоб я взяв це золото, зібрав дружину, пішов за Дунай, знищив якомога більше болгар, втратив і свою дружину. А Візантія потім добила б Болгарію, а згодом, ставши на Дунаї, пішла б і підкорила Русь...

— То є чорна зрада, княже! — крикнули всі в палаті — — Не вір, княже, гречинам!., Не йди в Болгарію!..

— А далі? — запитав і ледь посміхнувся князь Святослав. — Якщо не підемо, імператори підкорять Болгарію, вийдуть на Дунай, зроблять там середу своєї землі і підуть на Русь...

Велику думу завдав боярам своїм і воєводам князь Святослав, і всі вони в глибокому мовчанні стояли в палаті.

— Тому я, — обірвав напружене мовчання князь Святослав, — роблю так, щоб урятувати Русь і захистити Болгарію. Порадившись із матір'ю княгинею, я послав, бояри мої і воєводи, до болгарського кесаря Петра тисяцького Богдана з дружиною, дав харатію, а в ній писав, що Візантія дає мені золото за те, щоб я йшов на нього, і ще писав, що Русь не воює за золото, а пропонує йому сукупно з нею йти на Візантію... Зане ж, писав ще я, ти, кесарю Петре, не згоден іти на Візантію сукупно з нами, то я іду на тебе, щоб не з тобою, а з болгарами йти далі на Візантію...

— І яку відповідь привіз тисяцький Богдан?

— Тисяцький Богдан не міг привезти відповідь, бо його на смерть скарав кесар Петро.

— Розбійник! Убивця! — лунали голоси.

І ше дужче й грізніше, як хвиля, що б'ється в скелю:

— Веди нас, княже, на гречанів і Петра!.. Потягнемо за тобою... Веди нас! Через усі землі підемо! Ведиі

Князь Святослав дивився у палату, де вирувало море людських пристрастей. Він розумів бояр і воєвод. О, тепер вони були єдині, бо знали, що Візантія всім їм готує ярмо і смерть. А хіба не те саме скажуть люди земель Русі, коли Святослав звернеться до них?

Він підняв руку, у якій тепер сяяла булава — золотий знак київських князів. Здавалося, яблуко булави увібрало в себе промііїшя від свічок і все сяйво дня, що вривалось у палату.

— Воєводи мої і бояри! — урочисто сказав князь Святослав, і слова його звучали, як на роті, — Зараз на нас дивиться Русь, тож нехай вона чує! Ми, від роду руського київські князі, воєводи, бояри і всі людіє Руської землі, даємо роту боротись за Русь з імператором ромеїв і кесарем Болгарії.

Це була надзвичайна й вирішальна година для земель Русі, для всіх людей її і далеких нащадків. Не вперше Русь ішла проти Візантії, з великими й меншими дружинами туди ходили Олег і Ігор. А все ж то були брані малі, рани від них вже давно забулись.

Зараз прийшла інша година. Візантія збиралась поглинути Русь, зробити з нею те ж саме, що вона вже зробила з Азією й Єгиптом, на довгі віки вона хотіла одягти на Русь ярмо, а людей її перетворити на рабів.

Але Русь не носитиме візантійського ярма, руські люди не будуть рабами Візантії. Тримаючи в руці свій знак, перед щитом і мечем став навколішки, даючи роту, князь Святослав. Всі мостини в палаті загули — навколішки ставали воєводи й бояри. Завтра вся Русь стане навколішки, промовляючи священну клятву.

— До Перуна! До Перуна! — гриміло в палаті.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Князь Святослав знав, що важко буде Русі боротись з імперією, яка має найкраще в світі військо, і тому готувався до війни так, щоб вдарити на ворога всією силою, а самим якнайменше пролити крові.

На відміну від батьків своїх Олега і Ігоря, що ходили до Константинополя тільки на лодіях, князь вирішив іти тепер морем і суходолом. Та й ворогів було тепер два — кесар і імператор. Отже, і війська треба було мати вдвоє, втроє більше, ніж у колишніх походах, — п'ятдесят, шістдесят тисяч.

У першу чергу князь звелів готувати де далекого походу лодії. Він хотів посадити на них тисяч двадцять воїв. На кожній лодії могло їхати тридцять — сорок воїв, отже, треба було мати десь з півтисячі лодій. І це мусили бути не однодеревки — довбанки, а високі набойні лодії, насади з настилом угорі.

Лодії будували всі землі Русі — Чернігів і Любеч, Смоленськ і Новгород, верхні землі. Першої ж весни з прибутною водою Дніпром, Десною, Прип'яттю попливли до Києва плоти й ключі однодеревок, видовбаних чи випалених з великих і довгих колод дуба, липи, верби.

Нижче від Києва, у Вітичеві, плоти ці й однодеревки зустрічали вправні дереводіли. Вони витягали колоди й однодеревки з води, однодеревки просушували, колоди розколювали й тесали на дошки. Тут же, на березі, в кілька рядів ставили підпори для майбутніх насадів, випалювали на вогнищах, гнули для них міцні дубові кокори, з кори дерев і лози готували гужбу.

В цей же час до Вітичева через Перевесище й Берестове їхали і їхали вози — на них везли різну кузнь, яку майстри заліза готували в передградді: сокири, тесла, долота, кручені цвяхи.

Працювали вдень і вночі. Далеко понад Дніпром чути було людські голоси, цокотіння сокир, сухі удари тесел, скрізь горіли вогнища, пахло смолою.

І вже у Вітичеві понад берегом на підпорах вимальовувались обриси майбутніх лодій — днища в них довбані, залізними цвяхами прибиті кокори, а

до них, все вище й вище, набивались або прив'язувались гужвою дошки — насади, поверх яких клали ще й настил. Це були справжні кораблі, що могли рушати і в море!

Неспокійно було в цей час і на передградді, де в хижах і землянках жили кузнеці заліза, де поруч із усмарями* (*Усмарі — чинбарі.) тулились сідельники, а біля розжарених печей порались скудельники* (*Скудельники — гончарі.).

З раннього ранку по кручах Дніпра повзли димки, сопіли міхи кузнецiв, гупали на ковадлах молоти, біля хиж усмарів забивало дух шкірою й квасом, скудельники цілими родинами розминали в ямах зеленкувату й червону глину.

Найбільше діла було в кузнецiв заліза та міді. В корченицях їхніх, що тулились скрізь понад горою, цілі дні й ночі не вгасали горни, свистіли міхи, гупали по ковадлах молоти. Скільки і якої кузні треба було їм приготувати для дружини княжої й усіх воїв! Вони кували зброю із заліза, міді, ліпші дружинники замовляли їм зброю харалужну або ж із заліза, загартованого в сечі рудого хлопця чи чорного цапа. Таке залізо, говорили бувальці, не щербилось, не тупилось. А рудих хлопців і чорних цапів на передградді вистачало.

І кузнеці кували гострі з обох боків полянські мечі, криві, схожі на перські чи хозарські, шаблі, довгі й гострі списи, широкі сокири, легкі топірці, ножі для сулиць і маленькі, але надзвичайно гострі вістря для стріл... Кузнеці ж ліпші клепали з пластин або зварювали з кілець броні. З пластин зварювали шоломи, вибивали з міді кола для щитів дружинників, золоті й срібні — для воєвод, клали по зброї чернь, приковували дорогоцінне каміння.

Недалеко від кузнецiв, а часто й поруч із ними у великих діжках розводили квас усмарі. Вони мочили в ньому скори, тут же, на траві, виминали їх руками, стругом очищали від м'яса і жил. З-під спритних рук усмарів виходила добряча усма, червоний і зелений хоз...

Поруч із усмарями жили чоботарі, сідельники. Вони шили чоботи із хза з високими халявами й закаблуками, прошивали їх золотом і підбивали срібними цвяхами — для воєвод і тисяцьких. Шили й тупоносі поршні без підошов, з довгими зав'язками — для княжих дружинників. Тут сідельники обтягали

товстою усмою з веприни дерев'яні колодки, оздоблювали сідла золотими й срібними цвяхами, шили узди, поводи.

А хіба мало було діла в скудельників? У далекій дорозі дружина мусила їсти, пити. І вони робили з глини горнці, корчаги, плоскви, обпалювали череп'яне добро в печах, обливали його гарячим міцним квасом з капусти, щоб посуд був як кремінь!

І вночі не засипало передграддя. У пітьму поринала Гора, гасли вогники над Почайною і на Подолі, а в передградді то тут, то там темряву прорізувало багряне проміння, — кузнеці варили в череп'яних домницях крицю, скудельники випалювали у великих печах різноликий посуд.

2

А в цей же час через поля й ліси, через ріки й болотну ткань мчали на конях, їхали човнами, крокували з дружинами своїми воєводи й мужі нарочиті: князь Святослав кликав людей усіх земель Русі збиратись на рать, іти проти ромеїв.

Серед, цих людей був і Добриня. З дружиною воєводи Гудима їхав він до Новгорода. Шлях був далекий і важкий. Пливти лодіями до Верхнього Волока, перетягати їх там до Ловаті і далі до самого Новгорода треба було місяців зо три. Воєвода Гудим мав там ждати, поки збереться військо. Тільки наступної весни з повною водою міг Добриня повернутись до Києва.

З важким серцем їхав він у далеку дорогу. Ліпше було б йому побувати в цей час у Любечі, побачити батька й матір, порадитись з ними. Але туди поїхала інша дружина. Серце боліло у Добриві за Малушею, зле не знав, чим їй зарадити. Найбільше ж непокоївся Добриня за небожем своїм Володимиром — живе княжич в теремі у княгині Ольги в достатках і багатстві, а все ж важко йому, немає у Володимира любозі з братами Ярополком і Олегом. Дворяни, а особливо ключниця Пракседа, всіляко уношу зневажають. Звичайно, ніхто вголос про це не говорить, але й так відомо: робочич* (*Робочич — син рабині.) Володимир, простого роду, не горянський, а подолянський, може, — думав хтось, але не говорив уголос, — він і любечанський.

Добре, що Добриня був увесь час біля нього. Мудро зробив князь Святослав, давши Добриню у вуйки Володимиру. Вік його ростив просто, так, як ростили його самого батьки, — будив до схід сонця, купав улітку й зимою в холодній воді, вчив стріляти з лука, рубатись мечем, мчати на коні, ходити на лови.

І виростав княжич Володимир сміливим, мужнім, зовсім не схожим на Ярополка й Олега, яких пестила й доглядала княгиня Ольга. Та він і зовні не нагадував їх, ті — тендітні, ніжні, а Володимир — міцний, як дубок, малоговіркий, але замислений, пристрасний, але стриманий, як вогонь, що тліє під тонким шаром попелу, як свіжий вітер на Горі.

Опріч того, був він ще й темноволосий, мав карі очі. Добриня день за днем і літо за літом придивлявся до нього, і здавалось йому, що бачить він Любеч, рідне городище, батька, а найбільше Малушу. Такою, саме такою була колись і його сестра!

Не такою, правда, стала Малуша пізніше, відтоді, коли княгиня Ольга прогнала її з Гори. Добриня був добрим братом, і якщо не зміг врятувати її честі, то хотів допомогти їй у горі. Він часто бував у Будутині, допомагав сестрі, пробував давати трохи золота й срібла.

Тільки Малуша не приймала помочі брата, не брала його золота й срібла. "Це княже, — говорила вона, — а я нічого княжого не хочу... Не треба, нічого мені не треба, брате!"

І їй справді нічого не було треба: вона разом з Желанню заробляла хліб на княжому дворі. Коли Желань померла, заробляла одна, у неї в землянці нічого не було, але вона, здавалося, нічого й не хотіла.

Тільки жадібно розпитувала, коли Добриня приїжджав до Будутина, як живе і чи здоровий князь Святослав, як росте й мужніє син її Володимир. "А які в нього очі? А які в нього руки? А який у нього голос?"

Але як би не хотіла Малуша, щоб брат побув у Будутині довше, проте раптом вона обривала розмову, схоплювалась, говорила: "То ти й їдь, їдь уже, Добрине, адже Володимир там сам..."

І він мусив сідати на коня, рушав від землянки, а Малуша довго стояла на скелі над Россю, дивилась услід брату. Тонка й ставна ще, але дуже худа, з такими ж великими карими очима, але з багатьма зморшками навколо них, з тими ж устами, тільки стиснутими від болю, та ще з сльозою на щоці. Ні, ні, не та вже була Малуша!

Коли ж після цього в Києві князь Святослав кликав його до себе в світлицю й розпитував про Малушу, то Добриня помічав, що й він став не такий, як раніше: у князя Святослава були ті ж ясні сірі очі, ті ж тугі уста, пасмо волосся, довгі вуси, але на чолі в нього вирізьблялись все глибше зморшки, а на голові й у вусах ткалась срібна волосінь. Князь Святослав також змінювався, як і все на світі.

Проте однієї зміни Добриня зрозуміти не міг. Раз і вдруге, а пізніше й завжди, як тільки — но повертався з Будутина, його кликала до себе княгиня Ольга. Вона звичайно розпитувала його про княжича Володимира, але поза цим цікавилась, чи не був часом Добриня в Будутині. Коли ж був, то чи бачив Малушу, коли говорив, то про що, і ще — чи здорова вона, чи не бідує...

Добриня розповідав княгині про Малушу, що знав. Але чому це могло цікавити княгиню Ольгу, чому вона про все допитувалась, а коли чула відповіді, замислювалась, зітхала — цього вуйко княжича Володимира не розумів.

Не розумів Добриня й того, чому княгиня Ольга так часто приходила з свого терема за городом на Гору, до онука Володимира. А коли поїхав князь на брань з хозарами, то взяла до себе Володимира, пестила й любила його.

Тільки уноша княжич не приймав і не любив бабиної ласки. Втім, він не терпів будь-чиєї ласки, він любив тільки батька-князя та ще Добриню.

Це, звичайно, розумів і князь Святослав. Тому ніколи не брав Добрині з собою в походи, не відпустив би його й тепер. Але знав, мабуть, князь Святослав про Новгород більше, ніж інші, а тому й сказав Добрині:

— Їдеш ти, Добрине, з воєводою Гудимом до Новгорода збирати військо. Але не токмо про це думай. Велика земля Новгородська, добрі люди там живуть, тільки далеко до них. Верхній Волок між нами, як стіна, стоїть. Зійдись з людьми, поговори з ними, про Київ скажи, сам про Новгород послухай...

Так і поїхав Добриня за Верхній Волок, у верхні землі Русі.

З

До Любеча волостелин Кожема з невеликою дружиною примчав надвечір. Коні їхні були в милі, самі вони хиталися, як п'яні. Але не можна було надовго зупинятись, путь їх лежав у інші села над Дніпром, і вони одразу ж веліли любечанам збиратись.

Разом з усіма пішов і Микула. Збирались вони за городищем над Дніпром — там споконвіку відбувався торг, ігрища й свята, за городищем у полі спочивали вічним сном також старійшини й усі прості люди їхнього роду.

Усі стали на кручі, щоб чути волостелина Кожему, що, сидячи на коні, поблискуючи золотою гривною на шиї, говорив:

— Великий князь київський Святослав велів сказати людіям своїм, що одвіку гречини робили велике лихо Русі, а зараз ще більшу роблять лжу, хочуть поневолити сусід наших болгар, а відтак і нас... Князь Святослав велів сказати людіям своїм, — вів далі Кожема, — що мусимо-сьми встати за честь і славу нашу, берегти покон батьків, іти на ворогів. За собою кличе вас князь на рать!

Микула уважно слухав волостелина й не пропускав жодного слова. Коли ж той промовив: — "Великий князь Святослав кличе всіх на рать", Микула оглянувся навкруг.

Він думав, що з гурту його односельців один за одним почнуть виходити поважні люди, які з давніх-давен радо йшли на рать, бо війна ж їм приносила дань і славу, вийдуть Бразд і Сварг, вийдуть Гордин і Путша. Микула гадав, що їх буде так багато, що для нього в раті не знайдеться місця. Та й не Микулі їхати на рать — у них коні, зброя, а в нього тільки руки.

Але чому ж це Бразд не вшюдить наперед і не подає голосу? Сварг? Тільки тепер Микула помітив, що Сварга тут зовсім немає, а здалеку долетіла луна молота, — клепле Сварг броні. Не виходили наперед і Гордин та Путша, — вони стояли збоку, щось говорили між собою.

— Мужі! — трохи розгублено і з якоюсь тривогою крикнув Кожема. — Уся земля наша в небезпеці, смерть готується для нас і дітей наших. Або ромеї, або ми... Князь Святослав кличе всіх своїх людей.

Серце нестямно забилось у грудях Микули. Отепер, він був певен, всі вийдуть наперед, їх кличе князь Святослав, у великій небезпеці земля, смерть їм готують ромеї.

Але знову ніхто не вийшов. Стоячи біля коня, щось говорив з волостелином Бразд, Сварг далеко клепав броні, Гордин і Путша мовчали.

І чомусь саме в цю хвилину Микула пригадав батька свого Анта, згадав слова його про невідомий скарб, який Микула мусить охороняти, пригадав, як батько говорив, що будуть різні часи й різні люди, але Микула мусить бути незмінним, мусить пам'ятати й охороняти рідну землю...

І коли досі Микула гаразд не розумів, про який скарб говорив його батько, як не розумів і того, де цей скарб шукати, то зараз йому здалося, що він усе зрозумів.

Він зрозумів, що любить над усе в світі Дніпро, сині гори над ним, зелені луки й жовті піщані коси, тепле небо над собою, жону й дітей, людей, які стоять тут, над кручею, і за все це готовий віддати кров і життя.

Микула ступив вперед — раз, другий і третій, зупинився протії Кожеми й сказав:

— Я іду на рать!

Волостелин подивився на високого, кремезного, жилавого Микулу, що ніяково переступав з ноги на ногу, й відповів:

— Добре, воїне!

А вже слідом за Микулою виходили інші люди їхнього селища — літні, молодші і зовсім юні... їх збиралося все більше й більше, і тільки Бразд не виходив, про щось стиха говорив з волостелином.

Микула повільним кроком повертався додому, довго стояв на валу городища й дивився, як в усі боки розтікаються любечани. Поїхав і волостелин,

поруч із ним, тримаючись за стремено, ішов Бразд — він вів Ксжему до нового свого терема. Коли вони зникли вдалині, Микула спустився з валу, зайшов до хижі.

Сів біля вогнища й сказав Вісті:

— Оце я буду їхати, Вісто! Збери мені порти, дві сорочки й постоли, бо їду я далеко — на рать. Віста сплеснула руками.

— Ти їдеш на рать? Але куди? Замислено дивлячись на вогонь, в якому перекочувались червоні й жовті язики, Микула відповів:

— На ромеїв іду... далеко-далеко! Їй важко було зрозуміти, проти кого й для чого йде Микула на рать, і вона запитала:

— Ти хочеш мати дань і стати таким, як Бразд?

— Ні, — відповів Микула, — не по дань їду і не буду таким, як Бразд.

— То ти хочеш полагодити батькову землянку й усі кліті, купити коней, засипати житом ями?

— Ти багато хочеш, — сказав Микула. — Я все це мушу зробити, але після раті.

— А Бразд і Сварг ідуть на рать? — запитала Віста.

— Ні, не йдуть...

— Боги! — скрикнула Віста. — Багатий брат не йде, хоч йому є що захищати, а ти — вотоляк, латана свита, і йдеш. Чого ж ти підеш?

Микула довго затримався з відповіддю, а далі почухав всією правицею голову й повільно сказав:

— Бразд не йде, бо що йому захищати? Своє багатство? Та коли б і гречин прийшов — вони не посваряться. Ворон ворону брат, гречин і Бразд один одному гнесі* (*Гнесь — кривда, зло.) не зроблять... А мене вони вже обавили — закуп я у Бразда, скоро — скоро обельним холопом його буду. Прийде гречин — стенить моє серце, жажелі* (*Жажелі — ярма.) вони готують на виї наші, пропали всі ми і наша земля, Русь...

Микула довго дивився на вогонь. Що в ньому є, що дає тепло, жар? А чи немає такого вогню в людях?

— І ще я згадую батька Анта, — уперто щось думаючи, тихо говорив Микула. — Він говорив про скарб, закопаний за городищем над Дніпром. Що ж це за скарб? Це земля, на якій жили батько Ант, діди Уліб, Воїк, давні предки... І я хочу жити, хочу, щоб жила ти, Добриня, Малуша. Але жити нам не дають ромеї, вони ідуть на нас. І батьки наші, і діди ходили на ромеїв, били їх. А тепер я чую їх голос, вони кажуть мені: "Іди, Микуло!" От я й мушу йти. Збери мені порти, дві сорочки, постоли, а більше нічого мені й не треба.

Віста глибоко зітхнула. Якщо говорити по правді, вона не зрозуміла всього, що сказав Микула, але зрозуміла головне — Микула мусить іти бити невідомого їй ворога, бо інакше загине земля, ліси, Дніпро, всі вони. І Віста сказала:

— То й я піду з тобою, Микуло! Колись жони ішли з чоловіками на рать. І моя рука там знадобиться.

— Ні, Вісто! — відповів Микула. — Колись були раті одні, зараз вони важкі й жорстокі. Тобі йти зі мною не годиться!

І тоді вони разом вийшли з хижі, стали за порогом.

Сонце зайшло. Фарби неба вгорі мерхли, ніби квіти, яких торкнувся мороз. Над Дніпром, над луками й селищами стояла тиша. В цій тиші на селищі почулись звуки — там раз за разом гупав молот, бряжчало залізо.

То Сварг кував ратним людям зброю — мечі, списи, вістря для стріл. Мав би Микула достаток, пішов би до Сварга, замовив і собі меч із срібним крижем, золотим яблуком, і не з простого заліза, а харалужний, гострий на обидва боки, щоб не щербився на ромейських черепах. Але немає в Микули достатків, а Сварг, хоч і брат, задарма нічого не зробить...

"Але, — пригадав Микула, — є в мене інша і, може, не гірша зброя".

— Зажди, — сказав він Вісті і зник у хижі. Коли через короткий час Микула повернувся, Віста його навіть не пізнала: він стояв на порозі з шоломом на голові, з щитом у руці, довгим мечем на поясі.

— Ти як батько Ант! — вирвалось у Вісти. Микула постояв біля порога, ступив крок вперед, вийняв із піхов меч, що аж заскреготав від іржі, й махнув ним.

— Проти такої зброї ромей не встоїть, — сказав він. Аж тоді вони повернулись до хижі, сіли біля вогнища поїсти. І побачив ще Микула за вогнищем, на приступці серед богів, оберегу батька Анта, яку той завжди брав на брань. Микула взяв її в руки. Це була вилита з срібла, досить потерта, вкрита прозеленню подоба жінки з витягнутими вподовж гнучкого стану руками, маленькими грудьми й крихітними ніжками. Голова жінки закінчувалась кілечком, у нього просунутий був ланцюжок, на якому оберегу носили на шиї.

Скільки різних рук тримали цю оберегу? Її одягав і з нею ходив на брань батько Ант, носили її дід Уліб, прадід Воїк, а може, й давніші пращури. Це робилось недаремно: подоба зображувала Мокошу — богиню, що давала людям рід, житу — ріст, землі — плід, всьому сущому — життя. У далеких походах, як говорив Микулі ще Ант, Мокоша нагадувала про рідну землю і, як богиня цієї землі, оберігала того, хто її носив.

Тепер Микула взяв оберегу, старанно обтер, довго дивився на неї, вгадуючи риси Мокоші, а потім почепив на шию під сорочкою. Нехай Мокоша оберігає і його!

І вийшли з селища над Дніпром мужі й уноші одного з древніх полянських родів. У декого з них були мечі й щити, інші йшли з списами й луками, у декого були топори, а в Микули, сина старійшини Анта, був і шолом, і меч, і щит.

Перед ними стелився далекий і важкий шлях, спочатку до Києва, далі — на ромеїв. Вони знали, що не всі повернуться з раті, але, як це було до них і після них, не сумували, ішли на рать, як на труд...

В одному місці за селищем, коли за шоломами* (*Шелом — вершина) круч сховались рідні землянки й хижі, хтось із них почав, а інші підхопили:

Дніпро широкий, Дунай далеко,

перетнем мости через все море,

зрубаєм главу царю ромеїв,

принесем додому і честь, і славу...

І в цей час всіма шляхами Руської землі, а часто і без шляхів, всіма ріками, що линуть з північного краю до полудня, а часто і волоком між ріками поспішали пішки, комонно, на човнах багато таких мужів і юнаків.

Русь вставала проти ромеїв!

4

У Києві вої земель руських стояли у передградді, на Подолі, скрізь по Оболоні, а ще багато, — добре, що була година, — днювали й ночували над Почайною і Дніпром.

Микулі щастило. Він прийшов до Києва разом з любецькими воями Чернігівської землі раніше, ніж вої інших, далеких, земель, через що знайшов притулок на передградді у кузнеця Мутора.

Багато див набачився Микула в корчениці Мутора, бо був той найспритнішим із кузнецiв передграддя, варив залізо, мідь, срібло, вмів робити всяку кузнь — мечі й шоломи, миски й братини, гривни й персні, через що всі вважали його кудесником, віщуном.

Та який справді кудесник був з Мутора? Мав він численну родину — жону Талку, двох синів, двох дочок, тісно було в його хижі, де всі покотом спали на землі. Сам Мутор спав там, де й працював, — біля міха в корчениці, а все ж дав місце Микулі поруч із собою, говорив з ним щиро, тепло.

У корчениці Микула пильно придивлявся, а часом і допомагав Мутору. Було щось таємниче, незрозуміле в блискучих іскорках, які виривались з-під міха і розтоплювали крицю, срібло, мідь. Широко розплющивши очі, дивився Микула на Мутора, коли той цідив із ллячки в колиб* (*Колиб — форма.) розтоплений метал, а згодом виймав звідти гривни, персні, лунниці.

І все, все навкруг було дивним і незрозумілим для Микули, що жив досі далеко від Києва, у весі над Дніпром: передграддя, Подол, Гора. Вийшовши з корчениці, щоб перепочити, він часто стояв і довго дивився на Гору, бачив круті схили, вал, стіну з вежами...

З корчениці виходив Мутор.

— Що, Микуло, дивишся на Гору?

— А так, дивлюсь, думаю: що там? Мутор посміхався.

— Отам, на Горі за околлям, валом, стіною, живе князь з дружиною, боярами і воєводами. Туди, Микуло, попасти важко — є земля, є Гора, а ми живемо у передградді, між небом і землею...

— А як би мені попасти туди, на Гору? — запитував Микула. — Син мій, Добриня, дружинник княжий, дочку мою давно колись взяли до княжого двору.

— Про Добриню ми довідаємось, — відповів Мутор, — піди на торг, там усіх дружинників знають...

— Чого ж ти замовк, Муторе? Хіба княжі дружинники лихі люди?

— Ні, Микуло, — промовив Мутор. — Я не сказав, що дружинники лихі люди. Тільки бач, їх не дуже полюбляють у нас на передградді. Княжа дружина що? Спить і їсть, та ще п'є меди з медуш княжих. Хоч, правда, — додав він, — тепер і ти нібито дружинник...

Микулі стало навіть прикро, що Мутор так сказав про нього. Адже він ішов не їсти й пити.

— Це я пожартував, — сказав Мутор, помітивши, як знітився Микула. — Ти, брате мій, не дружинник, а воїн. Я також, коли треба, стану воїном. А дружинником не хочу — негоже мені ходить по дань...

З Гори в цей час Боричевим узвозом їхали дружинники, і Микула з Мутором довго дивились, як вони спускаються до Дніпра, як там купають коней.

— Добриню ти знайдеш, — говорив Мутор, — піди на торг, запитай. От дочку твою знайти важче — адже князів багато, а в кожного по кілька дворів.

— Княгиня Ольга її взяла...

— А ти думаєш — у княгині один двір? Ні, брате мій, двори княгиня має й на Горі, і тут, за городом, у Вишгороді, в Ольжичах, у Будутині. Добра наша княгиня Ольга, тільки багато дворів має...

Про Добриню, як виявилось, довідатись Микулі було зовсім не важко. Вже перший дружинник, до якого несміливо підійшов Микула на торзі, відповів, що знає Добриню-любечанина. Проте одразу ж додав, що недавно поїхав Добриня до Новгорода і навряд чи й повернеться цього літа. Отже, Микулі нічого було шукати Добриню.

Пробував Микула розпитати в декого на торзі й про дочку, але хто вона, куди попала в Києві, де могла бути — цього розповісти не міг.

— Була в мене дочка, — говорив він, — молода, кароока, взяла її княгиня, а куди — не знаю...

Хто міг відповісти на це батькові, у якого боліло серце за дитиною, який часом і уві сні бачив її такою, якою колись вийшла вона із землянки над Дніпром?

І раптом, коли Микула отак марно намагався щось дізнатись про Малушу на Подолі, хтось із подолян — сідельник — сказав:

— А чому б тобі, чоловіче, не піти самому на Гору? Микула звів очі.

— Та хіба ж туди пустять?

— Чому ж не пустять? Аби йшов з ділом... Хочеш, ходімо зі мною... Маю я нести сідла воєводі. Допоможеш, то й підеш.

Микула радо погодився допомогти сідельникові, почепив одно сідло на шию, ще по одному взяв у руки та й подався слідом за чоловіком, що сам ніс кілька сідел на спині.

Так вони й потрапили на Гору. Микула з острахом пройшов слідом за сідельником через ворота, потрапив на великий двір, де стояли княжі теремі й боярські та воєводські хороми. Коли він пізніше намагався пригадати, що бачив на Горі, все перемішувалось у його голові; обливаючись потом, він ішов за сідельником, десь стояли теремі, десь хороми, ще в одному місці Микула побачив Перуна із золотими вусами, срібними очима, перед ним горів вогонь... Все це Микулі нагадувало дивний сон, і він не знав, де кінчався сон, а де починалась правда.

Микула добре запам'ятав лише одне — коли він одніс сідла на двір якомусь воєводі, то залишився один і, щоб не потрапити у вир людей, одступив набік, пройшов між деревами, опинився під стіною города.

В цьому куточку княжого двору було порожньо, тихо. Під самою стіною стояли старі груші, а на гіллях їх — борті для бджіл. Микула навіть злякався', на кожному з цих бортів викарбуване було знамено — те саме, яке колись побачив Микула у лісі...

Сівши під однією з груш, Микула пригадав ту ніч, коли гострим топором стесував знамена з дерев, аж тріски летіли на залиту місячним сяйвом траву.

А тепер він сидів у Києві, на Горі, і знамено знову висить перед ним, а швидко, можливо й завтра, піде він з князем проти ромеїв, і знамено маятиме над ним...

"Що ж трапилось? — думав він. — Чий я тепер є і яке знамено є моїм?"

В цей час на стежці під стіною почулися тихі кроки. Микула схопився з місця й побачив, що до нього наближається жінка — молода ще, дуже красива, в світлому одязі, з низкою ключів у руці.

Жінка раптом зупинилась, побачивши Микулу. Вона не ждала, що може тут когось зустріти, і була дуже здивована, але очі в неї були теплі, на обличчі грала посмішка.

Микула низько вклонився жінці, і та привітно хитнула йому головою.

І тоді він, радий, що зустрів тут цю жінку, ступив ближче.

— Дозволь мені, жоно, запитати, — звернувся він до неї. — Дочку я мав... Малушу. Давно колись княгиня Ольга взяла її до себе. От я і зайшов сюди її пошукати.

Жінка здригнулась, вона, мабуть, не сподівалась, що якийсь собі чоловік підійде до неї, ще й заговорить, і низка ключів у її руці забряжчала.

"А може, — подумав Микула, — ця жона з князів? Рятуй мене з списом своїм, Перуне, допоможи мені спуститись з Гори на землю?"

Жінка дивилась на Микулу, і тепер він помітив, що в неї не такі добрі, як здавалося спочатку, очі, не таке красиве сердите обличчя.

— А чому ж ти сам опинився тут, на Горі? — запитала жінка.

— У Києві опинився і тут, на Горі, бо іду на брань за Русь і землі, — безтямно говорив Микула.

Тоді жінка зітхнула — ніби від тягара звільнилась, подивилась на подерту сорочку Микули, личаки на його ногах і чомусь посміхнулась.

— Знала я Малушу, — сказала вона. — Колись бачила. Рабинею була вона, працювала на дворі в княгині Ольги.

— А вже так, то так, — згодився, засміявшись, Микула. — Холоп я, рабиня дочка, такі вже всі ми — роб'ї люди... А чи жива вона?

— Твоя дочка Малуша жива, — відповіла жінка.

— Слава Перунові, — вирвалось у Микули. — Де ж вона?

— Вона жива, — вела далі жінка, — тільки живе не в Києві. Вона працювала на Горі, на дворі, але не впоралась, от княгиня й послала її в село княже...

— То й добре! — сказав Микула. — Малуші, либонь, краще буде в селі, аніж тут, на Горі. Тепер мені більш нічого й не треба. Аби жива була Малуша, здорова. А коли повернусь з брані, то вже знайду її, повезу в своє село, до Вісти. Скажи ж мені, жоно, кому дякувати мушу, що взнав усю правду про Малушу, і як називати тебе?

— Пракседа я, ключниця теремів княжих.

— Дяка Перунові, що він звів мене з такою високою жоною. Спасибі тобі, Пракседо, за все і за Малушу!

Микула хотів, мабуть, ще щось сказати Пракседі, але не встиг, од ступив з стежки.

— Це наш княжич Володимир мене шукає, — промовила вона. — Княжичу, княжичу, я тут! — подала Пракседа голос.

По стежці від терема швидко йшов уноша в білому платні, підперезаний золотистим шнуром.

— Пракседо! — кричав хлопчик. — Я хочу піти на городниці. На Дніпрі лодії пливуть з Новгорода.

Він не кінчив, бо побачив, що Пракседа стоїть не сама, і вже тихше підійшов до них.

Микула стояв і дивився на княжича. Так от який Володимир, син князя Святослава! Здоровий уноша, з добрим обличчям, теплими очима...

— Кланяюсь тобі, княжичу! — тихо промовив Микула.

Тільки чомусь Микула, поглянувши в очі княжича Володимира, здригнувся. Здалося йому, що він давним — давно бачив ці очі, дивився в них, знає їх...

Та це була одна тільки мить, бо Микула ніколи й ніде не міг бачити княжича Володимира.

"Бач, які добрі очі в князів", — подумав Микула.

Пракседі ж здалося, що й княжич Володимир дуже пильно, не по — дитячому подивився на холопа Микулу й чомусь трохи ступив вперед. Але ж це була якась одна мить, бо княжич знову повернувся до Пракседи.

— Я піду на стіну, — сказав Володимир.

— Іди, княжичу, іди, — відповіла Пракседа. Він пішов до стіни, тихо став підійматись на городницю. Микула довго дивився йому вслід, а навкруг нього літали й гули бджоли.

Увечері Микула хвалився Мутору:

— Отепер я про все дізнався, Муторе. Добриня поїхав за княжим загадом воїв збирати, дочка моя Малуша була на Горі, а зараз працює в княжому селі... Про все дізнався, дяка Перунові... А що не побачились, так іншим разом, після брані. Вік довгий...

— А це, мабуть, скоро і вирушати будете? Ждали, чув я, новгородців і воїв з верхніх земель. А сьогодні посунули Дніпром і новгородці, і чудь, і весь, різні землі. Ти поглянь тільки, Микуло, що робиться на Почайні й Дніпрі.

— То так, — згодився Микула, поглядаючи на Почайну й Дніпро, де стояли сотні дивних лодій з оздобами, барвистими вітрилами. — Сила, бачу я, велика Русь! Тепер справді швидко рушимо. Спасибі тобі, брате мій, що пригрів у своїй корчениці. Колись ще побачимось, поговоримо...

— Чому ж колись?

— А як же інакше? Адже брань починається, брате мій, і я йду.

— Я йду! — сердився чомусь Мутор. — Думаєш, мені легко, що ти йдеш, а я ні. І не тільки ти, вся земля іде, вся Русь...

— Кого князь кличе, той і йде...

— Хіба треба кликати? — крикнув Мутор. — Слухай, Микуло! Сам бачиш, жити мені важко. Хто я? Кузнець, кудесник. А що маю? Навкруг дивлюсь — серце умліває... Гори кругом, Дніпро як море. Але ж любо все це мені — і город Київ, і Дніпро, і оці луки...

— Дуже любо, — задихаючись, промовив і Микула.

— То як же я можу сидіти тут, коли ви йдете туди?

— То й ти підеш із нами?

— А так, піду!

5

Разом з воєводою Гудимом з далекого Новгорода прибув і Добриня. Добром зустріли їх новгородці і вся словенська земля, побували Гудим із Добринею і в кривичів, полочан, мері, слово київського князя долетіло й до Кемі, Корели, Чуді, — тьму людей привів із собою воєвода Гудим до Києва-города. Більшість їх пливло лодіями, везучи з собою все по надобі, багато поспішало за ними борзно й пішо.

Тоді князь Святослав ще раз радився з матір'ю, запросивши до розмови воєводу Свенелда й брата Уліба.

— Вже повно води в Дніпрі, — говорив князь Святослав, — і лодії наші, як птахи, пролетять через пороги. Але, думаю я, не токмо Дніпром рушимо ми до Дунаю. Частина війська нашого нехай іде борзно й пішо через поле, Тиверську й Улицьку землі, а там з'єднаємось і перейдемо Дунай.

— То добре, княже, — згодився Свенелд, — і так більше поставимо над Дунаєм сил. А пішо пройдемо безпечно, в полі тихо, тиверці й уличі ще дадуть нам підмогу, — вели рушати, не гай часу, княже!

— Об однім я тільки мислю, — вів далі князь, дивлячись на вікно терема, де видно було безліч воїв на березі Почайни і де на плесі стояли сотні лодій із земель. — Сам я поведу наші лодії Дніпром, через пороги. Піше й комонне ж військо нехай веде князь Уліб з воєводою Свенелдом...

— Добре розсудив, княже, — згодився Свенелд.

— А може, ліпше-бо було князеві Улібу лишитись у Києві? — втрутилась у розмову княгиня Ольга. — Тебе не буде, хто землями правитиме?

— Ти, матінко княгине, правитимеш, як і колись, землями, — відповів Святослав. — Негоже синам Ігоревим дома бути, коли людіє їх стоять на брані. Чи так говорю, брате Улібе?

Князь Уліб, що сидів блідий і замислений біля вікна, схопився й голосно сказав:

— Як твоя воля, брате княже, і як велить мати наша — княгиня.

З цим словом він низько вклонився княгині Ользі і якось благально, а разом і покірливо подивився їй у очі.

— Бути так, як велить Святослав, — сказала вона. — Я ж берегтиму Київ і землі.

— То й будемо невдовзі рушати, — закінчив князь Святослав. — Велика наша земля, добрі в ній люди, не ждав я, що стільки їх прийде на наш клич! От вони ждуть над Дніпром.

Стоячи біля вікна, він зачарованими очима довго дивився на яскраво — зелені, усіяні весняними квітами гори, на голубі води Почайни й Дніпра, на задніпровські ліси й луки, на небо, де пливли ніжні, майже прозорі хмарини.

Князь Святослав навіть не помітив, як позад нього тихо підійшли, стали й також замилувались буйним, заквітчаним світом, небом, Дніпром мати княгиня й Свенелд.

Тільки князь Уліб не пішов до вікна. Спершись на руки, він сидів у кутку світлиці й дивився в безвість перед собою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Був чудовий ранок місяця травня 968 року. Високо, на шпилі гори, і нижче, на схилах, поблискуючи золоченими дахами серед зелених садів, обмитих грозовими весняними дощами, лежав Київ.

Цього ранку ворота на Горі — і Подольські, і Перевесищанські — були розчинені, мости — опущені, на городницях і вежах маяли знамена, а скрізь на заборолах у шоломах і з списами стояли гридні й старшина.

З Гори їм добре було видно зелені, круті, перерізані ярами схили гори, новий город, обгороджений верхнім і нижнім валами, хижі й землянки передграддя, що темними пасмугами тягнулись до Щекавиці й далі за Хоревицю й до Оболоні, Подол, Дніпро, що срібною стрічкою линув удалину — до Вишгорода й Десни — ріки.

На плесі ж Дніпра, там, де серед луків Оболоні допливала до нього з правого боку голуба Почайна, колихались на воді сотні лодій. Майстри доклали сил, щоб лодії вабили очі воїв і щоб наганяли страх на ворогів, фарбували їх у різний колір — червлений, зелений, голубий. На носах вирізали з дерева чурів з рогами й банькатими очима, вепрів з гострими іклами, водяників з лисими головами й надутими щоками, дів з довгими розпущеними косами. Коли налітав вітер і лодії починали гойдатись на хвилях, ці дива, відбиваючись у воді, сміялись, глузували, загрожували.

У морі Руському важко було ждати доброї днини, там завжди міг налетіти вітер, буря. А тому вої добре перевірили щогли й реї, полатали старі кропив'яні вітрила, пошили нові, на довгих ланцюгах почепили укоті.

Пізніше, коли вони дізналися, хто з них і на якій лодії їхатиме, уклали там броні свої й щити, сулиці, мечі, запас стріл. На деяких більших лодіях укладені були пороки* (* Пороки — тарани для розбивання стін), величезні луки й сохи для самострілів, там лежали мішки з борошном, пшоном, стояли каді з солоною веприною, медом, порожні бочки, у які перед морем мали набрати прісної води.

Зараз, весняного цього ранку, тут, на березі Почайни, зібралося багато воєвод, щоб ще раз оглянути лодії.

Усе було готове в далеку дорогу, вої кінчали укладати зброю й харч. Тоді з Гори спустились до Почайни ще багато воєвод і бояр, а разом з ними князі Святослав, Уліб і княгиня Ольга з онуками.

На одному з насадів, де мали перебувати князь Святослав і воєвода морський Ікмор, склали жертву — зарізали півня й кровлю його покропили ніс насада з княжим знаком — двома переплетеними внизу срібними списами.

Після цього на насадах і лодіях почали піднімати укоті й ставити вітрила. Вітер дужчав. Човни здригалися. Вітрила повзли вище й вище і нарешті досягли рей. В цей час були підняті й укоті. Насади й лодії рушили з місця, дійшли до протилежного берега Почайни, круто завернули, обминаючи сліпучо — жовту косу, і вийшли на Дніпро. За важкими насадами й лодіями рушило багато дрібних човнів-однодеревок і стругів.

Попереду йшов насад князя Святослава з двома великими вітрилами. Він нагадував великого птаха, який розправив тугі крила й летить понад самою водою. За ним ключами — по три в ряд — пливли і інші лодії. Однодеревки й струги поспішали по тихій воді під обома берегами.

І довго на березі Почайни княгиня Ольга й воєводи з боярами дивились, як у голубій далині тануть темні упруги човнів, як зникають на обрії білі вітрила.

Князь Святослав стояв на помості насада й дивився на береги, які вони тепер надовго залишали. Швидко линули води дніпрові, на всіх насадах і лодіях

вітрила нап'ялись туго, береги віддалялися швидко, бігли й бігли назад, удалину.

Але князь довго ще бачив на жовтих прибережних пісках голубий жертовний димок, що свічкою здіймався вгору, темні купки воєвод, бояр, дружинників і всіх киян, що виряджали їх у далеку дорогу, бачив матір — княгиню Ольгу, що стояла вище від усіх, на темній кручі, а біля неї трьох своїх синів.

Він прощався у думках з берегами, які невблаганно тікали назад, з лозами, що низько схилялись над водою, з горами, кручами, жовтими пісками. Любі були йому зараз ці місця — шматок власного серця. Прощався він і з людьми города Києва, — у далеку й важку дорогу вирушали вої. Нелегко буде в цей час і киянам. Що жде їх тут, над швидким Дніпром?!

І ще про одно думав князь Святослав. У ці хвилини прощання перед ним виринуло бліде, ніби пройняте внутрішнім сяйвом обличчя Малуші. Чайка з криком легша за насадом, припадала до щогл — це, здавалося, летіла, уболівала за ним Малуша, хвиля билася й билася за кермом — це вона, либонь, хотіла його наздогнати, теплий вітер з Києва обвівав його обличчя — це Малуша прощалася, обнімала його своїми руками.

Аж тоді, коли за крутим поворотом зник Київ, люди, береги, князь повернувся обличчям вперед. Широке плесо Дніпра відкривалось перед ним. Розбуджені вітром, по воді ходили високі, запінені хвилі, над самим обрієм у синьому небі двома широкими рядами пливли хмари, а ще далі лежала голуба, непроникна імла...

Не зупиняючись, лодії пливли цілий день. Одразу ж за Вітичевим розходився дужий горішній вітер, ще швидше почали тікати назад береги, у серпанку вдалині зовсім розтанули і поволі зникли київські гори.

Увечері, коли над обрієм запалилась перша вечірня зоря, а слідом за нею по всьому небу засяяли самоцвіти, вітер зліг і довелось спускати вітрила. Але лодії не зупинились, вої сіли на весла, біля стерен запалали світильники, на воді заграли їхні тремтливі відблиски.

Лодії йшли кількома рядами. На носі кожної з них стояв воїн, який пильнував, щоб не налетіти на передню. Через певний час вої змінювали на веслах одні одних. У пізню годину ночі князь Святослав також взяв стерно. На крутому повороті він оглянувся; здавалося, то не лодії пливуть по плесу Дніпра, а впали у воду й переливаються всіма барвами багато разків намиста.

Звечора на лодіях довго лунали пісні, а в цю пізню годину навкруги було тихо, тільки весла гриміли в кочетах, відлунюючись на далеких косах, та ще вода шуміла за упругами й кермом.

Раптом десь з неосяжної глибини темного неба, з північного краю, зірвалася зоря. Вона була дуже велика, сліпучо-білого кольору, летіла небом просто на захід, через береги й Дніпро. Навкруги стало видно, як удень. Хто дивився на плесо, той побачив жовті коси, кожну лозинку на них, куликів і кряків, що, сховавши голови під крила, стояли й спали біля самої води.

У цю хвилину на лодіях мало хто дивився на Дніпро. Дружинники підняли весла, завмерли, вони прикипіли поглядом до неба, де, залишаючи по собі пухнастий слід, блискавично летіла зоря. Вона промчала над Дніпром, над горами правого берега і, густо почервонівши, догоріла на далекому заході...

Навкруг стало темно-претемно. Лодії зупинились. Ніхто не гріб, ніхто не подавав голосу, всі сиділи вражені тим, що побачили, засліплені блиском зорі.

У цій темряві князь Святослав почув розмову двох дружинників, що сиділи на веслах недалеко від нього.

— Зоря упала-помер хтось...

— То не зоря, а Перунів спис... Це він дає нам знак.

— До чого знак — загинемо чи повернемось на щитах?

— Не відаю... Але знаю-був це Перунів знак.

Далі дружинники заговорили тихше, так, що князь нічого почути не міг. А тим часом очі звикли до темряви, окреслились плесо, світильники, темні береги, вгорі замерехтіли зорі, у воду опускались весла, лодії рушили з місця.

Поява зорі вразила не тільки дружинників, а й князя. Він був певен, що це не звичайна зоря, яка іноді пролітає небом, а зоря-знак. Чому саме в цю ніч знак пройшов по небу, що віщує їм Перун?

Стоячи на кермі, князь дивився навкруг, ніби бачив усе це вперше. Гострим, звиклим оком він помітив, що далеко-далеко за Дніпром ледь почало ясніти небо. Скоро світанок. І роса опадала на одяг, дубове кермо, — скоро новий день.

І тоді він особливо виразно почув, як завжди буває перед світанком, що близько, зовсім близько над берегами співають солов'ї. Вони співали поруч, у кущах, які минали лодії, скрізь на берегах, десь по той бік Дніпра.

Коли князь Святослав вслухався в цей солов'їний спів, йому здалося: то не солов'ї співають, а вся земля, що прагне життя, щастя, любові. А хіба не про те ж саме промовляє небо на сході — звідти йде світанок, світло хоче знищити ніч, розвіяти тьму?

Так чому ж не жити людям серед цієї краси й дозвілля, жити тихо, мирно, щасливо? Цього ж і тільки цього прагнуть вої, що сидять на лодіях. Не за здобиччю ратною ідуть вони в далеку сторону — хочуть миру.

"Але хіба, — думав князь Святослав, — був і є на землі мир? Брані були допреже дідів наших і при отцях наших, світ стоїть до брані, брань стояла до світу. І зараз тихо над Дніпром, тихо в луках навкруг, співають солов'ї, вої сплять, прагнучи миру й любові, а десь уже чатує, гострить меч ворог, він хоче поневолити цих людей, знищити Русь".

Князь Святослав дужою рукою повернув кермо. Ніс лодії різав плесо, за упругами дзвеніла вода, за кермом рябіла хвиля, кипіли вири.

Знак на небі уночі показував їм шлях на захід. Це знак перемоги!

2

Воям князя Святослава щастило. Усю дорогу, аж до порогів, стояла незвичайна яснина, вітер попрощався з ними востаннє біля Києва та й подався в інші землі...

Але в щасті цьому таїлося й нещастя. Вітрила на лодіях лежали згорнуті, доводилось пливти тільки на веслах, гнати важкі лодії було дедалі трудніше, дні стояли гарячі, смалкі, задуха не зменшувалась навіть ночами.

Швидко спадала й вода. Біля Києва, Родні й ще якийсь час лодії, коли навіть на них не гребли, несло за течією, вони пливли ніби в широкому морі. А далі води одшуміли, стали в берегах, на кручах засихали вже збиті повінню заплави. Усі турбувались: як буде в порогах, пощастить їх пролетіти на веслах чи, може, доведеться виймати волоки?

Недалеко від самих порогів, де на берегах громадились кам'яні скелі і де каміння вже рябіло по всьому плесу, лодії зупинились. Старі вої, що не раз пливли цим шляхом ще з Ігорем, залишили лодії, пройшли плавнями до першого порога, надвечір повернулись назад, та з невеселими вістями.

У порогах, розповіли вони, ще було багато води, перші три пороги можна пролетіти на веслах, на веслах пощастить, напевне, пройти й три пороги на пониззі. Але у головний поріг — Неясить — на веслах вони не наважувались рушати.

Усю ніч лодії стояли в плавнях біля берега. Завидна вої наварили їжу й повечеряли, щоб вночі не запалювати вогнів, а на скелях і далі в полі поставили сторожу. Тут, над порогами, блукали з своїми улусами печеніги, треба було стерегтися. Ніч минула спокійно, ніхто й ніщо не потривожило стомлених дорогою воїв. Тільки запалилась на сході денниця, всі прокинулись. На лодіях ставили нові керма — дубові, гребці готували весла, чимало воїв стали з довгими жердинами на упругах, щоб, на випадок потреби, відштовхуватись від каміння. Тоді ж на лодіях почали підіймати й укоті.

Не всі лодії рушали в пороги разом. Одривались від берега по одній, кожна випливала на плесо, шукала виру — і летіла вперед... Гребці навіть не брали весел, хечія була така швидка, що досить було керма — і лодія слухняно завертала між гострим камінням. Коли ж одна зникала на обрії, рушала інша...

Перший поріг, який одні вої називали Будилом, інші — "Не спи!", а перелякані гречини за ними — "Ессупь!", ледь було видно під водою. З обох берегів тут у Дніпро врізувались дві камінні забори, далі від берегів вони

зникали під водою, а на самому плесі над заборою широким потоком линула вода: там ледь-ледь рябіла хвиля. Одна за однією, мов випущені з луків стріли, пролітали лодії цей поріг, виходили на чистоводдя.

Але вдалині у цей час заявився острів — там знову був поріг, Дніпро в цьому місці дуже вузький, тільки один прохід був на плесі, між двома скелями, і треба мати добре око, міцну руку, щоб лодія пролетіла, не черкнувшись каміння між скелями.

Проте і цей поріг лодії одна за одною проходили щасливо. А попереду вже шумів Будило. Це був тихий, спокійний поріг. Будилом його прозвали, бо за ним зовсім близько гула страшна Неясить.

Уже здалеку було видно, як кипить, вирує вода в Неяситі. Зрадливе пасмо каміння там одразу ж під водою перетинало Дніпро від берега до берега. Подекуди каміння, як гострі ікла, витикалось із води. Спадаючи, вируючи на цьому камінні й між скелями, вода в Дніпрі шуміла так, що луна котилась далеко берегами.

Вої з страхом дивились на цей поріг. Вони були певні, що тут, під водою, живуть страхітливі водяники, що це вони виткнули з-під води свої гострі ікла, що вони вічно неяситні — жадають людської жертви, присмоктуються, ловлять мацьками лодії, які рушають у поріг, перевертають їх, жеруть людей. Боротись з Неяситтю? О, це було не під силу людині.

Лодії зупинились вище Неяситі, вої виймали з них приготовлені ще з Києва волоки — деревляні котки. Волокти лодії доводилось по низькому берегу, а тут, у ярах і лісах, завжди чатували печеніги. Тому частина воїв клала котки, витягала лодії на бербг і волочила їх вподовж всього порога, а ще більше воїв з списами й луками напоготові йшли в яри й ліси над берегом, щоб одбивати, якщо буде надоба, печенігів.

Волоком треба було пройти шість тисяч кроків. Вої князя Святослава знали, що коштує кожен з цих кроків. Вони переносили до самого кінця порога вантажі на плечах, але лодії однаково були важкі, посувались на котках повільно, вгорі висіло смалке сонце, гарячий пісок обпікав ноги, всі обливались потом.

З самого ранку до пізнього вечора волочили по піску лодії, навіть ніч не зупинила роботи. Ранок другого дня застав їх на кручах проти скель Неяситі. Але вже зовсім близько була тиха вода, і незабаром, коли сонце підвелося високо в небі, лодії одна за однією стали спускатись на воду. Неясить була позаду.

І вже їх не лякали три пороги за Неяситтю — Вільний, Вручий і останній — на стрижні; після перших порогів і Неяситі лодії проходили їх впевнено, швидко.

Ще деякий час Дніпро линув між двох високих кам'яних берегів, що нагадували вузькі ворота. А там вої опустили у воду весла, могли й спочити на широкому плесі, далі за яким посеред Дніпра височіли скелі й зеленіли ліси на острові Григорія* (* Острів Григорія — сучасна Хортиця).

Здалеку було видно на ріжку острова велику площину, де стояв старий кряжистий дуб. Під ним гості й вої, що збирались рушати в пороги, а також і ті, що щасливо їх проминули, завжди приносили жертву.

Жертву — хорта і півня, як це водилось по покону, — складав Святослав, бо в поході він був князем і жерцем. Він стояв перед високим дубом, на якому тріпотіло молоде листя, а між гіллям висіли зотлілі полотнища, заіржавлені, пощерблені мечі, пробиті шоломи і списи-жертви багатьох людей і язиків, що минали цей священний острів.

Тепер перед дубом на острові поклав меч і щит Святослав. Він дякував богам за те, що вони допомогли воям його пройти пороги, він просив і надалі допомагати їм...

Позад нього стояли вої. Коли князь Святослав склав жертву й землю під дубом змочила кров хорта і півня, вої стали на коліна, з уст їх зірвалась молитва — давня молитва пращурів:

Боги, допоможіть нам і помилуйте,

Боги, даруйте нам перемогу на брані й мир на землі,

За це славимо і молимось вам, боги!

Князь Святослав стояв проти дуба, за яким спускалось велике, багряне, схоже на жорно сонце, і думав про те, чи доведеться йому і всім їм ще раз стояти тут і складати вдячну жертву?!

3

За островом Григорія Дніпро робився широким, повноводим. Тут береги його не перетинали високі гори, не обривались над плесом кручі, не врізувались у воду й жовті коси. Понад Дніпром з обох боків зеленими мурами тяглись плавні — хистка болотяна низина, де росла трава, в якій вільно міг сховатись кінь, де сплітались у непроникну сітку корчуваті дуби, липи, вільшина, верби й лози.

Тільки ген далі обабіч Дніпра шуміли пісками кучугури, увінчані купками сосен. Сосни ці, неймовірно високі, з голими стовбурами і шапками гілля нагорі, нагадували дозорців, що, як владні хазяїни, довгі віки стояли й стоять над Дніпром, дивляться й запам'ятовують, що робиться в далекому полі й тут, на Дніпрі.

З лодії князя Святослава було видно, як подекуди від берегів Дніпра в глибину плавнів тікають вузькі рукави; за ними голубіють тихі затоки, там від них відходять нові рукави. Куди вони тікають, хто там є, де їм кінець — ніхто не знав. Княжі вої ніде не зупинялись, лодії їх поспішали на південь.

І ось нарешті Дніпро ще раз зімкнувся між двох високих берегів, ніби хтось пробував загородити тут йому шлях. Лодії якийсь час пливли між горами, а тоді перед очима воїв відкрилась така безмежна широчінь, такий неосяжний голубий простір, що захопило дух. "Море", — подумали молоді вої.

Але це ще було не море, а тільки гирло Дніпра — Білобережжя, останній місток між Дніпром і Руським морем, Білі береги, до яких рвалися заморські гості і де люди з Русі перед далекими походами востаннє прощались з рідною землею.

Влітку ці береги не бували порожніми. Праворуч від Дніпра, до самого Істра, тягнулись землі уличів і тиверців. Вони виїжджали сюди і торгували тут, на Білобережжі, з заморськими гістьми. Ліворуч від Дніпра недалеко були й

Клімати, де жили греки-херсоніти — хитрі, меткі, спритні люди, що завжди тут перехоплювали гостей і вміли краще, ніж уличі й тиверці, торгувати.

І зараз, тільки лодії князя Святослава з'явились на плесі, вони на швидких конях прилетіли з поля й стали на берегах. Проте коли херсоніти дізнались, що на лодіях ідуть не купці руські, а вої, то одразу підтягли попруги у коней, сіли в сідла й тільки пил звівся за ними в полі.

Князь Святослав стежив, що ж робитиме Калокір, побачивши своїх земляків, і був певен, що він, зустрівши їх на Білих берегах, поцікавиться тим, що робиться в Кліматах, перекаже щось батьку в Херсонес.

Але Калокір десь сховався й не виходив з лодії, поки на берегах були херсоніти. Йому, здавалось, було навіть прикро, що тут з'явились його земляки. Тільки тоді, коли херсоніти сіли на коней і з гиком полетіли в поле, Калокір вийшов на берег, щоб розім'яти кості.

"Важко жити людині, яка не має ні роду свого, ні рідної землі", — подумав Святослав.

І коли Калокір підійшов до князя, без толковинів запропонував йому походити на косах, бо він, мовляв, має щось сказати, князь Святослав не схотів іти з василіком. Він сказав Калокіру, що має багато діла з воями, а говоритиме з василіком вже в Болгарії.

Калокір довго після цього стояв сам на сліпучо-білій косі, схожий у своєму темному одязі на високу жердину, і все дивився й дивився на безбережне море, на хмари, що виникали на обрії, на хвилі.

Надвечір усі лодії зібрались на Білих берегах. Ще завидна вони переїхали до острова Елферія* (*Острів Елферія — сучасна Березань), щоб там безпечно налити повні бочки прісної води, оглянути перед далекою дорогою щогли, реї, вітрила.

Наступного дня дуже рано, тільки денниця запалилась у небі, на лодіях підняли укоті, поставили вітрила. Під свіжим вранішнім вітром, ніби чайки, що розправляють крила, лодії одривались одна по одній від Білих берегів, виходили ключами у безмежне Руське море.

Свіжий вітер зі сходу не вщух за ніч. На тлі темно-синього неба, на якому ще палахкотіли зорі, вимальовались обриси щогл і вітрил. По морю далеко лунав тривожний переклик людських голосів, в уключинах рипіли весла.

Зробивши широке півколо, лодії розгорнулись по чотири-п'ять у ряд і, то підіймаючись на високій хвилі, то разом з нею поринаючи вниз, подались на захід.

У цю передсвітанкову годину море, ніби стомившись від безугавної шаленої ночі, було роздратоване, зле. На сході ледь-ледь прорізалась золота смужечка світанку. Низько над морем мчали розірвані на шмаття хмари. З шумом і плеском з глибин моря вставали й вставали буруни, пориваючись кудись вперед, летіли, вирували розлютовані хвилі. Вони бризкались холодною солоною водою, збивали сіру піну. А над самими хвилями, часом торкаючись крилом води, летіли сполошені чайки й скиглили: "Ки-и-ги... Ки-и-ги!.."

Раптом небом пропливли спочатку бузкові, далі рожеві, а потім голубі пасмуги. Враз згасли, ніби провалилися в безодню, всі зорі, тільки одна із них — така ясна, зеленкувата, як дорогоцінний камінь ізмарагд, — ще спробувала трепетати, ніби спіймана в сітку риба, і також зникла. Останні шматки хмар росою впали на хвилі, небо стало чистим, голубим, вітер дихнув теплотою, на море впала тиша — злягли хвилі, замовкли чайки. І тоді край неба спалахнула, загорілася і встала золота корона, ще якась мить — і корона перетворилась на розжарене багряне коло, ще якась мить — і над обрієм уже сяяло сонце, таке гаряче, таке сліпуче, що на нього боляче було дивитись...

На лодіях у цю хвилину ніхто не спав. Хто з дружинників прибирав у човнах, хто порався біля вітрил, хто лагодив зброю — чистив щит, гострив спис, одточу-вав меч, а хто готував страву, — але всі вони, як велів покон, встали, коли сонце з'явилось на обрії. Бо сонце — це дарунок богів, це — життя, це — радість, щастя. Вої промовляли слова молитви:

Сонце! Ти тікаєш від нас —і настає холодна, темна ніч.

Сонце! Ти встаєш — і навкруг з'являється життя, зацвітає земля і радіють люди.

Спасибі Перуну, що кожного ранку посилає нам сонце,

Славимо й тебе — ясне, гаряче, життєдайне сонце!

Князь Святослав, що тільки-но вмився свіжою солоною водою і що так само, як і всі його вої, стояв у цю хвилину на носі лодії, чув, як лунають ці слова, і душу його пройняли трепет, радість, щастя життя.

4

У той час, коли князь Святослав на п'ятистах лодіях, маючи тисяч двадцять воїв, плив Дніпром, а далі Руським морем, вої земель Русі, яких було тисяч тридцять, на чолі з князем Улібом і воєводою Свенелдом прямували до Дунаю суходолом.

Тут, у полі, їм треба було стерегтись печенігів, чотири орди яких пересувались тоді між Доном і Дніпром, ще чотири блукали над порогами і на правому березі Дніпра на чолі з каганом Курею.

На своїх маленьких, але жилавих і невтомних конях печеніги хмарою пересувались у полі, де не було доріг, на ніч ставали улусами, до яких на той час підтягались кибитки з жонами, дітьми й скарбом. А на ранок тільки самотній димок, прим'ята тирса та кінський кізяк залишались на місці, де вони стояли.

Вої Русі, звичайно, не боялись цих орд, не страшно було б, коли б вони натрапили й на всі ці орди разом. А все ж, починаючи від самого Києва, далеко попереду, так, що її навіть не було видно, їхала, розсипавшись широким півколом, сторожа, їхала сторожа й понад самим берегом Дніпра, а також і на захід від війська, й край поля. По двоє, по троє на конях прямували вони в полі. Коли бачили десь високу давню могилу, пускали коней у трави, самі ж виходили на вершину і довго, приклавши руки до чола, щоб захиститись від сліпучих променів сонця, дивились у далечінь.

Широке, безмежне поле лежало перед ними. У цю весняну пору було воно свіже, пахуче, все застелене травами, всіяне квітами. У долинах, розкиданих ген по всьому полю, ще стояли озера від талих снігів, на берегах їх хилились під подихом вітру і шуміли комиші, по землі там повзла молода, соковита гусятниця, у якій у найбільшу спеку можна було остудити ноги. Вище ж по полю хвилями грали трави, між стеблами жовтими й червоними вогниками жевріли тюльпани, колихались голубі гіацинти.

Полю не було ні кінця, ні меж, величного спокою його не порушував жоден звук. Воно нагадувало спокійне, безбережне море, і тільки високі могили, які синіли вдалині над Дніпром і довгими рядами тяглись уздовж всього поля, свідчили про те, що тут не зайжди було так тихо й спокійно, що земля, на якій тепер так буйно росли трави й цвіли квіти, полита людською кров'ю.

І зараз сторожа зосереджено дивилась у далечінь степів, пильнувала, щоб звідти не вийшов ворог, щоб марно не пролилась людська кров. Але в полі нікого не було видно. Вдалині пропливав табун, але то були дикі коні. Мабуть, перелякана ними, круто завертала й мчала в безвість горбоноса сайгаї Далеко в полі, як вої, крокували дрохви, на могилі, поряд з сторожею, вилазив із нори й починав свистіти байбак, із трав пурхали й ніби по невидимих східцях підіймались у небо жайворони, вони висіли так високо, що їх не можна було помітити оком. Тихо, спокійно було в полі.

А все ж печеніги блукали і в полі, й над берегами Дніпра. Часто на світанні, їдучи полем, сторожа натрапляла на вогнище, у якому під сірим попелом дотлівав жар, навкруг широким колом були витолочені трави, валялись обгризені кістки. Печеніги були десь близько, за обрієм. Вони знали, що в полі йде княже військо, але знали і силу його, а тому й тікали. Пильно дивилась вперед сторожа, обережно слідом за нею йшли вої.

Попереду всього війська йшло чоло, — головний полк, — тисяча гриднів князя Святослава на чолі з князем Улібом, воєводою Свенелдом і воєводами від полків усіх земель. Вони їхали на баских конях, під знаменами, у шоломах, з мечами й луками біля поясів. А позад них гарцювали на конях і ринді* (*Риндя — зброєносець), що везли про запас кольчуги, броні.

Ще два полки на чолі з князем чернігівським і переяславським їхали по обидві руки від головного полку — щоб одбити удар, якби ворог насмілився вилетіти десь від Дніпра чи від червенських городів, і щоб підтримати головний полк, якщо ворог з'явиться просто перед чолом.

Слідом за цими полками, одірвавшись на поприще, два або й три, посувались поволі — всі пішо — вої земель. Вони йшли не скопом, а тисячами,

кожна земля на чолі з воєводою своїм, що їхав попереду на коні з малою дружиною.

Багато різних полків посувались полем. Поруч із кількома тисячами Полянської землі ішла тисяча деревських воїв, у полі йшли новгородці, радомичі, сіверяни і навіть в'ятичі й чудь заволоцька. Це були бородаті, вусаті люди з довгим волоссям, але було між ними багато й молодих, юних. Ішли вони в постолах, черев'ї, а часом і босі, зброя в них була різна — у декого мечі, луки, списи, у декого рогатини або ножі за поясами.

А ще далі, за всіма тисячами, і знову півколом, яке ніби прикривало військо ззаду, на возах, запряжених кіньми й волами, везли зброю — великі самостріли, пороки, луки, стріли. Тут же лежали й харчі — борошно, солона веприна, мед, сіль, а за возами вої, часто їхні жони гнали табуни корів, телят, овець.

Важким, повільним кроком, залишаючи по собі хмари іржавої куряви, з гамором одходили вони все далі й далі від Києва, крокували в полі з ранку до пізнього вечора, тільки на ніч зупинялись. Стан робили здебільшого на берегах озер і рік, де привільне було з водою, деревом. Тоді полк підходив до полку, у річці хлюпала вода, над берегами спалахували вогні, скрізь лунали голоси, іржали коні. Проте ніхто не забував і про підступного ворога — навкруг стану півколом ставили й зв'язували вози, малі дружини ходили всю ніч навкруг у полі, кінна сторожа виїжджала далі, стояла на могилах. Стан швидко затихав, пригасали вогнища. Люди спали, впавши на траву, просто неба, щоб прокинутись задовго до світанку, швидко зібратись і йти далі, все далі від Києва, до Дунаю.

5

Разом із всіма воями, у другій тисячі, на чолі якої їхав воєвода Гринь, у сотні Добислава і в десятку, праву руку якого вів кузнець Мутор, ішов Микула.

Спочатку йому було дуже важко — все згадував рідну весь, жону, думав, як житиме вона без нього. Навіть у снах бачив — ходить ніби Віста на одному березі ріки, він — на іншому. Вона простягає до нього руки, кличе, а він одгукнутись не може. Важко було й через те, що не доводилось йому ходити на

брань, жити серед воїв княжих. Батько Ант, дід Уліб, брати Сварг і Бразд — о, ті бували в походах і на бранях, вміли тримати зброю, знали, що з нею робити.

А який воїн з Микули? Він оглядав сам себе й дивувався — ноги довгі, кривуваті, ступні як у ведмедя, руки також довгі, не знаєш, де їх подіти, на голові ціла грива, борода й вуси одросли, вицвіли на сонці.

Знову ж — зброя! У багатьох вона була нова, кольчуги клепані з тонких пластин, мечі у декого харалужні. А в Микули — кована, дідівська, незручна. Щит і лук у нього бовтались на мотузку за спиною, тул із стрілами все сповзав і сповзав з пояса. Навіть Добислав довго дивився на нього, а потім сказав:

— Ти, Микуло, лук чіпляєш не там, де треба. Ти ж на брані стрілятимеш поперед Себе, а не позад. І стріли в тебе чомусь висять не там. Почепи-бо все на місце, будеш воїн справжній.

Важко, дуже важко доводилось у першому поході сину старійшини Анта. Він ішов у полі босий, бо постолів вистачило на один день, а плести нові було ніколи. Але це не турбувало його, — він міг так іти не тільки до Дунаю, а й через море. Не боявся Микула й діла: коли зупинялись на ніч, котив вози, зв'язував їх мотузами й ремінням, копав разом з усіма рів навкруг стану. Коли вої вечеряли, він також був перший, гриз веприну, закушував сухим коржем, запивав водою — одразу й засинав...

Відпочивши трохи, Микула прокидався, сідав і вже не міг заснути. Чому — цього сам не знав. Якось моторошно, тоскно йому було, він чогось ніби не розумів, чогось не знав. Але чого, чого? Про це сам себе й запитував Микула.

І почалося це недавно, від Києва, з того часу, коли проминули вони Перевесище, вийшли в поле на Червенський шлях, де вряди-годи траплялись порожні гостиниці, а в ярах і на берегах рік стояли княжі села й прості весі, де жили роб'ї люди, смерди.

Іти тут було безпечно, сюди ніколи не залітали печеніги. Про що, здавалося, міг думати й турбуватись Микула? Але він ішов важким кроком, лук усе теліпався й теліпався за спиною, тул із стрілами все сповзав межи ноги. Вночі Микула не міг спати.

Через кілька днів вони опинились край Полянської землі, над Россю, де стояло ще одне княже село, вої говорили — самої княгині Ольги. Вої як вої: багато з них пішло на ніч у село; молоді — погуляти, старі — побесідувати. Люди в княжому селі були, як і скрізь, — прості поляни, багато їх прийшло до стану над Россю, й серед темряви ночі то тут, то там можна було бачити, як сидять біля вогнищ вої в шоломах і темні, бородаті смерди, княжі люди...

Микула нікуди не пішов. Повечерявши разом із всіма, він ліг під кущем на скелі над Россю, помостив собі в голови шолом та свиту, заплющив очі й у тиші, яку порушували далекі голоси біля вогнищ та ще пересвист солов'їв у гущавині за скелями, заснув.

Але спав Микула недовго, коротку годину. Раптом прокинувся, сів, протер очі.

Нічого, здавалося б, незвичайного, що могло б розбудити Микулу, не було. Угорі, високо в небі, пас отари великих і малих зірок місяць. На ньому викарбуваний був Перунів знак — воїн з списом-тризубцем. До місяця підкрадались і вже закривали його хмари — злі сили. Але він плив небом, ніби сріблястим попелом притрушений від правої руки.

Під цим місячним промінням скрізь по полю дотлівали вогнища, десь далеко чулись голоси сторожі, близько біля Микули покотом і нарізне, деякі ногами в різні боки, а голови поклавши один одному на плечі, спочивали, спали руські вої.

Одні з них спали спокійно, тихо, ніби замислились, інші в неспокійних мислях були, напевне, далеко, бо з їхніх уст уві сні зривались раз у раз слова.

— Ладо! Ла-а-адо! — пристрасно шепотів воїн з такими довгими ногами, що вони, здавалося, впираються у чорний обрій. Воїн цей витягнув уперед і зігнув руку, ніби когось обіймав.

— Матінко! Отче! — чулося з другого боку. Микулі стало чомусь страшно, холодок пробіг по його тілу, він засунув руку за пазуху й намацав там оберегу, яку взяв з дому, збираючись на брань. Коли йому було важко, Микула завжди торсався рукою срібної Мокоші. І зараз він торкнувся її рукою, потім повільно вийняв з-за пазухи.

Срібна, з прозеленню Мокоша лежала на його широкій руці — з темними цяточками очей, витягнутими вподовж стану руками, короткими ніжками — така проста, але й таємнича, дуже рідна, а водночас і страшна.

— Ти поможи мені, Мокошо, поможи! — прошепотів Микула.

Раптом він почув якийсь шелест за собою, обернувся й побачив, що близько на траві сидить і дивиться на місяць ще один воїн.

Він пізнав-це був воїн їхнього десятка. Правда, раніше Микула не мав нагоди перекинутись з ним словом. Зрадівши, що не тільки він не спить у великому стані серед місячної ночі, Микула тихо засміявся й запитав:

— Не спиш, чоловіче?

— Не спиться, — відповів воїн і зітхнув. — Думаю про україну свою.

— А ти звідки сам?

— З Новугорода.

— Довго, мабуть, їхали?

— Не дуже... Взимку виїхали, навесні встали. Ми все ріками та волоком. За водою, сам знаєш, швидко.

— То скажи вже тоді, — запитав Микула, — як тебе звуть, чоловіче?

— Радиш, — відповів чоловік.

— А мене Микулою.

— Добре, — промовив, посміхнувшись, Радиш. Вони трохи помовчали. Де Новугород, де Київ, а от сидять разом у стані серед поля. Цим двом воїнам було про що подумати й поговорити!

Подивившись на білу сорочку Радиша і його широкий шкіряний пояс, розмову далі повів Микула.

— Ти, — промовив він тихо, — мабуть, з гриднів княжих, а може, й син боярський.

Радиш засміявся, але так, щоб нікого не розбудити.

— Де вже нам до гриднів, — сказав він, — а тим паче до бояр. Вони, брате Микуло, в шоломах, броні, з щитами, а в мене сорочка та пояс. Може, тебе здивувало, що сорочка в мене чиста?

— Та ні, Радишу, що ти? Це я так, до слова, — різні люди бувають.

Микула почував себе не дуже добре, бо зрозумів, що перед ним такий ниций чоловік, як і він. Проте саме це зрушило щось тепле в його грудях, і він запитав Радиша:

— І як у вас, у Новугороді?

— Так, як і скрізь...

— Платите дань, чи як?

— Дань платили раніше, — одверто признався Радиш, — і було дуже зле, бо до нас, Микуло, їхали по дань і свої князі, і київські, і варяги з-за моря налітали на городи й весі. А тепер дані немає...

Радиш замовк, але помітно було, що він сказав не все, що думав.

— То як же тепер, без дані? — пошепки запитав Микула.

— Ще важче... Урок та устав...

— То й у вас посадники є?

— Є, Микуло.

— І тіунів маєте?

— Аякже...

— І вірники наїжджають?

— Наїжджають. Даємо і вірникам, і тіунам, і посаднику, і волостелину, і князям.

— Щось затягло місяць, — промовив, поглянувши на небо, Микула. — Злі сили, і на землі вони, й на небі. Бачиш, темно, холодно стало.

Микула підсунувся ближче до Радиша й запитав:

— І, мабуть, не витримують закупи, холопи й усі смерди?

— Не витримують, — відповів Радиш. — Купи беруть, а повернути нічим. Різками закупів б'ють, а там і обельними холопами роблять.

— І тебе били? — хотів крикнути, але чомусь дуже тихо спитав Микула.

— Били.., — так само тихо одповів Радиш.

— Так скажи ж — куди ми йдемо? — пересунувшись знову й сівши зовсім близько від Радиша, запитав Микула.

Радиша ніби й не здивувало це запитання. Мабуть, він сам, ще до того, як із ним почав розмову Микула, про це думав, бо одразу ж відповів:

— Мабуть, ми ідемо, Микуло, через те, що дуже важко.

Але цих слів було мало для Микули та й для самого Радиша.

— Обсідають нашу землю, — ніби сам до себе говорив Радиш. — Дань ми платили, а тепер урок, устав. А для чого дань? Ромеї заходять від сходу, півдня, заходу, обсідають нас з усіх боків, щоб брати потім дань, зробити своїми холопами. А я, Микуло, ромейським холопом не хочу бути і не буду... Краще вже в Нево-озеро. А наші князі що ж, їм нелегко, мусять мати городи, дружину велику, лодії... От і платимо оброки й устави...

Радиш помовчав і кінчив:

— Через те ми й ідемо, Микуло! Руську землю бережемо, холопами ромейськими не хочемо бути. А коли розіб'ємо ромеїв, може, не будемо платити й оброку та уставів. Як гадаєш, Микуло?

— Я думаю, Радишу, що розіб'ємо ромеїв... І тоді ми вже не будемо платити таких оброків і уставів.

На цьому розмова їхня обірвалася. Помітно було, що Радиш хоче заснути. Микула удав, що і йому хочеться спати, солодко позіхнув. Тоді вони лягли поруч, і Радиш одразу заснув...

А Микула все не міг заснути. Довго лежав із заплющеними очима, спочатку обережно підвів голову, далі звівся на руку, а там знову сів.

Угорі так само, тільки хіба трохи нижче, плив місяць, хмари пройшли, і тепер на ньому виразно темнів Перунів знак, сіро було в полі, навкруг лежали люди.

Але іншими очима дивився зараз на цих людей Микула. Досі він ішов серед воїв чужий усім, і вони йому були нібито чужі. Через це він і цурався всіх, не міг знайти свого місця між них, сам себе не пізнавав і часом дивувався з себе.

А хіба ж ці люди йому чужі? Тільки що він говорив з Радишем, розмова в них ще не закінчена, бо далеко, ой як далеко ще до Дунаю. Але як багато вони вже встигли поговорїгги, які це дорогі слова! Київ і Новгород, а як близько від людини до людини.

От Радиш і говорить нібито трохи не так, як Микула, якось твердо, широко. Дреговичі й радимичі, що йдуть за ними, розмовляють дзвінко, наче співають птахи. А в'ятичі й меря зовсім ніби забули руські словеса чи не встигли навчитись.

Але Микула добре знав, що все це прості люди, одного роду. Доля розлучила їх і розкидала в різні боки, але горе і радість у них однакові.

І ще Микула знав, що на брань з ромеями всі вони мусять іти, мусять, щоб не стати холопами і щоб не було ні дані, ні уроків, ні уставів... Він ліг на землю, швидко заснув і уві сні, не відаючи сам, поклав руку на плече Радиша. Тепер у стані все спало, притихло, як це буває пізньої ночі. Мовчали й солов'ї.

6

Але не все спало навкруг. Зовсім недалеко від Микули й Радиша на скелі біля Росі стояла й дивилась на стан, у якому дотлівали вогнища, на місяць у небі, на плесо жінка.

У примарному холодному сяйві місяця окреслювалось бліде її обличчя, гострі вилиці. Була вона дуже стомлена й худа, мала жінка великі темні очі, тонкі уста. Щось приємне й тепле було в тій жінці з Полянс-кої землі.

Вона довго стояла тут, на скелі, бачила, як біля своїх вогнищ вої вечеряли, потім лягали на траві спати, бачила вона також, як близько від неї

прокинувся раптом один воїн, а далі й ще один, як удвох вони довго сиділи й вели тиху розмову.

Вона не знала цих людей. Тут, у великому цьому стані, не було нібито в неї ні рідних, ні близьких, але все це — червоний жар вогнищ, притишені голоси людей, далекий скрип возів і іржання коней — нагадало їй так багато!

Жінка пригадала, як колись давно, ще унотькою, жила вона в тихій весі над Дніпром — Любечі, пригадала батька Микулу, матір Вісту, діда Анта, пригадала й те, як після смерті діда Анта приїхав до них брат Добриня, забрав її з отчого дому, повіз у далекий Київ.

Глибоке, схоже на стогін зітхання вирвалось із грудей жінки, що колись називалась Малушею. Один стогін і одно зітхання з сотень і тисяч, що виривались з цих грудей за багато-багато літ.

У її пам'яті став чудовий зелений Київ-город. Гора з її теремами, передграддя й Подол, вітрила на Почайні й голубе плесо.

Але з пам'яті її невблаганно, як пляма крові на чистій голубій воді, виринала ще одна ніч і гнівний голос княгині Ольги, що ламала, трощила її любов, вигонила в це далеке село Будутин. Світанок за Києвом, тупіт коня в сірій імлі, холод самітної хлівини...

Стоячи зараз уночі на скелі біля Росі, Малуша подивилась навкруг — на землянку старої Желані, витоптану стежку до води, дерева, кущі, холодний камінь під собою, що вичовгався і став рівним, блискучим.

Усе змінилось і змінюється навкруг у цьому великому світі, усе росте, достигає під теплим сонцем, тільки горе Малуші з кожним літом все важчає. Немає в неї радості, минає й життя.

Правда, і тут, у Будутині, була в неї радість — у цій землянці, поки з нею був син Володимир, Малуша була щаслива, вона нічого не хотіла. Але княгиня Ольга не тільки вбила її любов, вона одірвала від грудей матері й сина — Володимира.

У місячному сяйві було видно, як з очей Малуші зірвалося й упало на холодний камінь кілька великих, перлистих сльозин. Вона їх не соромилась — була пізня ніч, ніхто її не бачив...

Багато літ прожила Малуша в селі Будутині. Ніхто в селі — ні воєвода Тедь, ні посадник Радко — не знали, що за жона Малуша, ніхто не знав, від кого народила вона сина. Був загад княгині дати притулок Малуші в Будутині — цей притулок їй дали, був із нею гридень Добриня — і він тулився в землянці разом з нею, народила Малуша дитину — а хіба не однаково було Тедю й Радкові, від кого? Забрав дитя гридень Добриня — й поготів. Усі в селі за багато літ звикли до Малуші. Княжа роба, Малка — так її тепер усі прозивали.

І працювала Малуша, як усі, — з раннього ранку до пізньої ночі, спочатку із Желанню, коли ж та померла — сама. Роботи в княжому селі вистачало: на полі за Будутином рілля, над Россю — табуни худоби, — все княже, все треба доглянути і зробити роб'їми руками. І хто знає, може, в тому самому хлібі, який ключниця Пракседа ламала в стравниці княжій на Горі і який брав руками князь Святослав, була краплина поту Малуші?

А все ж, працюючи в поті чола свого в княжому селі, Малуша ніколи не забувала Києва й, як тільки траплялась нагода, прислухалась до слів тіунів, дружинників, ябетників, що часто наїжджали в Будутин, цікавилась і знала, як живе княгиня Ольга, князь Святослав, як росте Володимир.

Часто в минулі роки навідувався до неї в Будутин і Добриня. Він був добрим братом, не забував сестри, хотів їй допомогти — власними руками, якимсь золотником, срібними рєзами.

Але Малуша не приймала помочі від брата — у неї були власні руки, вона не жадала ні золота, ні срібла. Осиротіла мати хотіла тільки одного — знати, як живе її дитя, її син Володимир.

І хоч це дитя, рідний її син, далеко від неї — у Києві, на Горі, але з слів Добрині вона знала, як росте Володимир, як він дужчає, який з себе, який у нього голос. Звичайно, брат Добриня не міг усього переказати словами, але хіба багато-треба матері, щоб вона уявила, побачила, пізнала рідного сина?!

Ще говорив Добриня про княгиню Ольгу, про князя Святослава, і Малуша знову розпитувала його й перепитувала — одна тільки з усіх людей вона знала, як важко жити князеві Святославу.

Ось чому в цю чудову весняну місячну ніч, коли через Будутин і далі — в поле за Россю — вирушало військо князя Святослава, у Малуші так боліло серце.

"Може, — думала вона спочатку, почувши тупіт коней і важку ходу тисяч людей, — їде це з своїми воями князь Святослав?"

Але князя Святослава тут не було. Коли вої наблизились, Малуша, що виривала бур'яни на княжій ниві, залишила, як і всі смерди, роботу. Ставши над шляхом, вона пізнала на чолі воїв князя Уліба, воєводу Свенелда, ще багатьох воєвод, тисяцьких і просто воїв, яких бачила колись на Горі. Але князя Святослава з ними не було.

Пізніше через інших смердів вона дізналась, що ці вої ідуть на гречинів, а князь Святослав повів ще багато війська на лодіях Дніпром. У своїй землянці, поставивши перед собою оберегу — богиню Роженицю, Малуша увечері довго просила її, щоб допомогла князеві Святославу на далекій брані, захистила сина Володимира у Києві на Горі.

Хотіла Малуша, як і всі люди в Будутині, чимось допомогти воям, що йшли на брань. Дехто з них цієї ночі спочивав у теплих хижах смердів, багато смердів пішли на вогники в полі й понесли туди свої дари — хто хліб, хто пташину, хто горнець меду. По покону їм слід було дати все, що тільки мали люди, — вої ішли на брань, вони йшли заради них.

У Малуші нічого було дати, а все ж вона взяла свіжу хлібину, вийшла з нею з хижі, стала на скелі... і чомусь не змогла піти далі. Може, боялась вона, що хтось пізнає її, може, і це справді спадало їй на думку, дар її буде дуже убогим, смішним.

Через те Малуша й стояла на скелі, дивилась на поле, де довго горіли, а потім стали пригасати вогні. Там вона й почула тихі голоси Микули й Радиша, там вона, залишившись на самоті з своїми думками, й заплакала... Що ж робити, коли серце обливалось кров'ю у Малуші ще й тепер?!

Тихо було в полі, усі вогнища згасли, місяць схилився до обрію й ставав великим, червоним. Солов'ї мовчали.

Малуша здригнулась, тихим кроком пішла вперед, зупинилась. А потім поклала свою хлібину на траві, де спали два вої, і швидко рушила до землянки.

Микула прокинувся до схід сонця, потемному. Одразу ж схопився на ноги, підвівся й став чіпляти на себе зброю й Радиш. Вони спали добре, ніщо не тривожило їх цієї ночі, — тепер треба було поспішати. Навкруг чулись голоси багатьох людей, десь іржали коні, у Будутині співали когути.

— А це що? — запитав Микула, побачивши на траві біля свого щита свіжий хліб. — Чи не ти його поклав, Радишу? Гей, хто поклав хліб, озовись? Що ж, — посміхнувся Микула, коли ніхто не озвався на його голос, — либонь, це подарувала мені хліб Мокоша. На тобі, Радишу, шмат хліба, з'їм шматок і я...

І, стоячи під високим синім небом, перед темним полем, що без кінця стелилось в далечінь, вони їли хліб Руської землі, щоб іти в далеку, невідому дорогу!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Коли сині сутінки почали снуватись над морем, ген, напроти гирла Дунаю, перед Сулинським лиманом на далекому обрії встала темна хмара.

Хмара ця була, правда, якась дивна. Бо хоч сутінки тяглися довго, а ніч зі сходу йшла спроквола, хмара ж усе висіла й висіла на обрії, не ширилась і не піднімалась. Може, то була зовсім і не хмара? Може, то безпорадні птахи бились над морем проти гострого зустрічного вітру з лиману і, не маючи сили його перемогти, кружляли на обрії?

Але це була не хмара й не табун птахів. Коли стемніло, недалеко від лиману у темряві почувся й став наростати великий шум, що нагадував далекий грім. Ще пізніше, коли чорна, як вуглина, ніч все сховала навкруг, уже під самим берегом у буряних хвилях почувся перестук багатьох тисяч весел і людські голоси. То вої князя Святослава після багатьох днів і ночей блукання в

морі, після надлюдської боротьби з зустрічним вітром і високою хвилею входили до гирла Дунаю.

І коли ці події ключ за ключем одна за однією вийшли з моря й пристали до берега в тихих водах

Сулинського лиману, вої, у яких на кров розбиті були руки й ноги, вої, що багато днів і ночей не знали спочинку, вої, що кілька днів тяжко страждали без прісної води, виходили на берег, ставили у верболозах і комишах свої лодії, припадали до води, що здавалась їм солодшою за найкращий мед, і одразу засинали на піску. Так велів князь Святослав. Це була нагорода за важкий шлях Руським морем.

Тільки сам князь Святослав і вища дружина його не спали. Тут, на березі Сулинського лиману, вже ждала князя Святослава передня сторожа князя Уліба. Князь переказував брату, що його вої, які кінно й пішо ішли з Києва-города, проминули щасливо поле над Руським морем, підходять суходолом до Дунаю.

Та й простим вухом скоро можна було почути, що на лівому березі Дунаю десь далеко в глибині нічної тиші, як туго натягнутий бубон, по якому повзе дужа рука, гуде степ під копитами коней. Здалеку починали долітати іржання коней, людські голоси, брязкіт зброї.

Усю ніч гули, гомоніли береги, ожив Дунай, виповнився лиман, серед темряви скрізь бряжчала зброя, тупотіли коні, чулись голоси.

— Здоров був, княже Святославе!

— Здорові будьте і ви, брате Уліб, Свенелд, і всі вої. Як проходили полем і в землях уличів і тиверців?

— Тиверці і уличі твердо стоять на слові, під знамено твоє послали тисячі воїв...

— Добре роблять уличі й тиверцІ. А як печеніги?

— Дивна справа, княже. На всьому шляху сторожа наша знаходила їхні сліди, але живого печеніга ми не бачили. Вони ніби тікали від нас.

— Добре, коли тільки тікають, — замислився князь Святослав. — Не бачили і ми їх над Дніпром, хоч улуси біля порогів є. Печеніги — тільки стріли з грецького лука, й куди вони полетять завтра — хто знає! Будемо стерегтись, дружино моя! На лівому березі нехай твердо стануть комони, бережуть нас... Ти, — князь звертався до воєводи Вовка, — будеш з ними, пяльнуй степу. Тут, у лимані, стоятимуть і лодії наші з дружиною. Ти, Ікморе, — звернувся він до воєводи лодійних воїв, — бережись іншого звіра — ромеїв, посилай сторожу глибоко в море і попід берегами.

І ще далеко було до світання, коли військо князя Святослава опинилось на правому березі. По п'ятдесят і більше воїв сідало на кожну лодію, по десять, а то й більше разів кожна з них пропливла лиман. Тепер усе військо стояло на кручах Дунаю. На лівому ж березі — в комишах Сулинського лиману, серед густих заростей, у плавнях — залишились тільки вої з кіньми. Вони повинні були пильнувати, щоб з південних степів до Дунаю не налетіли нагло печеніги або якась інша орда. Серед комишів, заростей, скрізь у плавнях над лиманом сховані були й лодії — їм треба було стерегтись хеландій ромеїв.

На світанні князь зібрав усю вищу дружину.

— Не з мечем і списом хотів я йти сюди, — сказав Святослав, — ішли ми сюди, щоб простягнути руку болгарам і разом з ними іти на ромеїв. Але з усіма болгарами днесь ще не можу я говорити, а тому говорив з кесарем Петром — посилав до нього воєводу Богдана, велів сказати, що іду не кров проливати, а упередити багато крові і навіть саму нашу смерть. Та кесар Петро відштовхнув нашу руку і вбив воєводу Богдана.

— Помста, княже! — закричали під наметом. — До помсти!

Суворе й замислене було обличчя у Святослава.

— Помста впаде на голову кесаря Петра, — промовив князь, — і він не уникне її. Нехай впаде помста і на болярів кесаря, всю дружину його, що ходить з ромейськими мечами...

— Веди, княже! — загомоніли воєводи й тисяцькі. Але князь Святослав вів далі:

— Проте, мужі мої, мусимо пам'ятати, що, йдучи супроти кесаря болгарського, боляр його і дружини, не підемо проти болгар, а, навпаки, будемо стояти зате, щоб, зборовши Петра, разом з болгарами іти на ромеїв. Будемо сукупно з ними — переможемо ромеїв. Підемо нарізно — загинуть болгари, і важко буде нам.

— Веди, княже! — лунало під наметом. Князь Святослав ступив уперед і одкинув полог намету. Угорі, в синьому небі, ще палахкотіла, але віддалялась від землі денниця, весь обрій, як широке знамено, затягало рожеве сяйво, а нижче, просто перед очима, ніс голубі води широкий Дунай.

Князь Святослав торкнувся тула, вийняв звідти стрілу. Це була чипрасова стріла — з вусиком із риб'ячого зуба, з пір'їною орла...

— Несіть цю стрілу кесареві Петру, — сказав Святослав, — і скажіть йому: іду на ви!

2

Звістка про те, що лодії князя Святослава з'явились у Руському морі, долетіла до Константинополя дуже швидко, її передав не тільки фар із Преслави. Рибалки, які ходили за Босфор ловити рибу, й купці, що повертались Руським морем на навантажених сіллю й житом кубарах з Херсонеса, — всі вони стверджували, що до гирла Дунаю прийшло багато руських лодій.

Ця звістка, звичайно, сполошила Константинополь. І у Великому палаці, і за стінами його, в городі, скрізь над Золотим Рогом і Пропонтидою з жахом говорили, що ці лодії, напевно, ідуть проти Візантії, згадували імена руських князів Олега і Ігоря...

Удень де б хто із мешканців Константинополя не був і що б не робив, а все ж обертав голову й прислухався — чи не дме часом вітер зі сходу, придивлявся — чи не видно лодій руських у голубих водах Босфору?

Уночі мешканці столиці не спали, часто виходили з своїх жител, дивились у бік Великого палацу, де на високій скелі стояв фар, яким передавали і який приймав світляні гасла з Болгарії, Преслави.

Тільки імператора Никифора, його паракимомена Василя і ще небагатьох наближених до нього осіб ця звістка не здивувала. Вони знали більше, ніж інші. Проминув майже рік відтоді, як по слову імператора Никифора виїхав до Києва василік-патрикій Калокір. Грамота від кесаря Петра, в якій він писав, що київський князь Святослав загрожує йому війною, свідчила, що Калокір діє, а князь Святослав готується до війни з болгарами. Отже, готувалось і мало статись тільки те, що замислив імператор Никифор: князь Святослав іде на Дунай, поб'є болгар, знищить своє військо, а тоді скаже слово й Никифор.

Дивувало імператора ромеїв інше: виїхавши з Константинополя, патрикій Калокір протягом всього року не подав про себе жодної звістки. Мовчав він і тепер, коли лодії князя Святослава стояли вже на Дунаї... Чому мовчить василік Калокір, чому не озивається й князь Святослав? Адже за війну з Болгарією Візантія вже дала йому і ще дасть багато золота.

Звичайно, імператор Никифор і гадки не мав, що князь Святослав прибув до Дунаю не на якій сотні лодій, а на багатьох сотнях насадів і що, крім того, велике військо його — пішо й комонно — виринуло, ніби хмара, з поля на сході. О, коли б василевс це знав, то діяв би інакше — негайно.

Пізніше, правда, коли кесар Петро світляними гаслами, а потім і через гінців своїх передав імператору звістку, що князь Святослав напав на його військо з сотнями лодій, а до того ще й пішо, комонно, і коли кесар Петро слізно благав імператора Никифора, не відкладаючи ні години, допомогти йому, рятувати його, обіцяв зробити все, чого тільки зажадає імператор, присягався у вічній приязні й любові, — імператор прочитав ту грамоту й замислився. Переляканий кесар, страхополох! Вічна приязнь і любов за негайну допомогу? У кого просив допомогу кесар? Коли б то він знав, що саме імператор Никифор послав на Болгарію руських воїв.

Проте імператор Никифор не виказує й не може виказати своїх потайних думок послам кесаря Петра. Він приймає їх у Великому палаці, довго розмовляє з ними, дивується й обурюється, як то зухвалий київський князь посмів напасти на Болгарію, присягається в любові до кесаря Петра і просить переказати йому, що зараз у Візантії дуже важко й він не може кинути проти

Святослава свого війська. Але трохи пізніше, і саме у вирішальний час, неодмінно прийде на поміч, разом вони розіб'ють наголову Святослава.

Імператор Никифор розмовляє з послами, як батько і щирий друг Болгарії. Він всіляко хоче нібито зміцнити й утвердити любов і мир між Візантією й Болгарією. Він знає, що у болгарського кесаря є син Борис, який і вчився тут, у Константинополі, і натякає, що коли кесар Петро пришле його до Константинополя, то тут він може одружитись з якоюсь із дочок імператорів...

Обливаючись потом і розбиваючи в сідлах тіло, поверталися до Преслави з цими вістями боляри — посли болгарського кесаря. Невдовзі у Константинополі з'являється син кесаря Петра — Борис, і імператор Никифор приймає його як високого гостя у Великому палаці і оселяє потім у Буколеоні-недалеко від себе.

Імператор Никифор додержує свого слова. У Буколеоні кесаревича Бориса знайомлять із онукою імператора Костянтина порфірородного Марією, незабаром заручають з нею. Ще через якийсь час у влахернській церкві патріарх Полієвкт кладе вінці на голову щасливого подружжя.

Так діє імператор Никифор, так нібито зміцнює любов і мир між Болгарією і Візантією. Правда, коли кесаревич Борис висловлює бажання повернутись з молодою жоною до Преслави, бо його батько, кесар Петро, мовляв, хворий, а князь Святослав іде з своїм військом все далі й далі, імператор Никифор радить Борисові якийсь час побути в Константинополі, обіцяє, що вони рушать до Болгарії разом на чолі візантійського війська, коли настане вирішальна година. І кесаревич Борис згоджується. Звичайно, йому краще рушити до Болгарії у вирішальну годину і з імператором Никифором на чолі великого війська.

Але в душу самого імператора все глибше й глибше заповзають тривога й страх. У своїй грамоті кесар Петро писав, що вої князя Святослава посуваються на лодіях, комонно, пішо і що болгарське військо не може з ними боротись. Отже, їх багато, більше, ніж ждав імператор, більше, ніж київський князь міг послати за п'ятнадцять кентинаріїв. Так чому ж мовчить Калокір, про що він думає? Адже якщо Святослав має так багато воїв, то він може швидко

пройти всю Болгарію, вийти до фем імперії й стати під стінами самого Константинополя...

Імператор Никифор разом з паракимоменом Василем радяться, що робити. Те, що князь Святослав напав на Болгарію, — добре, отже, римські золотники діють. Те, що руси знищують болгар, — також добре: вони знекровлять один одного, і тоді можна буде швидко розправитись і з Болгарією, і з Руссю. Найкраще було б виступити проти князя Святослава вже одразу, але він надто міцний і, чого доброго, може залучити на свій бік ще й болгар. І тому імператор Никифор разом з паракимоменом Василем замишляють інше.

Уночі паракимомен Василь привів до імператорських покоїв єпископа Феофіла. Імператор знав Феофіла не тільки як священнослужителя, а й як хитрого й спритного василіка, послугами котрого користувалися ще імператори Костянтин і Роман.

Імператор і єпископ розмовляли сам на сам в одній з кімнат, що виходила вікнами на море.

— Чи зуміє єпископ проїїхати в Понт? — запитав Никифор.

— Імператор хоче послати мене в Херсонес чи до хозарів? — замість відповіді, поцікавився єпископ.

— Ні, єпископе, до хозарів зараз нічого їхати — вони розсіялись, як пісок. А в Херсонес я послав би не православного єпископа, а когось із павликан* (*Павликани — релігійна секта).

— Я слухаю, василевсе, і виконаю будь-який наказ.

— На цей раз тобі доведеться поїхати в степи над Понтом. Ти мусиш знайти печенігів і їхнього кагана Курю.

— Про що я мушу говорити з каганом?

— Зараз до Болгарії з великим військом прийшов київський князь Святослав. Військо його дуже швидко посувається вперед, і є загроза, що скоро вийде до Преслави. Ти, єпископе, мусиш знайти кагана, дати йому золото й вимагати, щоб він негайно вирушив і вдарив...

— У спину князеві Святославу над Дунаєм? — посміхнувся єпископ Феофіл.

— Ти вгадав, єпископе, в спину Святославу, але не над Дунаєм, а в Києві.

Єпископ Феофіл не стримався і промовив:

— Це — дуже добре, василевсе, і страшніше, ніж удар по Святославу над Дунаєм.

— Ти зумієш, єпископе, знайти кагана?

— Коли я мушу виїхати? — замість відповіді, запитав той.

— Треба виїхати чимшвидше... Ланцюг на Золотому Розі підійнятий, і корабель готовий до виходу. Готове і золото — тобі дадуть тридцять кентинаріїв... Щасливої дороги, єпископе. І удачі!

— Многі літа тобі, великий василевсе!

3

Лодії князя Святослава, які досі крились у очеретах по гирлу, рушили вгору. Швидко посувалось понад Дунаєм і піше та кінне військо. Іти було важко. У гирлі, на порозі Руського моря, Дунай розливався багатьма рукавами, під зрадливою тирсою ховалось болото, бездонні драгви, людей заїдали комарі, під ногами сичали гадюки.

Але вої Святослава сміливо проходили всі ці місця. У великій пригоді тут були тиверці й уличі, що жили одразу за Дунаєм, але добре знали й усі стежки на правому березі. Озброївшись довгими жердинами, вони крокували на драгвах і болотах попереду воїв, оглядали береги, потопали у високій тирсі й далі йшли вперед.

Усіх навіть дивувало, що йдуть вони з раннього ранку, а на плесі Дунаю не видно ні одного вітрила, на кучугурах, що жовтіли то тут, то там серед низин, не видно ні чабанів, ні воїв. І сторожа, яка їхала й ішла попереду всього війська, повертаючись час від часу до чола війська, доповідала, що ніде ворожих воїв не видно.

Коли ж військо стало наближатись до кінця Сулинського лиману, стало зрозуміло, чому воно нікого не зустріло на своєму шляху. Сторожа, яка в сутінках добралась майже до Переяславця, розповіла, що болгарське військо зібралося й опустило за собою всі ворота у Переяславці над Дунаєм, а всі лодії болгар за день до цього рушили Дунаєм угору.

Тоді князь Святослав велів двом тисячам кінних воїв негайно переплисти Дунай і мчати лівим берегом до Доростола, щоб перехопити болгарські лодії. Сам же він зібрав до себе, коли стемніло, воєвод своїх і бояр, щоб порадитись, як брати Переяславець.

Уночі воєводи підвели полки й оточили город, а до стін його підтягли з лодій пороки й метальні машини. Серед пітьми ночі було видно, як за стінами Переяславця спалахує світло, звідти долітали голоси болгарських воїв, іржання коней, чути було голоси й на стінах та вежах.

Тільки почало світати, князь Святослав велів сурмачам виїхати наперед стану, а послам сказати, що руський князь пропонує воям кесаря Петра віддати город без брані, за що обіцяє не чинити ніяких ушкод.

Болгарські боляри, що стояли на стінах, відповіли лайкою і глузуванням. Тоді князь велів воям своїм брати зброю і наволочить стяги. В стіни города вдарили пороки. Заметушились вої й біля самострілів, що стояли далі від стін: одні крутили вороти, натягаючи на крицевих луках тятиви, зроблені з волових жил, інші в цей час підкладали під них гостре каміння. Тятиви натягалися, вої спускали храпи — із свистом і ревом на стіни й далі в город полетіло каміння.

В цей час натягли свої тятиви й лучники, що стояли поперед усіх воїв, і в повітрі засвистіли тисячі стріл — звичайних очеретяних і кращих — кедрових, яблуневих, а то й чипрасових.

Пороки з важким гупанням били в кількох місцях стіни, безугавно викидали каміння самостріли, лучники натягали й натягала свої тятиви. І тоді в сяйві нового дня із-за лучників виступили мечники й одягнуті в броню вої. Легко подолавши відстань до валів навкруг стіни, вони повалили околля, спустилися в рови, ставили до стін драбини, закидали залізні гаки, ставали один одному на плечі і лізли на стіни.

На полі під Переяславцем стояв великий шум і крик. Дехто з воїв кричав, щоб налякати ворогів, дехто— щоб підтримати своїх побратимів, декому, ніде правди діти, було просто страшно, і той криком бадьорив себе. Усі вої були завзяті, вони копієм хотіли взяти город.

Але й болгарські вої, на чолі яких стояли визначні боляри, бились сміливо, їм обіцяли, що скоро підійде велике військо кесаря Петра, а разом з ним римські легіони. На стінах у них заздалегідь були приготовлені купи каміння, за заборолами — діжки з гарячою смолою, на городницях стояли лучники й пращники.

Коли вдарили пороки і в Переяславець полетіли тисячі стріл, багато воїв загинуло на стінах і в самому городі. Але боляри знали, що їм загрожує, і гнали на стіни інших. Ошаленівши від нестями, вони загрожували своїм же воям мечами, списами.

Ось чому воям руським довелося під стінами Переяславця дуже важко, — на них згори лилася гаряча смола, падало важке каміння. Коли хто добирався до заборола, проти нього витикалися списи, над головами блищали сокири.

У кількох місцях під стінами города почалися пожежі, й тоді із заборол полилася вода, хмарою сипався пісок, воям заливало, запорошувало очі. І коли в одному місці пороком пробили стіну, то виявилось, що поблизу немає воїв, які б ринули в проруб. А по той бік стіни швидко виростав присип, закривав проруб.

Та ось в городі і на полі перед ним настала тиша. Вої одійшли від Переяславця, стали тисячами, кожна під знаменем своїм. Князь Святослав разом із Свенелдом і ще кількома воєводами об'їжджав на конях військо, потім зупинився на високій кручі, звідки видно було плесо Дунаю, весь город, поле за ним.

— І як мислите, воєводи, — запитав Святослав, — будемо далі брати Переяславець копієм чи станемо облогою?

Одні воєводи, а за ними й Свенелд, вважали, що город слід брати тільки копієм. Інші, а найбільше Ікмор, думали, що краще стати під городом станом.

Князь Святослав уважно слухав своїх воєвод, але в той же час пильно дивився на плесо, пониззя, де Дунай поділявся на кілька рукавів. І раптом на його обличчі заграла посмішка.

— Пливуть! — сказав князь Святослав. Далеко на пониззі, в голубому просторі вод, який пронизувало рожеве сонячне проміння, окреслились темні цяточки — то йшли лодії руські, що поспішали на поміч воям.

— Ждати під стінами города не можемо, воєводи, — промовив Святослав. — Тут стояти — давати ворогові силу. Ждати тут — може, й ромеї підтягнуть свої сили. І навряд чи сидітимуть самі боляри в Переяславці. Вони не ждали, мабуть, що з Києва так швидко прийде підмога. Вони не ждали, що й лодії наші з'являться на Дунаї. Але ж вони тут, он пливуть Дунаєм. Ждемо ночі, воєводи, і будемо брати город копієм...

І князь Святослав не помилився. Коли сонце почало схилятись до заходу, у Переяславці одночасно відкрились всі ворота, а з них скопом ринуло військо. Вошо заповнило рови, вийшло на вали, зупинилось, почало розсипатись по полю.

У стані руських всі були готові, через короткий час почалася січа велика. Боляри болгарські бились люто, з усієї сили, вони йшли і йшли проти руських воїв, хотіли вирватись з цього поля і тікати на захід. Але руські вої не випускали їх з кільця.

До ночі од слів Святослав Переяславець. І взяв город копієм...

4

У цьому першому бою Микулі довелося дуже важко. Правда, лук і меч у нього на цей раз були там, де треба, тул із стрілами, які він сам нарізав з верби, висушив і оперив ще в полі, туго був прив'язаний у нього з правого боку, було в його тулі ще багато стріл і комишевих — тонких, легеньких, із залізними вістрями, — такою стрілою він би найпрудкішу веверицю вцілив. Перев'язав Микула пізніше, на березі Дунаю, й тятиву свого лука, на цілу ніч перед тим поклав її, як радили інші вої, в теплий кінський кізяк. Тятива одійшла, розпарилась, туго ув'язалась за підзорами* (*Підзори — кінці лука), а коли сонце пригріло і тятива висохлса, то кибить* (*Кибить — дуга лука) і весь лук аж

дзвеніли. Вся ця зброя тепер, коди він взяв її в руки, не заважала Микулі; тул біля пояса, лук у лівій руці, права — вільна, щоб стріляти, а коли буде надоба — виймати меч. І бився Микула, як і тисячі інших воїв, добре. На світанні, коли наперед виїхали сурмачі й сли, які стали кричати до боляр болгарських, що вони прийшли сюди не кров проливати, а боротись сукупно проти ромеїв, і пропонували здати безщербно город, а болгари відповіли лайкою і глузуванням, — забилось дуже серце в Микули. Це ж вони — вої руські — з тяжким трудом прийшли сюди, це вони кличуть не до крові, а миру. Чого ж сміються болгари, невже не бачать смерті, що нависла над Дніпром і Дунаєм?

Люто, разом із своїм десятком ішов уперед Микула. Спочатку стріляв із лука, далі, коли лізли на стіни, вихопив меч, а що було згодом — пам'ятав мало. Знав одно: лук його не підвів, меч не пощербився, а що сам був побитий так, що аж кров з нього цебеніла й синцями вкрилось усе тіло, — цього не чув і про це не думав Микула.

Уночі ж, коли вої взяли Переяславець і спочивали, щоб далі йти до Доростола, Микулі доручили стерегти кількох болгар, таких посічених, як і він сам, пов'язаних.

Особливо пильнував Микула одного такого бранця, що лежав недалеко від нього просто на землі. У бранця були зв'язані руки й ноги, на сорочці його запеклася кров, мабуть, він дуже стомився, хотів спати, бо то заплющував очі, то розплющував їх.

Але щось не давало спати бранцеві — розплющуючи очі, він кожного разу з острахом поглядав навкруг, ніби чогось боявся.

— То ти й спи, чоловіче, — сказав нарешті Микула, якому обридло, що бранець то схоплюється, то лягає. — Ти ж бачиш, я не сплю.

Болгарин сів і пильно подивився на Микулу.

— Не буду спати, — промовив він. — Не, не...

— Як хочеш, чоловіче, — згодився Микула. — Сиди! Вони помовчали, сидячи один проти одного. Але ніч ішла, мовчання було важким, а далі й нестерпним.

— І чого тебе зв'язали? — вголос сказав Микула.

— Асен бяше убит, — відповів полонений. — Болгаріяче ще не імат такава войска, аки рустії...* (*Боявся, що вб'ють. Болгари ще не мають такого війська, як руси.)

— Не імат такава войска? — засміявся Микула. — Так чого ж ти бився з нами?

— Бояхом руські войниці.

— Боявся? — здивовано запитав Микула. Слово болгарина про те, що він боявся, здивувало Микулу. Боявся — і бився. А чому ж він не підійняв рук? Тоді б ні Микула, ні інший воїн не зачепили б його.

"Щось тут не так", — уперто думав Микула і запитав у бранця:

— А чого ж ти боявся руських войниців, чоловіче?

— Руські войниці імам смерть, — відповів той. — Ти хочеш мене мати рабом, уб'єш...

— Це я тебе хочу мати рабом? — промовив Микула й чомусь показав на своє серце. — І це я тебе вб'ю?

— Ти і твій каган, — швидко відповів болгарин.

— Зажди, — промовив Микула, — ти говориш неправду. Хто сказав, що я тебе візьму рабом і вб'ю? І як тебе звуть?

— Ангел суть. А тебе?

— Микула... Микула...

Тоді болгарин витягнув уперед свої зв'язані мотузком руки й запитав:

— То аз не буду ті рабом? * (*То я не буду твоїм рабом?)

— Ти що? Та я ж сам ніби раб... закуп.

— Закуп.., — повторив Ангел і опустив на коліна руки. — А боляри говорили — страшна буря се надвига в Подунависто, войската на князя Святослава се прийде по всички страни — будемо ми раби — аз, і Цвітана, і

всі, всі...* (*А бояри говорили — страхітлива буря насува на Дунай, військо князя Святослава пройде по всій землі — будемо ми рабами: я, й Цвітана, і всі, всі)

— Не відаю, про що ти говориш, чоловіче. Яка Цвітана, хто всі?

— Цвітана — жона, а всі — болгари, смерди, парики, — тихо сказав Ангел.

— Смерди?

— Так, смерди...

Вони замовкли. Мовчав і стан. Далеко в лузі горів вогонь, і ледь долітали звідти голоси — там палили мертвих. А між тим навкруг було дуже тихо.

І в цій тиші Микула почув, як десь близько серед темної ночі вдарив перепел. Вражений Микула навіть повернув голову, щоб краще чути знайомий голос. Зрозумівши, що зацікавило Микулу, повернув голову й Ангел. Обоє вони довго слухали, як пристрасно б'є в житах перепел, і навіть заплющили очі від невимовного задоволення, яке заповнило їм груди.

— Чувай... Добер глас, — сказав Ангел. — Чудо!

— Правду говориш, — згодився Микула. — Голос добрий.

Микула розумів не всі його слова. Але він розумів головне: отут, на луках над Дунаєм, і скрізь далі в гори є городи, є села, і скрізь тут живуть болгари. У селах вони випалюють ліси, сіють різне жито, в горах пасуть худобу. І ще недавно вони жили великими родами, пересувались в долинах і на горах, а зараз, коли скрізь стали городи, — осіли, сидять на місці.

— Не бува чловек сам да іска смерті сі, — продовжував Ангел. — Але каган далеко, бог — високо* (*Людина не стане сама собі шукати смерті. Але каган далеко, бог — високо).

Важко, як розумів з слів Ангела Микула, жити зараз на долині і в горах. У Преславі сидить кесар з болярами, у городах, як у цьому Переяславці, — боляри, у жупах — кметі. А вже в них є чимало тіунів-перпераків — і житаре, і

винаре, десяткаре, сенаре, — жито беруть кадями, вино — бочками, від худоби — десятину. А над усе — ромеї, — і це добре знав Ангел.

— Брат мій загина од руката на ромеєц... докато очиті мі вйждат, аз ще буду враг на ромеїте... Нека буду трижда проклят, ако се откажа от думите се...* (*Брат мій загинув від руки ромеїв, і я, доки бачу очима, буду ворогом ромеїв. Проклят тричі буду, якщо порушу слово)

— Бачу, боляче тобі, — сказав Микула, — мабуть, розв'яжу я тобі краще руки.

— Болі... Розверж, Микул...

Микула розв'язав мотузки на руках Ангела й сказав:

— Ноги сам розв'яжи!

Ангел швидко розв'язав ноги й витягнув їх на траві.

— Ти, мабуть, і їсти хочеш? Візьми хліба.

— Спасибі, — подякував Ангел. — Ти, Микул, си мі, като брат...* (*Ти, Микуло, мені як брат)

І він смачно їв шматок хліба, який йому дав Микула.

У Микули було гарно на душі. Він запитав:

— Ти нікуди не підеш, Ангеле?

— Ой ні, — відповів той. — І куди? Чувай, Микул, ерам мі є. Бог да ті даде довгий живот і да позлати устата за думи, аще мені сказав. Сляп аз бях. Не войник я тепер на цар Петро, страх, страх то був * (*Соромно мені. Нехай бог дає тобі довге життя й обзолотить твої уста за те, що ти мені сказав. Сліпий я був. Не вояка я тепер цареві Петру, страх, страх то був).

Микула поклав під голову руку й одразу почав дрімати. Напівзаплющивши очі, бачив Микула далекі вогні на полі, і чомусь нагадали вони йому вогні над Дніпром. Вогні наближались, і скоро Микула побачив близько Вісту. Вона дивилась великими, добрими очима, а потім поклала йому на голову руку. Так і заснув Микула.

Коли він прокинувся, ледь починало світати. Просто перед собою Микула побачив вкриту росою траву, мотузки, якими був зв'язаний Ангел, чиюсь спину, за нею голови, ноги. Люди ще спали.

Не було тільки Ангела, — навіть трава, на якій той лежав звечора, також припала росою. Микула сів. Озирнувся. Ангела не було.

Тоді Микула схопився швидко на ноги й подивився, чи лежать на землі його шолом, лук з стрілами й меч. Зброя була на місці.

Він пішов, обминаючи людей, які покотом лежали скрізь на траві. Гірко було Микулі, що Ангел утік, образа обгортала його душу.

І раптом Микула зупинився. Вийшовши на пагорок, він побачив Ангела.

Той сидів спиною до нього, але Микула одразу пізнав болгарина, широкі його плечі, всю постать. Ангел щось говорив, розмахував правою рукою, а перед ним сиділи й уважно дослухались до його слів кілька руських воїв.

— Там шлях на Преславу, — говорив Ангел. — Відаю, як пройти в горах.

Трохи обминувши цих людей, щоб не заважати розмові, Микула спустився з пагорка, побачив джерело, став на коліна, схилився й напився свіжої води, яка пахла небом і ранком.

5

Ніч спустила шати над Доростолом, у темному небі запалилися й відбилися на плесі Дунаю зорі, повіяв вечірній теплий вітер з моря.

Тоді в Доростолі стихли крики й брязкіт зброї — січа скінчилася, город упав, вої руські ждали, що звелить їм князь, жителі тремтіли від страху.

Вони боялись і тремтіли від страху немарно — тут, у Доростолі, де сходились вітри з Руського моря й Родопів, тягнувся шлях з півночі на південь по Дунаю і ще один великий шлях із сходу на захід сонця — понад морем. У того, хто сидів у Доростолі, були ключі від Дунаю, моря, степів, поля.

Через це давні ще імператори ромеїв, що завжди прагнули поширити свої межі на схід, із жорстокими, смертельними боями доходили сюди, ставили понад Дунаєм городи-фортеці, вони ж поклали і перший камінь Доростола.

Але місцеві племена, що жили тут одвіку й говорили такою ж мовою, як і племена над Дніпром і Руським морем, а пізніше й болгари, що з далекого сходу прийшли сюди й поріднились, злилися з місцевими племенами, не хотіли мати над собою імператорів римських. Тут, на берегах Дунаю, вони їх не раз били, гнали до Константинополя.

Багато довелося пережити й вистраждати Доростолу від імператорів римських. Крім їхніх воїв, стіни города бачили багато орд інших, — і всі вони, приходячи сюди, вбивали, грабували, гнали в неволю, робили своїми рабами чоловіків, юнаків, дівчат.

І цього вечора, коли закінчилась січа над Доростолом, люди в будинках, хижах і землянках города не спали. Кожен із них думав, що буде далі. Чоловіки з синами збирались тікати в Родопи, матері ховали дочок в печерах.

Темної ночі руські вої із смолоскипами в руках ходили від хижі до хижі, грюкали в двері, веліли всім збиратись на площі біля палацу кметя * (*Кметь — управитель області).

Скоро площа була заповнена, мужі болгарські товпились, тихо між собою розмовляли. Це були невеселі розмови — на воротах і стінах города стояли руські вої, нічна сторожа ходила вулицями, вої руські стояли й наокруг.

Ще пізніше коло будинку заблищали смолоскипи. Рівними рядами, одягнуті в броню, з мечами біля поясів, з списами й щитами в руках, стали там руські вої, а на сходи вийшов і став поперед них воєвода.

Люди з Доростола не знали, хто він, але зрозуміли, що це не звичайний воєвода. На поголеній голові в нього темніло пасмо волосся, біля пояса висів позолочений меч із камінням у яблуці, срібним череном, усіяним перлами огнивом.

— Князь Святослав! — покотилось у натовпі.

Всі мовчали. Славословити руського князя, як кметі веліли їм славословити кесарів, коли ті приїжджали до Доростола, — ні, ніхто їм цього не велів. Щось просити в нього, — але хіба знає хто, що думає князь. Натовп мовчав. Усі дивились на князя Святослава, намагаючись вгадати, що він хоче, і

боячись того, що він звелить робити. Мовчав і князь Святослав. Він дивився на тисячі людей, ніби хотів прочитати їх думки.

— Мужі болгарські! — почав князь Святослав, поклавши праву свою руку на меч. — Допреже піти сюди, в Болгарію, і стати на брань з вами, я посилав слів своїх до кесаря Петра і говорив, що болгари і руси — це рідні люди, що отці наші сукупно боролись з ромеями і що зараз ми також сукупно повинні боротись з ромеями, бо льстиві вони й хитрі, бо думка в них одна: знищити і Русь, і Болгарію, що василевси ромейські мріють стати василевсами світу. Про це я говорив кесарям вашим і боїлам* (*Боїли — воєводи), я давав руку кесарю Петру, як батько мій Ігор давав її кагану Симеону. Коли ж кесар Петро не схотів з нами говорити й одкинув мир і любов, я з воями своїми приплив сюди, до Дунаю, і прийшов борзно, взяв копієм Переяславець, взяв Доростол, хочу тепер радитись токмо з вами.

Болгари стояли мовчки. Князь Святослав говорив до них тими ж словами, якими говорили й вони. Він сказав, що звертався до кесаря Петра, не дістав відповіді і тоді пішов на Переяславець і Доростол. Князь сказав також, що хоче радитись з ними. Чи так це? Адже досі всі розмовляли з ними тільки мечами?!

— Мужі болгарські! — вів далі князь Святослав. — Одвіку ми з вами разом, і князі наші, аж до Симеона і Ігоря, боролись з ромеями, що хотіли нас зробити своїми париками. І тоді була дужа Болгарія, їй допомагала Русь. Але кесар Петро забув покон батька свого, він продав вас, болгар, ромеям, зрадив він і Русь.

Боляри болгарські, що стояли попереду в багатому одязі, мовчали, але десь позаду в натовпі в цю хвилину пролунало кілька вигуків:

— Кесарі і болярини можут да стати предателем, народ — нікогда!.. Да мислим за цяла Булгарія!..

Але це були ще несміливі перші крики. Тих, що кричали, підштовхували, змусили мовчати. І знову тиша запанувала на площі, натовп, як один чоловік, стояв непорушно, німий.

— Я говорю правду, — голосно сказав князь Святослав. — Ромеї прислали нам багато золота, щоб ми ішли й поневолили для них Болгарію. Ось із нами василік імператора ромеїв, який привіз у Київ це золото.

Василік Калокір, що стояв увесь час позад князя, виступив наперед і, клянучись, підійняв угору руки.

— Але не заради цього золота прийшли ми сюди, — вів далі Святослав. — Візантія хотіла б, щоб ми нині розбили болгар, завтра вона битиме з болгарським кесарем Русь. Не неволити, не вбивати, не грабувати болгар прийшли сюди руські люди, а принесли свій меч, щоб додали ви до нього меч свій, щоб стали попліч з нами і щоб разом ішли ми на ромеїв. Я, — урочисто продовжував він, — князь Святослав, і всі руські вої говоримо вам: нехай буде спокій і мир у вашому городі, нехай тут буде середина землі, що йде на ромеїв. Вої мої зараз відкриють ворота. Хто хоче бути з нами — нехай лишається тут, хто боїться і не вірить нам — нехай іде звідси. А всім говорю: ідіть по Болгарії й скажіть людям, що князь Святослав сидить з воями у Доростолі і піде далі. Але меч його уготований не супроти болгар, а проти ромеїв. Князь Святослав, як князь Ігор і каган Симеон, кличе всіх болгар до бою з ромеями!

Натовп завирував, загомонів, то тут, то там почулися крики. Попереду щось шепотіли між собою боляри, позаду, де було темніше, хтось голосніше говорив про неволю, про долю париків.

— Да живе князь Святослав! Да принудим ромеїв до миру... Другарі!

Князь Святослав стояв, дивився на цей людський натовп. Він розумів, що цими людьми керують найрізноманітніші почуття: ненависть і любов, страх і відвага. Але є між ними й такі, якими керує лжа і облуда.

Вої князя Святослава швидко йшли вперед, вже в їхніх руках було гирло Дунаю й Малий Преслав, вони просувались вгору по Дунаю й займали фортеці, сунули низиною між Дунаєм і Руським морем, далі й далі на південь берегом, займаючи там затоки й городи, — аж до Варни.

Багато жорстоких війн знав цей куточок землі між Дунаєм і Руським морем, кожен камінь тут і кожна піщинка политі були людською кров'ю. Кожна з фортець високо на горах над Дунаєм в різні часи знала облоги, наступи, голод.

Бувало, що війська імператорів, а пізніше війська болгарських каганів довгі місяці трималися у фортеці і ніяка ворожа сила не могла їх взяти. Був час, коли цар болгарський Симеон, оточений уграми, заперся в Доростолі, кілька місяців тримав облогу і зрештою пішов у наступ проти угрів, прогнав їх у Ателькуз.

Воїв князя Святослава не затримала ні одна фортеця. За короткий час вони взяли вісімдесят городів над Дунаєм, сотні городищ на долині, ще багато городів над Руським морем. Відколи стояли Родопи і відколи п'ять морів бились у круті береги Болгарії, ніяке військо в такий короткий час не доходило до вершин Родопів, ніяке військо так швидко не посувалось уперед.

Вої князя Святослава жорстоко, не шкодуючи крові, боролися з болярами і їхніми дружинами. Убогі ж болгари — всі ті, кого боляри прозивали простими людьми, смердами, париками, — приєднувались до війська князя Святослава.

Коли князь Святослав взяв Доростол, до нього прибули гінці із-за Родопів, від коміта Шишмана* (*Коміт Шишман — правитель Західної Болгарії, який ворогував з Візантією) і його чотирьох синів, які недавно підняли повстання проти Петра і не визнавали тепер Преслави...

Гінці повідомляли, що там, над Адріатичним морем, ждуть Святослава і, тільки він промине Преславу, приєднаються до нього, щоб разом іти проти ромеїв.

Планина горіла, тут тепер знову згадували царя Симеона, його іменем вітали один одного, ім'я його і князя Святослава відкривало ворота фортець. І вже кільце все тугіше й тугіше стягувалось навколо Преслави, з її стін уже видно було заграву пожеж над Дунаєм, заграву в горах на заході, заграву — в бік Руського моря. В одному тільки місці не видно було заграви — на південь від Преслави — у Візантії. І туди — через ущелини в горах, — до Константинополя, і назад, з Константинополя до Преслави, летіли й летіли гінці.

Про все це, звичайно, чує, все це знає імператор Никифор. Вої князя Святослава ідуть не так, як би хотів він. Мовчить патрикій Калокір, мовчить Святослав, страх і відчай поволі починають вповзати в душу імператора.

О, коли б знаття, він би ніколи не став кликати князя Святослава сюди, в Родопи, ще й платити золото. Переляканий василевс починає збирати до Константинополя військо, сюди ідуть легіони, які стояли досі в західних фемах. Стратиги за наказом імператора висилають свої війська, вони заливають сірим потоком узбережжя Золотого Рогу.

На протилежному березі Золотого Рогу, в Галаті, починають лагодити старі, побиті й закладають нові дромони, хеландії, скедії. Із голубої імли Пропонтиди до Константинополя поспішають кораблі з легіонерами із Азії.

Велике військо вимагає зброї, і її кують у майстернях на Галаті й біля Влахерну, — кують мечі, списи день і ніч, безперервно. Там же, в майстернях, готують величезний ланцюг і тягнуть його через Золотий Ріг від Сотенної вежі Юстиніанової стіни до Галатської вежі на протилежному березі. Ця вежа досі була відома тим, що в ній жило кілька ченців, які нібито виліковували жінок від безпліддя. Тепер почеплений до неї ланцюг мусив рятувати Великий палац від лодій Святослава.

Здавалося, що Константинополь і всі його прибережні феми були добре захищені з суходолу й моря. Усі ждали, що імператор Никифор вирушить з своїм військом проти Святослава. І сенатори, і всі чиновники одверто й давно говорили про це.

Але Никифор не поспішав. Імператор Візантії не вагався — іти йому чи не йти проти Святослава. Питання це імператор Никифор вирішив давно, ще тоді, коли посилав до Києва василіка свого Калокіра. Інші причини змушували Никифора стримуватись з походом у Болгарію.

У імперії було неспокійно. Сидячи в Константинополі, імператор Никифор відчував гаряче дихання з Європи. Там імператор Оттон Перший посувався з військами своїми в Південній Італії, він уже вийшов до моря, біля Сіцілії кораблі його зіткнулись з численним могутнім флотом Візантії...

Сталося щось незрозуміле. Візантійський флот мав дромони, чудові хеландії, кубари, в його розпорядженні був грецький вогонь, і все ж він був розбитий, потоплений...

Неспокійно було також і в Азії. Там у Сирії й навкруги — у Ісаврії, Кілікії, Фінікії — протягом кількох років не вгавали повстання проти імперії, і імператор Никифор давно послав туди свого доместика схол* (*Доместик схол — командир гвардійських полків.) славетного полководця Іоанна Цимісхія з наказом будь-що придушити повстання.

Але протягом цілого року Іоанн Цимісхій не міг придушити повстання в Азії, все стояв під стінами Антіохії, і імператор Никифор змушений був послати туди на чолі кращих легіонів стратопедарха патрикія Петра, про якого всі говорили, що він муж хоробрий, жорстокий до ворогів. Водночас роздратований імператор велів, щоб Іоанн Цимісхій негайно повертався до Константинополя.

У самому Константинополі також було важко. Три роки підряд у імперії був неврожай, феми, які межували з Болгарією, охопив голод, нестача харчів гостро відчувалась і в столиці. Тут усю торгівлю хлібом взяв у свої руки, з відома, звичайно, імператора, його брат — куропалат Лев Фока. Він скуповував весь хліб, який довозили до Константинополя, і продавав його по високій ціні, наживаючи тисячі кентинаріїв.

Лев Фока був не один. Кожен патрикій, сенатор, найменший чиновник, крім великої платні, яку вій одержував з царської скарбниці, намагався ще щось заробити. Всі вони торгували будинками в місті, маєтками в фемах, тисячі рабів працювали на імператора і його поплічників. Голодне, зубожіле населення Константинополя і ближчих фем було доведено до відчаю.

Канцелярію єпарха міста, що була недалеко від Великого палацу, кожного ранку оточували м'ясники, хлібопеки, торговці милом, воском, полотном. Вони скаржились, що Колхіда й Керосун не продають їм полотна, що ніхто не хоче гнати баранів і худобу з Сангарії й Нікомідії, що в Таврії нібито ніколи не було свиней.

Та не тільки торговці товпились біля канцелярії єпарха. Сюди йшов і голодний люд столиці, нарікаючи на те, що не було роботи, а коли вона й траплялась, то за свій заробіток не можна купити хліба.

Дедалі більше й більше в столиці поширювались грабіж, розбій, вбивства. Уночі то тут, то там спалахували пожежі, то тут, то там злодії розбивали крамниці. Паліїв і грабіжників ловили, в'язнями було набито всю Преторію, але це не допомогло. Місто вирувало, хвилювалось.

Хвилювання і неспокій ще більше сколихнули місто, коли туди дійшли чутки про перемоги князя Святослава в Болгарії.

На іграх в Іподромі, в надзвичайно урочистий момент, коли на арену вийшли всі учасники ігор, а імператор Никифор разом з імператрицею Феофано з'явився у своїй ложі, щоб вітати людей, на лавах почулись крики: "Хліба!.. хліба!.." — далі свист. В імператорську ложу полетіло каміння.

Імператор Никифор і Феофано змушені були тікати з Іподрому. Через вузькі переходи Кафізми, підвали храму Дафн і галерею Маркіана вони потай пробрались до Буколеону.

Цей Буколеонський палац імператор Никифор велів будувати ще тоді, коли сів на престол, бо він боявся жити у Великому палаці, де царювали й гинули насильницькою смертю імператори — попередники Никифора.

Свій новий палац імператор поставив на південь від Великого палацу, над вузькою й глибокою затокою, де можна було тримати напоготові кілька кораблів. Палац цей і зовні, і всередині нагадував фортецю, мав високі стіни, бійниці, вежі, льохи. В нього важко було зайти, а ще важче вийти.

Після подій на Іподромі імператор заспокоївся тільки тоді, коли опинився в Буколеоні.

— Вони жорстоко розплатяться за це каміння, — сказав імператор паракимомену Василеві. — Наша етерія повинна перевернути весь город...

Над Константинополем висіли важкі хмари, від галатського берега віяв холодний вітер. Обличчя імператора було сердите, він стояв мовчазний, замислений, довге, чорне колись волосся, рясно посічене тепер сивиною,

куйовдилось від вітру. Темні очі з-під густих, кошлатих брів похмуро дивились на галатський берег.

Через кілька днів тривога імператора Никифора розвіялась — до Константинополя повернувся стратопедарх патрикій Петро. Із своїми легіонами він швидко пройшов Сірію, оточив Антіохію, поставив тарани й метальні машини, запалив міст грецьким огнем і взяв Антіохію. До Константинополя він привіз безліч полонених, скарби.

Імператор Никифор почував себе переможцем. Він сам вручив велику нагороду патрикію Петру. Оскільки ж звістка про падіння Антіохії була одержана напередодні свята архістратига Михайла, велів зробити вихід у святу Софію.

Але ще до цього виходу він зустрів у Буколеоні Іоанна Цимісхія. І тоді імператора прорвало, він вибухнув страшним гнівом.

— Як міг ти допустити, — заволав він на Цимісхія, — щоб я у цей важкий для Візантії час знімав великі сили з меж Болгарії і посилав їх у Сірію!..

— Великий імператоре, — відповів Цимісхій. — Я діяв, як ти велів, — беріг Антіохію, що є третім городом світу, і намагався взяти її облогою.

— Безумець! Твоя облога затягнулась на цілий рік. А патрикій Петро взяв Антіохію за один день.

— Він розбив стіни, спалив половину города, не залишив каменя на камені.

— Бувають часи, — крикнув роздратований імператор, — коли треба руйнувати не тільки городи, а цілі землі, не шкодувати нікого й нічого! Патрикій Петро зробив це й прибув до Константинополя з великими скарбами.

— Це правда! — промовив Іоанн. — Антіохія тепер найбідніший город світу, вона не скоро встане з руїн і попелу.

— Ти смієш мене осуджувати! — закричав нестямно Никифор. — Паракимомене Василю! Віднині Іоанн Цимісхій не буде доместиком схол! А ти, бездарний полководцю, їдь у свою Вірменію, тобі немає місця в Константинополі.

Тільки після цього імператор Никифор вгамував свій гнів, рушив до камор Золотої палати, щоб одягти там пишний свій одяг, почати вихід, слухати урочисті співи хорів, славослов'я димотів і динархів* (*Димоти і динархи — партії Іподрому.).

Проте ці славослов'я не приносили тепер йому, як раніше, втіхи, не кидали в священний трепет, не вгамовували душі. Він ішов, сивий, похилений, час від часу боязко оглядався навкруг...

Це вже був не той славетний полководець, одного імені якого боялись Сірія й Палестина, який велів колись своєму війську рубати голови крітянам і кидати їх на ворогів, який ходив на Антіохію й каменя на камені не залишив від городів агарян, якого всі воліли мати спільником і владарем, але не ворогом.

Тепер імператор Никифор тремтів перед іншими, чорні передчуття обгортали його...

І зараз ці передчуття не обдурили імператора. Він стояв і молився в своєму паракиптику* (*Паракиптик — закрита ложа імператора в соборі.), час від часу падав навколішки і схилявся чолом до холодної мармурової підлоги.

Але що це? Коли він раптом одірвав важку голову від підлоги, то побачив перед собою ченця в темній рясі, із закритим обличчям, який простягав чомусь до нього свою руку.

— Що це? Хто ти? — прошепотів імператор, але мимоволі торкнувся ченця, взяв щось холодне пальцями своєї руки... І тоді чернець зник так само несподівано, як і з'явився.

У руці імператора був папірець. Він розгорнув його, підніс ближче до очей і при мерехтливому світлі лампад прочитав:

"Імператоре! Доля відкрила мені, нікчемному черв'якові, що ти, коли мине вересень, третього місяця підеш із цього життя..."

Імператор ступив уперед, відкрив завісу паракипти-ка, яка відділяла його від мутаторія* (*Мутаторій — покої імператора в Софії.). Там один за одним, всі в темних рясах, ішли ченці. Але який із них дав записку?

І була єдина втіха в імператора Никифора і єдина людина, якій він поки що вірив у Великому палаці, — його жона, імператриця Феофано.

Їй тоді минало тридцять років, і якщо раніше, в дні молодості, вона нагадувала лозу, на якій тільки наливаються вкриті ніжним пилком таємничо-привабливі грона, то тепер це була лоза дозріла.

Вона мала досконалі, ніби виточені з мармуру, форми, ніжні руки її з довгими гнучкими пальцями схожі були на лебедині крила, тугі перса — на соковиті плоди, ноги її — о, тим ногам заздрили всі жінки Константинополя!

Чудове було в неї й обличчя — з великими, темними, схожими на дві маслини під чорними бровами очима, тонка шкіра її нагадувала оксамит; коли вона хвилювалась, на щоках її виступали, як дивні троянди, рум'янці, уста її — невеликі, але чітко окреслені, — не мали ні єдиної зморщечки. Ні, імператрицю Феофано немарно називали кращою з кращих жінок Візантії й усього світу!

Поряд з нею імператор Никифор — сивуватий, не в міру повний, брезклий, малоговіркий і малорухливий —виглядав старим, невправним, незугарним. Але він не здавався, він нестямно любив і хотів, щоб його любила Феофано, єдина, найкраща в світі...

Він багато через неї зазнав. Це ж тоді, коли ще живий був імператор Костянтин і престолонаступник Роман, він, як близька до царської родини людина, запрошений був і став хрещеним батьком дітей Феофано — синів Василя і Костянтина. Цього для нього тоді було досить. Хрещений батько порфірородних — так почався зв'язок між Феофано, Никифором Фокою та ще паракимоменом Василем.

Пізніше, правда, це кумівство стало лихим для Никифора Фоки. Коли, після отруєння Костянтина, а пізніше й Романа, учорашній полководець сам став імператором Візантії й наступного дня звернувся до патріарха Полієвкта з проханням, щоб той благословив його шлюб з Феофано, патріарх відповів, що Феофано, як мати хрещених ним дітей, його кума, не може стати дружиною Никифора, і новоявленому імператору не лишалось нічого, як вдатись до шахрайства: він заявив і довів патріарху, що хрещеним батьком дітей був не він... а брат його Лев Фока. Феофано стала дружиною Никифора.

Тоді для нього почався нібито щасливий час. Він був з Феофано, дарував їй незчисленні скарби, віддавав городи й цілі землі в Європі й Азії. Коли ж Никифор мусив вирушити в Азію на агарян, що повстали проти імперії, він взяв з собою Феофано...

Вона на кожному кроці також виказувала, що любить імператора; це вона веліла робити, щоб його розважити, малі виходи до Софії й великі — до міста, це вона дбала, щоб у Великому палаці щодня відбувались урочисті прийоми, це вона приходила кожного вечора до свого василевса...

І цього вечора, коли імператор Никифор, переляканий запискою ченця, повернувся з собору Софії до Буколеону, вона прийшла до нього в опочивальню — одягнена в легку туніку, збуджена, чудова.

Імператор Никифор стояв навколішки у кутку перед образом і, часто б'ючи поклони, пристрасно молився.

— Імператоре! Мій василевсе! — звернулась вона до нього. — Ти проводиш дні й ночі в своєму кітоні, ти уникаєш радості й розваг, ти забув і про мене, свою Феофано. Чому це так?

— Я не забуваю, — підводячись, відповів він, — і ніколи не забуду про тебе, Феофано. Але зараз у мене важкий час, думки не залишають мене ні на хвилину; я не сплю ночами... Це почалось тоді, коли ми були з тобою на Іподромі і коли вони кидали на мене камінням...

— Імператоре, — перебила вона його. — Хіба вперше імператорам ромеїв бачити, як на них кидають камінням? Тих, що кидали каміння, вже немає в живих, а хто з них і лишився живий, той сидить і сидітиме на Проті... Забудь про це, імператоре.

— Ти кажеш, — вів далі Никифор, — що вони всі загинули або ж сидять на Проті. Так хто ж тоді пророкує таке й хоче моєї смерті?

Імператор розповів Феофано про випадок у соборі й показав записку, яку йому дав чернець. Феофано дуже уважно прочитала її, й на обличчі в неї виступили рум'янці. Проте Феофано стрималась і, як тільки могла спокійно, нібито жартома, сказала:

— Мій імператоре! Василевсе мій! Та невже ж можна так страждати із-за кожної дурної записки? "Третього місяця ти підеш із цього життя..." Нікчемний черв'як! Він немарно так підписав цю записку. Ну хто, скажи мені, може вгадати, коли людина піде із цього життя? Бог? Та навіть бог цього не скаже, бо коли приходить час — він кличе, коли ж доля судила жити — людина переборює навіть смерть. У нас з тобою, імператоре, є вороги — і тут, у Великому палаці, і в Константинополі, і в імперії. Але, василевсе, ми не були б імператорами, коли б їх не мали. А хіба не мали ворогів вони?..

Вона показала на стіну опочивальні, де зроблені були мусії імператорів Костянтина, Юстиніана, Михайла Мефісоса і Василя Македонянина... Як живі, ті йшли і йшли, високо піднісши вгору руки. За ними з молитовниками в руках крокували їхні жони, діти...

— Це правда, — вирвалось у імператора Никифора. — Македонянин, — показав він пальцем на одного з них, —убив оцього самого... Михайла Мефісоса...

— Так, — голосно засміялась Феофано. — Вони вбивали навіть один одного! А ти чого злякався? Якийсь нікчемний черв'як пророкує тобі смерть, і ти йому віриш?! Подумай, імператоре! У тебе є надійна етерія, від тебе не відходить твій паракимомен Василь, ти побудував — і добре зробив — цей палац Буколеон, куди не проповзе ні миша, ні черв'як, нарешті, біля тебе я — твоя утіха й підпора.

— Це правда, — згодився імператор Никифор. — Тут, у Буколеоні, біля тебе, я в безпеці... Але ворогів є багато, вони там, за стінами Буколеону...

— Хто ж вони?

— Оттон німецький.

— Навряд чи рушить проти Візантії Оттон, — заперечила Феофано. — Він зараз осів у Італії, заспокоївся і далі не піде...

— Але горить і вся Азія, Феофано.

— О, — засміялась Феофано, — коли ти сам, а тепер Вард Склір пройшли по Азії, там навіть вітер не посміє дихнути...

— А Болгарія?

— О, Болгарія — це справді небезпечна земля, і не так вона, як Русь...

Феофано на хвилинку замислилась, потім сказала:

— Колись... це було давно... коли ще живий був імператор Костянтин, я бачила тут, у Великому палаці, київську княгиню Ольгу... Це страшна, небезпечна жінка. Я й досі пригадую її очі, обличчя, уста. Такий, мабуть, і син її Святослав. Але чому ти не йдеш проти нього, імператоре?

— Бачиш, — повільно відповів імператор. — Я сам покликав князя Святослава і навіть заплатив йому, щоб він бив непокірних болгар.

— Він і б'є їх, про це говорить весь Константинополь. Але Константинополь боїться, що Святослав може прийти й сюди...

— О ні, — зухвало сказав імператор. — Болгари не допустять його сюди...

— Хто не допустить? — засміялась Феофано. — Косноязичний їх кесар Петро, оцей чернець з Афонсь-кої гори?

— У нього є син Борис... наш родич, Феофано.

— Так чому ж ти тримаєш його тут, при дворі?

— Він завтра ж виїде до Преслави, — заявив Никифор. — Це правда, покладатись далі на Петра не можна. Але, Феофано, я й не покладався на нього. Уже давно, ще тоді, коли цей Святослав вдерся в Болгарію, я послав єпископа Феофіла василіком своїм до печенігів, дав йому золото, щоб вони напали на Київ.

— Паракимомен Василь не говорив мені про це...

— Про це досі знали тільки я та він, тепер знатимеш і ти, Феофано.

— Це дуже добре, — згодилась і Феофано. — Але на Святослава мусиш рушати й ти.

— Коли печеніги вдарять, рушу і я. А потім, ти знаєш, у мене було неспокійно в Азії. Зараз я готовий і піду, піду...

— О, тепер я бачу, що ти справді мудрий, — запалилась Феофано. — Іди, йди на них!.. Пригадуєш, —замислилась вона, — як ти колись, одразу після нашого одруження, поїхав у Азію... Тоді ти мене взяв з собою. Я жила в твоєму шатрі. Який ти тоді був чудовий, імператоре! Я пам'ятаю тебе на коні, в позолочених доспіхах, у шоломі, з мечем...

— Так, — згодився він. — Це був чудовий час. Але хіба я вже такий старий зараз? Феофано, я ще сяду на коня. Я сам поведу військо на Русь... І тебе я також візьму з собою...

— Але поки що ти молишся, а не готуєшся до війни.

— Я перекидаю військо з Азії, вже мої легіони стоять у Фракії й Македонії, скоро буде готовий і мій флот...

— Ні, ти не готуєшся, — рішуче промовила Феофано, —бо не думаєш про своїх полководців. Чому ти залишаєш поза своєю увагою мужа, який вславився подвигами і не раз рятував тобі життя, допоміг стати імператором?

— Про кого ти говориш?

— Про Іоанна Цимісхія — твого двоюрідного брата, якого ти без жодної провини звільнив з доместика схол, примушуєш їхати до Вірменії. Навіщо йому, людині знаменитого роду, сидіти в глушині, коли він мусить стояти на чолі війська, вести його. У нього, крім того, велике горе. Тільки-но померла його дружина... Нехай, Никифоре, буде він у Константинополі, одружиться з дочкою якогось благородного патрикія... Зроби це для мене...

— Хіба що тільки для тебе, — сказав імператор. — Але я не хочу бачити його тут, у палаці. Нехай він живе в городі, нехай одружується, але не потикається до мене.

— Спасибі, — подякувала Феофано. — Зараз ти зробив як імператор. За це тебе любила і любить Феофано. Чари кохання! їм підвладні всі, підкорялись їм і імператори ромеїв.

Звичайно, імператор Никифор виконав пораду Феофано і наступного ж дня запросив на розмову нового свого родича — кесаревича Бориса.

Імператор обрав добре місце й зручну годину для розмови. Він сидів у великій палаті, вікна якої були затінені. Крізь розчинені двері голубіли води Пропонтиди, довга ж низка кораблів на ній пливла, й пливла вдалину...

Величне видовище! Море було спокійне, сяяло під блискучим сонячним промінням. І тим грізнішим виглядали на ньому важкі бойові кораблі — дромони, біля кожного з яких пливло по два розвідувальних судна — усії, за ними — памфіли — такі ж бойові кораблі, але менші розміром, ще далі — довжелезні кумварії і коротші — хеландії, на яких звичайно перевозили воїв, коней, зброю.

До вух кесаревича Бориса долинув перестук весел на кораблях, тільки на дромонах сиділо по сто — двісті гребців з кожного борту. Кесаревич бачив, як срібні бризки летять з-під тисяч весел, як тягнеться за кораблями довгий слід від запіненої води.

— Велика сила в твоїх руках, василевсе! — вирвалось захоплено у кесаревича Бориса.

— Я велів цій силі вийти із Золотого Рогу й прямувати за Босфор до Дунаю, — сказав імператор Никифор.

— Отже, вони йдуть на поміч Болгарії?

— Так, кесаревичу. Візантія вирушає на поміч болгарам.

— Спасибі, василевсе! Якщо ці кораблі стануть на Дунаї, князю Святославу буде тісно в Родопах...

— Так, кесаревичу! — суворо вів імператор Никифор. — Прийшов час піднести меч над знахабнілими тавроскіфами і їхнім князем. Дуже скоро, тільки кораблі наші стануть на Дунаї, із Фракії й Македонії в Родопи рушать і наші легіони. Але наскільки я знаю, і ти сам, кесаревичу, мені говорив, що кесар Петро хворий. Ліпше було б тобі вже зараз вирушити до Преслави.

— Великий василевсе! Я давно про це мрію і одразу після одруження просив тебе про це.

— Їхати тобі до Преслави тоді було ще рано, а тепер саме час.

— Я готовий, василевсе!

Імператор Никифор якусь хвилину помовчав, а тоді сказав, як це здалося кесаревичу, від самого серця, по-батьківському:

— Слухай, Борисе! Я надіюсь, що ти зараз підтримаєш свого батька, а якщо звелить бог, то й сам зумієш захистити Преславу і городи Болгарії. Пам'ятай, що загибель Преслави буде загибеллю твоєю, загибеллю слави всіх каганів болгарських... У твоїх руках будуть усі скарби каганів Омартога, Крума, Симеона, — імператор Никифор важко зітхнув, згадавши ці багатства, — але в твоїх руках буде найголовніший скарб — корона болгарських кесарів. Пам'ятай: візьме Святослав Болгарію — все загибає, загибають усі скарби, корона твоя буде повержена в прах. Ти мусиш боротись з ним до кінця!

— Розумію, імператоре, і клянусь!

— У цій борні ти будеш не сам. Колись між нами і болгарськими каганами були незгоди й сварки, були війни і кров...

Імператор Никифор знову замовк, бо не хотів згадувати, як болгарські кагани боролись з імператорами ромеїв, як їх били і як каган Крум зробив чащу з черепа імператора Никифора Першого...

— Це все в минулому, — промовив Никифор Фока, — бо вже багато літ між імперією і Болгарією існує приязнь і любов. Ми зміцнюємо нашу любов, посилаючи тебе в Преславу, і надіємось на тебе. Але це тільки початок. Ми хочемо ще більше зміцнити любов і дружбу між Болгарією й Візантією... У тебе, Борисе, є дві сестри, а в нас два сини імператора Романа... Якщо твої сестри приїдуть сюди і познайомляться з царевичами Василем і Костянтином — ми ще раз ствердимо любов між ромеями і болгарами.

— Ти, василевсе, — батько Болгарії...

— Шляхи Болгарії та імперії зійшлись давно, — сказав імператор Никифор, — а зараз пам'ятай, що слідом за тобою я посилаю і своє військо. Кораблі вийшли, Вард Склір і патрикій Петро вже стоять у Адріанополі, по першому слову вони рушать тобі на поміч.

— Я єдиного бажаю, василевсе, — промовив Борис, —щоб ти жив стільки, як море, сонце...

— Це надто багато навіть і для василевса, — посміхнувся Никифор. — Іди, Борисе, виконуй мою волю.

Коли кесаревич Борис вийшов, імператор Никифор і паракимомен Василь довго ще дивились на кораблі, які пливли і пливли вдалину.

— Мине багато часу, доки вони дійдуть до Сіцілії й повернуться сюди, — похмуро процідив імператор.

— І коли б вони повернулись звідти цілі... — додав паракимомен Василь.

8

Пізньої ночі в яру біля західної стіни Буколеонського палацу почувся свист. Одразу ж з стіни спустилась мотузяна драбина, хтось зловив її внизу, став поволі підійматись вгору.

Через короткий час у кітоні імператриці Феофано відкрились двері.

— Хто там? — запитала Феофано.

— Я прийшов, василісо!

— Іди сміливо, — відповіла вона. — Дай свою руку...

— Ти мене ждала?

— Так, любий мій Іоанне, ждала. Сідай тут, розкажи, що в тебе трапилось?

Іоанн Цимісхій сів близько біля Феофано.

— Никифор збожеволів, — почав колишній доместик схол. — Він забув, що тоді, коли постільничий Василь послав мене привезти голову Никифора, я врятував йому життя і на полях Кесарії перший оголосив його імператором ромеїв...

— Це правда, Іоанне, і Никифор завжди згадував тебе, коли про це заходила мова.

— А хіба я тільки це зробив? Скільки разів я ризикував власним життям заради нього?! Скільки різних скарбів присилав йому з Азії і Єгипту?! Та навіть цей палац він збудував за моє золото. Я міг би стати найбагатшою людиною імперії...

— Я знаю, Іоанне, що в тебе забрав Никифор. Але хіба в тебе немає скарбу більшого, ніж у нього?

— Це правда, — згодився Іоанн і поклав руку на плече Феофано.

— Що ж у вас трапилось? — запитала вона.

— Минулого року, — розповідав Іоанн, — коли Никифор був у Азії, він марно пробував, але не міг взяти Антіохію. Тоді він залишив мене біля города і велів не руйнувати Антіохію, а брати її облогою. І я, як дурень, стояв під Антіохією мало не рік, морив усіх там голодом. А в цей час приходить з військом патрикій Петро, розбиває стіни, палить і бере город...

— Ти помилився, Іоанне, — засміялась у темряві Феофано. — Ти повинен був взяти город раптово, силою...

— Але ж я виконував наказ імператора, — виправдувався Іоанн. — Хто ж із нас тоді дурень — він чи я?

Феофайо не відповіла на його питання, а стиха промовила:

— Буває, що все треба робити раптово, силою.

— Саме так і зробив сьогодні Никифор, — пожартував Іоанн. — Зовсім несподівано як василевс він позбавив мене за одну хвилину звання доместика схол і звелів виїхати до Вірменії.

— Сила перемагає силу, а ти переміг Никифора, — прошепотіла Феофано.

— Так, за все, що він мені зробив, я маю право його убити. Але зараз ще рано. В Кесарії за мною стояло військо і полководці. У Константинополі я маю тільки одного друга, і це ти.

— Це не робиться одразу, — ти поволі збереш своїх прихильників і в Константинополі.

— Він наказав мені виїхати з Константинополя.

— Никифор дозволив тобі залишитись тут, але ти не зможеш бувати у Великому палаці.

— Феофано! — прошепотів він. — Якщо ти мені допоможеш, я знайду шлях не тільки до палацу, а й до самого неба. Я люблю тебе так, як ніхто ніколи не любив, і коли його не стане, .я покладу до ніг твоїх всю Візантію.

Феофано помовчала, перебираючи тонкими пальцями волосся на його голові.

— Марно ти думаєш, — тихо промовила вона, — що я не маю сьогодні Візантії. Пусті слова, що нею керує Никифор. Я керую ним... і Візантією. Але мені цього мало. Прийшов час, щоб імперія керувала всім світом. А Никифор не може цього зробити.

— Хто ж, Феофано, може це зробити?

— Ти разом зі мною. Можеш не поспішати. Мої люди стоять скрізь у гінекеї...

Іоанн Цимісхій повернувся з Буколеону перед світанком тим самим шляхом, яким туди й потрапив. Євнухи, що вартували в сінях гінекею, вивели його потайним ходом за західні мури Буколеону. Там Іоанна ждало кілька легіонерів. Разом з ними він пішов яром на північ, далеко обминув Іподром, вийшов до південно-західних стін Великого палацу й опинився у городі. Там Іоаннові вже нікого було боятись.

Феофано не спала. Вона лежала із заплющеними очима у своїй опочивальні, була стомлена, проте задоволена і щаслива.

Багато знала й могла б розповісти ця опочивальня василіси ромеїв, у якій тепер лежала Феофано. Коли б речі мали голос, то зроблені з білого карарського і зеленого фессалійського мармуру, оздоблені порфіром, сріблом, золотом і мусіями стелі, підлога, що нагадувала квітник, завішані іконами стіни — все це кричало й стогнало б від того, що довелося побачити.

А все ж ці стіни ніколи не бачили й не знали того, що робила Феофано. У кволому, мерехтливому промінні нового дня, що просочувалось крізь завішені

вікна в опочивальню, вона лежала й пригадувала, як паракимомен постільничий Василь дав її свекрові імператорові Костянтину отруту, яку вона сама приготувала, як разом із Василем дали вони отруту й чоловіку її — імператору Роману, як разом із тим самим Василем і ще кількома полководцями, що діяли з ними, вінчали на престол Никифора...

Василевс Никифор! О, Феофано обрид цей лантух, що забув, як триматись у сідлі, що перед своїми іконами проводив часу більше, ніж на золотому троні. І він ще думає скорити Азію, Болгарію, Русь? Ні, не такого імператора хотіла мати Феофано.

Її очі давно вже зупинились на Цимісхії. Любов — ні, і його Феофано не любила, як не любила ніколи й нікого; їй було просто приємно, що Іоанн — пристрасний, меткий, він — це сама бачила Феофано — міг розігнатись і перестрибнути через шестеро коней.

Феофано давно вирішила вбити Никифора, імператором мусить бути Іоанн. Вона тільки не знала, хто це має зробити. Паракимомен Василь — ні, йому було небезпечно труїти третього імператора...

Вона думала ще про одне. Феофано починала непокоїтись, що постільничий Василь був її спільником у вбивстві двох імператорів, а тепер допомагатиме вбити третього. Такий спільник був небезпечний, він надто багато знав — його треба було прибрати.

Коли в опочивальні стало видніше, Феофано встала, пішла до потайної схованки в стіні, розчинила її дверцята і вийняла звідти ще одну отруту, придбану в єгипетських купців. Вона діяла одразу, на смерть, і призначалась паракимомену Василеві.

9

Пізнього вечора Георгій Сурсувул з кількома бо-їлами і невеликою дружиною примчав до Преслави. Усі були запорошені, стомлені, у Сурсувула зяяла на чолі рана.

Сурсувула, видно, нетерпляче ждали, бо, як тільки він зупинив коня перед палацом, до нього кинулись з усіх кінців боляри. Сурсувул нічого не

відповів на їхні питання, тільки роздратовано махнув рукою і попрямував просто до покоїв кесаря Петра. З вигляду Сурсувула боляри зрозуміли, що добра не ждати...

А Сурсувул біг покоями царя. Сторожа догідливо розступалась перед ним і проводжала низькими поклонами.

Але що це? Зайшовши до одного з покоїв, він почув, як десь близько співає великий хор чоловіків. Хор співав урочисто, дужо:

Слава на небі богові, і на землі мир...

Роздратований Сурсувул відчинив ще одні двері. Хто в царському палаці сміє говорити і співати про мир, коли над Дунаєм гине слава Болгарії?

І коли Сурсувул на всю силу своєї руки відчинив ще одні двері, то побачив, що там під стіною стоїть хор, а посеред покою кілька священиків підняли хрест над ченцем, що схилив голову до підлоги.

— Що тут робиться?! — крикнув Сурсувул.

Чернець підвів голову, і Сурсувул побачив кесаря

Петра — у чернечій рясі, блідого, з довгим волоссям —

зовсім не схожого на самого себе.

— Кесарю! — заволав Сурсувул. — Ми відступаємо... Іде останній бій...

Найбільше ці слова вразили, мабуть, співаків та ще священиків. Співаки обірвали спів і, намагаючись не тупотіти ногами, вийшли в сусідній покій. Священики опустили хрести й одступили назад...

Тільки кесар Петро не змінився й не здригнувся, почувши слова Сурсувула, бо те, либонь, що він пережив до появи болярина, було страшнішим, ніж те, що йому сказав Сурсувул. Кесар все ще стояв на колінах, байдужими очима дивився на Сурсувула, сказав:

— Ти шукаєш кесаря? Але його тут немає...

— Що ти говориш, кесарю? Що чую від тебе?

— Те, що я сказав... Кесаря Петра, якого ти шукаєш, тут немає. Є тільки чернець Петро. Продовжуйте, священики! — сказав він байдуже.

— Прокляття! — крикнув Сурсувул. — Геть! Геть звідси! — заволав він і рушив з кулаками на священиків. Ті знали вдачу головного болярина і стрімголов кинулись з покоїв.

— Кесарю Петре, — сказав він, коли священики залишили світлицю. — Встань, бо не гоже кесареві стояти навколішки тут, перед оцими священиками, ченцями і передо мною, болярином твоїм...

Не піднімаючи очей, кесар Петро повільно встав, слухав, що скаже далі Сурсувул.

— Болгарія гине, — вів далі головний болярин. — І ти в цьому винен.

— У чому я винен? — безпорадно промовив кесар.

— У всьому, — коротко відповів Сурсувул, — і про це не будемо говорити. Але зараз, у цю ніч, у цю годину, ще можна врятувати Болгарію. Ходімо до твоєї опочивальні. Іди-бо, дай мені свою руку...

І болярин підтримав руку кесаря Петра, завів його до опочивальні.

— А тепер, — промовив він, — я наллю тобі келих, з якого пив каган Симеон, і ти мусиш випити його до дна, яким би гірким не було це вино...

Поспішаючи, він узяв з полиці келих, який каган Крум зробив з черепа імператора Никифора Першого, і з корчаги налив у нього червоного вина.

— Пий! — владно наказав він.

— Чому я мушу пити?

— Ти мусиш випити, щоб знову ненавидіти, як і колись, імператорів Візантії і щоб подати руку русам і їхньому князеві Святославу.

— Руку Святославу? Іти на Візантію?

— Так, іти на імператора Никифора разом із князем Святославом. Пий це вино або вмирай, кесарю!..

Кволою рукою кесар узяв келих, якусь мить тримав перед собою і раптом випустив його з руки...

За годину боляри, як було їм наказано, зібралися в одній із палат Преславського палацу. Вони не знали, що робиться в цей час у покоях і навіщо їх кличуть кесар і болярин Сурсувул, і тому збились у покоях, стиха між собою говорили, ждали.

Нарешті двері до покоїв кесаря розчинились, звідти вийшли, стали з списами в руках заковані в броню вої. Боляри стихли, завмерли на місці.

З покоїв кесаря вийшов болярин Сурсувул. Він важко ступав уперед, зупинився біля золотого трону кесарів.

— Боляри! — сказав він, і голос його пролунав, як удар по бильниці серед темної ночі. — Кесар Болгарії Петро, син Симеона, тільки що помер у своїй опочивальні. Помираючи, він випив з келиха кагана Симеона і заповів нам...

Але болярин Сурсувул не закінчив говорити, бо раптом на дверях до палати почулись кроки, шум, брязкіт зброї. Кілька чоловік швидко увійшли до палати, за ними прямували вої в бронях.

Попереду всіх прибулих ішов кесаревич Борис.

— Де батько? — запитав він у болярина Сурсувула.

— Кесар Петро помер...

Кесаревич Борис вийшов і зупинився на помості біля трону.

— Вічна пам'ять кесареві, — почав він. — Шкода, що я не встиг прийти із Константинополя з великою дружиною, а ще більше шкода, що сюда ще не дійшов з численним своїм військом імператор Никифор. Але він скоро тут буде...

Болярин Сурсувул тільки зараз, здавалося, зрозумів, що сталось, але пізно вже було щось робити, пізно було боротись із кесаревичем і імператором Візантії. Вони ще раз перемогли болгар.

А вже в палаті гриміло:

— Нехай живе кесар Борис! Многі літа кесареві Борису!..

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Паракимомен Василь раптом і на здивування всіх захворів. Звичайно, всі — і божественний імператор, і смертні люди — час від часу хворіють, лікуються, одужують, знову хворіють. Але паракимомен, він же і постільничий імператора, цього права не має, бо супроводжує імператора, коли той здоровий, не відходить від його ложа, коли імператор хворий.

І все ж паракимомен Василь захворів. Кілька днів підряд він скаржився всім у Буколеоні, що нездоровий, — у нього справді гарячкове, а особливо надвечір, блищали очі. Коли він щось подавав імператору, в нього тремтіли руки, говорив задихаючись, сухий його кашель чути було вночі в покоях Буколеону. Зрештою він не зміг працювати, і кілька рабів однесли його на ношах у власний будинок, що стояв на руїнах Акрополя над Золотим Рогом.

Імператора Никифора це виводило з себе. Він у думках лаяв і проклинав паракимомена, що зараз був йому потрібен, як ніколи. Часто посилав до нього етеріотів на чолі з начальником Львом Валентом, допитувався в них, як почуває себе хворий, радив звернутись до лікарів-болгар, що знались на травах, і сам послав до Василя лікаря з Єгипту Унера, який вдало лікував константинопольських патрикіїв і їхніх жон печінкою з крокодилів і гадючою отрутою. Але паракимомену ніщо не допомагало.

Імператор багато пив, але мало їв, у довгі осінні ночі його мучило безсоння, він лягав на своє ложе, але одразу схоплювався, бо йому вчувались підозрілі звуки за вікном, кроки в покоях і самій опочивальні... Тоді імператор кликав великого папію Михайла або начальника етерії Лева Валента, цікавився, чи спокійно в палаці й затоці, а сам дивився на лики імператорів колишніх, падав навколішки перед іконами й молився, молився...

Звичайно, тривати так без кінця не могло, великий папія Буколеону Михайло забирав усе в свої руки, цьому потурав і сам імператор, бо, як йому здавалось, це був цілком відданий імператору чоловік, він, як тінь, ходив слідом

за ним, уночі ні на хвилину не склеплював повік, на перший поклик з'являвся на порозі.

Не забувала свого улюбленого імператора і Феофано. Вона розуміла, що тепер потрібна йому більше, ніж будь-коли, і проводила з ним довгі вечори, а часто й ночі, примушувала молитись не дерев'яним іконам, а живому, жагучому її тілу.

Проте на цьому не закінчилось лихо імператора Никифора. У ці ж дні помер батько його Вард Фока.

Смерть його не була несподіванкою. Вард Фока прожив на світі майже сто років, довго хворів, давно повинен був переселитись до предків. Але імператор Никифор тяжко переніс цю втрату, дуже печалився, коли довелось ховати батька. Сам ішов під охороною етерії через весь Константинополь за труною до кладовища за Софійською пристанню. З ним поруч крокували брат його Лев Фока, що торгував хлібом, кілька небожів.

Увечері напередодні десятого грудня імператор велів зробити в Софії службу, її провадило багато священиків і дияконів, у олтарі на почесному своєму троні сидів патріарх Полієвкт — старий, немічний, глухий, — його завжди приводили в собор, коли там молився імператор.

Імператор, як звичайно, стояв у паракиптику за завісою, крізь щілинку дивився на залитий вогнями собор, тисячі людей, яскравий одяг священнослужителів.

І раптом трапилось те ж саме, що було з ним недавно, — крізь щілинку в завісі до нього простягнулась чиясь рука, а в стиснутих пальцях цієї руки він побачив папірець.

Імператор Никифор схопив папірець, одразу ж широко розкрив завісу, але побачив тільки кількох священиків у блискучих ризах. Помахуючи кадилами, вони співали величальну молитву.

Закривши завісу, імператор ніби закам'янів. Стояв і думав: що трапилось — сон, примара? Але це був не сон, не примара, у стиснутих пальцях правої руки він відчував згорнутий папірець, ще одну записку...

Він розгорнув цей папірець, підніс його до щілинки в завісі, крізь яку падало світло яскравих панікадил, і прочитав:

"Імператоре! Ти повинен знати, що в цю ніч тобі готується страхітлива смерть. Це правда: вели оглянути гінекей; там знайдуть озброєних людей, які готуються тебе вбити".

Тоді вперше за весь час свого царювання імператор Никифор не дослухав служби в Софії, знехтував церемоніал візантійського двору, втік з храму.

Він ішов потайними переходами Великого палацу, садом, підземними галереями, портиками, його оточувала тісним кільцем етерія. Але йому здавалося, що за кожною колоною, кожною аркою, кожним кущем причаївся невідомий ворог. І тільки тоді, коли перед ним відчинились, а потім щільно зачинились залізні ворота Буколеону, імператор почув себе краще, — тепер ніхто нібито не міг його дістати за високими, неприступними мурами фортеці над Пропонтидою.

Але в записці було сказано, що ворог причаївся і чатує на нього в Буколеоні, і саме в гінекеї... Як же знайти цього ворога? Хто це зробить?

На воротях Буколеону імператора зустрів і потім уже ні на крок не відходив він нього великий папія Михайло. Тут же, в палаці, був, на щастя, й Лев Валент. О, коли доручити їм обшукати палац і гінекей — вони зроблять це сумлінно. І папію Михайла, і Льва Валента, правда, не любить Феофано. Але що робити? Імператор Никифор цієї ночі мусить обрати не тих, кого любить або ж не любить Феофано, а тих, кому він довіряє своє життя.

І ще одну відчайдушну справу робить імператор Никифор — пізно вже, холодно, вогко, але він посилає етеріотів до паракимомена Василя й просить його якщо не власними ногами, то хоч на ношах прибути до Буколеону.

А тим часом імператор Никифор кличе папію Михайла й Льва Валента до себе в опочивальню, сідає з ними за стіл і похапливо починає:

— Я покликав вас, щоб ви негайно і до мишачих нір оглянули палац.

— Що трапилось, імператоре? — запитав Лев Валент.

— Я маю відомості, — одверто признався імператор, — що тут, у палаці, причаїлись і загрожують нашому імператорському життю вороги...

— Великий імператоре, — запобігливо сказав папія Михайло. — Якщо ти доручаєш це мені, я не залишу тут каменя на камені...

— Божественний василевсе, — прошепотів Лев Валент, — я разом з етеріотами обшукаю зараз усі куточки...

— Ви повинні найпильніше оглянути гінекей, — таємничо сказав імператор Никифор. — Ці зрадники, — винувато додав він, — можуть загрожувати життю не тільки моєму, а й усій імператорській родині.

Лев Валент пильно подивився на імператора, намагаючись зрозуміти справжній зміст його слів, а потім поклав руку на криж свого меча.

— Якщо вони сховались в гінекеї, — блиснув він очима, — то ми знайдемо їх і там.

Коли вони кінчили цю розмову, прибігли етеріоти, яких імператор посилав до паракимомена Василя, й доповіли, що той не пізнав їх і, либонь, помирає.

Так імператор Никифор залишився на самоті в своїй опочивальні. Під дверима опочивальні стояли етеріоти, вони ж вартували і в коридорах. Імператор трохи заспокоївся.

Це був один із кращих покоїв Буколеону, вікна якого виходили на Пропонтиду. Удень звідси відкривався чарівний краєвид на голубе море, ясного дня на далекому обрії видно було острови.

Зараз за вікнами було темно, тільки тіні високих кипарисів коливались за ними, через що й здавалось, ніби хтось знадвору підійшов і зазирає у вікна. Імператор ступив уперед і завісив пурпурові, почеплені на срібних прутах завіси.

У опочивальні було світло. Біля стін стояло кілька світильників, вгорі сяяло велике позолочене панікадило, воно заливало потоками світла всипану золотими зорями стелю, де був викладений із зеленої мусії хрест, освітлювало

підлогу, посеред якої в рамах із темного мармуру викладені були мусією павичі, а по кутках — чотири орли й райські птахи.

Все блищало й сяяло в опочивальні в цю нічну годину: двері, зроблені з срібла й слонової кістки, дорогоцінні меблі, прикрашені інкрустаціями з перламутру й кістки, мусії.

Тільки мусії, що тяглись попід стіною вподовж всієї опочивальні й зображували імператорів, були темні, тьмяні. Імператори йшли і йшли з хрестами і з скіпетрами в руках, за ними, звівши погляди й піднявши вгору руки, ступали жони їх, сини й дочки.

"А скільки з них було убитих?" — подумав імператор Никифор.

— О великі імператори! — зашепотів він, — Ви творці й будівники Нового Риму. Ви збудували фортеці й храми, оточили неприступними мурами землі імперії, приєднали мечем своїм острови Середземного моря, далекі Мавританію й Нумідію, Африку, Бизацену, Тріполітанію й Єгипет, у Малій Азії скорили аравітян, сірійців, месопотам'ян. Перед вами схилялись городи ассірійців і фінікян, ви підкорили Тарс, вигнали варварів з Кріту і Кіпру, Схід і Захід трепетали перед вами, Лівія і Ніл віддавали вам свої багатства... Так поможіть же мені, допоможіть, імператори!

Молитва дала йому певний спочинок. Десь у коридорах, як він чув, крокували етеріоти, незабаром прийшли папія Михайло і Лев Валент.

— Великий імператоре, — сказав Лев, — Я сам обшукав гінекей і нікого там не знайшов. Ми обшукали також і весь палац, але ворогів немає.

— Спасибі вам, — подякував імператор. — Тепер я спатиму спокійно. Іди додому, Леве! І Лев Валент пішов з опочивальні.

— Великий василевсе, — сказав на прощання імператору папія Михайло. — Ляж і спокійно спи! Я не спатиму цілу ніч, стоятиму біля дверей твоєї опочивальні. У тебе є заздрісники й вороги. Але ти маєш і щирих друзів, які життя віддадуть за тебе. Спи спокійно, василевсе!

Поцілувавши червону сандалію імператора, він вийшов з опочивальні.

Тоді до нього прийшла Феофано...

Він не пішов їй назустріч, як робив завжди, коли здалеку чув її кроки, а стояв у кутку опочивальні, дивлячись на неї з-під густих темних брів похмурими і, як їй здалося, сердитими очима.

Феофано пішла вперед — у золотистій туніці, з яскравою трояндою на грудях, з нитками перлин у волоссі, що тьмяно мінились, у маленьких червоних сандаліях на босу ногу.

— Імператоре! — почув він її голос. — Що з тобою? Ти хворий, мій василевсе?

І враз йому ніби вдарило в груди — до нього долинули пахощі троянди, пахощі її тіла.

— Феофано! — сказав він. — Я не хворий, але в мене дуже болить серце.

— Що сталось? — Вона зупинилась зовсім близько біля нього. — Скажи мені, мій любий імператоре, чому в тебе болить серце?

Никифор подивився їй в очі — темні, глибокі очі, на самому дні яких світилися іскринки. І вона витримала його погляд, ніби її не мучили ніякі сумніви, ніби душа її була прозора й чиста, ніби несла вона з собою тільки правду.

— Феофано! — промовив він. — Я тобі відкрию всю душу, але обіцяй, що ти на цей раз не будеш гніватись на мене.

— Імператоре! Невже ти хоч на хвилинку сумнівався?

— Тоді читай, — сказав імператор і дав їй папірець. Вона взяла записку, ступила до світильника й стала так, що він бачив найменшу цяточку на її обличчі, повільно розгладила тонкими своїми пальцями папірець, зібганий імператорською рукою, й стала читати.

Імператор стежив за її обличчям. Феофано підвела голову, — вона була надзвичайно спокійна. Никифор побачив на її обличчі посмішку.

— Так от чому, — промовила Феофано, — приходили до нас у гінекей Лев Валент і папія Михайло. Я хотіла їх вигнати, адже в мене там сьогодні гості

— дві царівни з Преслави. Але потім вирішила не заважати їм робити свою негідну справу, обіцяла, — винувато додала вона, — не гніватись. Та навіщо ти, імператоре, ображаєш мене — твою Феофано? Невже ти, замість того щоб посилати етеріота Валента й нікчемного Михайла, не міг покликати мене і показати цю дурну записку?

— Прости мене, — крикнув він, — але, Феофано, я вже не знаю, кому вірити, а кому ні!

Вона ступила вперед і поклала теплу руку на його плече.

— Мій імператоре, мій василевсе, красо і гордість Візантії, — сказала вона, схиляючи голову до грудей Никифора. — Я розумію, що в тебе є безліч турбот, ти сумуєш за покійним батьком, тебе турбує війна в Болгарії, у важку цю годину захворів паракимомен Василь. Але, імператоре, чому ти забуваєш, що в тебе є Феофано, яка тебе любить і живе тільки для тебе?..

Вона дивилась йому в очі так, як може дивитись тільки мати або дитина.

— Тебе стурбувала ця записка, але ти забув, що вона ображає й мене. Озброєні люди в гінекеї! О імператоре, будь певен, Лев Валент і Михайло оглянули, обшукали там усі покої. Я не знала, хто й чому послав їх у гінекей, і прийшла скаржитись на них. Виявляється, це твій наказ...

— Прости мене, Феофано, — ще раз сказав Никифор. — Я зовсім не хотів тебе образити.

— Я вже забула про образу, — промовила вона. — Будь спокійний, імператоре, не хто-небудь, а Феофано тебе охороняє. Ти добре зробив, імператоре, — подивившись по опочивальні й на вікна, додала Феофано, — що перетворив цей палац на фортецю. Сюди ніхто не проб'ється. Босфор замкнутий на ланцюг. Твоє військо готується до походу... Ти знову сядеш на коня, знову полетиш перед легіонами! Пригадуєш, як колись ти ходив війною на агарян, стояв під Каппадокією, брав Тарс... Тоді в твоєму шатрі весь час — день і ніч — була і я...

— Це був чудовий час! — захоплено сказав імператор. — Але й зараз ти така ж прекрасна, Феофано, як і тоді. Я можу без кінця дивитись у твої очі, без кінця цілувати...

Феофано сама поцілувала його — довгим, пристрасним поцілунком.

— Ти хочеш бути зі мною цю ніч? — запитала вона.

— Тільки з тобою... Хіба ти думаєш ще кудись піти?

— Так, я мушу ще піти до гінекею й попрощатись з болгарськими царівнами. Навіжений Лев Валент так перелякав і мене, і їх. Я з ними трохи поговорю, а потім повернусь. Ти спи, імператоре. Я прийду до тебе...

— Я ждатиму тебе, василісо, найблагочестивіша і найблаженніша.

2

Був час, коли заступає друга зміна нічної варти. У Буколеоні вартували етеріоти. Побрязкуючи зброєю, заковані в броню, пройшли в мовчанні під командою діангелів* (*Діангели — доглядачі порядку) і стали біля воріт і на всіх стінах та вежах Буколеону топотерити* (*Топотерити — нічні сторожі). Вони підняли щити, наставили списи, — ніхто тепер не пройшов би живим у фортецю над морем.

За стінами Буколеону лежав темний, безлюдний Константинополь. Від Перу й Галати мчав через Золотий Ріг і свистів на форумах і вулицях рвучкий, холодний вітер. З неба сипався незвичайний для півдня сніг. Негода, холод, сніг тримали мешканців у житлах. Міцно спали всі в Константинополі, міцно спав і Буколеон. І ніхто не бачив, як із однієї з кімнат гінекею вийшло кілька чоловік, минули, скрадаючись, двір і сад, з'явилися на південній стіні фортеці й піднялись східцями на дах над морем.

Там було темно. Внизу, глибоко під ними, шуміла, вирувала, котила вали роздратована, холодна Пропонтида. Хвилі з такою силою билися об підмурки палацу, ніби намагались його зруйнувати.

І дуже довго напружено прислухались на даху Буколеону люди, але нічого на морі, крім шуму валів і плескоту хвиль, не чули.

Потім до них долетів свист. Тому, хто не ждав його, він видався б серед цієї ночі звичайним свистом вітру. Та й ті, що стояли на даху Буколеону, спочатку не знали — вітер то чи людина.

Свист повторився. Тепер уже можна було добрати — свист линув від моря, від берега, саме з того місця, де бронзовий лев над водою поглинав бика.

В темну безодню над морем почала тоді спускатись зроблена з мотузків драбинка. Вітер перекочувався через дах, рвався до моря й одкидав драбинку далеко від стіни, вона, здавалося, ніколи не досягне підніжжя мурів, моря.

І раптом драбинка здригнулась, завмерла, сіпнулась, хтось стояв там, унизу, в глибині, і пробував, чи міцна вона.

Це були до краю напружені хвилини. Внизу хтось вчепився дужими руками за драбинку, от вона витягнулась, як струна, вітер пробував відкинути її від мурів — в безодню, в море, але хтось уперто й сміливо підіймався вище й вище. У темряві почулось важке дихання людини, ось уже виринули руки, тулуб.

Ті, що стояли на даху, підхопили людину, що розгойдувалась над безоднею.

— Руку! Руку! — сполохано шепотіли вони.

— Нарешті! — промовив невідомий. — Проклятий вітер. Я думав, що попаду на вечерю акулам Пропонтиди. Чи всі зібрались?

— Всі зібрались і ждуть тебе. Ходімо! Скрадаючись, вони один за одним пройшли дахом Буколеонського палацу, спустились униз, у двір.

Рвучкий, холодний вітер перелітав Золотий Ріг, свистів на форумах, у вулицях, мчав у чорну безвість Пропонтиди. З даху Буколеонського палацу петлялась, вихрила забута мотузяна драбинка й вже не було сили, яка могла б її прихилити до землі, до мурів, до розбурханих хвиль холодного, сердитого моря. Та й нікому вона не була потрібна. Будуючи з каменю й заліза свій палац, Никифор Фока не врахував, що з неприступних його стін до моря можна спустити тоненьку мотузяну драбинку...

Імператор Никифор заснув дуже пізно і не на царському ложі, а просто на підлозі на хутрі барса. Щоб не змерзнути, імператор прикрився теплою мантією свого дядька, ченця Михайла Мелаїна.

Прокинувся імператор від того, що хтось зірвав з нього мантію, та ще від дужого удару в груди. Переляканий, підвівся, хотів схопитись на ноги. Але не зміг, бо страх скував тіло, одібрав мову...

Те, що він побачив у опочивальні, було страшніше всього, що міг вигадати хворобливий мозок... Опочивальню наповнювали воїни з мечами в руках. На дверях, також з мечем, стояв Іоанн Цимісхій.

— Господи! Що це?! — крикнув Никифор, не розуміючи, як ці люди опинились пізньої ночі тут, в його опочивальні.

І враз, ніби всі тільки цього й ждали, один із воїнів — імператор пізнав його, це був начальник етеріотів Лев Валент — ступив уперед, розмахнувся і вдарив його мечем. Удар прийшовся по голові, імператор відчув нестерпний біль, очі йому залила кров...

Але імператор не втратив свідомості. Він зрозумів, що ці люди прийшли його вбити. І хоч знав, що тепер йому ніхто і нічим не допоможе, закричав:

— Богородице! Спаси! Спаси! Тоді кілька чоловік схопили його за руки, потягли по підлозі, кинули на мармур...

— Чого кричиш? — почув Никифор. Лежачи на підлозі, він мовчав. Просто перед ним на його царському ложі сидів Іоанн Цимісхій.

— Чого кричиш? — ще раз запитав Іоанн.

— Іоанне! Брате! — не промовив, а швидше прошепотів Никифор.

— До кого ти звертаєшся? — засміявся Іоанн. — Брат? Хто кому брат? Як смієш ти називати мене братом — ти, що з моєю допомогою сів на престол, ти, що через заздрість і безумство забув про моє благодійство, одірвав мене від війська, хотів вислати, як якогось злочинця, у Вірменію?

— Іоанне! Прости! — заволав Никифор.

— Мовчи! — перебив його Іоанн. — Ніхто і ніщо тепер не вирве тебе з моїх рук. Говори! Я слухаю, може, ти скажеш, що не винен?

— Богородице! Благаю! Спаси! — знову зайшовся Никифор.

— Безумний, дурний імператоре! — крикнув Іоанн.

Никифор бачив, як Іоанн вихопив меч і кинувся до нього, як з усіх боків до нього підступають вої, Іоанн схопив його за бороду і рвав її. На нього сипались удари, його били голоменями мечів.

Нарешті Іоанну обридло це, і він сам ударом меча одрубав голову імператору Східної Римської імперії Никифору Фоці. Ще одного римського імператора, і також від насильницької смерті, не стало. Біля дверей його опочивальні лежав у калюжі крові великий папія Михайло.

Аж тоді прокинувся і зашумів Буколеон. Ворота палацу були замкнуті зсередини, і сторожі, що стояли за воротьми, хоч і чули шум і крики в палаці, але допомогти не могли. Коли в палаці запалились вогні і скрізь залунали переможні крики, сторожі почали бити ворота.

Етеріоти підійшли до воріт.

— Чого ви грюкаєте? — запитали вони в сторожів.

— Ми сторожі імператора Никифора.

— Імператора Никифора немає...

— Не віримо... Ми кличемо імператора. Хтось із етеріотів, тримаючи світильник, підійшов до воріт, підійняв однією рукою світильник, а другою — щось криваве, потворне... Охоронці крізь ворота побачили мертву голову Никифора.

— Многі літа імператору Іоанну! — лунали крики у Буколеоні.

Сторожі за воротьми підняли мечі і також закричали:

— Многі літа імператору Іоанну!

Ворота Буколеону розкрились. Над Галатою запалювався ранок... Сніг перестав іти, але за ніч притрусив дахи, берег над морем за Буколеоном, де

недалеко від бронзового пам'ятника бику й леву лежав безголовий труп учорашнього імператора.

Вулицями Константинополя ходили етеріоти й безсмертні, вони зупинялись серед форумів і на вулицях, кричали: "Многі літа імператору Іоанну!"

Перелякані сенатори й патрикії поспішали до Великого палацу, збирались на Іподромі, товпились біля дверей Левзіаку, які кожного дня рівно о сьомій годині ранку разом з етеріархом одмикав великий папія.

Цього ранку двері Левзіаку відкрились також о сьомій годині, але на порозі їх стояв не великий папія, а оточений етерією паракимомен Василь.

— Многі літа Іоанну Цимісхію! — крикнув він.

Іоанн Цимісхій, тільки розвиднілось, поспішив до Софії. Він ішов з Буколеону до собору звичайним шляхом, яким ходив і Никифор, — через галерею Маркіана, Дафн, Іліак, святий Кладезь.

Але йшов Іоанн не так, як ходили імператори, — не з почтом і під співи й величання димотів та динархів, — попереду нього йшов загін з голими мечами, другий загін оточував Іоанна, а ще один ішов за ними слідом. У галереях і покоях Великого палацу, через які йшов Іоанн, лунала важка хода етеріотів, бряжчала зброя.

Біля воріт Софії Іоанн зупинився. Там його ждав, повідомлений уже про все, що сталось минулої ночі, патріарх Полієвкт. Патріарх протягом усіх років був лютим ворогом імператора Никифора і знав, чого від нього бажає Іоанн.

— Я жду благословення найсвятішого патріарха, — сказав Іоанн, зупинившись перед Полієвктом і низько схиляючи голову.

— Я не можу дозволити тобі переступити поріг святого храму, доки ти не оголосиш і не покараєш убивці Никифора.

Іоанн оглянувся на етеріотів.

— Вбив Никифора, — промовив Іоанн. — Лев Валент... Етерія, візьміть Льва Валента.

Загін етеріотів одразу поспішив до Буколеону. Але патріарх не кінчив.

— Я вимагаю іменем святого престолу, щоб ти вислав з Константинополя Феофано.

Іоанн затримався з відповіддю, і патріарх відчув, що йому не так легко задовольнити цю вимогу. Але минула хвилина, і Іоанн відповів:

— Корабель з Феофано сьогодні ж залишить Константинополь.

Патріарх Полієвкт промовив:

— Ти мусиш також скасувати грамоту, скеровану проти церкви, яку підписав божевільний Никифор.

— Скасовую, — одразу ж сказав Іоанн.

Тоді патріарх зробив знак, і служителі відкрили ворота святої Софії.

...Члени сенату і патрикії хоч і пізно, а все ж діждались — надвечір новий великий папія Роман разом з новим етеріархом відчинив слонові ворота Левзіаку — імператор Візантії Іоанн Цимісхій мав їх прийняти в Золотій палаті.

І в той час, коли вже в сутінках над морем, біля кам'яного пам'ятника бика і лева, раби підняли з снігу, поклали в дерев'яний ящик, перенесли яром у храм Апостолів і потай поставили в склепі, де лежало тіло великого Костянтина, безголовий труп Никифора, саме в цей час безбороді одягали в дивітисарій, багряну хламиду, клали на голову вінець і взували у червоні сандалії імператора Іоанна Цимісхія.

Був Іоанн невисокого росту, маленькими були і його предки-вірмени, за що їх, мабуть, і прозвали Цимісхіями* (*Цимісхій — маленький). Та коли логофет відкрив західні двері Золотої палати, впустив патрикіїв і сенаторів і вони впали перед імператором, усім здалося, що він високий і грізний.

Іоанн Цимісхій сів у західній каморі на золотому троні під викладеним з мусії образом Христа — величний, увінчаний золотою короною, у багряній хламиді.

— Многі літаї — співали за завісою два хори — із Софії й храму Апостолів.

І забулося навіть те, що тут, у Константинополі, у цьому ж Великому палаці, є ще два імператори — сини отруєного Романа й Феофано — Василь і Костянтин. Ці імператори зараз були непотрібні, многі літа бажали тільки Іоаннові.

Він велить кинути якнайбільше хліба й вина на торги Константинополя, встановлює сам на них низьку ціну, він викликає одного за одним сенаторів і полководців і кожному з них дає нагороду й призначення... Імператор Іоанн знає, хто його друг, а хто ворог, — і Варду Скліру він чіпляє на груди золотий ланцюг і призначає начальником всього війська, Іоанну Куркуасу дає золоту печать і наказує бути начальником метальних машин, але призначає нового друнгарія флоту, нового начальника етерії, нового великого папію.

Особливу почесть виявляє імператор Іоанн до паракимомена Василя, що незмінне був при імператорах Костянтині, Романі й Никифорі і тепер буде при ньому, але називає його не паракимоменом, а проедром* (*Проедр — перший).

Новий імператор жорстоко карає всіх тих, що були зв'язані з імператором Никифором, і всіх, хто може бути йому на заваді. У цю годину з кручі над морем, прив'язавши камінь до ніг, кинули Льва Валента, наступної ночі брата вбитого імператора Никифора Льва Фоку мали вивезти на довічне заслання на острів Лесбос, а сина його Варда і трьох двоюрідних братів — у далеку Каппадокію, в Амазію.

3

Пізньої ночі імператор Іоанн і проедр Василь залишились удвох у покоях Буколеонського палацу. Віднині їм завжди доведеться бути разом. Проедр Василь буде першим у синкліті, він разом з імператором вирішуватиме державні справи, разом житимуть вони у Великому палаці, на виході Василь стоятиме одразу ж за імператором, вище від усіх магістрів і препозитів, а вночі, коли імператор спатиме, проедр мусить берегти його спокій і життя.

І хоч Василь був паракимоменом четвертого вже імператора, а трьом попередникам підготував могили, але зараз все забулося. Вони-імператор і його проедр — пізньої години сиділи в покої, вікна й двері якого виходили на море, впивались тишею, що панувала в палаті, раділи своєю перемогою.

У покої в золотих світильниках горіли свічі, промені їх освітлювали на стінах викладені з мусії постаті імператорів — вони разом зі своїми жонами і дітьми, з молитовниками в руках, високо звівши вгору очі, суворі, мовчазні ішли навкруг всього покою.

А внизу, на м'яких ложах перед столом, де в корчагах стояло вино, спочивали імператор Іоанн і проедр Василь.

— Я дуже стомився, — говорив Іоанн, — проте нібито все закінчено.

— Мій василевсе, — ласкаво відповів проедр, — ми готувались дуже добре, передбачили всі дрібниці, і тому я був певен, що все закінчиться успішно...

— Остання ніч була страшна, — згадав Іоанн. — Але, дяка богу, вона минула, тепер ми можемо спочити.

Вони вийшли на широкий балкон, зупинились біля повитої виноградом колони і задивились на море.

Буря, яка лютувала минулої ночі, стихла. Від Босфору віяв легкий, теплий вітер. Море було спокійне, небо чисте, і в ньому низько над обрієм висіла тоненька срібляста скибочка місяця.

В примарному сяйві цієї скибочки та ще фара вони побачили великий корабель, що виходив із-за рогу півострова в море. На кораблі вітрила були підняті, але вітер з Босфору ледь повівав, корабель ішов дуже повільно, все не міг одірватись від берега.

Коли корабель проходив недалеко від Буколеону, проедр Василь сказав:

— Це твій дромон, василевсе... Він прямує до Проту.

— І вона на ньому? — запитав імператор.

— Так, василевсе, вона там.

І хоч імператор і проедр не могли нічого побачити на кораблі, але обом їм здалося, що вони бачать її — Феофано, яка стоїть там на настилі дромона і дивиться на палац, у якому вона тільки вчора була василісою.

— Треба зробити так, щоб вона сюди ніколи не поверталась, — сказав Іоанн.

— О василевсе, вона вже ніколи сюди не повернеться, — відповів і посміхнувся проедр Василь.

А корабель із піднятими вітрилами то з'являвся в промені фара, то зникав на якусь хвилину в нічній імлі, плив все далі й далі — мимо Буколеону, мимо стін Константинополя, в глибінь, у безвість...

Так корабель і зник — ніби розтанув у голубій імлі Пропонтиди.

— Феофано немає, — полегшено сказав Цимісхій, — але є інший ворог.

Він обернувся обличчям до города й Гадати, де над Золотим Рогом де-не-де поблискували вогники, а вдалині зливались із небом чорні гори.

— А чи один тільки ворог? — запитав проедр Василь.

— Ти говориш правду, — згодився Іоанн, і обличчя його стало хижим і злим. — У нас з тобою є чимало ворогів — у Константинополі і навіть у святій Софії. Беззубий, глухий Полієвкт — я з ним швидко розплачусь за те, що він зробив сьогодні. І доки, доки імператори ромеїв повинні терпіти над собою владу патріархів?.. Але найстрашніший наш ворог сьогодні — Русь...

Від Гадати дихнув холодом вітер.

— Тільки у відчаї, — сказав Іоанн. — Никифор міг зробити те, за що ми зараз мусимо розплачуватись. Навіщо він послав Калокіра до русів? Навіщо платив їм золото, щоб ішли на болгар? Не будь цього, Святослав сидів би зараз у Києві, а ми тут... Прийшов би час, і ми б, зібравши сили, поволі підкорили болгар і пішли б на Русь.

— Це правда, — згодився проедр Василь. — Це був невдалий крок імператора Никифора.

— Ти кажеш — невдалий? Ні, це був божевільний, дурний крок, і тільки йолоп Никифор міг його зробити. Подумай, — здригнувся Іоанн. — Святослав захопив уже всю долину Дунаю, взяв Дапаю і Плиску, іде до Преслави. Так він може дійти й до Константинополя.

— А все ж покійний імператор зробив і інший, вдалий, крок.

— Ти про що говориш?

— Ще кілька місяців тому, коли Никифор почув про те, що лодії Святослава стали на Дунаї, він послав до печенігів наших василіків на чолі з єпископом Феофілом.

— Але ж його ще немає?

— Він скоро повернеться. Імператор Никифор дав йому з собою багато золота, печеніги його люблять, і я певен, — скоро покажуть списи русам...

— Там, на Дунаї?

— Ні, імператоре, печеніги мають взяти Київ. Імператор Іоанн спочатку не міг навіть збагнути, чому печеніги мусять взяти Київ і що це дає імперії, але швидко зрозумів, засміявся...

— О, — сказав він, — нарешті я бачу один розумний крок імператора Нйкифора. Дяка тобі, — зухвало поглузував він, дивлячись на мусії на стінах, — безголовий василевсе. З печенігами ти замислив справді мудро. Зараз Святослав вже не пройде гір, і ми зберемо сили. Ми переможемо. Адже так, проедре?

— Мій василевсе, — відповів проедр, — імперія лежить перед тобою. Чи не час тобі вже й лягти, імператоре? Після всього, що пережито сьогодні, можна й треба спочити. Спи спокійно, імператоре. А твій проедр не буде вже спати!

Спить Буколеон. Стомлений після останніх напружених днів, сп'янілий від вина, спить і новий імператор Візантії.

Але не спить, не спатиме до самого ранку паракимомен, наречений сьогодні проедром, постільничий імператора Іоанна Василь.

Він стоїть біля дверей царської опочивальні, слухаючи, чи не прокидається імператор Іоанн, чує, як з уст сонного владаря імперії зриваються уві сні слова: "Воїни!.. Феофано!" І на чолі в проедра все глибшають зморшки, а уста складаються в посмішку, — він розуміє, як у нового імператора палає

серце і як горить збуджений мозок. Нічого, імператор скоро заспокоїться, корона остудить його мозок, царські лори* (*Лори — барми) вгамують серце. Проедр допоможе, щоб це сталось швидше.

А зараз, спираючись на кипарисовий, оздоблений срібною головою лева посох, проедр Василь іде, оглядає Буколеон... У коридорах душно, всюди горять світильники, попід стінами стоять заковані в броню мовчазні нічні сторожі. Проедр іде, вони зустрічають і проводжають його блискучими очима, але не ворушаться, стоять мовчазні, німі.

Коридор за коридором, палата за палатою... Проедр Василь заходить в опочивальню, де минулої ночі вбитий був імператор Никифор, у гінекей, де все ще нагадує про Феофано, у палату, куди минулої ночі зійшов з даху Іоанн Цимісхій і де тоді ховались озброєні етеріоти...

Зараз у цій палаті надзвичайно тихо, тільки час від часу потріскують гноти в світильниках. Проедр Василь сідає в крісло, спирається руками на посох, схиляє голову.

І в нічну цю годину проедр відчуває, що він найбільше від усіх тут, у Буколеоні, стомився, знеміг. Кожен з них має право спочити, зараз усі й спочиватимуть. На кожному кроці в Буколеоні і скрізь навкруги стоять сторожі. Та й сторожі змінюються. Скоро кінчиться час першої нічної зміни. На варту стане друга зміна.

Тільки один він — паракимомен вчора, а сьогодні проедр Великого палацу, постільничий імператора — не має права й не засне вже до ранку, цілу ніч блукатиме в Буколеоні. Уранці він розбудить царя, разом з папією Романом відкриє срібні ворота Левзіаку. Увесь день, як тінь, супроводитиме царя, і, може, на якусь годину, коли імператор завершить свої справи й удруге ляже спочивати, проедр Василь засне, щоб прокинутись увечері і зробити ніч своїм днем.

"...Четвертий імператор, — думає проедр Василь. — Ти будеш недовго царювати. Коли ж прийде моя черга, коли здійсниться моя мрія?"

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Серед білого дня над Подольськими воротами нагло пролунали удари в била. Одразу ж ударили била й над Перевесищем. Київ сполошився. Був ясний, сонячний день, над передграддям куріли димки, на Подолі йшов торг, по Дніпру й Почайні снували лодії, — город жив, як звичайно, в таку пору сторожі ніколи не дзвонили.

Але невдовзі не тільки з Гори, а й низької Оболоні стало видно, як на півдні, десь за Вітичевом, високо піднялися в голубе небо чорні дими. Незабаром Соляним шляхом понад Дніпром примчали й вершники.

— Від Родні йдуть печеніги! — кричали вони.

А на стінах все стогнали й стогнали, піднімали людей, сіяли тривогу била...

І тоді, як бувало й раніше, з усіх усюд: з берегів Почайни і Дніпра, витягнувши на сухе лодії, від торгу з статками, на волах і конях з передграддя, взявши молоти, топори й посадивши на плечі дітей, — через ворота на Гору почав вливатись довгий потік людей. З тривогою в очах ішли літні люди, перелякано дивились навкруг жінки, плакали діти. А ще багато людей, усі, хто був молодший і здоровіший, заходились копати, заглиблювати рови навкруг Гори й на нижньому й верхньому валах, набивали скрізь гостре околля, запасали на Горі воду й харчі.

Тільки надвечір обірвався людський потік, що тягнувся до Гори. Холодно, безлюдно й тихо стало в передградді й над Почайною. У цій тиші лунко заскреготали жеравці на воротях, натягнулись ланцюги й важко піднялись, ніби прилипли до стін города, мости. Оточена глибоким ровом, Гора була тепер одрізана від усього світу. Швидко сутеніло.

Ніч була темна. Двір на Горі й усі конці забили люди. Матері з дітьми спали просто неба, на землі, чоловіки носили на стіни каміння, підсипали городниці, ставили там великі луки-самостріли.

Неспокійно було й у боярських та воєводських хоромах. Цієї ночі там ніхто не спав. На дворах чулись кроки людей, скрізь грюкали двері, час од часу

від хоромів до княжих теремів тихо пересувались, стукаючи посохами й обминаючи людей, які лежали на землі, бояри, тіуни, ліпші мужі.

Вони збирались у Золотій палаті. У одному з куточків біля завішених вікон горіло кілька свічок, кволе світло їх поблискувало на доспіхах князівських, ледь освітлювало мужів города. Ніхто з них тепер не сидів на лавах, всі вони товпились попід стінами й посеред палати, переступаючи з ноги на ногу. Вікна й двері в палаті були зачинені, від гострого смороду чобіт, дьогтю важко було дихати.

Пізніше заявилась княгиня. Вона залишила новий город ще завидна, перейшла з онуками на Гору і тепер вийшла до мужів, спираючись на посох, що глухо стукав об підлогу. Бояри й воєводи стиха загомоніли, привітали її. Але княгиня ніби не чула їхніх вітань — темна постать її пропливла через палату, зупинилась біля доспіхів княжих.

Там вона й стала в сяйві свічок. Проміння їх освітило її обличчя — бліде, стомлене, неспокійне. Темні очі княгині дивились на бояр і мужів.

— Дружино моя! — почала княгиня. — Чули всі — печеніги в полі. Дими встали над Роднею, гінці сказали, що йде Залозним шляхом велика орда. Дими встали й до Переяслава — вони рвуться сюди просто з поля й думають зайти від пониззя...

— Заходять уже, — вирвалося серед мужів, — думають, либонь, оточити город... Ще голоси пролунали:

— Мусимо послати до Святослава, скажемо — чужая земля іщеши, свою ся лишив...

— Худо зробив князь, у таку годину покинув... І ще інше:

— До деревлян треба вдатись...

— Не надійтеся на деревлян — їм у лісах Київ не горить.

— До сіверян!

— До Новгорода!

Золота палата гула, лунко перекликалась багатьма голосами. До княгині простягались довгі руки, глухо стукали посохи.

Княгиня довго дивилась на своїх мужів, стиснувши уста.

— Мужі мої, — вела вона далі. — Хіба вперше бачимо ми ворога під стінами города? Усі князі, — княгиня поглянула на доспіхи на стіні, — і всі людіє наші вже не раз рубались на стінах і валах Києвих, станемо й тепер...

— Мала сила в нас, княгине, — несміливо промовив хтось із бояр.

— А ти відаєш, — звернулась вона до нього, — чи великою силою ідуть печеніги? Нас — багато, бояри й мужі мої, маємо дружину, стануть гридні, діти наші нехай стають, дворяни, і я стану з вами, мужі!

Роздратована й сувора в гніві своїм, княгиня Ольга говорила:

— І на князя Святослава не кладіть лжі. Не чужої землі шукає, за честь своєї стоїть, не сам пішов — ми його послали. Хто рече, аще князь наш лишив свою землю?

Ніхто не відповів тепер на запитання княгині, і, помовчавши, вона вела далі:

— І про деревлян — то неправда суть. Уже хто-хто, а я знаю деревлян і відаю: коли покличемо — прийдуть, допоможуть. І Чернігів допоможе, і Востер, — уже там бачили дими на пониззі. А ми ще пошлемо гінців, нехай летять, кличуть.

У палаті стояла тиша. Від задухи свічки запливали воском. Була година, коли на стінах змінювалась сторожа і лунали била. Але зараз і вони мовчали.

— То й станемо! — закінчила княгиня. — Ти, Добрине, —звернулась вона до нього, — будеш з воями на стіні. Ви, бояри, домовляйтесь, хто буде біля Подольських, а хто біля Перевесищанських воріт. Іще, бояри мої й мужі, відчиняйте свої кліті. Не самі алчемо, мусимо годувати все воїнство... Підемо, мужі, — печеніги, може, близько... А Святославу, — додала вона, — ми також пошлемо вість: спіши до нас, князю, важко тобі на Дунаї, а горе й у отчині твоїй...

І хтось у палаті додав:

— Аще не жаль ні матері, стару сущу, ні дітей свої...

Вийшовши з палати й прямуючи через переходи до покоїв, де вона жила колись і куди повернулась тепер знову, княгиня Ольга відчула, яка вона хвора і як стомилась. Ноги були важкі, не слухались, серце нестямно колотилось у грудях, в очах миготіли червоні й зелені кола. Напруживши всі сили, спираючись на руку Добрині, вона минула свої покої, вийшла в сіни й зупинилась біля опочивальні княжичів.

— Ти йди на стіни, — сказала вона Добрині, — печеніги, аки таті, все роблять уночі.

Він вклонився й зник, княгиня ж Ольга зайшла до опочивальні княжичів, їй хотілось сісти, заплющивши очі, спочити, подумати над тим, що сталось.

Вона сіла в опочивальні княжичів. Колись тут жив і виростав Святослав, зараз тут були Володимир, Ярополк, Олег. Вікно в опочивальні було завішене. У куточку просто на підлозі стояв світильник. Коли княгиня зайшла, біля нього сиділа ключниця Пракседа. Княгиня зробила рукою знак, щоб Пракседа йшла спочивати, і та пішла.

Княжичі спали на трьох ліжках, що стояли попід стіною. Ложа Ярополка і Олега стояли в затінку, ложе Володимира було ближче, й промінь від світильника блукав на його обличчі.

Це обличчя було спокійне, замислене, Володимир рівно й глибоко дихав. Княгиня дивилась на нього й думала: як же він схожий на свою матір — Малушу. І замислилась княгиня Ольга. О, як багато їй треба було передумати після важкого пережитого дня в цю нічну годину!

Княгиню Ольгу дивувало, що саме в цей час біля Києва з'явились печеніги. Звичайно вони бродили улусами на пониззі Дніпра, біля порогів, рідко насмілювались навіть там, у безлюдді, нападати на руських воїв. Чому ж зараз вони зайшли так далеко?

Гінці, що примчали вдень Солоним шляхом, розповідали, що печеніги кілька днів тому перейшли вночі Рось, обминули Родню й улусом ідуть до

Києва. Гінці від Переяслава говорили, що й там іде улус. Це знову дивувало й непокоїло княгиню, — не один улус ішов до Києва, печеніги збирали всю орду.

Княгиня думала, що поява печенізької орди біля Києва якось пов'язана з тим, що князя Святослава немає в Києві. Але навряд чи насмілились би печеніги, навіть тоді, коли князя немає, напасти на Русь. Блукаючи в полі над Руським морем, вони бережуть мир з Києвом, бояться Русі.

І одразу ж думки її перелетіли в далеку Болгарію, де князь Святослав з своїми воями бореться з ромеями. Він — далеко від рідної землі, над ним і всіма воями день і ніч висить смерть. А от смерть блукає й над отчиною, Києвом.

Вона пригадала, що було тільки-но в палаті, голос котрогось із бояр: "Чужая земля іщеши, а свою ся лишив", — і кров знову вдарила їй в обличчя. Ні, вони не розуміють, чого шукає Святослав з воями своїми в Болгарії.

Адже й вона, мати його, довго не розуміла сина, а потім побачила: або бути рабами василевсів, або жити, як належить людям. Зрозуміла і благословила — як княгиня й мати перехрестила його, язичника.

"А якщо?.. — Кров одразу відлила від її обличчя, коли вона подумала, що буде, коли Святослав не переможе на брані з ромеями. — Може, — вона про це боялась думати, але ця думка випливала й випливала, — може, печеніги саме тому й з'явились під Києвом, що сталось щось з Святославом над Дунаєм? Адже коли б він був у Києві, печеніги нізащо б не насмілились іти з поля в Полянські землі.

І що тепер робити? За стінами Гори й валами, — княгиня була певна в цьому, — вони протримаються день, два, тиждень. А що буде далі? Дружина в них невелика, харчів небагато, води мало..."

Саме в цей час княгиня Ольга мусила перервати свої думки. На ложі заворушився й щось спросоння промовив княжич Володимир. Потім він поволі розплющив очі, протер їх кулаками, підвів голову...

Спочатку, либонь, княжич не второпав, де опинився, чому на підлозі тут горить світильник, але далі пізнав княгиню.

— Чому ти не спиш, бабо? — запитав він. Питання було таким простим і звичайним, що вона навіть посміхнулась.

— Я сиділа й думала, — відповіла княгиня. — А зараз і ляжу. Спи, Володимире, спи спокійно...

Вона схилилась і поцілувала онука в голову. Він одразу ж заснув... І саме тоді в нічній тиші на стіні город а вдарили била.

Підійнявшись на південну вежу стіни й перехилившись через забороло, Добриня довго дивився навкруг.

Перед ним лежала глибока, чорна безодня, небо затягли хмари, не видно було ні однієї зорі. Але очі Добрині вже призвичаїлись, і серед суцільної темряви він бачив глибокий рів одразу за стіною, вал з околлям, а далі — дерева по схилу гори, чорне передграддя на сірих кручах, Дніпро. Все, як завжди, ворога не було видно.

Але Добриня мав не тільки добрі очі, а й вуха. Хоч за городом у темряві було нібито тихо, він пізнавав багато звуків, які непокоїли його, чув, як далеко на лівому березі іржуть коні, кілька разів чув сплеск води на Дніпрі, тупіт коней і людські голоси на березі Почайни і над Либеддю. Йому здалося, що голоси чулися в передградді і навіть зараз за околлям валу...

Тепер Добриня знав, що ворог підкрався й стоїть під самими стінами города, може рушити кожної хвилини. Він обійшов усі городниці, поговорив з мужами, гриднями, ремісниками з передграддя й Подолу, що клопотались, стояли біля заборол, хотів спуститись униз, щоб розповісти про все княгині.

Але не встиг спуститись, бо в передградді й на Подолі спалахнули вогні — печеніги запалювали будівлі, щоб у загравах пожежі лізти на стіни города.

— Печеніги! — залунали голоси. — Ворог на валу! І тоді одразу ж вдарили в била. Вони стогнали, будили, кликали: усі на Горі мусили знати, що ворог під стінами, а печеніги нехай не думають, що підкрались, як таті, — город Київ і людіє його готові зустріти їх грудьми своїми.

Добриня швидко обійшов весь південний бік стіни. Пожежа у передградді й на Подолі ширилась, багряні заграви освітлювали стіни, й Добриня бачив, як

біля всіх заборол стали вої з луками. Деякі з них клали край заборол каміння, щоб кидати його на ворогів, тут же, на городницях, у кількох місцях вої роздували вогонь під казанами з смолою, готували воду й пісок. Ще багато воїв стояли з списами й топорами, готові рубати тих, що видиратимуться на стіни.

Нарешті била замовкли. І внизу, і на городницях настала тиша. Тихо було й навкруг — за стінами, на кручах, на Почайні й Дніпрі. У передградді й на Подолі буяла така пожежа, що хмари над Горою стали багряними, на городницях стало видно як удень, на валах за стіною можна було порахувати околля.

І тоді всі на стінах побачили, як у примарному сяйві пожежі із темряви за валами вирвались і почали трощити околля печеніги, їх було дуже багато, вони крутились між околлям, немов черва.

А в той же час у повітрі почувся тонкий, пронизливий свист стріл. Вони бились об забороло, падали на городницях, летіли й далі — на Гору. Добриня бачив, як один із воїв схопився, вириваючи стрілу, за груди, ще один зовсім близько стояв — і стріли витинались йому просто з очей...

Княжі вої на заборолі теж натягнули свої луки, і їх стріли роями летіли в темряву за городницями, на вали, в околля.

Там, на валах, стояв крик, видно було, як чимало печенігів упали й корчаться серед гострих кілків. І все ж деякі з них проминули околля, спустились у рів, деякі вже робили приспи — копали й насипали землю, інші тягли й ставили драбини, щоб дертись на городниці, ще одні пробували підпалити ворота.

З стін полетіло каміння. Багато воїв, незважаючи на стріли, що летіли й летіли з валів, повисли край заборол над ровом і згори метали на печенігів списи, влучали їх з своїх луків.

Крики, зойки, брязкіт, що народжувались на городницях, і під стінами в рову, й на валах, злилися в один суцільний безперервний шум — загрозливий, страшний, нещадний шум бою. Озвірілі, оскаженілі печеніги, що були п'яні ще до бою від вина, а тепер від крові, збились у рову — робили приспу до стін. Коли її вкривали трупи — сипали землю поверх них, і приспа росла. Вже

печенізькі драбини доходили до заборола. Чіпляючись за край запорола, печеніги видирались на стіни.

І нарешті бій почався на самій стіні, на південному її боці. Кілька десятків печенігів, деручись по драбинах, стаючи один одному на плечі, обливаючись кров'ю, вихопились на забороло. Вони вже стояли там, розмахували кривими своїми шаблями, виймали довгі ножі. А за ними по драбинах лізли, повзли, видирались нові вороги.

Це був жорстокий бік на городницях. Край заборола стояли печеніги, проти них лавою збились вої, а попереду всіх Добриня. Всі тримали в руках мечі, рубали печенігів, обливаючись кров'ю і самі, все більше й більше їх виходило на забороло...

І раптом, перемагаючи весь шум навкруг, великий шматок заборола затріщав, схитнувся, похилився і полетів разом з печенігами, що чіплялись за нього, вниз, у безодню. Він летів серед ночі з тріском — ламаючи драбини, калічачи людей. Бій на південному боці стіни затих...

Але в цей час почувся великий шум і крик на стіні біля Подольських воріт. У Добрині похололо тіло — адже більшість воїв біля нього, на стіні від Дніпра. Ще він помітив, що навкруг стало видніше, — і вже не від заграви пожежі: за Дніпром голубіло небо, скоро мало зійти сонце.

Він біг городницями попереду багатьох воїв до Подольських воріт, де лунали крики, де йшов лютий новий бій, де печеніги вже вилізли на стіни.

Але Добриня не встиг добігти по стіні до воріт, як там залунав інший, переможний, крик: вої скинули печенігів, що видерлись на стіни, заливали водою ворота, що почали горіти.

І там, на городниці біля Подольських воріт, Добриня побачив княгиню Ольгу. Спираючись на свій посох, вона стояла біля заборола, дивилась на Дніпро й говорила:

— Тепер вони швидко не полізуть. Київ стоїть!

Мов випущені з тугого лука стріли, летіли на південь від Києва три гридні — брати Горяй, Баян і Орель...

Горяй — найстарший з них — був білявий, бо пішов у матір, то й обличчям скидався на неї: мав голубі очі, тонкий ніс, невеликий рот. Правда, мати була невисока, тонка, а Горяй — велетень, здоровило. Такому тільки й сидіти на коні.

Баян, навпаки, пішов у батька — кожум'яку Супруна — невисокий, але жилавий, із засмаглим, аж темнуватим лицем, руками тільки шкіри м'яти, ногою по землі вдарить — гуде земля.

Що ж до Ореля — був він зовсім не схожий на братів своїх: волосся русяве, очі карі, сам стрункий, а голос такий, що, коли співав на стіні города, чути його було за Дніпром.

Вони виїхали з Києва одразу ж після того, як їх покликала княгиня. Потемному спустились з стіни, біля Либеді поповзом пробралися крізь печенізький стан, бачили, як спалахнула пожежа, й чули, як печеніги пішли на Гору... Але як не боліли в них серця, вони не повернулись і не могли повернутись до Києва, а побігли в заграві пожежі через ліс до Берестового, там у княжому дворі засідлали коней і рушили в темну, непроглядну ніч на південь...

Раннього ранку вони вже були далеко від Києва. Увечері опинились край Полянської землі, над Россю, вночі спочили й проминули селище, де жили чорні клобуки, а до нового світанку були далеко в Дикому полі.

Тут, у Дикому полі, братам треба було стерегтись на кожному кроці. Скільки не кинь оком — тягнулось поле, рівне, де-не-де перерізане яругами, в яких ховались річки. Весело й радісно було тут весною і літом, коли від землі підводилась, зеленіла, переливалась хвилями під вітром тирса, коли скрізь зацвітали голубі дзвіночки, жовта шавлія, сині волошки, білі велетенські ромашки...

Зараз поле було похмуре — вигоріло за довге літо під промінням яскравого сонця й почорніло, скрізь пов'яли трави й квіти, на корені засохла

тирса. Тільки сухі ості, ніби сивина, обгортали поле. Тут, здавалось, буяла пожежа, навіть і пахло згаром.

По темному полю; по сухій землі мчали і мчали вперед вершники, час від часу зупинялись у яругах, щоб дати перепочинок коням, напоїти й погодувати їх, спочити самим. А коли підіймались з яруг, то виїжджали обережно, оглядали поле навкруг.

І брати оглядались немарно. Перед самим заходом сонця, після того як вони перепочили над річкою і піднялись на берег, щоб рушати в поле, старший брат Горяй на якусь мить затримався на кручі, довго дивився, приклавши руку до очей, на далекий обрій, а тоді сказав:

— Завернемо праворуч і будемо поспішати...

Коні полетіли. Братам було чути, як під копитами гуде земля, в груди й обличчя їм било розпечене повітря, вони їхали просто проти сонця, щоб сліпучі його потоки сліпили ворогів і щоб вони не бачили їх. Спочатку, оглядаючись назад, вони бачили на обрії чорні цятки — печеніги гнались за ними.

Це був шалений льот. Сонце спускалось до заходу, за ним гнались три вершники, а слідом летіли печеніги... І сонце врятувало братів, бо коли, ніби прощаючись із землею, ще раз заграло нестерпним сліпучим сяйвом — чорні крапки вдалині розтанули в імлі, зникли. Але три вершники так само летіли за сонцем. Вони не зупинились і тоді, коли сонце зайшло, і навіть тоді, коли поле злилось із небом у вечірньому серпанку і коли молодий місяць став на чоті між зір, а ще довго мчали, круто завернувши раптом на південь.

Нарешті брати зупинились над берегом якоїсь річки. Коні довго стояли на місці, і по них пробігав дрож. Брати впали на траву.

— Чи багато їх було? — запитав Орель.

— Багато, — відповів Горяй. — Але до них було далеко.

— Добре, що ми поїхали на захід, — замислився Баян. — Тільки сонце нас врятувало.

У темряві вони спутали коней. Поїли й самі — хліб та в'ялену рибу. Вода з річки видалась їм вином.

— Тепер заснемо, — сказав Горяй, — але спати будемо по черзі. Лягайте спати, брати, а я спочину пізніше.

Коли брати лягли й заснули, Горяй довго стояв на березі річки, вийшов у поле і там лежав, притулившись вухом до землі, слухаючи. Але ніде в полі не чути було кінського тупоту, земля була холодна й німа.

І довго-довго серед темної ночі недалеко від братів, що міцно спали, сидів Горяй. Він сидів, мабуть, довше, ніж належало, бо прокинувся Орель.

— Ти чому нас не будиш, Горяю?

— Ніби ще рано.

— Ні, давно пора. Бачиш, уже місяць закочується. Лягай, Горяю!

Горяй ліг на землю й одразу заснув. Тепер стояв на чоті Орель. Він також вийшов далі в поле, але до землі не припадав, а стояв там у темряві, сторожко прислухаючись, — він мав дуже гостре вухо.

Перед самим світанням він тихо збудив Баяна. Але саме в цей час прокинувся й Горяй. Вони подивились на небо, траву...

— Трава суха, без роси, — вирішили вони. — Сліду нашого не буде видно. Мабуть, поїдемо...

Коні також спочили й добре попаслись за ніч. Почувши кроки братів, вони весело заіржали. Брати осідлали коней.

Ще один день вони їхали спокійно. Все ближче й ближче було до річки Бугу, шлях їм увесь час перетинали ліси, де доводилось їхати повільніше. Зате тут вони не боялись печенігів, що з своїми кибитками блукали тільки в полі.

А все ж надвечір вони наскочили на печенігів. Це була, мабуть, сторожа якоїсь орди, десять — п'ятнадцять вершників. Брати стикнулись з ними, коли виїжджали з яруги.

І знову брати полетіли в полі, за ними мчали печеніги. Але тепер зовсім близько лунали їхні крики. Брати чули, як час від часу мимо їхніх вух свистять стріли. Проте відчували, що можуть втекти, втечуть. Печеніги відставали, крики їх віддалялись.

І раптом на повному скаку один із братів — Баян — пустив поводки, одкинувся в сідлі і, обливаючись кровлю, повалився на землю. Десь позад себе, але все далі й далі, Горяй і Орель почули крики печенігів...

У цю ніч два брати не спали. Вони сиділи на високій могилі, на вершині якої стояв кам'яний, схожий на людину стовп. Перед ними лежало поле, звідки їм було все чути, тільки поле мовчало навкруг.

— Брате Горяю, — промовив Орель. — Нам треба було, мабуть, лишитись і вмерти з Баяном.

— А князь Святослав? — запитав у відповідь Горяй. — Хто йому повезе звістку?

І хоч вони обидва були хоробрі й сміливі, але заплакали в пітьмі цієї ночі, бо в них дуже боліло серце за братом. Їм здавалося, що він десь ходить близько і що йому буде легше, коли він почує їхню печаль. А коли Горяй вийняв з-під сідла вузлик з хлібом, то одломив шматок собі, шматок — Орелю, а ще один поклав поруч — на траву.

— Це тобі, Баяне, — сказав Горяй, і тільки тоді вони стали їсти.

Пізньої години в полі почувся шум, і десь далеко, там, де мусив бути обрій, раз і другий блиснув вогник. Ставши на могилі, вони довго вдивлялись у пітьму й уважно слухали. Більше вогню в полі не було видно, але ще довго чувся шум, серед якого вони пізнавали іржання й тупіт коней, цокотіння коліс. Потім шум у полі став затихати й нарешті зник.

Тоді Горяй знову сів на траву й сказав:

— Вони поїхали до Києва. Мусимо поспішати, але давай домовимось, брате... Якщо я загину в полі, ти поїдеш далі.

— Якщо ж я загину, Горяю, — їдь ти!

— Добре, брате!

Уночі ж вони поїхали далі. На світанні знайшли в полі слід орди — попіл, кінські кізяки. По цьому сліду вони й поїхали, — адже печеніг ніколи не поїде вдруге по своєму сліду.

Уранці вони вплав, вхопившись за гриви коней, перепливли через Буг. Тут, на правому березі, вся земля була вибита кінськими копитами, а трохи вище, над яругою, насипана була висока могила. Навкруг могили всюди на полі темніли сліди вогнищ, валялись кості волів, коней, овець. Певне, печеніги довго стояли тут, ховаючи якогось кагана або когось з його родини, і справляли по ньому всією ордою тризну.

А увечері брати були вже біля Дністра й поїхали понад берегом, від селища до селища, по землі тиверців. Тут їм нічого було боятись — тиверці радо приймали гінців із Києва.

Так доїхали Горяй і Орель до город а Пересіченого, що стояв у лісах на правому березі Дністра, взяли у тиверців пару нових коней і, не спочиваючи, рушили далі, на південь.

Два дні вони їхали по землі Тиверській, а далі Улицькій. На третій день надвечір далеко з лівої руки їм стало видно голубі води моря. Вони спустились з гір, які перетинали їм шлях, і побачили Дунай, опинились на широкій долині, де, як і під Києвом, купами росли верби. І раптом із однієї купи цих верб вирвались і полетіли в повітрі стріли...

Брати ударили коней. Але одна стріла попала в око коню Горяя. Кінь став дибки, упав. Орель хотів взяти Горяя на свого коня. Але і його кінь упав.

Тоді брати від верби до верби почали перебігати до Дунаю, їм було видно, як кілька печенігів женуться слідом за ними, ховаються за вербами, час від часу пускають стріли.

Вже до Дунаю лишалося кілька десятків кроків, коли стріла влучила в Горяя. Він встиг крикнути:

— Мерщій до Дунаю!

І Горяй впав мертвий.

Орель побіг до Дунаю. Біля самої води він ще раз обернувся, побачив недалеко печеніга, натягнув свій лук, пустив стрілу. В ту ж мить Орель відчув біль коло серця і навіть бачив стрілу, що впилася йому в груди.

Але в нього ще були сили, він знав, що перед ним Дунай, і кинувся у воду...

Він не розумів, що було далі, не знав, скільки саме минуло часу, не тямив, чи довго плив, — але раптом побачив, що лежить у лодії, побачив над собою голубе небо і якісь дивно знайомі обличчя. Він навіть пізнав їх — адже це були вої князя Святослава.

І він крикнув їм:

— Скажіть князю... мене послала княгиня... Київ оточили печеніги... Княгиня Ольга... Київ кличе князя на поміч...

Але в цей час у Ореля нестерпно заболіло серце. Він глянув — стріла все стирчала з грудей, вона пекла, розривала груди. І він схопив її обома руками, вирвав з серця...

3

Фар за Великим палацом працював кожної ночі з раннього вечора до-світання. Холодний зеленкуватий промінь його проймав темряву, снувався над Золотим Рогом, тягнувся до Галати й гір, затухав, — то вдалину посилались таємничі світляні сигнали.

І там, удалині, в нічній імлі, де на обрії вдень видно було синє пасмо гір, всю ніч спалахували таємничі сигнали, яких у Константинополі ніхто не знав.

Проте ці сигнали добре розгадували у Великому палаці — імператор Іоанн знав, що робиться в Болгарії, фари повідомляли, що вої князя Святослава посуваються вперед, кесар Борис все благав імператора Никифо-ра надіслати йому допомогу.

Але на Соломоновім троні у Великому палаці вже сидів не Никифор, а Іоанн Цимісхій, і він мусив дати кесареві Борису негайно відповідь, бо знав, що Святослав загрожує не так Борису, як самому йому — Цимісхію.

Новий імператор ні на хвилину не мав сумніву, що йому доведеться стикнутись з Святославом. Шляхи імперії давно вели й тепер привели до вирішальної битви між Константинополем і Києвом. Цимісхій схвалював всі заходи імператорів колишніх, які докладали всіх сил і уперто йшли до цього.

Розумів Цимісхій, що це буде жорстока битва. Того, що мало статись на сході, ніяк не можна було порівняти з тим, що було в Азії, Єгипті. Там поневолювались землі й народи, тут сходились два світи: блискуча, багата, аристократична Візантія, що спиралась на свої легіони й мільйони рабів, і невідомий, таємничий і дуже загрозливий світ тавроскіфів, чи русів, як називали вони самі себе.

Іоанн Цимісхій — учорашній і, треба сказати, непоганий полководець — рвався на цей бій. Але він — триденний імператор — ще не знає своїх сил, він не знає, на кого може покластись, а на кого не може, він, зрештою, боїться зараз, як і попередник його Никифор, стати на бій з Святославом, стра.х охоплює його, коли він думає про невідомих руських воїв.

Тому він діє так само, як і Никифор. Спочатку повідомляє кесаря Бориса, що це він — Іоанн Цимісхій — сидить на імператорському троні, й одержує у відповідь від Бориса щире, вірнопіддане вітання. Після цього, дізнавшись, що в гінекеї Феофано ще сидять і ждуть вирішення своєї долі дві болгарські кесарівни, які приїхали сюди одружуватись з особами імператорської крові, Іоанн Цимісхій іде до них, чемно розмовляє й натякає, що хоче породичатись з ними. Нарешті, посилає до кесаря Бориса довірених своїх василіків із грамотою, в якій пише про любов і приязнь до болгар, шле дари — трохи золота й багато вина, — але воднораз доручає василікам дізнатись, що ж робиться в Болгарії, Преславі. Новий імператор боїться князя Святослава, що зумів уже пройти східну стіну Юстиніана, за короткий час взяв вісімдесят городів на Дунаї, веде своїх воїв до Преслави.

Боїться не тільки імператор, увесь Константинополь і всі сусідні феми невпинно охоплює тривога, страх перед тавроскіфами. У великому городі з рук у руки потай передають лист патріарха Фотія, спрямований проти тавроскіфів:

"...Цей народ невідомий, подібний до рабів, не мав досі значення, але його взнали, і він прославився після походу на нас, народ нікчемний і убогий, але такий, що досягнув висоти і став багатим; народ, що живе десь далеко від нас, варварський, кочовий, гордий своєю зброєю, безтурботний, упертий, що не визнає воєнної дисципліни, цей народ швидко, в одну мить, як морська хвиля, зруйнує наші межі".

Проедр Василь, що тепер, ніби тінь, супроводжує нового імператора, дає Іоанну цього листа. Той хоче його порвати, викинути в море, але стримується й ховає, — хіба можна знищити цей документ, що блукає по всьому Константинополю?

В один із цих днів імператор дізнається про ще гірший випадок, який трапився в Константинополі. На гробниці Никифора Фоки, виявляється, написані вірші, в яких натякається на нього й Феофано:

"Той, хто раніше був дужчим від усіх мужів і нічого не боявся, став легкою здобиччю жінки й меча. Той, хто тримав раніше в руках владу над усією землею, спочиває тепер на маленькому шматку землі. Того, хто раніше був особою священною, вбила жона, член, здавалося б, єдиного тіла.

Так встань, царю! Підніми своє піше й кінне військо, фаланги і полки! На нас ідуть дикі скіфські народи, у божевільному пориві рвуться до вбивства, всілякі язики руйнують твої міста..."

— Знищити! Знищити ці прокляті вірші! — велів імператор Іоанн проедру Василеві, дізнавшись про напис на гробнвді свого попередника.

Проедр Василь посміхнувся, коли почув ці слова імператора, і відповів:

— Я б одразу це зробив, василевсе, але ці вірші висічені на мармурі склепу, де лежить і Костянтин, і їх можна знищити тільки разом із склепом.

— Тоді треба знищити.. — почав, але не кінчив імператор. Він не боявся і вбив живого імператора Никифора, але починав тепер боятись його трупа, йому здавалось, що мертвий імператор починає мститись.

Мстився не тільки Никифор, за тінню імператора стояли його родичі, прихильники, Феофано...

Феофано! Він думав про неї, йому не вистачало її, хотілося, щоб вона прийшла до нього з покоїв гінекею, він хотів бачити її.

Так, вона велика грішниця, ця жінка, що просто з шинку потрапила на трон у Великому палаці. Це вона викликала любов і доводила до нестями імператора Романа, Никифора Фоку, а потім їх убила. Він сам знав її, і все ж зараз, вже як імператор, заздрив усім, що знали зрадливу, безжальну

Феофано, боявся, що хтось у цю годину торкається її мармурового чола, тугих персів, пристрасних уст, дивиться в її темні, бездонні очі, пестить її шовкове волосся...

Крім того, імператор Іоанн, на щоках якого ще не охолов слід від її поцілунків, знав, що руки Феофано здатні дати й отруту...

Новий кесар Болгарії Борис уперто йшов до своєї мети. Хіба міг він знати, що уподобився кроту, що врився в кручу й повзе все вперед і вперед, доки не зірветься в безодню?! Імператор Іоанн пише, що допоможе йому, колись же буде ця допомога. Василіки привезли золото, правда, мало, але багато чудового вина — можна пити до забуття. Сестри-кесарівни пишуть, що їх з усіма почестями приймають у Великому палаці і що незабаром вони одружаться, — це буде потрійний зв'язок з Соломоновим троном. Жона його — донька імператора Романа — стверджує все своїми поцілунками й ласкою, Болгарія переможе, нехай живе Візантія!

І кесар Борис піднімає всіх болярів, він садить на коней кметів, він, виявляється, лютий, безжальний і, як усім здається, дуже сміливий. Є, правда, одна людина в Преславському палаці, яка знає, що кесар Борис, як і його батько, боягуз, що ним керує страх, одчай, божевілля. Людина ця — Сурсувул, але тепер вже він не старший болярин, він — тільки тінь, що блукає в покоях кагана Симеона і випиває нарешті з його келиха... але не вина, а отрути.

Кесаря Бориса це аж ніяк не тривожить. Немає Сурсувула — є інші молоді боляри, що вчились у Константинополі, знають церемоніал імператорського двору, вміють пити, співати, гуляти. Гуляй, Болгаріє!

4

Князь Святослав знав, що сталось у Константинополі, доходили до нього вісті з Преслави.

Не тільки руських воїв вів тепер князь Святослав. Де він заявлявся, до нього приєднувалось множество болгарських свободників, смердів, усі парики. Вони знали тут кожен камінчик і кущ, йшли попліч з руськими воями.

І коли князь Святослав йшов з цим військом понад Дунаєм, а далі Планиною, то бачив і пересвідчувався, яке велике лихо готувалось давно для Русі: скрізь тут понад Дунаєм побудована була стіна й стояли городи-фортеці, вісімдесят над Дунаєм, кількасот у горах, зведені руками рабів не для того, щоб одбиватись від когось, а щоб звідси йти на Русь, на Русь. Тепер ці фортеці були позаду руського війська, жорстокий бій між воями князя Святослава й нового кесаря Бориса йшов на довгій, широкій смузі землі від берегів Руського моря аж до річки Колубари... Перемагали вої князя Святослава, вони невпинно, як велетенський морський вал, котились вперед, недалеко вже була й Преслава.

Саме в цей час Микула побував у гостях в свого приятеля болгарина Ангела. У ту ніч, коли Микула розв'язав йому на руках мотузки, щось розв'язалось і в душі Ангела, — був він, як виявилось, добрим хлопцем, сам тепер ішов попереду воїв туди, куди вело його наболіле серце.

І от якось уранці Ангел зупинився.

— То є моє село Росава, — сказав Ангел. Микула зупинився, широко розставивши натруджені свої ноги, і довго так стояв, приклавши праву руку до лоба, примружуючи очі і якось легко дихаючи.

— Чого ж ти, другаре мій, став? — запитав Ангел. — Може, неладне моє село?

— Ні, — швидко відповів Микула. — Не того я став, що село твоє неладне, а того, що воно схоже й на моє село... У нас — Дніпро, тут — Дунай, верби тут і там, і птахи. Диви, такі ж і хижі... Ну, ходімо!

Але Микулі довелося ще раз зупинитись. Коли вони стали наближатись до однієї із землянок над самою кручею Дунаю, то побачили, що там стоїть жінка, пильно дивиться, що то за люди прямують до землянки, і раптом, викинувши вперед руки, біжить їм назустріч!

— Ангеле! Ангеле! — чули вони її розпачливий крик.

Ангел зупинився, став і Микула.

— Жоно! Цвітано! — промовив Ангел, і Микула помітив, як у нього зблідло обличчя й задрижали щелепи.

Але він швидко переміг себе, обняв жону.

— Ангеле! — говорила вона. — Чула всички, аще убієн єсть на война то... Горе, плакам тяжко.

— Аз бях там, — відповів і показав на долину Ангел, — і мнозі бяше убиті, але сам здрав...

І він розповів Цвітані, що було з ним і що сталось над Дунаєм, показав на Микулу.

Цвітана обернулась до Микули, з приязню подивилась на нього. Була це молода ще, дуже приємна жінка у білій сорочці й спідниці, що складалась з двох шматків червоно-зеленої тканини, підперезаних поясом, і, як це не дивно, була дуже схожа на Вісту. Одного не міг зрозуміти Микула — чому Цвітана подивилась пильно на нього, а потім низько в пояс вклонилась йому. Так само зробив тоді й він —чужа земля, чужі звичаї...

Аж тоді вони рушили до землянки Ангела. Сам Ангел, правда, назвав її бурделем. Як нагадувала вона Микулі їхню землянку над Дніпром! Викопана вона була в землі під горою, через що хворостяна, всипана землею покровина* (*Покровина — дах.) її, що лежала на сошках, суціль зливалася із схилом гори, поросла травою. Між травою там червоніли якісь квіти.

Навіть наблизившись до бурделю, Микула не зрозумів, де вони опинились: на даху її ганялись за курми й весело кричали діти.

До бурделю вело кілька викопаних просто в землі східців. Коли Ангел відчинив двері, вони зайшли одразу до гривиці* (*Гривиця — сіни.), де стояв верстат. За нею ж була велика землянка з обкладеними дошками стінами, з вогнищем посередині, від якого вгору до покровини вів плетений з лози і обмащений рудою глиною димар.

— Клянусь Перуном! — сказав Микула. — Як дома! І увесь час, поки вони сиділи біля вогнища, у якому варилась страва, і коли, запиваючи вином, їли,

Микула дивився на бурдель — на дві скрині й лар для борошна в одному кутку, на дерев'яний поміст-ложе в іншому, на дверцята, що вели до тісної кліті.

— А що це за страва? — розпитував Микула, коли Цвітана поставила перед ним ще одну миску.

— Каша, — відповів Ангел.

— Що каша — бачу, — засміявся Микула, — каша є всюди, а от з чого вона?

Ангел зрозумів Микулу й, повівши до кліті, набрав пригорщ гречаного зерна. Микула взяв одно з них на зуб.

— Добре жито! — промовив він.

— Аще много беден чловек — то суть його жито, — пояснив, як міг, Ангел Микулі. — Орну землю імам малко, тоя жито сею дваж всяко лято. Грецьке жито суть, гречка...

— Гречка! — голосно засміявся Микула. — Другаре Ангеле, дані я ніде не брав і не візьму, а оцю дань — гречку — дай мені.

Вершники, що їхали з долини, привезли з собою й подали князеві Святославу стрілу.

— Що це за стріла? — запитав він.

Йому розповіли про воїна, який помер на березі Дунаю від цієї стріли, але перед тим сказав, що під Києвом стали печеніги, а княгиня Ольга просить помочі в князя...

Замислений стояв князь Святослав, дивився на Дунай і гори. Уже близько, так близько, здавалося, була перемога над ромеями, за Преславою і горами він стане сукупно з болгарами проти Іоанна — і переможе його.

Але хитрі, зрадливі, підступні імператори ромеїв. У цей час, коли воям його треба почати ще один, мабуть останній, бій і коли він іде супроти ворога чесно, з піднятим забороло́м, вони діють, як і завжди, — заходять з спини, заганяють ніж у саме серце.

Не самі печеніги стали під Києвом. О, князь Святослав добре знав їхніх каганів. Вони блукають, як пси, над Дніпром, вони бояться руських людей і ніколи б не пішли на Київ і Русь. Якщо ж пішли, то їх підкупили, дали свої кентинарії імператори ромеїв...

Невимовна образа наповнювала серце князя Святослава. Але на зраду імператорів він міг відповісти тільки одним — силою на силу.

— Збережіть цю стрілу для того, хто послав її в серце воя мого, — сказав Святослав. — Я чую твій голос, Руська земле, чую, матінко княгине! — закінчив він.

І тоді князь Святослав велів кликати до себе брата Уліба, воєвод, тисяцьких, всю вищу дружину.

У глибокому роздумі стояв він з нею над берегом Дунаю, довго дивився, як хвилі набігають і набігають на пісок. А поруч із ним стояли князь Уліб, Свенелд, Ікмор, ще чимало воєвод і тисяцьких земель Русі.

— Дружино моя! — почав князь Святослав і підняв очі на подругів своїх у ратних справах. — Много крові нашої пролилося тут, дерзно боролися вої руські, ворог дає уже плечі, близько нам тепер і до Візантії, до правдивого суду на брані. Але імператори ромеїв, по християнському своєму звичаю, велику гнесь сотворили, веред зробили взад нас. Маю вісті я, що печеніги стали під Києвом-городом, княгиня Ольга кличе рятувати землю Руську, поміч дати Києву...

Воєводи мовчали, але блискучі очі, покладені на мечі руки, стиснуті уста свідчили про їхню образу й ненависть.

— Мислю так, — вів далі князь Святослав, — що не можемо ми брані з імператорами припинити. Станемо тут і будемо стояти. Я ж уборзі з дружиною меншою іду Києву. Обапол будемо боротись — ви тут, а я там. Знаю, буде вам ослаба, дружино, але відаю — станете на смерть і супостат вас не одоліє. Не нам, а імператорам ромеїв пагуба буде.

— Роби, княже! — відповіли всі. Тієї ж ночі, перепливши Дунай, князь Святослав з дружиною вборзі полетів до Києва.

5

Кілька разів пробували печеніги копієм узяти Гору. Вони дерлися до стін удень, підповзали й лізли на городниці вночі, стягали дерево й хотіли запалити ворота.

В той же час вони гасали на своїх конях по всіх околицях, пограбували княжі двори в Берестовому й на Оболоні, палили боярські отчини Щекавиці й Хоревиці.

Над Либіддю, де збилося стільки печенігів, що ніде було коня напоїти, на Подолі, а також і в передградді — скрізь лунали зловісні, пронизливі голоси печенігів: напившись медів у княжих і боярських медушах, вони ходили п'яні.

Від Либеді й Подолу долітали іноді й інші крики, від яких здригались всі на Горі, — печеніги мучили й вбивали людей, які не встигли втекти на Гору і ховались десь у лісах і ярах.

Так проминуло багато днів. Спочатку у людей на Горі була надія, що печеніги постоять під Києвом і повернуться в поле. Але ті не думали залишати Києва. Дедалі їх ставало нібито ще більше, певне, з поля підходили нові орди.

На Горі було важко. Гридні день і ніч стояли на стінах, одбивали напади, лагодили городниці. Вже багато їх було покалічено, багато лежало в землі біля воріт на Перевесище.

Гридням допомагали ремісники з передграддя, смерди з Подолу, вони стояли на городницях і під стінами — подавали каміння, носили пісок, готували стріли.

Не відставали й жони полянські — їхні руки були також у надобі, багато з них мали гострі очі, вміли метко стріляти з луків.

А потім люди почали страждати від голоду й нестачі води. Княжі й воєводські кліті дедалі порожніли. Чим більш зростала спека, тим меншало в джерелах біля берестянської стіни води.

Немічна, хвора була й княгиня Ольга. Вона, правда, намагалась, щоб ніхто не помічав цього, і хоч часто не спала ночами, але так само, як і все

життя, прокидалась до схід сонця, виходила в сіни, говорила з боярами і тіунами, думала, як зробити, щоб легше було людям.

Турбувалась княгиня й про онуків своїх, оберігала їх у важкі години. Коли печеніги бились під самими стінами, була з ними, — боялась за них.

Особливо боялась вона за Володимира. Він ставав все більше схожим на Малушу — ті ж очі, ніс, уста. Але княгині Ользі він нагадував ще й молодого Святослава — такий самий мовчазний, упертий, завзятий, дерзкий. Втім, княгині він нагадував не тільки молодого Святослава, — а хіба дід його, Ігор, не був таким?

І Ярополк, і Олег жили як княжичі, багато часу проводили з княгинею, з Пракседою виходили гуляти у сад за теремом, з вуйками своїми вчились стріляти й стрибати, хоч це й не подобалось їм.

Княжич Володимир був увесь час з Добринею. Тільки тоді, коли Добриня рубався на стіні, Володимир лишався в теремі.

Але хіба вгадаєш цього уношу? Раз на світанні, коли дуже важко було на стінах, княгиня кинулась в опочивальню й побачила, що княжичі Ярополк і Олег сплять у своїх ложах, а княжича Володимира там немов і не бувало. Княгиня Ольга обійшла терем — княжича ніхто не бачив, вийшла у двір — там його не знайшла, і тоді піднялась на Подольську вежу й там побачила, як Володимир, прикипівши до заборола, цілиться в печенігів під стінами.

— Володимире! — сказала вона онукові потім. — Чому ти не бережеш живота своєго?

— А хіба живот у князя не такий, як у його воїв? — зухвало відповів Володимир.

Княгиня Ольга похитала головою, — такий, такий самий, як Святославі

"А втім, — подумала вона, — може, саме такими й повинні бути вони, бо така ж Русь?!"

Княгиня просила Добриню берегти Володимира, бо йому ж доручив князь Святослав свого сина.

І не тільки про це, а й про всі справи радилась княгиня з Добринею. Він був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей, та й люди вірили йому.

Тому кожного ранку княгиня розпитувала в Добрині про все, що діялось на Горі.

— Важко, дуже важко на Горі, княгине, — говорив Добриня, — вже люди починають нарікати, що це їх покарав Перун, супроти християн говорять... Дехто каже, що треба принести...

— Чого ж ти замовк, Добрине?

— ...треба принести в жертву людину... Запаленими очима дивилась княгиня на Дніпро, спраглі уста її шепотіли молитву.

— Ти дивись, дивись, Добрине, чи не видно лодій з Чернігова?

— Не видно, матінко княгине.

— Так що ж робити? — шепотіла вона. — Господи, настави, настави! Добриня подумав.

— Треба слати, княгине, людину до Чернігова, в землі наші, кликати поміч.

— Але як, Добрине, кого?

— Дай подумати. Усе зроблю як слід, княгине.

Була темна, задушлива ніч на початку місяця червна. На Горі не тлів жоден вогник. Темно було навкруг стіни. Тільки в одному місці, на передградді, буяв вогонь і звідти ж долітали звуки бубна і крикливої печенізької пісні.

Разом із Добринею один воїн підійшов до краю стіни, зупинився біля заборола й подивився вниз. Там було темно, дна не видно, здавалося, що стоїть він над глибоким проваллям. Але воїн знав, що внизу рів, тверда земля, і, не поспішаючи, зав'язав вузлом кінець мотузка на заборолі, а другий, пильно придивившись, поволі пустив вниз за стіну.

— Прощай, Добрине!

— Прощай, Туре!

Гридень Тур метко переліз через забороло і, міцно тримаючись за мотузок, почав спускатись. Від кінця городниць до дна рову було далеко, мотузок розгойдувався в повітрі, разом із ним робив кола і Тур.

Раз він затримався надовго, повис над ровом, бо йому здавалося, що внизу хтось заворушився. Та ні, в рову нікого не було. Він спустився, став, а потім ліг на схилі рову.

Так Тур лежав довго, прислухаючись, а потім сіпнув кінець мотузка, подаючи знак, що буде повзти від стіни. На стіні також сіпнувся мотузок — там усе ще стояв Добриня, він бажав Турові удачі.

Тур поповз. Очі його вже призвичаїлись до темряви, на тлі темного неба він бачив ще темніші бугорки, кущі. Бачив він і повалене печенігами околля, що лежало скрізь, нагадуючи здалеку постаті людей.

І коли б хто пізніше запитав Тура, як це сталось, він не зумів би пояснити. Переповзши високий вал за ровом, околля, яр і ще раз спустившись вузьким рівчаком, він помітив, що опинився просто перед вогнищем, біля якого сидить на траві кілька печенігів.

Проте на Тура ніхто не дивився, вовняна чорна шапка, шкіряний киптар і крива шабля біля пояса, які він зняв з убитого на стіні ворога, робили його схожим на тих печенігів, що сиділи поруч з ним. Ніхто на нього не звернув жодної уваги.

Діялось тут щось неймовірне. Чимало печенігів лежало на хутрах, на кінських попонах і просто на землі, деякі з них ласували ледь підсмаженою на вогні кониною, усі пили з корчаг вино чи мед, а кілька десятків, взявшись за руки, притупуючи ногами, кружляли навколо вогнища.

Вони танцювали під пронизливий гук трьох дудуків, що грали, надуваючи щоки, двох музик, які рипіли смиками по натягнутих на довгі чурбаки струнах, і кількох бубнарів, що вчиняли найбільший шум.

Але й ті, що лежали на хутрах і землі, не були байдужі до музики й танцюристів, а плескали в долоні, кричали, заохочували їх. Тур бачив близько

від себе п'яні обличчя печенігів, на яких грав відсвіт вогнища, їхні косуваті, масні очі. Навіть п'яні, вони говорили про Київ, поглядали і показували на Гору.

І, бачачи перед собою ці засмаглі від вітру й сонця безжальні обличчя, Тур подумав про те, що ж буде, коли вони вдеруться до города, пригадав батька свого, матір, Малушу, яка може загинути від їх руки над Россю, і все тіло його затремтіло. Швидше за Дніпро, дійти до першого села, взяти коня й летіти до Остра, Чернігова, кликати поміч!

Та як зараз пройти до Дніпра? Він боявся озиратись навкруг, щоб не привернути уваги ворогів, сидів, ніби підпилий, схиливши голову, трохи похитуючись. Але знав, що позад нього, куди б він не ступив, — скрізь сидять, стоять, блукають вороги, що пройти тут зараз він не зможе, проповзти — не зуміє. І ще більше його тривожило те, що кінчалась коротка червенська ніч. Вже за Дніпром починало дніти небо.

І раптом він побачив, що просто на нього від вогнища суне кілька печенігів. Вони були дуже п'яні — це видно було по їх ході. Зараз вони пройдуть повз нього і, очевидно, підуть униз, до Дніпра.

Коли вони були близько від нього, він уже стояв на ногах, коли минали його, взяв під руку одного печеніга. Вони йшли далі — і він ішов між ними, на вигляд п'яний, як і вони, та навіть і більше. Не випускаючи руки печеніга, він мало не падав, щось ревів... Його сусід, печеніг, навіть обійняв його, притулився обличчям до плеча, щось белькотів. Як хотілося Туру його вбити!

Про одне тільки думав Тур — швидше дійти до берега Дніпра. А печеніги, як на зло, ішли надто повільно, зупинялись, щось кричали, падали. І вже в кволому світанку видно було їхні обличчя. Він же все нижче й нижче, ніби зовсім сп'янів, схиляв голову, немов падав, а тим часом тягнув їх до Дніпра.

І от нарешті Дніпро. Вже стало зовсім видно, і, може, вранішній вітрець протверезив голови печенігів, бо вони зупинились і закричали.

Тур підняв голову й глянув на печенігів. Добре, що подивився, бо вони, мабуть, зрозуміли, хто з ними йшов, один уже встиг вихопити шаблю, підняв її над головою.

Тур не побіг до Дніпра, бо знав, що шабля ворога впаде на його голову. Кинувся на печеніга, вдарив його кулаками в груди так, що той випустив зброю, а тим часом сам вихопив свою шаблю й одним ударом стяв печенігові голову.

У ту ж мить, коли безголовий тулуб печеніга хитнувся і важко падав на землю, Тур уже біг до Дніпра, став на кручі, змахнув руками, як птах, що починає льот, і одірвався, чорною стрілою полетів униз. Високо знялися бризки, й колами пішла вода.

Тур вирнув далеко. На березі вже збагнули, що сталось, і багато печенігів стріляли з луків, інші, ждучи, коли вирне невідомий, стали на коліна, натягли тятиви.

Стріли пірнали в воду близько від Тура. Він чув їх свист, чув, як поруч булькає вода, і ще раз, ще раз пірнав. А там поплив через Дніпро, вийшов на лівому березі й зник у кущах.

Пізньої ночі на південній околиці города, в хижах біля воріт на Перевесище почалась пожежа. Люди закричали, кинулись до воріт. Загорілось через недогляд, чи, може, залетіла палаюча ворожа стріла — ніхто про це не думав. Кожен знав, чим пожежа загрожує дерев'яному городу.

— Гасіть її, гасіть! — волали навкруг. Але не було води. І тоді люди кинулись гасити вогонь руками, тілом, з криком розвертали, трощили хижі. У диму, серед червоних вогняних язиків вони падали, задихались.

Стогоном і зойками зустрічали ранок знесилені, обпечені люди. Вони просили води, ковток води!

Не тільки покаліченим, здоровим нічим було дихати в городі. Повітря між стінами отруїв дим, із-за Дніпра встало й швидко піднімалось у небі гаряче сонце, за ніч земля остигла, але тепер її немилосердно розпікало безжальне проміння.

І тоді в самій середині Гори, проти теремів княжих, недалеко від Перунового требища, почали сходитись люди. Їх ніхто не збирав, але, здавалося, хтось підказував, що треба іти усім з конців сюди, до теремів.

Ішли чоловіки, жінки, ішли ремісники з передграддя, люди прості з Подолу. Спираючись на палиці, важко пересувались покалічені, зі стогоном, що краяв душу, підходили обпечені, на яких страшно було дивитись.

І вже десь із цього натовпу, мов викинутий хвилею, піднявся над усіма, став на камені старий чоловік з довгою сивою бородою й вусами, з великими запаленими очима — головний жрець Перуна.

Простерши вгору праву руку, він кричав:

— Перун прокляв нас!.. Боги посилають на нас нещастя!.. Мусимо очиститись!.. Боги вимагають жертви!

І, як стогін спраглих грудей, як крик знеможених сердець, вирвалось з натовпу невблаганне:

— Жертву! Жертву! Жертву!

— Перун вимагає людську жертву! — кричав жрець. Тепер людей ніщо не могло зупинити. Вони дивились тільки на жерця, що стояв на камені, пильнували, на кого вкаже його рука. Над стовпищем знялися сокири.

І раптом жрець опустив руку, — на стінах Гори вдарили била. Звідти залунав переможний крик:

— На Дніпрі лодії князя Святослава!

Раннього ранку в стані печенізькому над Дніпром, а далі скрізь, аж до Либеді, зчинилась тривога, —забряжчали щити, залунали сполохані голоси.

Раннього ранку вдарили била, задзвеніли щити й почулись голоси і на городницях Києва.

Раннього ранку, тільки над лісами лівого берега стало рожевим і враз заголубіло небо, на Дніпрі проти Києва і скрізь по плесу, ніби з води, виринули лодії, на них трубили труби, чулись гучні крики, а лодії прямували через Дніпро — до круч і Почайни.

В цей час на Горі відчинились ворота, пронизливо зарипіли жеравці, що так давно не обертались, гучно ліг на другий бік рову міст, з города почала вибігати княжа дружина, кинулись ремісники, подоляни.

З стін Гори було видно, як носи лодій зариваються в пісок на березі, як з них стрибають вої, як вони вибігають на кручі, кидаються навперейми печенігам. Багато печенігів було порубано, тільки деякі з них, що встигли сісти на коней, помчали понад берегом Почайни, далі понад Дніпром до лісу над Либіддю.

Люди з Гори пили воду. О, яка солодка того ранку була вода в Дніпрі, як після довгих днів і ночей хотілось пити її й пити. Люди пили, набирали в цебра, що були на лодіях, несли їх на Гору — жонам, дітям, які не мали навіть сил спуститись до Дніпра.

— Слава, слава воям Святослава!

Але це були не вої Святослава. Це гридень Тур дістався, знайшов на лівому березі воєводу Претича й розповів, де і як стоять печеніги. Після того чернігівська дружина й усі вої, що були на лівому березі, вночі підпливли до Києва й одоліли печенігів...

Проте печеніги не втекли й від меча князя Святослава. Він зустрів їх орду, що летіла від Києва до Росі, біля Родні, почав з нею рать, і печеніги одразу дали спини, їхній каган Куря здався на ласку князя Святослава.

Князь Святослав покликав кагана Курю. Вони сіли на в'ялій траві один проти одного, схрестивши під собою ноги, — про мир по покону слід було говорити тільки сидячи, — торкнулись руками землі, щоб вона чула кожне слово.

Князь Святослав сказав:

— Дивно мені бачити тебе з ордою тут, під Києвом. Печеніги й руси не воюють між собою... Хотів би я — давно розбив би вас, скинув у море. Чого ж ти, Куря, прийшов з ордою до Києва?

Печенізький каган, уникаючи пронизливого погляду Святослава, почав викручуватись:

— У нас була голодна зима... Орда ішла, шукала хліба.

— Ти брешеш, Куря! — крикнув Святослав. — Голодні зими бували й раніше, чому не погнав табунів до херсонітів — за коней вони дали б тобі і хліба, й вина. Та й руські люди прийняли б від вас табуни.

Каган спробував брехати далі:

— Ми хотіли гнати табуни, але руські вої зачепили нас у полі...

— І ви тоді пішли на Київ? — засміявся Святослав. — Ні, Куря, не вірю я, що руські вої зачепили вас у полі. У нас є багато діла і без печенігів... Візьмись за землю, кагане, і скажи правду.

Куря дряпнув рукою землю.

— Говорю правду...

— Ні, брешеші

— Земля знає, — твердив Куря, — я говорю тільки правду.

І тоді князь Святослав повів розмову інакше.

— Слухай, кагане, — сердито промовив він, — Ти хочеш живим вийти з ордою своєю в поле? Печенізький каган мовчав.

— Відповідай, кагане, — голосно сказав Святослав, — Укладемо мир чи зробимо січу? Вої мої готові... —

— Мир, — дивлячись у землю, сказав каган.

— Тоді говори правду... Куря мовчав.

— Я допомагав ромеям, — нарешті сказав він.

6

Чим ближче доїжджав князь Святослав із дружиною своєю до Києва, тим більша руїна відкривалась його очам... Над широкою, швидкою Либіддю ліс був вирубаний, кущі поламані, над луками, маючи ще й досі поживу, хмарами літали ворони. Порубані, попалені були дерева й на Перевесищі, серед трави біліли кості коней, скрізь чорніли сліди пожарища.

І от князь Святослав зупиняється перед воротами над Перевесищем. Гучно кричить його дружина, на обпалених, чорних стінах города заявляються сторожі — аж тепер прийшов князь, — риплять жеравці, опускається міст.

Князь Святослав засмучений їхав по Горі — й тут пожарище, скрізь руїни, попід стінами могили й могили. Почувши тупіт коней княжої дружини, із хиж на Горі, з теремів вибігали люди. На них страшно було дивитись, — що тільки робить брань!

Біля княжого терема, де стовпились усі дворяни, Святослав круто зупинив коня, привітався і, не розпитуючи нікого, швидко пройшов сходами на ганок, ступив у сіни.

Тут, у сінях, вже стояли і, видно, ждали князя сини Ярополк, Олег, Володимир разом із боярами. Князь Святослав привітався з боярами, підійшов до синів.

Минуло небагато часу, коли бачив він їх востаннє, але як змінились вони: Ярополк витягнувся, погрубішав, дивився на батька гарячими якимись очима, син Олег був однаково блідий, несміливий. Один Володимир кинувся до батька, поцілував його. Але одразу ж, помітивши, що брати образилися, відступив...

— Як княгиня? — запитав у бояр Святослав. Слова його почув священик Григорій, що вийшов з дверей світлиці княгині.

— Вельми хвора княгиня наша, — відповів священик, —А про тебе вже чула, кличе...

Княгиня сиділа у світлиці, що виходила вікном до Дніпра, у кріслі, спершись на поручні, із заплющеними очима — думала чи, може, спочивала.

— Мамо! — тихо промовив з порога, боячись її розбудити, Святослав.

Вона одразу розплющила очі, — як глибоко запали тепер вони, — пізнала сина, простягла вперед руки...

— То ти й приїхав? — дуже тихо сказала княгиня.

— Приїхав... примчав, коли почув звістку про Київ.

— Спасибі, синку!

Святослав пішов уперед, схилився перед матір'ю на коліна, і вона поклала руку на голову сина, поцілувала його.

Материнська рука! Він добре знав цю міцну колись і теплу руку. Чому ж тепер ця рука така квола, холодна?

— Мамо! — запитав Святослав. — Що з тобою?

— Видиш мя немощну сущу, — з болем відповіла вона. — Не можу ні їсти, ні пити, болить... все тіло... серце.

— Так покличемо лічців, сотворимо жертву...

— Вже ніякі лічці й жертви мені не поможуть... Молюсь богу, щоб кінчились мої страждання... Молись і ти, сину!

Вона заплющила очі, деякий час мовчала, а тоді ніби прокинулась, сказала:

— Що я і мої немощі, сину? У Києві було дуже тяжко, печеніги мало нас не одоліли. Але людіє стояли тверді духом...

— Знаю, мамо, я зустрів орду біля Росі й гнав до Дніпра. Говорив і з каганом Курею. Печенігам заплатили й наслали їх на нас ромеї...

— Знову вони, — важко зітхнула княгиня, — Ні, ти не помилився, що пішов на них, Святославе. І як там?

Він розповів їй усе, що сталось відтоді, як рушили вої до Дунаю, розповів, як брав городи в Болгарії і як мало не дійшов до Преслави...

Бліда, стомлена княгиня, напружено, часто й важко дихаючи, слухала розповідь сина і ніби забула про свою хворобу, стежила в думках за кожним кроком сина і його воїв у Болгарії.

— А син мій Уліб? А Свенелд? А Ікмор? Говори, говори, сину!

І Святослав відповів на всі її питання.

— Добре! — сказала вона, коли Святослав кінчив розповідь. — Немає кесаря Петра, — що ж, така йому й слава. А з сином його не сварись, може ж, він згадає діда Симеона, уклади з ним мир...

— Ой ні, — з гіркотою сказав Святослав. — Що Петро, що Борис, — обидва сірі, грецькі. А з Константинополя Бориса підтримує новий імператор — Іоанн Цимісхій.

— Так пошли підмогу дружині своїй на Дунай, нехай блюде межі наші, а сам побудь тут, у Києві...

— Ні, мамо, негоже мені в Києві бути, доки кесарі і імператори не розбиті, доки вони насилають на нас печенігів. Там, на Дунаї, стоїть моя дружина, там усі блага колись сходились, а зараз зійшлась вся лжа. Там зі мною поряд стали не кесарі, а болгари, — там середа нашої землі, мушу і я там бути.

— А Київ-город? — болісно промовила княгиня. — Не знаю всього, але боюсь і за землі наші. Котре вже літо іде війна...

— Думаю про Київ-город і про землі наші, — спробував заспокоїти її Святослав. — Але ж тут сидиш ти...

— Що я? — посміхнулась вона. — Сани мої вже стоять біля порога, кожної ночі кличе мене Ігор...

Спочиваючи, княгиня Ольга знову якийсь час помовчала, а тоді промовила:

— Ні, сину, на Київському столі вже мені не сидіти.

— З тобою будуть сини мої...

— Ні, Святославе, не мені сидіти на столі. Якщо так — посади синів.

— Але кого з них посадити на столі Ігоревім? Княгиня замислилась.

— Три сини — і всі три різні, — зітхнула вона. — Ярополк — він у мене хрещений, але злий, зухвалий... Олег також добрий, але дуже тихий... Володимир...

Знову помовчала княгиня...

— Добрий Володимир, хоч і язичник, але бояри його не приймуть... — княгиня замовкла й кінчила: — Ні, Ярополка треба.

— Так, мамо, й зроблю, а тоді піду.

— Ти, сину, зажди... Погреб мя і іди, яможе хощеши...

— Я не покину тебе, доки жива, мамо, — сказав Святослав, — і все зроблю по твоєму слову...

— То й добре! — промовила княгиня і, заплющивши очі, нібито заснула.

Мов уві сні, пробув князь Святослав три дні в Києві, все сходив на Горі, спустився з дружинниками в передграддя й до Подолу.

І скрізь його серце вражали спустошення й руїни, скрізь він зустрічав сполошені очі, скрізь чув висловлені вголос і німі запитання.

— Коли ж, княже, кінець руїні і війні?.. Бачиш, княже, як страждає Руська земля?

Повертаючись на Гору, він заходив до синів і матері. Княгиня, видно, дуже мучилась і страждала, їй важко вже було й говорити, але хотіла, щоб син не знав цього. Коли Святослав заходив, німим поглядом запрошувала його сісти, і так у мовчанні минали години...

Третього дня увечені він також прийшов до неї, але затримався в сінях. У матері був священик Григорій, а Святослав не хотів заважати їхній розмові.

Потім священик вийшов, чимсь, видно, стривожений, неспокійний, і сказав Святославу:

— Іди, княже, вона кличе тебе.

Святослав зайшов до світлиці й зупинився біля порога. У куточку горів свічник. Мати лежала на своєму ложі надзвичайно бліда, але тиха і спокійна.

— Сядь, Святославе! — сказала вона. Він сів недалеко від її ложа.

— От я і висповідалась в усіх своїх гріхах...

— Кому ти сповідалась, в чім? — не зрозумів він.

— Пресвітеру Григорію, а через нього Христу... кінець, сину...

— Навіщо, мамо, говориш ти про кінець? Тобі, княгине, ще треба жити й жити...

Квола посмішка пробігла по її обличчю.

— Усяке життя закінчується, і княже — також, — промовила вона. — Не втішай мене, сину. І я вже готова до далекої своєї дороги.

Вона помовчала якийсь час, збиралась з думками чи перемагала біль.

— Я тільки одне хотіла попросити в тебе... Прости й ти мене, сину...

— За що я тебе мушу прощати? — запитав Святослав. —Адже ти мені робила тільки добро...

— Добро — це так, я хотіла більше добра зробити тобі, сину. А все ж ти, мабуть, гніваєшся, Святославе, за те, що я вчинила з Малушею?

— Це було так давно, мамо, що, либонь, не варто й згадувати! — тихо сказав Святослав.

— Ні, не говори так. Чим далі дороге минуле відходить від нас, тим дорожче про нього згадка... Тобі було боляче увесь час, Святославе. Мені також було боляче і тоді, і тепер, коли згадую Малушу... Але хіба я могла зробити інакше? Вір мені, коли б зробила так, як веліло серце, то не ти, а Уліб сидів би на Київському столі. А він зробив би все не так, як ти. Він повік не зробив би того, що ти, Святославе!

— Мамо! — сказав Святослав. — Я знаю Гору й Уліба. А зробив я тільки те, що мусив і зміг...

— Що мусив і зміг, — повторила його слова княгиня. — Ні, Святославе, ти зробив більше, ніж міг... Колись... тоді... я мучилась і вагалась. У трудний і страшний час жила я, сину. Твій батько Ігор не закінчив збирати землі, це довелось мені... Ти був зі мною, пригадуєш Іскоростень?

— Пригадую...

— Люди говорили, що я мстива, зла, хижа. Не помста, а страх за землі наші, за Русь вели мене в Деревлянську землю. Бо коли б одпала від нас Деревлянська земля, то пішли б за нею й інші. І, може, не було б днесь і Русі!..

— Ти — мудра, мамо! Я бачив, що ти тоді зробила, знаю й те, чому ти замінила дань уставом...

— Що устав, — княгиня показала за вікно, — коли вони думають про одне. Я, сину, роздала вже їм усі землі, ліси і ріки...

— Але ж є ще й люди, мамо... Русь — не токмо Гора, а багато племен, язиків, городів.

— Так, — згодилась княгиня, — Русь — це багато племен, язиків, городів... Вони тепер з'єднались, і ти веди їх проти ворогів, веди проти Візантії. А за Малушу ти мене прости, сину! Прощаєш?

— Прощаю, мамо!

— І другий раз прости...

— Прощаю...

— І третій...

— Прощаю...

— Спасибі, сину, — княгиня довго лежала із заплющеними очима, ніби спочивала.

— Усе кінчається, — згодом промовила вона і подивилась на Святослава. — Отак затихає життя. Проминуть літа, пройдуть віки... Чи ж взнають колись люди правду про те, як важко нам і всім людям було на Русі?

— Взнають, мамо, — впевнено сказав Святослав.

— Коли помру, — сказала княгиня, — не роби тризни по мені... маю пресвітера... нехай поховає як християнку...

— Мамо! — вирвалось у нього. — А дозволиш мені взяти Малушу?

Княгиня Ольга довго не відповідала, потім, ніби їй треба було сказати щось надзвичайно важливе, спробувала підвестись... і підвелась, сперлась на руку, сіла...

— Ти знаєш, Святославе, — сказала вона, дивлячись на сина якимись надзвичайно великими очима, — що тоді... у ту ніч... коли Малуша виїжджала з города... я пожалувала їй село... Будутин...

— Пожалувала село?

— Так... але вона його не взяла. Відмовилась... бо хотіла не пожалування, любила тебе... отакого світлого... як ти є... Знаєш тепер, яка Малуша...

Княгиня зупинилась.

— Малуша, — кінчила княгиня. — Вона... вона дужча, ніж я... знайди... візьми її...

І враз очі її згасли, мертва голова одкинулась на подушки...

Всю ніч після цього князь Святослав не спав. Київ давно вже знав, що княгиня непоправно хвора. І як тільки чорне знамено, — вісник смерті, — з'явилося над стінами города, зашуміла, загомоніла Гора, боярині й воєводині жони кинулись до княжого терема, звідти залунали їхні сумні, розпачливі крики — вони опоряджали й збирали княгиню в далеку дорогу.

Ліпші ж мужі з Гори, що були своїми людьми в теремах княжих, поспішали зараз до князя Святослава — їм треба було розв'язати багато справ.

Князь Святослав сидів у великій своїй світлиці, що виходила високими вікнами до Дніпра, оточений трьома синами. Поблизу них стояло кілька воєвод, що приїхали разом із князем від Дунаю, біля дверей світлиці ждали напохваті слуги.

Горянські бояри й воєводи заходили до світлиці, зупинялись перед князем і, низько вклонившись, мовчки одходили набік — у годину, коли княгиня спокоїлась, але душа її, як усі вони вірили, блукає ще десь близько, не годилось ні про що говорити.

Мовчки, схиляючи голову, відповів їм і князь Святослав з синами. Люди співчувають їм у великому горі, горе князів — горе і їх.

За вікном швидко темніло. Ще видно було темно-сині води Почайни, острів, голубе плесо Дніпра, жовті коси по той бік, ліси, небо. Але все це примеркало, гасло. Ніч насувала зі сходу...

У сінях дворяни били в кресало, роздували вогонь. Потім хтось із них з свічкою в руках зайшов до світлиці і заходився запалювати світильники, що стояли попід стінами. Тоді за вікном зовсім потемніло.

І враз стало видно усіх бояр і воєвод, що збились попід стінами. Бородаті, засмаглі мужі переминались з ноги на ногу, ховали руки з високими шапками за спиною, уперто мовчали.

Але мовчати отак увесь вечір було несила. Один із бояр — це був муж ліпший Лаврит — ступив крок уперед і, прокашлявшись, запитав:

— Коли ж, княже, зробимо почесть погребову нашій княгині?

Князь Святослав, що дивився, як за Дніпром спалахує зеленим сяйвом перша зоря, ніби прокинувся.

— А що? Поховаємо як треба...

— Покон велить, — вів далі Лаврит, — поховати до вечора наступного дня, щоб душа покійної не заблукала на небесних луках, а потрапила прямо у вирій...

— Так, так, — загомоніло вже чимало бояр, — поховати треба завтра, по покону...

— Але я хотів би, — подивився на мужів своїх князь, — щоб на почестях були люди. Гінці вже поїхали до всіх земель, хоч повернуться звідти не скоро. Проте і Вишгород, і Білгород, і Родня, і Переяслав мусять бути.

Боярин Лаврит мовчав, але з усіх кутків світлиці і навіть з сіней залунали голоси:

— То правда! Вишгород і Родня мусять бути. Вони, либонь, уже їдуть. Покійна княгиня була така недужа...

Та боярин Лаврит ще не сказав усього, що думав, Він загріб широкою п'ятірнею волосся на потилиці й голосніше вже, роздратовано запитав:

— А тризну коли зробимо, княже? Адже підготуватись треба — лодію, і слуг для жертви, і коней, і всякий запас у дорогу...

Якщо говорити правду, князь Святослав хоч і не ждав цього питання від своїх мужів, але розумів, що постати воно може. Напружене мовчання в світлиці свідчило, що запитує не сам Лаврит... Поруч із ним, як це тепер помітив князь, стояв і сивий, старий жрець Перуна.

— Що ж, — відповів на це Святослав, — готуватись до почесті, звичайно, треба, і я вже велів це зробити, але жертви не хочу, тризни по княгині справляти не будемо.

— Як же так? — раптом озвірів і закричав Лаврит. — Усі князі руські — іже за Кия і після нього — поховані були по нашому покону, і над всіма ними людіє робили тризну.

Князь Святослав поволі встав з стільця, ступив уперед і зупинився перед боярами й воєводами з Гори. О, в цю вечорову годину він відчув, що привело їх сюди, чому вони стояли мовчки, чому так глибоко дихають і дивляться блискучими очима на нього.

— Мати моя Ольга, — сказав він так, щоб вони всі чули, — була християнкою і заповідала мені поховати її як християнку — без нашого покону, без тризни.

— Без покону... без тризни... християнка, —прокотилось багатоголосе, хиже, як гадюче сичання, по світлиці.

— Твоя мати, княже, — голосніше від усіх крикнув тоді Лаврит, — була християнкою, і ми покладемо жертви, помолимось, аби її простив Перун. Але вона була, крім того, й нашою княгинею, через що волимо поховати її по покону, як ховали Олега, як твого батька Ігоря... Честь погребова мусить бути виконана!

Дід Олег!

Батько Ігор!

Погребова честь княжого роду! О, боярин Лаврит знав, куди цілить, і вразив князя Святослава в саме серце. Це говорить не один тільки Лаврит — коливаються попід стінами світлиці гарячі вогні свічад, у червонкуватому відсвіті проходять перед поглядом князя бородаті, засмаглі обличчя мужів з Гори, на нього дивиться сотня злих, роздратованих очей...

— Я все сказав, — промовив князь Святослав. — Буде так, як веліла княгиня.

Два дні горіли вогнища на Воздихальниці край Києва-города, і густі, чорні дими підіймалися високо в небо, сповіщаючи про печаль і скорботу старої Гори. Гінці гнали, змінюючи на погостах коней, від весі до весі, від города до города. Але далекий шлях від Києва до Новгорода, Ітиля-ріки, червенських городів, і там набагато пізніше дізналися про смерть великої княгині. Сам Київ ховав Ольгу.

Погребова почесть почалася другого дня надвечір. Тоді до княжого терема, де поклали княгиню, зібралася вся Гора, і декому — хто був родовитішим, ближчим до княжого двору — вдалося пробратись у Золоту палату, постояти біля труни. Більшість же горян товпились у дворі, біля ганків, попід стінами терема.

Вікна в теремі були зачинені. Але було чути, як там, усередині, час від часу співає хор з церкви Ілії, як ридають і примовляють над княгинею по покону давньому жінки. Потім усе в теремі затихло, і раптом на дверях заявились воєводи й бояри, що несли на плечах дубову корсту з тілом княгині.

Гора мовчала. Корсту поставили на сани, всипані свіжими квітами, поклали кетяг калини, що вже починала червоніти... Так і рушили, гуркочучи на камінні двору, сани. Одразу за ними пішов князь Святослав з синами, далі родичі, воєводи, бояри, всі горяни.

Поки проминули Гору й ворота, погребова почесть розтягнулась, вирівнялась. Тепер вже це був справжній княжий похід, де кожен знав своє місце. Попереду всіх, як і належало, крокувала дружина — у шоломах, з луками й мечами біля поясів, на довгих древках маяли знамена княжі.

Восьмеро кращих гнідих коней з княжих табунів тягли сани, ті самі сани, на яких колись княгиня Ольга їздила по своїх землях. Тільки зараз на санях стояла дубова корста, поперед неї віко...

Обличчя в княгині Ольги було надзвичайно бліде, спокійне і замислене: ніби хотіла вона ще щось почути на цій землі, дослухалась.

Перед саньми ішов з хрестом у руках священик Григорій, поруч з ним — дяки Іраклеон і Прокопій та ще кілька дівчат, що сповідали грецьку віру. Сумно виголошував священик моління, а всі дівчата в один голос повторювали: "Господи, помилуй..."

За саньми ішов Святослав. Він був у білому одязі — довгій сорочці, перехопленій широким ремінним поясом, на якому висів меч, у білих штанях, червоних чоботях, корзні. Голова у князя була непокрита, поголена, сиве пасмо волосся спадало до лівого плеча, а довгі вуса — до шиї. Біля князя йшли сини його Ярополк, Олег, Володимир... За ними крокували воєводи, бояри, сли, гості.

Обабіч шляху, де проходив погребовий похід, стояли люди київські — ремісники з передграддя й Подолу, гінці з Вишгорода, Білгорода, Родні, що нагодилися на цей час у Київ, смерди з княжих і боярських дворів. І коли проходила погребова почесть, вони вливались у натовп, ішли слідом за всіма.

Сонце схилялось до Щекавиці, коли сани з тілом зупинились біля свіжої могили на Воздихальниці, де заповідала княгиня її поховати. Там уже стояла висічена з вручайського червоного каменю домовина. Готове було й кам'яне віко до неї.

Священик Григорій, у якого на очах блищали сльози, руськими словами прочитав останню молитву, жінки з Гори й Подолу почали плач, але і слова молитви, і тужний цей плач потонули у вирі інших звуків — на стінах Гори сторожа вдарила в била, княжа ж дружина забряжчала щитами й мечами.

І під ці звуки кілька жінок прикрили чоло княгині темним оксамитом, священик поклав у корсту хрест, а хтось із жінок сипнув жита, хтось кинув кетяг калини, поставив корчажець з водою... Княгиню ховали по старому покону й новому закону, що переможно входив на Гору.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Князь Святослав сидів у Києві-городі, але чув, що робиться й на Дунаї. Важко було гінцям князя Уліба й воєводи Свенелда добиратись від гирла Дунаю до Києва. Вони мчали ночами, а вдень ховались у лісах та яругах, бо печеніги стояли улусами в степах і над морем. Деякі з гінців гинули в полі, а деякі все ж добивались до Києва, привозили князю Святославу вісті.

Брат Уліб повідомляв, що стоять вони в городах твердо, думають тільки на зиму зійтися, стати щільніше, радив великому князю не поспішати, навести лад у Руській землі й тільки тоді повертатись до Дунаю.

Воєвода ж Свенелд писав:

"Зане ти, князю, рушив від Дунаю, неспокійно стало у нас, у городах над Дунаєм, і уже з багатьох мусили ми відступити. А кесар Борис покликав до себе з усіх Болгар боляр і кметів і, чутка йде, зібрав уже велике військо, і з Греків до Болгар також іде підмога. Поспішай, князю, бо готується і в нас лжа, ждуть тебе вої!"

Князь Святослав читав ці листи, замислювався над тим, що ж справді робиться на Дунаї; й хмурнішало його обличчя, глибокі зморшки перетинали чоло. Не стало княгині Ольги, ще димом тхне після печенігів, багато діла в Києві і в землях. А все ж відчував він, що готується щось страшне на Дунаї, хотів не їхати, а мчати туди, бо там вирішувалась доля всієї його дружини, а відтак і всієї Русі.

Та не міг летіти на Дунай князь Святослав — у самому Києві не все було гаразд. Коли їхав сюди, думав не тільки визволити його від печенігів. І в самому Києві, і в землях навкруг думав князь підмогу взяти дружині над Дунаєм — багато вже крові там пролили вої, ходили назі, мали потребу в зброї.

Проте цю допомогу, як виявилось, у Києві взяти було важко. Бояри, купці, мужі нарочиті й ліпші, які колись самі посилали князя Святослава до Дунаю, надіялись, либонь, що все там закінчиться з першого наскоку. А війна тягнеться

вже три літа, поглинула багато людей і достатків, велике зло вчинила печенізька навала.

А князь Святослав знову кличе людей, знову вимагає зброї... Ішли вісті й з Деревської землі, що там неспокійно. Гінці з півночі повідомляли про напади Свіонії, — земля Руська здригалась від краю й до краю.

І князь вершить справи.

В один із ближчих днів велить він боярам усім ліпшим, нарочитим і іншим мужам зібратись до нього на раду.

Вони поспішали до Золотої палати, почувши загад князя, раннього ранку, коли на Дніпрі і над Подолом ще лежав туман, хвилі якого перекочувались і через стіни Гори. Мужі й бояри йшли серед сірої пелени туману, сердито викрешуючи іскри, били посохами об камінь головного конця, глухо, ніби в воді, перегукувались між собою.

У палаті було холодно й вогко. Крізь вікна знадвору вже пробивався зеленкуватий світанок, але його було замало, і внизу блищало кілька світильників. При цьому світлі мужі й бояри сідали на ослонах попід стінами, деякі стали в кутках палати.

Мужі й бояри були неспокійні, стривожені. Поспішаючи в передсвіті цього ранку до княжого терема, вони не одягли оксамитових і полуярових шуб своїх і опашнів, не взули хзових чобіт, не почепили на шиї гривен, а на груди чепів. У чорних і сірих домотканих свитках, важких чоботях прийшли вони, сіли, стояли, і палату враз наповнив важкий дух овчини, дьогтю.

Усі думали про одно: давно вже не збирались вони на раду; відколи приїхав князь Святослав — до них не вдавався. Що ж замислив він, навіщо покликав їх тепер?!

І, як це завжди бувало, розбивались мужі на купки; деякі з них, ті, що сиділи на ослонах попід стінами, перешіптувались між собою:

— Невже думає Святослав далі вести рать?

— Станемо разом — нехай-бо сидить у Києві, а воює гостями та слами.

Але були тут і інші мужі, які не крились з своїми думками, стояли посередині, голосно розмовляли:

— Доколи це буде? Гречини сунуть від заходу сонця, в південних землях печеніги. Доколи це буде?

Коли князь Святослав тихо вийшов з темних дверей за помостом і зупинився біля свого крісла, він побачив ці купки схвильованих мужів, почув роздратовані їхні голоси, зрозумів, що їх хвилює.

— Будь здоров, княже Святославе! Чолом тобі, княже! — залунали з усіх кутків хрипкі, приглушені голоси.

Князь Святослав вклонився людям, підвів голову й довго мовчки дивився на бояр, мужів, воєвод.

Потім сів на дерев'яне старе крісло, поволі звів руку.

— Я зібрав вас, мужі й бояри мої, — почав він, — щоб говорити про Русь і про те, як далі бути. Здалеку їхав я сюди й мислив одразу ж радитись з вами. Але відаєте самі — не стало княгині Ольги, довго печалився і розмишляв я один, тепер хочу думати з вами.

— Скажи, княже, — встав з лави під стіною боярин Коснячок, — чи закінчилась уже брань на Дунаї?

— Ні, боярине, — спокійно відказав Святослав, — брань з ромеями ще не закінчилась.

— То коли ж, княже, закінчиться вона? — продовжував Коснячок. — Вої наші третє літо стоять на Дунаї, Київ-город тільки-но мало не взяли печеніги, а завтра прийдуть половці чи торки... Вороги Русі загрожують нам, у землях неспокійно, гостьба наша з херсонітами, греками й всім світом вмерла, а ми воюємо на Дунаї...

І одразу ж поруч із Коснячком встав ще один боярин — Судислав.

— Шукаєш ти, княже, чужих земель і ходиш із дружиною по дань далеку, — зухвало сказав він, — а Русь від того не тільки зиску не має, чорні ворони вже крячуть скрізь над полем.

У палаті ставало видніше, і князь Святослав бачив роздратовані обличчя бояр і мужів, бачив їхні запалені очі, стиснуті руки.

— Для того я й зібрав вас, — мовив він, — щоби знали, для чого я з воями стою над Дунаєм і чи довго ще буде чорне вороння крякати над Руссю. Ви, — звертаючись до мужів, що сиділи попід стінами, сказав гнівно Святослав, — дорікаєте мені, що шукаю чужих земель і ходжу по далеку дань... Гей, бояре мої, коли б ви знали, як важко шукати чужих земель, коли б то ви відали, як важко брати дань власною кровлю. Не по дань я ходжу з воями своїми і не чужих земель шукаю. З мечем і щитом став я на Дунаї, бо хочу бачити Русь вільною, а не грецькою.

Два літа тому назад, — вів далі князь Святослав, — коли збирав я вас тут, у палаті, то говорив, що мусимо йти на Дунай, щоб битись з кесарем Петром, піднімати болгар і з ними разом іти проти ромеїв. Я вволив вашу волю, пішов до Дунаю, розбив військо кесаря Петра так, що він сам помер з переляку. Усі городи над Дунаєм пристали до нас, і людіє з них сукупно з нами згодні були йти на Візантію...

Князь Святослав замовк, і скорботна тінь проступила на його обличчі.

— Але в цей же час, — сказав князь Святослав, — греки наслали на Київ печенігів, зараз у Константинополі воцарився новий імператор — Іоанн Цимісхій, новий кесар Болгарії Борис прийняв дань від нього, і сукупно вони замислили розбити на Дунаї всю дружину нашу, а відтак іти на Русь і Київ...

— Правду говорить князь, — загомоніли воєводи, що стояли серед палати. — Веди, княже, далі воїв на рать. Нас покличеш — ми підемо...

Але мужів, які сиділи попід стінами, слова князя Святослава не розрадили. Вони сердито грюкали посохами об деревляні мостини, кидали:

— І знову брань... Ліпше би поїхали лодіями гостювати на торг у Царгороді... І з Херсонесом гостьби немає... Усі землі закриті.

— Княже! — гомоніли воєводи. — Веди воїв на брань, клич нас...

— Так, — сказав князь Святослав, — мушу я вести воїв своїх на брань. Але, мужі, княгині Ольги не стало, а я хочу, щоб спокійно було в Києві і щоб не

стояв без князя стіл отців наших. Хочу я посадити на столі одного з своїх синів, а двох візьму з собою на Дунай, — нехай замолоду звикають до брані.

— Будь, княже Святославе, один на стіл і рать, — почулись у палаті голоси.

— Не залишай нас, княже!

— Не покидай столу отців твоїх... Але водночас попід стінами, на лавах, де сиділи мужі, чути було й інші голоси:

— Стіл без князя — як земля без сонця... Стій, князю, на Дунаї... Волимо княжича мати князем... Волимо Ярополка мати!

Сумними очима дивився князь Святослав на своїх мужів. В ім'я Русі, для щастя всіх її людей і цих, що були тут, у палаті, відступав він тепер від столу батька Ігоря. Але бачив і відчував, що не всі розуміють і зважують, що замислив князь і який важкий тягар бере він на свої плечі.

Та хіба не знав цього князь Святослав раніше? Хіба, скликаючи цю раду й підіймаючись сходамц в палату, не знав він, що жде його тут, і хіба не вирішив зарані, як має діяти й робити? Ні, князь Святослав дуже давно, може, ще навіть на Дунаї, вирішив і знав, що зробить у Києві. Не знав він хіба тільки, що це станеться так швидко.

І тому зараз, у вирішальну для Русі годину, князь встав з столу свого батька, простер уперед руку й промовив:

— Я іду на Дунай і, доки не подолаю ворогів Русі, не повернусь до Києва. Бути разом на столі і вести рать — не можу, мужі... На столі батька мого я саджу сина Ярополка... Чи згодні ви на це, мужі? Що скажете, те й вся Русь скаже...

Довгу хвилину панувала тиша. Надворі вже розвиднілось, і крізь вікно лилось рожевувате проміння нового дня. В сяйві його добре було видно обличчя князя Святослава. Трохи стомлений, блідий, тримаючись правою рукою за поручні столу, стояв він перед мужами города. Вони ж у глибокій задумі стояли, похиливши голови, перед ним.

Ярополка! О, важко їм буде з цим князем-християнином. Взяти собі Олега? Але ж він ще гірший від Ярополка — несміливий, боязкий. Ярополк все ж кращий. Ліпші мужі, купці і сли вже давно в злагоді з ним, примусять діяти на їхній розсуд.

Правда, є в князя Святослава ще один син — Володимир, але імені його київські мужі не згадували. Що Володимир — син якоїсь роби, простої смердної крові?

— Буде так, як сказав ти, — перший подав голос Коснячок. — Волимо Ярополка!

— Волимо Ярополка... — прокотилось у палаті.

Десь на стіні города нічні сторожі востаннє вдарили в била — з-за Дніпра вставало сонце.

Чутка про те, що князь Святослав у Києві, докотилась до Іскоростеня, й звідти на чорних насадах припливли мужі нарочиті — сли Деревської землі. Вони привезли з собою великі дарунки, від усієї землі присягались, що вірно триматимуть ряд, укладений з Ольгою, обіцяли Святославу прислати воїв для нового походу.

Але в мужів нарочитих було щось на мислі, тільки підступали вони до діла обережно, здалеку.

— Ти, княже, завжди на брані, далеко, а ми сидимо в лісах і нетрях.

— Далеко до мене, але близько до Київського столу, — відповів на це князь. — Посадив я у Києві сина Ярополка, вдавайтесь до нього — дасть завжди раду.

— Заки їхати до Києва, ліпше би було ряд і суд дати на місці.

— Хто ж вам дасть ряд і суд на місці?

— Просимо дати нам князя. Адже, крім Ярополка, має князь Святослав ще двох синів.

Князь Святослав дивився на нарочитих мужів Деревської землі й намагався зрозуміти, про кого вони думають.

З далекого минулого виринули згадки про січу під Іскоростенем, — невже деревляни думають посадити свого князя, щоб знову почати вражду, щоб піти, може, супроти Київського столу?

Але ж ні, мужі не набиваються з своїм князем, вони просять дати їм онука Ігорева. І може, справді ліпше посадити одного сина в Деревській землі, аніж ждати, що вони самі посадять свого князя...

— Даю вам сина, — сказав князь Святослав. — Кого з княжичів любо вам узяти?

Він не назвав імені сина, бо хотів почути, кого уподобали самі деревляни. Має трьох синів князь Святослав, але один із них — князь Київського столу, а ще один — син рабині Малуші.

— Волимо взяти княжича Олега, — попросили деревляни.

— Бути по цьому! — згодився Святослав.

Серце князя боліло: навіть Деревська земля не хоче мати князем сина рабині! Що ж, князь візьме Володимира з собою, батько й син стануть з мечем і щитом над Дунаєм!

Проте не судилося княжичу Володимиру на цей раз побувати й зустрітись з ромеями на Дунаї. Зустрівся він з ромеями і взнав їм ціну набагато пізніше...

У ці ж дні якось надвечір припливли й зупинились біля Почайни кілька лодій. Подоляни, які добре знали лодії всіх земель, одразу побачили, що лодії ті із земель верхніх. Звечоріло, коли до лодій прийшли з Гори кілька бояр. Вони поговорили з гостями, повернулись до города. Уночі ж біля лодій ще раз побували бояри — князь Святослав запрошував гостей вранці на Гору.

Як виявилось, це були нарочиті мужі землі Новгородської на чолі з тисяцьким Михалом. Тисяцький Михало ходив колись разом з князем Ігорем на греків, добре знав княгиню Ольгу, приймав її разом з її боярами в Новгороді, ставив з нею ряд.

І зараз Михало привіз багаті дари княгині Ользі, мав наказ віча поговорити з нею, нагадати про укладений ряд. Але довго їхали нарочиті мужі з Новгорода до Києва і тільки в дорозі дізнались, що не стало вже княгині.

Ідучи вранці на Гору, куди кликав князь Святослав, тисяцький Михало і всі мужі новгородські зупинились на Воздихальниці, повз яку вився шлях до города, й поклонились могилі княгині.

Потім вони поважно, по два в ряд, у багатому одязі, у гостроверхих чорних шапках, із золотими чепами на грудях і з гривнами, з посохами в руках, пройшли через розчинені навстіж ворота, попрямували двором, недалеко від требища завернули ліворуч і зайшли до терема княжого.

Зустрічав гостей князь Святослав з сином Ярополком. Навкруг них стояли воєводи й бояри.

— Чолом великому князю, воєводам його і боярам, усім людям города Києва, — почав, скинувши шапку й кланяючись, Михало. — Нас послав великий Новгород, даби ми вклонились, дали дари й говорили про ряд із Ольгою-княгинею... Заки ж княгині — матері нашої — не стало, сукупно з вами молимось за її душу, величаємо й просимо князя Святослава з синами своїми прийняти дари наші, вислухати і продовжити ряд, укладений княгинею.

Дружинники, які стояли за тисяцьким, одразу ж після цих слів поклали перед князем дари — хутра, горючий камінь, білий риб'ячий зуб.

— Спасибі Новгороду і всім людям вашої землі, — подякував князь. — Молитву вашу про княгиню ми приєднаємо до молитов наших, дари приймаємо і дякуємо, а ряд, укладений княгинею, нехай буде між нами і вами навіки.

Після цього князь Святослав сів на столі, а поруч із собою велів сісти Ярополку. Мужі київські запросили сісти на лавах у палаті гостей з Новгорода, але тисяцький Михало все стояв перед столом князів і ждав знака князя Святослава.

— Слухаю вас, мужі новгородські, — промовив князь Святослав. — Що скажете про потреби ваші?

— Нас послали новгородчі, — почав тисяцький Михало, що говорив якось співуче, трохи не так, як поляни, але зрозуміло й просто, — і люди всіх земель верхніх, даби повіли, што блюдемо ряд з кяягинею Ольгою і служимо Київському столу. Не токмо Новгород і люди земель верхніх — чудь заволоцька, весь, меря, водь і іщо багато волостей тягнуть до Київського столу. Посилаємо ми, княже, і все, чо призначено рядом: люди наші ратоборствують сукупно з тобою проти греків, тільки весна — лодії наші з уставом будуть волоком у Києві. Одначе, князю, тяжело нам — у Новгороді маємо віче, є посадник і тисяцькі, но неспокійно у волостях; не віче і посадник новгородчі мусять рядити і судити волості — для того должни князя імать. І не токмо через це мусимо імать князя, ужо конунг Свіонії* (*Конунг Свіонії — шведський (варязький) князь.) гострить меч за морем, ужо виділи ми на морі шнеки їх вікінгів, ужо у Ладоги олонсь* (*Олонсь (новгородськ. діалект) — минулого року.) вони предали мечу й огню весі й погости наші. Буде князь, скажемо: веди нас проти варягів. Так желає вся Новгородська земля.

Князь Святослав вислухав тисяцького й відчув усю гірку правду слів, сказаних Михалом. Княгиня Ольга зробила добре, ствердивши старий і уклавши новий ряд з Новгородом. Але зараз люди новгородські кликали Київ на поміч, до Руської землі підкрадався ворог з півдня, а ще один — зрадливий і підступний — ворог загрожував з Свіонії, з Упсали* (*Упсала — тодішня столиця Швеції.).

— Розумію турботу вашу, — сказав князь Святослав, — але хто пішов би князем до вас? Ярополк, син мій, сів князем Києва, Олега дав Деревській землі, маю ще сина Володимира, але хочу імати його біля себе.

Тоді Михало промовив:

— Вєдаємо, княже, який зараз тяжкий час на Русі. Вєдаємо також, що ти, князю, мусиш стояти на Дунаї супроти ромеїв, — переможеш, князю, і наш колокол побєду тобі ударить. І о Києві мислимо — Ярополку тут буть, Олегу ж — у деревлянах. А затим просимо — дай нам Володимира. Радились ужо ми і желаєм мать його собі за князя.

Князь Святослав замислився, потім сказав Добрині, що стояв недалеко від нього:

— Клич, воєводо, Володимира сюди.

Добриня вийшов із палати й одразу повернувся з княжичем Володимиром.

І тільки той увійшов, мужі новгородські вклонились, загомоніли:

— Просимо тебе, Володимире! Держать тя, княже, Новгород по ряду, яко установила княгиня Ольга.

Князь Святослав радісно посміхнувся. Йому було приємно, що в цю важку годину славна земля Новгородська звертається до Києва, що новгородські мужі просять собі князем його сина. І було радісно князю Святославу ще й через те, що мужі новгородські просять собі князем Володимира — сина Малуші.

— Сину Володимире! — звернувся князь Святослав. — Новгород великий город просить тебе за князя. Чи підеш ти до Новгорода?

Коли б хто міг у цю хвилину вгадати думки княжича Володимира! Він знав усе, що сталося за останні дні тут, на Горі: батько-князь посадив на Київському столі брата Ярополка, в Деревлянську землю посилає Олега, а сам виїжджає на Дунай...

Княжич Володимир не знав ще про те, що батько-князь збирається взяти його з собою на Дунай. І тривога обгортала його душу, коли він уявляв, як без баби-княгині, без батька залишиться в Києві. Адже брат Ярополк його ненавидить, не зупиниться ні перед чим. Не полюбляють Володимира й усі бояри та мужі ліпші. Його нікому захистити, він усім тут, на Горі, чужий, жде його тільки зневага, може, й смерть.

Та й зараз тут, у палаті, скоса глянувши на Ярополка, що сидів поруч із батьком, Володимир зустрів його жорстокий, колючий погляд, — Ярополка, очевидно, дуже бентежило те, що робилося в палаті, ненавидячими очима він дивився на брата.

Але що Ярополк і вражда його, коли мужі новгородські просять Володимира до себе за князя? Ось вони стоять, ждуть його слова. Нехай Ярополк думає, що хоче, батько дивиться на Володимира теплими очима, ледь посміхається, ніби підбадьорює його.

— Як твоя воля! — тихо відказав Володимир. — А я згоден, княже!

Князь Святослав встав з стільця, покликав до себе Михала, з'єднав його руку з рукою Володимира.

— От ви і є, — коротко промовив він. Тисяцький Михало рушив уперед, міцно обняв і поцілував княжича Володимира. До нього стали підходити й інші мужі новгородські. Князь Святослав сидів на столі, думав свою думу. Може, думав він про близьку брань на Дунаї, може, замислився про дальше майбутнє Русі... Князь вірив, що все буде гаразд, легка посмішка лягла на його уста.

І тільки новий князь Київського столу Ярополк, вчепившись руками в поручні, не був вдоволений: він все дивився тими ж ненавидячими очима на брата свого Володимира, ніби хотів не щастя братові своєму, а смерті.

У далеку, дуже важку дорогу мав вирушити княжич Володимир. І князь Святослав, перш ніж попрощатись, хотів поговорити з сином. Він покликав його до себе увечері того ж дня, коли мужі новгородські висловили своє бажання.

— Я хотів тебе бачити й говорити з тобою, — почав князь Святослав, коли Володимир зайшов і зупинився на порозі його світлиці. — Іди сюди ближче, сину.

Володимир несміливо пішов уперед — до батька, що сидів на широкій лаві недалеко від вікна. Зупинився, побачив його посічений сивиною чуб на чисто виголеній голові, довгі вуси, уста, сірі очі, що дивились кудись далеко-далеко, за Дніпро.

— Чого ж ти став? — повернувся Святослав до Володимира. — Я сказав — сядь тут, біля мене, Володимире.

І Володимир сів навпроти батька, пильно дослухався, що він скаже.

— Радіє серце моє, — почав князь Святослав, — що кличе тебе Новгород — верх нашої землі. Мабуть, ти сам ще не знаєш, що це за земля і куди ти їдеш. Тоді слухай, сину...

Він на якусь хвилину замислився, а далі сказав:

— Колись я, як і ти, не знав, яка суть наша земля, і думав, що вона зовсім невелика, сину. Але пізніше, коли пройшов її з кінця в кінець і став на україні її над Джурджанським морем, серце забилось у мене в грудях, як ніколи до того не билось, а дух захопило, ніби на брані... Велика наша земля, неосяжна, на одному її кінці сонце сходить, на іншому заходить, на одному кінці крижані гори, на іншому — Руське море... Така наша земля, така суть Русь...

І ще я побачив, коли проходив з кінця в кінець нашу землю, — вів далі князь Святослав, — що була незгода між племенами нашими й землями. Проте, сину, слухай і запам'ятай — то не від того, що вони вороги, ні. З давніх-давен, з дідів і прадідів живуть тут наші люди, многих і многих ворогів вони перемогли, щоб врятувати життя собі. А сваряться між собою, утверждаючи Русь, устрояя рідну землю... Тому й дід твій Ігор ходив у землю Деревську: не зла він хотів деревлянам, а єдності з Київським столом. Тому і я ходив у верхні землі — до в'ятичів: не лиха хотів їм, а визволяв і визволив від хозарів. І зараз, — голос у князя Святослава зміцнів, — є єдність між племенами нашими і землями, там, на Дунаї, супроти ромеїв стоять під моїм знаменом і поляни, і деревляни, і в'ятичі — вся Русь!

— Уся Русь! — стиха промовив і Володимир.

— Тому я і радію, — сказав князь Святослав, — що покликали тебе у верхні землі. Не знаю, сину, що жде в майбутньому Русь. Знову іду на брань, а чи повернусь звідти — невідомо. Там, у Новгороді, Володимире, мусиш ти пам'ятати, що тут, на півдні, нашим одвічним ворогом є імперія, і з нею я зараз веду велику брань. Але й на півночі у нас є небезпечний ворог, говорив тисяцький Михало, — конунги Свіонії гострять меч за морем, вже шнеки вікінгів блукають недалеко від Новгорода. Я, сину, добре знаю варягів, не раз мали з ними справи й батьки наші. Є між ними добрі люди. Тут, у Києві, багато їх

служить у нас. Воєвода Свенелд — один із таких чесних варягів. Але є між ними й були не варяги, а воряги, і ти їх, сину, дуже остерігайся.

— Слухаю, отче!

— Ти, Володимире, — сказав князь Святослав, — блюди і тримайся старої віри. Говори за мною: аз вірю в Перуна і все робитиму по закону й покону отців моїх...

— Аз вірю в Перуна і все робитиму по закону й покону отців моїх, — слово в слово повторив княжич Володимир.

— І со братами своїми — князями земель — мусиш бути в одну душу й тіло. Аще брати твої робитимуть по покону отців — будь в'єдно з ними. Аще зрадять покон — буть їм в татя місто...

— Буду в'єдно з ними, аще зрадять покон — буть їм в татя місто, — промовив за батьком княжич Володимир.

— І ще одно, — князь Святослав встав, ступив ближче до сина, поклав праву руку на його голову, трохи одхилив її назад, подивився йому просто в очі й додав: — А коли, сину, прийде час, що зникне покон отців наших і настане новий покон, отречуться люди Перуна і восхотять Христа, ти не переч їм... Тільки не бери Христа, як хотять імператори ромеїв, а бери, як рівний у рівного... Чи зробиш так?

— Зроблю, отче! — поклявся княжич Володимир, хоч у цей час він ще не міг збагнути всього того, що сказав йому батько. Пригадати слова князя Святослава, зрозуміти їх і зробити так, як він заповідав, князь Володимир зумів набагато пізніше.

— Тоді іди, сину, — закінчив князь Святослав. — Перед тобою велика дорога. Збирайся, Володимире. Погуляють мужі новгородські, то й поїдете!

— Добре, отче!

Князь Святослав схилився до Володимира, поцілував його в голову, син міцно схопив і притулився до руки отця.

— Іди!

І Володимир поволі пішов з світлиці, але на порозі став, обернувся, і Святослав відчув, що син або щось хоче запитати в нього, або щось хоче сказати.

— Що ти хотів? — запитав він. Володимир відповів не одразу, несміливо пішов назад, зупинився, сказав:

— А ти не покладеш на мене гніву, отче?

— Ні, — лагідно відповів Святослав, — говори!

— Я давно хотів запитати тебе, отче, — почав Володимир, — але не смів, боявся і тебе, і баби Ольги...

— Чого ж ти боявся?

Щось дитяче було в цей час у очах княжича Володимира. Але було в них водночас і щось зовсім не дитяче, сумне.

— Не знаю, чи добре я роблю, чи ні, питаючи тебе, отче, про це, — щиро признався Володимир, — але увесь час, коли я був малим, та й зараз мої брати глузували з мене, прозивали мене робочичем. Чому це так, чому вони — княжичі, а я робочич, отче?

Князь Святослав замислився, і обличчя його враз стало суворим. Про важку правду запитав у нього син. А чи міг він про це не запитати? Адже правда ця жила з ним тут, у Києві, правда ця поїде з ним до далекого Новгорода, і зараз, і пізніше — до кінця днів своїх — вони, Ярополк і Олег, будуть князями, а він, Володимир, хоч і буде князем, але тавро робочича житиме з ним до смерті. Та й по смерті — чи зникне колись воно, чи забудуть про це люди?

— Ти добре зробив, що запитав мене про це, — сказав він сину. — І я тобі скажу правду, Володимире...

Він замовк, бо в нього — дужого, сміливого князя, який не знав у житті, що таке розпач, а тим більше сльози, — щось підступило в цю хвилину до горла, стиснуло й не дало говорити.

— Зажди! — тільки й промовив він. — Зажди... Ходімо сюди й сядемо, сину.

Він пішов до вікна, де стояла лава, сів на неї, поруч із собою посадив Володимира і, дивлячись на Дніпро, що котив на пониззя води, на лодії, що з білими вітрилами застигли на голубому його лоні, на хмари, що висіли, як рожеві мушлі, над далеким обрієм, почав:

— Так от, Володимире, у своєму житті я мав двох жон. Одну з них — княгиню, дочку угорського князя, від неї-бо й народились Ярополк і Олег. І я, сину, можу тепер тобі сказати, бо вона давно померла, а ти вже вийшов у люди: я не любив цієї жони, але мусив взяти, бо так вимагала мати моя, твоя баба Ольга.

— То вона недобра, моя баба Ольга, — вирвалось у Володимира.

— Ні, — рішуче відповів князь Святослав, — нехай прощена буде княгиня Ольга, вона не винна, бо зробила так, як вимагали мужі ліпші й нарочиті, бояри, купці, вся Гора. І коли б я не виконав їх волю, то не був би й князем, не зробив того, що вже встиг і ще мушу зробити...

І знову якусь хвилину князь Святослав помовчав, закрив чоло руками, ніби його засліплювали блиск неба, хмар і води...

— А любив я тільки одну жону, — одірвавши від чола руки, далі мовив він, — і була вона справді робою в княгині Ольги, ключницею її була...

— Як її звали, отче?

— Малушею, — тихо сказав князь Святослав. — Малуша... Малка... Мала... — кілька разів повторив він. — І любив я її так, як люблять оце небо, хмари, Дніпро, рідну землю. Розумієш, як я її любив?

— Так, отче!

— От від неї, — закінчив князь Святослав, — і народився ти, Володимире. Запам'ятай, що мати твоя Малуша, Малка — роба, але ніколи не соромся цього, сину, бо це не тавро, а любов і честь моя. Нехай вона буде честю й моєму сину! Хіба сила в тому, що один князь, а один робочич? Сила в тому, хто з них любить Русь, людей наших, землю... Люби й ти її!

— Я люблю й любитиму землю, як і матір свою, — урочисто сказав Володимир. — Але, отче, де зараз моя мати Малуша?

Це було так просто й звичайно — син хотів бачити свою матір. А хіба сам Святослав не хотів би в цю хвилину побачити тут, у світлиці, любов свою Малушу?

Але він не знав, чи може зараз задовольнити волю сина, і тому сказав:

— Малуша жила в селі, куди вислала її моя мати, і я не міг повернути її, привезти до Києва, доки була жива княгиня Ольга. Але, помираючи, княгиня Ольга дозволила її привезти до города, і я привезу її. Ти побачиш її якщо не тут, то в Новгороді, я привезу твою матір...

— Що ж ви зробили?! — вирвалось у Володимира. — Привези, дай мені матір, отче!

2

Проминуло багато літ відтоді, як княгиня Ольга вислала ключницю свою Малушу до Будутина над Россю.

Багато води збігло в Росі, багато горя зазнала Малуша, а передумала стільки, що коли б тими думками та засівати землю, то вже все поле й шляхи від Росі до Києва поросли б шипшиною й тернами.

Та завжди у холодку тернів і шипшини витикаються з трави голубі квіточки, що звуться незабудками. У суярмному житті, серед трудів і клопотів про хліб щоденний ждала все чогось Малуша і надіялась. Чого ждала? А хіба є на світі людина, яка живе без надії?

Часто, а то і кожного дня, натомившись після важкої роботи, сідала Малуша на призьбі біля хижі, дивилась на Рось, яка червлено мінилась під промінням згасаючого сонця, переводила очі на хижі Будутина, над якими куріли вечірні димки, а потім прикипала поглядом до далекого обрію, туди, де стелився битий шлях на Київ.

Вона знала, що робиться в Києві. До Будутина часто приїжджали княжі люди, їздили смерди й з Будутина до Києва, Малуша жадібно ловила кожне їхнє слово про стольний город.

Малуша знала, коли князь Святослав сів на стіл, коли він одружився з угорською князівною. Дуже печалилась і тяжко переживала літа, коли князь Святослав ходив у хозарські землі, відтак рушив на ромеїв.

Вона бачила й воїв Святослава, які йшли тоді на брань і ночували під Будутином, дуже печалилась, що не було з ними Святослава. Може, думала вона, хоч здалеку подивиться на нього. Але князя не було, він поплив Дніпром. Вона дала воям його, що мала, — хлібину. Може, той, що їв, пом'янув спраглу її душу. А потім до Будутина долинули нові чутки: під Києвом стоять печеніги... Чутки сполошили село: печеніги під Києвом, кожного дня вони можуть заявитись і біля Будутина.

Тоді всі люди з Будутина залишили свої хижі й пішли в ліси понад Россю аж до Дніпра. Малуша також пішла з усіма. І вони жили в лісах та ярах дуже довго, вночі ходили до села, копали там різне зілля, багато днів з тривогою дивились на поле.

А однієї ночі, коли чимало печенігів їхало через Будутин і зупинилось ночувати на скелях біля Росі, боячись спати в полянських хижах, будутинці, а разом з ними й Малуша, взяли ножі, серпи, вила й кількох печенігів убили, а ще кількох наздогнали й потопили в Росі. Малуша була рада, що ходила з усіма людьми й що все щасливо відбулось. Це й вона допомагала князю Святославу, мстилась за муки сина Володимира в Києві.

Пізніше, якось уночі, в полі по той бік Росі почувся тупіт. Вершники їхали всю ніч, люди з Будутина чули, як коні бредуть через Рось, чули далекі голоси. Але боялись вийти з лісів, не спали всю ніч, ждали...

Тільки вранці дізналися, що вночі через Рось, їдучи на Київ від Дунаю, переправлялись вої руські і що з ними був князь Святослав...

О, коли б хто знав, як забилось серце у Малуші, коли вона почула, що минулої ночі тут був князь Святослав. Він був тут, він їхав повз хижу, в якій вона прожила так багато літ. Може, він, переїхавши Рось, зійшов з коня і стояв біля дверей її хижі?! Боги, боги, як близько біля серця Малуші проклали ви шлях князя Святослава! Чому ж ви не проклали цього шляху через серце

Малуші?! Втім, вона була рада вже й тому, що князь Святослав повернувся до Києва, отже, він живий!

Але в Малуші боліло серце за сином. Хоч би почути про нього, дізнатись, що було з ним в час печенізької навали, як він зараз, чи здоровий?

І тоді, вперше за багато літ, Малуша відчула, що не може далі бути в Будутині. Вона вирішила будь-що іти, а якщо не пускатимуть — повзти до Києва.

Знала, що буде там усім чужа, зайва, — кому потрібна ще одна раба, яких у Києві і без неї вистачає?

Знала, що в Києві їй доведеться стерегтись, — крий боже, дізнаються про неї на Горі, на княжому дворі, — адже схватять, замучать, скарають...

Вона розуміла, що не може побачити ані князя Святослава, ані сина Володимира, — у них свої шляхи, у неї своя гірка доля...

А все ж Малуша не могла не піти й пішла, бо коли в людини спалена хижа, вона однаково хоче побувати бодай на пожарищі й руїні, коли в пташки зруйноване гніздо, вона однаково летить до нього й довго ще літає над ним, розвіваючи свою муку.

Тільки ж Малуші було важче, ніж їм, бо коли людина приходить на пожарище, вона може потужити й сльозами вгамувати свій біль, над зруйнованим своїм гніздом пташка може закричати, поквилити... А Малуша мусила мовчати, вона нікому не могла розповісти про своє горе й муки, бо добивалася здалеку до руїн своєї душі, до пожарища своєї любові.

І йшла Малуша з лісу до лісу, від весі до весі — в одній убогій хижі переспала, ще в одній погодували, — і над Дніпром, і над Россю, куди увесь час залітали то печеніги, то половці, люди охоче допомагали їй, як і багатьом бездомним.

Проте ця жінка поводилась не так, як інші. Вона не простягала руки, не розповідала про своє горе й бідність, не просила, а тільки розпитувала: як їй пройти до Києва, чи далеко до сусідньої весі?

Так, ця жінка, одягнена в просте домоткане чорне платне, зав'язана таким самим убрусом, у мотузяних постолах на босу ногу й з невеликим вузликом у руках, була убога, бездомна, як і тисячі інших, але трималась гідно, гордо... І хто вона, ця жінка із стомленим, змученим, але таким чудовим обличчям і великими карими очима?

До Києва Малуша прийшла надвечір, шляхом від Перевесища, і стала на Щекавиці, звідки видно було Гору, передграддя, Подол, Дніпро і Почайну.

Дивний і напрочуд красивий був Київ у цю передвечірню годину. За лісом, по той бік Щекавиці, спускалось велике багряне сонце, проміння його золотом заливало княжий двір із теремами, гріло чорні хижі передграддя, сягало до Дніпра й далі — в ліси й поле по той бік.

І Малуші здавалось, що збулась її багатолітня мрія. Вона хотіла побувати в Києві — і от він перед нею; вона змальовувала його в своїй уяві дивним і красивим — насправді він був ще кращим.

Тим часом зайшло сонце, від Дніпра повіяло холодним вітром — надходила ніч. Де ж перебути Малуші?

Поспішаючи, вона попрямувала до хиж, що стояли, як купка грибів, оддалік від Гори, над шляхом, що вів у ліс, до Перевесища. Там біля однієї з хиж, побачивши в дворі літнього смерда, що крутив жорно, й жінку біля нього, Малуша підійшла до них. Смерд, почувши кроки Малуші, одірвався від роботи, підвів голову, подивився на неї сердитими, роздратованими очима. Та й обличчя в нього було зле, похмуре. Малуша навіть пошкодувала, що підійшла.

Але шукати притулку десь в іншому місці було вже пізно, і Малуша змушена була запитати:

— Чи пустите, люди добрі, переночувати? Він з-під брів подивився на неї.

— А звідки ти йдеш?

— З поля я, від Родні... погоріли... а чоловік помер від гарячки...

Погоріли... помер від гарячки! О, це лихо — пожежі та мори — відоме скрізь на Русі, у Дикому полі й у Києві. Добре, що не назвала подорожня жінка третього лиха — печенігів.

— А тепер куди?

Малуша зітхнула.

— Куди ж піти? У Києві нікого не знаю, перепочину та й далі. Може, руки мої десь будуть в надобі...

— На руки надоба знайдеться, голови наші безцінь, — забуркотів смерд. — Так, так, кому наші голови потрібні?! Що древо, що голова...

І він, мабуть, довго б ще говорив про голови людські, але втрутилась жінка, що стояла поруч із ним:

— Годі вже тобі... Розходився! Скажи краще, хай заходить жінка, бач, іде із поля.

— А я що ж?! — винувато розвів він руки. — Заходь, жінко, до хижі... Живемо, як князі: я сиджу на дубовому престолі — пеньку, у жони є корона — сивина, маю бояр — двох синів, челядь — дочки, а худоби тієї — і пес, і котка, і миші...

— Ходімо, полянко, — сказала дружина, — бо впину йому не буде.

Незабаром Малуша сиділа в хижі біля вогнища, на якому в горнці закипала юшка, і, як колись у рідній хижі далеко над Дніпром, так і тепер ждала, поки господар візьме від хліба й страви, кине у вогонь жертву. Але господар не клав жертви. Зайшовши до хижі й поглянувши на вогнище, він сказав:

— Коли б то боги бачили, що ми їмо!

Малуша дивилась на нього здивованими очима й їла в мовчанні.

Пізніше вона вийшла надвір і довго дивилась на Гору. Там горіли вогні, один, великий, на требищі перед Перуном, ще кілька — у вікнах теремів княжих, боярських. Коли від Гори повіяв вітер, Малуша почула одноманітний спів.

— Гуляють князі з боярами, — пролунав голос позаду неї. — Одні мруть, інші п'ють...

Вона пізнала голос господаря-смерда, що вийшов з хижі й стояв у темряві недалеко від неї.

— А що? — запитала вона, і холодок пробіг по її тілу. — Невже хто з князів помер?

— Княгиня Ольга померла, — сказав смерд. — Кілька днів тому поховали на Воздихальниці... Вічна пам'ять княгині...

— А як князь Святослав? — швидко запитала і заніміла Малуша.

— Що Святослав? — похмуро відповів смерд. — Не бачимо ми його в Києві, воює та й воює. А тут бояри, воєводи та тіуни все вже захопили. Князь добрий — Гора наша зла... От і зараз примчав він до Києва. А мабуть, не затримається, знову вирушить на рать. Посадив уже він на Київському столі Ярополка, до деревлян послав Олега. З Ярополком буде нам важко. Коли б то княжича Володимира дав нам Святослав!

— А що княжич Володимир?

— Ой жоно, жоно! Тут, у Києві, всі говорять про княжича Володимира. Наш княжич не від якоїсь угорки, а від простої руської дівчини, нехай вона буде здорова та щаслива.

— Де ж ця дівчина? — промовила Малуша, не розуміючи, мабуть, що в цю годину вона підслуховує потайну думу багатьох людей руських.

— Оцього, жоно, ніхто й не знає, — сказав смерд. — Що була вона, то була, що любив її князь — любив, народила вона княжича Володимира, а де сама — хто знає, може, й краще не знати.

— Чому?

— Тому, що вона — наша княгиня, і краще вже їй не попадатись у боярські руки... Нехай живе у полі, в хижах з нами, поки підросте і прийде до нас княжич Володимир.

На тому й скінчилась їхня розмова. Смерд пішов спати. Малуша сама залишилась надворі. Дивлячись на вогник, що блимав і блимав у княжому теремі, уявляла вона: там, за вікном, стоїть, думає важку думу князь Святослав. Як багато судилось йому пережити — воює він і воює за Русь. Тільки-но померла мати, княгиня Ольга, зараз посадив він Ярополка в Києві, посилає Олега до деревлян, а сам знову на брань! Важко князю Святославу, ніхто не зігріє йому душі. От і не спить він ночами, стоїть біля вікна, дивиться, думає важку думу.

І коли б могло статись, що опинилась би Малуша в цю годину біля князя Святослава, поклала б вона свою руку на його голову, закрила йому очі, сказала:

"Спи, Святославе, спочинь!"

З

На честь мужів новгородських, на славу синів Ярополка, Олега й Володимира, що сідали на столи кожен у землі своїй, князь Святослав велів зробити пир велій, запросити на нього слів із Новгорода й Іскоростеня, а також ліпших мужів з Гори й Нового города.

Пир цей князь велів почати вранці й закінчити до смерку, щоб не палити проти ночі в дерев'яному городі вогнів і щоб люди, які вип'ють занадто медів і вина, могли без шкоди для свого тіла добратися до жител.

У Золотій палаті поставили столи й лави, застелили їх полотном і килимами, вкотили туди з медуш бочки з грецьким вином, медом, олом, квасом, на столах поклали засмажену на гарячому вугіллі й на рожнах чи зварену у горнцях — все круто посипане пепером* (*Пепер — перець.) і чябром — веприну, баранину, гов'ядо, конину, різних птахів — гусей, качок, лебедів, кур, всіляку рибу, якою багатий Дніпро, — осетрів, коропів, сомів, — різне зілля й овочі — сливи, горіхи, виноград.

Щоб людям було з чого їсти й пити, столи заставили срібними корчагами й череп'яними горнцями, братанами, мисками, келихами й чарами, ложками.

Але не тільки в Золотій палаті мали проводити пир. Тут для всіх не вистачило б місця, бо на пир приходив кожний, хто хотів славити князя. А тому скрізь: у Людній палаті, світлицях, сінях, по всьому терему і у дворі навіть — поставили столи з стравами й медами, під ноги людям поклали пахучу траву з оболонських лук.

І зранку почали сходитись до княжого терема бояри, ліпші мужі, тіуни, старости, купці. Пізніше ж, коли майже всі зібралися, від Почайни привезли на возах мужів новгородських і деревських.

Кожен прибрався на цей випадок у все найкраще. Бояри одягли платна з фофундії* (*Фофундія — грецьке сукно.) і обоярі* (*Обояр — шовкова тканина.), тканої золотими й срібними хвилями, з мереживами вподовж піл, із золотими запонами, камінцями, почепили на шиї гривни, золоті чепи.

Воєводи із земель були в оксамитових жупанах, туго підперезані поясами, у шапках з підпушками, викладених дорогоцінним камінням, з барвистими корзнами, метко перекинутими через ліве плече, з мечами біля поясів, у чоботях із червоного й зеленого хза.

Купці не хизувались вбранням — всі вони були в темних довгих платнах, тільки деякі з них носили гривни й чепи. Але грецький оксамит був на них найдорожчий, гривни — тонкоковані, кручені, з черню, із щирого золота.

Була важка й далека дорога у мужів новгородських, але вони, знаючи, що їх жде в Києві пир, привезли з собою в скринях, а тепер одягли багатий свій одяг з важких франкських і свіонських гексамитів, почепили свої гривни, чепи.

Один князь Святослав, здавалося, не готувався до цього пиру. Він увійшов до палати, коли там було повним-повнісінько людей, у білому платні, поверх якого накинув червоне, оторочене вузькою чорною каймою корзно. На князеві не було ніяких оздоб і прикрас, тільки важка усерязь-тройчатка на лівому усі з двома перлинами й рубіном та червоні чоботи із загнутими носками — це й усі оздоби на ньому.

Коли князь із синами своїми ввійшов до палати, там усі затихли.

— Чого ж ви замовкли? — голосно запитав князь. Мужі новгородські знайшли, що відповісти Святославу.

— Желаю на тя пити! — промовив Михало.

— Пий! — сказав князь і взяв зі столу чару, по вінця налиту червоним вином.

Княжі слуги брязкотіли уполовниками, бігаючи між столами й наливаючи чари вином і медом.

— Чого ж не п'єш? — сказав князь, побачивши, що Михало тримає в руках, але не випиває чари.

— Не могу я з такої посудини пить, — промовив Михало.

— Аз якої волієш? — засміявся князь, показуючи на столи. — Є чари, а є й корчаги... Вибирай, тисяцький!

— Волів би, княже, випити на тя со братини, із тобою сукупно, — показав Михало на велику срібну братину з двома ручками. — Ти почнеш її, я докінчу, княже!

— Налийте! — сказав князь.

Одному з слуг довелося набрати з десяток уполовників, щоб наповнити братину. Князь Святослав взяв її в обидві руки. Усі в палаті мовчали, і в цьому мовчанні князь підніс братину до уст, не передихуючи, випив половину, подав посудину Михалові.

— Пий! — промовив князь.

Але Михало мав сувору новгородську вдачу.

— Не могу, — рішуче сказав він.

— Чому не можеш? — запитав суворо князь, і в палаті, де досі стояв гамір, запала напружена тиша.

— Заки ти, княже, — промовив Михало, — випив на нас, новгородців, половину, то хочемо ми випити на тя всю братину.

— Сміливий ти чоловік, — зареготав князь Святослав, — а я люблю таких. Пий, Михале, повну братину... І щоб так пили довіку!

Тисяцький Михало почекав, поки йому долили в братину кілька уполовників, підніс її до уст і важко, з передихом, але випив до дна.

І тоді забряжчали келихи й чари. Воєводи, бояри, купці київські, мужі новгородські випили за князя, наливали знову й пили, вже не приказуючи, бо пити ще за когось після князя не годилось. У сінях заграла музика — кілька мідяних труб, багато сопілок, цимбали й бубни.

Загомоніла, зашуміла багатьма голосами палата, ніби увірвався сюди знадвору свіжий, теплий вітер. Дяка богам і князеві — по довгих страдних днях тихо в городі Києві, у землях мир, вороги далеко, можна пити, є що їсти, можна не уболівати про життя своє й дітей — слава, слава князеві Святославу, князеві київському Ярополку, деревлянському князеві Олегу, новгородському князеві Володимиру!

Князь Святослав із синами своїми сидить за столом, чує ці крики, але хміль щось не бере його. Сторожкий, як мисливець на чоті, сидить замислений княжич Олег. Ярополк дивиться на мужів у палаті, немов когось там шукає, скоса позирає на брата Володимира — й до крові стискує уста.

Князь Святослав відчуває, що не все гаразд між його синами, але розважливо думає, що цьому є тільки одна причина — молодість. Поки молоде — в жилах грає кров. Хіба не був сам таким колись Святослав? А промине молодість — і відчують сини, що вони одного роду, мир і дружба буде між ними.

У палаті пробували співати. На поміст, де звичайно сидів князь, виходили уноші й унотьки, вони змагались, хто довше витягне своїм голосом, виходили по двоє, троє, четверо й співали так, щоб звучало, як голос один, ставали на обидва кінці палати й перекликались різними голосами.

Але це були не ті пісні, які хотіла почути душа князя Святослава.

— Покличте Баяна! — велів князь.

А вже він ішов із Людної палати між рядами бояр, що розступались перед ним, — сивий, старий, але ставний, мужній Баян, у білому одязі, з цимбалами в руках.

— Заспівай нам, Баяне! — попросив князь. Баян зупинився, низько вклонився, але не сходив з місця.

— Знаю, Баяне, — посміхнувся Святослав. Баянові налили келих, він випив його до дна, витер вуси.

— Спасибі князеві, а дружині слава!

Він сів на помості перед князем. У палаті стало так тихо, як на Дніпрі перед світанком. Баян торкнувся рукою струн цимбалів — і ніби задзвеніла хвиля в прибої.

— Гей, скажу я, браття, простими словесами про землю Руську, трьох братів — Кия, Щека, Хорива і сестру їхню Либідь, про многих князів наших і про всіх людей на Русі, гей, гей!

І під ці слова, під тихе відлуння дзвінких струн князь Святослав замислився, згадав далеку минувшину, уявив майбутнє...

Чому ж сумно було в цю годину князеві Святославу, чому так билося його серце, так боліла душа?

Позад нього було недовге, але дуже важке життя, та він іншого життя не хотів би. Попереду нього також був великий ратний труд, може, й смерть, але він і цього не боявся: так мусить бути, він не одступить від нього навік.

А все ж він хотів серед трудів цих і брані, серед гіркого життя бути тим, про кого мріяв усе життя, — вільною, як вітер, людиною, хоч короткий час пожити, як усі, він хотів, як і всі, любити...

І тоді, коли Баян співав пісні, а всі в палаті підхоплювали його слова, князь зрозумів, що йому треба зробити й чого він ніяк відкладати не може.

— У великих трудах жили люди наші, на многі брані ходили, кістьми своїми землю засівали, кров'ю-рудою поливали, гей, гей...

Князь Святослав слухав, як співає Баян, слова його западали в саме серце. І тихо, щоб ніхто не помітив, встав із-за столу, вийшов з палати.

Тільки надвечір розійшлися з княжих теремів новгородські гості, бояри київські й воєводи. Деякі з них упилися, і довелося їх вести під руки, деякі трималися на ногах, тільки верзли казна-що й хапались за зброю. Але всі були цілі, здорові і ніхто з них не пошкодив ні свого, ні чужого тіла.

З великою пошаною винесли з палати новгородського тисяцького Михала — він довго співав і пробував показувати, як руські люди варягів воюють, а потім заснув. І тоді його поклали на грецький килим, а восьмеро новгородців взялися, підняли килим з Михалом і тихо понесли. Він спав спокійно, склавши на грудях жилаві руки.

Ще якийсь час після цього на Горі чути було крики й шум, то тут, то там брязкотіла зброя, хтось пробував співати, але не міг звести голову. А далі зайшло сонце, сутінки обгорнули Подол і передгряддя, виповзли крутими схилами на Гору, Київ засийав.

Не спав тільки князь Святослав. Він пив вино, мед і ол, але не впився, був на пиру в палаті, але не міг перемогти своєї туги. Коли все на Горі затихло, він ще довго сидів у покоях. І велів нарешті покликати Добриню.

Добриня, мабуть, випив не одну братину, але на ногах тримався. Та й скільки треба було б випити цьому богатиреві, щоб поточитись?! Він, правда, і сам не давав собі волі, бо знав, що невдовзі мусить їхати з князем Володимиром до Новгорода.

— Як гуляють наші гості? — запитав Святослав.

— Зачали добре, — відповів Добриня, — днів три тепер похмелятимуться.

— Нехай погуляють, — посміхнувся Святослав. — Є в нас чим прийняти й повеселити гостей. А там велика честь випадає тобі, Добрине.

— Знаю, княже, і все зроблю.

— Їдеш ти з князем Володимиром до Новгорода, — дивлячись на Дніпро, що між темних круч і кіс стелився срібною стежкою вгору, сказав князь, —

будеш ти йому там замість мене — правою рукою, отцем. Дивись, Добрине, великі діла будуть перед вами, великими трудами доб'єтесь ви перемоги. Сидячи в Новгороді, слухайте всю Руську землю, слухайте Київ, треба буде — їдьте сюди на підмогу.

— Слухаю і все зроблю, княже!

— І ще про одно прошу тебе, Добрине: коли сумніватиметься Володимир — порадь йому, важко буде — допоможи, небезпека — захисти. Він — князь, але хіба князям не потрібна допомога?! Особливо ж коли хто скаже, що він не князь, а робочич! Блюди його. Я вже сказав йому, що він син роби Малуші. Хотів порадувати його — привезти до Києва матір. Що ж, бач, не судилось.

— Княже! — сказав Добриня. — А коли я знайду й привезу Малушу?

Князь Святослав заплющив очі, немов хотів пригадати щось з далекого минулого, а потім подивився на Добриню.

— Згода, Добрине. Три дні тобі досить?

— Досить, княже, — схопився Добриня.

— Їдь, воєводо!

Темної ночі два вершники виїжджали через ворота на Горі, де починався шлях на Перевесище й до Росі. Сторожі на воротах не затримували вершників — вони пізнали Добриню й пропустили його. Не затримала вершників і сторожа за городом: вона пильнувала, щоб хтось підступно не підкрався з поля, а кого сторожі випустили з Гори — щаслива тому путь!

Вершники вдарили коней. На шляху залунав дужий, рівний перестук копит, відгомін його покотився і покотився, як хвиля, серед чорної ночі, полетів над полем, хижами смердів, увірвався в ліси Перевесища.

Два вершники мчали шляхом — попереду Добриня, за ним гридень Тур. Коні летіли все швидше й швидше. Захоплені цим льотом, вершники скоро схилились до самих лук, ніби приросли до тулубів коней.

Вони їхали Перевесищем, де над шляхом обабіч стояли високі столітні дерева, гілля яких зливалось у суцільний шатер. Луна кінських копит билась об

стіни цього лісу, а десь у нетрях на неї озвались сполошені звірі, перелякані нічні птахи.

Потім ліс закінчився, і шлях їм перетнула річка. Вершники не шукали броду, а з шумом, женучи перед собою гору бризок, кинулись у воду, притьмом перепливли річку й вихопились на берег.

Далі вони помчали полем, де не чути було ні голосу, ні звуку, де не світився жоден вогник. Тільки великі зорі світились над ними вгорі та ще, як жар під попелом, переливався там Перунів Шлях.

На світанні вершники були далеко від Києва. Зупинились у діброві, пустили попастись коней, самі поїли, напились води з джерела й ледь перепочили. Але Добриня не встиг склепити очей, як Тур уже розбудив його. Вони підвелися, перейняли коней, підтягли попруги на сідлах і помчали далі, в потоках рожевого проміння, що заливало поле.

У Дикому полі, яким вони мчали, скільки не кинь оком, височіли могили з кам'яними постатями на вершинах, що, як одвічні вартові, дивились наокруг. Всюди тут видно було городища й вали за ними, деякі з цих городищ уже завалились, їх розмили дощі й розвіяв вітер. Але в багатьох ще жили люди, — у цей вранішній час над ними вставали й котились скрізь по полю димки. А ще далі від шляху видно було села й весі — княжі, боярські й такі, де жили вільні люди.

Добре було їхати вранці полем, дивитись на городища й села, бачити, як ратаї збирають різне жито, порються на нивах. Пізніше сонце стало вище в небі, припекло, засушило землю, зігріло повітря. Але вершники не зупинялися, увесь день вони мчали шляхом все далі й далі на південь.

Надвечір у розпеченім мареві на обрії окреслились невисокі гори, ліси, село.

— Будутин! — крикнув Добриня.

У відповідь гридень Тур вдарив коня, вирвався наперед, вони помчали ще швидше, а все ж досягли села тільки тоді, коли вже стемніло. Мовчки

проїхали з кінця в кінець, зупинилися на скелі біля Росі, де між кущів стояла стара, чорна хижа.

Першим скочив з коня Добриня, підбіг до дверей, ударив у них кулаком раз і другий.

— Малушо! — покликав він. З хижі ніхто не озвався.

— Малушо! Малушо! — голосніше крикнув Добриня і ще дужче, обома руками, замолотив у двері.

З хижі так само ніхто не відповів, ніхто звідти не вийшов. Темна ніч лежала наокруг, чорна хижа стояла серед цієї ночі, ніде не видно було вогника, не чути голосу. Тільки одразу ж за скелею шуміла, дзвеніла на камені, переливалась Рось.

Тоді Добриня наліг усім тілом, виламав двері, ступив у хижу. Слідом за ним увійшов і Тур. З хижі війнуло пусткою, лежалою соломою, листом...

І все ж вони обійшли всю хижу — Добриня і Тур торкались холодних, вологих стін, натрапили на колоду, на якій, певне, сиділи колись люди, торкнулись руками ложа, на якому шелестіла пересохла трава.

— Її немає, Туре...

— Бачу, Добрине. Але ми мусимо знайти її, вона ж десь тут, у селі.

Два вершники на чорних конях поїхали тоді селом, знайшли й розбудили тіуна, запитали в нього, де поділась жінка, що жила багато літ у хижі над Россю.

Тіун пізнав, що за муж збудив його вночі.

— О, це ти, Добрине?! Що ж тобі треба?

— Де поділась Малуша? — крикнув Добриня. — Ми з нею жили в землянці у Желані.

— Пригадую, пригадую, Добрине. Добра була жона Малка, але пішла з села, куди ж — не знаю...

Добриня і Тур шукали Малушу в селах навкруг Будутина, розпитували про неї.

Малуша! Що могло сказати людям це ім'я?! Багато городищ і сіл у полі, багато в них і Малуш. Яку з них шукають мужі? Просту — так усі вони прості, красиву — так скільки красунь є серед руських жон. Найкращу, а яка з них найкраща?

Вершники їхали все далі й далі в поля, де на високих могилах скиглили лисиці, а в лісах і яругах літали хижі птахи.

Кілька разів Добрині здавалося, що гридень Тур, женучи коня, стогнав, як вкрай стомлена, тяжко поранена, найнещасніша людина... Проте хто знає, може, це стогнав вітер, який шалено бив їм у груди.

На світанні Добриня й Тур виїхали до Дніпра й зупинились на високій горі за Роднею, звідки видно було голубе плесо, смугу лісів, жовто-синє поле з рядами могил на лівому березі.

Добриня довго дивився на Дніпро, ліси, поле і раптом опустив поводки на луку сідла, приклав руки до уст і крикнув:

— Ма-алу-у-шо! Гей, Малушо!

Луна покотилась над плесом, полинула в поле, відгомоном прошуміла там. Ніхто не відповів Добрині, ніде не залунав голос ключниці Малуші.

Тоді й Тур, у якого дуже боліло серце, напружився, крикнув:

— Малушо! Ге-е-ей! Малушо!

Аж за Дніпром залунало: го-о-о...

Два вершники натягли поводки, й коні пішли по траві, на якій іскрилась роса, вгору, вище й вище понад Дніпром.

4

Урочисто виряджав Київ-город послів новгородських, а разом з ними Володимира, сина Святослава, — князя Новгородського столу. Аж до самого

Дніпра ішов з послами князь Святослав, воєводи його і бояри, мужі ліпші й нарочиті, і всюди їх зустрічали, валом ішли за ними люди з Подолу.

Між цими людьми була й жінка в темній одежі і хустці. У багатолюдному натовпі, що зібрався там, де шлях з передграддя завертає до Подолу, вона довго стояла, ждучи, поки з Гори вийде князь з боярами своїми й воєводами, із гостями новгородськими.

Ніхто не пізнав би в ній молодої, красивої дівчини, що жила колись на Горі, була ключницею княгині Ольги. І зовсім не тому, що вона змінилась, постаріла.

Ні, Малуша, як і колись, була ще красива, мила, їй було ще не так і багато літ. Змінював її суворий темний одяг, надто стомлене, змучене було в неї обличчя. Печать великого горя лежала на чолі. Тільки очі, великі, карі, глибокі очі не змінились у Малуші.

Вона все ще жила у того ж смерда — Давила, що дав їй притулок. Давило, це незабаром побачила Малуша, був не такий злий чоловік, як вона про нього спочатку подумала. Це був добрячий, роботящий, лагідний чоловік, тільки злидні, голод, нужда зробили його злим, непримиренним до князів, бояр. І жінка його добра, сердечна, проста. Обоє вони були такі привітні до Малуші.

І вона їм відповідала тим же. У смерда було багато роботи в дворі, — Малуша, де тільки могла, йому допомагала. Жоні його не треба було й просити — Малуша сама стежила, коли може бути їй у на добі.

Одного вечора біля родинного вогнища Малуша розповіла, як вони сідали з батьком Микулою до вогнища в своїй землянці і як батько клав богам жертву.

— Яку жертву?! — промовив Давило. — Кому мусимо тепер давати жертву? Віки сиділи діди наші на Горі, там було вогнище й мого роду. Потім Гору захопили князі, і нам довелось переносити вогнища за вали. Але ж бояри захопили землю й за валами — і ми перенесли вогнища ще далі. А вже я переніс його сюди, до лісу.

Він помовчав, одламав хліба й м'яса, проковтнув, кінчив.

— Нас усіх вони принесли в жертву, — сказав Давило, — і тут, на землі, нікуди від них не втечеш. Християн он у Києві вже багато. Щасливе життя — рай — не тут, а на небі обіцяють. Тільки де він, цей рай?

Такий був смерд Давило. Зазнав він дуже багато горя, поважав горе людське. Через це і він, і жона його говорили, щоб Малуша не поспішала, жила в них.

Але, правду кажучи, смерд замислювався, чи й справді Малуша така проста, як говорить про себе. Полянка, жінка з Дикого поля?! Ні, нібито там жінки не такі. Але хто вона, чого прийшла до Києва? Проте смерд мовчав. У жінки було велике горе — навіщо розпитувати?! Звідки впало воно на її голову, і чи не однаково йому — убога, своя жінка, треба допомогти.

Малуша ж, допомагаючи смерду і розуміючи, що все ж цій убогій людині важко її прогодувати і що їй незабаром доведеться йти далі, в широкий світ, жадібно ловила кожне слово, яке долітало звідти, з Гори, з княжих теремів.

Так вона дізналася, що до Києва прибули новгородські гості, пізніше довідалася, що гості ці запросили Володимира бути в них князем, далі смерд їй сказав, що княжич Володимир от-от поїде до Новгорода, а князь Святослав зібрав дружину й тільки проведе Володимира — вирушає на брань до Болгарії.

Тепер вона тільки одне хотіла побачити: як Київ виряджатиме до Новгорода її сина — князя Володимира — і як князь Святослав ітиме на війну.

І Малуша діждалась. Одного дня надвечір з Гори полинула звістка, що наступного дня вранці з Києва вирушають мужі новгородські, а разом з ними поїде і князь Володимир.

Усю ніч Малуша не спала, виходила з хижі у двір, стояла біля молодих сосонок, що пахли живицею, дивилась на небо, де мерехтіли, як світильники, зорі.

Коли ж заспівали когути на Горі, в передградді й на Подолі і коли прокинулись Давило й жона його, Малуша вже повидному пішла до Гори, обминула з лівого боку стіну, стала там, де шлях з передграддя завертає до Подолу.

Незабаром тут зібралося чимало людей. Сюди йшли й ставали над шляхом гончарі, що жили на схилах, кожум'яки, різні майстри разом із дружинами своїми й дітьми. Малуша могла не боятись, що хтось її побачить і пізнає у цьому багатолюдному натовпі.

Людям довелося стояти довго, і Малуша наслухалась чимало новин про князя, його дітей, бояр.

— Добре діло робить князь, що посилає сина до Новгорода, — говорив ремісник, що стояв близько до Малуші. — Що Новгород, що Київ — одна земля.

— Але віддаємо те, що добре, а собі залишаємо те, що негоже.

— Ти про Ярополка?

— Про Ярополка з боярами. Не сам князь вокняжається, а бояри йому на голову шапку кладуть. Худо нам буде з Ярополком.

Ремісники стишили голоси й далі щось пошепки говорили один із одним.

А в чей час почулося:

— Ідуть! Ідуть!

І всі замовкли.

Малуша завмерла на місці, піднялася навшпиньки, щоб усе бачити й запам'ятати навік.

Був чудовий ранок місяця зарева, коли над Дніпром пахне житом і медом, все навкруг потопає в квітах, капає на землю сік із виноградних грон.

Широким, звивистим шляхом, що вів від Гори до передграддя і далі до Подолу, повільно посувався, збиваючи куряву, численний похід, над яким маяли барвисті знамена — Києва, Новгорода, земель Русі.

Попереду всіх ішли музики княжі — молоді, одягнуті в білий одяг юнаки, що гучно дули в міхи, гуділи в роги, свистіли в сопілі і били у величезні накри* (*Накри — барабани.).

За ними ішли ринді, що несли знамена. Поперед усіх знамено князя Святослава — голубий оксамит з двома списами навхрест.

Далі ішов князь Святослав, а по обидві руки від нього — Ярополк, що залишався в Києві, і Володимир, який цього ранку вирушав до далекого Новгорода. Князя Олега з ними не було, він вже раніше виїхав до Іскоростеня. За князем і синами його йшли воєводи, бояри, мужі нарочиті й ліпші, старша дружина й вої князя Святослава. Похід же замикали всі інші мужі з Гори, разом із якими йшли жони їх і діти.

Усі вони були одягнені в ліпший одяг — грецькі червоні оксамити, темні адамашки, барвисті альтабаси* (*Тканини з Греції, Дамаска, Венеції.), на шиях у них були почеплені золоті й срібні гривни, на грудях колихались чепи.

І найпростіше, мабуть, з-поміж усіх них одягнений був князь Святослав. Ледь похиливши поголену голову, на якій з лівого боку темнів княжий знак — пасмо волосся, з довгими вусами, що спадали до грудей, з усеряззю в лівому усі, в білому одязі, розстебнутій сорочці і широких штанях, він тихо ішов по шляху, заглиблений у свої думи. І тільки на плечах його було накинуте червоне корзно, та ще важкий меч у позолочених піхвах висів при поясі.

"Як же змінився мій князь! — подумала Малуша, що побачила Святослава, тільки похід став завертати до Подолу. — Який він став, що з ним сталося?! О боги, боги!"

Вона бачила обличчя князя Святослава, і серце її обгорнув невимовний жаль. Це був не той княжич Святослав, якого вона колись знала, пестила, любила.

Суворе й замислене обличчя, очі — примружені, на чолі і в кутиках уст лежали глибокі зморшки, — ніби давно вже, давно почав князь мислити важку якусь думу і все не міг її передумати, розв'язати.

Побачила вона й сина свого Володимира — у білому одязі й з червоним корзном на плечах, у отороченій соболиним хутром темній шапці, у червоних чобітках із хза. Він ішов ставний, веселий, дивлячись на людей, що стояли понад шляхом.

Раз Малуша піймала на собі його погляд. Князь Володимир дивився на неї, він, здавалося їй, дивився на неї довше, ніж на інших. І вона навіть злякалась — чому він дивиться на неї?

Але він вже дивився на інших людей, які вітали великого князя, молодих княжичів, гостей з Новгорода.

Поруч із князем Володимиром ішов Добриня. Малуша побачила його і навіть спочатку не пізнала. Невже це брат її Добриня? Він був у багатому темному, золотою ниткою шитому одязі, з двома гривнами на шиї, чепом на грудях, підперезаний широким ремінним поясом, на плечах його колихався зеленого оксамиту із чорною оборкою опашень, біля пояса висів меч.

Малуша зраділа, що брат її іде поруч із князем Володимиром. Тільки ж Добриня був чомусь невеселий, засмучений, він ступав, похиливши голову, щось, видно, зважував, вагався.

"Це він, мабуть, про Володимира турбується, — подумала Малуша. — Ідуть поруч, то й поїдуть разом".

Але дивилась вона на Добриню одну мить — погляд її був прикутий тільки до Володимира, сина.

І єдине, що лишилось у душі в Малуші, — радісна посмішка князя Володимира, тепло його карих очей. Коли б то він знав, який коштовний подарунок зробив цього дня не комусь — матері своїй, Малуші.

Коли княжий похід став спускатись до Дніпра, Малуша також пішла з людьми. Тепер вона йшла не з тим хвилюванням, з яким досі зустрічала князя Святослава й сина. Дивний спокій зійшов у ці хвилини на її змучену душу.

Як уві сні, запам'ятала Малуша все, що робилось далі на березі Почайни. От похід з Гори дійшов до Почайни й зупинився перед священним вогнем, який поклали на піску жерці.

— Князь Святослав склав жертву — чорного півня, — почула Малуша шепіт біля себе.

А потім загули ріжки й сопілі, вдарили накри, мужі новгородські з князем Володимиром сідали на лодії, лодії рушали від берега й Почайною вийшли до Дніпра.

Там на них поставили вітрила, й низовий вітер гнав лодії вгору...

Малуша бачила, як князь Святослав і воєводи його сіли на коней, що давно вже були засідлані, і швидко рушили на Гору. Вони проїхали так близько від Малуші! Слідом за князем від Почайни пішли всі люди — хто на Подол, хто в передграддя.

Але Малуша не пішла з берега Почайни. Одна-однісінька сіла вона на високій кручі і все дивилась, дивилась, як у голубій далині мають білі вітрила на лодіях новгородців. Їй хотілось, щоб ці вітрила не зникали довго-довго.

І в мислях своїх у ці хвилини жінка в темному одязі, що сиділа на кручі над Почайною, бажала сину щастя, сили, здоров'я.

Але прийшов час, коли вітрила почали танути в голубій імлі. Вона бачила їх — і не бачила. Хвилину їй здавалось, що вітрила знову замаячили вдалині, але, пильніше, до болю в очах придивившись, бачила вона, що то вже не вітрила, а крила білих птахів, що застигають на місці і раптом падають униз. Вона заздрила цим птахам — їм так легко полетіти понад Дніпром, наздогнати лодії і кружляти, кружляти з легким криком над ними, летіти й летіти за князем...

Так і зникли лодії в голубій імлі.

Не тільки лодії сховала далина в своїй імлі. Ніч ішла зі сходу, обгорнула поле за Дніпром, насунула на Почайну, прикривала поволі Подол, Гору. В сутінках цієї ночі зникла біля Дніпра також і самітна постать на білих пісках над Почайною.

Вона нарешті одірвалась поглядом від далекого обрію, де раптом усе потемніло, й розгублено; боязко поглянула навкруг.

Ніч, о, як злякалась тепер Малуша ночі, що насувала від сходу, їй здалося, що ця ніч загрожує їй.

Вона усі літа жила в Будутині. Була б зараз там — то могла б жити й далі. Та пізно згадувати.

І Малуша не шкодувала, що залишила Будутин. Того, що вона побачила в Києві, було досить, щоб піти з села. Заради цього варто було не тільки

залишити Будутин. Коли б треба було віддати все життя — Малуша і його б не пошкодувала.

Тепер вона була щаслива. Як часом мало треба людині, щоб вона відчула себе щасливою! Одному для цього треба золото, другому — землю, третьому — любов... Після багатьох літ, після безконечних мрій, після такого важкого й небезпечного шляху, після всього, що, здавалося, несила було б витримати найдужчій людині, Малуша на мить — і це справді була єдина мить! — побачила свою мрію — Святослава, побачила надію — Володимира. І це для неї було вершиною того щастя, про яке вона мріяла, заради якого страждала, до якого так довго добивалась.

Але вічного щастя немає. Тіло Малуші ще здригалось від радісного хвилювання, серце її ще швидко билось після бажаної, але важкої зустрічі, в очах її ще стояли Святослав і Володимир, а проте вона відчула, що щастя її тепер скінчилось назавжди, навіки.

І перед Малушею виникло питання: а як же далі бути? Куди їй піти, де шукати притулку?

Іти до Давила? І смерд, і його дружина радо приймуть її, вона переночує в них ще ніч, ще залишиться на день, на другу ніч... Але чи рятує це Малушу? Що робити далі? Почнеться осінь, зима. І зараз шматок хліба такий дорогий для Давила, а тоді ж він буде ще дорожчий. У нього просто не буде цього шматка. Ні, до убогого смерда краще не йти.

Може, піти до Любеча? Адже там, напевне, ще живі батько, мати, вони приймуть її в рідну хату, дадуть шматок хліба. Та Малуша й не проситиме цього шматка хліба, власними руками вона зуміє заробити і заробить його.

"Ні! — подумала Малуша. — Якщо вже я стільки літ не була там, то зараз і поготів туди пізно ходити. З чим я прийду до батька, матері, що принесу їм — сором та ганьбу? Адже, крий боже, дізнаються, що зі мною сталось, хто повірить, що я — мати князя Володимира?!"

І ще згадала Малуша про богів. Вона не могла не згадати про них. "Адже все, що є в світі, — думала вона, — підпорядковане богам. Від богів приходить людина, до богів відходить. Боги керують усім добром на землі, злі боги

посилають на людей все й лихе... Це боги принесли мені щастя, вони ж і забрали його в мене".

— Боги! — вирвалося у Малуші. — Так урятуйте, урятуйте ж мене!

Але і боги на небі, і всі боги на землі мовчали, — їм не було діла до Малуші.

А хіба вона не зверталась до них раніше? О, скільки разів ще тоді, коли була Малуша на Горі, — а особливо пізніше, коли доля закинула її в Будутин, — скільки разів зверталась вона до богів, просила їх, благала.

Вона зверталась до Перуна, до Дажбога, до Лади, до пращурів, лісовиків, домовиків, вона просила їх допомогти, дати їй краплину щастя. І зараз маленька постать богині Роженици була з нею.

Але боги не допомогли, — вони весь час мовчали і зараз мовчать, не хочуть допомогти Малуші. Втім, чи й можуть вони стати у пригоді? Що може Перун, чи Дажбог, чи Лада, чи Рожениця зробити для Малуші?

Просторий і чудовий світ, коли ти можеш дивитись і милуватись небом і землею, квітами й заходом сонця. Та який тісний і темний світ, якщо в тебе нікого в ньому немає, коли ти тільки піщинка на березі, порошинка, яку несе серед хмари куряви вітер. Малуша була тільки піщинкою, порошинкою в цьому великому світі.

І здавалося Малуші, що в неї є тільки один кінець. Кругом — ніч, з-за Дніпра налітає холодний різкий вітер, біля ніг сердито вирує чорна вода... Одна мить — кинутись у прірву, чорну воду... і все буде закінчено. Нікому не потрібна Малуша, і самій їй більше нічого не треба в світі. Вона ступила ближче до води і відчула, як невблаганно тягне її до себе чорна прірва, кличе...

Але що це? Серед ночі десь далеко-далеко зазвучав спів. Співала не одна людина. Багато голосів вели мелодію: сумну, як ця ніч, одноманітну, як небо, але водночас і невідступне кличну. Що це було?

Малуша ніби прокинулась. Спів серед ночі? Хто може співати в цю страхітливу годину, чому пісня так владно торкнулась її душі, чому ця пісня так кличе її? Куди, куди ти йдеш, Малушо?!

Та вона вже відступила від води. Ось ноги її, вгрузаючи в сипучий пісок, ступили раз і другий берегом Почайни. Витягнувши вперед руки, ніби боячись в темряві на щось наштовхнутись, вона йшла тепер уперед, туди, де лунали кличні слова пісні.

Так вона опинилась біля церкви християн над ручаєм. Про цю церкву Малуша знала ще тоді, коли працювала в княжому теремі на Горі. Кілька разів уночі вона ходила до церкви, коли її брала з собою княгиня Ольга. Тільки Малуша не замислювалась, куди вони ходять. Княгиня Ольга завжди залишала Малушу в дворі біля храму, заходила ж туди сама. Помолившись, княгиня Ольга виходила з церкви, кликала Малушу, і мовчки повертались вони стежкою на Гору.

"Чому ж я зараз опинилась тут? — подумала Малуша. — Що я тут знайду?.. Але ж мене ніби хтось сюди кликав?"

Вона стояла в невеликому дворі напроти церкви, звідки линув багатоголосий спів. Навкруг було темно, а з церкви струмував відсвіт багатьох свічок. У проміні цього сяйва Малуша побачила невідому їй жінку, що сиділа збоку, просто на траві, й робила правою рукою одноманітний рух — підносила її вгору й опускала вниз, а потім переводила від правого до лівого плеча.

Ця жінка також помітила Малушу й подивилась на неї блискучими, запаленими очима.

— Ти чого тут стоїш? — запитала жінка.

— Мене ніби щось кликало сюди, — відповіла Малуша. — Тільки я не відаю чого. Що тут робиться?

— Молимось, жоно, — відповіла жінка і дуже тихо додала: — Християни ми.

— А про що ж ви молитесь? — зацікавилась Малуша.

Жінка, що сиділа на землі, звела погляд удалину й, ледь ворушачи спраглими своїми устами, почала:

— А кому ж молитись? На Горі боги дерев'яні, вони не поможуть. Я молилась Перуну й Дажбогу, а чоловік утоп у Дніпрі, дітей морова хворість

забрала, хижу й землю мала — бояри забрали. Нема мені місця на землі, нічого в мене тепер немає.

Вона ворухнула рукою й розкрила пазуху сорочки, за якою Малуша побачила темне тіло, гострі кості, висхлі груди. А крім того, Малуша помітила, що в неї між грудей висить почеплений на тоненькому мотузочку хрестик.

— Зрозуміла? — сказала жінка і враз закрила пазуху, притулила обидві руки до грудей, поглянула на церкву, у якій засвітилось ще більше жовтих вогнів, і заговорила немов не своїм голосом: — Хрест ношу, жоно, і за це мені Христос дасть, він про мене не забуде. Господи, помилуй! Господи, помилуй! Господи, помилуй! — заходилась вона. — Тільки Христос може, він всеблагий, він щедрий, він все дасть...

Малуші стало страшно дивитися, як жінка, вимовляючи це, тремтить всім тілом. Але в словах її про те, що Христос всеблагий, щедрий, все може й усе дасть, було щось звабне, була обіцянка, надія.

— Де ж дасть Христос? Коли? — швидко запитувала Малуша, помічаючи, що й у неї починає тремтіти тіло.

— Він дає тут, — одразу ж відповіла жінка, й помітно було, що вона от-от заплаче. — Я молюсь, ми молимось, господи, помилуй, господи, помилуй... А коли не тут, то там, у раю, де нема ні болісті, ні печалі, а є життя безконечне... Господи, помилуй, господи, сподоби, господи, — творячи рукою хрест і вклоняючись до землі, проказувала вона.

— Де ж там? У якому раю? Коли не буде ні болісті, ні печалі, а життя безконечне? — питала Малуша, і в неї вже так само, як і в цієї жінки, дрижало все тіло, вона вже не могла себе стримати.

— Після смерті! На тім світі! Людина не вмирає, а народжується... Там рай, там життя безконечне... Господи, помилуй... господи, сподоби! — знову почала жінка.

Над Дніпром було темно. Темно було навкруг, і тим звабніше й тепліше світились серед цього навколишнього мороку й пустки жовті вогні в церкві над Почайною.

І чомусь Малуша позаздрила цій жінці, що сиділа перед нею. Вона втратила чоловіка, дітей, хижу, землю, у неї нічого немає на світі, але є щось більше — вона вірить.

А хіба не так сталось в Малуші? Вона давно втратила батька, матір, рідну хижу, землю, вона любила, але більше ніколи цього не буде, мала сина — і втратила... Так що ж лишається в неї на цьому світі? Нічого! Вона думала про це й раніше, але зараз прийдешнє, як чорна пустка, встало перед нею. Немає життя, життя закінчилось, ні Перун, ні Дажбог не поможе. Вірити — а в що?!

Але ж ця жінка вірить! Ось вона сидить поруч із нею — чорна, висхла, голодна, але щасливіша від Малуші, бо є життя вічне, безконечне, вона врятована, бо вірує...

— Господи, помилуй! — вирвалось у Малуші. — Господи, сподоби! Сподоби, господи!

— І хрест сотвори! Твори, твори хрест! — владно, схопивши кістлявими пальцями руку Малуші, наказувала жінка. — Твори хрест!

— Господи, сподоби! — промовила Малуша і перехрестилась.

— От тобі й стало легше. Адже легше, легше?

— Легше, — відповіла Малуша, витираючи сльозу.

— То ходімо туди... — схопила жінка Малушу за руку. — Ходімо!

І Малуша відчула, що не може їй противитись, пішла за нею.

Без цієї жінки Малуша, либонь, не потрапила б до церкви. На порозі церкви, в глибині якої горіли свічки перед намальованими на дереві дивними образами, стояло багато чоловіків і жінок, а деякі схилились на колінах, — на порозі церкви Малушу зустріли два бородатих чоловіки. Вони перегородили шлях грубими ціпками.

Жінка, що тягла за собою Малушу, зупинилась, наблизившись до бородачів, розкрила пазуху, де на мотузочку висів блискучий хрестик.

— Іди, сестро, — промовив один бородач жінці. — А це хто? — подивився він на Малушу.

— Оглашенна* (*Та, що має прийняти християнство.), — відповіла жінка.

Але марно запитував цей бородатий чоловік, бо інший, що стояв з другого боку дверей, одвів свій ціпок і дав Малуші дорогу.

Вона здригнулась. Щось надзвичайно знайоме було в обличчі цієї людини, на яке падав відсвіт свічок у церкві. Оцей високий, перетятий шрамом лоб, очі, уста... Обличчя, правда, колись було не таким. Очі згасли, сивина посікла волосся, вуси й бороду, і уста були не ті. Але вона знала це раніше, знала людину...

— Тур, — ледь прошепотіла Малуша.

Хто знає, може, почув він це слово, може, просто зрозумів, що вона його пізнала. Але Тур схилив свою голову, одвів ціпок, промовив:

— Іди й ти, Малко!

І Малуша з легким серцем переступила поріг, зайшла до церкви.

У церкві Іллі над ручаєм молились християни. Вони прийшли туди потай, бо в Києві, де на Горі перед Перуном цілий день горів вогонь, а внизу на Подолі увесь час клали жертви перед Волосом, ходити християнам до своєї церкви й молитись там було небезпечно.

Коли закінчилась служба, жінка підвела Малушу до священика Григорія й залишила їх.

— Дочко, — сказав священик, — я бачу, як тобі важко, знаю, як багато ти пережила, знаю, ти думаєш, що тобі вже й жити не варто. Адже так?

— Так, отче, — відповіла Малуша, — жити вже не варто...

— Бідна, заблукана душа, — співчутливо промовив священик. — Як жорстоко ти помиляєшся. Що твоє горе перед тим горем, яке довелося пережити Христу? Що твої муки перед тими, які переніс він? Навіщо ти думаєш про бренність життя, коли воно вічне?

— Вічне життя, — повторила Малуша, не розуміючи, про що говорить священик.

— Так, дочко, вічне життя! — владно сказав він. — Слухай! Багато людей живе на світі, але що їхнє життя? Усі ми живемо під богом, з його божої волі. Бог воліє дати одному багатство — золото й срібло, худобу й жито, іншому він не дав нічого — на те його божа воля. Різними він також робить і людей — одного князем, другого воїном, третього смердом, рабом. І на це його божа воля...

Це вже знала Малуша. Новим було лише те, що все на землі робиться з волі бога.

Коли ж священик заговорив далі, то це було те, чого досі не знала Малуша.

— Але що багатство, золото, срібло, що таке князь і що смерд, якщо все це може знищити іскра вогняна і коли всі на світі — і князі, і смерди — помирають? О суєта суєт світу! Чого вартий князь і смерд його, коли приходить смерть і вони обоє поруч лягають у землю?! Перед смертю всі люди рівні, смерть усіх рівняє — така воля божа, такий наш земний кінець.

Священик показав на ікону — суворий лик.

— І бог Христос, — говорив він, — прийшов на землю... Він народився тут, на землі, від такої простої жінки, раби божої Марії, як і ти, і ця жінка Марія сподобилась того, про що не могла й мріяти, — стала матір'ю бога, василевса...

Якби священик знав, яку бурю викликав він цими словами в душі Малуші! Мати бога, Христа, василевса, а хіба не таке ж життя в неї, у матері князя Володимира?

— І, зійшовши на землю, — вів священик, — син матері божої Марії, Христос, став сіяти скрізь своє слово, говорив людям, слугам своїм, про бренність життя на землі і про вічне життя на небі. І були в Христа апостоли — вірні слуги його, і багато людей приходило до Хркста і спасалось в ім'я його. Але багато людей — язичники — не вірили в нього, і схопили його, і судили, і розіп'яли на хресті, убили...

— Убили? — скрикнула Малуша.

— Так, дочко, вбили. Але на третій день він воскрес, вознісся на небо і зараз сидить там у всій своїй славі...

— А Марія?

— І Марія, мати божа, разом з ним.

Малуша здригнулась. За все життя ніхто отак не запитував у неї, як вона живе, що думає, що непокоїть її душу. Найголовніше ж — ніхто ніколи не обіцяв їй, що за муки на цій землі вона матиме нагороду. Це було зовсім нове, чого вона не ждала й не чула.

І далі сталось те, до чого вже давно йшла, сама того не розуміючи, Малуша. Дивлячись на ікону Христа, священик запитав:

— Чи згодна ти піти по його сліду, служити йому тут, приймаючи муки й страждання за те, щоб там, на тому світі, обрести радість і щастя?

— Згодна, отче!

— І чи згодна ти прийняти хрещення від нього?

— Згодна.

— Тоді я по слову божу хрещу тебе, рабо божа... Він схопив Малушу за руку й повів до великої кам'яної купелі біля дверей, взяв кропило, вмочив його в воду, бризнув на Малушу.

— Во ім'я отця, сина, святого духа хрещу тебе, рабо, і нарицаю тобі ім'я...

Піднявши вгору очі, священик замислився.

— Надаю тобі ім'я Марія, — закінчив він. — Малушею ти була і Марією вознесешся...

З тим Малуша й залишила церкву над ручаєм... До самого порога її провів священик, потім передав і щось тихо сказав жінці, що ждала Малушу, сам повернувся до церкви.

Він не скоро пішов звідти. Схилившись у куточку біля воскової свічки, писав літопис цих суворих днів. Написав і про Малушу.

Тільки закінчивши все це, священик став, сховав літопис у тайнику, що був зроблений у стіні за одною з ікон, за престолом, погасив свічку в олтарі. Після цього він тихо пройшов через вузенькі двері в саму церкву, погасив там світильник. Звуки його кроків пролунали на камені. Темно було надворі, і священик довго порався, замикаючи двері. Над церквою в гіллях свистів вітер, близько в березі ревла хвиля.

— Тур! — покликав священик. Дві темні постаті вийшли з кущів і наблизились до священика.

— Ходімо! — стомлено промовив священик, і вони пішли разом до Гори, де він жив.

Бородаті християни-гридні завжди так супроводжували священика з церкви. Тут, над Почайною, на Подолі й у передградді, люди старої віри часто нападали на християн. Зовсім незадовго до цього, коли священик закінчив вечерню і йшов пізньої ночі до своєї хижі, з кущів на нього полетіло кілька каменів. Не раз траплялось, що язичники потай приходили до церкви й зчиняли там бійку. А скільки ще гидоти, соромництва, всілякої ганьби чинять вони християнам. Священик і тепер ішов обережно, скрадаючись, хоч попереду нього й крокували два здоровенні чоловіки з грубими ціпками в руках. Нелегко утверджується Христова віра над Дніпром, ой нелегко.

Що злигодні минулого буденного життя, коли віриш, що все це пройшло, а попереду життя вічне й щасливе? З церкви Малуша пішла із жінкою-обращеницею, що, міцно тримаючи її за руку, раз у раз говорила:

— Господи, помилуй! Господи, помилуй! Іти їм довелося недовго. Близько від церкви, між деревами, що сплітались гіллям і корінням, по схилу гори ще в давні часи воями й людьми викопано було чимало печер, в яких вони ховались від ворогів. В одну з них потайною стежкою жінка й привела Малушу.

У куточку там горів світильник, у промінні його Малуша побачила зеленкуваті глиняні стіни. У печері був важкий дух, під стіною на перетертій траві лежало кілька чоловік.

— Лягай! — прошепотіла жінка й показала куточок під стіною.

Малуша лягла, й жінка — поруч з нею.

— Як тебе звуть? — запитала Малуша.

— Во хрещенні Софія... Се речеться — премудрість божа.

— А я тепер Марія, — промовила Малуша.

— Спи, рабо божа Маріє!

Крізь отвір у печеру вривалось холодне повітря з-над Дніпра. Там шумів вітер, і Малуша чула, як здригаються і скриплять надворі дерева, до її вуха долетів і шум хвиль, що починали сердито бити в круті береги. Але тут, у печері, було тепло, затишно, тут були такі ж, як і вона, у яких на світі нічого не лишалось... І тихий спокій обгорнув спраглу душу раби божої Марії. Після всього, що сталося, їй захотілось тільки спати, спати.

Засинаючи, подумала вона тільки про одне: "А як тепер син Володимир? Дніпро сердитий, холодний. Чи є де в теплому заснути йому, як мені?"

А сон все склеплював і склеплював повіки.

5

За упругом вставали все вищі й вищі хвилі, вони налітали на лодію, жбурляли її з боку на бік, важко було добрати, де небо, де земля. А вітер знову напинав вітрила, лодія стрілою мчала вперед, у темряві на тлі сірого неба окреслювалось ще кілька чорних лодій, що, як і перша, то виринали, то зникали, по ліву руку громадою лежали гори, праворуч — вкритий лісами низький берег.

Добриня сидів на носі передньої лодії й пильно дивився вперед. Нехай лютує вітер, нехай на Дніпрі гуляють найвищі хвилі — перед ними далека дорога до Новгорода, зупинятись не можна. Вони мусять їхати вдень і вночі. Поки на Дніпрі — лодії вестиме Добриня, за Волоком шлях покаже Михало.

Добре погуляли в Києві мужі з Новгородської землі. Випивши на прощання меду й олу, заліз під насад, вкрився хутром і спить боярин Михало. Скрізь понад упругами й просто на днищах лежать і аж хропуть інші бояри,

спить і дружина. Вітер грає, весла сохнуть, чом і не перепочити! По два вої не сплять тільки на кожній лодії: один пильнує за вітрилом, другий тримає стерно — і того доста!

Спить і князь Новгородської землі Володимир, син Святослава. До пізньої години, доки київські гори не сховались в імлі, сиділи князь Володимир і Добриня на кормі лодії, прощались із землею батьків, — хто знає, коли і як доведеться їм повернутись сюди. Потім князь ліг під навісом, Добриня прикрив його теплим опашнем — нехай спить. А Добриня не спатиме.

Але не тільки через це не спатиме Добриня. Думами повна голова. Навкруг шумить, реве, хвиля за хвилею налітає, кипить, вирує вода, і все більше і більше у нього думок.

Думає Добриня про те, як колись давно плив він цим шляхом звідти, де зараз сіра імла, — з Любеча, з такими ж, як сам, отроками до Києва, в дружину княжу.

Добриня, як і всі отроки, хотів тоді попасти до Києва, але боявся невідомого майбутнього. Що могла обіцяти йому доля: коня, лук та ще хіба, як і батькам, порубану голову або й могилу десь у сипучих пісках?!

Дніпро широкий, Дунай далеко,

перетнем мости через все море,

зрубаєм главу царю ромеїв,

принесем дому і честь, і славу...

Воно так і було. Він одержав з княжого двору коня і лук, одягнув порти, почепив на голову шолом, узяв у руки щит. Тоді його стало набагато важче вбити, але смерть так само чатувала на нього.

Раптом вона відступила. Згадуючи у цю ніч минуле, Добриня не міг сказати, де й коли пролягла та межа, за якою він перестав бути отроком княжого двору, а став дружинником, і то переднім дружинником княжим. Проте так було. Там, на Горі, Добриня довго був, як і тисячі людей, гриднем. І несподівано вийшов у старшину, став близькою для князя людиною.

Він перебрав багато випадків із свого життя і не знав, чим завдячувати своєму щастю. Він ходив із князем Ігорем на деревлян, але ж тоді нічого особливого не трапилось. Він їздив з княгинею Ольгою на полюддя, але й тоді чогось не лучалось. їздив він ще й з княжичем Святославом — на лови, в далекі сторожі до РоднІ, але в княжича були свої, кращі вої, він покладався тільки на них.

Пригадав Добриня і Малушу. Може, це вона принесла з собою йому щастя? Він одразу відмахнувся од цієї думки: не вона, а він дав у руки сестрі щастя, він, пошкодувавши батька, вивіз її з Любеча, він потай привіз її на Гору. Це тому, що Добриню знали на Горі, взяла княгиня Ольга Малушу й до двору, це тільки заради Добрині княгиня Ольга пожаліла Малушу, коли та вчинила гріх з княжичем Святославом.

Добриня пригадав ніч, коли покійна княгиня Ольга покликала його до терема, кинула йому в обличчя презирливе слово "смерд", пригадав, як стояв він тоді у дворі й ждав Малушу і як сказав їй, коли вона вийшла: "Що ж ти наробила, Малко!"

Але вже до того Добриня відчував, що він не такий, яким виходив з Любеча: права рука в князя у поході, сотенний у дружині. Любо було, либонь, і княгині мати ключницею сестру сотенного. Ні, щастя, як це думав Добриня, давно ходило взап'ять за ним, він тільки не міг пустити його поперед себе.

Проте, відчувши своє щастя, Добриня міцно вхопився за нього, і те, що іншому видавалось би лихим, умів повернути на свою руч. Тому він, дізнавшись, що Малуша непразна і що її висилають у село, так радо згодився їхати з нею, тому він так пильно оберігав її в Будутині, тому він молився до зір, коли вона народила сина, тому він міцно тримав Володимира, коли за наказом княгині забрав його в Малуші і віз до княжого двору.

І тому він так легко забув тоді про Малушу... Згадуючи її, боявся тільки одного: аби вона не з'явилась до княжого двору. Адже тоді сорому на Горі не оберешся, покійна княгиня була крута на слові — раз сказавши, не перерішувала. Ну що б вона сказала, побачивши Малушу на Горі? Після смерті княгині він, правда, радо взявся розшукувати сестру, але що ж, не знайшов.

Немає Малуші. "Ні, — думав Добриня, — у кожної людини своя доля, що судилось Добрині, те не годиться для Малуші".

А от про княжича Володимира Добриня дбав. Коли б хто знав, як він крок за кроком ходив за княжичем Володимиром, як оберігав його від кожного злого ока, як ночей не спав, боячись, щоб хтось не наурочив його. Бо доля княжича стала його долею, бо Добриня зараз тільки вуйко, а стане колись близьким родичем великого князя. "Князь Добриня", — подумав він, і йому стало навіть душно серед цієї ночі. "А чому й ні? — пробіг раптом холодок тілом. — Був колись Добриня отроком, був сотенним, а зараз носить золоті гривни на шиї. У Новгороді жде Володимира велика слава. А хіба може слава Володимира обійти його, Добриню? Родичі, одного кореня й крові..."

У цей час зустрічна хвиля з великою силою ударила лодію, і Добриня, щоб не впасти, мусив обома руками схопитись за мокру дошку. Ще раз вдарила хвиля, обвисло, затрепетало мокре від роси вітрило. Лодія зупинилась, а Добриня, підставивши вітру обличчя, дивився в темряву й прислухався, чи не перелягає вітер.

Але ні, то, либонь, вихор пролетів над Дніпром, від пониззя віяв дужий вітер, він вмить напаяв вітрила — лодія стрибнула, зарипіла, й полетіла, й полетіла в пітьму.

"Добре, — подумав Добриня, — коли отак віятиме низовка, то будемо за два дні й дома, в Любечі..."

Дома! Він посміхнувся. Звичайно, добре було б зупинити лодію біля високої кручі, зійти на берег, пройти з мечем біля пояса, з гривнами на шиї й опашнем на плечах до рідного дворища, де колись жили славетні діди його, де народились батьки й він сам.

Але ні! Добриня не зійде на кручу біля Любеча, а, навпаки, проведе лодії понад правим берегом, далі від рідного дворища. Батька, напевне, дома немає, але, рятуй, Перуне, мати вийде до берега, ще й повисне, як водиться, у сина на шиї. Що скажуть тоді мужі новгородські, що скаже князь Володимир? Воєвода Добриня — і смерд Микула... Ні, він проведе лодії далі від Любеча!

У цю ніч Добриня, як це вже бувало й раніше, відчув, що душа його розривається на дві половини. У цій душі було те, що боляче щеміло, як тільки він згадував рідне дворище, Дніпро під Любечем, могили в степу, діда, батьків, безталанну сестру Малушу.

Але в цій душі дуже повільно, з великою мукою народжувалось і міцніло нове почуття. Він не любив князів, він не любив бояр і воєвод, але розумів, що коли буде таким, як батьки його, то загине. І тому хотів бути таким, як воєводи, і вже був таким, як вони...

У Добрині колотилось серце, а обличчя пашіло, як у вогні. Що з ним? Все ніби вирішено, серед темної ночі лодії їхні пливуть до Новгорода, спить князь Володимир.

Добриня простягнув за насад руки і, набравши кілька пригорщів, змочив чоло й напився. Добра була вода з Дніпра. У нього враз ніби додалося сил.

6

Тієї ж ночі перед світанком до Києва примчав гонець. Він захитався і мало не впав, коли скочив з коня біля воріт, але його взяли під руки сторожі. Коли ж сторожі запалили вогонь і поглянули на обличчя гінця, вони жахнулись. Це був їхній княжий дружинник Коста, але на нього страшно було дивитись — чоло від скроні до скроні перетинала рана, очі глибоко запали, уста пересохли.

— До князя... Святослава! — прохрипів він. Коли через короткий час князь Святослав прокинувся і швидко вийшов, Коста стояв біля ганку.

— Чолом, княже! — сказав Коста.

— Це ти, Косто?

— Я, княже!

— Чи можеш говорити?

— Можу, княже!

— Тоді говори!

Вони стояли вдвох. Сторожа, яка привела Косту, повернулась до воріт. У тиші на Горі чути було, як завмирають удалині їхні кроки. На схід від стіни города полотніло небо, сріблястий відсвіт уже лився навкруг, князь бачив бліде обличчя Кости, рану на чолі, заплющені очі.

— Я їхав багато днів й ночей, княже. Кінь падав за конем... На Дніпрі мене захопили печеніги... У полі були половці.., ранили мене, княже. І от я тут... Київ... Адже це Київ...

— Це Київ, Косто. Говори далі.

— Воєвода Свенелд сказав, що болгарські боляри ідуть разом з ромеями, а зрада є і в нас. Уже багато городів залишили, стоїмо тільки в Переяславці. Там дуже важко, іде брань велика, там ждуть тебе, княже!

Коста хитнувся на ногах. Все більше виднішало. Князь Святослав бачив, що очі в Кости зовсім склепились. Він підтримав його руками, піднявся на ганок, ступив у сіни. І, ведучи дружинника, князь відчув, що той спить. Ледве він одпустив руку, як Коста поточився до землі, сів, спираючись обома руками, ліг. Так під стіною в сінях він і спав.

Князь Святослав вийшов на ганок, став на сходах. Навкруг повзли сірі нитки світанку. На тлі голубого неба на сході темніла стіна з вежами, високо над нею палахкотіла денниця, скрізь на Горі вже окреслювались хороми, терема.

Десь близько на дворі пронизливо заспівав когут. Одразу ж забили крилами й відповіли йому когути в інших дворах, озвалися за воротьми — в передградді, на Подолі.

Надходив ранок, останній ранок Святослава в Києві.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Ще в Києві, намовляючи князя Святослава до походу в Болгарію, і пізніше, діставши від нього згоду, василік імператора ромеїв Калокір почував себе гордо, був певен, що увійшов у довір'я до Святослава.

Василік вважав, що обидва вони діють чесно і кожен має вигоди: Калокір розповів Святославу про наміри імператора Никифора, що послав його своєю довіреною особою і передає йому грецьке золото, князь Святослав знає тепер потайні наміри імператора і має їхнє золото...

Калокірові здавалось, що вони домовились з київським князем про все й тепер кожному з них лишається зробити тільки те, що було замислено: князь Святослав збирає своє військо, іде в Болгарію, виходить до стіни Юстиніана й загрожує Никифору. Калокіру ж? О, хитрому василіку це питання не завдало трудів. Якщо князь Святослав стане перед Константинополем, Никифор мусить умерти, а він — василік і патрикій — хіба не годен бути імператором ромеїв?

Василік Калокір уявляв і те, що має статись після цього, — втім, думав про це вже не василік, а майбутній імператор Візантії: він сяде на Соломоновому троні, всюди посадить своїх людей, утвердить межі імперії, щедро заплатить князеві Святославу — сто, двісті, триста кентинаріїв, він дасть невелику дань і болгарам — навіщо йому сваритись з сусідами?

Далі ж, — майбутній імператор думав і про те, — він збере в скарбниці імперії багато, дуже багато золота, він скличе велике військо, яке охоронятиме імперію та її імператора, він, напевне, відмовиться платити болгарам дань, бо за що платити дань цьому грубому, варварському народові? Імператор Калокір стане на Дунаї, вийде в Понт, дійде до Кліматів, де його батько, як і раніше, буде протевоном і вже матиме до того часу численне військо...

Про те, що ж буде після цього, майбутній імператор Калокір боявся думати. Але подібні думки настирливо лізли йому в голову, і якщо не наяву, то в снах він бачив, як колишуться знамена імперії над легіонами, що стоять на берегах Понта Евксінського, важким кроком рушають з місця, ідуть на Київ. І хіба може бути інакше? Адже князь Святослав і всі руські люди — вороги імперії?!

Патрикій Калокір бачив це спочатку в снах. Далі він почав думати про це вдень. Ще пізніше Калокір думав про це і вдень і вночі, не міг не думати.

Князь Святослав не був його другом, це Калокір відчув ще в Києві, коли почав з ним одверту розмову й обіцяв золото. Князь Святослав не став його

другом і тоді, коли сказав, що Русь вирішила йти в Болгарію, і взяв золото. Князь Святослав не став його другом і в Болгарії, бо він проходив над Дунаєм не як переможець і василевс цього варварського народу, а як його друг. Так чиїм же другом був князь Святослав? О, звичайно, не другом патрикія Калокіра!

Патрикій Калокір мовчав. Втім, коли б він і хотів — йому ні з ким було б говорити. Усі — і князь Святослав, і його воєводи, усі ці вої руські, болгарські, серед яких ішов і Калокір, — чужі були йому, чужий був і він їм. Що ж робити далі? Невже батьки помилились, нарікши йому ім'я Калокір* (*Калокір— хитрий.)?

Раптом сталось те, чого Калокір ніяк не міг ждати. На полі брані в Болгарії він почув, що імператора Никифора не стало і що на Соломоновім троні в Константинополі сів Іоанн Цимісхій. Цимісхій — багатий вірменин, — о, його добре знав Калокір! Диви, як швидко він зумів зробити те, про що тільки мріяв Калокір. Проте що поробиш — у нього були для цього і золото, і легіони, і сила. Це меткий, хитрий, зухвалий полководець, що зуміє, мабуть, і втриматись на троні! І коли сталось так, то хіба патрикій Калокір і батько його, протевон, не можуть щасливо жити під захистом цього імператора? Як же йому щасливо пройти між мечем київського князя і скіпетром імператора?

Патрикій Калокір знову відчув себе таким, яким їхав на північ з Константинополя, — василіком імператора ромеїв. Він думає тільки про одне: як дати імператору знати, що він, як було загадано Никифором, тут, з Святославом, але мовчав, поки був живий Никифор, а тепер подає про себе голос, від усього серця вітає нового імператора Візантії Іоанна Цимісхія, обіцяє вірно служити йому.

У довгі осінні ночі над Дунаєм василік Калокір складає листа, в якому пише про все це імператору Іоанну. Пізніше, знайшовши в Переяславці одного багатого вірменина, що в усі часи і навіть тепер торгував з візантійськими купцями, посилає цього листа імператору Іоанну. Незабаром Калокір одержує вість із Константинополя, не від імператора, правда, але ж від його проедра Василя.

І тоді він починає діяти. Втім, хто про це може знати? Патрикій Калокір, що приїхав до Києва-города як василік імператора, став пізніше довіреною особою князя Святослава. Він поважає, вивчив навіть мову русів, розмовляючи з воєводами, тисяцькими і просто воями, він присягається, що любить Русь, болгар... Друг Калокір стоїть у чорному платні на березі Дунаю, вітер роздуває на непокритій його голові темне волосся, він дивиться вдалину, де вирує море, де сірі хмари низько нависли над обрієм. Він задоволений, і посмішка грає на його обличчі.

А увечері Калокір сидить у світлиці вірменського купця Ізота, якого ще кесар Петро назвав своїм болярином і якому почепив на шию золоту гривну. На столі перед ними чудове грецьке червоне вино, вони гризуть смачні царгородські ріжки.

— І як, Ізоте, боляри?

— Вони згодні зробити все, що велить імператор...

— Нехай збирають зброю, а зробимо ми все тоді, коли підійде військо кесаря Бориса.

— Добре, Калокіре!

2

Звела василіка Калокіра доля із сином Ігоря, князем Улібом.

Ще змалку княжича Уліба дратувало й робило злим і хижим те, що Святослав був його старшим братом і, як старший, перший мав любов княгині Ольги й пошану бояр з воєводами. Роздратування дедалі зростало й виросло в мсту. Коли Святослав став князем, Уліб думав і говорив матері, що згоден, аби не бути князем при князі, їхати на своє князівство — у Новгород або у Чернігів, Переяслав. Коли брат Святослав рушив примучувати в'ятичів, а потім на брань з хозарами, князь Уліб нетерпляче ждав... що Святослав, як і батько їх Ігор, не повернеться з походу.

І знову зрадів і втішився князь Уліб, коли почув про майбутню брань з Візантією. О, від матері своєї й ще багатьох слів і купців князь Уліб знав, які дужі імператори ромеїв, яке велике й міцне в них військо — з кораблями,

страшним грецьким вогнем, — і тому думав, що запальний і твердий Святослав з цього походу живим не прийде. Князь Уліб мріяв і про те, що має бути потім, як він утвердить і триматиме мир із Візантією... А чому справді, думав він, не бути миру між імператорами і князями Русі? Християни вони, християнин і він — князь Уліб...

Але Святослав розбив усі мрії брата свого. Як великий князь і син Ігорів, він, може, вчинив і справедливо — аще отчина іде на супостата, князі її мусять стати попереду воїїв. Великий князь Святослав велів, а брат його, князь Уліб, мусив згодитись іти на ромеїв. Тим паче, що сам Святослав повів воїв морем, а Уліба й Свенелда поставив на чолі раті, яка йшла суходолом.

А потім почалася брань — лютіша, ніж Уліб думав, бо супроти кесарів Болгарії й імператорів Візантії боролись і руси, і болгари; страшна, бо ворог люто оборонявся, а князь Святослав ішов прямо, і тільки до самого серця імперії.

Проте на брані князь Уліб не виказував свого страху, не вдавав на січі спини, не схитнувся, коли ворог скакав на його коня. У всіх бранях, що точились над Дунаєм, він ішов попереду свого війська, але, залишаючись вночі й почуваючи себе самотнім у шатрі, князь Уліб благав свого бога закінчити брань, встановити мир на землі.

Через це князь Уліб і зійшовся з Калокіром. В цьому не було нічого дивного — василік почував себе самотнім серед чужих людей, князь Уліб був самотнім серед руських воїв. Василік сказав, що він християнин, князь Уліб відповів, що вони можуть помолитись разом. Вони так і помолились — за перемогу на брані й за мир між землями. А хіба не молились за це, тільки кожен своїми словами, всі в цьому стані?

Так було, доки вони йшли над Дунаєм, так було й тоді, коли руські вої стояли вже недалеко від Преслави і коли князеві Святославу принесли печенізьку стрілу, яку воїн Орель вирвав з свого серця; так було й далі, коли на чолі з князем Улібом і Свенелдом вої стали й довго боролись з ворогом, що зупинився біля Преслави.

А тоді почалося щось дивне. Руські й болгарські вої рубались так само, як і раніше, а може, й дужче, бо ж брань ішла обапол — і тут, і в Києві. До стану приходили нові й нові болгарські вої. Але все більше й більше боляр із великими загонами вставало перед ними. А потім, і це було найстрашніше, невідомі численні загони стали заявлятись позад них — біля Переяславця, Доростола.

Князь Уліб говорив із Свенелдом:

— Що робити, воєводо? Уже попереду нас немає шляху, зап'ять нам ллються ріки крові, князь Святослав далече, а йде осінь, зима.

Воєвода Свенелд скинув шолом, і під сонячним промінням на його голові засріблилось сиве волосся.

— Зберемось, княже, тут великою силою й ударимо на Преславу...

— Але ж тоді ми одірвемось ще далі від Дунаю й Русі...

— Преслава — середа цієї землі, і звідти повзуть ті змії, що жалять нас тут і ген над Дунаєм. Візьмемо Преславу — ближче буде до перемоги, а відтак і до Русі.

Князь Уліб не послухав старого воєводи, велів наволочити стяги, але йти не вперед, а назад, до річки Колубави, щоб там, мовляв, зібратись всією силою й битись за Преславу.

Але коли князь Уліб став із військом своїм над Колубавою, то вже пізно було рушати вперед, бо саме в цей час якийсь великий загін з'явився біля Данаї. Коли князь Уліб поспішив до Данаї, заколот почався у Плисці...

І тоді одного вечора, прийшовши до княжого шатра, василік Калокір довго говорив з князем Улібом про поразки в горах і на долині, нарікав на зрадливих, віроломних болгар, а далі сказав:

— Я думаю, що князь Святослав зробив добре, допомігши за п'ятнадцять кентинаріїв імператорам приборкати непокірних болгар. Імператор Іоанн повинен був би ще дати чимало золота князеві Святославу, а сам князь мусив накласти дань на Болгарію...

Князь Уліб замислився.

— Але ж князь Святослав і гадки не мав зупинятись у Болгарії, він хоче пройти її і бдарити на Візантію. Та ти й сам, патрикію, намовляв його на це.

Василік Калокір посміхнувся.

— О, — відповів він, — тоді, коли у Великому палаці сидів божевільний Никифор і коли я був у нього василіком, я й справді не тільки намовляв, я благав князя Святослава іти на нього, бити, убити. Але ж нині в Константинополі на троні сидить не Никифор, а Іоанн Цимісхій...

— Ти знаєш його? — тихо запитав князь Уліб.

— Іоанн Цимісхій, — так само тихо сказав Калокір, — з моєї землі, із Вірменії. Це дуже сміливий полководець, переможець багатьох земель і городів у Азії й Єгипті. Про нього говорять, що краще мати його над собою, аніж ворогувати з ним. Його всі знають.

— Але якщо так, то він небезпечніший для Русі... — почав і замовк князь Уліб, згадавши, що Калокір все-таки василік імператора.

Проте Калокірові й не треба було багато говорити. Він одразу зрозумів князя Уліба.

— А навіщо імператору Іоанну воювати проти Русі? Не думаю, щоб Іоанн хотів воювати й проти Болгарії. Адже все це, оцю криваву брань, затіяв божевільний Никифор. Імператор Іоанн, я переконаний, хоче тільки миру. Він хотів би, як і колишні імператори, мати любов з Руссю й Болгарією. Щоб цього досягнути, він згодився б, напевне, й на дань... Мир, тільки мир і любов! — закінчив василік Калокір.

— Мир і любов! — сказав і князь Уліб. — Як прагнуть справді люди миру й любові, як прагну цього я!

— Так чому ж нам не подумати про це, княже? — жваво промовив Калокір. — Помолимось за це!

— Молитва очищає душу! — згодився князь Уліб і став на коліна.

Імператор Іоанн готувався до війни з Святославом. Ще за його попередника, Никифора, в фемах Фракії й Македонії, що межувала з Болгарією, було повним-повнісінько набито війська. Правда, феми ці були надто вже малі. Фракія була околицею Константинополя й тягнулась тоненькою смужкою від Понту до Егейського моря. З головного міста Македонії Адріанополя до Константинополя можна пішки дістатись за два дні.

Усі ці феми й городи в них забиті були військом. У Родості, Аркадіополі й скрізь до Солуні, у Агатополі над морем і до самих гір — до Філіппополя — скрізь стояли піші й кінні легіони. Імператор Никифор ждав тільки слушної години, щоб рушити в Болгарію й напасти на військо Святослава.

Свій задум імператору Іоанну було найлегше здійснити тоді, коли до Константинополя дійшли чутки, що печеніги напали на Київ. "Печеніги згодились. Так буде", — з цією радісною звісткою примчав на легкій скедії з Босфору єпископ Феофіл. "Це сталось, князь Святослав з кінною дружиною помчав до Києва", — повідомив фар із Преслави... Водночас кесар Борис, як і раніше, просив, молив, благав імператора Іоанна прислати йому підмогу.

Але імператор не може посилати туди своє військо. Не в Болгарію, а в Азію перекидає він легіони з Фракії й Македонії. Туди ж змушений кинути й кращих своїх полководців на чолі з славетним Вардом Скліром і патрикієм Петром. Там, у далекій Азії, в Каппадокії, починають повстання проти нього небіж убитого імператора Никифора Вард з своїми двоюрідними братами, з острова Лесбосу утікає й приєднується до них брат імператора Лев. Вони проходять городи й села в Азії, до них приєднуються землі. Загроза нависає і над Константинополем.

Імператор Іоанн знає, кого проти них послати. Полководця Варда немарно прозивають Скліром* (*Склір — жорстокий.). З ним разом він посилає ще й патрикія Петра, який вславився своїми походами в Азії й тільки недавно зробив те, чого не міг зробити сам Іоанн, — перетворив на руїни й попіл перлину світу Антіохію. Ці два полководці, Іоанн був певен, знайдуть у пустелях Каппадокії усіх родичів покійного імператора і покарають.

Думав імператор Іоанн не тільки про те, щоб покарати їх. Він прагне, щоб родичі Никифора ніколи вже не могли йому шкодити, й велить Варду Скліру й патрикію Петру, якщо вони піймають Льва Фоку, синів його і усіх небожів, діяти за власним розсудом, але суворо: оскопляти, осліпляти або й просто убивати. Така його імператорська воля!

Вард Склір і патрикій Петро, звичайно, вірою й правдою служили Никифору. Але що ця віра й правда, коли б Никифор не платив за неї золотом? І Вард Склір, і патрикій Петро одержать тепер від Іоанна багато кентинаріїв — залежно від того, скільки вони привезуть із зруйнованих ними городів Азії, — чого ж їм ще треба?

Імператор Іоанн хоче купити не тільки Скліра й Петра. Він знає, що населення Константинополя доведене до голоду. Голод і в фемах, бо три роки у Візантії був страхітливий неврожай, а за Никифора ніхто не дбав про голодне населення Константинополя.

Іоанн Цимісхій посилає кораблі до Азії і Єгипту, де люди також голодують. Але що Іоанну Азія і Єгипет? Він дбає зараз тільки про Константинополь. В Азії і Єгипті забирають останнє зерно, вантажать його на кораблі й везуть до Константинополя.

Щедрою нібито рукою за безцінь роздає імператор Іоанн хліб у Константинополі, і, звичайно, люди, які кілька років до цього голодували, маючи тепер шматок хліба і не розуміючи, звідки на них впало таке щастя, волають:

— Многі літа імператору Іоанну!

Він — новий імператор Візантії, — гордо сидячи на коні, робить великі виходи, скрізь: і на площі Августеона, і на Месі, і біля околиць Влахерну — його зустрічають стовпища нагодованих людей, його засипають квітами, йому співають славу.

Тепер на Іподромі, який колись гримів і сяяв, але який за Никифора почав заростати бур'янами, знову влаштовуються змагання, ігри, на арені пролітають колісниці, мчать бігуни, тут ллється, як і в давні часи, кров рабів-гладіаторів; сенатори, патрикії, урядовці, димоти й динархи безумствують, славлять імператора Іоанна.

Він сам також присутній тут — сидить у своїй ложі, дивиться на безумний натовп, іноді показується народу, слухає його крики, вітання, на обличчі його сяє щаслива посмішка.

Але іноді по цьому обличчю пробігає хмарка тривоги, він згадує далеку Каппадокію, звідки немає й немає вістей, думає про недалекий острів Прот, де на високій скелі в монастирі над морем живе Феофано.

Проедр Василь схиляється до вуха імператора Іоанна, тихо шепоче:

— Константинополь тріумфує, він щасливий, це твоя перемога!

— Феофано! — вириваєтся у Іоанна.

Так, увесь час, де б він не був, імператор думає про Феофано, не може забути її ласки, поцілунків, рук...

О, коли б імператор міг, він полетів би до Феофано на крилах, або, певніше, на легкій скедії, велів би повернути її до Буколеону. Але над ним висить закляття церкви. Ще живе, доживає старий Полієвкт, а його слово — це священне, непорушне слово.

Імператор Іоанн лютує на патріарха Полієвкта не тільки за Феофано. Того ранку, коли він прийшов до нього в Софію, патріарх змусив його покарати Льва Валента, домігся багатьох пільг для себе й всього духовенства. Які пільги можуть мати служники бога, коли Візантія воює, коли все золото треба віддати полководцям і легіонерам і коли хлібом слід годувати тільки тих, що завтра мають вмирати?

Нарешті імператор Іоанн свого діждався. Пізньої ночі його повідомляють, що патріарх Полієвкт помер. Іоанн Цимісхій радісно зітхає. З обіцянками патріарху можна зробити будь-що, хоч і викинути їх у Пропонтиду!

Імператор так і робить. Коли одразу після смерті патріарха Полієвкта в Константинополі збирається собор єпископів, щоб обрати нового патріарха, він сам приходить туди, сідає на троні і пропонує обрати патріархом найнижчого чина в церковній ієрархії, малописьменного ченця, схимника з Олімпійської гори Василя.

Собор єпископів спантеличений. Тут, у Софії, зібралися мужі, достойні митри патріарха, у митрополіях Азії, Єгипту, всієї імперії є єпископи-філософи, вчені, зразки благодійства.

Але Іоанн Цимісхій сидить на соборі, дивиться холодними очима на єпископів, і вони знають, що їх жде, якщо воля імператора не буде виконана. І чернець Василь обирається новим, вселенським патріархом. Віднині імператор Іоанн буде василевсом і главою над ченцем-патріархом, він може робити все, що захоче, може урочисто одружитися у соборі Софії чи Влахерні й з Феофано.

І імператор одружується. Майбутню василісу ввели в собор Софії з покривалом на обличчі. Назустріч вийшов і накинув їй на плечі пурпурову хламиду, яку спочатку благословив патріарх Василь, сам імператор Іоанн. Взявши за руку наречену, він повів її до олтаря, де стояв патріарх.

І в той час, коли патріарх клав на голови августів вінці, щоб з'єднати їх і проголосити многоліття, імператор Іоанн зробив так, як велів обряд, — підняв покривало, за яким ховалось обличчя нареченої, і всі присутні на цій урочистій церемонії побачили непривабливий, зморшкуватий лик підстаркуватої дочки покійного імператора Костянтина — Феодори.

Ніхто в соборі не міг зрозуміти, чому так зробив імператор Іоанн, коли й як це сталось. Усі ждали, що він — молодий, здоровий, дужий — візьме собі василісу до пари. Поруч із ним після смерті Полієвкта — і про це також говорили — могла стати й Феофано. А втім, всі вони, побачивши Феодору, кричали, голосили:

— Многі літа найсвятішій і найблаженнішій Феодорі!

— Многі літа василевсу Іоанну!

— Многі літа імператорам нашим!

Звичайно, ніхто з них не знав, як не знала того й Феодора, що, стоячи отут, у соборі Софії, з вінцем на голові, дивлячись на образ богородиці в куполі над олтарем, імператор Іоанн думав про Феофано.

Так, до самої останньої хвилини він не міг її забути. Ще надавно, коли живий був Полієвкт, мріяв, що вирве Феофано з Проту, поверне в Буколеон,

увійде з нею в Золоту палату. Це нікого б не здивувало в Константинополі, все було готове для цього.

Але, стоячи над труною патріарха, імператор Іоанн зрозумів, що й справді Полієвкт робив мудро. Краще сидіти у Великому палаці одному вбивцеві, ніж двом. І, звичайно, краще тут не мати Феофано, яка вбила вже трьох імператорів. .

Іоанн здригнувся: Феофано вбила трьох, так чому ж їй не вбити четвертого — його, Іоанна? Стоячи над труною патріарха, він старанно хрестився. Народившись, страх перед Феофано все більше полонив його душу. Звільнившись від клятви патріарху перед його труною, імператор Іоанн дав собі клятву ніколи не повертати в Константинополь Феофано і тоді ж подумав про Феодору. Вона не була красива — це знав Іоанн Цимісхій, у ній не було найменшої приваби — і це він бачив. Але вона — дочка порфірородного імператора Костянтина, вона василіса з народження, і біля неї він стає спадкоємцем слави Костянтина.

— Многі літа імператорам нашим! — кричали всі в соборі.

4

Недалеко від Константинополя, серед голубих просторів Пропонтиди, мов табун сірих чайок, що летіли через море, але стомились і сіли спочити, лежить дев'ять островів, які здалеку здаються одним великим островом. Ще з давнини їх названо Принцовими островами.

Чудові здалеку ці острови — з жовтими, червоногарячими скелями, що круто обриваються над голубими водами моря, із золотоверхими церквами й монастирями, з садами, рядами високих кипарисів, тихими затоками.

Але набагато більше, ніж кипарисів, є на цих островах могил. Споконвіку імператори Візантії вивозили сюди, а найбільше на один із островів — Прот* (*Проті — перший.), усіх тих, що були їм невгодні. Тут є монастирі з підземеллями, куди ніколи не сягає сонце, є скелі, з яких до води не долетить живою жодна істота, є затоки, яких не помітить найпильніше око... Через це імператори й закидали сюди своїх ворогів. Одних оскопляли, інших осліпляли,

ще інших топили, а деякі докінчували життя в підземеллях. І ніхто, ніхто в світі про це не знав, — чудові здалеку острови, дивний Прот!

Саме тут, біля Проту, через день після вбивства імператора Никифора, пізнього вечора у тихій затоці став дромон. З нього на берег звели жінку з слугами й двома дівчатами. Це була Феофано.

Вона ніколи не була на цьому острові, але знала, що той, хто сюди потрапляв, живим до Константинополя вже не повертався. Та й сама Феофано веліла сюди вивезти десять літ тому п'ять сестер першого свого чоловіка Романа — звичайно, на смерть, довіку!

А все ж вона зійшла на крутий берег гордо, як і належить василісі, і до келії своєї, одним одно загратоване віконце якої виходило на море, ступила зухвало. Тільки й того, що всю першу ніч не спала, ходила й ходила по келії, думала про втечу.

Феофано думає так не тільки цієї ночі, — вона ні на хвилину не припускає, що залишиться тут довіку. Самовпевнена, розбещена василіса вірить, що стала жертвою божевільного патріарха Полієвкта, що про неї думають і дбають імператор Іоанн і паракимомен Василь. У Константинополі залишились і мусять соцарствувати з Іоанном два її сини — Василь і Костянтин. Якщо ж Іоанн забуде, одцурається від неї, то їй допоможуть, вирвуть з Проту. Є брат імператора Никифора — Лев, син його і небожі, які Іоанна вважатимуть вбивцею Никифора і ніколи не взнають, хто скеровував його руку. Є у Феофано й те, що може все зробити у Римській імперії. Виїжджаючи на Прот, вона встигла взяти з собою й зберігає в келії великі скарби — золото, дорогоцінне каміння...

І ще одне, що відчуває Феофано, — вона була, є і довго буде найкрасивішою жінкою імперії. Вона дивиться у дзеркало і бачить себе — може, надто бліду, може, трохи сполохану, стурбовану, але молоду. Що тридцять літ для божественної Феофано, яка до того ж знає ціну своїй красі?!

Кілька довгих і надзвичайно важких місяців проводить вона в монастирі, який, ніби велетенська фортеця, із багатьма підземеллями, льохами, тайниками, ровами й валами, височів на найвищій скелі над морем. У цьому

монастирі в різні часи й різними руками заточені були, осліплені, забиті багато імператорів, видатних людей та навіть патріархів імперії: імператори Михайло Куропалат, Лев з чотирма своїми синами, дід Феофано по чоловіку Роман Перший Лекапін. Тут сиділи в келіях і ті п'ять сестер Романа Другого, яких вислала Феофано. Тепер сюди потрапила й вона сама.

Це був похмурий, страшний монастир. Феофано тут оточують мовчазні безбороді ченці, що стежать за кожним її кроком, стоять біля дверей її келії й час від часу заглядають у загратоване віконце у дверях, коли вона навіть спить. Ще за одним, також загратованим, віконцем об круті скелі б'ється розбурхане Мармурове море. Очі безбородих пильнують за нею, куди б вона не пішла. Здавалося, Феофано нічого тут ждати, ні на що було сподіватись.

Але Феофано жде, вона надіється, що хтось прийде їй на поміч, визволить з Проту. І вона свого діждалась. В одну з довгих осінніх ночей безбородий, що вартував біля дверей її келії, коли все затихло в монастирі і Феофано вже збиралася лягти, раптово відчинив двері, увійшов до келії й погасив світильник.

— Хто це? — прошепотіла, затаївши подих, Феофано.

— Я твій друг і прийшов від твоїх друзів.

— Хто ж ти?

— Я — етеріот Вард Валент з Буколеону.

— Зажди, ти брат Льва Валента, що вбив Никифора?

— Я брат Льва, що вбив Никифора. Але Льва велів убити імператор Іоанн.

Феофано стало моторошно. В темній келії перед нею стояв Вард — брат етеріота Льва, який убив її чоловіка — імператора Никифора. Отже, це спільник її і Іоанна... Але Вард каже, що Іоанн велів убити Льва. Кому ж тоді служить Вард?.. "Тихше, мовчи, Феофано, — зціпивши зуби, веліла вона собі, — бо найменша помилка буде згубою. Треба ждати, що далі скаже Вард".

Вона швидко дізналась про те, що сталось: Іоанн Цимісхій усунув від царювання її синів — Василя й Костянтина, — мовчи, Феофано, мовчи! —

імператор Іоанн вислав на острів Лесбос брата імператора Никифора Льва, а його сина Варда і небожів — у далеку Амазію; Феофано пізнала вдачу нестримного Іоанна; патріарх Полієвкт помер, і імператор змусив собор єпископів обрати патріархом ченця з Олімпу Василя, — Феофано намагалась не пропустити жодного слова з розповіді Варда.

— А зараз, — тихо шепотів він, — Лев Фока з сином почали повстання в Каппадокії, і хоч у Болгарії неспокійно, імператор Іоанн зняв у Фракії й Македонії кілька легіонів і на чолі з Вардом Скліром і патрикієм Петром послав у Азію. Імператор Іоанн боїться, він засипав хлібом Константинополь.

І знову Феофано мовчала, бо не могла зрозуміти й збагнути, кому ж служить Вард і хто його послав до неї.

Аж тоді Вард Валент сказав:

— Тому проедр Василь послав мене сюди, василісо, сказати тобі, що він про тебе думає й дбає. Проедр жде, чим скінчиться повстання в Азії й що станеться в Константинополі. А тоді дасть тобі про все знати й допоможе... Жди, василісо. Тут, на Проті, є наші безбороді, я пройду до тебе завжди, коли звелить проедр!

Феофано зрозуміла, що в цій імперії, де вона живе, і де все робиться заради слави, честі, багатства небагатьох людей, і де небагато цих людей один одного вбивають, ріжуть, вішають і карають, мусить бути і такий чоловік, як проедр Василь...

Вона, здавалось, бачила його в цю хвилину: кощавого, непомітного, висохлого, з ласкавою посмішкою на лиці, тихим приглушеним голосом, довгими, тонкими пальцями. Цієї ночі він, як і завжди, ішов Буколеоном, стеріг спокій василевса.

"Василевс!"— Феофано посміхнулась, згадавши це слово.

Ще вона подумала, що в цій імперії повинно бути і є місце саме для такої жінки, як вона. Це вона прикрашає й повинна прикрашати чорні її палати залиті кровлю опочивальні. Вона — квітка Пропонтиди і зараз повинна терпляче ждати наказу свого спільника і друга — проедра Василя.

Феофано ступила вперед, взяла руку Варда Валента. Ця рука тремтіла. Вона доторкнулась гарячими своїми устами до його обличчя. Він був не безбородий.

5

Чорним вихором, бурею летів з дружиною своєю на південь від Києва князь Святослав. Поруч з конем князя Святослава, як і у воєвод і бояр його, а так само й у воїв, скакало ще по двоє-троє вільних коней. Вершники пересідали з коня на коня, спали по кілька годин перед світанком — і мчали далі й далі...

Не всі вої витримували. Дехто з них лишався в городах і селах полянських і в Уличській та Тиверській землях, щоб наздогнати князя згодом. На всьому скаку падали в полі коні, але вже іржали нові, — все ближче було до Дунаю.

У холодні осінні ночі вершникам було жарко, серед денної спеки їх остуджував зустрічний вітер, на світанні вони з'їдали черствий шматок хліба, увечері запивали його водою.

Коли вони виїжджали з Києва, їх було тисяч десять, а коли вже проминули Буг і Дністер, їх не зменшилось, а стало більше, бо навкруг була рідна земля і в цей важкий час голос князя Святослава чули тиверці й уличі.

Але не тільки там, де пролітав князь Святослав з своєю дружиною, гомоніла й вставала земля. Чим далі від Києва на південь мчала дружина Святослава, тим далі на північ, на захід і на схід йшла вість про те, що на Дунаї крешуть іскри мечі, до хмар летять стріли, болгарські боляри разом з гречинами ідуть всп'ять Руській землі.

І, як це буває перед великою грозою, коли стигне лист, скніють води, завмирає земля, так і в цей грізний час — скільки не їхала дружина князя Святослава, вона не бачила не тільки печенігів, а навіть їхнього сліду. Здалеку тільки було чути, як гула під копитами коней земля в степу. То печеніги тікали з улусами своїми на схід — до Дніпра, і на південь — до моря Руського.

Так і мчав князь Святослав з дружиною своєю —через землі Полянські, через Дике поле, землі уличів і тиверців, усе ближче до Дунаю.

Коли ж до Дунаю лишалось півночі їзди, перед заходом сонця князь Святослав, що під знаменом своїм їхав попереду дружини, раптом зупинив коня.

Сонце заходило. На далекому обрії видно було сліпучо-багряне плесо ріки, сині гори потойбіч. За князем стояла, не розуміючи, чому вони зупинилися, дружина.

— До Дунаю вже недалеко, — сказав князь, — півночі їзди туди, півночі назад. Що там робиться, ми не знаємо, а знати мусимо. Нехай дружинники наші поїдуть до Дунаю, а до ранку повернуться. Дружина ж наша нехай спочиває, невідомо, що буде завтра.

І враз кілька вершників одірвались від війська, полетіли в багряне небо, що стелилось далеко над Дунаєм. Всі ж інші вої сходили з коней, розбивали стан без вогнів, пускали в попас коні, далеко на всі кінці — і від чола, і від озадку — послали сторожу.

Коли стемніло й на сході виплив червоний великий місяць, він побачив у полі стан князя Святослава. Розкинувшись на землі, поклавши під голови сідла, а під себе опони, лежала, спочивала дружина князя. Вона заробила цей короткочасний сон, за нею чорним слідом серед сірих степів стелилась дорога від Києва. Вона повинна була спочити, бо, може, завтра буде над Дунаєм великий бій. Дружина стояла на правді, і хоч, може, на когось з воїв уже чатувала близька смерть, але всі спали спокійно, міцно. І разом з дружиною своєю, поклавши під голову сідло, а під себе опону, заснув і князь Святослав...

Він прокинувся до світання, бо почув, як десь далеко в полі гуде під копитами земля. Сів. Прислухався. Схопився на ноги. Кінський тупіт линув з поля, від Дунаю, їхало небагато вершників, вони мчали повним скоком.

Через короткий час вершники зупинилися в стані перед князем Святославом.

— Біда, княже! Учора болгари копієм взяли Переяславець. Вої наші стоять на березі Дунаю, ждуть тебе, княже!

Дружина князя вже була на ногах. Швидко світало, але князь велів людям поїсти. Сівши на опоні, він і сам поїв — шматок солоної конини з хлібом. По росах вої вели коней. З усіх кінців з голубих туманів виїжджала сторожа. Небо було чисте — віщувало сонячний день.

І, спочивши, а тепер поївши, сіли вої на коней, що випаслись за ніч, полетіла дружина на захід, до Дунаю.

Сонце ще стояло високо в небі, коли вони зупинили коней в очеретах лівого берега Дунаю, де на тихій воді стояли їхні лодії. І одразу ж почали переправлятись на правий берег, де було головне військо.

Князь Святослав зустрівся на високій кручі з князем Улібом, Свенелдом і іншими воєводами, розповів, що сталось за цей час у Києві, про смерть княгині Ольги, вокняжіння Ярополка, Олега і Володимира, про печенігів і зустріч з каганом Курею.

— Ромеї роблять чорну свою справу й тут, — почав Свенелд. — Уже, княже, залишили ми багато городів і стоїмо тільки тут, над Дунаєм.

— Чому ж залишили городи? Де наші вої, де болгари? — кричав князь Святослав.

— Усі вони тут, стоять на березі, — відповів Свенелд. — Але кесар Борис і його боляри зібрали багато загонів, що розтеклися повсюди, діяли, як змії...

— Як же ви могли допустити, щоб боляри зібрали ці загони, чому не пішли на них одразу великою силою? Воєвода Свенелд мовчав.

— А ти що скажеш, брате? — звернувся до князя Уліба Святослав.

— Я збирав таку силу. Але ми тоді запізнились, бо почались заколоти в Данаї і потім Плисці...

— Хто запізнюється на брані, згубу чинить собі й своїм людям...

— Опріч того, беріг я воїв, не хотів великої крові.

— Аще кров хто на брані свою шкодує, багато проллє її пізніше й бездоб, — промовив князь. — Недобре зробив ти, брате Улібе, мало ти зробив, воєводо Свенелде. Потягнемо тепер, дружино моя, ніде тут впасти!

Піднявши голову, князь Уліб дивився вдалину, на пониззя Дунаю. Взявшись за криж меча, мовчки стояв і ніби боявся дивитись в очі князеві Святославу Свенелд.

До вечора дружина Святослава переправлялась на правий берег. Туди ж, залишивши в гирлі сторожу, підійшли й лодії. Князь наказав лодійним воям, не гаючи часу, пливти Дунаєм до Переяславця. Туди ж він повів через болота і драгви, стежками, які тепер добре відомі були воям, і всю свою дружину.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

І веде князь Святослав всю свою силу на захід. Сам з головною дружиною іде шляхом, що тягнеться від Дунаю до Планини, князь Уліб веде дружину по праву руку від нього, де на поміч князеві вже поспішають угри, з лівої ж руки, де в передгір'ї блукає найбільше болярських загонів, поперед своїх воїв їде на баскому коні суворий, замислений воєвода Свенелд разом із сином Лютом.

А вже в городах і селах болгарських, почувши про те, що князь Святослав з ними, підіймається все живе. Дружини з болгар заливають усі простори між русами, і здається, що встала над Дунаєм, посувається з громом і блискавицею вперед страхітлива грозова хмара, якої ніщо не може зупинити.

Позаду ж всього цього воїнства на болгарському возі з високими колесами, який тягнуть четверо волів, похмурий сидить у чорному платні, низько насунувши на лоба високу баранячу шапку, хижими очима дивиться з-під густих чорних брів на світ василік Калокір. У Переяславці він підходив до князя Святослава, нарікав, що без нього битва затяглася, цікавився, як скоро думає Святослав взяти Преславу?

Дивно відповів на це василіку князь Святослав:

— А Преслава вже давно наша.

— Як?! — крикнув Калокір. — Туди так далеко, перед нами багато боїв...

— Преслава давно вже наша, — промовив князь, — і шкода, що ти не побував там, подруг мій.

Про ці незрозумілі слова й думає Калокір, насунувши на лоба шапку, позираючи навкруг хижими, злими очима.

Низькі хмари стеляться над Болгарською землею, дрібний дощ сіється над спушеними полями, риплять вози на шляхах, іржуть, тупотять коні. А вже попереду чути багатоголосий крик, вже там бряжчить зброя, почалася січа велика: за кров — кров, за смерть — смерть. Так удруге падає Плиска, Даная, руські вої ламають ворога й вступають у Преславу!

2

За Преславою у Вишньому граді вої захопили чимало боляр, що збирались утікати. Серед широкого двору града стояли навантажені вози, у високій колимазі сиділа на подушках жінка якогось знатного роду з двома дітьми, сам рудий, з довгою бородою й вусами, одягнутий у багряницю і червоні сандалії, чоловік гарцював біля колимаги на коні. Їх оточувало чимало озброєних мечами й списами воїв. Це був кесар Болгарії Борис, його жона й вища дружина...

...Кесар і князь зустрілись у Преславі в старому теремі болгарських каганів, у одній з світлиць, де колись жив і помер каган Симеон. Вузькі вікна в цій світлиці були завішені. У кутку горіли два світильники, промені яких виривали з півтемряви багато речей, що зберігали пам'ять про кагана Симеона і про його діла.

На багатьох полицях під стінами видно було книги, написані Симеоном. Ще на одній полиці тьмяно поблискували золоті й срібні корчажці, келихи, а між ними стояв і келих, зроблений каганом Крумом з черепа імператора ромеїв...

Коли воєвода Свенелд з двома воями завів кесаря Бориса до цієї світлиці, князь Святослав сидів, спершись підборіддям на руки, за столом і зустрів кесаря довгим, допитливим поглядом.

Кесар Борис, що не встиг навіть переодягнутись, стояв перед князем дуже блідий, з непокритою головою, дивився сполоханими, широко розплющеними очима.

— Здравей, княже! — нарешті вирвалось у нього.

— Здоров будь, кесарю, — холодно відповів Святослав і звернувся до Свенелда: — Ти йди... і вої нехай ідуть. Ми поговоримо з кесарем самі. Свенелд зробив знак дружинникам, вони разом вийшли з світлиці.

Так князь Святослав і кесар Борис залишились у світлиці удвох, віч-на-віч.

— Куди ж це ти, кесарю, збирався вирушати? — запитав Святослав. — Чого мовчиш, не відповідаєш? А втім, що запитую тебе про це?! Відаю, куди збирався рушати. У Константинополь, до імператора ромеїв? Адже так?!

— Ти сі прав, — сухим голосом промовив Борис. — До Константинополя. А куди я ще міг тікати? Князь Святослав похитав головою.

— Горе кесареві болгар, якому нікуди вже й утікати, — суворо сказав він. — Була могутня Болгарія, коли жив дід твій Симеон; умів битись сам і знав, до кого звертатись у важку годину. Запитай у кого хоч в Болгарії та й у нас на Русі про нього: о, скажуть, добрий то був каган, справедливий, тоді й Болгарія була незборна, а Візантія тремтіла перед нею.

Потупившись, кесар Борис мовчав.

— Твій батько Петро зрадив Русь, — вів далі Святослав, — ти докінчуєш справу свого батька, продав Болгарію імператорам. Через вас Болгарія поділилась навпіл і стікає кров'ю, ти винен у тому, що від Дунаю до Преслави голови склали тисячі воїв руських і болгарських, бо я ж і батьку твоєму, і тобі пропонував мир, а не війну. Що ж мені тепер з тобою зробити? Убити, чи що?

І раптом, ніби тепер тільки зрозумівши, що йому загрожує, кесар Борис впився великими, зляканими очима в Святослава, хрипко крикнув:

— Княже Святославе! Ти сі прав, прав, княже. То є справедливо, схибили ми, схибив і я. Але ми живемо так — до Києва далеко, до

Константинополя близько, а імператори мають велику силу. Боявся я їх, і не токмо сам, усі боляри. Змилуйся наді мною. Даруй живот!

Князь Святослав сидів у кутку світлиці, склавши на грудях руки. Жарко горіли світильники, довгі язики їх коливались, на стінах світлиці миготіли тіні, і сам кесар Борис, здавалося, хитається серед цих сірих стін.

— Нікчемний кесарю! — схопився Святослав. — Не вмів ти жити, не вмієш і померти.

Він пройшов по овітлиці, зупинився біля вікна й дужим помахом руки розкрив запону, якою воно було завішене.

І тоді стало видно, як за Преславою буяє пожежа, а на небі пломеніє багряна заграва. У тиші стало чути тривожні удари била за вікном і далекий, схожий на шум моря багатоголосий крик.

— Як би я хотів, — сказав Святослав і показав рукою за вікно, — щоб тебе, отакого, як зараз, бачили й щоб чули мою з тобою розмову всі болгари... Але вони її не чують. Що ж, може, колись пригадають мої слова... Я мусив був тебе вбити, бо такий кесар, як ти, Болгарії не потрібен. Але без кесаря Болгарія не може бути, бо хто ж поведе її на ту брань, від якої сьогодні здригаються гори, і на ті брані, які будуть ще й колись. Кого мені поставити на кесаря? Брата твого Романа — так ви один одного достойні...

Кесар підвів голову й пильно стежив за Святославом.

— І не за вас, кесарів, — говорив Святослав, — серце в мене болить, — за Болгарію. Міцною хочу бачити ню;

скарби великі, знаю, зібрали кагани. Не по дань я сюди прийшов — хочу, щоб Болгарія зберегла свої скарби.

— Княже Святославе! — крикнув Борис. — Ти даруєш мені живот?

— Хочу дарувати...

— Княже Святославе, — урочисто промовив Борис, — тоді я весь живот, всю свою душу віддам за тебе...

— Не за мене треба живот віддавати, — перебив його князь Святослав, — а за Болгарію...

— Так, княже Святославе, так, — поспішаючи, виправдувався Борис. — За Болгарію віддам живот, за любов і другарство між Болгарією і Руссю... Наспоред Візантії!

Князь Святослав відійшов від вікна, зупинився біля кесаря Бориса і вийняв з піхов меч...

— Кесарю! — сказав він. — Я кличу в свідки всіх богів, яким віриш ти і я... Ти заслужив смерті. Русь дарує тобі життя. Ти забруднив свою багряницю, але залишаю її тобі. Мої вої ідуть назі й босі, — ми не візьмемо скарбів болгарських каганів. Тільки клянись, що не продаси ще раз Болгарії, не зрадиш Русі, боротимешся проти Візантії.

— Давам клятва! — відповів на це кесар Борис і холодними устами торкнувся меча.

Князь Святослав сховав меч у піхви, покликав Свенелда.

— Воєводо! — сказав князь. — Віднині кесар Борис наш друг, проведи його до Вишнього граду, і нехай йому буде, як кесареві...

— Прощай, княже Святославе, — низько вклонився кесар Борис. — Много сем благо дарен...

І довго князь Святослав слухав, як у склепінні переходів палацу гримлять кроки кесаря Бориса й Свенелда, як вони затихають і як нарешті зовсім завмерли удалині.

За Преславою всю ніч буяла пожежа, багряна заграва то розжарювалась, то пригасала на небі, на тлі хмар, що пливли й пливли з півночі, вимальовувались стіни й вежі кам'яного города на скелі.

Неспокійна була ця ніч. Десь у темряві то тут, то там чулись людські голоси, на крутих стежках сполохано іржали коні й чувся тупіт копит, пси в городі вили на багряні хмари.

Тихо було тільки у Вишньому граді, на воротях якого стояли стомлені руські вої. Ніде на стінах його і у вікнах не світився жоден вогник. Вишній град спав.

Але не спав кесар Борис. Притулившись чолом до холодного скельця вікна, він стояв у одній з палат, дивився на вогонь пожежі, багряні хмари, Преславу, Камчію, що, ніби червоний вуж, снувалась у долині.

І шкодував кесар за тим, що не встиг виїхати з Преслави. О, коли б то руські вої трохи запізнились, він би зараз був уже далеко від Преслави, мчав гірськими ущелинами, прямував до Константинополя...

Але все склалося не так зле, як міг того ждати кесар Болгарії. О, коли його вели до палацу в Преславі, він дуже злякався. Коли з ним почав розмову князь Святослав, кесар був певен, що його жде тільки смерть.

А зараз була вже ніч, все страшне відступило'назад. Вишній град, як це бачив кесар, охороняють руські вої. Руські вої — це, може, й краще, ніж власна дружина. Адже тоді, коли у Вишній град увірвались руські вої, майже вся його дружина кинулась врозтіч, залишила напризволяще його, жону, дітей!..

"А далі? — думав він. — Що робити далі?"

Кесар здригнувся, почувши кроки позад себе. Але це не руські вої, їх малює тільки хвороблива уява кесаря, — до нього йшла жона, василіса Марія.

— Ти не спиш, Борисе? — тихо запитала вона.

— О ні, Маріє. Як я можу спати? Адже тепер ми не можемо поїхати до Константинополя. Все пропало.

— Мій любий, — сказала василіса. — Ти марно уболіваєш. Дяка богу, ти був і лишаєшся кесарем. Цей Святослав — дикий князь, варвар, він не розуміє навіть, що таке золото, й усі скарби залишив тобі. Дяка богу, ми живі, багаті, ми не зможемо вже поїхати до Константинополя, але Константинополь прийде до нас.

— Ти думаєш, що вони про нас не забудуть?

— О ні, Константинополь про нас не забуде. Він і зараз думає про нас. Сьогодні, — пошепки закінчила вона, — я бачила між воями цього князя Калокіра, василіка імператора.

3

У Константинополі знали, що робиться в Болгарії. Фар біля Великого палацу приймав світляні гасла увесь час, коли князь Святослав вдруге став на березі Дунаю й рушив у Східну Планину. Кесар Борис просив, благав допомоги, особливо тоді, коли руські й болгарські вої сунули до Преслави. Ще однієї ночі фар у горах замиготів і потух. Преслава впала.

Невдовзі, скрадаючись в ущелинах і на смерть заганяючи коней у долині, до Константинополя потай примчали гінці від кесаря та ще болгарські боляри й купці, що зуміли втекти з Преслави. А між ними й друг василі-ка Калокіра — вірменський купець з Переяславця Ізот. Імператор Іоанн знав, що князь Святослав полонив кесаря Бориса, але лишив йому життя. Певен був він, що князь Святослав є тепер власником скарбів болгарських каганів, розумів Іоанн і те, що Святослав не зупиниться в Преславі, а піде далі — на долину перед Візантією. Одного тільки не знав імператор ромеїв — коли це станеться, скільки воїв залишилось у руського князя і на кого він тепер думає спиратись.

"Проте, — міркував він, — Візантія свого досягла, багато сил втратила Русь, пройшовши раз і другий усю Болгарію до Преслави. Потом і кров'ю вмився князь Святослав, промчавши до Києва й од бивши печенігів, поки ж його не було, кесар Борис із болярами своїми й переодягнутими легіонерами наробили чимало зла й завдали неймовірної шкоди руській раті, князь Святослав, либонь, напружуючи всі сили, не в сідлі, а за хвостом коня дотягнувся до Преслави. От що уготували русам імператори ромеїв і він — Іоанн Цимісхій!"

У Константинополі неспокійно, всі тут знають, що руські вої — тавроскіфи — десь недалеко. На склепі Костянтина, в пітьмі якого лежить і лежатиме безголовий Никифор, чиясь рука пише далі:

"На нас рушила руська сила, скіфські народи в божевільному запалі рвуться до вбивства. Різні язики поспішають до нашого города, на воротях

якого колись був накреслений твій образ. І ти, імператоре Никифоре, дослухайся до наших слів, скинь з себе камінь, що придавив тебе. Якщо не хочеш встати з домовини, то дай нам знати одним лише голосом. Якщо ж і цього не хочеш, то прийми нас до себе, в домовину. Бо й мертвий — ти всепереможний, крім жони, яка перемогла тебе..."

Імператор знає, що робиться в Константинополі, проедр Василь переказує йому й вірші, написані над домовиною Никифора. Але василевс уже не такий, яким був недавно. Його тісним колом оточують сенатори, димоти, динархи і невпинно славословлять, його жоною стала василіса Феодора, у Фракії й Македонії повно-повнісінько війська. Імператор Іоанн вірить у свою зорю, вірить у перемогу над Святославом.

Є ще одна причина, яка затримує Іоанна Цимісхія в Константинополі. У Фракії й Македонії на чолі війська стоїть патрикій Іоанн Куркуас — у минулому видатний полководець, але зараз — гіркий п'яниця, а славетні його полководці — Вард Склір і патрикій Петро — все переслідують повстанців по Каппадокії, яких веде Лев Фока з сином своїм Вардом і небожами...

У цих турботах і сподіваннях швидко проминула осінь. І раптом однієї ночі над Константинополем починає сіятись незвичайний для цього города сніг. Усі виходять на вулиці, наставляють руки, пробують, чи справді це сніг? Так, сніг! Пухнастий, холодний, мокрий, він сіється все густіше й густіше, він іде цілу ніч, наступний день, ще одну ніч...

Мчать вершники з Фракії, Македонії, там також випав сніг, на Планині засипало всі клісури* (*Клісури — гірські ущелини). Тепер князь Святослав міг би з своїми воями дістатись до Константинополя тільки тоді, коли б у них виросли крила. Усі заспокоюються, — до самої весни воям Святослава не пройти Планини й Родопів.

І ніхто з них, а також імператор Іоанн, не відає того, що князь Святослав зупинився в Преславі і не йде в гори зовсім не через сніги. Думає перед новим походом складну думу.

Ідучи на брань з ромеями, князь Святослав розумів, наскільки вона буде важка. Що ця брань неминуча, він знає ще тоді, коли вирушав із Києва. Тут, у

Болгарії, він бачив перед собою римських легіонерів. Але імператори ромеїв воювали з ним рукою кесаря Бориса і взап'ять — шаблями печенігів. У Преславі він дізнався, що за Родопами по всій Болгарії на захід сонця вже давно стоїть ромейське військо. Воно готове до бою, і якщо Святослав не піде на нього, воно вдарить у спину йому.

Знав Святослав від своїх гінців і те, що в гирло Дунаю вже увійшли й стоять кораблі ромеїв з великою силою й грецьким вогнем. Отже, імператор Іоанн стояв перед ним і взап'ять йому, — Візантія ішла на Русь.

Через це, пройшовши вдруге Болгарію, взявши багато городів і, нарешті, Преславу, князь Святослав зупиняється там і не йде вперед.

Зима? Так, тоді була люта зима. Від людей князь Святослав знав, що в горах, на перевалах, у клісурах, лежать сніги, шляхи там перетяли ріки. Пройти з численним військом через гори в цей час було важко.

Крім того, ще тоді, коли вої Святослава йшли від Дунаю, до північних меж Болгарії підійшло й багато допомогло князеві Улібу угорське військо. У Преславі до князя Святослава прибули й гінці угорського князя:

полководці їхні мали охоту разом із військом Святослава йти проти ромеїв. І справді, римські імператори зробили багато зла не тільки болгарам, а й уграм.

Святослав послав до угрів воєводу Свенелда. Той повернувся за місяць і привіз радісну звістку — угорський князь згодився поставити в боротьбі з ромеями під знамено київського князя кілька тисяч вершників. Све-нелд домовився, що угорські вої негайно виходять, ідуть прямо в долину за Преславою й там ждатимуть гасла Святослава.

Нарешті, пам'ятаючи про свою зустріч у полі над Дніпром з печенізьким каганом Курею, Святослав послав гінців до нього. Він обіцяв кагану багато золота, воєнну здобич. Князь Святослав мислив, що це золото дати кагану варто. Якщо навіть печеніги не дуже охоче битимуться з ромеями, все ж у нього за спиною не буде зрадливих ворогів.

Шлях від Преслави до Дніпра й назад забрав у гінців кілька місяців. До весни вони повернулись із звісткою, що не знайшли кагана Курю, але домовились з ордою кагана Ілдеї. Печеніги вже стали на березі Дунаю, рушають понад море і через. Месемврію ввійдуть до Філіппополя.

Настала весна. Засиніли гори на заході, розтопились сніги, зашуміли ріки в ущелинах, сохли шляхи.

Князь Святослав велів воям готуватись.

Увечері, коли поїхали гінці від печенігів, князь Святослав зустрів недалеко від стін Преслави Калокіра. Василік імператора ромеїв стояв на пагорку й дивився на гори, залиті багряним світлом.

— Великий княже! — кинувся Калокір до Святослава. — Я так давно не бачив тебе, ти зовсім забув про свого друга.

— Ні, патрикію, — відповів Святослав. — Про своїх друзів і про все, що їм обіцяне, я ніколи не забуваю. Бачиш, домовлялись ми в Києві про те, що я пройду Болгарію, — от і пройшов, обіцяв я, що піду на імператора, — і вже рушаю.

Калокір з-під брів подивився на Святослава.

— А чи не замало в нас сили, княже? — з якимсь острахом запитав він. — Адже позаду жорстокі бої, а імператор зібрав велике військо.

— Ой патрикію, — засміявся Святослав, — та невже ж я, коли б боявся імператора, вирушав із Києва? І невже ти тут, у Болгарії, за цей час нічому не навчився?

— Ти маєш спільників? Адже маєш, княже?

— На брані, — відповів князь, — я покладався і покладаюсь тільки на власні сили. Калокір облизав пересохлі уста.

— Я і мої друзі віддячимо тобі, княже, за все в Константинополі в сто крат... Коли ти думаєш рушати?

— Це станеться незабаром.

І вони обоє подивились удалину, де у багряному сяйві вився по праву руку шлях до Средця, а по ліву — все в гори, на перевали й ущелини — на Константинополь.

Обличчя у Калокіра було похмуре, довгі сухі його пальці стискувались в кулаки. У цю годину він ждав, що князь Святослав обмовиться, розповість, як і коли думає вирушати в гори, і скаже про свої сили. Тоді б і Калокір вирішив, як йому далі бути, що робити?!

А князь Святослав думав у цю вечорову годину, як важко буде йому йти проти ромеїв. Багато, дуже багато сили й крові витратили руські вої над Дунаєм. Пошматована болярами Болгарія не може дати йому потрібної допомоги, доводиться просити її у печенігів і угрів. Але чи надійна це підмога? Що жде їх по той бік Планини?

Нікчемний Калокір! Чи міг він знати, що робиться у пристрасній, широкій, волелюбній душі князя Святослава?!

Коли в горах ще танули сніги й ущелини заповнили швидкі ріки, над Пропонтидою, в Константинополі й фемах уже цвіла весна.

Саме в цей час до Константинополя прибули з своїми легіонами Вард Склір і патрикій Петро. Вони довго переслідували повстанців у пустелях Каппадокії і нарешті піймали їх.

Вард Склір зробив так, як велів імператор. Він випікає очі брату Никифора Льву Фоці, постригає в ченці й висилає на острів Хіос небожа Никифора — Варда — разом з жоною й дітьми, жорстоко карає всіх їхніх родичів...

З такими вістями два полководці повертались до Константинополя. Імператор Іоанн радісно їх зустрічає, — дуже добре зробили його полководці, упіймавши родичів імператора Никифора й покаравши їх. Тепер їм гнити до кінця свого життя в монастирях, не бачити повік сонця. Такі імператори не страшні Іоанну Цимісхію. Все рідше й рідше згадує він за радощами цього світу й Феофано — їй також до кінця свого віку скніти в келії на Проті, її стережуть не тільки безбороді ченці, а й етеріоти.

Імператор Іоанн дає великі нагороди Варду Скліру й патрикію Петру, велить їм виїжджати в Фракію й сам збирається їхати за ними. Якщо Святослав не вийде на долину, Іоанн поведе свої легіони в гори.

Збираючись у похід, імператор довго розмовляв з проедром своїм Василем. Коли в столиці немає василевса, його місце заступає василіса, але проедр мусить бути першим і біля неї. Проедр схиляє голову.

— А кого ти знаєш із історіографів, — запитує ще Іоанн, — кого б я міг узяти з собою і хто зумів би достойно описати, як війська імперії пройдуть по Болгарії і розіб'ють Русь?

— Я знаю Іоанна, — відповів проедр, — сина сановника Феодора, священика...

— Священик Іоанн все своє життя славив Никифора, — розсердився імператор, — і це він зараз пише присвяти на його гробниці... Усі ці історіографи — прихильники або Костянтина, або Никифора...

— Я чув, що серед молодих дияконів Софії відзначається своїми талантами Лев, сам з Азії, простого роду, але красномовством знаменитий...

— Якщо він молодий — дуже добре. А красномовство його запалить військові подвиги ромеїв. Поклич Льва, поговори з ним і дай йому срібну чорнильницю. Нехай вирушає разом із нами. Лев — диякон. Що ж? Нехай і він живе в віках! Імперія повинна знати свою історію!

Ще тоді, коли Іоанн Цимісхій їхав далеко від Адріанополя, в долині над Маріцою з'явились полководці й вігли* (*Вігли — караули, сторожа.), а разом із ними озброєні довгими мотузками й кілками мінсуратори* (*Мінсуратори — землеміри, топографи.). Вігли їздили по лісах і ярах, перевіряючи, чи немає тут ворожих лазутчиків, а мінсуратори обрали широку рівнину, до якої з двох боків доходили ліси, й намітили на ній стан.

Насамперед вони обрали місце для намету імператора, середину стану, і там поставили його знамено. Від цього місця мінсуратори заходились вимірювати мотузками по тисячі оргій* (*Оргія — грецький сажень, 1,774

метра.) на всі сторони світу. Щоб позначити межі табору, натягнули мотузки між ними.

А тим часом у долині вже з'явились хмари рудої куряви. До місця майбутнього стану наближались опліти* (*Опліти — піхота.). Їх було понад десять тисяч, і вони одразу стали копати широкий, глибокий рів, викидаючи землю і насипаючи вал. Посеред валу і в рову залишили ворота, але їх навмисне, щоб до стану не могли потрапити ворожі вої і особливо кіннота, робили підковами. Коли рів і вали були закінчені, опліти ще один день готували "порожнє місцем" за валом, куди могли залітати стріли й каміння, розбили великі й малі дороги, а посеред стану втрамбували місце для "царського табору". Ще поставили там намети для імператора, протовестіарія, стольника і охорони.

Це був цілий город, поки що безлюдний. Але для захисту його ще не все було зроблено, і опліти поставили навкруг рову через кожні десять оргій залізні стовпи, натягли між ними мотузки й почепили дзвоники. А на полі за ровом покопали скрізь ями-костоломки, забивши на дні їх загострені кілки.

Ще не була закінчена вся робота, а до стану вже підходило ромейське військо, навкруг царського намету зупинились і одразу ж почали ставити свої намети полки імператора, за ними колом стала бойова кіннота, ще далі — таксіархії* (*Таксіархія — військова частина, тисяча воїнів.) фем. Стан одразу зашумів, загомонів, скрізь іржали коні, до неба попливли димки від багатьох вогнищ.

Коли почало смеркати, прибув імператор Іоанн Цимісхій. Він їхав у сріблястому скарамангії, у легкому шоломі, із золотим мечем біля пояса. Одразу ж за імператором поспішали найближчі його полководці. А попереду і позад нього верхи їхали безсмертні.

4

І ще раз пізньої, як і завжди, години в келію до Феофано прийшов Вард Валент. Проте був він дуже неспокійний.

— Проедр Василь велів забрати тебе цієї ночі з Проту, — сказав Вард. — Для втечі все готово, скедія стоїть під скелею, бог послав нам попутний вітер...

— Але як ми вийдемо звідси? — занепокоїлась Феофано.

— Через це вікно, — показав рукою Вард.

— Крізь ці грати?.. А там далі — скеля, безодня?

— Не бійся, василісо! Я зараз перепиляю грати, з собою я взяв мотузяну драбинку. Ти спустишся нею, за тобою я, а внизу нас ждуть люди проедра Василя.

— Ні, Варде, я не можу спуститись цією драбинкою. Це божевілля, — ніч, вітер, скеля; я розіб'юсь і полечу в безодню...

— Проедр Василь велів мені сказати, що імператор Іоанн одружився з василісою Феодорою, а зараз виїхав на брань у Болгарію.

Приголомшена цими новинами, Феофано якусь мить стояла на місці. У келії монастиря було тихо, дуже тихо було й у коридорі, звідки через віконце в дверях падав промінь жовтуватого світла, тільки крізь загратоване вікно, що виходило на скелі, долітав шум і свист вітру. І десь там, внизу, під скелями, вирувало, ревіло, стогнало неспокійне море.

— Та-а-ак! — тихо процідила, стиснувши зуби, Феофано. — Гаразд, Варде, я згодна. Я їду до Константинополя. Але як бути мені з дітьми? — замислилась вона.

— Ти їдеш до своїх синів, — відповів Вард. — Будемо молитися, щоб завтра й дочки твої прокинулись живі. А зараз — швидше, василісо. У монастирі сьогодні щось неспокійно, є якісь нові етеріоти, може, Феодора вже діє...

— Правда, — здригнулась Феофано. — Роби, роби швидше свою справу. А я помолюсь...

Вона пішла в куток келії й стала навколішки перед ложем, на якому спали дві її дочки... Вард Валент тим часом завісив віконце до коридора, ступив до вікна над морем й за кілька хвилин перепиляв залізні грати, дужими руками одігнув пруття й почепив за них мотузяну драбинку.

— Я все зробив, василісо! — прошепотів він і зняв завісу з дверей до коридора. — Іди сюди!

Вард бачив, як Феофано встала з колін, у кволому промені від світильника, що горів у коридорі, зробила крок уперед, взяла щось у скриньці під столом й сховала на грудях. А тоді зупинилась перед вікном над безоднею.

— Мені страшно! — На блідому, зовсім білому обличчі він побачив її великі очі.

— Тобі повинно бути радісно, василісо! Берись за ці мотузки й сміливо спускайся драбиною вниз.

— Який жах! — все ще не могла наважитись вона. Тоді Вард Валент сам узяв її дужими руками, й посадив на холодний камінь вікна, і, хто знає чому, схилив гаряче своє обличчя до холодної щоки Феофано.

— Спасибі, Варде! Ти служив кому треба, і я тобі віддячу, — прошепотіла вона й поцілувала етеріота з Буколеону.

— Мені нічого не треба, василісо! — відповів він їй, спритним рухом змусив стати на драбинку, а в той же час сам подивився на віконце дверей, звідки робив якісь знаки безбородий...

...Феофано повисла над безоднею, знайшла на драбинці східці, сперлась на них і тоді опанувала себе, почала спускатись. Але як важко було це робити! Навкруг неї стіною стояла ніч, страхітливий вітер розгойдував драбинку. Єдине, що вона відчувала серед суцільної темряви, — грубі мотузки драбинки, хисткі східці під ногами та ще іноді, коли вітер з моря притискував драбинку до скелі, холодний, мокрий камінь, якого вона торкалась пальцями.

Особливо ж страшно було думати Феофано про безодню, в яку спускалась. Здавалося, що їй не буде кінця. Феофано, як і замолоду, вміла лазити й тепер лізла, як кішка, мала міцні, дужі руки. І все ж швидко втрачала сили, мотузки різали її долоні, ноги ковзались на слизьких східцях і часто повисали в повітрі. Іноді, коли вітер одкидав драбинку від скелі, їй здавалося, що зараз вона або полетить у безвість, або вдариться й розіб'ється об камінь, її дедалі більше охоплював відчай, безумний страх сковував пальці, зводив ноги.

І, можливо, в одну з таких хвилин Феофано й випустила б зі своїх рук мотузки, зірвалась би й полетіла стрімголов, та раптом десь високо-високо вгорі почула крик. Його одразу ж підхопив і поніс у безвість вітер. Але цей крик серед ночі долинув до її вух.

— Феофано! — хтось крикнув угорі.

Вона здригнулась і зрозуміла, як далеко вже спустилась від вікна в'язниці, як близько мусить бути тверда земля, берег. Руками, що враз зміцніли й набули гнучкості, вона перебирала й перебирала мотузки, знаходила ногами східці, спускалась нижче й нижче по драбинці і нарешті почула під ногами камінь.

— Сюди, василісо, сюди! — чула Феофано в темряві голоси.

Вона йшла на ці голоси, ступила в лодію, сіла. Слідом за нею туди ж стрибнули гребці.

— Де ж Вард? Що він думає? — гомоніли кругом. І раптом угорі високо в повітрі пролунав зойк. Потім звідти з свистом і криком щось пролетіло повз скелю, лунко впало на берег неподалік від човна.

Якусь мить ніхто нічого не говорив. Тільки вітер свистів навкруг і роздратовано бились об камінь хвилі. А далі, поспішаючи, гребці одштовхнули лодію, поставили вітрила, полетіли на високій хвилі в темряву, ніч. Тільки Вард Валент не їхав з ними, — труп його лежав на березі над Пропонтидою. Серед пітьми ночі високо над скелями блимав вогник у вікні келії, з якої втекла Феофано.

Закутавшись у теплу шаль, Феофано сиділа на кормі легкої лодії-скедії. Усе навкруг — темні скелі острова й вогник, що одразу зник позаду, високі хвилі, що, як розгнівані морські дива, гнались за ними й народжувались десь попереду, сіра імла навкруг, свист і рев вітру, туго напнуті вітрила, — все це нагадувало сон, примару.

Але це були не сон і не примара. По скедії швидко перебігали й порались біля вітрил мовчазні невідомі, але віддані їй люди. Феофано свого досягла — вона втекла з Проту, звідки ніхто ще не повертався. Вона летить, як на крилах,

під вітрилами цієї скедії до бажаного Константинополя. Ще до світання, якщо не зміниться вітер, вони будуть там.

До неї підійшов хтось із гребців.

— Вард Валент знав, куди нам треба їхати, — сказав цей чоловік, — але зараз він мертвий. Куди велиш їхати, василісо?

Це питання захопило Феофано зненацька. Вона була щаслива, що втекла з Проту, радість визволення цілком її заполонила. Але куди їм, справді, їхати, куди вона мусить скерувати скедію?

У цю хвилину Феофано вперше пошкодувала за Вардом Валентом. Яка необачність, що вона не запитала, куди мав привезти її етеріот.

— Скажіть, — спробувала вона щось узнати у людини, яка стояла перед нею, — ви сюди звідки їхали? Із затоки Великого палацу чи з Буколеону?

Темний воїн, що, схопившись руками за щоглу, ледь тримався на ногах, відповів:

— Ми їхали сюди не з затоки, а із Золотого Рогу. І Феофано зрозуміла, що марно вона запитувала про це у воїна. У Великому палаці, а так само й у Буколеоні, сидить тепер Феодора. Це вона, напевне, послала свою етерію на Прот, вона хотіяа вбити Феофано, а вбила Варда Валента. Їй — Феофано — нічого й потикатись у тихі затоки Великого палацу й Буколеону, — там на неї жде загибель, смерть.

— Ми поїдемо туди, звідки ви вийшли, — у Золотий Ріг, — веліла вона воїну.

Скедія летіла далі, в темряву й пустку, різала високі хвилі, глибоко заривалась у воду, виринала. На Феофано лилися потоки води, гострий, холодний вітер забивав їй дух.

Але вона не поскаржилась нікому з гребців, не попросила в них допомоги. Зараз вона згодна була пробиватись через море, через будь-які перепони!

Що думала Феофано у цю пізню нічну годину?!

Ще недавно у Великому палаці вона жила, ходила, робила свої справи, здійснювала наміри, спираючись на дужчого й знищуючи кволішого. А зараз там, у палаці, хоч і сидів Іоанн, але душі його вона тепер не знала й не розуміла. Туди ж повернулась і владувала дочка імператора Костянтина, яку вона власною рукою вигнала з Великого палацу. Та куди ж піти Феофано у Константинополі, до кого їй звернутись?

Раннього ранку скедія, що вийшла з туманів моря, промчала на хвилях мимо високих стін і заток Буколеону, Великого палацу, круто завернула біля Акрополя на ріжку півострова ліворуч і зайшла в тихі води Золотого Рогу. Там гребці, що були на скедії, взяли весла й пригнали посудину до рибальської пристані, де вже стояли сотні човнів.

У жінці, що, закутавши шаллю голову, вийшла з скедії, попрямувала до воріт у стіні і разом з багатьма рибалками та їхніми жонами безборонне проминула ворота, ніхто не пізнав би Феофано. Ніхто не пізнав її також і тоді, коли йшла вона в галасливому натовпі вулицею Меси, прямуючи до Великого палацу.

Але у Великий палац Феофано не пішла, а приєдналась до гурту богомольців, що прямували до Софії, зайшла разом із ними на подвір'я собору, на ганок...

Переступивши поріг, Феофано відчула себе вільніше. У соборі було ще мало богомольців. То тут, то там чулись притишені кроки, десь відлунювали чиїсь голоси, крізь вузькі вікна у велетенському куполі лилось синє світло. Внизу ж снувалась півтемрява, серед якої подекуди блимали, освітлюючи золоті й срібні ризи ікон, жовті вогники свічок.

Феофано добре знала цей собор. Скільки разів вона приходила сюди замолювати свої гріхи, просити щастя в бога! Он ліворуч у темряві ледь окреслюються двері, за ними, як це добре відомо Феофано, тягнуться вгору довгі вузькі сходи, а там починається ряд палат з лоджіями, звідки, непомітно для богомольців, згори можна бачити все, що відбувається в соборі й олтарі. Це — катихуменій, покої василіси в Софії, куди ніхто, крім неї, не має права

заходити, де ніхто не може її турбувати. По праву руку від олтаря є такі ж покої — мутаторій — для василевса.

І раптом у Феофано з'явилась думка, яка спочатку здавалася їй неймовірною й безглуздою, а пізніше — дотепною, розумною, рятунком з того складного становища, в якому вона опинилась. Усе ще не скидаючи темної шалі з голови, Феофано обережно пішла попід стіною, зупинилась, оглянулась навкруг, знову пішла й ще раз зупинилась.

Тепер вона стояла біля порога дверей, що вели до катихуменія. За дверима, де завжди стояли сторожі, нікого не було. Вона переступила поріг, швидко побігла східцями.

— Куди? Куди? — почула вона голос і кроки за собою.

Але Феофано вже скинула з голови шаль, сміливо йшла сходами. Ось вона стала в катихуменії, дійшла до крісла, в якому колись сиділа як василіса, і зараз сіла, вірніше, впала в нього.

Тут, у катихуменії і в покоях біля нього, ніхто, навіть патріарх, не мав права взяти її. Це був єдиний куточок в імперії, де вона лишалась імператрицею. У найбільшої грішниці світу захисником був тепер бог.

Одразу ж до неї прибігли служки, вимагали, щоб Феофано залишила катихуменій.

Вона відповіла їм:

— Я василіса, а ви ідіть геть!

Після цього сюди, в катихуменій, приходили й знову вимагали, щоб Феофано встала з крісла, священики, потім два єпископи.

Феофано сказала:

— Чого ви прийшли й що вам треба? Я говоритиму тільки з патріархом Полієвктом...

— Патріарх Полієвкт помер.

— Тим краще, — зухвало відповіла Феофано. — Тоді нехай сюди прийде живий патріарх.

І новий патріарх — чернець з гори Олімпу Василь — прийшов у катихуменій.

Коли вона побачила цього незграбного, кощавого ченця, обличчя якого так заросло волоссям, що видно було тільки лоб, очі, ніс і рот, її охопив шал, як колись, у шинку батька.

— Хто ти? — суворо запитала Феофано.

— Я... патріарх Василь.

— Ти — вселенський патріарх Василь? — засміялась Феофано. — Не вірю! Перехрестись! Розгублений патріарх перехрестився.

— Так чого ти хочеш?

— Я велю тобі залишити святий храм.

— Залишити храм?! — сміялась Феофано. — О, ні! Я не піду, патріарше, нікуди звідси, поки сюди не прийде імператор Іоанн. І вели своїм служкам принести мені їсти й пити.

І тоді трапилось те, чого ніколи не було в Константинополі й святій Софії. За суворим наказом василіси Феодори патріарх Василь звелів священнослужителям день і ніч правити в соборі службу, молитись нібито за перемогу імператора Іоанна над тавроскіфами. Але всі ворота й двері собору патріарх Василь велів зачинити й замкнути, після чого біля них стали ще й етеріоти. Тільки одні двері — з північного боку собору, де також стояли етеріоти, були незамкнуті — хід до катихуменія. Але цими дверима могли заходити тільки патріарх та ще імператор.

5

Пізнього вечора імператор велів прийти до його намету Варду Скліру й патрикію Петру. Він хотів разом із ними розділити трапезу.

Тут, у стані, все було до послуг імператора. Проти царського намету стояв намет його стольника, що віз із собою найкращі страви й вина. Поряд був

намет з одягом і доспіхами. Позаду в царській стайні рили землю кращі жеребці імператора. За стайнями містились його трубачі, їхав з імператором і малий хор із собору святих Апостолів, де було кілька привабливих дияконіс. Все було приготовлено для Іоанна, як і у Великому палаці.

Імператор міг себе почувати цілком безпечно у цьому стані. Як і завжди, він був ніби муром відгороджений від цілого світу — між царським наметом і всіма воями стояли полки гвардії, безсмертні, ескувіти, іканати, арифм, китоніти, біля столу його й ложа ходили тільки безбороді, вдень і вночі навкруг його намету стояла етерія. Особа імператора була в повній безпеці.

А ще далі, за безсмертними, стояла бойова кіннота, ближче до валу й ровів — таксіархії оплітів, за ровами всю ніч ходили керкіти* (*Керкіти — нічні караули.), на полі їздили вігли. Ці десятки тисяч людей могли одбити найстрашнішу силу.

Тому, мабуть, імператор. Іоанн, п'ючи із золотого келиха чудове червоне вино, посміхався й запитував Варда Скліра:

— Що розповідають, Варде, сміливі лазутчики наші?

— Вони розповідають, василевсе, що руські вої вже недалеко від нашого стану й вранці будуть у долині.

— Шкода, — вирвалось у імператора, — що не могли зустріти їх у клісурах.

— А може, й краще, василевсе, що ми їх зустрінемо тут, на рівнині. У клісурах не так страшні руси, як болгари.

— То правда, — згодився Іоанн. — Цей проклятий народ, що гризе сирі шкури, дуже небезпечний в горах. Гаразд, Варде, ми зустрінемо їх тут, на рівнині. Що розповідали лазутчики наші, чи має Святослав кінноту?

— Має небагато, — відповів Вард, — але й це здебільшого болгари.

— Знову вони, — спалахнув імператор. — Ну, почекайте, місяни* (*Місія, місяни — Болгарія, болгари.), я вам покажу любов із Руссю.

Іоанн Цимісхій жадібно випив вино й проковтнув кілька сухих ягід.

І давнє, багато раз пережите ним почуття охопило Іоанна Цимісхія. Сп'янілий від вина, він примружив очі, уявив, як колись ходив з легіонами по Азії, велів руйнувати городи, знищувати людей.

В його уяві встали руїни цих городів, тисячі трупів не відомих йому людей, що лежали просто неба, калюжі крові на жовтому піску, зойки й плач.

Але не розпач і не скорбота за содіяним обгортали й хвилювали його душу. Навпаки, йому жадібно хотілось побачити нові зруйновані городи, нові трупи, йому жадалось побачити свіжу кров на землі, кров руських і болгарських воїв.

І він так само, як колись, простягши вперед випещену, білу, із золотим перснем з каменем ізумрудом руку, водив нею в повітрі, мріяв:

— Ми будемо ждати їх тут, бо іншого шляху в Святослава немає. Коли він наблизиться, я велю війську вийти з табору. Ці тавроскіфи не кращі, ніж ті війська, з якими я досі стикався. Вони завжди йдуть вперед, як табун овець. І я зроблю з ними так, як робив у Азії. Ти, Василю, стань так, щоб об твої полки розбилась перша варварська хвиля. Потім зроби вигляд, ніби ви не витримали їхнього наступу, і починайте відходити — все швидше, швидше. Треба, щоб наші вої, як відступатимуть, діяли хитро, відходячи, добре одбивались. І щоб були готові в потрібну годину розсипатись, повернути праворуч і ліворуч, і знову ж, швидше, швидше, швидше, щоб не попасти на списи своїх вершників. А засада в мене буде вже готова. Коли ж варвари наблизяться, тоді вершники у важкій броні, що стоятимуть у лісах обапіл, вийдуть, вдарять по тавроскіфах. А в той же час і вої, які досі ніби відступали, повинні обернутись, вдарити на ворогів — швидше, швидше! У такий спосіб напад на варварів буде йти з кількох боків, кругом. Вони опиняться у мішку. Якщо зробити все так, як я сказав, то ми можемо із божою допомогою знищити дуже багато русів і болгар. Київський князь шукає брані й перемоги, він знайде тут пастку й поразку...

— Чудово! — крикнув Вард Склір, що захоплено слухав розповідь імператора.

— Блискуче! — приєднався патрикій Петро. — Ми виконаємо твій загад.

— Вип'ємо! — підняв келих імператор. — Ніка!* (*Ніка! — Перемагай!) Захоплений своїм планом знищення руських воїв, імператор Іоанн схопився з крісла і разом із своїми полководцями вийшов з намету.

Пізня година, але табір ще не спав. Тихо було тільки у царському таборі, де біля намету імператора, стольника і протовестіарія стояли, вимальовуючись на тлі сірого неба, заковані в броню, озброєні списами й мечами безсмертні. Далі ж по табору чулись людські голоси, десь іржали коні, там ходила нічна сторожа.

Оточений полководцями й стратигами* (*Стратиги — начальники частин.), у сріблястому скарамангії й багряній хламиді, із золотим шоломом на голові, імператор Іоанн Цимісхій стояв біля свого намету. Він дивився на далекі голубі, переткані сніговими жилами гори, широку рівнину перед собою, річку й ліси над нею від правої руки, дві, ніби одягнені в шапки, гори з лівого боку, ліси, що починались там і тягнулись, як простягнуті руки, на північ.

Серед рівнини, недалеко від табору, вже стояло військо імперії. Таксіархії, що складались з оплітів, списоносців і стрільців, ще до світання вийшли за рів, вишикувались на рівнині темними чотирикутниками. Кожна з них у потрібну годину готова була ринутись вперед, почати бій. Маючи біля п'ятдесяти таксіархій, імператор залишив у таборі тисяч десять, майже все його військо стояло зараз на рівнині. Недалеко від імператора і його полководців пильнували біля своїх коней зв'язкові від стратигів. Кожен із них готовий був скочити на коня і летіти з наказом, коли й якій таксіархії виходити на бій.

У наступному бою перший удар мало зробити або ж, залежно від обставин, одбити — чоло: попереду таксіархій, в кілька рядів, по два на оргію, щоб не заважати один одному, стояли в броні, з щитами й списами в руках опліти, за ними — знову в багато рядів — лучники, ще далі — списоносці й, нарешті, мечники. Це була могутня сила, готова зустріти ворога тисячами стріл, лісом гострих списів, стіною кованих щитів, муром мечів.

Але сила могла зломити силу, вої супротивника могли проломити чоло й заглибитись у стан ромеїв. Через це імператор Іоанн велів стати одразу ж за чолом, по обидва боки від таксіархій, легкій кінноті: якби руські вої прорвали

чоло, ця кіннота з боків зім'яла б їх, якби руські вої почали відступати, кіннота кинулась би за ними слідом і завдала тяжких, непоправних втрат.

І тепер, стоячи на високому пагорку, імператор Іоанн бачив увесь свій стан: таксіархії стояли напоготові, чоло війська і боки стану нагадували тятиву туго натягнутого лука. Досить було імператорові зробити знак — і зв'язкові стратигів полетять на рівнину, військо, як могутня хвиля, рушить уперед.

Але імператор не давав і не збирався давати знака. Йому було видно не тільки ромейський стан. На відстані льоту стріли від війська імперії, ближче до гір, стояв інший стан — вої князя Святослава.

Імператор бачив, що князь Святослав виставив так само, як і він, широке чоло — руські вої стояли густо, один у один, так що червлені щити їх дотикались, грали на сонці і здалеку нагадували покладений поперек стану ясний вогонь. За щитоносцями стояли вої, їхні списи мінилися, грали сріблом на сонці, їх було так багато, як стерні на покошеному полі. Це й було чоло князя Святослава.

Крім чола, на деякій віддалі від стану князь Русі поставив сторожу правої й лівої руки — з пагорка було видно ряди возів з підійнятими сторч голоблями, багато вершників на конях.

За чолом і сторожею на рівнині, серед якої підіймалось кілька пагорків, розташувався стан Русі, там темніло серед зелених лук чимало полків. У глибокій долині позад стану, біля самих відрогів гір, видно було ще одну засаду з возів.

Імператор Іоанн задоволене посміхнувся — з першого погляду було ясно, що імперія вивела на бій набагато більше воїв, ніж Русь. До військ імператора могла при потребі підійти ще й підмога від Адріанополя, а руським воям могли допомогти хіба що гори!

Імператор, правда, не знав сили руських воїв. На війні, як це було йому відомо ще з походів у Азію, не завжди вирішувала кількість. З багатотисячним військом у Азії йому не раз доводилось затримуватись перед невеликими городами, що їх боронили лише сотні воїв. І він брав ці городи голодом і вогнем.

Але імператор був певен, що Русь уже стомилась, довго не може стояти перед його військом — вгодованим, міцним, дужим. Та й борються вони, мабуть, як і всі варвари, — скопом, покладаючись на силу, через що швидко її і втрачають.

А все ж, покладаючись на досвід, міць, витримку свого війська і вважаючи, що на цей раз йому доведеться мати справу з ворогом недосвідченим і темним, імператор Іоанн хотів запобігти будь-якій несподіванці, одним ударом розбити й знищити Русь, яка заважала імперії підкорити Болгарію, не давала імператорам Нового Риму посуватись на схід.

І тому, оглянувши рівнину, де стояли один проти одного два стани, імператор ромеїв повернув голову праворуч і кинув погляд на густий ліс над річкою. Там нічого не було видно. Скелі, купи каміння, високі дерева. Але за цим лісом, скрізь понад берегом річки, імператор велів стати десяти тисячам, закованим у броню, так званим — важким вершникам. Вони там і стояли. Грізна, непереможна сила, що в потрібну хвилину рушить, як вихор, знищить руських воїв.

Така ж засада під невисокою горою в лісі стояла по ліву руку від нього, — це й була та сила, яка впаде на голову русів, коли вони зовсім не сподіватимуться, перемогою завершить долю брані.

Імператор діждався. Брань цю, як він і хотів, починала Русь. Імператор і його полководці побачили, як над полками руськими піднеслись і замаяли стяги. Кожен полк, кожне князівство, кожне плем'я і земля ішли з своїми стягами. Великі князівства мали стяги великі, чотирикутні, схожі на велетенські вітрила, часом з двома-трьома довгими клинцями внизу, що колихались по вітру, шиті з коштовних тканин, із знаками князівськими — ведмедями, зорями, колами, лебедями, лодіями. Але були між стягами й менші, з простої крашенини, — голубі, як небо, червоні, як вогонь, жовті, як пшеничне море.

Настала та година, якої ждав імператор Іоанн. Воїни імперії бачили, що на них іде Святослав, але стояли на місці й тільки відстрілювались. Набагато пізніше, коли руські вої вже наблизились, ромеї почали відступати. Спочатку здригнулись, розірвали ряди й посунули назад перші п'ять таксіархій, що

впритул вели бій з руськими воями. Згодом рушили ще п'ять таксіархій... Імператор Іоанн і його полководці уявляли, як зраділи руські вої і сам князь Святослав, побачивши, що ромеї вдали спини. Імператор уявляв, з якою радістю, не зустрічаючи опору, поспішають, сунуть вони вперед. На пагорок до нього долинув крик руських воїв — це був грізний крик, що завжди нагонив страх на ворогів.

Але на імператора Іоанна цей крик не вплинув.

— Вони ідуть в свою пастку! — промовив хрипким голосом Цимісхій. — Дивіться, полководці, як зараз гинутиме Русь. Швидше, швидше! Вперед, імперіє!

Все відбувалось і далі так, як передбачав досвідчений полководець — імператор Іоанн. Руські вої йшли за таксіархіями, що відступали і вже наближались до стану. Розпалені боєм, вони наздоганяли ромеїв, рубались з ними. Наперед руських воїв вирвались вершники із знаменами, між ними було знамено самого київського князя з двома перехрещеними списами — отже, й князь Святослав там...

— Яка година! — крикнув Іоанн Цимісхій. — Швидше, швидше!

І саме тоді з густого лісу над річкою, що був праворуч від стану, і ще з одного лісу, що темнів під горою ліворуч, вирвались вершники. Вони мчали туди, де йшов бій між ромеями і руськими воями, розгортались колом.

На пагорку було тихо. Але гула, стогнала під копитами коней уся рівнина. Вершникам не було, здавалося, кінця, вони виїжджали й виїжджали з лісів, мчали, пригнувшись до грив коней, поставивши перед собою списи, все вперед і вперед.

— Многі літа імператору! — крикнув хтось із полководців на пагорку.

— Многі літа! — підхопили всі.

А він — імператор Східної Римської імперії — стояв під своїм знаменом, на якому був змальований образ Христа й накреслено слово: "Перемагай!" Стояв величний і гордий, широко розплющеними очима дивився на бойовище,

бо це ж він задумав, як знищити руських воїв, і тепер жадав бачити їх смерть, смерть Святослава.

Та він не розумів, що саме робилося на рівнині. Вершники-ромеї — заковані в броню безсмертні — мчали вперед. Але за ними гнались якісь інші вершники. Вершників-ромеїв було багато, але тих, інших вершників, було набагато більше, їм не було кінця. І це вони, як видно було з пагорка, оточували не руських воїв, а таксіархії.

— Многі лі-і-і... — пробував хтось кричати.

— Прокляття! — обірвав він цей божевільний крик. — Полководці! Що сталось? Чиї це вершники?

— Пацинаки! Пацинаки!* (*Пацинаки —печеніги.) — котилось по табору.

— Угри! Угри! — летіло з другого боку... Але били ромеїв на рівнині не печеніги й не угри — вони тільки порушили й звели нанівець диявольські плани імператора Іоанна, не дали можливості його засадам нагло заманити русів у пастку. Нещадним же, смертним боєм глушили, били, нищили безсмертних на рівнині саме руські вої. Взявши з місця розгін, вони тепер не відпускали таксіархії від себе, громили ті десять, які почали бій на рівнині, громили й ті десять, які поспішали на поміч першим, і хоч які швидкі ноги мали ромеї, а не могли втекти від руських воїв. Списами, мечами, сокирами, ножами й просто рогатинами руські й болгарські вої калічили, били, нищили ромейське воїнство, не давали йому пощади.

— Таксіархії, до стану! До стану! — заволав імператор Іоанн, бліде обличчя якого вкрили схожі на царську його хламиду багряні плями.

Аж тепер він зрозумів, що у вирішальну годину, коли все було приготовлене для повного розгрому русів, на поміч їм і на згубу для ромеїв прийшли печеніги й угри. І для римських воїв, які були тепер на рівнині, лишався один рятунок — тікати до стану, стати за його ровами, одбиватись там від русів, печенігів і угрів.

Ромейські вої так і робили. З усіх усюд поспішали вони до стану, поспішали так, що не могли протовпитись у ворота і потрапляли у свої ж костоломи, падали й калічились у ровах, давили одні одних.

Але їх ніхто й не переслідував. Десять таксіархій оточені були на рівнині. Руські вої, печеніги й угри рубались з ними, гнали до річки. Римські вої не бачили рятунку, кидали зброю, підіймали руки...

Сонце схилялось за гори. Імператор Іоанн все ще стояв на пагорку, ніби ждав, що станеться чудо... Але чуда не було. На рівнині темними хмарами перекочувались і поспішали до стану легіони. Вони зробили, що могли, а може, й більше від цього, і зараз прагнули одного — рятунку, тиші, спочинку. А багато з них у поросі й крові залишилось на рівнині — вони вже вступили в царство тиші і завоювали собі цього дня вічний спочинок.

У вечірніх сутінках опліти копали біля стану ями і засипали мертвих. Треба було поспішати, бо завтра над могилами могли піти інші воїни. Трупів старшин і полководців за станом не ховали — їх клали на ноші й несли до пагорка, на якому стояв імператор Іоанн. Скоро весь пагорок був обкладений вбитими. Імператор Візантії стояв серед мертвих.

Усю ніч відходили війська імператора Іоанна. На шляхах, схилах гір і скрізь у долині понад Маріцою чулись тривожні людські голоси. Позаду, на тлі темних гір, у багатьох місцях горіли пожежі. Заграва від них обгортала все небо на півночі. І коли вогні пожеж розпалювались буйніше, а небо більш розпікалось, видно було загони переляканих вершників, чорні обриси возів, довгі ланцюги легіонерів. Усі вони, як збаламучений потік, що вирвався із гір, поспішали до Адріанополя.

Між цими людьми верхи на коні їхав і диякон Лев. Як було йому сказано, мусив він у всіх походах пересуватись разом із близькими до імператора особами. Перед початком битви диякон був недалеко від імператора, бачив його, захоплювався його особою, встиг навіть написати кілька рядків у своїй історії:

"Святослав, що загордився від перемоги, одержаної над болгарами, сповнений варварської своєї пихи, бо він цілком заволодів їхньою країною, налякавши і здивувавши їх природженою своєю лютістю..."

Проте далі диякон Лев не встиг нічого написати, бо почалася битва, а він хотів на власні очі бачити, як руські вої будуть наступати, як їхній наступ розіб'ється об мур легіонів, як через деякий час почнуть наступати вої імператора, як сам Іоанн поведе їх і як з божою допомогою ромейські вої переможуть своїх ворогів.

У диякона Льва були готові в голові чудові речення для цього місця його натхненної сьомої книги історії, як наприклад:

"Багато турбот хвилювали душу імператора Іоанна. Він нібито стояв на розпутті й не знав, який шлях йому обрати..."

Диякон Лев був певен, що бій на рівнині дасть йому потрібне натхнення, нові слова.

Але бій не приніс бажаних слів, а, навпаки, схитнув, перевернув усю душу диякона. Він бачив початок бою, наступ руських воїв, чув, як імператор Іоанн крикнув: "Вперед, імперіє!"

Проте все, що сталось після цього, ні на волосину не посунуло імперії вперед, а, навпаки, стрімголов понесло її назад, кинуло у безодню, прірву, в потік незрозумілих подій.

Була ніч. Лев диякон, як і всі, їхав кудись серед суцільної темряви, час від часу разом із всіма натикався на загони вершників, що мчали невідомо куди, на піших воїв, що поспішали на південь...

Від них він чув, що руські вої вбили тисячі ромеїв, взяли тисячі полонених, ідуть вперед. І так само, як усі, диякон Лев зводився в стременах, дивився назад, у глибину темної ночі, а тіло його проймав терпкий холодок.

Пізнього ранку наступного дня диякон Лев добився до Адріанополя й там дізнався, що незадовго туди прибув з своїм почтом і імператор Іоанн. Заляпаний багном, у своїй чорній, підперезаній якимсь мотузком рясі, із

страшним, переляканим, блідим обличчям, на якому блищали запалені очі, диякон Лев, звичайно, й думати не міг доступитись до імператора Іоанна...

Проте він зумів поговорити з деякими особами, близькими до імператора, зокрема з Іоанном Куркуасом — начальником метальних машин, який не виїжджав з Адріанополя, але мав певні відомості про все, що трапилось напередодні. Підпилий Іоанн не крився від Льва і одверто сказав, що їхнє військо на рівнині вщент розбите. Але додав, що диякону Льву краще не писати про це в історії, бо інакше він сам потрапить у таку історію, з якої повік не виплутається.

Тоді, вже вдень, на околиці Адріанополя, під стрімким кипарисом на березі річки, диякон Лев сів на траві, вийняв подаровану йому імператором срібну чорнильницю, дістав свою історію і записав:

"У нас, кажуть, у цій битві, крім багатьох поранених, вбито було п'ятдесят п'ять чоловік, а найбільше загинуло коней. Але в скіфів більш як двадцять тисяч чоловік загинуло... "* (*"История Льва Диакона". — СПБ, 1840. — С. 69.).

Написавши ці рядочки, диякон Лев сховав свою чорнильницю, витер спітніле чоло й надовго замислився.

Замислимось над цими рядками з історії диякона Льва й ми, читаючи їх через тисячу років.

6

Після жорстокої поразки на болгарській рівнині ромейське військо не могло зупинитись ні на шляху, що через Адріанополь веде в Константинополь, ні біля Філіппополя й у Месемврії, де посувались угри й печеніги. Як буря, що вириває з корінням дерева, як хмара, що невблаганно посувається й облягає все навкруг, так ішли вперед вої князя Святослава, і розпорошені таксіархії ромеїв не могли їх зупинити.

Тоді в Адріанополі, в домі патрикія Феодора, де імператор Іоанн зупинявся й збирав своїх полководців, ідучи на рать, велить він протовестіарію Мануїлу покликати до нього полководців Варда Скліра, сина його Костянтина,

патрикія Петра, начальника метальних машин Іоанна Куркуаса, стратигів Фракії й Македонії.

Імператор накинувся на них, бо вони, мовляв, не виконали його наказу й виставили невеликі засади в час бою на рівнині. Вони ж нібито винні були й у тому, що не зуміли затриматись у Пловдиві й інших городах, бо день і ніч відступають і зараз.

Полководці мовчали. Вони нічого не робили самі, а тільки виконували волю імператора. Але не винуватили й його, бо Іоанн керував усіма битвами так, як веліла досконала візантійська військова наука, з якою вони перемагали в Італії, Єгипті, Азії. У поразці ромеїв винні були тільки руські і їхній князь Святослав, що вів бій не так, як передбачали імператор з полководцями, і зовсім не так, як вони б того хотіли.

Через це полководці й мовчали, тільки підпилий Іоанн Куркуас сказав:

— А вже й Константинополь недалеко... Імператор Іоанн визвірився на нього й на всіх:

— Та невже ж допустимо, щоб Русь вдерлась у Візантію, невже й на цей раз вони з лютим Святославом стануть під стінами священного нашого города?

— Не допустимо! — закричали перелякані полководці. — Веди, імператоре, на бій!..

— Ми станемо, — запалився імператор, — на рівнині біля Аркадіополя, а поперед себе в усіх лісах поставимо засади... Ми негайно пошлемо переодягнутих лазутчиків до Агатополя й за Родосту. Нехай вони вбивають і грабують місцевих жителів — нібито руси — й тим озброюють їх проти Святослава. Ми повинні не допустити їх до Константинополя. Ти, Іоанне Куркуасе, повинен поставити в Аркадіополі метальні машини й залити їх нашим грецьким вогнем...

Імператор не скоро б ще закінчив цю свою промову, але біля дому зупинився гонець з Константинополя, якого всі пізнали по вигляду: гінці імператора носили звичайно легкі шоломи із довгими страусовими перами.

Ставши на порозі, гонець упав ниць, вийняв із схованки й подав протовестіарію, а той імператору згорнутий пергамент і швидко вийшов.

Імператор сам зняв печаті й розгорнув пергамент. Ступивши кілька кроків уперед до вікна, де було видніше, він уважно прочитав, що там написано.

Але що трапилось із імператором і що написано в пергаменті? Імператор байдуже нібито прочитав, згорнув, поклав його на стіл, потім підняв голову й подивився на полководців. Це був не той імператор, який тільки що кричав про перемогу й обіцяв вести їх на бій. За одну коротку хвилину він зблід, погляд його був не тут, а десь далеко, рука, — це помітили всі полководці, — здригалась.

— Нічого! Нічого! — сам собі, мабуть, сказав імператор. — Пише проедр Василь, — звернувся він уже до полководців, — що з Азії прибуло три легіони, які вийшли з Константинополя й прямують до нас...

Імператор Іоанн хвилинку мовчав.

— Але проедр не поспішає! — сам собі, мабуть, сказав імператор. — Він, либонь, думає, що це великий вихід до Софії, а не поле битви, а у нас... у нас... виходу нема...

Десь далеко гриміла важка хода таксіархій. Іржали коні, сюди, в дім, долітав брязкіт зброї. Все було ніби так, як і до цього, але щось сталось з імператором Іоанном.

Він говорив, він намагався говорити, як і раніше:

— Ми станемо на рівнині біля Аркадіополя... попереду себе пошлемо лазутчиків... Ти, Іоанне, постав свої метальні машини...

Але помітно було, що імператор говорить не те, що думає, трапилось щось, чого він не міг передбачити, і тепер уперто шукає виходу.

І, як це не дивно, а допоміг Іоанн Куркуас, у якого взагалі не було ніяких військових здібностей і який часто говорив різні нісенітниці.

— А що, імператоре, — промовив він, — коли ми затримаємо Святослава тим, що запропонуємо йому мир?

Усі полководці жахнулись і заніміли, — цей п'яниця Іоанн сказав і на цей раз нісенітницю, яка нічого не віщувала доброго ні Іоанну Куркуасу, ні їм. Іоанн Цимісхій — і мир. Та хіба ж гордий, упертий імператор піде на мир та ще з руським князем?

Проте імператора нібито зовсім не здивували слова Іоанна Куркуаса. Навпаки, почувши їх, він посміхнувся, сказав:

— Ти, Іоанне, ніби вгадав мої думки...

Полководці підвели голови.

— Я говорив і говорю, — вів далі імператор, — що нам треба зупинитись могутнім станом на рівнині. Я наказую — треба поставити скрізь, де посуваються тавроскіфи, засади, і лазутчиків треба послати, і тобі, Іоанне, виставити метальні машини...

Розповівши це, імператор передихнув.

— Але в цей же час, — закінчував він, — треба негайно послати до Святослава василіків і запропонувати йому мир... Мир! Так, мир. Ти, протовестіарій, їдеш василіком і береш з собою єпископа Йосипа. А там, — ще додав імператор, — коли зимову мряку замінить весняна яснина, ми з божою поміччю підемо в похід проти тавроскіфів.

Дуже скоро після цього полководці залишили будинок патрикія, у якого зупинився імператор, і пішли, дякуючи на цей раз начальнику метальних машин Іоанну Куркуасу. Ідучи від імператора, усі вони говорили про це та ще додавали, що досі знали Іоанна Цимісхія як досвідченого й безстрашного полководця, а тепер побачили й взнали в його особі справжнього імператора — не гірше, либонь, Юстиніана й Костянтина.

І ніхто з них не знав того, що в цю саме годину полководець імператор Іоанн крокує з кутка в куток у домі патрикія Феодора, іноді зупиняється, схиляється над столом, читає пергамент проедра Василя, в якому написано: "Феофано утекла з Проту, сидить у соборі Софії й хоче говорити тільки з тобою, імператоре".

У цей же час протовестіарій Мануїл і єпископ адріанопольський Йосип швидко стали збиратись як василіки імператора в недалеку, але страшну дорогу до князя Святослава.

7

Попустивши поводки, з бронею на грудях, у шоломі, на верху якого голубів вогкий від роси єловець* (*Єловець — прапорець або знак над шоломом.), тримаючи праву руку на крижі меча, а ліву руку приклавши до чола, князь Святослав дивився вдалину.

Перед очима князя Святослава відкривалась безмежна долина, що на обрії зливалась з небом. На рівнині подекуди витикались гори, одинокі й дивні серед цього зеленого моря, пасмугами темніли ліси. Обминаючи гори й ліси, по долині текли спокійні ріки, що відсвічували голубизною неба.

У горах позаду і на долині попереду було дуже хороше в цей ранковий час, — небо голубе, бездонне, повітря проймало рожеве сяйво, зелень свіжа, яскрава, ніби обмита росою. Вражала й тиша: то тут, то там пробували голос птахи, десь здалеку долинула дівоча пісня.

Але на долині — за кожною горою, над кожною річкою, у лісах — скрізь стоїть смерть. Тут пролягає єдиний шлях із гір до Візантії, тут іде велика битва між Руссю і імперією, битва, заради якої здалеку прийшов сюди князь Святослав. Він уже вийшов з воями своїми із високих гір, вже тут, на долині, сталась жорстока січа між руськими воями й римським військом. А скільки крові ще проллється попереду, скільки і яких чудових людей ще загине тут!

Князь Святослав подивився назад. Там, над рікою, біля лісу, темнів стан руських воїв, там видно було довге півколо зв'язаних між собою возів, там високо в небо вставали димки — вої готували харч на день сущий. В сонячному промінні поблискували списи...

Подивився князь Святослав і в другий бік — на захід. Там, далеко, над іншою вже рікою й іншим лісом, темнів стан ромеїв, там видно було на найвищому місці намет імператора, над яким майорів прапор імперії, там височіли намети його таксіархій і полків, легкий вітер приносив звідти відгомін голосів.

І подумав князь Святослав, що мине короткий час і стан встане проти стану. На зеленій оцій рівнині зійдуться заковані в броню й інші — одягнуті в звичайні порти — люди, натягнуть тятиви своїх луків, візьмуть списи, піднімуть сокири. Не ціпи молотитимуть тут, на рівнині, — люди вбиватимуть одні одних, не роса, а кров впаде на зелені трави, а з лісів полетять на поле брані чорні круки.

А хіба не краще зійтись на цій рівнині двом — імператору Візантії і князеві Русі?

"Дивись, — сказав би князь Святослав імператору, — на оце небо, землю. Там — Русь, там — Візантія, а ось тут — болгари. Пощо хочеш, імператоре, знищити Болгарію, а там — Русь? Я прийшов — і ти бачиш силу Русі; любов і мир — хіба це не добре? Тільки ж додержимо слова. Ти клянись Христом, а я, по покону батьків, даю роту на зброї".

Василіки імператора ромеїв — протовестіарій Мануїл і єпископ адріанопольський Йосип — приїхали до стану князя Святослава під білим знаменом надвечір.

— Хто їде? — закричала, побачивши їх, сторожа чола.

— Від імператора ромеїв... василіки... до князя руського Святослава, — заволали протовестіарій і єпископ.

Їх провели до стану руських воїв, там зупинились біля великого намету, над яким маяло знамено князя Святослава.

Але князь Святослав не говорив з василіками, там стояли, ждучи, воєвода Свенелд і кілька тисяцьких.

— Ми від імператора ромеїв Іоанна, — почав протовестіарій, — василіки — патрикії Мануїл і Йосип, прибули до князя руського Святослава...

— Князя нашого Святослава тут немає, — відповів їм Свенелд, — ми, воєводи й князі, слухаємо вас і будемо говорити за князя і Русь...

Василіки вклонились, і протовестіарій повів далі:

— Імператор ромеїв Іоанн запитує руського князя: за чим він привів своє військо сюди, до Візантії? Воєвода Свенелд подивився на своїх воєвод.

— Князь Святослав прийшов не у Візантію, а в Болгарію, має з нею нині мир, а відтак запитує у імператора ромеїв: за чим він привів своє військо в Болгарію?

Василіки знітились і мовчали.

— А коли імператору цікаво знати, — додав Свенелд, — чого князь Святослав прийшов у Болгарію, то скажемо — за золото ваше. Тільки ж вої наші за нього вже заплатили кров'ю...

— Імператор ромеїв дуже шкодує, — змовчав про кентинарії протовестіарій, — що тут, на рівнині, сталась січа, і не хоче, щоб далі лилася кров...

— Віруючи в бога, — додав єпископ, — ми не повинні розривати миру, що дійшов до нас від предків наших, бо посередником між нами був сам бог. Тому радимо, як друзям, одразу й без будь-яких розмов залишити землю, яка вам не належить; якщо ж не послухаєте нашої поради, тоді ви розірвете мир і любов між нами, а не ми...

Протовестіарій Мануїл, натхнений словами єпископа, став навіть загрожувати:

— А якщо ви змусите імператора ромеїв виступити проти вас з усім своїм військом, то загинете всі в цій землі і нікому буде навіть повідомити Русь.

Коли товмачі переклали ці слова протовестіарія і єпископа воєводам, ті переглянулись, перекинулись кількома словами, а потім воєвода Свенелд сказав:

— Марно ви, василіки, всує кличете бога і зовсім марно загрожуєте князеві і воям нашим. Тоді слухайте нас: якщо ви прийшли говорити про любов і мир, будемо про це й говорити — ми хочемо любові й миру. Але якщо мир — то справжній мир, це ромеї кликали нас сюди, і через них тут сталась січа. Нехай імператор дасть нам дань на всіх воїв живих і вбитих... Якщо хочете любові й миру — навіки ідіть з Болгарії, князь Святослав з воями своїми також

згоден піти на Дунай. Якщо ж ромеї не покинуть Болгарії, не дадуть дані, не викуплять полонених, то ми підемо вперед, поставимо свої намети перед самим Константинополем, покажемо, що ми не жони й не діти, яких можна лякати, а хоробрі вої, що перемагають ворогів зброєю. І нехай тоді ромеї не нарікають, а переселяються в Азію...

Василіки не знали, що відповісти воєводам князя Святослава. Дали дари воєводам і князеві — золото й паволоки — і повернулись до свого стану.

Увечері вони знову заявились перед станом князя Святослава. На цей раз везли з собою інші дари — меч і щит імператора Іоанна.

— Бути по тому! — сказав князь Святослав. — Укладемо мир!

8

Феофано свого досягла — для розмови з нею імператор Іоанн прийшов до Софії. Він з'явився не сам, а з проедром Василем. До собору вони прийшли пізнього вечора через сад Великого палацу, де їх ніхто не міг бачити, наблизились до північних воріт. Етеріоти розступилися перед ними...

У соборі, мабуть, знали, що туди хтось прийде з Великого палацу, й служби там цього вечора не правили. Софія височіла серед площі велика, схожа на гору, темна. Темно було й усередині собору, куди зайшли імператор і проедр. У кількох його куточках рівним світлом горіли свічки, але здавалось, що вони не вилучають навіть проміння.

Імператор і проедр, зайшовши до собору, швидко крокували кам'яною підлогою, за ними поспішали етеріоти. У соборі було порожньо, луна кроків виривалась з темних переходів, билася в конхах, повторювалась у високих куполах, наповнила весь собор.

Проедр, що в дитячі роки співав у хорі хлопчиків, які мали дівочі голоси, достеменно знав усі закутки цього велетенського храму. Він упевнено йшов уперед і на одну тільки мить зупинився біля дверей до сходів на катихуменій. Там, у світлі кількох свічок, стояли, схрестивши списи, два велетні етеріоти. Побачивши імператора і проедра, вони враз розступились. Проедр перший пішов угору темними сходами, за ним важко піднімався імператор, позаду —

етеріоти. Біля покоїв катихуменія проедр зупинився і дав дорогу імператору, етеріоти також залишилися з проедром.

Імператор Іоанн став на порозі. Феофано ждала його у яскраво освітленому багатьма свічками куточку. Вона, користуючись з того, що в цих покоях була ризниця василіс, одяглась, як і личило августі. На ній була яскрава, бузкового кольору, туніка, червоне корзно на плечах, на шиї й високих грудях горіло золото й коштовне каміння, тільки на голові в неї не було діадеми.

І що й казати — навіть тут, у похмурому катихуменії, серед пороху й цвілі, — з своїм струнким, ніби виточеним з мармуру тілом, тугими персами, пристрасними устами, темними блискучими очима, Феофано була чарівна, прекрасна.

Але коханець Феофано, а тепер імператор Іоанн, не пішов уперед, побачивши її. Це був той Іоанн, якого вона знала, — і ніби не той, це були ті очі, в які вона дивилась раніше, — і ніби не ті, вона бачила уста, які її цілували, і також не впізнавала їх.

Феофано навіть торкнулась рукою грудей, тіла — невже ж за цей короткий час вона змінилась, невже вона не та Феофано, перед якою здригались, втрачали розум, божеволіли? Всі — і Іоанн також?

— Іоанне! — вирвалось у неї гаряче, пристрасно.

Щось схоже на посмішку з'явилось на його обличчі.

Він пішов уперед і, як дуже стомлена людина, важко сів у крісло поблизу Феофано.

— Невже все це правда? — зашепотіла вона й ступила ближче до нього. — Я так тебе любила, ти присягався 532 мені в любові. Подумай тільки, що зуміла зробити наша любов? Ти — імператор, Іоанне! Вітаю, славлю тебе. Але невже ти забув мене, Іоанне?

— Ти дуже уперта, — почав він, — якщо змусила ва-силевса ромеїв прийти до тебе.

Феофано спробувала пожартувати:

— Якщо до імператора не пускають, нехай він іде до мене.

— Гаразд, — байдуже махнув він рукою. — Ти кликала мене — я прийшов. Чого ж ти хочеш від мене, Феофано?

— Мене дивує, — спалахнула вона, — як можеш ти про це запитувати? Невже ти не розумієш, чого я хочу?

— Чого ти хочеш, я розумію. Але чому ти, Феофано, опинилась тут, у цьому катихуменії, чому ти не на Проті?

— А як я могла там бути? — швидко почала вона. — Я думала, що ти вислав мене на Прот, бо цього вимагав патріарх, і тоді навіть не винуватила тебе. Але зараз патріарха Полієвкта вже немає...

— Ти скажи мені краще, Феофано, хто тобі допоміг втекти з Проту? — перебив її імператор.

Вона, знітившись, зважуючи кожне своє слово й намагаючись вгадати, що думає Іоанн, відповіла:

— Того, хто допоміг мені втекти, вже нема.

— Хто ж він?

Феофано знову на якусь мить затрималась, а потім відповіла:

— Етеріот Вард, брат Льва Валента.

Імператор посміхнувся — він, звичайно, знав уже все про Варда Валента.

— Мені дуже шкода Варда, — сказав імператор. — Я велів вбити тих, що перерізали мотузки драбини, якою він спускався.

— Ти завжди був справедливий, Іоанне, — посміхнулась і вона, — Вард Валент справді достойний того, щоб покарати винних у його смерті.

— Але ти не сказала, хто з ним був.

— Я не знаю, Іоанне. На скедії, яка ждала мене внизу, були невідомі гребці. Вночі ми проїхали морем, а вранці я встала в Золотому Розі.

— І ти не знаєш, хто послав Варда й гребців?

— Ні!

Іоанн довго мовчав, а потім сказав:

— Ти завзята й міцна, Феофано. Що ж, коли так, я скажу тобі...

Він озирнувся, подивився на зачинені двері катихумені й прошепотів:

— Варда Валента послав я...

— Ти послав Варда?

— А чого це тебе дивує? Я знав усе й послав Варда до тебе.

Вона пильно дивилась на обличчя Іоанна й хотіла вгадати — правду він сказав чи ні? Якщо ж правду, то яка в нього мета? Але на цьому спокійному і, як здалося Феофано, задоволеному обличчі не ворухнулась жодна рисочка. І тоді Феофано дуже повільно сказала:

— Зараз ти такий, як і був, — розумний, упертий. Що ж, коли ти почав говорити правду, скажу й я. Звичайно, я знала, — дивлячись йому прямо в очі, промовила Феофано, — що ти послав Варда. Він сам говорив мені про це, а в останній раз сказав, що тікати з Проту велиш ти.

Імператор добре знав Варда Валента. На своїй щоці Феофано ще відчувала поцілунок етеріота. І обом їм здавалося, що Вард стоїть зараз поруч із ними в цьому великому темному соборі. Але вони його не боялись — Вард був мертвий.

— Так, — сказав імператор, — це я велів Варду сказати, щоб ти тікала з Проту, це я... у останній раз... через наших друзів велів йому привезти тебе. Але чому ти не пішла в Константинополі туди, куди велів тобі іти Вард?

І тоді Феофано зрозуміла — Іоанн не знає, хто посилав до неї Варда. Він не знає, хто її вирвав з Проту, він хоче знати, хто друзі її, бо це ж вороги його.

— Що мої друзі без тебе? — печально сказала вона. — Я хотіла говорити не з ними, а з тобою.

— Так, — Іоанн зрозумів, що нічого не взнає в Феофано. — Тоді, коли я посилав до тебе Варда, нам було про що говорити. Але Вард затримався, і коли ти приїхала — у Фракії був Святослав. Ти запізнилась, Феофано.

Вона довго мовчала й дивилась — не на Іоанна, а на лики святих, що, здавалося, стояли живі під стінами й підслуховували їхню розмову.

— Іоанне, — раптом повернувшись до імператора, сказала вона, — я все розумію, крім одного: як міг ти, а тебе я добре знаю, взяти в жони Феодору?

— Пізнаю тебе, Феофано, — посміхнувся він. — А втім, відповім. Хочеш правду — скажу і її. Я взяв Феодору, бо любив Феофано.

— Спасибі, — голосно засміялась вона. — Любив... що ж, спасибі за цю правду.

— Ти смієшся? — суворо промовив він. — Не смійся, я дуже любив та й зараз люблю тебе, Феофано... Вона простягнула вперед руки.

— Ти любив і любиш? Що ж це, Іоанне? — вона показала на катихуменій, темну пустку собору, що відкрилась за галереями. — Це що, сон?

Іоанн дивився в темну пустку собору й говорив:

— Ні, це не сон... Те, що нас оточує, і ми самі — це не сон, хоч все це часом і нагадує його. Великий палац, Буколеон, ця ніч — ні, не сон... Ти була василісою, я — тільки полководцем. Але тоді ми були разом, в наших руках була страшна сила, ми хотіли повалити, вбити Никифора — і вбили його! Хіба це сон?

— Ні, — згодилась і Феофано.

— Зараз, — вів далі Цимісхій, — собор, ти і я, але... ми не разом. Ти — втікачка з Проту, я — василевс, і все — люди, обставини, — все склалося так, що я залишився один, — сказав імператор, і Феофано здалося, що він говорить правду. — Була Феофано, — я мусив послати її на Прот, був проедр Василь, але і йому вже не вірю, навкруг мене роздратований і безжальний Константинополь, сенат і синкліт, ще далі — Святослав, болгари, угри, Азія, Єгипет, світ — і все вороги й вороги.

— Але чому ти не говориш про мене, свою Феофано?

Він ніби прокинувся.

— Я не говорю про тебе? О ні, я увесь час говорю саме про тебе... Я мріяв про тебе, ждав, коли помре Полієвкт...

— І не діждався мене?

— Я тебе ждав, а тим часом Святослав став у Фракії, в Азії повстали Лев Фока і ще кілька родичів Никифора, тут, у Константинополі, на гробниці Никифора пишуть, що це ти його вбила...

— Але ж його вбила не я, а ти?

— Мовчи, його вбили не ти і не я, а Лев Валент. Так я сказав тієї ночі й тоді ж велів його вбити — заради тебе, себе... Винні мертві, так завжди найкраще, Феофано.

А Феодора? Великому палацу потрібна василіса — тепер він її має.

— Мені тебе жаль, імператоре.

— Не жартуй, феофано, я говорю невеселі речі, але правду.

— Я знаю, що це правда, бачу, що мені немає місця в Константинополі. Невже ж так і буде? Що ж мені — знову на Прот?

— Ні, — швидко відповів він, — я тебе не пошлю на Прот. Ти повинна бути далеко від Константинополя і близько до мене, ти повинна бути там, де тебе не досягне Великий палац, але звідки ти швидко можеш мене досягнути...

— Про що ти говориш, Іоанне?

— Ти поїдеш у Вірменію. Там я народився і ріс, там всюди мої люди, там ти ні в чому не відчуватимеш нестачі...

— А діти?

— Дівчат ти візьмеш з собою, а Василь і Костянтин нехай соцарствують зі мною. Їм я хочу тільки добра. Тут, у Константинополі, вони нікому не потрібні, а тобі й мені колись стануть у нагоді.

Вона пішла до балкона катихуменія, звідки видно було весь собор, алтар, намальовану там постать божої матері, стала, спершись на поручні.

Проминуло небагато хвилин, але Феофано передумала багато. Чи любив її колись Іоанн? Ні, не любив, вона була йому потрібна, як проедр Василь, Лев Валент, етеріоти, що вбили Никифора. Чи любить він її тепер? Ні, не любить, а тільки боїться, більше, може, ніж когось, бо знає її силу й помсту. Знає, що в неї є друзі, — такі ж дужі, страшні, мстиві, як і вона — Феофано. Одного він не знає — хто ці друзі... Через це Іоанн прийшов і сюди, в катихуменій. Він боїться її, боїться їх; він говорить правду — імператор Візантії лишився сам... Тепер вона в безпеці, він і не вб'є її, бо боїться... Що ж, нехай боїться, нехай тремтить! А вона мусить їхати, бо тепер, коли сюди, в катихуменій, увійшов імператор, її не захистить ніхто, і навіть бог! Дуже добре, що він посилає її у Вірменію, вона згодна їхати будь-куди, аби тільки не на Прот. Феофано навіть здивувало, що він запропонував їй Вірменію. Ще Никифор подарував їй там кілька городів, вона буде однією з найбагатших жінок, через купців і слів, які безупинно перетинають Понт, вона знатиме, що робитиметься в Константинополі. З нею будуть дві дочки, сини Василь і Костянтин вчитимуться тут, у Магнаврі...

Феофано оглянулась і побачила Іоанна, що стомлено сидів у кріслі і, сперши голову на руки, дивився на підлогу, думав.

"А може, — подумала вона, — він не хоче втрачати мене як співучасника й помічника. Адже він знає, що я можу все зробити. Ні, так і є, він висилає мене, щоб я його не вбила, але хоче зберегти життя, щоб вбити разом зі мною й своїх ворогів, коли це буде потрібною.

— Іоанне! — покликала Феофано.

— О, я стомився й замислився, — промовив він. — Що тобі, Феофано?

— Я згодна, — сказала Феофано. — Але... там, у Вірменії, я залишаюся василісою?

— Ти матимеш почесть і славу як василіса.

— І ти не забудеш мене?

— Ні.

— Що ж, прощай, Іоанне, — сказала вона. — А може, ти сьогодні побудеш тут, у соборі? Адже в тебе є мутаторій — своя половина собору. Нехай живе Софія! — зухвало закінчила Феофано.

Він подивився на неї, чудову, освітлену вогнями свічок, прекрасну Феофано.

— Не знаю, — зітхнув він, — коли ми побачимось. Може, сьогодні, може, через кілька літ. Знаю одно: корабель до Вірменії піде завтра. Прощай, Феофано.

— Прощай!

Імператор Іоанн поправив на плечах дивітисій, поклав руку на криж меча і вийшов з катихуменія.

Феофано ще довго стояла на тому ж місці, дивилась на двері, що зачинились за імператором, чула, як він спускався сходами, як нижче до нього приєдналось чимало людей, мабуть, етеріотів.

Тоді вона погасила всі, крім однієї, свічки й сіла біля столу. Феофано думала, уявляла, як Іоанн вийшов із собору, пройшов із своєю сторожею між Магнаврою й Каваларією, прямує між руїн у саду Сераля. От він дійшов до Хрисотриклініума, проминув фар, що блищить серед пітьми ночі, от дійшов до стіни Буколеону. Етеріоти вдарили у ворота, через віконце проедр Василь дивиться, хто то прийшов. Але навіщо йому дивитись — він знає, хто це прийшов, і велить етерії швидше відчинити потайні двері. От імператор Іоанн входить, іде, от палац, знайомий кітон, де спить Феодора, де так тихо-тихо...

І чомусь їй здалося, що імператор Іоанн не зможе в цю ніч спати. Феофано не спить, не спить і він, вона думає про нього, а хіба не думає про неї й він? Ні, він не спить, все думає, думає, вагається, вирішує, виходить з кітону. Перед ним розступаються етеріоти, бо він — василевс, може йти, де хоче. Імператор виходить у сад, доходить до ослона над скелею, де так часто сиділи вони з Феофано. І раптом завертає, прямує до потайних дверей у східній стіні

Буколеону, виймає ключ, який є тільки у нього, одмикає їх і йде вже іншим шляхом — далеко від фара, мимо бань церкви Богородиці, поспішає до Софії...

Феофано навіть не здивувалась, коли почула кроки десь унизу, в глибині собору. Не здивувалась і тоді, коли кроки залунали на сходах, біля дверей катихуменія. Двері розчинились, там стояв хтось у темній одежі. Світла однієї свічки було мало, але Феофано побачила обличчя, очі, уста, складені на грудях руки проедра Василя.

— Я прийшов до тебе, Феофано., — тихо промовив він.

Вона встала й швидко пішла вперед, поклала руки йому на плечі.

— Спасибі, я ждала тебе... Але як ти міг залишити Буколеон і імператора?

Якусь хвилину він дивився захопленими очима на неї.

— Запали, Феофано, більше свічок. Так, цю, цю, іще одну, отут перед іконою. Нехай буде багато світла. Імператор спить, спить Буколеон і весь Великий палац, але я, Феофано, не сплю, не можу спати. Я мушу бути скрізь. Етеріоти пропускають мене всюди, куди б я не йшов, скрізь охороняють, і навіть у соборі святої Софії.

— Я дуже хотіла тебе бачити й рада, що ти прийшов, Василю, бо не розумію, що діється навкруг мене.

— А що ж тут не розуміти? — байдуже спитав про-едр.

— Я не пізнаю Іоанна, — швидко заговорила вона. — Колись він любив мене, а зараз, мабуть, не любить. Колись я була спільницею його, — тепер він відсахнувся від мене. Тепер, коли я опинилась у соборі, він говорить, що...

— Визволив тебе з Проту? — засміявся проедр.

— Так, він говорить це... Чому ти смієшся?

— Я сміюсь, Феофано, бо Іоанн ніколи тебе не любив, сміюсь, бо ми зробили його імператором, і це всі знають, крім нього, сміюсь, бо він думає, що обдурює нас, насправді ж ми обдурюємо його. Та ще сміюсь через те, що він уже не імператор, а труп, чуєш, тільки труп, Феофано...

— Я розумію, що він може швидко стати трупом, — згодилась вона. — Але хто це зробить? І я не розумію, хто ж буде після нього, Василю?

Він дивився на Феофано — такий, як і колись, — проедр, постільничий... Але в сяйві свічок вона в цю хвилину помітила, що в обличчі його є щось подібне до обличчя імператора Романа Першого, яке вона бачила на кентинаріях, — ті ж очі, ніс, уста, підборіддя,..

— Це Константинополь взнає пізніше, — близько схилившись до неї, сказав проедр. — Я знищив вже кількох імператорів. Залишається подоба імператора — горбоносий...

— Ти говориш правду, — згодилась вона, — і мусиш вбити горбоносого.

— Ми його вб'ємо разом. Дай руку, Феофано.

— Я даю тобі руку. Що ж робити, Василю? Для чого ти взяв мене з Проту? Адже він сказав, що вишле мене до Вірменії.

Проедр відповів не одразу, довго прислухався, чи не чути в соборі якогось звуку. Було дуже тихо, і він сказав:

— Знаючи Іоанна й руських воїв, я певен був, що все закінчиться в Болгарії і що там Іоанн, як і Никифор, стане трупом. І я хотів, щоб тут, у Константинополі, все було напоготові. Я, ти, наші полководці, етерія.

Проедр замовк.

— Але смерть Варда Валента переплутала все, і ти, Феофано, потрапила не туди, куди він тебе мав одвезти. Не до мене, а сюди, в собор. Вийти ж звідси тобі важче, ніж увійти. Вцілів і Іоанн. Що ж, почекаємо тепер, Феофано. А тобі зараз треба їхати до Вірменії. Це краще, ніж Прот.

— Дуже далеко, мій проедре. Я боюсь за себе, за дітей...

— О ні, — спокійно відповів проедр. — Вірменія недалеко. Якщо треба, мої кораблі перетнуть море і ти будеш тут. Іоанн не вб'є тебе, бо надіється, що ти йому ще будеш потрібна і що, коли треба, тільки ти врятуєш його. Він не вб'є тебе ще й через те, що тебе повезуть до Вірменії й там стерегтимуть не його, а мої, наші етеріоти. Що імператор Візантії, — замислено закінчив проедр

Василь, — коли живі ми з тобою, Феофано! Вір мені, не стане нас — не стане й цієї імперії, бо тримається вона тільки на нас. А в мене до тебе одне прохання.

— Що саме, говори, Василю!

— Колись давно ти мені давала два порошки з Єгипту. Вони діють дуже добре — ніхто не знає, чому померли імператори Костянтин і Роман. Але ж у тебе є ще один порошок.

— У мене важке й несподіване життя. Я бережу цей порошок для себе, Василю.

— Ти повинна дати його мені, бо я не хочу, щоб ти випила цей порошок. Краще вже я дам його Іоанну.

9

У Адріанополі князь Святослав зустрівся з братом своїм Улібом. Вони довго не бачились. Коли Святослав вирушав проти Іоанна з Преслави, то велів князеві Улібу поряд з уграми вести кілька тисяч своїх воїв через Родопи на Средец і Філіппополь, щоб зайти на ворога від заходу сонця... Там князь Уліб мав ждати й бити військо Іоанна, якщо воно спробувало б тікати до Солуні.

Князь Уліб так само, як і угри, пройшов до Філіппополя, став там на перевалах, наносив удари загонам Іоанна, які тікали після великої битви в долині на захід, а до Адріанополя прибув тоді, коли вже був укладений мир з ромеями.

— Ти добре воював у Родопах, — сказав князь Святослав, зустрівши брата.

— Мені дістались тільки втікачі, — зітхнув Уліб. — Шкодую, що не був я на великій брані.

— Брань була велія, — згодився Святослав, — і боюсь, що не остання...

— Чому, Святославе? — навіть здригнувся Уліб. — Адже ти уклав мир з Іоанном, ми будемо мати з греків дань, можемо іти до Дніпра, дому...

— Серце моє рветься до Дніпра, Улібе, — промовив князь Святослав, — а чи скоро ми там будемо?

— Ти щось замислив, брате?

— Що мені мислити, Улібе? Я ішов і іду прямо, не заради чогось воював — заради Русі. Сюди прийшов, бо знав — буде спокій у Болгарії, не підуть ромеї й на нас. Важко мені було й воювати з двома ворогами: проти Іоанна і кесаря Бориса.

— Але ж і Іоанн, і Борис знають, що більше брані не буде, прийшов мир.

— Не вірю я в цей мир, — сердито сказав Святослав. — Зараз мусив укласти мир, але що буде по весні — не знаю...

— Святославе! — вигукнув Уліб. — Так доки ж литиметься кров, доки ми будемо в чужих землях втрачать наших людей?

— Княже Улібе, — суворо відповів Святослав, — боротись з ромеями тут ліпше, аніж під стінами Києва. І не токмо я так роблю. Не лиха хотя Русі, князі Олег і Ігор ходили до Царгорода, стояли під його стінами, укладали мир. Я зробив, як отці мої, — показав силу Русі й уклав з греками мир. Русь триматиме цей мир. Підемо зараз на рівнину, до Дунаю, за зиму прийде підмога від уличів і тиверців, хочу домовитись і з печенігами.

— Отже, навесні знову війна?

— Я не почну війни, — твердо сказав Святослав, — але мушу бути готовим, якщо її почне Іоанн. А щоб він не захопив Болгарії і щоб не впав хмарою на нас, я залишу воїв у Преславі і в усіх городах.

— Воля твоя, брате, — згодився Уліб. — Велиш — залишусь у Преславі...

— Навіщо тобі залишатись у Преславі, брате? — промовив Святослав. — Тут буде дуже неспокійно, тому, хто тут сидітиме, доведеться дивитись і за горами, і за кесарем Борисом.

— А хіба ти думаєш, брате Святославе, що я не зумію дивитись і за горами, й за кесарем Борисом?

— Я цього не думаю, але маю багато воєвод, яким належить дивитись за горами і кесарем. Ми ж, князі, мусимо бути там, де й наші вої, — над Дунаєм...

— Як хочеш, брате, — згодився Уліб. Великі темні його очі, що дивились крізь вікно на далекі, повиті хмарами гори, були смутні...

Там же, в Адріанополі, князь Святослав зустрівся з василіком Калокіром. Не сам він його шукав — увесь час, коли вої йшли по долині, Калокір їхав слідом за ними. Коли василіки Іоанна прибули до Адріанополя, він сховався від них. Тільки ж був укладений мир, Калокір з'явився до Святослава.

— Чолом тобі, княже, — почав, низько вклоняючись, василік.

— Будь здоров, — відповів князь. — Але чого ти тут? Я думав, що ти давно там, де тобі й належить бути...

— А де мені належить бути?

— Як де? У Константинополі...

— Ні, княже! — промовив Калокір. — У Константинополь мені пізно повертатись. Василіків, які не зробили того, що їм доручали, імператори висилають на далекі острови й осліплюють... або ж топлять у морі...

— Чому, Калокіре? Адже ти зробив нібито все, що треба було імператорам. Вони хотіли, щоб я став на Дунаї, — я став там, хотіли, щоб я прийшов у Болгарію й скорив непокірних болгар, — я зробив і це...

— Але ж, княже, сталось і те, чого не хотіли імператори, — ти боровся не з болгарами, а з кесарями, скоривши кесарів, пішов з болгарами на імператора...

— Так, Калокіре, я пішов тоді на імператора, бо ж він уже стояв у Болгарії.

— Це так, — розпачливо сказав Калокір. — І з Києва, і навіть Дунаю я міг повернутись до Константинополя як василік. А повертатись з Преслави мені було пізно, княже...

— Ти можеш повернутись до Херсонеса, до свого батька — протевона.

— А хіба Херсонес не імперія?! — з одчаєм крикнув Калокір.

Князь Святослав подивився на кощаву, високу постать Калокіра і відчув огиду до цієї людини. Зараз вперше, мабуть, за весь той час, відколи він знав Калокіра, князь вірив йому так, як вірять убивці, що розповідає про свій злочин, як вірять татю, що говорить про свою кражбу.

Бо з чим порівняти зрадника, який у великому горі залишив свій народ і пішов на хліби до ворога свого народу, зрадив потім того, хто дав йому цей хліб, і рушив до ворога ворогів, думаючи про те, коли й як ще й його обдурити?! Нікчемний, гидкий Калокір, на цей раз він говорив правду — йому не було місця в Константинополі. Імператор Іоанн знайде його і в Херсонесі, пізно вже йому повертатись і у Вірменію, до рідних колись людей! Така була доля зрадника Калокіра.

— Княже Святославе! — благальне сказав Калокір. — Не жени хоч ти мене, адже я тебе не зрадив, був твоїм другом.

Другом?! Коли б Калокір знав, як вразило й обурило в цю хвилину князя Святослава це промовлене ним слово. О, князь любив і поважав друзів так само, як ненавидів ворогів. Та хіба може бути другом йому зрадник?

— Не клади образи в своє серце, — ніби вгадав його думки Калокір, — я ще буду тобі дуже потрібний. Ти станеш на Дунаї й потім підеш на Русь, у майбутньому ти будеш ще часто говорити з імператорами. Якщо я не потрібен буду тобі як друг, буду свідком у вражді з ними.

Князь Святослав замислився. Він знає ціну василіку! Калокір уже не криється від нього, та й з чим може, здавалося б, критись спійманий зрадник. Він говорить правду — вигнати зрадника легко, може, краще залишити його на страх іншим?

— Гаразд! — промовив і посміхнувся князь. — Не криюсь, після всього, що сталось, василік імператора не може бути другом руського князя. Але син протевона може бути, як усі, і йти разом з воями. Іди, іди, Калокіре!

Того ж дня, вже увечері, Калокір смиренно зайшов до намету князя Уліба — помолитись Христу...

У Преславі князя Святослава зустрів кесар Борис. Помітно було, що він разом із боїлами своїми ждав київського князя. Борис зустрів Святослава далеко від города, на першому перевалі.

У Золотій палаті болгарських каганів, де зібрались усі боляри, визначні боїли, кметі, кесар Борис говорив: — Я, з ласки твоєї, кесар, від боляр, боїлів і всіх, іже суть під моєю рукою, — чолом тобі б'ю, великий княже Святославе, і дякую за те, що заступився з воями своїми за скривджених болгар, а сам уклав з імператорами почесний мир...

— Не за себе я укладав мир, — сказав на це Святослав, — а також і за Болгарію, хочу, аби була любов між нами, дондеже сонце сяє. І якщо ця любов буде суща, нам не страшні й імператори.

— То невже ж імператор ромеїв посміє зламати мир з тобою? — щиро здивувався кесар Борис.

— Якби я стояв під стінами Константинополя, імператор Іоанн не зламав би миру, — відповів Святослав. — Я зробив, що міг, ми умовились з імператором, що він вийде з Болгарії і йде до Константинополя, я залишаю Планину, іду до Дунаю...

— Важкі літа починаються для Болгарії, — злякано промовив кесар Борис. — На заході в нас неспокійно — мусимо боротись із коміто лами Шишманами, тут — велика руїна, ти будеш далеко, аж на Дунаї, а потім підеш на Русь.

— Так, — сказав на це князь Святослав, — вої мої рвуться на Русь, хочуть там бути, я також хочу бути в Києві-городі. Але боюсь я за Болгарію, боюсь за людей її і тому стану на Дунаї. До того ж осінь, кесарю, пізно вже рушати в море. А щоб було спокійно на Планині і в горах і щоб безпечно в Преславі, залишу я тут свій полк і воєводу...

— Воля твоя, — тихо сказав кесар Борис. — Знаю, як тобі важко, і не хотів би тебе утруждати, княже. Але коли так болієш за нас, залиш полк у Преславі. Хто ж буде тут твоїм воєводою?

— Воєводою буде Свенелд, перший мій муж.

— О, про воєводу Свенелда ми чули, — сказав кесар Борис. — За такого воєводу дяка тобі, княже.

Після розмови з князем кесар Борис дав на честь його обід. Тоді ожив палац болгарських каганів, засяяли вогні. Князь Святослав сидів поруч із кесарем і його жоною-василісою, ще далі, за багатьма столами, — боляри, боїли, кметі. Вони їли, пили, жваво розмовляли між собою.

А за завісами, як це робилось у Константинополі, стояв хор преславського собору, боляри зачинали:

— Многі літа великому князеві Русі...

І хор співав:

— Многі літа... Многі літа... Многі літа!..

Боїли кричали:

— Многі літа кесареві Борису...

І знову:

— Многі літа... Многі літа... Многі літа!.. Так у співах, славослов'і знову у співах проминула добра половина ночі...

Князь Святослав повертався з Преслави до свого стану, що стояв у горах, пізно. Ніч була темна, коні йшли сторожко, руки воїв лежали на мечах.

Десь далеко в горах була гроза. Відлуння грому не докочувалось сюди, до Преслави. Але час від часу низько над обрієм на південній, дуже темній, половині неба пробігала, як велетенська змія, сліпуча блискавка. І тоді коротку мить видно було все, як удень, — скелі, дерева, що повисли над безоднею, вузьку стежку, по якій їхали вершники, кожен камінчик і бадилину. Після цього дуже довго навкруг було темно-темнісінько, навіть звуки ставали глухішими, невиразними. Здавалось, що вершники їдуть по дну моря.

І думав князь Святослав про сварожичів, які у таку ніч сходять з неба, потай скрадаються над землею, націляються, метають перунові стріли, нічний вогонь, що пробиває скелі, палить дерева, попелить поля, стереже й людину...

А хіба не те саме робиться на землі? Небо й земля — як вони схожі! На бранях і в труді живуть люди, ворогують і миряться між собою. Якщо труд — то труд, якщо брань — то брань; так, здавалося Святославу, і повинні жити люди. Не осуджував він і чесної брані, коли люди віч-на-віч сходились у полі, щоб мечем і списом розв'язати распрю свою...

Але все своє життя осуджував князь Святослав тих, що потай, як тать уночі, підкрадались до ворога, що не чесно йшли на распрю й брань, а заходили з спини, отак, як оце сварожичі вночі, блукали над стомленою, темною землею. І коли всі сплять, кидали перунові стріли.

І ще знав князь Святослав, що він довго й з великим трудом іде своїм шляхом, намагається розв'язати свої сварки з імператорами й кесарями чесно, в бою. Але не всі вони отак чесно одбивають його меч, а намагаються діяти підступом, лжею.

Лжу й підступи важко взнати. Десь ходить лжа близько від князя, хтось носить отруєну стрілу біля серця, поруч із князем. Так хто ж серед людей на землі друг його, а хто ворог?

Князь Святослав навіть зупинив коня. Зупинила коней і його дружина. Ніхто не говорив. Усі думали, що князь щось почув чи побачив, ніхто не ворушився.

А князь сидів на коні й дивився на південну половину неба, де над обрієм, над високими чорними горами пробігали й пробігали, як вогняні змії, сліпучі блискавиці, де били й били в скелі, ліси, городи перунові стріли.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Укладаючи з князем Святославом під Адріанополем мир, імператор Іоанн, звичайно, і гадки не мав його додержувати. І тільки руські вої рушили на Преславу й далі на схід — став готуватись до війни.

У цій новій війні Іоанн Цимісхій мислив діяти не таку як раніше. Уже восени за його наказом у Болгарію було закинуто багато лазутчиків під виглядом купців і тасинаріїв* (*Тасинарії — міняйли грошей.). Маючи при собі

міхи з грішми, вони розсипались у болгарських городах і селах, купували, що потрапляло під руку, обмінювали гроші, а в той же час дізнавались про все, що цікавило імператора.

Повертаючись назад через перевали, лазутчики розповідали, що Святослав із своїм військом пішов далеко, аж до Дунаю, і залишив небагато воїв, які стоять край гір і охороняють Преславу, Плиску, Данаю.

Імператор наказував лазутчикам добратись до Преслави, дізнатись, де перебуває кесар Борис, зв'язатись з ним і болярами. Лазутчики розповідали, що кесар Борис перебуває в Преславі, але ніхто не міг добратись до нього.

Взимку Іоанн Цимісхій дав ще один наказ: перекинути через гори в Болгарію загони монокурсів* (*Монокурси — шкідники, диверсанти.), які б ховались у лісах і горах, залітали в села, грабували й убивали людність, а всім говорили, що вони — вої князя Святослава.

По всій імперії в цей час збирали військо, до Константинополя перекидались легіони з Азії. І все це прямувало в Фракію і Македонію — там, у містах і селах від Солуні до Агатополя, над ріками Маріцою, Чунджею і Ардобою, на південних схилах гір озброювали і вчили друнги* (*Друнги — військові частини.) стратиги, топархи готували свої турми і банди* (*Турми й банди — ополчення.).

Вони вже стояли в бойовому порядку, на три-чотири милі загін від загону, з тим, щоб перший загін, побачивши ворога, дав гасло другому, той третьому, і так до самого стану й полководців; застави стояли й на всіх шляхах, що вели із імперії на схід і північ.

Цим численним військом у Фракії й Македонії керували Вард Склір з братом Костянтином і патрикій Петро — кращі полководці імперії.

Коли ж на узбережжі Пропонтиди зацвіла весна, а в горах, як доповідали лазутчики, розтанули сніги й протряхли шляхи, імператор Іоанн зробив великий вихід із Великого палацу до Влахерну, помолився там у храмі Спасителя і у храмі Богородиці.

Після цього, просто з олтаря храму, Іоанн вийшов на стіну Влахернського палацу і довго дивився, як на плесі Золотого Рогу триста кораблів провадять бій з уявним ворогом: сходяться і розходяться на веслах, піднімають і спускають вітрила, кидають на воду грецький вогонь. Це було захоплююче видовище: у вечірніх сутінках пливли великі кораблі, на яких горіло безліч світильників, над плесом Золотого Рогу переливались вгорі зорі.

Імператор Іоанн був задоволений уявним боєм і, велів видати всім гребцям і воїнам, які брали в ньому участь, нагороду. Друнгарію ж флоту він велів до світання вийти з Золотого Рогу, прямувати до гирла Дунаю й замкнути там вихід лодіям князя Святослава.

Сам же Іоанн, розуміючи, що цим самим він починає війну проти Святослава і що тепер треба поспішати, тієї ж ночі виїжджає на колісниці до Адріанополя.

В Адріанополі імператор оглянув війська, сказав полководцям:

— Настав час вирушати на князя Святослава... Обличчя полководців виказували, що вони давно ждали цього часу і готувались до нього.

— Ми мусили восени укласти мир з князем Святославом, — продовжив Цимісхій, — бо у нас самих неспокійно було в Азії й у Константинополі. Зараз, дяка богу, в Азії тихо, спокій панує в столиці. Ми повинні негайно вирушати в гори і впасти, як грім, на голови руських воїв.

Вард Склір, який добре пригадував січу минулого року, спробував висловити свої побоювання.

— Великий василевсе, — сказав він, — шляхи в горах ще не протряхли, нам треба пройти клісури, де мчать зараз швидкі ріки...

— Краще іти в горах у бездоріжжя, але не бачити ворога, — сердито відповів йому імператор, — аніж іти сухим шляхом, на якому стануть руси й болгари; краще переходити через ріки з водою, ніж через ріки власної крові; краще нам зараз воювати з руськими воями і небагатьма болгарами, аніж з русами й усією Болгарією, яка тільки й жде весни...

— Але, великий василевсе, — допоміг тоді Скліру начальник метальних машин Іоанн Куркуас, який тепер завжди хвалився, що він раз у житті вдало відповів імператору, — близько свято воскресіння Христа.

— День воскресіння Христа близько, — згодився імператор, — і в цей день нам належить, як християнам, одягти блискучі одежі, іти на пир, їсти й пити. Але чому б нам не зустріти свято воскресіння в Преславі?

Це був другий випадок, коли Іоанн Куркуас допоміг імператору, але всі полководці проклинали Куркуаса.

Тієї ж ночі на широкому шляху, що веде з Адріанополя до Філіппополя і далі в гірські клісури, зацокотіли копита багатьох коней — то Іоанн Цимісхій вів своє військо на перевали.

Водночас рушили турми фем з Агатополя, Совополя і Месемврії — Іоанн хотів зайти до Болгарії з моря; ішли турми з Солуні, щоб підкрастись до Преслави з заходу, Понтом поспішали у цей час до гирла Дунаю кораблі імперії з страшним грецьким вогнем.

Імператор Іоанн діяв, як завжди: десь попереду в горах і селах Болгарії чорну справу робили лазутчики й палії, сам він, оточений безсмертними, їхав під прапором імперії, попереду і слідом за ним сунули заковані в броню вершники, тисячі оплітів тягли пороки, тарани.

Начальником над усім обозом імператора Іоанн поставив проедра Василя, — він не хотів, щоб проедр у час війни був у Константинополі. Він хотів, щоб проедр був біля нього.

2

У Преславі на чолі дружини, що стерегла город і палац, стояв воєвода Свенелд. Гінці з гір одразу ж, тільки військо ромеїв увійшло в клісури, повідомили його про зраду Іоанна, і гірка посмішка зібрала зморшки на обличчі старого воєводи. Імператор ромеїв ішов не так, як руські вої, він не посилав попереду себе гінця з чорною стрілою, не говорив: "Іду на ви!"

Але зараз не час був думати про те, чому так діяв василевс імперії. Зараз, і до того ж швидко, Свенелду треба було вирішувати, що робити з своєю дружиною.

У нього було три шляхи: іти вперед — до клісур і там зустріти військо Іоанна, іти назад, щоб з'єднатись з Святославом, і, нарешті, стояти на місці — прийняти тут бій з військами імператора ромеїв.

Свенелд думав дати гасло Святославу й піти назустріч Іоанну, але слідом за гінцями від клісур прибули гінці з інших перевалів, які доповідали, що ромейське військо іде з кількох боків. І Свенелд зрозумів, що йти йому вперед, у пастку, приготовлену Іоанном, не варто.

Іти назад — в голові Свенелда один тільки раз майнула ця думка, але він одразу ж одкинув її, бо ще ніколи в житті перед ворогом не відступав. Не відступить і перед Іоанном.

Тому Свенелд вирішив стояти в Преславі і ждати тут Іоанна. Не гаючи ні години, він послав у близькі городи, весела своїх гінців, щоб кликали болгар, оглянув вали й рови перед Преславою, дав наказ зміцнювати їх, сам оглянув стіни Преслави, побував у Вишньому граді, де жив кесар Борис.

У кесаря було якраз кілька боляр. Коли Свенелд зайшов, вони вклонились йому й швидко вийшли.

— Маю вість, — сказав тоді Свенелд, — що імператор Іоанн з військом іде до Преслави.

— Як? Імператор Іоанн розірвав мир, не додержав слова?! — нібито щиро здивувався кесар Борис. Темні тіні лежали на обличчі Свенелда.

— Не додержав слова, — ствердив він, — і несе велике нещастя для болгар і русів. Може, ліпше було б тобі, кесарю, не лишатись тут, а виїхати до Дунаю, до князя Святослава?

— Що скажуть болгари, — навіть обурився кесар, — коли я залишу Преславу в цю тяжку годину? Спасибі тобі, воєводо, що мислиш про мене і болгар, але я буду тут і стоятиму поруч із вами.

— Ні, кесарю, стояти тобі з нами поруч у Преславі не треба. Ми захистимо Преславу, а ромеї зможуть потрапити сюди, у Вишній град, тільки тоді, як ми всі станемо трупами. Прощай, кесарю!

Так і поїхав воєвода Свенелд з Вишнього града. Коли ж кінь його зник за воротями, до кесаря знову зайшли боляри, і він їм сказав:

— Я мушу залишитись тут, а ви йдіть тепер у Преславу і дійте так, щоб імператор Іоанн швидше потрапив сюди, у Вишній град.

Ще через день, темної весняної ночі, військо Імператора Іоанна підійшло до Преслави, стало на полі. Тільки почало світати, засурмили сурмачі, задзвеніли литаври, загули бубни. Піднявши прапори, військо ромеїв рушило з трьох боків до Преслави.

Але марно імператор Іоанн сподівався, що йому пощастить навальне взяти Преславу. Коли стало світати й на рожевому тлі неба окреслились стіни, ромеї побачили, що там зібралися руські вої. Вони стояли супроти війська Іоанна щит біля щита, наставивши списи, а з стін міста назустріч ромеям уже летіли тисячі стріл.

Разом з воями, з невеликою вищою своєю дружиною на коні, з мечем і щитом у руках сидів воєвода Свенелд. Він оглядав воїв — це був не полк, що боронив Преславу й Вишній град. Під стінами Преслави набагато більше, ніж руських воїв, стояло селян і париків, що з усіх усюд поспішали сюди, почувши клич Свенелда. Це були велика вже, добра дружина.

Свенелд, правда, знав, що не один ворог стоїть тепер перед ним, а є в нього ворог і за спиною — кесар Борис, боїли, боляри. Але вже раніше він звелів і руським, і болгарським воям пильно дивитись уперед, та слухати й те, що робиться ззаду. А хіба у імператора ромеїв, що йде на Преславу, тільки Свенелд з дружиною ворог? У нього вороги всі навкруг, навіть гори!

Бій розпалювався все дужче й дужче.

Руські вої не тільки захищались. У той час, коли попереду них лучники гнали хмару стріл, а пращники й метальники кидали з стін гостре каміння, вони самі, тримаючи перед собою високі щити, з страхітливим криком, який дуже

добре знали і якого жахались вороги, рушили в наступ і одразу врізались у колони ромеїв, які цього не ждали.

Іоанн Цимісхій здалеку з високого пагорка стежив за військом і наказував полководцям іти вперед, якнайшвидше одбивати наступ руських воїв. Але не ромеї, а руські вої все посувались і посувались вперед, на зеленому полі перед стінами Преслави чорніло багато трупів. Руські вої кричали переможно, а ромеї кричали тепер від переляку, страху.

Кілька довгих, надзвичайно напружених, страшних годин билися руські вої з ромеями. На полі бою лунали й лунали крики, бряжчали щити, дзвеніли сокири, свистіли стріли. Ромеї відступали. Іоанн Цимісхій лютував.

— Їх набагато більше, ніж доповідали наші лазутчики, — говорив імператор, стоячи на пагорку з Вардом Скліром.

— Наші лазутчики не врахували болгар, — відповів Склір. — їх набагато більше, ніж русів, і всі вони б'ються на смерть.

— Але що думають боляри? — лютував Цимісхій. — Зараз саме час, коли вони могли б ударити ззаду.

— Я думаю, що руські вої б'ються не тільки тут, на полі, але й у городі...

— Тоді пошли безсмертних.

За наказом Іоанна з лівого боку на руських воїв налетіли заковані в броню, озброєні довгими списами безсмертні.

Руські вої почули тупіт коней і зрозуміли, що замислили ромеї. Але вони і на цей раз не відступили. Накидали на шляху, де мали пролетіти безсмертні, чимало борін, набили багато списів, і коні казились, мчали з вершниками світ за очі.

Це був страшний кінець Преславської січі. Цього дня на полі загинуло багато руських воїв. Набагато більше воїв втратив імператор Іоанн. Але він не взяв, як думав, першим ударом Преславу, руські вої не були переможепі. Тільки тоді, коли почало темніти, відступили вони за стіни, підняли мости, зачинили ворота.

Кілька днів намагався Іоанн Цимісхій взяти Преславу. До нього з перевалів підходило все нове й нове військо. Багато разів велів Іоанн брати місто копієм, вже під стіни Преслави підтягли пороки й тарани. Іоанн Куркуас поставив свої машини, що лили вогонь, катапульти викидали каміння...

Захисники Преслави тепер уже не відкривали воріт. Вони стояли на стінах, гасили пожежі, кидали на ромеїв каміння, лили гарячу смолу, засипали їх стрілами.

Було й інше — кілька разів у той час, коли бій ішов під самими стінами Преслави, в стані ромеїв вчинялась тривога — то починали горіти метальні машини, то летіли стріли в спини. Уночі ромеї боялись одходити від стану, бо хтось невідомий близько блукав між скель.

Нарешті розлютований Іоанн сказав Варду Скліру і Іоанну Куркуасу:

— Я мушу зустрічати свято воскресіння в Преславі. Якщо ви цього не зробите, я поведу військо сам, а вас накажу повісити!

Тоді в п'ятницю почався новий наступ на Преславу. Вард Склір, Іоанн Куркуас і всі полководці знали, що їм загрожує, якщо вони не візьмуть Преслави, обіцяли воїнам великі нагороди і дали їм стільки вина, що ті зовсім сп'яніли.

І коли Іоанн Куркуас з своїми метальними машинами почав щосили кидати каміння, а в стіни раптом вдарили тарани й пороки, ромеї побігли до стін, заходились ставити драбини, з страшним, одчайдушним криком дерлись вгору.

Мабуть, ще довго тривала б ця битва, і, мабуть, захисники Преслави бились би на її стінах до загину, але ж у найстрашніший час, коли руські вої одбивали п'яних ромеїв, стінами текли потоки крові, а над кожним витала смерть, хтось збив гаки й засови на воротах, відчинив їх і дав шлях ворогу...

Але й після того Преслава ще не впала. Багато воїв одразу ж кинулись до воріт, побачили там, схопили й підняли на списах боїлів і боляр, що зробили чорну справу. Вої стали грудьми біля воріт, бились сокирами, різались ножами. А коли всі вої зійшли зі стін, тоді й вони підняли щити й стали відходити до

Вишнього града, що височів на горі над Камчією, заскочили до гридниці й стали на її стінах.

Коли імператор Іоанн заїхав до города, бій там ще продовжувався. Зійшовши з коня і стоячи на скелі, звідки видно було Вишній град і гридницю перед ним, Іоанн зрозумів, що ромеї швидко не візьмуть гридниці, де збилось кілька тисяч русів і болгар. Він велів палити її.

Ромеї тягли звідусіль усе, що тільки могло горіти, зі всіх боків підпалювали дерев'яні стіни гридниці, стіни града.

День закінчувався. Сонце зайшло за гори. Багряне море колихалось на заході, а ще одно вогняне море буяло в Преславі. Загибав Вишній град — краса Болгарії, у вогні гинули руські вої.

Та ось руські вої швидко почали виходити з цього вогняного моря. Вони ставали перед гридницею, бо вважали за краще вмерти зі зброєю в руках, аніж загибати у вогні.

Так почався останній бій у Преславі. Зі всіх вулиць поспішали до гридниці піші й кінні ромеї. Вони поволі оточували, оточували воїв, наступаючи на тих, які стояли в полі. Воїв була тисяча, далі лишилось кількасот, ще далі — кілька десятків. Вони помирали, але перед ними виростав вал з ворожих трупів. І це було настільки страшно, що навіть імператор Цимісхій сказав:

— Я ще не бачив, щоб хтось так помирав!

Саме тоді примчали вершники й доповіли імператору, що вони знайшли у Вишньому граді в кам'яному палаці кесаря Бориса.

Імператор Іоанн, почувши це, ні на хвилину не затримався, а, сівши на коня і взявши з собою великий загін безсмертних, помчав до палацу.

Звістка про кесаря Бориса дуже схвилювала імператора: отже, Святослав тримав його у в'язниці у Вишньому граді, а війська ромеїв наступали так швидко, що руські вої не встигли його вивезти...

"Швидше туди, швидше, — думав імператор. — Я зніму з нього кайдани, виведу з в'язниці, живий кесар Болгарії потрібен мені більше, ніж Преслава!"

Думав він і про інше. Починаючи від Аспаруха і Омартога, як це добре знав Іоанн, болгарські кесарі збирали в палацах своїх у древній столиці Плисці, а пізніше в Преславі нечувані скарби. Про ці скарби знав весь світ і, звичайно, імператори Візантії. Починаючи свої війни з болгарами, вони завжди рвались до Плиски й Преслави, прагнули здобути ці скарби. Мріяв про них і імператор Іоанн. О, як потрібні були зараз золото, срібло, дорогоцінне каміння зубожілій імперії!

Але, звичайно, імператор Іоанн і гадки не припускав, щоб скарби болгарських кесарів вціліли, — коли князь тавроскіфів побував зі своєю ордою в Преславі, він, безперечно, забрав з собою ці скарби. А хіба не зробив би так само Іоанн? Адже скрізь — у Сирії, Єгипті, арабських землях, — скрізь, де з своїм військом проходив Іоанн, він найперше забирав скарби...

До кам'яного палацу у Вишньому граді було зовсім недалеко, і імператор з безсмертними швидко примчали туди. Залетівши на подвір'я палацу, вони побачили, що тут робиться те ж саме, що й у Преславі, — в усіх будівлях града чулись зойки і крики, скрізь ходили з мішками легіонери.

— Де кесар? Швидше до нього! — крикнув Іоанн.

— Він у церкві! — відповіли імператору.

Разом з безсмертними імператор кинувся до церкви. Але що це? У супроводі своїх боляр з дверей церкви вже виходив кесар Борис — у білому одязі, пурпуровому корзні, підперезаний червоним поясом, у червоних сандаліях, з цепом і гривнами на грудях. Побачивши імператора, кесар зупинився і, впавши ниць, вітав його.

— Встань, — промовив Цимісхій, — і йди сюди. Кесар зробив кілька кроків і зупинився перед Іоан-ном.

— Бідний кесар Болгарії, — сказав імператор, — ти довго і багато страждав...

— Так, великий василевсе, нам усім довелося багато й довго страждати...

— Ти, кесарю, з болярами своїми зробив велику послугу, відчинивши ворота Преслави, і імперія ніколи не забуде цих ваших трудів... Але я не знав, що ти вже на волі, я думав, що Святослав вкинув тебе до візниці.

— Ні, імператоре, муки мої й боляр були безмежні, але я не сидів у в'язниці, а весь час був тут, у Вишньому граді.

— Велике щастя, що ви всі вцілили, — звернувся імператор Іоанн вже до боляр. — Я прийшов сюди, поневолені болгари, щоб врятувати вас від орд тавроскіфів, від язичника — князя Святослава, щоб визволити Болгарію, щоб жити з нею в любові й мирі, як заповідали імператори ромеїв і як того прагнули кесарі ваші...

І на знак прихильного ставлення до болгар імператор Іоанн зійшов з коня, подав руку кесареві Борису, і вони разом пішли до палацу.

Там імператор ромеїв добре поїв, випив, перепочив, а тоді запитав у кесаря Бориса:

— А як, кесарю, скарби каганів?

— Вони цілі, василевсе...

— Як? — імператор не міг приховати свого здивування. — Святослав не встиг їх забрати?

— Ні, — відповів поволі кесар Борис, — він їх не став брати.

— Проклятий тавроскіф! — скрикнув імператор Іоанн. — Вір мені, він побоявся їх брати, бо знав, що я нажену його навіть за Дунаєм і покараю, а за скарби вигадаю найлютішу кару.

Кесар Борис на мить пригадав свою розмову з Святославом, коли той дарував йому життя й скарби, і нічого не відповів.

— І де ці скарби? — не вгавав імператор.

— Вони тут, у палаці, в підземеллі. Сп'янілий від вина, імператор примружив очі.

— Кесарю Борисе, — сказав він. — Ти мені покажи ці скарби. Я хочу бачити, що ж має Болгарія?!

— Я виконаю твою волю... — згодився кесар.

Тримаючи в руках великі воскові свічки, вони сходами спустились у глибоке підземелля. Кесар Борис сам одімкнув два важкі замки, що висіли на залізних колодках, і розчинив двері. Удвох вони зайшли до підземелля й зупинились...

Спочатку, поки очі не призвичаїлись до півтемряви, важко було добрати, де вони опинились. Десь близько шуміла вода — напевне, поруч за стіною, а може, й над ними вирувала Камчія, повз свічку імператора раз і вдруге пролетів кажан...

А потім імператор роздивився. Вони стояли в широкому й довгому льоху, кінець якого губився в темряві. Льох цей, видно, був складений в давноминулі віки із великих брил сірого дикого каменю. На брилах скрізь попід стінами у важких залізних скринях і просто на землі лежали скарби болгарських каганів.

Тут було багато зброї, — стародавніх болгарських золотом, сріблом і дорогоцінним камінням оздоблених мечів, щитів, шоломів, було тут багато й римської зброї — корони, цепи, гривни імператорів, тих князів і воєвод, з якими колись воювали болгари, в кількох скринях насипом лежали арабські, візантійські, франкські золоті й срібні гроші. Ще одна скриня була наповнена дорогоцінним камінням.

— Яке щастя, — вирвалось у імператора Іоанна, — що князь Святослав не взяв цих скарбів!

— Так, — згодився кесар Борис. — Болгарія стала б нещасною, якби вона втратила ці скарби.

— Зараз вона буде щаслива, — сказав імператор. — Римська імперія визволить Болгарію. Я гнатиму Святослава до самого Дунаю, буде потреба — ми підемо й за Дунай. Ми виконаємо свій обов'язок перед імперією і Болгарією до кінця. Але хтось мусить бути й у Преславі. На заході — Шишмани, на півночі

— угри. Треба стерегти Преславу, ці скарби... Я тебе залишаю кесарем імперії і Болгарії в Преславі.

Кесар Болгарії Борис був задоволений. Тільки цього він і бажав від імператора ромеїв.

З

Сидячи в Переяславці, князь Святослав швидко дізнався про бій в Преславі. Гінці, які примчали з Плиски й Данаї, розповідали, що війська імператора, як таті, пройшли гори й стали під Преславою. Руські вої рубались там до загину, попліч з ними на смерть стояли й болгари, але всі вони склали голови, а разом із ними й воєвода Свенелд.

Князь Святослав дуже печалився, дізнавшись про загибель воїв у Преславі й смерть Свенелда. Але гінці говорили, що, взявши Преславу, грецькі вої посуваються далі на схід, уже взяли Плиску, доходять до Данаї.

Князь Святослав посилає назустріч ромеям загони, що складаються з руських і болгарських воїв. Болгарські вої знають кожну стежку, кожну ущелину й камінь. Руські вої — сміливі, звитяжні люди, вони нічого не бояться, навіть смерті.

І якщо після Преслави війська ромеїв ідуть якийсь час ніби в пустелі, а імператор Іоанн навіть дивується, де ж поділись болгари, то незабаром він дізнається, де вони й що замислили. Чим далі виходять ромеї з гір і чим ближче до Дунаю, тим важче їм просуватись. Уночі на стоянках ромеїв зчиняється тривога. Якщо вони ночують в ущелинах, на них згори, зі схилів, сиплеться каміння, з нічної темряви летять стріли. Так день за днем, ніч за ніччю. Ромеї не знають, звідки їм ждати нового удару, де на них чатує смерть...

Як же здивувався князь, коли зустрів біля Доростола воєводу Свенелда. Він навіть не повірив своїм очам, але це було так: коли князь Святослав стояв і оглядав рови перед Доростолом, недалеко зупинився загін вершників-болгар, а з коня сповз, важкою ходою рушив до князя воєвода Свенелд.

— Здрав будь, княже! — прохрипів він. Князь Святослав оглянув воєводу з голови до ніг, переконуючись, чи не помилився він часом, й скупо відповів:

— Здоров будь...

— Княже Святославе, — розпачливо сказав Свенелд. — Преслава впала, вої наші побиті...

— А чому ж ти живий? — запитав Святослав. Блідий, без кровинки в обличчі, із темними западинами під очима, гострими вилицями, Свенелд дивився на князя.

— Краще б мені не стояти тут, коли загинула моя дружина. Але вони поранили мене, — він показав на груди, — біля грудниці, і я не бачив кінця Преслави. Уночі ж болгарські вої винесли мене з города, поклали на коня, повезли, і так я опинився тут, княже...

Князь Святослав подивився на болгарських воїв, що стояли оддалік, суворі зморшки розійшлися на його обличчі, іншими вже очима глянув він на Свенелда.

— І глибока в тебе рана?

— Що рана? — застогнав Свенелд. — Болить серце. Адже в той час, коли ми сукупно з болгарами рубались у Преславі на стінах, хтось відчинив ворота в городі...

— Хто ж то?

— Про це знає кесар Борис з болярами.

— Пси! — крикнув князь Святослав. — Отже, все лжа, все всує. Ми їм вірили, допомагали, рятували, а вони поставили нам списи в спину. Проклятий кесар, прокляті його боляри!..

— Чому ти не вбив їх раніше, княже? Князь Святослав торкнувся рукою шиї, ніби щось заважало йому дихати.

— Убити?! — сказав він. — Так, Свенелде, і кесар, і боляри заслужили на те, щоб їх убити. Але що тоді сказали б у Візантії і тут, у Болгарії? Адже вони й так кричать, що ми язичники, варвари, вбивці... Ні, — помовчавши якусь хвилину, вів далі Святослав, — тому, хто вбиває не лева, а пса, честі мало. Прийде час, і коли скажені пси перегризуть один одному горлянки, буде видно,

хто зробив по правді — ми чи кесарі Болгарії. Шкода болгар. Бачу, що Візантія проллє тут велику кров, важкі жажелі одягне на виї їхні... Горе, горе Болгарії з кесарями такими...

— Але, княже Святославе, що маємо робити ми?.. — запитав Свенелд. — Імператор Іоанн іде з великою силою, кесар Борис з болярами своїми йому допоможуть...

— Так, — згодився князь Святослав, — тепер кесар імператору допоможе... А нам треба подумати, що робити.

Пізно вночі Святослав стояв на березі Дунаю, дивився на небо, де висів срібний серн молодого місяця, на тихі береги, лодії, що вимальовувались на плесі.

Зараз за одну ніч він міг посадити воїв своїх на лодії, спуститись до гирла Дунаю, вийти, в море.

Зараз, і також за одну ніч, князь Святослав міг ще з воями своїми переправитись на лодіях через Дунай, вийти на лівий берег і, потопивши лодії, пішо йти до Києва.

Обидва ці шляхи були небезпечні й важкі, — у гирлі Дунаю на них вже могли чатувати кораблі ромеїв, по той бік Дунаю в полі їх могли зустріти печеніги. Але хіба вперше боротись руським воям? Головне в тому, що ці шляхи були, ними можна було потрапити на Русь.

Мине короткий час, і цих шляхів не буде. У гирлі Дунаю заявляться кораблі ромеїв, вони підіймуться вище й одріжуть шлях до лівого берега. З гір у долину спустяться легіони імператора Іоанна.

"Так що ж робити?" — думав князь Святослав.

І раптом він здригнувся й круто обернувся, бо почув за собою кроки й звуки...

Позад нього стояв воєвода Свенелд, поруч із ним воєводи київські, мужі новгородські, тисяцькі з Переяслава й Родні, воєводи чернігівський і деревський.

— Чому не спите? — запитав князь.

— Не спиться, княже, дивимось навкруг, чуємо Русь.

— Що ви чуєте?

— Кличе Русь, — промовив Свенелд і показав рукою на лівий берег Дунаю.

— Так що ж, піти морем?

— Ні, княже!

— Тоді, може, перейти Дунай і рушити в поле?

— Ні, княже!

— Але в Іоанна війська багато...

— Знаємо...

— А підійдуть кораблі ромеїв — і Дунаю те перейдем.

— Знаємо.

— Так що ж робити? — запитав князь.

— Стояти на місці і берегти честь, княже.

І, князь Святослав зрозумів, що в цю ніч думає не тільки він, а вся його дружина. Важка йому, але важко і їм. Вони знають, що сьогодні в них ще є шлях до Русі. Але це не їхній шлях. Бо Русь вміє стояти тільки чолом до ворога, не спиною.

— Отже, не підемо, — сказав Святослав.

— Не підемо, княже, станемо на смерть! — відповіли воєводи.

4

Світ, у якому їм тепер судилося жити, був невеликий.

Город Доростол стояв на правому, високому, березі, майже біля самих його стін повільно котив води широкий у цьому місці Дунай. Вдалині було видно низький лівий берег — спокійну на перший погляд, безмежну рівнину, де зрідка

жовтіли кучугури, а до самої води підступали низькорослі, густі, як буває на болотах, ліси.

Але то була не спокійна рівнина. Лівий берег завжди загрожував правому. Там, на болотах і в лісах, час від часу збиралися орди, з високих кучугур вони стежили за правим берегом, підкрадались до плеса і зненацька, темної ночі перепливши Дунай, налітали на придунайські городи і села.

Через це город Доростол і будувався як справжня фортеця. Він стояв на високому скелястому березі, звідки видно було плесо й задунайську рівнину. Зі всіх боків город оточували дерев'яні, складені з городниць стіни, що мали троє воріт — двоє від долини й гір, ще одні — від Дунаю. На стінах день і ніч пильнували дозорці, сторожа ходила й понад берегами.

Звичайно в Доростолі жило небагато людей: кметь із своєю дружиною, боляри, купці, які вели торг на Дунаї, ходили до імперії й далі, посилали в море рибалок, та ще ремісники. Кметеві й болярам належали також і плодючі землі на захід від Доростола й понад берегом. Там жили повинники — їхні парики.

Але в грізні часи, коли з-за Дунаю виривалась якась орда, до города збиралася вся дружина кметя, сюди мчали з усіх усюд зі своїми дружинами боляри, сюди тікали повинники — селяни, різні ремісники, що звичайно жили в хижах і землянках за стінами города, — усі вони знаходили притулок за високими стінами города, брали в руки зброю, піднімали мости, замикали ворота, приймали бій.

Тепер сталося, як і в давноминулі часи. Город над Дунаєм, де кожен камінь покроплений був кров'ю, де піски й земля навкруг засіяні були стрілами й людськими кістьми, мусив ще раз рятувати людей від смерті, рятувати й воїв князя Святослава.

Все своє недовге життя князь Святослав діяв як богатир. Коли він бачив, що на Русь насувала чорна хмара, а людям її загрожує небезпека, то кликав дружину свою, попереджав ворога: "Іду на ви!" — і рушав на нього.

Зараз Святослав не міг сказати свого грізного "Іду на ви!" — не він ішов проти ворогів Русі, супроти нього самого підступно виповз з військом своїм із гір імператор ромеїв Іоанн. Він ішов проти Святослава, на воїв його, на Русь.

Князь Святослав знав, що боротьба з Іоанном буде довга й жорстока. Римські імператори вже давно збирали сили й воювали з Руссю, чужою, правда, кров'ю, це вони з давніх часів підбурювали проти Русі хозарів і будували їм фортеці, це вони простягали до Русі свої пазурі з Кліматів, це вони підбивали проти Болгарії Русь, а Болгарію проти Русі, це вони в спину русам насилали печенігів...

Тепер імператор Іоанн сам вів легіони проти Русі. О, як добре відчував Святослав свою помилку під Адріанополем. Тоді, стикнувшись з руськими воями, імператор Іоанн говорив про любов і мир... Ні, не про любов і мир з русами думав тоді він, захоплений зненацька русами. Він зрозумів, що не може їх перемогти, злякався й запропонував Святославу почесний мир...

Почесний мир! Тепер київський князь Святослав бачив, чого вартий мир з імператорами, чого варте їхнє імператорське слово, але зараз вже пізно було про це думати... Зараз йому треба було замикатись у Доростолі й стояти тут на смерть.

Правда, не всі тут, у Болгарії, шукали для себе рятунку в Доростолі. Ще тоді, коли князь Святослав вирушав з воями своїми з Переяславця до Доростола і коли скрізь покотилася чутка, що саме в Доростолі руський князь зійдеться на життя і смерть з імператором ромеїв, темної ночі втік із Доростола в гори на захід разом із дружиною своєю кметь Банко, слідом за ним, навантаживши на човни коштовності, подалися вниз по Дунаю купці і деякі боляри.

Але це було не більше, як краплина в морі. За кметем і його дружиною, купцями й болярами в Доростолі ніхто не шкодував. Крім тих, що повтікали, у Доростолі залишилось ще чимало і купців, і боляр. Їхали вони сюди й з інших придунайських городів. Одним із перших прибув до Доростола великий болярин Мануш, за ним прискакали боляри Горан, Радул, Струмен.

Сюди ішли, полк за полком, під знаменами своїми вої князя Святослава. Частина з них заходила просто до города, деякі ставали таборами на рівнині, під стінами Доростола.

Разом із ними, а часто слідом, також під знаменами своїми, ішли вої болгарські, — і вони шукали притулку в городі Доростолі, ставили табори на рівнині.

На всіх шляхах, що ведуть до Доростола, чувся тупіт, скрип коліс, їхали верхи, йшли пішки, біля возів з високими колесами, з яких визирали перелякані жінки й чорноока дітвора, крокували мовчазні, замислені повинники й смерди, від самих Залізних Воріт до Доростола пливли човни.

Так у Доростолі поволі зібралось все військо князя Святослава, сюди повтікало багато людей з-над Дунаю, сюди ж, у Доростол, саме перед тим, як мали зачинити ворота, на кількох колісницях і просто на конях прибув чималий гурт людей, у чорних довгих рясах, довгобородих.

Їх впустили до міста, і найстаріший із них — древній, висхлий, надзвичайно блідий чоловік — одразу попросив одвести його до Святослава.

Князь Святослав говорив із ним у будинку кметя, де тепер він, здається, розташувався надовго.

— Я прийшов до тебе, княже, щоб ти захистив мене і паству мою... — почав, ставши перед Святославом, старик.

— Хто ти єсть, отче? — запитав Святослав. — І яка твоя паства? Бачу я, що ти дуже стомився. Сядь, спочинь тут, отче!..

— Я патріарх Даміан, а паства моя — усі християни Болгарії... — відповів старик і важко зітхнув.

— Святий патріарше, — посміхнувся Святослав і сів напроти нього, — як же я можу захищати тебе, коли сам єсм язичник? Не Христу, а Перуну і іншим богам молюсь з воями моїми.

— Княже Святославе, ліпше вже прийти мені до тебе — язичника, аніж піду я до імператора й патріарха константинопольських, які ненавидять, проклинають і знищують нас, християн болгарських...

— Не відав я, — посміхнувся Святослав, — що християни християн ненавидять і знищують. Говорили мені, що християни проповідують: не убий!

— Княже Святославе! Ромеї — від імператора з патріархом до останнього патрикія і священика — тільки кажуть: не убий. Справді ж вони розбійники, грабіжники і просто злодії...

Князь Святослав мовчав.

— Я скажу правду, княже Святославе, — мовив патріарх. — Ти сказав, що я — християнин, а ти — язичник, і це так. Ми люди різної віри... Є різна віра і в нас у Болгарії. Знаю я, що є різна віра й на Русі. Але знаю й те, що ми в Болгарії терпимо різні віри, а ти, княже, терпиш різні віри на Русі. Так і повинно бути, кожен молиться по-своєму, сам Христос сказав, що для бога — немає ні елліна, ні юдея.

Патріарх Болгарії дуже стомився після важкої дороги в горах, зараз він, крім того, розхвилювався і якийсь час помовчав.

— Уже давно константинопольські імператори й патріархи ненавидять нас, болгар, бо ми віримо во Христа, але не віримо в сатану, якого вони замкнули в храмі Софії. Наші люди не хотять патріарха константинопольського, бо знають, що за ним стоїть імператор. І скільки крові вже пролили за це болгари. Каган Симеон за це, княже, все своє життя віддав... Але кагана Симеона немає, а наступники його продались Константинополю, огречились, привели сюди ромеїв. Я, княже, зараз був у Преславі. Вони вбивають болгар, вони пограбували всі храми, вони глузують з нас — християн...

— А кесар Борис? — запитав Святослав.

— Що кесар Борис? — звів д'горі очі патріарх. — Його мати — грекиня, вона з молоком напоїла його лютою ненавистю до всіх болгар-християн... Я проклинаю Бориса!

— Дивно мені чути, — промовив Святослав, — що патріарх Болгарії проклинає свого кесаря. Бідна Болгарія, коли таке робиться в ній, і чим я можу допомогти тобі, отче?

— Прийми нас у Доростол, — просив патріарх. — Ти, князю Святославе, — язичник, як і твої вої, але я молитимусь, щоб ти переміг ромеїв...

— Я не вірю в Христа, — сказав Святослав, — але якщо в Болгарії немає місця для її патріарха, будь тут, отче...

5

Микула здалеку побачив Ангела, що порався одразу ж за бурделем на городі, розбивав рискалем землю. Він вибирав каміння.

І Ангел пізнав Микулу. Тільки руський воїн завернув з шляху й попрямував до дворища Ангела, той кинув рискаль і швидко пішов йому назустріч.

— О, якого доброго гостя днесь маю! — кричав Ангел. — Цвітано, Цвітаної — покликав він жону.

Вона одразу прибігла з двору — радісна, збуджена, з рум'янцями на щоках.

— Як добре, що ти прийшов, — говорили навперебій вони.

Але Микула був чимось стривожений, неспокійний.

— Ліпше би я днесь не приходив до вас у гості, — почав він.

— А що? — сполохано подивився на нього Ангел.

— Зайшов попрощатись, — важко зітхнув Микула. — Ідемо ми до Дунаю.

Ангел зрозумів, про що говорить Микула, бо давно вже бачив сині димки на перевалах, вдень і вночі чув важку ходу руських воїв, що прямували в долину.

— То це правда? — запитав Ангел.

— Правда, Ангеле! — відповів Микула. — Ромеї пішли на нас, впала Преслава, вони взяли Плиску й Данаю.

І вже розмовляли не тільки вдвох. Звідусіль, побачивши руського воїна, до дворища Ангела поспішали люди. Підійшов ближчий його сусід — старий, сивобородий Огнен, прибіг, задихавшись, і став біля них сват Ангела Гадж, прийшло ще кілька чоловіків і жінок, які тільки-но порались на городах. Усі стояли мовчки, тихо, дослухаючись до розмови Микули з Ангелом.

— Куди ж ви йдете?— питав Ангел.

— Вони напали на нас зрадою й сунуть з усіх перевалів. Ми ж ідемо до Дунаю.

— І далі підете, Микуло? Микула подивився на болгар.

— Ні, — твердо сказав він, — підемо до Дунаю і там будемо битись.

— Але їх дуже багато, — замислився Ангел.

— А вже й наші боляри пруть і пруть в гори, гавран гаврану очі не капат* (*Ворон ворону очей не виклює (болг. прислів'я).), — сказав сусід Огнен. — Сьогодні вночі поїхали, сам чув, брати Турени до Преслави.

— Тепер уже вони разом з ромеями візьмуться за своє.

Цвітана навіть заплакала.

— Підемо ми до Дунаю, — голосно промовив, щоб підтримати усіх, Микула, — і станемо там. Хіба для того приходили ми, — питав він, — щоб цю землю ромеї підкоряли?!

— Ой ні, — загомоніли болгари. — Руські вої — добрі вої, були б тут — і ми жили...

— Не за те ми боролись, — вів далі Микула, — щоб цю землю й вас підкоряли. Бились ми, бо ромеї однаково — що нам, що вам... Бились ми тут, бились там, у горах, — він простяг руку й показав удалину, — станемо тепер над Дунаєм на смерть.

— А що робити нам? — крикнув Ангел.

— Так, так, що робити нам? — заговорили всі сусіди.

Микула скинув баранячу шапку, ніби вона давила йому голову, і, спираючись на меч, довго дивився на голубу долину, над якою висіли, як лодії з піднятими вітрилами, рожевуваті хмарини. З цієї долини сюди, в передгір'я, котився теплий вітер. Він приносив пахощі свіжої землі, молодої трави. Там, далеко-далеко, видно було чорні шматки тільки-но зораної землі, там скрізь видно було людей, з різних кінців линуло мукання худоби.

— Чудна земля, — сказав Микула, розчулено дивлячись на долину й одкидаючи рукою волосся, що спадало йому на чоло, — Зараз саме час виорати її, покласти зерно... Коли ж ромей не пускає.

— Що робити? Що робити? — бідкались люди. Микула замислився.

— Моя земля ген там, — показав він на далекий обрій, — а буду стояти тут.

— Моя земля тут, — нібито відповів йому Ангел, — але стану за неї там. Я піду з тобою, Микуло.

— Хіба тільки ти підеш? — сказав сусід Огнен. — Не буду і я тут сидіти, піду до Дунаю.

— І я... і я... — один за одним говорили сусіди. "Чудна земля, і чудні на ній живуть люди!" — про себе промовив Микула.

— Я тебе одного не пущу! — скрикнула Цвітана. — Де ти з мечем, там і я буду.

— Навіщо тобі ходити? — не хотів мати сорому через Цвітану й засварився Ангел. — Що жона на війні?

— Не говори так, Ангеле, піду! — зашарілась Цвітана.

— А коли підемо? — запитували вже болгари. Аж тоді Микула зрозумів, що трапилось те, чого він не ждав. Він зайшов до Ангела попрощатись, але було не до прощання, бо і Ангел, і всі болгари, що зібрались тут, ідуть з ними, руськими воями. І хотів цього Микула чи ні, а доведеться йому їх вести, думати про них, стерегтись, щоб десь не наскочили на них ромеї.

— Тоді що ж, — сказав Микула. — Одразу й підемо... Будемо збиратись тут!

Сусіди кинулись до своїх дворищ. Микула з Ангелом зайшли до його бурделю.

— Що ж брати з собою? — бідкалась Цвітана.

— Візьмемо все, що зможемо, — сказав Ангел. — Нічого їм не залишимо.

— А вино?

— Що подужаємо — вип'ємо, міх з собою візьмемо, а остачу — в землю.

— Ти, Цвітано, візьми з собою голку й нитки, — порадив Микула, — бо моя сорочка й порти чисто порвались.

— Вип'ємо, Микуло, — налив тим часом у дерев'яні кухлі вина Ангел.

— То й вип'ємо, — згодився Микула.

Так вони посиділи якусь часину. Ангел схоплювався, клав у лантух усе, що, як думав він, могло знадобитись над Дунаєм. Цвітана, щось примовляючи, бігала по бурделю, зазирала в кліті, в ями.

І ось вони вийшли у двір. Там було чимало сусідів Ангела. Але ні, не тільки ті сусіди, що слухали Микулу, були тут. До них приєдналось ще чимало чоловіків, які жили далі. Та й це були ще не всі. З усіх кутків селища до двору Ангела ішли чоловіки, жінки, отроки. Кілька болгар поспішали на конях, ще кілька приїхало на запряжених волами возах. Всі в селищі почули звістку, яку приніс Микула, і зробили так, як і Ангел, — вирішили йти до Дунаю.

— Що я бачу? — сплеснув руками Микула. — Це ж усе селище йде...

— Де ви, там і ми, — почув він у відповідь збуджені голоси. — Ако смерт — да заєдно...* (*Якщо й смерть — то разом.)

Щось уперто думаючи, довго стояв Микула біля дверей бурделю. Потім він ступив уперед, став серед людей.

— Зане так, — голосно промовив він, — покладемо, людіє, мішки на вози. Гей, комонники, — голосно закричав він на вершників, — борзно поїдете на брані! А нині запрягайте вози, забирайте всяке жито, щоб ромеям нічого не лишилося, женіть корів і овець, поїдемо всі і нічого їм не покинемо.

Ще через короткий час люди залишили рідне село й хто на возах, хто й пішки стали спускатись у долину. А попереду тихою ходою ішов Микула.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

Військо Іоанна Цимісхія стояло в Преславі кілька днів. Начальник метальних машин Іоанн Куркуас знов хвалився й гордився перед іншими полководцями: це він говорив імператору, що треба взяти Преславу до свята воскресіння, це завдяки йому воїни імперії дуже швидко пройшли небезпечні клісури й стоять у Преславі. На радощах Іоанн Куркуас пив, пив стільки, скільки могло вмістити його величезне черево. Пив вина грецькі, болгарські, угорські, херсонеські, задунайські — із землі уличів, зроблені із жита, — пив усе, що було в пивницях болгарських кесарів.

Проте, віддаючи належне Іоанну Куркуасу як винопивцеві, не слід забувати й того, що тут, у Преславі, він робив ще одно звичайне для нього діло, так що навіть диякон Лев написав про нього в своїй історії: "Магістр Іоанн вчиняв у Місії безумні злочини проти священних храмів, він пограбував багато церков, а ризи й святі сосуди використав для власного вжитку". Що б хто не говорив про історію диякона Льва, а про Іоанна Куркуаса він писав правду!

Але пив і грабував Преславу й болгар не тільки Куркуас, а всі полководці й воїни, а також імператор Іоанн. У свято воскресіння Христа, — о, його в Константинополі завжди відзначали урочисто, багато, — тут, у Преславі, імператор Іоанн також зробив великий вихід із собору преславської Софії. Разом із кесарем Борисом він проїхав вузькими вулицями Преслави, де ще зяяли розбиті вікна й двері і пахло згаром, разом з кесарем виїхав за город, де вишикувались і бурхливо вітали імператора легіони. Потім імператор Іоанн розговівся, пообідав, навіть поцілувався з кесарем Борисом. А пізніше покликав проедра Василя, сказав йому, що виступає з військом, велів проедру пильнувати за скарбом болгарських каганів.

Після цього імператор Іоанн повів своє військо далі...

Тепер, проминувши Стару Планину й Плиску, це військо виглядало справді страшним і грізним. Там, у горах, де таксіархії ховались в ущелинах, війська майже не було видно. Тут, на схилах Планини й придунайській рівнині, де попереду їхало багато закованих у броню вершників, а за ними крокувало

біля п'ятдесяти піших і кінних таксіархій, з правої й лівої руки посувалось чимало турм і банд фемного війська, — тут, на схилах гір і рівнині, одразу видно було всю силу імператора Іоанна, гордість Візантії!

Посуваючись з своїми безсмертними посередині нього війська, імператор Іоанн відчував себе в повній безпеці. Раз за разом оглядав він з пагорбів своє військо, посміхався. Це була ще не вся його сила. За наказом імператора кілька таксіархій і друнг з фем ішли понад морем з Месемврії й Варни, щоб проминути невисокі Лудогори й несподівано вийти до Дунаю. Десь пливли до Дунаю й кораблі Візантії. Імператор Іоанн був певен, що гордий Святослав, який опинився з своїм військом на смужці землі над Дунаєм, не вистоїть проти ромейського війська. Він уже зараз, либонь, сідлає коні, щоб тікати за Дунай!

Вражало імператора те, що ромеї не зустрічали на своєму шляху ворожого війська. Невеликі бої довелося провести тільки в Данаї й Плисці, — там стояла й до останнього билась сторожа князя Святослава. Легіони імператора Іоанна минали городи й села Болгарії. Тільки недавно тут буяло, кипіло життя, кузнець робив своє діло, а ратай своє. А зараз легіони йшли й не чули людського голосу, не бачили ні кузнеця, ні ратая, йшли нібито в Аравійській пустелі...

На питання, де поділись тутешні люди, не могли відповісти й боляри, що виходили з сховищ і приєднувались до війська імператора. Люди були? Були. Князь Святослав міг їх забрати до себе? Ні, князь Святослав не брав їх до себе. Де ж поділись вони? Може, ховаються в Лудогорах, може, пішли за Дунай, може, і це найпевніше, рушили із своїми жонами, дітьми, табунами аж за Залізні Ворота, на Тису?!

Правда, час від часу то позаду ромейського війська, то попереду, кілька разів просто серед стану, з'являлись невідомі, що завдавали воям імператора великої шкоди, — вони накидались на безсмертних і знищували їх, вони підповзли темної ночі до намету й убили стратига Македонії Феофіла. Вони, може, хотіли вбити й самого імператора!

Іоанн велів усім своїм полководцям пильно стежити за охороною легіонів. Вони зрозуміли, що він турбується найперше про власну порфіроносну

особу. Але вони також боялись за своє життя, через що вдвоє, втроє збільшили кількість вігл, ставили сторожу навіть у стані, та й самі, якщо говорити правду, мало спали, а більше прислухались.

Один раз віглам пощастило захопити невідомих. Сталося це так. Досить великий загін віглів, числом до двадцяти чоловік, на конях, сховався якось уночі в ліску поперед табору. Усі вони пильнували, дослухались до найменшого звуку серед ночі, тримали напоготові й нічну зброю — сокири, мечі.

Але хоч як вони пильнували і слухали, проте не почули, як зовсім близько, попереду них, позаду і навкруг, з'явились невідомі, рушили на них, стягли їх з коней, били.

Від несподіванки вігли розгубились і не встигли нічого зробити. Невідомі хутко знищили загін.

У стані почули крики віглів на полі, туди поспішили інші загони. У цей час вже починало світати, ромеї кинулись за невідомими, довго шукали їх у лісках, наокруг, обійшли всі яри, кущі і нарешті знайшли трьох: одного літнього чоловіка з незвичайно ясними очима, що дивились з-під густих сивих брів, з довгою сивою бородою й такими ж вусами, та ще двох молодих, майже юних.

Їх привели до імператора, бо так він велів. і, стоячи оддалік, він довго дивився, як його вої допитували невідомих: шпильками, що заганялись під нігті, лещатами, що стискували й рвали тіло, залізом.

Але ніхто з трьох невідомих не сказав жодного слова про те, хто вони, кому служать, чого хочуть. І тоді імператор велів зарубати їх мечами.

І далі, як у пустелі, йшов імператор Іоанн з своїми легіонами. Спустився з гір, вийшов на долину, де видно було Доростол.

2

Князь Святослав знав, де і як іде імператор ромеїв. Повертаючись з гір і долин, загони, що складались з руських і болгарських воїв, розповідали, які сили веде з собою імператор, якими шляхами вони йдуть, де зупиняються й ночують. Гомін знедоленої Болгарської землі й тужний крик її людей увесь час долітали до князя Святослава.

Знав князь Святослав і те, що до Доростола військо імператора підступає не одним,, а кількома шляхами. Сам імператор іде з легіонами через Данаю й Плиску, кілька таксіархій, скрадаючись у Лудогорах, поспішають вийти взап'ять його воям, а кораблі Візантії вже пливуть до Дунаю, щоб остаточно одрізати військо від рідної землі, від Русі.

Усе це знав князь Святослав. Можливо, ще й тепер, сівши вночі на лодії й переправившись через Дунай, вої досягли б землі Улицької, звідти ж повернулись і на Русь.

Про це говорив з Святославом і брат його князь Уліб. Одного разу, коли князь Святослав був над Дунаєм, під стіною города, Уліб сказав, дивлячись на широке, багатоводне плесо, на далекий лівий берег:

— А не ліпше би нам було, брате, сісти на лодії, повернути всп'ять на Русь?

Князь Святослав також дивився на плесо й лівий берег, але думав, мабуть, про інше, бо відповів:

— Не потече ніколи всп'ять Дунай, а руські вої ніколи ше не тікали з поля бою. Від чого ти б хотів утекти, брате Улібе?

— Від меча і списа, від грецької смерті наших людей тут, на березі Дунаю...

— Хто ухиляється від бою з коршаком на скелі, той загине від нього в долині, — суворо промовив князь Святослав. — Аще не приймемо бою з імператором на Дунаї, буде нам непоправна й срамна смерть на Дніпрі.

— Брате мій, брате! — скорбно вів князь Уліб. — Не про себе мислю, болить у мене серце за множеством людей...

— У множества своїх людей повинен вчитись і князь. Зане ж не навчиться, буде йому, як ворогу й супостату...

— Спасибі, брате, що навчив... Де ти, там буду й я... Станемо по правді, брате! Нехай нам допоможе Христос...

— Проти візантійського Христа я боротимусь мечем, Улібе, а допомагатиме мені Перун.

— То нехай кожному з нас допомагає його бог, — закінчив князь Уліб..

Побачив князь Святослав того ж дня і колишнього василіка імператора ромеїв Калокіра. Він навіть не впізнав його. Минаючи торг, князь зупинився недалеко від купців, що продавали рибу, яку болгари-ловці звичайно ловили в лиманах і гирлі Дунаю.

Князь зупинився, бо чомусь купці й люди зчинили неймовірний галас, сперечались.

— Про що сваритесь? — підійшов до них князь.

— То є недобра риба, — кинулись до князя люди. — Ці купці навмисне ховають її, беруть все дорожче й дорожче, а риба ця — то отрута для людини.

Князь Святослав подивився на купців і рибу, що лежала перед ними. Риба була справді недобра, зіпсована. А серед трьох купців, які стояли над нею, князь побачив і смиренного Калокіра.

— Викиньте рибу в Дунай, нехай вона пливе до греків, — звелів князь Святослав і, звертаючись вже до Калокіра, додав: — А ви, купці, не давайте людям моїм отрути і ти, патрикію Калокіре, також де.

Блідий, розгублений Калокір стояв перед князем Святославом і мимрив:

— Я не дам отрути, княже!

Перед заходом сонця князь Святослав, сидячи на коні, виїхав з невеликою дружиною за Доростол і зупинився на високому пагорку. Звідси видно було далекі схили гір, перейняту темними лісами рівнину за ними, долину, що нагадувала у цю вечірню годину величезну чашу з дивним синім вином, город над Дунаєм, багряне від останнього сонячного проміння плесо, далекий лівий берег.

Чи міг думати у що вечірню годину князь Святослав, що мине один тільки день і на цьому ж високому пагорку стоятиме й дивитиметься навкруг імператор Візантії Іоанн, що легіони його заллють усю цю чашу-долину, на

плесі Дунаю з'являться кораблі, а він, князь Святослав, і вої його зберуться й стоятимуть серед цього широкого й неосяжного світу тільки в одному куточку — у городі-фортеці, що темніє на скелях над Дунаєм?

Ні, навіть у цей останній вечір князь Святослав не вірив, що так може статись. Але він хотів бути готовим, якщо судилась їм така лиха доля. Тому не раз приїздив сюди, оглядав поле наступного бою, готувався до січі й думав, як йому зустрічати й перемогти Візантію.

У імператора Візантії, як Святослав уже знав, було п'ятдесят — шістдесят тисяч воїв. Що ж, Русь має, разом з болгарськими, вже не менше. А он скрізь по схилах і в долині встає курява, з гори по Дунаю поспішають лодії, — то до нього ідуть і йдуть болгари. Були б сили й час — вся Болгарська земля прийшла б сюди, сховалась у цю страшну годину за стінами Доростола, стала б попліч із воями Русі.

Імператор Візантії йде битим шляхом, що тягнеться від Дунаю аж до Преслави. Але в цей же час близько, в Лудогорах, бачили вже тих його воїв, що намагаються вийти взап'ять, — і це знає князь Святослав. Руські полки стоять, де треба, — від берегів Дунаю, вище від Доростола, підковою наокруг нього, й знову досягають Дунаю, нижче вже від Доростола. Яким би шляхом не пробував підійти імператор, пошле він першими на бій безсмертних вершників чи смертних оплітів, нелегко буде прорватись йому до Доростола, тут, на долині, неминуче станеться велика січа, до якої давно вже готові вої князя Святослава.

"А коли, — князь Святослав думав і про це, — а коли не одоліють руські вої в цій страшній січі? Що робити далі, як боротися тоді?"

У присмерках повертався він до города, де, може, довго доведеться їм сидіти, боротись. Проїхав вздовж стін, дивився на рови, вали, ворота, де, незважаючи на пізній час, працювали тисячі людей. Ні, нелегко буде воям імператора пройти між рядів гострих кілків, пролізти ровами, де також стирчать кілки, подолати вали, дертись на стіни, над якими, вгорі нависли заборола, звідки кожної хвилини може политись гаряча смола, посипатись каміння!..

Доростол і всередині був побудований як фортеця. Проминувши з дружиною ворота, князь Святослав їхав вулицею, що тягнулась попід стіною навкруг всього города, ніби обіймала його. Тут звичайно зупинялись з своїми возами селяни з долини, рибалки з Дунаю. А коли до города підходив ворог, ця вулиця ставала справжнім військовим табором: тут збирались і звідси піднімались на городниці вої, тут завжди приготовлені були купи піску й каміння, стояли казани з смолою, лежала всіляка зброя.

І зараз, у пізню цю вечірню годину, скільки не їхав вздовж стіни князь Святослав, він бачив свої полки, своїх воїв... Дивно, але чомусь вони стали в городі так, ніби вся Русь тепер вкладалась у цих стінах: біля північних веж — новгородці, полочани, полки верхніх земель, біля західних воріт, що виходили до гір, — вої з Червенської землі, волиняни, дуліби, а під стінами від Дунаю були, ніби це відбувалося над Дніпром, чернігівці, переяславці, всі поляни...

Так вони називали й ворота у городі: північні — Новгородськими, південні — Перевесищанськими, ті, що виходили до Дунаю, — Подольськими. Усе, як на Русі, як у Києві-городі!

За стіною й головною вулицею починався город, тут стояло кількасот будинків, невелика частина яких зроблена була з каменю. Більшість будинків, халуп, хиж побудовані були, як і по всій Болгарії, з дерева, лози, помащені глиною. А ще було чимало і землянок-бурделів, виритих просто в землі, прикритих гіллям або дерном.

Тільки ближче до Дунаю, біля воріт, що називались тепер Подольськими, так само, як і в Києві на Горі, стояли на скелях кращі будинки: з лівого боку — церква й невеликий монастир, де жив патріарх Даміан, з правого — будинки боляр і боїлів, що не збиралися нікуди виїжджати, недалеко від Перевесищанської вежі — великий будинок кметя Банка, що давно втік з дружиною до Преслави. З високої вежі цього будинку було видно в добру годину гори на заході, плесо Дунаю, що, розбиваючись на кілька рукавів, линув по долині, далекий лівий берег. У будинку цьому тепер жив з вищою дружиною своєю князь Святослав.

Посередині ж города, на рівній, утрамбованій за сотні літ тисячами тисяч людських ніг площі, був торг — неодмінна частина кожного города того часу. На торзі звичайно продавали жито, мед, рибу, худобу, всяке зело купці доростольські. Кращий куточок торгу займали раніше купці з Константинополя й зі Сходу. Земля біля двох каменів, що височіли край торгу від Дунаю, була полита сльозами — там продавали рабів.

Зупинивши серед цієї великої площі коня, князь Святослав довго дивився навкруг. Ні, це вже був не торг. Всюди тут стояли болгарські вози, в небі темніли підійняті голоблі, то тут, то там горіли вогнища, над якими висіли казани. Люди сиділи родинами, родини — селами, села — волостями. Тут були старі й малі, в одному кутку хтось сварився, в іншому мирився, ще в одному, біля вогнища, лунала смутна болгарська пісня. А слухали її, спершись на списи, руські вої...

Тихо, тихо Дунай воду несе...

І князю Святославу, що натомився за день і мав їхати до похмурого будинку кметя, захотілося злізти з коня, сісти а чи й прилягти біля вогнища, щось, може, з'їсти, щось, коли б знайшлося, й випити. А над усе — спочивати, дивитись на всіяне зорями небо, слухати пісню, яку співало вже багато голосів.

Він так і зробив. Метко зіскочив з коня, підійшов до вогнища, що горіло біля самої стіни над Дунаєм, привітався з людьми, запитав, чи не можна і йому погрітись біля вогню.

— О князю Святославе, — відповів на це літній уже, бородатий воїн, що тримав у цей час на рожні шматок м'яса, — просимо сідати, є в нас добра смаженина...

— Маємо до неї ще й вино, — є ракія* (*Ракія — горілка.), а є й гроздове* (*Гроздове вино — виноградне.), — додав інший, молодший, чоловік, очевидь, болгарин.

— Моля, да сядь, князю! — запросила Святослава жінка.

Князь Святослав сів біля цих людей, випив вина, поїв смаженого м'яса, що пахло димком і приємно хрумтіло на зубах, вкусив свіжого хліба.

— Добра суть твоя смаженина, чоловіче, — сказав бородатому воїну князь, — а твоє вино, — звернувся він до болгарина, — аки Болгарія: пахуче, але міцне. І за хліб вам спасибі, люди!

— Добра тут земля, княже, — згодився і бородатий чоловік, — добрий і хліб її. А в мене є ще один хліб, княже...

— Який хліб?

Бородатий воїн вийняв з своєї торбини невеликий шматок черствого хліба, що зараз уночі нагадував темну землю...

— Коли йшли ми край землі Полянської, якось увечері я помолився, просив Перуна дати перемогу на брані, та й ліг спати, — почав він, помітивши, що князь пильно дивиться на шматок хліба. — А вранці прокинувся й бачу — лежить біля мого щита хліб... Де він міг взятись? Не знаю, може, й від Перуна? То вранці я вкусив сам від хліба того, дав ще й іншим воям, а оцей шматочок несу з собою... Рідний хліб, у ньому наша земля!

Князь Святослав простягнув руку, узяв цей хліб й довго тримав перед собою. "Рідний хліб!" — добре сказав воїн. Хіба ж міг знати князь, чия рука зібрала, випекла і послала йому на Дунай цей хліб?!

3

Битва під Доростолом почалася 23 дня місяця березозоля* (*Березозоль — квітень.) о першій годині* (*Перша година —7 годин ранку.). Ще з ночі все військо імператора Іоанна вийшло на долину й стало неповним півколом — від Дунаю вище Доростола й напроти самого города, півколо це замкнули над Дунаєм, нижче вже Доростола, турми фем, що прийшли сюди через Лудогори. Тільки з одного боку, від сходу, руси могли не ждати ворога. Але там котив води сердитий, повний у берегах Дунай.

Руські вої не сиділи в Доростолі. Князь Святослав вирішив прийняти бій над Дунаєм, — нехай об лави воїв, як об могутню скелю, розіб'ється той каламутний вал, який народився у Візантії, прошумів над полями Фракії й Македонії, пролетів, як градова хмара, над Планиною, впав грецьким вогнем на тиху болгарську рівнину. Князь Святослав і вої його не ховались і не ховаються

від навали ромейського війська, якщо ж вони вийдуть через доростольські ворота до Дунаю — то тільки через їхні трупи. Ще вночі, широко розкривши всі ворота в Доростолі, князь Святослав велів своїм воєводам вивести на поле багато полків. А крім того, чимало полків чатувало пішо й кінно біля воріт города і над Дунаєм.

Уранці князь Святослав з вищою дружиною під знаменом Русі сидів на коні попереду чола свого війська. Він бачив стан імператора. На цей раз Іоанн Цимісхій діяв не так, як на рівнині за Планиною. Він уже не надіявся заманити русів у пастку, а, навпаки, думав розбити, розсіяти їхні лави першим ударом. Через що поставив попереду свого війська вершників, одягнутих у броню, за ними — лучників і пращників, далі кілька таксіархій оплітів у броні, а кілька — з важкою зброєю, позад них — знову лучники й пращники, а осторонь, по праву й ліву руку, в лісах — вершників-безсмертних, що повинні були прийти на поміч війську у вирішальну годину.

Що виставляв і як думав боротись з цим кращим військом тогочасного світу князь Святослав? Попереду всіх його полків у кілька рядів з високими, довгими червленими щитами в руках, одягнуті в броню, з шоломами на головах стояли вої. Сонце, що тільки вийшло із-за Дунаю, грало на їхніх щитах, броні, шоломах, і здавалося, що то не вої стоять, а лежить на землі й сяє велетенський розпечений залізний лук, який от-от почне кидати на ромеїв свої стріли...

За щитоносцями стояли лучники й пращники. Вони пробували вже тятиви своїх луків, у кожного з них був набитий стрілами тул, а ще ворохи стріл — гострих, із залізними вістрями, з добрими перами — лежали просто на землі, їх носили й носили з города уноші...

За лучниками й щитоносцями стояли списоносці — їх було безліч на цьому полі. Гострі списи над ними сіріли, як безмежна викошена нива, страшно було подумати про ту годину, коли ця тьма списів увіп'ється в живе тіло таксіархій. Тьма списів коливалась, ворушилась...

Ще далі стояли в шоломах, у броні, з мечами в руках і ножами за поясами кращі вої Руської землі. У найважчу годину бою вони готові були вийти

на поле, щоб чесно, віч-на-віч, стати перед ворогом, зійтись з ним на прю і заради життя рідних людей, не шкодуючи власного життя, битись з ворогом, і навіть якщо померти, то також перемогти.

А коли б легіони імперії почали перемагати на полі бою, то в городі на всіх його воротах стояло ще чимало полків, на південних і північних — чатували полки вершників. Ні, князь Святослав не вірив, що Іоанн Цимісхій здолає його. Русь мала перемогти Візантію!

У сторожкій тиші над долиною прозвучали звуки труб, і кілька вершників під білим прапором виїхали з передніх лав ромеїв і попрямували до стану руських воїв. Не доїхавши якесь поприще до щитоносців, вони зупинили своїх коней, що жахались червлених щитів і ставали дибки, і почали кричати.

— Що то за крик? — запитав князь Святослав.

— Вони кричать, — відповів йому бувалий воєвода Ікмор, який знав грецьку мову, — що імператор велить руському князю кинути зброю, скоритись переможцям, просити прощення в дерзості й одразу вийти...

Воєвода Ікмор не кінчив.

— Скажи йому, воєводо, — велів князь, — аки псу!

— Добро! — промовив Ікмор.

І, приклавши руки до рота, Ікмор заволав так, що його чули, либонь, не тільки василіки, а й сам імператор у стані...

— Скажіть вашому Малому, нехай підтягає пояс, бо в нашого князя готовий для нього кропив'яний мотуз, а вже будемо тим мотузом не токмо давити, а й бити — по главі, по спині, по тому місцю, яким імператор тримається за трон... Згиньте, біси, з імператором вашим! , І хоч це була страхітлива година, але після цих слів, які Ікмор не тільки викрикував, а й, вкрай роздратований, супроводжував рухами, щитоносці, що стояли недалеко, почали реготати. А коли василіки, почувши відповідь князя, повернулись і стали від'їжджати, услід їм довго ще летіло багатоголосе:

— Го-го-го! Згиньте, біси! З імператором вашим!..

І враз під копитами коней вдалині здригнулась, загула земля. Тисячі вершників вів на бій патрикій Петро — полководець жорстокий, безжальний і сміливий. Пригнувшись до луки сідла, тримаючи для першого удару спис, а для бою далі — меч, він летів попереду тисяч вершників, що, вирівнявшись, мчали на стан руських воїв. Ось списи в їхніх руках заблищали посеред долини, от вони котяться, як чорна хвиля, все ближче й ближче...

Але якщо вони були страшні в безумнім льоті своїм, то не менше страшною була й та стіна з червлених щитів, що, здавалося, піднімалась перед ними все вище й вище. Вони мчали просто на сонце, що вставало із-за Дунаю, а от це сонце померкло, бо в повітрі на вершників летіли тисячі стріл. Вершники мчали з неймовірним тупотом, криком, шумом, ось закричали й вої, які стояли за стіною з щитів.

І раптом — це нагадувало хвилину, коли з високого неба вціляє в землю страхітлива блискавиця й над просторами широко й всепереможно лунає грім, — раптом вершники врізались у стіну щитів, раптом безліч коней пройняли списи, раптом багато вершників полетіло з коней, раптом стіна щитів здригнулась і ніби навіть вгнулась, готова прорватись.

Це була одним одна хвилина. Бо навіть земля здригається і вгинається, коли на неї падає велетенська скеля. Але в наступну хвилину стіна червлених щитів, які були тепер уже залиті кров'ю, вирівнялась, напружилась, стала такою ж, як і раніше...

Не зламавши стіни щитів, вершники пробували її рубати, люто били по ній своїми мечами. Навкруг щитоносців падали тисячі стріл, на поміч вершникам поспішали піші ромеї — лучники, пращники, мечоносці...

Тепер годі було ромеям сподіватись, що вони прорвуть цю стіну людей, в таксіархіях імператора вже не було порядку, в душі легіонерів, які безмежно вірили в свою перемогу, заповз страх. Уже не римські вої наступали на русів — вої князя Святослава, з щитоносцями на чолі, посувались вперед і вперед по долині.

Але князь Святослав не повів далеко своїх воїв. Він знав, що імператор Іоанн тримає в лісках обапол полки вершників, які щохвилини могли опинитись

позад них. Під Доростолом Адріанополь не міг повторитись, вої князя не могли одриватись від города-фортеці. Так вони й стали на полі, серед гори ворожих трупів.

Дванадцять разів посилав того дня імператор Іоанн своє військо на князя Святослава. Стоячи на високому пагорку, звідки видно було все навкруг, він бачив, як невпинно ідуть вперед його таксіархії, як вони відходять. Бачив імператор і те, як після дванадцятого страхітливого наступу, коли на поле вийшли всі таксіархії, коли з боків полетіли із засад вершники, вої князя Святослава довго й уперто з ними бились, потім почепили щити на спини, дійшли до стін Доростола й зникли за його ворітьми... У цьому бою імператор Іоанн не зміг розгромити князя Святослава.

Проте він не відчував ще своєї поразки і вірив, що розіб'є Святослава. Що йому була смерть легіонерів? Полководці вже женуть нові й нові легіони з Візантії, Азії. У імператора Іоанна сил багато, позад нього скорена Болгарія, рівний шлях до Константинополя. А де візьме силу гордий Святослав? Чи надовго вистачить йому воїв?

У ту хвилину, коли в Доростолі зачиняли ворота, на далекому плесі Дунаю імператор Іоанн побачив вітрила — то підпливали кораблі Візантії. Тепер вої князя Святослава були в кільці.

4

У цьому бою тяжко був поранений воєвода Свенелд. Може, втратив він надто багато крові й сил під Преславою, може, гіркий біль краяв і краяв його серце, бо нелегко було пережити те, що сам вцілів, а вся його дружина загинула під стінами Вишнього града. Хто знає, що робилось у душі воєводи! Але в цьому першому бою під Доростолом він ішов уперто, так, ніби хотів одразу помститись за всіх своїх загиблих воїв, мчав у найстрашніший вир, немов шукав своєї смерті.

Свенелд лежав у домі кметя біля вікна, що виходило на Дунай, біля нього стояли князь Святослав і син воєводи Лют, квола свічечка горіла на стільці біля ложа воєводи, поряд — чистий убрус, корчага з холодною водою.

— Дай мені, сину, напитись, — сказав Свенелд. Лют подав йому корчагу, і воєвода кілька разів ковтнув.

— Тепер мені стало легше, не так пече біля серця, — промовив він. А потім заплющив очі й довго так лежав, щось, мабуть, думав.

Важко здіймались його груди.

— От і настав мій кінець, — сказав пізніше він і подивився на князя Святослава якимись дивними очима; оточені темними смугами, вони були дуже великі й світлі...

— Ми ще потягаємось, Свенелде, — спробував посміхнутись і підбадьорити свого воєводу Святослав.

— Ні, княже, — відповів на це Свенелд, — чую кончину, близько вже вона, і я... зараз не за цим шкодую.

— А за чим, Свенелде?

Воєвода не відповів одразу, а подивився на темне вікно, замислився, обличчя його стало надзвичайно спокійним.

Хто знає, про що думав воєвода Свенелд у цю смертну годину? За довге життя він сходив багато світу, і, може, перед очима його проходили тепер скелясті береги далекої півночі й холодне море, над яким він народився? Може, згадував він гарячі пустелі й городи за Ітилем-рікою й Джурджанським морем, де ходив з дружиною замолоду? Може, пропливало в уяві його море Середземне й городи над ним, бо побував він з мечем і там?! Довго жив на світі воєвода Свенелд, і в смертну годину йому було що пригадати...

Аж ось він поворухнувся, сказав:

— Я любив і люблю далеку свою отчизну над холодним морем, бо там народився і там лежать кості моїх отців... Але конунги отчизни вигнали мене і могли зробити навіки нещасливим. Що було б зі мною й ще багатьма варягами, якби не Русь... Скажи, княже Святославе, адже ми не прийшли як вороги в Київ, не зробили зла Русі?

— Заспокойся, Свенелде, — твердо промовив князь Святослав. — Ні ти, ні твої друзі варяги не були ворогами Русі. Вони їй вірно служили...

— Так, ми вірно служили, — тихо промовив Свенелд, і ледь помітна посмішка торкнула його уста. — Ми вірно служили Русі, бо що Свіонія, коли б не було Русі? І за те, що люди на Русі зустріли мене як воїна й друга, я й полюбив Русь, Київ, і хоч народився на півночі — хотів померти в Києві... А от і не довелося, за цим я і шкодую.

— Ми ще будемо в Києві...

— Ні, княже! Ви будете в Києві, повернетесь з перемогою, а я загибаю тут, над Дунаєм... Прощай, княже! Будь чесним воїном, сину!

Князь Святослав схилився, взяв руку Свенелда, потиснув її, почув легенький потиск руки Свенелда...

Але що це? Пальці Свенелда ворухнулись і враз ослабли, рука впала долу...

— Не забуду! — промовив князь Святослав. Воєвода не почув цього голосу. Він пішов із життя, знаючи, що його не забудуть. Князь Святослав відчинив двері й велів накрити тіло Свенелда знаменом княжим.

Це була дуже важка ніч. У бою загинуло кілька тисяч руських воїв. Кілька тисяч воїв втратив імператор. Коли настала ніч, тихо відчинились одні з воріт Доростола, біля них стало багато воїв, щоб на випадок потреби захищатись, а ще багато воїв пішли в поле, щоб узяти з собою покалічених, стогони яких долітали звідти, і щоб віддати землі чесні тіла вбитих.

Там, на полі, ходили в цей час і вої-ромеї. Їх сюди не посилав імператор, вони йшли на чорне поле, бо там лежали поранені їхні брати, друзі, там дивились мертвими очима в небо й ждали вічного спочинку неживі. Римські вої бачили руських воїв, але робили своє. Смерть рівняє людей. Тут, на полі, не було ні імператора і його полководців, ні князя.

Микула з Ангелом також пішли на поле. У цьому бою не стало Радиша — новгородського воїна — та київського кузнеця Мутора, що були в одній сотні з ними. Темрява обгорнула землю. Де вже міг Микула знайти своїх друзів серед

тисяч загиблих? Тоді вони стали ховати інших воїв, а хтось поховав і їхніх друзів.

Біля іншої стіни Доростола, над Дунаєм, багато воїв — усі, що мали силу, — забрівши у воду, витягали на берег лодії. Навкруг них стояла темна ніч, холодна вода зводила ноги. Вони калічили руки, рвали тіло, але лодія за лодією посувались на берег, туди, де їх не міг дістати ворог, туди, де їх не міг запалити грецький вогонь.

Перед світанком Микула й Ангел повернулись до города. Цвітана не спала, ждала їх.

— Немає, Цвітано, наших другарів.

— Вечна памят.

Ангел, Микула і Цвітана равом молились за загиблих воїв.

5

Тепер імператор Іоанн знав, що в бою на полі він не скоро переможе руських воїв, однак в його руках було ще багато засобів, якими він міг скорити Русь: руйнування стін машинами, підпали города, облога — все це неминуче викличе голод, хвороби, божевілля.

У такий спосіб Іоанн Цимісхій брав багато городів у Сірії; тільки недавно він мало не рік тримав у облозі Антіохію...

Але Антіохії він за цілий рік облоги не міг взяти, там були непокірні, божевільні люди, вони помирали від голоду, хвороб, самі кидались на мечі, аби тільки не піддатись йому, Іоанну. Він же шкодував не людей, а стіни Антіохії й тому цілий рік не руйнував їх. Досить було патрикію Петру розбити стіни — й Антіохія впала.

Тому імператор, оточивши Доростол, вирішив вдатись до всіх засобів разом. Уже наступного ранку він велів розбити на полі перед Доростолом стан — з ровами, валами, воротами, костоломками, з шнурами й дзвониками по всьому стану. І, звичайно, з своїм наметом посередині, навкруг якого мали стати, щоб захищати грудьми імператора, безсмертні.

У цей же час імператор велів Іоанну Куркуасу підтягти ближче до стін города й поставити там усі пороки, тарани, метальні машини, катапульти, самостріли, сифони із грецьким вогнем — усі машини, які, діючи разом, могли пробити стіни города, попалити мости й ворота, зруйнувати заборола, закидати все навкруг — і навіть город — камінням, палаючими стрілами.

Тоді ж за наказом імператора і під його наглядом на Дунаї кинули укоті навпроти стін Доростола всі кораблі — величезні дромони, на кожному з яких стояло по три вогнемети, менші — памфіли, довгі кумварії, багато звичайних хеландій і скедій. Біля цих суден стояли ще й усії — схожі на руські лодії-однодеревки човни, що могли непомітно підпливати вночі й чинити велику шкоду ворожому табору.

Крім того, імператор Іоанн велів покопати рови, виставити міцну сторожу, пильнувати день і ніч на всіх шляхах і стежках, що вели понад берегом вгору й униз по Дунаю. Він хотів, щоб з Доростола не міг тепер вийти жоден воїн і щоб туди не могла прослизнути навіть і миша.

І вже першого ж дня надвечір начальник метальних машин Іоанн Куркуас велів пробивати стіни. До пізньої ночі пороки й величезні тарани гупали в стіну города біля Перевесищанських воріт так, що луна котилась далеко в полі, відбивалась на плесі Дунаю.

Пізньої ночі тихо прочинились Перевесищанські ворота і кількасот воїв непомітно вийшли з них, постояли під стіною, спустились у рів, а ще незабаром з'явились на валу й поповзли між гострими кілками. Серед цих воїв були Микула й Ангел.

Микула назавжди запам'ятав цю ніч. Проминувши околля, вони довго лежали й прислухались, а воднораз і пильно дивились вперед, де очі їх, що вже давно призвичаїлись до темряви, бачили обриси довгих, націлених на стіни города й схожих на велетенські кулаки таранів і пороків, бачили катапульти, що нагадували черепах, самостріли.

Чули вони й голоси ромеїв — крикливого пузатого начальника їхнього, якого бачили вдень із стін, звичайних воїв, що, налягаючи з усіх сил, підтягали тепер страхітливі свої машини до воріт города.

Ще чимало озброєних ромеїв стояли навкруг машин і людей, що біля них працювали. Вони, напевне, мали стерегти всі ці машини. Але хіба хто міг припустити, що ось поруч вже лежать на землі сміливі вої, які от-от накинуться на ромеїв.

Тихо було навкруг — біля Доростола й на полі. Тільки десь на Дунаї чувся перестук весел, на далекій косі стогнав-квилив якийсь птах, а в горах за станом імператора вив вовк.

Тоді руські вої разом звелись із землі і, поставивши перед собою мечі, пішли вперед. Ось вони опинились перед самими машинами й ворогами.

І раптом хтось ніби розірвав ніч навпіл. Там, де стояли метальні машини, почулися крики, хтось важко падав на землю, бряжчала зброя. Дуже швидко все й стихло. Тільки якусь хвилю чути було, як кресало б'є кремінь, а тоді у темряві жаринкою засвітився вогник. Одразу ж він забуяв, розпалився. Ось вогник став вогнем, вогнищем, пожежею, недалеко від стін Доростола загорілись, запалали машини. Вони нагадували серед нічної пітьми велетенські кулаки, цілі руки. Але кулаки й руки палали, руйнувались, кришились, осипались на дно рову під стіною...

У стані ромеїв зчинилась тривога. Тоскно дзвонили й обривались на мотузках дзвоники, в полі кричали вігли, чулась важка хода багатьох людей. Жахаючись темряви, спотикаючись на вибоях і падаючи в свої ж костоломки, на вогонь пожежі йшли і поспішали на конях вої імператора Іоанна.

Але було пізно. Коли вони опинились біля метальних машин, їх всіх уже поглинув вогонь. Прибулі кликали Іоанна Куркуаса й воїв сторожі, та ніхто не озивався. А з стін Доростола в цей час почали летіти стріли й каміння — руським воям зручно було цілитись на ромеїв, яких освітлювала пожежа. Руських же воїв за заборолами ніхто не бачив.

Коли зійшло сонце, з стану імператора стало видно: на вежі над воротьми Доростола на дуже високому кілку, щоб бачили всі, стирчала й дивилась мертвими очима на поле голова Іоанна Куркуаса.

В одну з цих ночей побачив Микула сон. Раніше такого не траплялось — спав завжди як убитий. А тут сон привидівся, ніби все це було насправді.

Приснилось Микулі, що він іде понад Дніпром і дуже хоче пити. Дивним було уві сні те, що він бачив кручі, верби, за ними чисту воду. Простягни, здавалося б, руку і пий до ситі. А він ішов понад Дніпром, вибігав на кручі, продирався крізь зарості верб, а дістатись до води і напитись не міг.

Аж раптом бачить Микула, що стоїть під однією з верб батько Ант. Такий самий, яким був і за життя, тільки одягнутий не так, як його поховали, а ніби зібрався на рать: у кільчатій броні, з щитом, мечем, на голові шолом з одкинутою полицею, а крізь скважнІ в ній, як дві жарини, світяться очі.

І чує Микула голос, — такий, як був і в житті. Говорить Ант:

"Чого ти шукаєш, Микуло?"

"Пити хочу", — відповів Микула.

"То й пий!" — дозволив Ант.

Микула одразу ж схилився до води, п'є не нап'ється, ще, думає, вип'ю трохи, ще трохи. Але, п'ючи, увесь час бачить перед собою очі батька Анта — дві жарини в скважнях шолома горіли й горіли.

"А тепер скажи, — звернувся батько Ант, — чи знаєш, де той скарб, про який я тобі говорив? Кажи, Микуло, тільки швидше, бо скоро й світатиме".

І Микула побачив, що за Дніпром справді дніє, хтось, як багряну ряднину, підіймає там край неба, із-за обрію блискучими стрілами виривається сяйво.

Але що це? Десь почувся велій шум, крики людей, брязкіт зброї. Микула дивиться і бачить, що стоїть він, як і допреже того, з батьком Антом, але не на березі Дніпра, а над Дунаєм. Ошую в них Доростол, одесну — поле, а з поля виходять ромеї — їх багато, тьма, пісок на березі.

"Говори швидше, Микуло, — чує він голос батька Анта, — бо, бачиш, вороги затьмарили денницю, вони ідуть на сонце".

І Микула хоче відповісти, що не знає, де скарб, бо ж, помираючи, батько Ант не встиг йому про це сказати. Але вимовити слова не може, бо навкруг уже

засвистіли стріли, забряжчали мечі й щити, а з доростольських воріт вилилось руське військо. Стільки ж, як ромеїв, а може, й більше, та й напевне більше, бо ромеї, либонь, перелякались, закричали щосили. А все навкруг стало чорним, як ніч, тільки блискавиці били в землю то тут, то там і освітлювали то стан ромеїв, то стан русів.

"Ой сину, сину!" — почув ще батьків голос Микула і раптом бачить, що Ант вихопив меч із піхов, кличе його за собою, і йдуть вони попліч проти ромеїв.

Микула чув колись, але не бачив, як рубався батько Ант. Тепер він це побачив.

Батько Ант ішов дуже тихим, рівним кроком, як ходять на ловах. Та коли б він і хотів іти швидше, то не зміг би, бо перед ним була стіна ромеїв. Піднявши щити, вони махали мечами, наставляли гострі свої списи, нестямно кричали.

Та чого варті щити й мечі, коли проти них ішов Ант — старійшина роду Воїків? Тепер він справді був старійшиною, бо Микула бачив, що попліч, рядом і взап'ять йому іде стіна родовичів — тих, що були ще живі, і тих, що давно померли. Микулі здалося, що між цими воями, пробираючись до Анта, поспішають дід Уліб, прадід Воїк, бо срібні ж мечі й золоті шоломи носили тільки вони... А Микула був радий, бо на чолі йшов поруч із батьком — одесну, і коли Ант раз по раз підносив меч, замахувався так, що аж свистіло, бив мечем по щитах, мечах, черепах ромеїв, так само бив їх і Микула.

І, дивна річ, Микула ще побачив, що з-під меча батька Анта ллється зовсім не кров, а сиплються динарії, гривні, каміння і просто пасма сліпучого барвистого проміння.

"Так це ж і є скарб!" — крикнув Микула.

"Є скарб! Є скарб! — чув він голос батька Анта. — Іди за мною, Микуло!.."

І раптом він прокинувся.

Микулі було моторошно й боязко, що привидівся йому такий страхітливий сон. Разом з тим він відчув і полегкість, бо думка про батька Анта і

про смертну його годину ніколи не покидала Микулу. Він думав і думав про заповіт батька, намагався зрозуміти, про який скарб говорив Ант, але не міг.

Сон, як це думав Микула, привидівся йому недаремно. Після довгих років він побачився з батьком, поговорив. Отже, душа його, виявилось, літає десь близько, вона тут, із ними.

Що ж примусило душу Анта бути тут? Адже, як це достеменно знав Микула, душі пращурів завжди живуть там, де їхній очаг, де поховане тіло. А тут Болгарія, далека земля, скільки треба летіти від Дніпра, щоб дістатись до Дунаю?

Отже, є якась сила, що примусила душу Анта летіти до Болгарії, отже, він хотів і полетів за своїми родовичами, отже, зараз, коли так важко руським людям, він — не там, над спокійним Дніпром, а тут, на полі брані.

"Добрий наш батько Ант, — подумав Микула. — Він і мертвий не залишає нас..."

І, як блискавиці в недавньому сні, його враз осяяла ще одна думка: то, може, той скарб, про який говорив Ант, — меч і щит, з-під яких сиплються скарби?

"Меч і щит, — думав він, — меч — для ворогів, щит — для Русі... Може, це і є скарб, про який говорив мені батько Ант?"

Тепер уже Микула не боявся смерті, в душі його з'явилась певність, що він не може померти, не загине на полі брані. Адже вони, руські вої, не самі борються з ромеями. Разом з ними, а може, й попереду їх, незримо линуть, допомагають їм пращури — сміливі, звитяжні, що в цю важку для Русі годину не могли лежати в гробовищах, а встали і йдуть. Іде батько Ант, іде дід Воїк, ідуть всі ті, на чиїх могилах над Дніпром червоніє ягіддя калини, і ті, на могилах яких стоять кам'яні постаті в шоломах. Іде незборна, незчисленна рать. І коли б судилося, що упав би Микула порубаний на полі бою, то на місці залишилось би тільки його тіло, але дух — нескорений і несхитний — однаково ішов би за тими, що лишились в живих. І якщо за життя він не встиг всього зробити, то докінчував би свою справу після смерті. От про що думав уночі Микула.

7

Просто на землі попід стіною, куди не могли залітати стріли й каміння, лежали поранені. Місячне сяйво заливало цей куточок, і поранених було видно: одні з них лежали витягнувшись і дивились у темне бездонне небо над собою; інші, поклавши голови на сідла, на кулаки чи каміння, дрімали.

Ніхто не міг їм допомогти, та й не знав чим. Рани ятрились, наривали, руки й ноги багатьох почорніли, деякі з поранених важко стогнали, а один — ще молодий, чорнявий, у якого одрубали в бою праву руку, — увесь час поривався схопитись на ноги, але не міг і тільки кричав: "Руку... руку віддайте!.."

Поруч із живими лежали мертві. Тільки перед світанком сюди приходили вої, клали на дерев'яні ноші трупи і через східні ворота виносили, опускали в хвилі Дунаю. Зараз трупам цим ще не прийшов свій час. Кілька болгарських жон закрили їм обличчя. Жінки допомагали й живим: подавали воду, годували, а коли кому з поранених було особливо важко, сідали поруч, щось тихо говорили.

Поранений розумів не все, що повідала йому жона болгарська, але ласка й тепле слово скрізь однакові. Пораненого заспокоювала ця тиха, сестринська мова, і, заплющивши очі, він часто засинав.

Пізно вночі Микула з Ангелом тихо говорили:

— Важко нам дуже, Ангеле... Мало людей стало, хто лишився — хворий, покалічений. А ще й голод велій, що людина без шматка хліба...

— Голодно, другаре Микуло. То правда, як тільки живемо?

Далі Цвітана чула тільки уривки з їхньої розмови.

— А ти добре знаєш дорогу, Ангеле?

— О другаре Микуло! Кожен камінь, кущ.

— То спробуємо?!

Чула Цвітана й те, як вони тихо встали, десь недалеко пішли. Говорили з кимсь третім.

А ввечері наступного дня вони розповіли Цвітані, що замислили роботи. Спочатку, коли вони сказали про це сотенному Добиславу, той не повірив, потім згодився. Отепер вони й візьмуться до роботи. Уночі, поки не зійшов місяць, перепливуть Дунай. О, і в Микули, і в Ангела ще дужі руки й ноги. Не самі вони пропливуть, вода їх пронесе мимо ромейських кораблів, далі й далі, аж до лівого берега. А вже там, аби тільки добратись, зійде місяць, все буде видно, Ангел проведе Микулу кущами.

На берегах він знає кожне село, а в кожному з них — свої люди. Вони відкриють двері воям. Ці двері і зараз відкриті...

Що робити далі? Другарі домовились і про це. Вони вийдуть вище й вище по Дунаю, знайдуть човен, насиплють його зерном і попливуть темної ночі до Доростола. Пливтимуть за водою, щоб не ворушити її веслом, зрідка хіба хто з них копирсне за бортом рукою, і так допливуть. Вода принесе їх до самого Доростола.

Уночі вони й пішли. Прощаючись з Цвітаною, Микула сказав:

— Ось тобі, жоно, дарунок. Ти вже поїж... Він дав їй шматок сухого, черствого хліба, який приніс з-над Росі.

— Що ти? Що ти? З'їжте самі.

— Нам що? — говорив Микула. — Ми знайдемо. Аби за Дунай, а там села, люди.

Так вони й пішли.

Почувши розмову Ангела і Микули, Цвітана зрозуміла, що там, за стінами Доростола, воям доводиться дуже важко, їх стає все менше й менше, а ті, що лишились живими, — поранені, порубані, мають мало сили.

А хіба сама Цвітана не бачила цього?! Було багато воїв у Доростолі — лишилось, може, половина. Піди по городу — скрізь попід стінами, на торзі лежать поранені, а поруч із ними мертві, руські й болгарські вої мовчки терплять, але хіба не видно, що вони стомились, конають, голодні?

Цвітана, звичайно, допомагала чим тільки могла. Не лише вона, всі жони й дівчата, які були в Доростолі, дбали, щоб легше було воям. Уночі вони

виходили за стіни, брали мертвих, ховали їх; допомагали воям копати рови, лагодити стіни, виходили до Дунаю й носили воду.

Та цього, виявляється, було мало. Воїв усе менше, ті, що живі, не мають сили тримати зброю, — от що зрозуміла Цвітана, почувши розмову Ангела й Микули.

"Так чим же мені їм допомогти?" — думала вона.

І Цвітана зрозуміла, чим може допомогти воям, що має зробити...

Перед світом, коли вої прокидались від важкого сну, ставали в лави й рушали до воріт, Цвітана одягла шолом, що лишився біля їхнього вогнища, пішла слідом за воями. Біля воріт, як і інші, взяла спис.

На воротях її ніхто не затримав. Хто пізнав би у ній, одягнутій, як вої, із списом у руках, жінку? Хто став би затримувати того, який йшов із города в поле перед грецьким станом — на життя чи смерть?! Навіть вої, до яких приєдналась Цвітана за стіною, не пізнали, хто йде поруч із ними.

— А ти взяв ніж? — запитав її воїн, що був по праву руку.

— Взяв, — відповіла Цвітана й пошкодувала, що не взяла його...

А потім був бій, і Цвітана все робила, як інші вої, тільки коли інші вої орудували луками й мечами, а часом ножами, вона била ромеїв своїм списом, — била, доки сама не впала на полі.

Пізно виплив із-за Дунаю й став над плесом великий повний місяць. Він залив ріку й береги рівним ясним сяйвом, освітив усе до бадилиночки. На недавньому полі битви стало видно зброю, щити, мечі, темні тіла мертвих, хижих птахів, що й тепер, уночі, ширяли над ними.

Руські вої ходили біля стін города в полі, збирали своїх воїв, щоб до сонця віддати їх землі. Так само ходили й ромеї навкруг свого стану...

І раптом ромеї зупинились. Вони побачили закривавлене чоло одного руса, що, витягнувши вподовж себе руки, з високими грудьми лежав проти місяця, широко відкритими очима дивився на небо, хмари, зорі.

Ромеї жахнулись.

— Він живий!

Але воїн був неживий. Він бився до загину й помер так, як стояв у бою: не боячись ворогів і смерті, дивлячись на світ перед собою.

Проте не тільки це вражало в мертвому воїні. Із голови в нього скотився шолом, воїн лежав, одкинувши голову, буйне волосся вкривало її, падало на плечі, землю...

— Це жінка! — сказав хтось із ромеїв. Так, це була жінка, проста жінка з болгарського села, Цвітана.

— Страх! — говорили ромеї. — Вони воюють усі. Над полем все вище й вище вставав місяць. Ще через ніч повернулись Микула й Ангел. Вони не дістались до болгарських сіл, — на лівому березі також стояли ромеї. Стикнулись з ними, ледве втекли. Ангел був тяжко поранений у ногу.

Коли б не Микула, Ангел би загинув. Він не міг ходити, не зміг би й пливти через Дунай. Але Микула встиг, коли налетіли ромеї, сховатись у комишах. Уночі, тримаючи друга, поплив через Дунай.

Через Подольські ворота Микула на руках приніс Ангела до вогнища. Була темна ніч. Вони сіли на холодній землі, Ангел покликав Цвітану.

Вона не озвалась, певно, допомагала комусь під стінами. Вої спочивали, довго ждали її. Цвітана не прийшла до вогнища й тоді, коли зійшов місяць.

— Де ж вона? — подивившись сполоханими очима на Микулу, промовив Ангел.

Микула мовчав. Біля вогнища не було шолома. Цвітани вже немає.

8

Яка це була битва? Десята, двадцята? Хіба порахуєш?

Місяць уже робить другий круг, десь там достигло жито, десь падає на землю плід, десь дозріло всяке зело...

Десь ще й тихо: можна стати в полі, говорити на повний голос, співати, сміятись...

Хто сказав, що можна сміятись? Руські вої загибають на полі за Доростолом, вони гинуть в городі від голоду й хвороб, уже в городі немає на деревах листу, немає й травинки. Та й це не рятує — смерть, навкруги смерть.

Імператор Іоанн велить взяти на полі й привести до нього бранців. Нехай вони скажуть йому, чим живуть ці руси, де вони беруть силу, скільки їх є, скільки ще вони можуть триматись?

Бранців привели. Імператор думав, що їх багато, бо вів їх, оточивши колом, великий загін. Але коли загін наблизився до імператора й безсмертні розірвали коло, розступились на два боки, то імператор побачив, що там скоїть тільки один чоловік.

Хто знає, скільки йому було літ? Гострі плечі переконували, що людині цій чимало і дуже важко довелося попрацювати на своєму віку. Довгі темнуваті вуси спадали аж до грудей, але бліде, без зморщок обличчя, блискучі очі промовисто свідчили, що ця людина ще молода, жити б їй та ще жити...

З одягу на бранцеві були тільки прості недовгі полотняні штани з ремінною попружкою, та й то вони так подерлися, що крізь них світилося тіло. Груди ж його були голі, у кількох місцях порубані, біля серця зяяла глибока рана.

Але він ніби забув про рани, без страху дивився на імператора і його воїв. Щось перекипіло й переболіло вже в його душі, він немов переступив за якусь межу життя і не знав більше страху, навіть сміявся.

Імператор лютував.

— Запитай, — велів він товмачеві, що стояв поруч, — чого він сміється?

Товмач поспішив сказати бранцеві, чого від нього жадають, пояснив йому й те, перед якою високою особою той стоїть...

Бранець щось крикнув у відповідь на слова товмача й знову сміявся.

— Що він говорить? — заволав Цимісхій.

— Він говорить, великий василевсе, що бачив... Товмач затявся.

— Що? Що? — закричав дужче імператор.

— Він говорить, що бачив мертвих князів, але живого імператора ще не бачив. А тому й сміється...

— Проклятий тавроскіф! — крикнув імператор. — Він дорого заплатить за свої слова... Запитай у нього — скільки війська лишилось у князя Святослава?

Бранець відповів:

— У ромеїв багато війська, але у князя Святослава вдвоє більше...

— Нехай скаже, скільки саме?

— Стільки, як зір на небі...

Імператор лютував — бранець нічого не говорив, нічого не боявся.

— Запитай у нього, чи великий голод у Доростолі, чи є в русів хліб, м'ясо, вино?..

Бранцеві втлумачили, що саме цікавить імператора.

— Знаю, знаю, — сказав той і дуже повільно, язиком зволоживши спраглі уста, відповів: — Ого, в нас у Доростолі є всього доста — і хліба, і м'яса, й молока, і вина... є всього доста, доста, бодай луснув оцей ваш імператор!

Це були останні слова бранця з Доростола. Серце його не витримало. Підігнувши ноги, він повалився на землю...

А біля стін Доростола вже лунав шум і крик — руські вої виходили на поле, починаючи нову битву... Вони йшли вперед, до стану ромеїв, наробили великої шкоди, захопили чимало харчів — борошна й м'яса. Прикрившись щитами, стали одходити. Борошно й м'ясо! Хіба у цих страхітливий битвах вони не наближали перемоги?

І раптом трапилось те, про що люди, які тільки що проливали свою кров, віддавали життя на полі перед Доростолом, не могли навіть подумати. Коли вони, почепивши на спини щити й одбиваючись списами, стали відступати і вже доходили до широко розчинених воріт города, ці ворота несподівано зачинились.

На полі зчинився неймовірний крик. Вої стали грюкати й бити у ворота, але ніхто не відповідав. Вони пробували кричати лучникам і пращникам, які стояли на стінах, але ті, здавалося, боролись з кимсь на стінах. Пробиватись до південних чи північних воріт Доростола також нічого було думати — опліти ромеїв і безсмертні обступили військо князя Святослава. Смерть? Страшна смерть під самими стінами Доростола.

На щастя, це тривало недовго. Вої під стінами бачили, як здригаються, гримлять ворота, ніби хтось зсередини намагається їх відчинити. Зовсім несподівано ворота розчинились навстіж, і вої густим потоком, все стримуючи й рубаючи навалу позад себе, стали входити у город.

Тоді всі почули про страшну зраду, яка готувалась тут.

У Доростолі в той час, коли за городом, на полі, точилась люта січа, хтось замкнув зсередини ворота фортеці, щоб одрізати шлях війську князя Святослава і щоб воно загинуло під стінами.

Добре, що вої, які стояли на стінах, одразу побачили й зрозуміли, що сталось. Вони миттю кинулись вниз, стикнулись біля воріт із зрадниками, деяких порубали, деяких зв'язали. Це були болгарські боляри, а вів їх за собою великий болярин Мануш.

Коли сутінки обгорнули Дунай і стіни Доростола, князь Святослав велів привести із порубу до будинку кметя зрадників-боляр. Вої княжі відчинили важкі ворота порубу, провели боляр вулицями Доростола.

Провести їх, як виявилось, було нелегко. У вузьких вулицях Доростола й на площі, коли вої, оточивши боляр, вели їх, було вже темно, і, здавалося, ніхто не знав і не міг бачити, кого ведуть серед ночі руські вої. Але скрізь, де вони проходили, чути було руські й болгарські слова погрози болярам, а кілька разів на боляр сипалося каміння. Тому й важко було живими довести боляр до будинку, в якому звичайно чинив суд кметь.

Цієї ночі суд тут чинив не кметь — із дружиною своєю він був там, де темнів на рівнині за Доростолом стан імператора Візантії. Коли боляри стовпились попід стінами світлиці, а деякі стали просто серед неї, із дверей, що вели до покоїв кметя, вийшов князь київський Святослав.

Переступивши поріг, князь зупинився й обвів поглядом світлицю. Він пізнав декого — великого болярина Мануша, доростольських і навколишніх придунайських боляр Горана, Радула, Струмена.

Князь Святослав не примушував нікого з них служити йому. Навпаки, усі вони самі, один за одним, приходили до нього й клялися в приязні й любові. А великий болярин Мануш прибув до князя по загаду нібито самого кесаря Бориса.

Зараз боляри мовчали, спідлоба позираючи на князя Святослава. В їхніх очах світилася одверта неприязнь, руки були стиснуті в кулаки.

Тільки тоді, коли князь Святослав ступив ще кілька кроків уперед і сів у кріслі за столом, де звичайно сидів кметь, боляри ворухнулись, зачовгали ногами, зацокотіли посохами, але однаково мовчали.

— Я зібрав вас, боляри, — у тиші, що настала, почав князь Святослав, — щоб почути, чому і як вчинили зраду проти мого війська, і щоб судити вас...

Тоді великий болярин Мануш — немолодий уже, але ще здоровий чоловік, який стояв попереду у темному довгому платні з цятавою кесарською гривною на шиї, — ступив і голосно промовив:

— По якому закону і чому саме ти хочеш судити нас, княже? Адже ми болгарські боляри, і судити нас може тільки кесар та ще бог.

Князь Святослав довгим поглядом подивився на великого болярина і на його гривну, обвів поглядом усіх боляр і сказав:

— Не заради однієї тільки Русі прийшов я, боляри, з військом своїм до Болгарії, а заради життя і Русі, і Болгарії.

— Твоїми молитвами помер наш кесар Петро! — роздратовано крикнув болярин Мануш.

— Кесар Петро, — спокійно відповів йому князь Святослав, — справді помер, коли побачив силу Русі. Але я власними руками віддав корону болгарських каганів і всі їх скарби сину Петра — новому кесареві Борису.

— Так нехай тоді нас слухає і судить кесар Борис! — вигукнув болярин Мануш.

— Нехай судить нас кесар Борис. Тільки кесареві Борису служимо! — покотилось під склепінням світлиці.

Князь Святослав ждав, поки накричаться боляри, і так само спокійно сказав:

— Той, хто нині в Доростолі, — не підвладний кесареві Борису, бо він зрадив мене і служить імператору ромеїв.

— Так від кого ж судиш ти нас? — вже задихаючись, крикнув Мануш.

— Буду я судити вас від імені руських людей і тих болгар, що не хочуть, як ви і ваш кесар, служити Візантії. Хочете, я покличу сюди цих болгар — немало їх уже полягло над Дунаєм, а ще більше є тут, у Доростолі, і скрізь по Болгарії. Чуєте, ось їхній голос...

У світлиці настала велика тиша. Чути було, як плеще хвиля на Дунаї, як потріскують гноти в світильниках перед столом кметя, як важко дихають боляри. І раптом стало чути, як вирує під вікнами будинку кметя багатоголосий натовп — загрозливо, неспокійно, тривожно:

— Да проклинай! Позор! Смерт!

— Чуєте? — запитав ще раз князь Святослав. Великий болярин Мануш нічого не відповів. Мовчали всі доростольські й придунайські боляри — вони тільки-но проходили вулицями Доростола, бачили болгар, про яких говорив князь Святослав, їм нічого було відповісти на питання князя — не він судить їх, а Болгарія і Русь.

Князь Святослав взяв у праву руку булаву, на золотому яблуку її заграв відблиск світильників.

— Суд мій буде короткий, — почав він, — бо і мені, і руським воям, і всім болгарам, аже потягли за мною, відомо суть, як ви двоєручили, як говорили за Русь: ми з вами — і йшли супроти нас, як говорили болгарам: ми за вас — і продавали їх Візантії. І коли б Дунай не линув до моря, а стояв на місці, то вода в ньому була б червоною від крові руських і болгарських людей, яку ви, боляри,

пролили разом з кесарями вашими й візантійськими імператорами. За цю велику провину вашу тільки одного ви достойні — смерті.

Коли Святослав промовив це слово й опустив булаву, боляри зрозуміли, що князь київський звершив свій суд. Деякі з них, либонь, завагались, деякі, може, готові були просити пощади. Тільки великий болярин Мануш так само стояв попереду всіх, спираючись на свій посох, і зухвало дивився в очі князю Святославу.

Тоді більшість боляр, що були боягузами все своє життя і зараз злякались заслуженої смерті, заволали:

— Помилуй, княже!

— Це — Мануш... Це Мануш і Горан звели нас! — аж надривались інші.

Один тільки Мануш крикнув, розриваючи платне на грудях:

— Не вірю я! Я з кесарем Борисом! Нехай смерть! І ще кілька боляр, а між ними болярин кметь Горан, стали поруч із Манушем.

— Будь по тому! — промовив князь Святослав. — Вас, — він звернувся до боляр, які благали пощади, — помилую. Ідіть на бій. Вас, — він подивився на Мануша й гурт боляр, що тулились до нього, — скараю... Нехай звершиться суд!

— Зажди, княже! — хижо заревів Мануш. — Чому ж ти одних милуєш, інших караєш, а про деяких не мовиш і слова? Не токмо Болгарія іде супроти тебе, — процідив Мануш, — супроти тебе ідуть твої люди, руси...

— Неправда, — одказав князь Святослав, — ніколи рус не підійме меча проти руса, ніколи рус не зрадить свого брата і не продасть.

— Так ось тобі, княже! — крикнув болярин Мануш, щось вихопив з-за пазухи свого платна й подав князю Святославу.

— Що це? — не зрозумів князь Святослав.

— Читай.

Князь Святослав розгорнув пергамент, який йому подав болярин Мануш. Це був лист до імператора Іоанна. Тримаючи пергамент у руках, князь Святослав ступив уперед до світильників і в яскравому їх промінні став читати. У світлиці стало тихо.

Тепер усі бачили обличчя Святослава, що схилилось над пергаментом. Великі сірі його очі, високе чоло, на якому зібралось кілька глибоких зморщок, поголену голову, на якій сивіло, спадаючи аж до шиї, довге пасмо волосся, довгі сиві вуси і чітко окреслені уста, що стиха проказували написані на пергаменті слова.

Князь Святослав прочитав все від першого до останнього слова, потім згорнув пергамент, підвів голову й подивився на болгарських боляр, що мовчки стояли перед ним.

— Ти прочитав усе, київський княже? — запитав болярин Мануш.

— Прочитав, — тихо зітхнув князь Святослав.

— Так чому ж ти мовчиш?

— Я вже раніше зробив суд і сказав, що кожен, хто сукупно з вами і Візантією йде проти Русі, — покараний буде смертю.

— І навіть тоді, коли це буде брат твій Уліб?

— Так, хоч би це був і брат мій Уліб, — відказав князь Святослав. — Він разом з тобою заслужив смерті.

Князю Святославу було невимовно важко, боляче. Це, мабуть, чи не найважча ніч, відколи він став з полками своїми на захід сонця від Дунаю. Як князь руський і воїн, Святослав бачив ворога тільки перед собою і немов караючий меч падав на нього.

У цій борні йому було дуже важко, особливо важко було в останні місяці в Доростолі, і все ж він дивився тільки перед собою, бачив ворога, вірив, що неминуче переможе, бо з такими людьми, які стояли поруч із ним, не можна було не перемогти.

І от, виявляється, ворог не тільки попереду, він поряд з тобою, за спиною... І хто ж цей ворог? Болгарський кесар? Він знав йому ціну. Болгарські боляри? Він ніколи на них не спирався. Ні, його ворог — рідний брат Уліб.

Не хотілось вірити, що це так, але на столі лежить лист до імператора Іоанна, в якому сказано, що вони — боляри болгарські — згодні на мир з ромеями, віддають Доростол, але просять імператора не карати воїв, випустити їх з фортеці... І є на цьому листі підпис не тільки боляр, а й князя Уліба.

Перед ним пройшло все його життя. Він пригадав багато днів і літ, брата Уліба й зрозумів, що не тепер відступив той від покону батьків своїх і всіх людей Русі, а в далекому дитинстві, коли був несміливий і боязкий, ненавидів свого рідного брата і любив дітей варязьких і грецьких, коли мріяв про грецьку царівну, збирав і беріг свою скотницю.

І хоч князь Уліб пішов разом з ним проти болгарського кесаря й імператора ромеїв, але йшов він не перемогти, а домогтись свого — побрататись з болгарськими болярами й кесарем, щоб стати, може, й самому кесарем римського імператора.

"Руська земле!! — стогнала душа князя Святослава. — Чи відаєш ти, хто думав сидіти на князівському столі, чи знаєш, що замишляв супроти тебе син Ігоря і брат мій Уліб? І що, земле Руська, робити мені тепер з відступником братом?"

І здавалося князю Святославу, що разом із плескотом хвиль від Дунаю долинув до нього відгомін далекої рідної землі. Він ніби почув голоси князів — своїх предків, голос батька Ігоря, матері Ольги і ще багатьох і багатьох людей Русі: "Покарай його, Святославе!"

Він здригнувся і схопився за яблуко меча. Крізь розчинене вікно довго дивився на чорне плесо Дунаю, обвів поглядом світлицю, побачив на столі хліб, сіль і м'ясо і не міг пригадати, коли й хто все це поставив.

— Нехай небо розсудить, хто з нас винен! — крикнув князь Святослав. — Боги! Допоможіть мені зробити поправний суд із братом!

Пізно вночі князь Святослав з Улібом вийшли за город, на берег Дунаю. Слідом за ними йшли два воєводи. Вони одійшли далеко від стіни, так, щоб ніхто їх не міг чути. Тоді воєводи стали, а брати-князі ще пройшли вперед.

— Так, Улібе, — сказав Святослав. — Раніше я тільки здогадувався й вагався, а зараз знаю все... Ось — земля, он — місяць, будемо говорити тільки правду.

Над Дунаєм за цей час встиг підійнятись місяць — великий і повний, схожий на вогняне коло, він висів над лівим берегом, освітлював громади ромейських кораблів, золотою доріжкою відбивався на плесі, грав у хвилі при березі.

І в цьому неспокійному червонкуватому сяйві Уліб побачив, куди привів його брат: вони стояли на кручі над Дунаєм, навкруг них були тільки пісок та вода, темні постаті двох воєвод ледь окреслювались удалині.

— Навіщо ти привів мене сюди? — сполохано крикнув Уліб. — Що, що ти замислив, брате?

— Слухай, Улібе, — відповів на це Святослав. — Не замишляв я нічого супроти тебе і не хотів би замишляти... Але нині мені й дружині все про тебе сказали болгарські боляри, показали й лист до Іоанна Цимісхія. Ти підписав його, Улібе?

Уночі, при сяйві місяця, обличчя людини нібито безбарвне. Але в цю хвилину князь Святослав побачив, що обличчя Уліба стало надзвичайно блідим, крейдяним, якимсь мертвим. Тільки очі на ньому блищали й світились незвичайним блиском.

І князь Уліб зрозумів, що все те, про що він мріяв і до чого готувався, вже відомо князю Святославу і його дружині і що вони, руські вої, не простять йому того, що він содіяв.

Але він хотів жити, він шукав рятунку й тому спробував захищатись:

— Ти мене марно обвинувачуєш, Святославе... Я нікого не вбив і не підняв меча проти руських людей, а тільки бачу, що тут, у Доростолі, нас усіх жде смерть. Мені шкода людей. Хіба не страшно отак помирати? Тоді Калокір

мені показав лист до імператора Іоанна, в якому мовиться про мир, почесний мир, про життя всім людям оже тут, у Доростолі, і оже там, на полі. Я підписав цього листа — не меч, а мир.

— О, імператор ромеїв, — відповів Святослав, — був би дуже радий, коли б одержав цього листа. Ти шкодуєш наших людей і не хочеш крові. Але скільки крові пролилося б, якби ми шкодували власну кров? Ти — проти меча і стоїш за мир. Але чого вартий той мир, про який говорить ворог, щоб тебе приспати й убити? Не мені і не тобі, Улібе, судити, що буде після нас, але знаю: люди колись згадають нашу кров і затаврують тих, що зрадили нашій справі... Цієї ночі я наказав скарати на голову віроломних боляр...

— Ти хочеш і мене вбити?

— Ні, я не хочу тебе вбивати, хоч злочин твій більший, ніж їхній. Негоже, щоб київського князя вбивали, як татя. Ти маєш меч, зроби ж так, як роблять наші вої, коли не хочуть віддатись у руки ворогу. Зверши сам суд над собою...

Уліб упав на меч. Це була єдина правда, яку він вчинив на землі. Помираючи, мов сніп, повалився на пісок.

Тоді, як здалося Святославу, стало дуже тихо. Вітер віяв, але без шуму, Дунай котив хвилі, але без плескоту, звуки долітали тільки від темної громади Доростола — тужний спів. То болгарський патріарх Даміан із своїм причтом правив погреб над загиблими язичниками-русами.

Та ще в стані ромеїв чувся тупіт коней і брязкіт зброї. Але й ці звуки були приглушені, невиразні, немов уві сні.

Серед цього безмов'я лежало на холодному піску тіло Уліба. Спершись на меч, стояв князь Святослав. Постаті двох воєвод темніли оддалік.

— Воєводиі — покликав Святослав. — Ідіть до мене! І враз навкруг залунали різні звуки: вітер прилетів із-за ріки, заграла хвиля на Дунаї, воєводи рушили до Святослава. А попереду їх лягали довгі темні тіні. Ці тіні вкрили й тіло князя Уліба, що лежало на піску.

— Воєводиі — промовив Святослав. — Князь Уліб помер, бо не хотів віддатись ворогу. Його вбили ромеї...

Він подивився на воєвод і побачив їхні бліді, оточені блискучим сріблом шоломів обличчя. А вони побачили стомлене обличчя князя Святослава.

— Вражда наша закінчена, — сказав князь Святослав. — Уліб покарав себе за те, що наробив. Бо немає на цій землі більшого злочину, як зрада рідній землі, її людям.

Князь Святослав помовчав і довго дивився крізь голубу ніч кудись на лівий берег Дунаю, на коси, що виблискували жовтим сяйвом під промінням місяця, і на ліси, що стояли на варті по обрію.

— Але не хочу я, — сказав далі князь Святослав, — щоб про цю вражду нашу й суд знали ромеї й глузували з нас. Нехай не радіють, що в нас князі себе вбивають, нехай не імуть сраму й руські люди, — це ромеї вбили його. Тож ідіть до город а й скажіть, що ромеї наскочили на князя Уліба тут, на березі Дунаю, захопили зненацька і вбили... Чи так я розсудив, воєводи?

— Правда, княже!

— Ідіть і приведіть сторожу, щоб узяла його тіло.

— Але як залишити тебе, княже, одного?

— Не бійтесь, — відповів Святослав, — мене ромеї не візьмуть.

Проте воєводи не залишили свого князя: один із них швидкими кроками рушив до города, другий пішов слідом за ним, але оддалік зупинився і став так, щоб його не бачив князь.

І князь Святослав його не бачив. Земля поринала в глибинах нічного океану, на небі все вище й вище піднімався місяць, у березі переливалась бурштинова розсип хвиль, а от над ними з'явився й заквилив птах кулик.

Князь Святослав подумав, чому з'явився серед ночі й квилить тут, над пісками, птах? Може, то й не птах. Навіщо він став би залишати серед глупої ночі своє гніздо? То душа брата Уліба одяглась у пір'я птаха і тепер літає над Дунаєм, уболіває, що так все сталось.

І як, справді, не уболівати, як не квилити?! Бідний, бідний птах. Тепер вже ти бачиш, до чого дійшло. Ось тіло князя Уліба лежить бездиханне на

піску, а ти — душа — розкидаєш над ним чорні крила, думаєш, як це все сталось, куди тобі тепер подітись?

Не плач, чорна птахо, не квили тут, над Дунаєм, не навівай печалі на людей. Бо ти шукав свого — і не знайшов, хотів зробити своє — і не зміг, а тепер і поготів тобі нічого тут робити! Тож радій з одного — люди не знатимуть, що ти наробив, і ще до ранку поховають тіло Уліба так, як належить князеві... А ти, птахо, не квили, піднімайся, поки темно, в небо. Може, там ти до схід сонця знайдеш стежку в вирій, і якщо тебе не пропустять у княжі ворота, то, може, почепишся десь хоч на гілочці в Перунових садах...

Може, птах почув або вгадав думи князя Святослава, бо ще кілька разів заквилив, а тоді полетів над хвилями і став підійматись вище й вище в небо, аж поки голос його не затих.

А від города вже йшли вої, щоб взяти на щити тіло князя Уліба, вбитого, як сказав князь Святослав, цієї ночі ромеями тут, на березі Дунаю.

Скоро мине ніч. Світильники ще горять у палаті кметя, але за Дунаєм вже палахкотить денниця. От-от почнеться день, нові муки й страждання.

Біля столу стоїть князь Святослав. Невже в нього згорбилась спина? Ні, це він схилився до столу і взяв булаву. А зараз князь стоїть такий, як і завжди, — стрункий, дужий, незламний.

Перед ним вища дружина. Небагато їх лишилось — немає в живих князя переяславського, князя чернігівського, тільки вчора загинули воєводи новгородський і деревський, немає вже й Уліба.

— Дружино моя! — промовляє князь Святослав. — Зараз нам нікуди подітися. Сором нам буде довіку, якщо відступимо назад. Мусимо стати ще раз противу ромеїв — переможемо або помремо. А мертві сорому не мають. Станемо ж твердо, дружино, не посрамимо Руської землі. Я піду першим з вами. Аще ж голова моя поляже, то помисліть самі про себе й Русь...

— Веди нас, княже! — заволали воєводи. — Де твоя голова ляже, там складемо й голови свої...

Це була година, що вирішувала не тільки долю ромейського і руського військ, вирішувалась доля багатьох народів, доля, може, й поколінь. Ніхто з них, мабуть, про це не думав, але кожен знав, що коли переможе Русь — то щастя, мир, спокій будуть на Дунаї, виросте й стане такою могутньою Русь, що ніякий ворог їй не буде страшний. Переможуть ромеї — тоді полетять чорні вітри над Дунаєм до Дніпра і далі за нього, впаде багато племен, багато земель загинуть під мечем імперії, на багато віків воцаряться там неволя, рабство, смерть.

Князь Святослав ждав цієї години. Заради того, щоб одвернути смерть від Русі, прийшов він сюди з військом своїм. Довго тут, у Болгарії, це військо мучилось і страждало. Були в них перемоги, були й поразки. Проте вірили вони, що переможуть, завзято йшли на битви.

Тепер почався останній бій. Імперія не могла більше воювати, вичерпувались і сили русів. І тим страшнішим був цей бій — кожен з них ставив усе, що мав, далі ж була смерть або перемога.

І коли руські полки почали, їм здавалося, що перемога така близька, на кінцях їхніх списів. Щитоносці, лучники й пращники гнали перед собою хмару стріл, гострого смертоносного каміння. Списоносці виривались уже за щити, — хитнулись лави імперії.

Військо Іоанна відступало. Тепер це було добре видно. Раз і вдруге на руських воїв налітала з боків кіннота, але вої поставили й проти неї щити, били коней, скидали вершників.

І вже близька була перемога Русі, вже ромейські вої готові були показати спини, коли сталося те, чого людина не може передбачити і проти чого не може вистояти...

У розпалі бою ніхто не помітив, як на пониззі Дунаю випливала темно-сіра хмара. Попереду неї полетів дужий вітер. На Дунаї встала висока хвиля, над косами, ген до самого неба, встали вихори.

Буря, страхітлива чорна буря знялася над полем навкруг Доростола. Вітер свистів між списами, знамена одривались від древків, вої руські все йшли

і йшли вперед. Але вітер сліпив їм очі. Вони одвертались від бурі, що штовхала в груди, валила з ніг, а разом із тим одвертались і від ворогів.

Святослав бачив усе це. Вітер бив і йому в груди, пісок засипав очі. Кінь вже не зважав на удари й, похиливши вниз голову, зупинився, став як вкопаний на місці.

Святослав підняв угору обличчя й кілька разів махнув мечем так, що коли б хтось попав під нього, то був би враз розрубаний...

— Перуне! — крикнув він крізь свист і завивання вітру. — Що ти робиш, чому пішов проти Русі, невже ти заодно з греками? Одступиі Поверни всп'ять, Перуне!

Він навіть махав мечем — так, ніби вів двобій, розрубував ту силу, що гнала на воїв море важкого повітря, хмари жовтої пилюки.

— Перуне! — кричав Святослав. — Слухай мене, Перуне!

Вітер не стихав, хмари пилюки все густішали, кінь не міг ступити вперед. Найстрашнішим було те, що крізь жовту імлу князь Святослав бачив, як схитнулись лави воїв обабіч нього, як вони розірвались, і вже деякі, широко розплющивши очі, закидали на спини щити, повернулись назад...

Але й ромеїв била, шматувала ця буря.

— З нами святий Феодор, — кричав Вард Склір, — уперед, ромеї Не випускайте русів...

Ромеї не могли стримати русів, що заподіяли їм такої великої шкоди...

— Дружино! — кричав князь Святослав, повернувши коня за вітром і перемагаючи свист і рев бурі. — Вершники, ідіть на головні ворота, землі — кожна в свої! Бийте ромеїв, бийте! Нам помагає Перун!

У розпалі бою, крізь бурю й вихор Микула побачив князя Святослава.

Князь сидів на коні і, розмахуючи мечем, рубався з якимсь ромеєм, з голови до ніг закованим у броню. Вершник був, видно, з полохливих, бо увесь час одхилявся назад, і князь, напевне, вбив би його мечем.

Але раптом під князем. Святославом упав кінь. Піші ромеї, мабуть, пройняли списами коня, бо упав він сторч, і князь ледве встиг вихопити ноги з стремен...

Князь продовжував битись пішо. На землі опинився і вершник, з яким рубався Святослав. Біля нього було ще кілька ромеїв з списами й мечами. Вони заходили до князя Святослава з двох боків. А князь спочатку був з двома мечоносцями і риндею, потім з одним мечоносцем і риндею, потім з одним тільки риндею, а далі залишився сам.

Коли Микула побачив це і кинувся стрімголов до князя, у нього стиснулось серце: він помітив, як один із ромеїв вдарив князя по правому плечу, бачив, як кров струмувала з рани... ,

— Княже! — крикнув Микула. — Іду-у-у!!! Він не біг, а летів, піднявши свій меч. За одну мить опинився біля князя, і перший удар його меча був такий дужий, що пробив шолом одного ромея, другим ударом він збив з ніг ще одного, третього вдарив у спину...

А тим часом біля князя Святослава вже було багато воїв. І хоч з плеча його ще цідила кров, князь знову сидів на коні, їхав вперед, а за ним крокували вої.

Уночі імператор біля свого шатра приймав полководців. Сам він сидів у позолоченому кріслі, перед ним на столі горів світильник.

— Проклятий бій, — лютував Іоанн, — скільки ми втратили вбитими?

— Початок бою був дуже важкий, імператоре. Ми втратили тисячі зо дві...

— Поховати з почестями, писарям записати імена, родичам їх дати землю в Болгарії...

— Добре, василевсе!

— А русів вбито скільки?

— Вони забирають трупи...

— Але скільки, скільки їх може бути?

— Тисячі дві, може, більше, — невиразно відповів хтось із полководців.

— Дві тисячі, а може, й більше, — сердито пробуркотів Цимісхій. — Повинно було бути десять тисяч, всі... Ви їх просто випустили сьогодні з поля бою.

— Вони дуже швидко зникли, коли почалася буря... Ми переслідували їх до самої стіни, і там був жорстокий бій.

— "Жорстокий бій"! — з серцем засміявся імператор. — Чому ви не вдарили по них у цей час з правого й лівого боків, чому не оточили їх всіх? Нам допомагав бог, це святий Феодор на білому коні йшов попереду нашого війська. Чому ж ви не пішли за ним?

Ніхто з полководців не відповів на слова імператора, і тоді він, не маючи змоги сховати своїх почуттів, схопився з крісла й забігав перед столом. Полководці бачили то його обличчя, то спину. Нарешті імператор зупинився і довго дивився на Доростол, стіни якого ледь окреслювались на тлі сірого неба.

— Прокляті руси! — викинувши вперед стиснуті кулаки, говорив імператор. — Чому ви навіть тоді, коли з нами все — бог, святі небесні, вітер, буря, — не можете розбити, знищити їх? Ви покоряли Кріт, Італію, Азію, ви хвалились, що немає сили, яка може проти вас вистояти... Чому ж ви не можете розбити цих варварів, що гризуть шкури, що вірять у бовванів, що не вміють тримати в руках списів? Які з вас полководці? Я — чуєте? — я сам поведу своє військо, я знайду Святослава, я залишу від нього тільки порох, тлін!..

Він був лютий і хижий у цю хвилину, вихвалявся своєю силою. Але це був не той Цимісхій, який гордо і впевнено вів своє військо сюди, до Дунаю. За крикливими словами імператора, за всіма його обіцянками було інше, і це розуміли полководці, що стояли перед ним. Вони, і він також, не знали, як розбити русів, що сиділи в Доростолі, як перемогти Святослава. Вони не могли зробити цього.

Ще пізніше, коли імператор Іоанн був сам у наметі, туди зайшов проедр Василь. З першого ж погляду імператор вгадав, що той має недобру звістку.

— Що трапилось, проедре? — запитав Іоанн.

— Друнгарій Лев із Константинополя повідомляє, що Вард Фока почав повстання в Азії, захопив багато кораблів у морі, не пускає нікого до Константинополя...

Іоанн Цимісхій довго сидів мовчки і безнадійним поглядом дивився на сіру полотнину намету.

— Я не можу більше воювати з Святославом, — хрипко сказав він. — Усе йде проти мене й імперії. Проедре, ти завтра поїдеш василіком до Святослава. Мир! Мир! За всяку ціну, дай йому дань, заплати йому за живих і мертвих. Нехай він іде з Дунаю. І я ще одного хочу — покажіть його, який він, оцей князь Святослав?

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

1

З великим і численним почтом приїхав на берег Дунаю Іоанн Цимісхій. Ще вночі, думаючи про наступну зустріч з руським князем, він велів, щоб з ним їхали всі полководці й присутні в стані високі особи і щоб одяглись вони в кращий одяг, почепили знаки. Не бачивши ніколи руського князя й уявляючи його як славолюбну, горду — схожу на нього самого — людину, Іоанн був певен, що Святослав приїде на зустріч з почтом, у найкращому своєму вбранні, із знаменами, своїми знаками, і хотів перевершити Святослава.

Імператор Іоанн і весь його почет їхали до берега Дунаю на конях, під розгорнутими знаменами імперії, оточені безсмертними. Іоанн був одягнений у червоний, золотом шитий скарамангій, плечі його прикривала багряна хламида із золотими застібками, біля пояса був дорогоцінний меч, на грудях блищали перли й золото, на голові — шапка з камінням; червоні сандалії впирались у золоті стремена. Так само пишно, блискуче одяглись полководці й вищі сановники Іоанна — соцарствуючий імператор Костянтин, патрикій і проедр Василь...

На березі Дунаю вони зупинились. Тут був нап'ятий намет, біля нього стояли лави, широкий, вкритий червоним оксамитом стіл, а на ньому — корчаги

з вином, келихи. Імператор зійшов з коня, ще раніше від нього спішились полководці. Імператор зробив рукою знак проедру Василю, й вони вдвох одійшли до кручі, щось між собою говорили. Полководці стояли мовчки, бачили, що Іоанн чимсь невдоволений.

А тоді на плесі, нижче від Доростола, з'явився човен. На березі було тихо, й усі чули, як над Дунаєм гримлять кочети в човні, б'ються об воду весла. Скоро стало видно, що на веслах у човні сидить шість гребців, а сьомий стоїть на кермі. Біля самого берега човен круто завернув, і ніс його зарився в пісок.

Супутники імператора Іоанна кинулись до берега, щоб дізнатись, хто посмів поставити човен туди, де присутній імператор ромеїв. Але одразу й зупинились... Гребці на човні виймали з кочетів весла, опустив кермо стерновий, усі вони вийшли на берег. Хтось із них підтягнув вище човен, а з гурту цих людей, що приїхали човном, вийшов чоловік, який тільки-но стояв позад гребців і керував човном.

Був він одягнений, як і гребці, може, хіба підперезана ремінним поясом біла сорочка й білі штани у нього були чистіші, ніж у інших, а біля пояса висів меч. Тільки тоді, коли він наблизився, імператор і його супутники побачили, що на поголеній голові цього чоловіка сивіє пасмо волосся, спадаючи до вуха. Високо тримаючи голову, трохи примруженими очима дивився цей чоловік на імператора, і на губах його під довгими вусами грала посмішка.

— Здрав будь, імператоре ромеїв, і ви, полководці! — сказав князь Святослав і, взявшись правою рукою за криж меча, за звичаєм вклонився Іоанну і його полководцям. — Ти мене хотів бачити, от я і приїхав.

Іоанн зрозумів слова київського князя, бо знав мову болгар, з якими йому довелось чимало воювати і зустрічатись у Константинополі. Довгу хвилину він дивився на князя, і в очах у нього було здивування й розгубленість. Не ждав він, що Святослав як гребець приїде на зустріч з ним — імператором, не думав, що руський князь буде одягнений як звичайний воїн, не думав, що Святослав так просто, як рівний до рівного, підійде до нього.

Було й інше в душі імператора. Побачивши Святослава, він зрозумів, що князь Русі інакше зробити й не міг. За простотою й звичайними вчинками

руського князя імператор Іоанн побачив щось більше й важливіше, ніж думав його розгублений почет.

Логофет ждав слова Іоанна, щоб передати через товмачів це слово руському князю. Але імператор Іоанн дав знак, що говоритиме сам з Святославом, і звернувся до нього:

— За вітання дякую, княже! Так, я хотів тебе бачити й говорити. Підемо, княже до намету.

— А може, ми поговоримо на човні, — запропонував і засміявся Святослав. — Дуже любо тут, імператоре... Вода та небо...

Це буланечувана образа. З імператором ромеїв ніхто не смів так говорити. Імператор Іоанн запрошує руського князя до свого намету, а той сміє кликати його на човен. Увесь почет стояв насторожений, усі вони ждали загаду імператора.

Але трапилось диво, чудо. Імператор ромеїв Іоанн, перед яким схилялись ниць не тільки полководці, а цілі народи, не обурився, почувши ці слова князя Святослава, а відповів:

— Гаразд, княже. Ходімо на твій човен...

Розгублені полководці й увесь почет лишились на кручі, не знаючи, що їм робити, — порушується весь церемоніал двору. А імператор і Святослав тихо рушили сипким піском, зупинились біля човна. Князь зробив знак рукою, і шість гребців — молодих, здорових хлопців з бородами й вусами, — неприязно поглядаючи на імператора, одійшли вгору берегом і там стали.

Аж тоді імператор і Святослав ступили у човен, сіли один проти одного.

— Так он ти який! — тихо сказав Іоанн Цимісхій.

— А ти, імператоре, думав, що я інакший? — щиро засміявся князь Святослав, від чого в лівому його вусі заколихалась важка золота усерязь з підвісками — двома перлинами і великим червоним рубіном.

— Та ні, — відповів імператор. — Я чув, що ти дуже гордий, і не думав, що приїдеш як гребець на човні...

— Ти не помітив, що я тримав стерно...

Настало мовчання. Над Дунаєм було тихо. Повз човен повільно струмувала вода, така чиста, що на дні видно було кожну піщинку. Дві сірі чайки, скиглячи, літали над човном, а вгорі — в голубому небі — ніби застиг на місці і вдивлявся вниз коршак.

— Ти мене кликав, імператоре, — перервав мовчання Святослав. — Що ж хотів ти запитати?

— Я тебе хотів запитати, княже Святославе, — почав імператор, — навіщо ти забився так далеко від рідної землі, прийшов сюди?..

— Звідси до Руської землі, — відповів Святослав, — рукою подати. Ось вона, Руська земля, — показав він на лівий берег Дунаю. — До Константинополя, здається мені, звідси набагато далі. Та й відаєш ти, імператоре, — не сам я прийшов сюди, кликав мене імператор Никифор і дав за це навіть золото.

— Покійний імператор кликйв тебе і дав золото, щоб ти приборкав непокірних болгар...

— Я приборкав непокірних болгар, — посміхнувся князь Святослав, — і дійшов аж до Преслави. Але ж тоді ти вирушив проти мене й болгар.

— Я мусив вирушити, — спалахнув Цимісхій, — бо ти склав мир з болгарами...

— А навіщо ж мені було далі воювати з ними? Я виконав волю імператорів, пройшов усю Болгарію, скорив кесаря Бориса й уклав мир.

— Якщо ромеї давали русам золото, імператор їх мусив і укладати мир...

— Ми не печеніги, — сказав Святослав, — і заради золота не воюємо. За Русь ми, імператоре, стояли...

— За Русь? — імператор струсив своєю рудою бородою. — Добра Русь, коли ти дійшов з своїм військом мало не до Константинополя?! Імператори ромеїв ніколи не ходили на Русь, вони не стояли під стінами Києва. А руси

увесь час ідуть і йдуть на імперію, вони вже не раз були й під стінами Константинополя.

— Що імператори ромеїв не стояли під стінами Києва — це правда, — згодився Святослав. — Київ — не Доростол, імператоре. Не заздрю я тому, хто спробує стати під стінами його, — аки печенігам буде. Але коли ти говориш, що ромеї не йдуть на Русь, — то лжа.

— Чому ж лжа? — нібито здивувався й навіть образився Іоанн.

Князь Святослав не встиг відповісти. І сам він, і імператор підняли голови. Над ними раптом сполохано заквилили чайки... Вони досі вільно ширяли над водою, але вгорі висів коршак, він полетів униз і став нападати на чайок. Сполохані несподіваною появою хижака, чайки спочатку кинулись врозтіч. Але коли коршак заходився нападати то на одну з них, то на другу, обидві чайки злетілись, дужче заквилили, ніби змовлялись, а потім накинулись разом на кровожерливого птаха. Коршак спробував оборонятись, заскиглив, а потім чимдуж полетів над Дунаєм геть. Дві чайки довго гнались за ним, повернулись, заходились літати над човном, ніби скаржились: "Ки-и-ги! Ки-и-ги!"

Що думав імператор ромеїв у ці хвилини? Примруживши світло-голубі свої очі, стиснувши уста, він часто дихав тонким гострим носом, скинув шапку і провів рукою по рудому волоссю, по вогняно-червоній бороді, ніби йому було душно.

Князь Святослав же, все дивлячись на чайок, взяв правою рукою вус, закрутив його...

— Горе чайкам убогим, — промовив він, — а проте дали вони цьому злодієві дунайської водиці напитись... Отак, імператоре, буває...

— Ти сказав, — сердито перебив його Цимісхій, — що лжу говорять ромеї... Де лжа?

— Відаєш, імператоре, про що говорю... Колись, і не за нашої пам'яті, над морем Руським сиділи наші предки. А зараз? Клімати? Чому ж Клімати, коли то здавна була наша земля? Але гаразд, нехай вже будуть і Клімати. Але

чому ж тоді імператори ромеїв посилають своїх воїв на північ від них, на захід і на схід?

— Княже Святославе, це лжа.

— Ой ні, імператоре, не лжа... Згадай, скільки городів поставили ромеї над Руським морем, скільки крові пролили руси в Тмутаракані, на низу Дніпра, Ітиля-ріки, Дністра. А Саркел, імператоре? Адже його збудували ромеї на руському шляху, на землях наших. А що б сказали імператори ромеїв, якби князі Руської землі почали завойовувати Сірію чи Халдею? Ні, імператоре, Русь ніколи й ніде не стала на землі імперії. Імперія прагне стати і вже стала на Руські землі... Дивно мені, імператоре! Адже ромеї мають великі землі над морем, у Азії, півсвіту...

— Русь, — перебив його імператор, — має не менше земель, ніж ромеї...

— Це правда, — сказав Святослав і посміхнувся. — Русь має дуже багато земель. Русь, — він примружив очі й замріяно подивився вдалину, за Дунай і коси, — має так багато земель, що ти й не уявляєш, імператоре... Від Руського моря до далеких україн північних, від болгар до Ітиля-ріки і гір Орал... Велика земля, півсвіту.

Імператор Іоанн з-під густих брів дивився на обличчя князя Святослава, який дуже спокійно розповідав про Русь, і очі його в цю хвилину стали нібито темнішими. Коли ж князь Святослав піймав на собі гострий погляд імператора і замовк, Іоанн Цимісхій одвів очі, зітхнув, обернувся, подивився на свій почет, що однаково непорушне стояв на березі.

А далі імператор Візантії схилився ближче до князя Святослава, сказав таємниче, пошепки:

— У тебе півсвіту, півсвіту є в мене. Чому ж сваримось ми, княже Святославе?

— Про що ти говориш, імператоре? — не зрозумів його Святослав.

— Ти і я — ми два богатирі, — так само тихо вів далі Цимісхій, — і я хочу, щоб ми діяли як богатирі. Слухай, княже! Давай поділимось! До Дунаю все буде моє, за Дунаєм — твоє. Я сидітиму в Константинополі, ти — в Києві.

Князь Святослав подивився на імператора ромеїв, потім обернувся, поглянув за човен... Там текла голуба вода, плавали дрібні рибки, на дні лежали обтерті хвилею камінці. І раптом князь Святослав опустив руку в воду, дістав звідти один камінець.

Імператор Іоанн здригнувся. Для чого взяв київський князь камінець? Він не знав, що робитиме князь, напружено стежив за кожним його рухом...

А князь Святослав все тримав камінець на долоні в себе, дивився, як з нього в Дунай падають великі сріблясті краплі.

— Бачиш, який чудовий камінь?! — промовив князь Святослав. — А скажи мені лишень, імператоре, чий оце буде камінь?

Імператор не міг второпати, до чого веде київський князь.

— Камінь?! — засміявся він. — Як чий? Коли камінь у твоїй руці, він твій...

— А тепер? — засміявся князь Святослав і кинув камінь далеко від човна. Камінець зробив дугу, врізався в плесо і зник, а по воді пішли кола.

Імператор мовчав.

— Чий це камінець зараз? — ще раз запитав князь Святослав.

— Ти мене запитуєш про дивні речі, — похмуро відповів Цимісхій. — Тепер камінець нічий... Але до чого це?

— Бачиш, імператоре, — сказав Святослав. — Камінець — і то ось він — мій, а от вже і не мій. А ти хочеш покласти межу світу, хочеш поділити його на дві половини. Оце, кажеш, моє, а оце — твоє. А хіба ти чи я можем його поділити? Ти сказав, що є Візантія і є Русь, що це дуже великі землі. Але це ще не вся земля. От сидимо ми з тобою тут, на Дунаї, але ж це земля болгарська. І вона не одна. Є франки, англи — у цей бік, а там — за Руссю — монголи, хини... Хіба ж, імператоре, це камінці, які кинув хоч сюди, хоч туди? Ти хочеш підкорити півсвіту, далі захочеш підкорити й світ. Ні, імператоре, підкорити всього світу ніколи не вдасться.

— Ти мене не зрозумів, — промовив Іоанн Цимісхій. — Візантія не хоче підкорювати увесь світ. Я хотів тільки домовитись, де моє, а де твоє.

— Наші ж посли нібито все й поділили... Візантії — своє, Русі своє, Болгарія буде межи нами... Імператор Іоанн дивився на Дунай.

— Так, — махнув він рукою, — посли наші домовились нібито про все, але я дещо хотів сказати до цього...

Він замовк на хвилинку й подивився на Святослава...

— Від себе я хотів додати, — повів Цимісхій, — що захоплений тим, як ти боровся зі мною... Ти, квяже, добрий полководець.

— Мені приємно чути це від такого досвідченого й хитрого полководця, як ти, — відповів на це Святослав. — Але ж з тобою не я боровся, а Русь...

— Боролась Русь, а ти її князь. І я хотів би на знак того, що поважаю тебе... і Русь, назвати тебе кесарем, василевсом Русі, дати вам світло істинної віри — християнство.

— Дякую тобі, імператоре, — одверто сказав Святослав. — Але навіщо нам, Русі, кесарі й василевси? Є в нас київський князь, є князі земель, всякая князья. Правду говорю, імператоре, не треба нам ще більше кесарів, а василевсів і поготів. Що ж до християнства, то в нас на Русі є вже багато християн, мати моя, княгиня Ольга, також була християнкою. От тільки я і ще багато наших людей тримаємось старої віри, яку ви називаєте язичеством... І я не ворогую з християнством, але ще не знаю, імператоре, чия віра краща. У кожного з нас є своє. Приміром, ти кажеш, що добре християнство, я кажу, що хочу жити, як батьки мої й діди, — язичником Русі хочу бути. Не будемо сваритись, імператоре. Усе в світі доходить до свого. Може, колись язичники стануть християнами, може, колись християни зроблять те, чого не зробив би варвар, язичник. Почекаємо, імператоре. Куди й чого нам поспішати, коли між нами любов і мир?

— Але ж ми зустрінемось ще з тобою, княже. Правду кажу — чому б тобі не приїхати до Константинополя?

— Князі київські бували вже не раз у Константинополі, — крізь зуби відповів Святослав. — Мати моя, княгиня Ольга, там також була і багато мені про ваші чудеса розповідала. Дивен суть Константинополь, і я там хочу побувати, буду. Але чому б і тобі, імператоре, не побувати на Русі, у городі нашому Києві? Адже про Київ всі багато говорять, але ніхто з імператорів римських там не бував. Приїжджай, імператоре! Ми зустрічаємо наших гостей хлібом.

— Чим? — не зрозумів Цимісхій.

— Хлібом, кажу, а часом і з сіллю.

— Добре! — промовив імператор. — Приїду. Він встав з сідалки човна, але затримався.

— Імператор Никифор, — сказав він, — посилав до тебе своїм василіком Калокіра. Маю відомості, що він у вашому стані...

— О імператоре! Посол твій до кінця служив Візантії і йшов з нами від Києва аж сюди...

— Я хочу, щоб ти його повернув...

— Я можу повернути тільки труп його, бо Калокір сьогодні вночі повісився...

— Шкода, — закінчив імператор. — Що ж, княже, я сказав тобі все, що хотів...

— А я повідав, що думав...

Разом вони зійшли на берег, наблизились до намету, де на столі стояли корчаги з вином. Слуги кинулись наливати вино, проедр Василь сам послужливо налив келих для Святослава.

Але князь Святослав, ступивши до столу, сам узяв найбільшу корчагу з вином і налив два повні келихи...

— Хочу пити на тя, — сказав він імператору і перший підняв повний келих.

— Спасибі! — відповів похмуро імператор. — І я вип'ю за тебе...

Вони до дна випили келихи. Пили за імператора й полководці.

Дуже швидко після цього князь Святослав попрощався, спустився кручею до берега, ступив у човен.

Високо підняли весла гребці, князь Святослав став на кормі біля стерна. Ось гребці опустили весла в воду, князь Святослав круто завернув корму човна, дав знак гребцям, і човен поплив проти швидкої течії. Над ним полетіли із смутним криком чайки.

Стоячи біля намету, імператор Іоанн довго дивився, як все далі й далі проти течії пливе човен. Обережно ступаючи по піску, до нього підійшов проедр Василь. Коли імператор обернувся, він побачив сердите, перекошене від злості обличчя проедра, злі його очі.

— Хитрий київський князь! — прошепотів проедр. — Він не випив вина з мого келиха...

Недбалим рухом, ніби ненавмисне, він скинув одну із корчаг зі столу, червоне вино струмком потекло з неї, а кривава пляма ще довго всочувалась у пісок.

Це був не Буколеон, а поле брані під Доростолом. Але постільничий — проедр Василь — і тут не залишав усю ніч імператора. Він дивився, коли в наметі ставили вечерю й вино для імператора, разом з ним вечеряв. Імператор випив багато вина, проедр — рівно стільки, щоб уважно слухати, але самому зайвого не сказати.

Постільничий Василь вийшов з намету, сів на лавці, побачив, як імператор погасив світильник, чув, як він довго перевертався на ложі й тяжко зітхав, згодом заспокоївся й, мабуть, заснув.

У стані було темно, стан мовчав. Навкруги намету імператора, на широкому майдані, в кінці якого містились етеріоти, ескувіти й іканати — вся охорона імператора, — стояла нічна сторожа. В броні, з щитами й мечами, вони не мали права ворухнутись і на тлі сірого неба нагадували кам'яні великі

статуї. Тихо було й далі, в землянках, де спали кінні й піші війська фем і таксіархії. Імператор міг спати, ніщо йому не заважало.

Але Цимісхій не спав. Минула, може, година, і проедр Василь почув, як він підвівся на ложі, пройшов по намету. Проедр навіть схопився — кроки імператора пролунали біля самого полога.

— Ти не спиш, проедре? — почув він його голос.

— Ні, імператоре, не сплю. Проедр не може спати, коли спочиває василевс. Але імператор, я чую, не спить.

— Так, не сплю, — відповів імператор і, вийшовши із намету, постояв якусь хвилинку, поки очі його звикли до темноти, потім сів на лавці.

— Сядь і ти! — тихо промовив імператор. Так імператор Візантії Іоанн Цимісхій у темну ніч, коли закінчилась довга війна і було укладено мир із Руссю, вийшов з намету, сів поруч з проедром Василем і почав з ним розмову.

— Чому ж імператор не спить? — запитав ще раз проедр Василь. — Адже імператор уклав мир, бачив поверженого князя Святослава, а потім випив доброго вина...

— Все це так, — почувся в тецряві голос імператора Іоанна, — Русь переможена, князь Святослав повержений, я випив вина. Але сон не йде мені в голову. Я хочу, дуже хочу спати, а думки проганяють весь сон.

— Що це за думки, імператоре? — поцікавився проедр Василь.

— Святослав! — сказав імператор голосніше, але так, щоб його не почули сторожі.

— Святослав?! — засміявся проедр. — Переможений князь.

— Проедре, — почав тоді Іоанн. — Я бачив на своєму віку багато ворогів, багатьох їх переміг. І завжди, коли перемагав ворога, не боявся його. А зараз я боюсь. Так, проедре, я боюсь... Ось, — він показав у темряві на обриси Доростола, — Русь, але хто вона, звідки це? Ось я говорив з князем Святославом — і не зрозумів його, я не знаю, хто він. І навіть тоді, коли вони підуть звідси, я буду їх боятись. Русь — це страшна хмара, що висить над

імперією. Святослав — це язичник, це Перун, що йде проти Христа. А що ми без Христа? Ніщо!

— Це правда, імператоре, — згодився проедр Василь. — Русь — страшна для нас земля, це так. Або Візантія, або Русь, Перун або Христос — і це так. На небі є один бог, на землі може бути тільки одна імперія, а в імперії може бути тільки один василевс. Це так, так сказав і Христос: "Одно стадо, і один пастир". Але чому ти думаєш, імператоре, що Христос мусить воювати з Перуном тільки мечем?

— А чим же з ним можна ще воювати? Вином? Так Перун знає, яке вино йому можна пити, а яке ні...

— Якщо він не захотів випити келиха з цикутою* (*Цикута — отрута.), треба зробити келих з його черепа.

— Проедре! Я згоден заплатити сто, двісті, триста кентинаріїв. Та коли б за його смерть мені треба було віддати половину імперії, я б і цього не пошкодував. Чуєш, проедре?

— Ти дуже щедрий, імператоре, і забув про те, що в нашій скарбниці порожньо. Ста кентинаріїв для цього буде досить.

— Що ж ти зробиш?

— Я пошлю, імператоре, василіка до тих самих пацинаків, дам їм золота сто кентинаріїв. Покійний Калокір писав мені з-під Адріанополя, що він говорив про це з каганом Курею. Якщо князь Святослав поїде суходолом — вони його зустрінуть у полі, якщо морем — на Дніпрі.

— Проедре! Дозволяю тобі дати пацинакам стільки золота, скільки вони вимагатимуть. Тільки поспішай, проедре!

— Я зроблю все, що треба, — засміявся проедр. — Де нічого не вдіє стріла, там все може зробити золото. Поки імперія має золото, вона ще міцна. Але від Дунаю повзе туман, іди до намету, час спати...

Над Дунаєм ішла ніч. Спокійно тепер заснув імператор Візантії, спав його стан. Тільки в Доростолі не спали. Там, за стінами фортеці і на березі Дунаю,

горіли вогні, відблиск яких блукав на хмарах. Звідти долітали голоси — руси готувались у дорогу.

Не спав також і проедр Василь. Він сидів на лавці біля намету, дивився на небо, Доростол, вогні над Дунаєм, щось уперто думав, і коли б хтось побачив у цю годину його обличчя, то помітив би, як посмішку на ньому змінює вираз люті, а після цього знову з'являється посмішка. Проедр Василь у цю ніч думав про те, коли ж дасть смертельну отруту ще одному імператору Візантії — Іоанну. А далі? Що робити далі?

Проедр Василь хотів бодай один день побути імператором Візантії. Може б, він того дня повернув душу в своє тіло? Тільки чому слабіє тіло проедра Василя, може, пізно повертати душу в це тіло?

Князь Святослав поспішав. У Доростолі та й скрізь на пониззі Дунаю стояла ще добра година, все навкруг зеленіло й цвіло. Але з півночі, із-за гір, часом віяли свіжі вітри, високо в небі пливли білі прозорі хмаринки — надходила осінь.

Кілька днів, працюючи й уночі, спускали вої на воду лодії. Лагодили днища, що розсохлись на гарячому сонці, ставили щогли й ув'язували реї, латали й шили вітрила, клали на лодії всіляке потрібне в далекій дорозі рухло, а тоді прийняли з грецьких кумварій* (*Кумварії — вантажні лодії. Медимна — грецька міра ваги.) дань — по дві медимни жита на кожного воїна.

Усі ці дні на Дунаї, в Доростолі й на полі за ним було тихо. Візантійський табір стояв на місці, навкруг нього вдень і вночі ходили вігли, на грецьких кораблях гребці не сушили весел. Тут був ще й імператор, — яскравий прапор його маяв ще над головним наметом серед табору.

Князь Святослав велів — бо вже знав цього підступного й зрадливого ворога — стерегтись, тримати сторожу в полі, на стінах, біля лодій.

У князя Святослава боліло серце не тільки за своїми воями. Він думав і про болгар, що так хоробро, не шкодуючи ні крові, ні життя, боролись поряд із руськими воями. Вої Русі повертаються до рідної землі — до Києва. Що ж робитимуть на своїй поневоленій землі без них болгарські смерди й парики?!

Тому князь велів, доки руські вої стояли ще в Доростолі, виходити з города пішо, виїжджати на конях, плисти на лодіях тим болгарам, яким не було місця в Доростолі і яких тут неминуче ждала жорстока розплата, страшна кара.

І болгарські вої, які також не хотіли, щоб Доростол став для них могилою над Дунаєм, тікали звідси — вночі сторожа проводила їх далеко за город, де не було вже ромейських вігл. Тоді ж від доростольського берега одна за однією одривались однодеревки-довбанки: вони пливли на північ, до Залізних Воріт, і на південь — до гирла Дунаю.

Довелось і Микулі прощатись із побратимом своїм Ангелом.

Ангел був тяжко поранений мечем у ногу й не міг ходити. Як і багато інших поранених болгар, він лежав під стіною над Дунаєм. Тут їх доглядали здорові вої, доростольські жони, унотьки.

Була задушлива серпнева ніч. Десь за Дунаєм ходила гроза, там кресали блискавиці, але так далеко, що до Доростола не долітало відлуння грому.

— Наші вої готують лодії, — показав Микула на берег, — і одвезуть вас далі від Доростола, вгору по Дунаю.

Ангел мовчав.

— Може, попадеш і до свого села, — вів далі Микула, — Добре село! Пригадуєш, як ми там бували? Далеко вдарила довга блискавиця-кривуля, і Микула на мить побачив освітлене зеленкуватим її сяйвом якесь страхітливе обличчя Ангела: блискучі очі, гострі вилиці, закушені уста.

— А що там, у селі? — долетів до Микули голос Ангела.

Він замовк, але до Микули долинули дивні звуки — Ангел набирав у груди повітря — й випускав, набирав — і знову видихав. Сумніву тепер уже не було — Ангел плакав.

— Ти не говори так, — зовсім близько до Ангела схилився Микула. — Це не кінець. Слухай, Ангеле, це не кінець.

— Де ж не кінець? — запитав його Ангел. — Нічого в мене тепер немає, і Цвітани також.

Він заплакав і тепер уже не крився — коли за Дунаєм вдарила блискавиця, Микула побачив його зарошене сльозами обличчя, смутні очі, уста, що кривились від плачу.

— Слухай, Ангеле, — суворо сказав Микула. — Плакати не можна! Не жона ж ти! Та покинь-бо, говорю! Не плач!

Цей оклик, либонь, вплинув на Ангела. Микула почув, що той став дихати рівніше й спокійніше.

У темряві знайшла й стиснула руку Микули Ангелова рука.

Так, тримаючи руку в руці, якийсь час і помовчали вони: Ангел — лежачи під стіною, Микула — сидячи на землі біля нього. І хоч за Дунаєм раз за разом кресали небо блискавиці, вони їх тепер нібито й не бачили, кожен із них думав свою думу.

— Так, — промовив нарешті Микула. — Ти сказав — кінець? Ні, Ангеле, не кінець. А хіба мало завдали ми шкоди ромеям? Вір, вони стекли кров'ю і ще довго стікатимуть.

А люди, скільки б вони не жили, цього не забудуть! Та хіба ж можна забути?

У сяйві від блискавиць, що кресали все частіше й частіше, вони дивились на стіни Доростола, що нагадували каміні брили, на широке, безмежне плесо Дунаю, де вимальовувались ряди лодій, на воїв, що ходили понад берегом і чомусь здавались дуже високими, надзвичайними велетнями.

— І тебе я ніколи не забуду, — додав Микула, згадуючи всі дні, які йому судилось провести з Ангелом. — Хіба це можна забути? — закінчив він, стискуючи руку свого побратима.

Ангел у відповідь тільки міцно стискував руку Микули.

— А ти мене не забувай, — знову почав Микула. — Буде важко — згадай мене, всіх нас... От тобі й стане легше.

— О! — вирвалось тоді в Ангела. — Тебе і всіх вас я ніколи не забуду!

— От видиш! — навіть засміявся Микула. — А ти кажеш — кінець! Ні, добре, що почали. А кінець ще далеко, далеко...

Він на якусь хвилину замислився, а тоді несміливо сказав:

— Я оце думав, що б тобі залишити, аби пам^ятав мене? Меч або щит — так ти їх маєш, і мені вони ще потрібні. Шкода, Ангеле, нічого в мене немає... А втім, зажди, Ангеле, я придумав, знаю...

Він щось довго шукав у себе за пазухою, а потім поклав Ангелу в руку якусь невеличку, але досить важку річ.

— Це Мокоша, — суворо промовив Микула. — Добра богиня, багата, вона народжує все на землі, оберігає людину, всяке зело. Пригадуєш, Ангеле, молився я їй тоді, перед битвою. От вона й допомогла — тишна, мир... А тепер я дам її тобі, нехай помагає.

— Це ж твоя богиня, — відповів на те Ангел.

— Я їду додому, — заперечив Микула, — там у мене багато богів. Там вони є скрізь, там у мене жона, дочка, син... Нам боги поможуть. А Мокоша нехай служить тобі, хоч ти віриш у Христа.

— Я вірю в тих богів, які мені допомагають. Спасибі, Микуло, я візьму Мокошу.

І він почепив оберегу Микули собі на шию.

У цей час до них підійшли вої. Треба було нести поранених. Микула допомагав нести Ангела, сам уклав його в куточку однієї лодії, а прощаючись, схилився до нього, поцілував.

Це була остання лодія з пораненими болгарами. Микула стояв на березі, а вона пливла далі й далі плесом.

Осінь ходила над морем. Іноді від заходу сонця ще повівав теплий вітер, але його зустрічали бурі зі сходу, швидко остигла вода. Роздратовані хвилі борознили море, важкі попелясті хмари висіли низько над обрієм, часом проливались дощами.

Вої на лодіях стояли біля вітрил, коли вітер віяв від заходу, сідали на весла, коли він заходив від сходу, вичерпували воду, що попадала в лодії. Чатували на гострих носах, вдивляючись у тьмяну далечінь, непорушно стояли біля стерен.

Їхні злигодні поділяв і князь Святослав. Він задовольнявся, як і всі, коротким спочинком уночі чи вдень, а то весь час був з своїми людьми, дивився на високі хвилі, що з шумом і ревом вставали попереду й позаду лодій, поглядав на захід, де лишились береги Дунаю, і на тьмяний, затягнутий туманами схід. Коли ж було важко, брав весло чи стерно.

Лодії не зупинялись. День і другий, коли хвилі вставали як гори, князь радився з воєводами: може, краще зайти в якийсь лиман над морем, бо наробить буря великої шкоди. Але, зваживши все, вирішували вони йти крізь бурю, хвилі, швидше стати на луці моря, біля рідної землі, Дніпра.

Та коли вони вийшли одного ранку з тьмяних просторів моря й побачили луку моря — страх пройняв їхні душі. Там піски вже вкривала паморозь, під промінням сонця, що виглянуло із-за хмар, береги лежали сліпучо-білі, холодні.

І все ж вони стали посуватись вгору по Дніпру, щоб дістатись хоча б до острова Григорія, а там дати вість у Тиверську й Улицьку землі, послати гінців до Києва. Бодай взимку, а бути в Києві!

Але чим далі піднімались вони Дніпром, тим густіше, з великим шумом, насуваючись одна на одну, випираючи на береги, йшла крига. Лодії затирало, бували години, коли, здавалося, їх зовсім замкне, розтрощить.

До того ж і розвідники, яким Святослав велів іти попереду лодій понад берегами Дніпра, щоб подивитись, чи не причаївся там ворог, раптом повернулись, сказали, що нижче від порогів на обох берегах бачили в плавнях печенігів, які ждуть, либонь, руських воїв.

Князь Святослав і воєводи замислились. Весною і влітку печеніги часто стоять над порогами, ждуть легкої поживи. Але що робити їм тепер, взимку, коли все навкруг засипають сніги? Чи не наслав їх хтось? Деякі воєводи говорили князеві:

— Залишимо, княже, лодії тут, а самі купимо коней у херсонітів і вборзі поїдемо до Києва...

— Не продадуть нам коней херсоніти, — відповів на це Святослав. — А якби й поїхали вборзі, то як візьмемо з собою добро наше?!

Князь говорив правду — надіятись на те, що херсоніти продадуть їм коней, не доводилось. А коли б вони й мали коні, то куди поїдуть на них? З неба сипле сніг, все дужчає й дужчає мороз, у полі ні проїхати, ні пройти, десь над порогами і на кожному кроці в полі на них чатують печеніги.

Князь Святослав велів воям вертатись назад, до Білих берегів, до самої луки моря. Краще вже стояти там, де є поодинокі села, де, може, щось продадуть і херсоніти, аніж замерзнути серед Дніпра або загинути від кривої шаблі печеніга.

Це була страхітлива холодна, голодна зима. У пізніший час літописець, згадуючи похід князя Святослава й цю зиму, писав, що не було в них борошна й був голод великий, по півгривні платили за кінську голову. Скільки горя й муки, скільки смертей таїться за цими короткими словами!

Щоб дерев'яні лодії не затерла крига, князь велить витягти їх на кручі.

І вої його, а з ними й він сам, кілька днів по пояс у крижаній воді бродять, волочать важкі лодії на берег, піднімають на високі кручі.

Деякі лодії вони поперевертали, щоб жити довгу зиму під ними, викопали землянки на березі, щоб там рятуватись від вітрів і морозу. Обходили навкруг береги, вирубуючи кожне дерево, збираючи кожну тріску, щоб хоч крихту зігрітись взимку й зварити якусь юшку. І коли настала зима, тут, на білих берегах, виріс цілий стан, оточений валами з піску на випадок, коли б на них спробував напасти ворог.

Ворог не напав. Печеніги, напевно, сиділи до перших морозів над порогами, а тоді рушили далі в поле, де були глибокі яри, в яких можна було сховатись від вітрів, росли ліси — паливо, був звір — хутро й м'ясо на всю зиму, близько були городи й села, з якими печеніги торгували.

Але в стані на Білих берегах були інші вороги, і вривались вони туди не через вали.

Першим ворогом були хвороби. Ідучи до Києва, князь Святослав велів взяти з собою всіх поранених. Деякі з них померли в дорозі, і їх опустили на дно моря, деякі довго й тяжко хворіли й помирали один за одним на Білих берегах.

Хворіли й здорові вої. Морові хвороби прокочувались над станом. Вої тяжко страждали від застуди, шлункових хвороб та ще невідомої хвороби, від якої тіло вкривалось струпом...

Найбільше ж мучив людей голод. Князь Святослав не помилився — херсоніти напевне знали, що руси сидять на Білих берегах, але в полі не з'являлись. Коли ж самі руси з важким трудом добрались до Херсонеса, щоб купити коней і волів, то з них справді брали пів-гривні за одну кінську голову...

І зараз там, у пісках над Дніпром, тліють кості воїв князя Святослава. Багато їх тоді прийшло сюди — мало залишилось. Ті ж, що залишилися, ждали весни, але не знали, чи діждуться.

Серед ночі з моря Руського заблукав вітер. Він війнув над Дніпром — і там задзвеніла крига, пролетів над кучугурами й косами — і там встали вихори з піску й снігу, вперся в далекі ліси — і застогнали, зарипіли старі, похилені до землі дерева.

Але люди, що зимували на Білих берегах, не злякались. Почувши серед ночі тужний стогін вітру, вони вилазили з печер, хиж, настилів над лодіями і підставляли засмаглі, обморожені обличчя назустріч теплим хвилям.

"Теплий вітер, — раділи вони, — розжене сніги, порве мости на Дніпрі, понесе лодії додому, в Київ... Вій, вітре, дужче повівай з теплого краю!"

Вітер ніби чув їхні благання — линув і линув з моря, шугав кілька днів підряд, дужчав, вихрив, зламав нарешті кригу на Дніпрі, заходився її трощити, вивертав на кручу, гнав мимо Білих островів...

У цей же час, як не шумів між пісків вітер, як не скреготала крига на Дніпрі, але вої почули, як високо-високо вгорі, у голубому небі між хмарами,

народились і полетіли до землі чарівні звуки. Там з далеких полуденних земель на північ летіли гуси й журавлі.

Це був тільки початок весни. Ще кілька днів після того шумів і гримів Дніпро, крига насувала на кригу, перла в береги, лізла на кручі. Вітер заходив з півночі, дихав холодом, іноді з неба зривався й сніжок — зривався й танув.

Проте вої знали, що настав час весни, рвалися до рідних осель, не могли далі сидіти тут, на Білих берегах над морем. І тільки на Дніпрі то тут, то там між сірою кригою зачорніла каламутна вода, вони заходились спускати лодії, ладнали в кочетах весла, оглядали вітрила...

Ранньої весни 972 року лодії князя Святослава почали одриватись від Білих берегів над Руським морем і попливли вгору, до Києва.

Князь Святослав і воєводи зважили на те, що десь над Дніпром можна потрапити в засідку. Печеніги, звичайно, вже поспішають до Дніпра, щоб зустрічати по весні гостей з півночі й моря. Вирішили розбити лодії на три частини: перша пробиватиме шлях Дніпром, друга везтиме скарби й по потребі прийде на поміч першій, третя прикриватиме рать. Князь Святослав поїхав з першою частиною. Як і завжди, він хотів бути й тепер на чолі своїх воїв...

Це був дуже важкий шлях. Якби віяла низовка, вої поставили б вітрила, і лодії летіли б до рідних берегів. Але вітер не тільки не допомагав воям, а дув і дув тепер з півночі, гнав супротивну хвилю. Вої виходили на берег, брали бечови, пробували тягти лодії. Шлях їм перетинали затоки, плавні, та й небезпечно було тягти лодії понад берегом — тут за кожним кущем міг причаїтись печеніг. Доводилось гнати лодії на веслах — проти швидкої течії, високої хвилі. Люди ж були такі стомлені й виснажені після важкої зими!

Через те й вийшло, що руські вої рушили від Білих берегів ранньої весни, але їхали повільніше, ніж ішла весна, і побачили вдалині острів Григорія тоді, коли все навкруг зеленіло, буяло, цвіло.

Передні лодії, на яких їхав і князь Святослав, зупинились біля острова, коли сонце почало схилятись до заходу. Князь Святослав велів сховати лодії у березі між кущами й попід скелями, а сторожі велів піти й оглянути острів, бо печеніги могли там ховатись у густих гаях і ярах. Сторожі повернулись тоді,

коли сонце стало зовсім низько на заході. На острові, розповідали вони, нікого немає, не видно кінського й людського сліду...

Тільки тоді князь Святослав дозволив воям вийти на берег. Робити це можна було вже безпечніше — над Дніпром снувались присмерки. Коли б на лівому березі десь і сидів печеніг, він нічого не побачив би на острові.

Вийшов на острів і князь Святослав. Він добре пам'ятав цей затишний куточок на ріжку острова. Тут недалеко від того місця, де зупинились лодії, на великій галявині під скелями, так само стояв і бринів молодим листом віковий дуб, перед яким складали жертви всі, що щасливо минали пороги, і ті, що з великим страхом до них вирушали. Князь Святослав з воями своїми клали тут жертву, коли йшли на брань. Хотів він принести жертву й тепер — щасливо закінчилась їхня путь від Білих берегів, нехай боги бережуть воїв і в порогах!

Князь Святослав став перед дубом, готуючись принести в жертву богам чорного хорта. Витягнувшись півколом, у глибокому мовчанні стояла за князем його дружина. Сонце дійшло до обрію, торкнулось скель. Темна вода линула мимо острова, далеко по той бік чорнів лівий берег.

На тлі багряного неба яскраво вирізьблювався могутній дуб. Стовбур його нагадував постать велетня, довге гілля було як простягнуті вперед руки, на гіллі висіли зотлілі ручники, пробиті шоломи, пощерблені мечі, іржаві списи...

З Дніпра війнув вечірній вітер — і заворушились, мов живі, ручники, забрязкотіли шоломи, мечі й списи, ніби хтось говорив до воїв.

— Боги вимагають жертви, — пролетіло між ними.

Князь Святослав сам приніс у жертву богам хорта й окропив стовбур дуба, промовивши:

Боги! Ми щасливо повернулись сюди,

Складаємо вам жертву за поміч вашу,

Боги, поможіть нам далі і милуйте,

Даруйте перемогу на брані, мир на землі...

Усі вої повторювали слова князя Святослава. А в цей час над лівим берегом Дніпра, все в одному місці, де серед густих кущів стояла стара верба із збитою перуновим вогнем вершиною, кружляли й кружляли дві лелеки. Раз за разом вони спускались до вершини, де чорніло їхнє гніздо, сердито скреготали дзьобами, але, ніби злякавшись чогось, сполохано відскакували від гнізда й знову починали кружляти в небі.

Лелеки були сполошені немарно: на вершині верби, ховаючись у гіллі, сидів дозорець із луком і стрілами біля пояса. Під деревом у кущах сиділо на конях кілька вершників — чорних, засмаглих, у низеньких баранячих шапках і таких самих куцих кожушках, підперезані ремінними поясами, на яких висіли криві шаблі.

Один вершник, правда, одягнутий був краще, ніж інші: шапка на ньому була з соболя, оздоблена кількома великими самоцвітами, із дорогого соболя пошитий був і кожух вершника, на грудях у нього на золотому ланцюзі висіла тамга* (*Тамга — княжий знак.) із невідомим написом, шабля вершника обкована була золотом і цяткована перлами. Якби князь Святослав міг бачити вершника з тамгою, то пізнав би його — це був печенізький каган Куря, що колись під Києвом присягався йому в мирі й дружбі.

Але що важило слово печенізького розбійника? Ще минулої осені над Дністром знайшли його посли імператора Цимісхія. Тоді ж вони дали йому міх із золотом і пообіцяли дати ще стільки ж, аби тільки він наскочив у полі над Руським морем або десь на Дніпрі на князя київського Святослава і вбив його. Каган Куря, пам'ятаючи свій невдалий похід на Київ і образу від князя Святослава, згодився це зробити.

І коли князь Святослав плив із воями своїми Руським морем, то з суходолу — з ярів і лісів — за ним пильно стежив каган Куря з своїми вершниками. Ромеї нібито не воювали, але воювало їхнє золото. Князь Святослав плив морем — печеніги посувались суходолом, вої князя зазимували на Білих берегах — каган Куря став улусом вище над Дніпром. Ранньої ще весни печенізька орда вийшла на пониззя, каган Куря бачив, як лодії руських воїв почали одриватись від Білих берегів і попливли вгору проти швидкої течії.

Тоді каган зрозумів, що настав час помсти. Повернувшись до улусу, він велів своїй орді з кибитками, жонами, худобою рушати на схід, а сам із кількома тисячами вершників став посуватись вгору понад Дніпром. І скільки не пливли вої князя Святослава проти води, каган Куря, криючись у ярах і лісах, посувався з вершниками своїми вище й вище понад Дніпром. Ждав нагоди, коли зможе напасти на князя Святослава.

Тепер ця нагода трапилась. Каган Куря знав, що князь Святослав розбив свої лодії на три частини. Розвідники кагана потай підкрались уночі до самих лодій, коли вої зупинялись на ночівлю, і дізнались, що князь Святослав іде на чолі лодій. З лівого берега каган бачив, як передні лодії зупинились біля острова Григорія...

Лелеки довго кружляли над вербою. Почало темніти, й вони спустились до свого гнізда — певне, вирішили ночувати поруч із чорною людиною, може, вона не зачепить їх. Час від часу лелеки, правда, лякались і висували довгі шиї з гнізда — чорна людина, яка сиділа поруч, розмовляла з тими, що стояли внизу.

— Лодій не видно? — запитували з кущів.

— Ні, їх більше немає, — відповів дозорець з вершини.

— Що на острові?

— Там запалили вогник...

— Вони приносять жертву своїм богам, — засміявся один із тисяцьких, що оточували кагана. — Я знаю, жертви в них приносить князь... Святослав...

Каган Куря дивився на Дніпро, що швидко темнів і зливався з берегами. Там, на острові Григорія, в голубій імлі горів червонкуватий вогник. Там князь Святослав приносив жертву, навкруг стояли його вої...

Спершись на луку сідла, каган Куря замислився. Тоді, коли князь Святослав вирушав від Білих берегів, каган думав, що ітиме поруч із ним берегом Дніпра, але налетить на руських воїв у порогах, коли вони змушені будуть вийти на берег і волоком тягтимуть свої лодії. Там, на березі, над

порогами, коли вої витратять усі сили, каган збирався вночі підкрастись до стану русів і поквитатись із Святославом...

Але зараз трапилась інша нагода. Князь Святослав зупинився на острові Григорія, з ним небагато воїв. Інші лодії ще далеко, вони будуть тут не раніше як уранці...

На острові ще раз блимнув червонкуватий вогник і згас. Каган Куря знав: руські вої вночі не палять вогнищ. Це вони загасили вогонь і зараз перейдуть в інше місце. Проте куди вони перейдуть? Острів — не поле, нікуди не втечеш.

Темний вечір насував на Дніпро, чорним було обличчя в кагана Курі.

— Це була остання його жертва, — процідив крізь зуби Куря. — Нехай тепер усі наші вої виходять до Дніпра.

І прийшла ще одна, тиха, чорна, як вугілля, ніч, шатами своїми прикрила береги й острів, запалали вгорі зорі-самоцвіти, а відбитки їх, як теплий жар, заколихались на плесі.

Князь Святослав знав, що кожна ніч, а ця — темна, весняна — й поготів, має вуха, а ворог — ніж. Тому, як і скрізь на далекому шляху від Білих берегів, велів воям своїм лягати й спочивати, а сторожі — стати на кручах скрізь попід берегом і пильнувати.

На острові Григорія було тихо, спокійно. Стомившись після важкого шляху від Білих берегів, спали на лодіях і просто на піску й скелях вої князя Святослава. Снились їм, либонь, вогні рідних осель, жони, діти. То тут, то там над берегом і на скелях у ріжку острова сиділа сторожа. Певні, що до острова цієї темної ночі ніхто не доб'ється, вої в сторожі часом також склеплювали повіки. Все, здавалося, спало на Дніпрі й у берегах, спала вся земля.

Тільки солов'ї не спали. Тисячу літ тому, як і тепер повесні, у цю ніч скрізь — в очеретах і кущах на берегах Дніпра, у гаях і дібровах, на косах і в плавнях, — скрізь лилася тисячоголоса переможна, чудова солов'їна пісня.

Тоді цю пісню слухав і князь Святослав. Він лежав високо на березі, звідки видно було Дніпро й береги, підстеливши під себе опону, а в голови поклавши сідло. Витягнувши ноги й спершись головою на луку сідла, він

дивився на всіяне зорями небо, на відзор'я у воді, впивався пахощами свіжої землі, слухав пісню солов'їв.

Недалеко від князя, на лодіях, на скелях, просто на піску, спали воєводи, вої. Вони спали міцно. То тут, то там чути було, як хтось хропе, хтось спросоння говорить... Тільки сам князь Святослав не спав і не міг заснути. Сивий, але молодий, життєлюбний, він чув, як б'ється у великій тиші його серце, торкався рукою холодного піску й відчував тепло свого тіла, глибоко дихав і п'янів від пахощів землі, води, повітря. Жагуча солов'їна пісня розбуджувала в ньому безліч думок.

Тепер, коли близький вже був кінець великого походу, князь Святослав думав, скільки крові руських людей пролилося за минулі літа, скільки їх залишилось там, у горах Болгарії й на берегах Дунаю?! А тепер, коли повертаються вони всп'ять, що жде їх над Дніпром і в полі наокруг?

Йому стало навіть сумно: не всі люди Русі знають, яка велика небезпека насувала на них, не всі знають, яким страхіттям для них була імперія ромеїв. А пізніше й поготів ніколи не взнають люди, що зробила у цей час Русь...

"На небі горять зорі, — думав князь, — це душі наших предків. Вони мовчать і ніколи нічого не скажуть про себе. Загинемо ми — і станемо як зорі на небі. Але й ми ніколи не розкажемо про те, що було за нас. Чому? Чому?"

Внизу, під кручами, вирувала вода, зітхали хвилі. Скільки цими хвилями проїхало воїв руських! Скільки їх проїде пізніше, після них, коли зотліють кості воїв князя Святослава, — за сто, тисячу літ?

І що там, за цими довгими, кров'ю окропленими роками? Які тоді будуть люди, які племена, язики житимуть тут?

Князь Святослав здригнувся. Невже й тоді так само литиметься кров, невже люди отак ворогуватимуть між собою, невже чи грецька імперія, чи нові імперії поневолять і зітруть з лиця землі руських людей?

У цей час князь Святослав помітив, що недалеко від нього сидить на піску якийсь чоловік.

"Ще хтось не спить, — подумав князь. — Хто ж він — воєвода чи воїн?"

Тихо, щоб не побудити інших, князь Святослав запитав:

— Хто ти єси, чоловіче?

— Це я, княже, — долинув тихий голос. — Воїн твій, Микула...

— Ти хіба в сторожі?

— Ні, княже. Я так сиджу... не спиться... Микула встав, тихо ступаючи по піску, наблизився, зупинився.

— Чого став? Сядь, Микуло. Той сів.

— Чому ж не спиш? Ти ж стомився, Микуло...

— Ой ні, княже, — відповів на це воїн. — Отак сиджу — і не хочеться спати. Вода тече — рідна вода, зорі вгорі — як сторожа, солової співають — дихнути боїшся. Дуже любо мені, князю, тут, от і не сплю...

— Правда, — зітхнув князь Святослав. — Люба рідна земля, ніде краще немає...

Він навіть підвівся, сів на опоні, широко розкинув руки, вперся в пісок і кілька разів глибоко зітхнув.

— Не раз я тебе бачив, чоловіче, — тихо сказав князь, — а все не знаю — звідки ти?

— З Любеча я, княже...

— Коли з Любеча, — то знаю, — промовив князь. — Близько там бував, бачив. Ось повернемось до Києва, поїду в Любеч і до тебе тоді зайду...

— Зайди, княже. Там кожен покаже, де живу. Микулу, сина Анта, запитай, або й просто Малка... так мене всі прозивають... Прийму тебе, княже, як батька...

— А чи буде чим прийняти?

— Ой княже, княже! Аби рідне вогнище — то ми вже й багаті. Заходь, княже, не забудь...

— Не забуду, Микуло. У тебе, либонь, жона і діти є...

Микула затримався з відповіддю.

— Колись був рід наш, — повільно сказав він. — Антів рід — великий і дужий. Зараз розсипався, як пісок. Тільки я сиджу при вогні дідів і родину маю... А є в мене жона Віста, син Добриня, він в твоїй дружині служить...

— Добриня — син твій? — не міг сховати свого здивування князь. — Як же мені його не знати? Ще мати моя — княгиня Ольга — взяла його до двору й дуже любила, посилала на великі справи. А коли народився син мій Володимир, зробила Добриню вуйком його. Був він добрим вуєм, випестив Володимира міцним, здоровим. І оце недавно, коли посилав я Володимира в Новгород князювати, то й Добриню дав з собою. Бач, який ваш рід, Микуло?

— О, наш Добриня добрий воїн, — гордовито сказав на це Микула. — Певне, пішов у діда Анта...

— А може, в тебе, батька?

— Що ти, княже! — тихо заперечив Микула. — Я ж не воїн, а смерд, не з мечем, а з ралом...

— Не говори, Микуло, — заперечив і князь. — І ти, і всі наші люди так: коли можна — з ралом, а коли треба —то й з мечем. Твій меч, Микуло, я бачив. Знаю... отак і роби — ратай, а коли прийде час — рубай...

— Так і робитиму, княже, — сказав Микула. — Повернусь додому, поратаю... Тепер вже ратаїти можна...

— То немарно ходили, — з хвилюванням промовив князь, — у далекий похід на ромеїв?

— А чому ти запитуєш це в мене, смерда? — дуже просто запитав Микула.

— Я — тільки князь ваш, — відповів на це Святослав. — А ходили зі мною смерди... їм, а не мені судити, чи немарно ми ходили.

— Ні, — впевнено промовив Микула, — ходили ми немарно. Признаюсь тобі, княже, коли йшов я на брань — не знав, а чи йду за праве діло...

— І що? — стурбувався князь, помітивши, що Микула затявся.

— Але потім побачив, що коли б не пішов — загинув. І всі, всі ми отут, — він провів навкруг рукою, — загинули б. Вів ти, княже, нас на праве діло. Не пішли б ми — ромеї сюди б прийшли, не побили б ми їх — винищили б вони нас до загину. А я, княже, і сам ще хочу, та хочу й щоб діти мої жили... Спасибі тобі!

І князеві Святославу стало так, ніби він бачив перед собою важку чорну хвилю, що виринула з глибини моря, насувала на нього і вже висіла над самою головою, а тепер стала прозора, впала поруч із ним на землю й розтікалась по ній срібно-голубими струмками.

— Спасибі й тобі! — сказав князь.

— А за що? — здивувався Микула.

— Так, — відповів Святослав. — За те, що йшов зі мною. — І ще він сказав, бо говорили по правді: — Спасибі тобі за весь рід. Адже в тебе не один Добриня?

— Є в мене ще дочка... Малуша, — ніби прокинувся Микула. — Тільки де вона зараз — не знаю. Узяв її Добриня до Києва, там, казали люди, потрапила Малуша до княжого двору... Коли їхали ми на брань і довелось мені бути в Києві, ходив я на Гору, шукав дочку... Кажуть, нема там Малуші, працює десь далеко, в селі княжому...

І раптом Микула обірвав мову. Він помітив, що князь Святослав після його слів здригнувся, зітхнув. То подумав, що, може, сказав щось зайве, непотрібне. Микула навіть зіщулився, увібрав голову в плечі, непорушне сидів, чорний, на сірому піску.

Князя Святослава вразило не те, що батько Малуші — смерд, простий воїн. Ні, він і раніше знав, що Малуша не княжого і не боярського роду, а проста жінка, що, як багато інших людей, ратають у полі чи ратоборствують з ворогами... Таким, тільки таким повинен бути і батько Малуші.

Але знати, що батько Малуші ішов з ним поруч, боровся за його життя, не шкодував сам життя й сили, — взнати це князеві Святославу було нелегко. Так от які Малуша, її батько, люди Руської землі!

Князю Святославу хотілось би в пізню нічну годину сказати все це Минулі, але він зрозумів, що цього робити не слід. Якщо говорити з Микулою до кінця треба розповісти все, що трапилось з Малушею, і все, що трапилось за багато літ із ним — Святославом. І тому, що він скаже, не буде початку, бо не знає Святослав, чому так полюбив Малушу, не буде й кінця, бо ще не знає він, як складеться, коли повернуться вони до Києва.

Єдине, що хотілось зробити князю Святославу в цю хвилину — підтримати воїна Микулу, простими якимись словами подякувати за все, що він зробив, пообіцяти, що трудиться і ратоборствує він немарно, що за все одержить відплату.

— Ти не уболівай, Микуло, — сказав князь Святослав, — Тепер у Руській землі довго не буде брані, кров наших людей пролита небездоб, підуть вони зараз до своїх родів і осель. Підеш і ти, Микуло, у Любеч, побачиш жону і сина, будеш у Києві — знайдеш Малушу. А вже я сам допоможу тобі — пошукаю Малушу. Жива вона й здорова, де ж їй бути?!

Микула посунувся по піску, схопив руку Святослава...

— Спасибі, княже, — дуже тихо, але від усього серця промовив він, — спасибі за слова твої, за дочку Малушу... Сам, може, я й не знайшов би її. Коли ж допоможеш — буде наша Малка.

— Буде, — твердо сказав князь. — Буде наша Малка... А тільки заговорились ми з тобою, Микуло... Ти лягай! Спи! Завтра й далі в дорогу...

І князь Святослав ліг, поклав голову на сідло, заплющив очі, ніби заснув. Микула відступив від нього кілька ступнів, тихо сів на пісок, потім ліг і одразу ж заснув.

Але князь Святослав не спав. Переконавшись, що Микула заснув, він підвівся і довго сидів, дивлячись на нього, інших воїв, що лежали то тут, то там над берегом:,.

"Ні, — думав князь Святослав, — такі люди не можуть загинути! Не для того боролись отці наші, не для гого ми проливаємо кров, щоб зникнути, як

хвилі, в безвісті. Проминуть десятки, сотні літ, але прийдешні люди згадають якщо не імена, то хоч великий труд батьків своїх..."

Усе своє життя він провів на коні. Але невже він так прагнув війни і жадав крові, як це кажуть люди? Проте хто це каже? Руські люди не скажуть, що князь Святослав марно проливав кров, повік не скажуть, що він, князь Святослав, водив їх на марні війни... Це ромеї кричать на весь світ, що князь Святослав лютий, що він розбійник, що це він іде на них війною й жадає тільки їхньої смерті. Але чому, чому так галасують вони, чому так кажуть?

Тільки тому, що самі вони ненавидять русів і його, їхнього князя Святослава, тільки тому, що хотіли б бачити русів перед собою на колінах, тому, що вони хотіли б зробити Руську землю своєю землею... А коли б вони цього не хотіли, коли б вони повсякчас не готували мечів проти Русі, руські люди не брали б меча до своїх рук, у них доста є своєї землі, чужа їм не потрібна. У них доста є людей — рабів вони не хочуть, вони не заздрять на чуже багатство, — о, яка багата й плодюча Руська земля!..

А коли руські люди розуміють, що на них гострять мечі, коли вони відають, хто це робить, коли бачать, як ворог підступно підкрадається до їхніх городів, лісів, рік, — як же можуть спокійно сидіти, як можуть ждати своєї смерті?! Ось чому і веде на бій людей своїх князь Святослав. Не він іде, не сам він бореться — ідуть, борються всі руські люди.

І спокійно стало на душі у князя Святослава. Йому захотілось, як і всім воям навкруг, спочити перед далекою дорогою. Але перед тим як спати, він спустився до води, став там і довго прислухався. На Дніпрі було дуже тихо. Біля самих ніг ледь торкалась піску хвиля... Князь Святослав схилився, набрав повні пригорщі холодної води, вимив руки, кілька разів оплеснув обличчя, відчув велику, велику полегкість. А потім тихо, щоб не розбудити воїв, піднявся на кручу, ліг і, поклавши голову на сідло, витягнувши руки, одразу заснув...

І, мабуть, через те, що довелось йому цієї ночі говорити про Малушу, побачив він дивний сон.

Снилось князю, — як це було й раніше, — що йде він широким полем десь під Роднею, навкруг зеленіють трави, серед них всіма барвами грає

множество квітів, недалеко голубіє Дніпро. І так хочеться йому швидше вийти до берега, а там спочити.

Аж бачить князь, — і це також не раз бувало у снах раніше, — стоїть на березі під вербою у білому платні, білому убрусі, і сама така, що аж світиться, дівчина, знайома, бажана, — Малуша.

Князь Святослав кинувся травами, біжить, ніби летить, ламає гілля шипшини з червоним ягіддям, що ранить йому руки, від чого закипає кров, біжить з пагорка на пагорок до Дніпра. От і став перед Малушею.

Тільки чому ж, — цього ніколи не бувало в снах раніше, — у Малуші такі невеселі очі, чому зірвалася в неї з очей і покотилась по щоці перлиста сльоза, чому скорбні, стиснуті в печалі її уста?

"Малушо! Усладо моя, Малушо! Що з тобою?"

А вона не простягнула, а звела руки над його головою, ніби осіняла його. Очі були ті ж самі, але материнські, уста не ворухнулись, а він почув:

"Спочинь, княже, спочинь!"

І він послухав її, бо відчував, що йому справді дуже хочеться спочити. Сів, приліг на землю. І Малуша сіла над ним, поклала руки на його голову, над собою він побачив її очі.

"Спочинь, княже, спочинь! Ти довго шукав, а я тут... Земля та я, і ти тут, княже мій!"

Але що це? Тільки-но він бачив над собою очі Малуші, а от це вже й не її очі, а дві зорі, які княжич бачив давно-давно, ще тоді, коли вони в полі ночували з вуйком Асмусом.

"Спочинь, княже, спочинь!"

Зорі-сестриці горіли над ним, вони були дивно привабливі й теплі. Чому ж вони летять від нього, летять так, що в небі чути свист, крик?

Невідомо, чи довго спав князь Святослав. Але раптом крізь сон він почув якийсь дивний звук і одразу ж прокинувся...

Сталось неймовірне, страшне, те, чого ніхто не міг ждати тут, на острові, цієї темної весняної ночі. Десь у ріжку острова почувся дикий, несамовитий крик, що одразу ж повторився на всіх берегах і косах пониззя. Здавалося, що навкруг острова загомоніли, зашуміли самі дніпрові води...

Князь Святослав одразу ж схопився на ноги, зрозумів, що до острова підпливли печеніги, оточили стан, накинулись на сторожів, ідуть сюди. Князь Святослав пізнав печенізький крик — гасло до бою.

О поле битви! Воно страшне удень, коли людина очевидь іде на людину, коли на землю ллється гаряча кров, коли раз за разом по удару меча обривається навіки життя людське!

Але з чим зрівняти нічну битву на острові Григорія, коли вої руські після важкої раті й далекої дороги спочивали, а підступний ворог підстеріг їх і, мов тать, увірвався в стан?!

Це була нерівна битва, бо печеніги задовго до цього стежили, як коршаки, за руськими воями. Вони знали, де вої зупинились на нічліг, бачили, де ночують. Вої ж руські не знали, звідки на них упав ворог, вони бачили перед собою тільки чорну ніч.

Це була нерівна битва, бо руські вої розтяглися по Дніпру, їх на острові було півтори-дві тисячі. А через Дніпро до острова на конях перепливло цієї ночі вдвоє, а може, й втроє більше печенігів.

І все ж вої руські боролись так, як завжди. Рубали ворогів без пощади. Коли бачили смерть, приймали її сміливо. Помираючи, вірили, що за них помстяться інші.

Стан руських воїв був оточений, — князь Святослав зрозумів це, тільки почув навкруг крики печенігів. Отже, сторожа на острові знищена, допомоги ждати не доводиться, треба боротись самим.

Він дав знак — якщо його почує руський воїн, то зрозуміє князя, якщо почує печеніг — нехай стережеться,

— Вої руські! — крикнув князь Святослав. — Становіться колом, я тут, потягнемо на печенігів!

І, перекликаючись один із одним, вої руські ставали в темряві плече в плече, зливались у живу стіну, піднімали перед собою щити, націлялись гострими списами.

На початку цієї сутички з печенігами князь Святослав зумів підійняти, зробити коло, створити стіну проти печенігів, він на якийсь час врятував життя багатьом своїм воям.

Але печеніги лізли щосили на стан князя Святослава, вони зрозуміли, що підкрастись зненацька і вирізати всіх воїв їм не пощастило. Вони відчували, що перед ними виросла стіна воїв, тому за всяку ціну і чимшвидше намагались зламати цю стіну, бо вона могла обрушитись на них.

Над островом стояв різноголосий шум, луна його котилась над плесом і до обох берегів. Десь у темряві іржали сполохані коні. Оточивши стан, несамовито, не стихаючи ні на хвилину, кричали печеніги. Руські вої, підбадьорюючи один одного і наганяючи страх на ворога, не відставали від них. Навкруг бряжчали щити, дзвеніли мечі, свистіли списи, звідусіль до неба лунали крики поранених і тих, що помирали...

І вже край стану почав виростати вал — там лежали трупи печенігів, там склеплювали очі, прощаючись із зорями, руські вої. Цей вал вимальовувався в темряві як межа життя і смерті, він виростав, здавалося, до самого неба.

Увесь час князь Святослав рубався разом із своїми воями. Він бачив, як сміливо помирають вони, але розумів, що сила перемагає силу, їх мало — печенігів багато, їх буде ще менше, а по Дніпру пливуть на конях до острова нові й нові печеніги.

І ще раз князь Святослав спробував урятувати своїх воїв, протриматись до світання, коли, може, до острова допливуть інші лодії і коли вони повидному не прийматимуть вже удару, а самі накинуться на печенігів.

Він дав знак, слово князя воїн передавав воїну, і, вишикувавшись в кілька рядів, вони стали відходити до ріжка острова, де височіли скелі: там печеніги могли нападати на них тільки з одного боку, тільки там можна було втриматись.

Князю Святославу пощастило обдурити печенігів. Тільки тоді, коли руські вої налягли з одного боку, прорвали коло печенігів і, почепивши на спини щити, стали пробиватись до ріжка острова, тільки тоді печеніги зрозуміли, що руський князь з воями своїми вирвався з кола, відходить од них і, може, сам збирається напасти...

Як оскаженілі вовки, сунули вони тепер за руськими воями, спотикаючись в кущах і падаючи на каміння. Намагались забігти наперед, стиснути їх з боків, утворити нове коло...

Поприще, може, два поприща, — як мало довелось пройти руським воям від їхнього стану до скелястого ріжка острова, але яким важким виявився цей короткий шлях! Уже ні з чого було вибрати в цю останню коротку годину перед світанком. Вирішувалось — життя чи смерть. У цю коротку годину печеніги кинули на бій все, що могли, руські вої — що мали...

І руські вої пробились до ріжка острова, вийшли на скелі.

За Дніпром світало. На темному небі стояли зорі. У цю передсвітанкову годину вони горіли ще яскравіше, ніж уночі, променисті, світлі, ясно-зелені, аж палахкотіли, переливались, мінились високо вгорі. А край неба вже поволі прорізалась сіра смужечка, дуже швидко вона почервоніла, ніби налилась кров'ю, далі порожевіла, зблідла і нарешті набралась сили, засвітилась, послала попереду, як гінців своїх, проміння світанку.

Уся земля, здавалося, заніміла й принишкла в цю урочисту годину. Глибоке небо вгорі було чисте й спокійне, Дніпро велично котив до моря води свої — такі спокійні, що в них, як у дзеркалі, відбивалась кожна зоринка. Тихо було на обох берегах Дніпра, в затоках і плавнях, — тільки солов'ї там співали й співали, задихаючись від пристрасті й любові.

Зі скель, що височіли над островом від півночі, князь Святослав бачив, як із-за Дніпра владно йде світанок, і глибоке зітхання вирвалось у нього з грудей.

Жити, о, як хотів жити князь Святослав у цю чудову ранкову годину! Боротись, о, скільки б ще могли боротись за рідну землю князь Святослав і його вої!

Але як жити далі, як боротись? Князь Святослав, воєвода Бождар, дружинник Микула, ще три отроки — шість чоловік, от скільки їх із двох тисяч дійшло до ріжка острова. За ними була скеля, що круто обривалась над Дніпром, а перед ними — купа озвірілих печенігів, що кричали, загрожували, махали кривими шаблями, приготували списи.

У світанковому промінні, що все ширше й ширше розливалось кругом, князь Святослав побачив внизу перекошене від злості обличчя печеніга, що видалось йому знайомим. Ні, князь не помилився, — з кривою шаблею в руці там тупцював і щось кричав на своїх воїв печенізький каган Куря.

Лють, образа й зневага розривали груди князя Святослава. Він розумів, хто привів сюди печенігів і хто послав на нього кагана Курю.

— Скажи, собако! — крикнув він зі скелі. — Скільки грецьких золотників одержав ти за наші душі?

Куря нічого не відповів Святославу, він вважав, що київський князь на цей раз не випорсне з його рук. Крикнув, щоб вої його швидше рушали до скелі, і ті справді рушили вперед.

Так прийшла смертна година князя Святослава. Він подивився навкруг.

Скеля, на якій вони стояли, круто обривалась над дніпровими водами. Там внизу — прірва. Крок, кинутись вниз — і тільки бризки полетять по каменю. Кінець, смерть.

Та чи личить воїну, а тим більше князю Русі, бодай у найстрашнішу годину накладати на себе руки?

Смерть у бою — чесна смерть, самогубець — боягуз, по покону руських людей такого й після смерті жде вічне закляття, ганьба, сором.

Князь Святослав перезирнувся з воєводою Вождаром, Микулою, отроками і по їхніх очах побачив, що вони думають так само, як і він. Що ж, коли смерть, то нехай в бою...

Із мечем у руці князь Святослав ступив наперед, і за ним пішли ще п'ятеро. Вони йшли проти сотні ворогів, але не боялись їх, не боялись смерті, не думали про неї.

У цю останню годину вої, воєвода і князь Святослав бились так, як ніколи, їх було шестеро. Впав воєвода Бождар, упали три отроки, упав Микула. Лишився один Святослав...

Але і один він все ішов уперед — з мечем у правій руці, з щитом в лівій. Якийсь печеніг підскочив збоку до нього й перебив ліву руку — князь Святослав випустив щит, але мав ще меч. Кілька стріл разом впилися в його груди, але князь київський ішов далі.

І тільки на одну мить зупинився Святослав. Він став, високо підняв голову, дуже блідий, широко розплющеними очима подивився вдалину...

Там, на голубому плесі Дніпра, він побачив лодії... О, коли б ці лодії були тут, коли б вої, які сидять там на веслах, знали, що робиться на острові! Але на лодіях нічого не знають, вої сидять на веслах, вої їдуть додому...

Ще крок уперед ступив князь Святослав і раптом, як зламаний, спис, упав на землю.

Так помер князь київський Святослав.

І ця смерть князя Святослава була настільки велична, що зупинила навіть печенігів. Довгу хвилину вони стояли на місці, ніби не вірили, що сталося. Потім кинулись вперед, почали рубати мертве тіло Святослава...

Але в цей час хтось із них подивився навкруг і закричав тривожно, перелякано:

— Лодії... Лодії!

І всі вони поглянули вдалину, на пониззя. А потім стрімголов побігли зі скелі, перестрибували через трупи, поспішали до берега, де паслися їхні коні. Сідали на них. Кидалися в воду, щоб швидше перепливти Дніпро й тікати у поле.

На далекому плесі, ніби вони висіли між небом і водою, вимальовувались лодії руських воїв.

Поранений у голову, з посіченим тілом, Микула лежав під скелею, не міг звестись на ноги, але бачив, як все це сталось.

Князеві Святославу віддавали погребову почесть так само, як і всім далеким і близьким його предкам — князям антським, полянським, — по закону й покону руському.

На високу кручу острова Григорія, до священного дуба, під яким звичайно приносили жертви, вої витягли лодію князя Святослава, засипали її травою, прикрасили квітами, на носі зробили подобу княжого столу, застелили його багряними килимами і там поклали тіло князя Святослава, покрили його знаменом.

Усі знали й розуміли — князя Святослава з ними немає. Ось лежить у лодії все, що лишилось від нього. Але князь Святослав живий і житиме, на своїй лодії він підійметься в небо і порине в світ інший — безжурний, радісний, де у вирії цвітуть сади, де Перун викрешує блискавиці, де живуть чудові діви.

Це — важка й довга дорога. Може бути, князеві Святославу доведеться на коні мчати між товкучими скелями, які розходяться дуже рідко, й то тільки на мить, може, йому доведеться в цій далекій дорозі битись зі злими духами, може, йому доведеться переправлятися через небесні ріки й платити перевізнику за переправу. Він сам, нарешті, мусить їсти, пити, хтось мусить і допомогти князеві у цій дорозі...

У лодію князя Святослава вої поставили корчаги, наповнені зерном, олією, вином, вбили ще й кращого улюбленого коня князя. Жрець одрубав голову білому півневі й кров'ю його покропив лодію. А багато воїв у цей час сокирами рубали сухе дерево, гілля, клали дрова до лодії...

Над островом лунав спів:

Ой не стало Святослава, князя нашого не стало.

Горе Києву-городу і всім землям нашим настало,

Що зібрався князь Святослав у далеку дорогу,

Склав білі руки на грудях, витягнув швидкі свої ноги...

Ой устань, княже, устань, — ні, не встане Святослав, не встане;

Ой поглянь на нас, — ні, не погляне Святослав, не погляне;

Ой їде наш князь, їде князь у далеку дорогу,

Помолись же за нас, не забудь нас біля Перунового порога...

У руках жерця з'явилась довга головешка. Він доторкнувся нею до сухого багаття, і по ньому зміями побіг вогонь. Одразу ж днище лодії, насад обгорнула хмара диму, з якої то тут, то там виривались гострі світлі язики... Дим піднявся над ріжком острова, кількома струмками покотився над Дніпром.

— Слава! Слава князю Святославу! — народився крик.

Це була урочиста година. Дим одкотився, і вся лодія була тепер в огні. Лодія князя Святослава покидала землю й випливала в простори небесного вічного моря...

— Слава! Слава князю Святославу!

І як це бувало перед боєм, воїни вдарили мечами об щити, загриміли сулицями, копіями, сокирами. Дудки щосили заграли, загриміли бубни, накри. І багатьом з тих, що дивились на лодію, здавалося, що встав князь Святослав, стоїть на лодії, веде її в безмежні простори.

Під скелею лежав з глибокою раною на голові, все це бачив і плакав воїн Микула.

Із Доростола імператор Іоанн Цимісхій їхав до Константинополя дуже швидко. Проминув Плиску й Данаю, але на кілька хвилин затримався в Преславі.

Тут імператор із своїми полководцями радився, як їм через гірські клісури спуститись в долину, до Фракії. Зробити це було нелегко — вже починалась осінь, і в клісурах ревіли запінені ріки, здалеку там було чути грім і луну обвалів.

Проте не тільки це турбувало імператора і його полководців. Скрізь у горах блукали загони непокірних болгар, десь праворуч від перевалів стояв із чотирма своїми синами й великим військом комітопопул Шишман — лютий ворог Візантії. Імператор і його полководці, побоюючись своїх ворогів, домовились, що частина легіонів піде праворуч від головного шляху, частина — зліва, сам же імператор з безсмертними посуватиметься посередині.

Не боялись нікого імператор і його полководці тільки в Преславі. Тут вони почували себе переможцями й повними господарями. Негайно після урочистих входин до Преслави імператор велить забрати у Вишньому граді всі скарби каганів, навантажити їх на колісниці й поставити біля них сторожу. Він же велить, щоб колісниці посувались у горах одразу за ним, за безсмертними.

Усі ці дні до імператора Іоанна добивався кесар Болгарії Борис. Імператор всіляко ухилявся від розмови з ним. Одного разу кесареві, що прибув з своїми боїлами, сказали, що імператор виїхав до легіонів у гори. Іншим разом — що він хворий, ще раз — що він не має часу говорити.

Нарешті імператор Іоанн знайшов годину й для кесаря Бориса. Це було тоді, коли всі скарби болгарських каганів лежали вже на колісницях і коли сам імператор мав вирушати з Преслави.

Імператор Іоанн прийняв кесаря Бориса в Золотій палаті, де колись приймали давні кагани. Імператор сидів на позолоченому троні Симеона, по обидва боки від нього й позаду стояли полководці. Кесар Борис увійшов у палату в кесарському своєму вбранні й вклонився імператору ромеїв.

— Великий василевсе, — сказав він, — я прибув сюди, щоб подякувати тобі і всім полководцям за визволення Болгарії.

Довгим, пронизливим поглядом подивився імператор на кесаря Болгарії.

— Я зробив так, як обіцяв, — відповів він. — Уся Болгарія очищена від тавроскіфів аж до Дунаю. Князь Святослав переможений, а я нині повертаюсь до Константинополя.

— Я сподіваюсь, — промовив кесар Борис, — що великий василевс звелить, як нам бути далі. І ще я додам, що нас усіх дивує, чому за наказом імператора в нас забирають скарби...

На блідому обличчі імператора Іоанна проступили червоні плями, що завжди бувало з ним у хвилини найбільшого збудження. Але він стримався і дуже повільно сказав:

— Чому ти думаєш, кесарю, що зараз за Болгарію відповідаєш тільки ти? Ні, Борисе! Дід твій Симеон і батько Петро довели її до загибелі. У тебе на

заході стоять Шишмани, — вони забрали вже половину Болгарії. А що робиться в тебе на сході? Адже там повно непокірних болгар. А в горах і долинах? Скрізь однаково. Як же можу я зараз, дбаючи про Болгарію, залишити тут, у Преславі, скарби кесарів? Ми їх поки що будемо зберігати в Константинополі.

Він на мить замовк.

— Але про все це краще говорити не тут, а в Константинополі, кесарю Борисе. Ти поїдеш слідом за мною.

Так закінчив імператор Іоанн останній свій прийом у Преславі.

З великою славою повертався імператор Цимісхій до Константинополя. Він сам дбав про цю славу. Ще побиті легіони Цимісхія стояли під Доростолом, а вже до Константинополя мчали гінці з вістями, що війська імперії наголову розбили тавроскіфів, а князь їхній Святослав змушений був скласти ганебний мир з ромеями. Ще Іоанн Цимісхій стояв у Преславі й думав, як йому пройти через клісури, а вже в Константинополі всі стверджували, що Цимісхій навіки приборкав болгар, наклав на них дань, везе з собою скарби Крума.

І ніхто у Візантії не знав, що не князь Святослав, а сам Іоанн Цимісхій прагнув укласти мир з русами. Ніхто не знав, що імператор ромеїв з недобитками своїх легіонів хоче швидше пройти Болгарію, де земля горить у нього під ногами, ніхто не знав, що імператор Цимісхій мріє зараз тільки про одно — бути в Константинополі, за високими мурами Великого палацу, у Буколеоні. У Константинополі цього не знали й зустрічали Іоанна Цимісхія як переможця.

У день, коли Цимісхій мав повертатись на чолі своїх легіонів, за мурами Константинополя біля Влахерну зібралася сила людей. На березі, звідки по човнах настелений був міст через Золотий Ріг, стояли василіса Феодора, патріарх з духівництвом, єпарх города, патрикії, члени сенату, синкліту, димоти й динархи. Тут же були два хори — з Софії й святих Апостолів. Усіх цих обраних оточували воїни, вони пильнували по всьому берегу й на мосту. А позад них були люди з усього города. Багато з них вилазили на стіни й дерева, ще багато товпилися в лодіях, якими забитий був увесь Золотий Ріг.

І от нарешті на галатському березі, підіймаючи стовпи жовтої куряви, з'явились вершники. Усі заволали, закричали:

— Імператор! Імператор!

Але імператор ще був далеко. По мосту проїхало кількасот закованих у броню безсмертних, ще кількасот і знову кількасот. Деякий час після цього там було иорожньо. А вже потім в оточенні проедра Василя, імператора Костянтина, Варда Скліра, патрикія Петра іще багатьох полководців з'явився на білому баскому коні сам Іоанн Цимісхій.

Імператор почував себе чудово, бо після багатьох безсонних ночей добре виспався в літньому палаці на Галаті. Уранці він добре поснідав і випив вина, тепер бачив Константинополь, натовп людей, чув співи хорів, і від усього цього в нього наморочилось у голові.

— Многі літа тобі, божественний Іоанне! — починали димоти.

— Многі літа, многі літа, многі літа! — підхоплювали хори.

— Многі літа Іоанну з августами! — вели далі димоти.

— Многі, многі, многі літа! — ще дужче славословили хори.

Під величний спів цих хорів патріарх подав імператору дорогоцінний скіпетр і золотий вінець, а димоти послужливо підставляли Іоанну спини, коли він сходив з коня.

Тут, на березі Золотого Рогу, вже стояла запряжена четвіркою коней, оббита оксамитами й прикрашена самоцвітами колісниця, і димоти прокладали в натовпі шлях, щоб імператор міг до неї доступитись.

Однак Іоанн Цимісхій не сів у колісницю, в якій його не могли бачити. Він велів поставити на колісницю дорогоцінну ікону божої матері, вивезену з Преслави, і корони болгарських кесарів. Сам же, одягнувши золотий вінець і взявши в ліву руку скіпетр, скочив на коня, — о, в Константинополі всі знали, а тепер і пересвідчились, який спритний наїзник імператор!

Так він і в'їхав до города — з вінцем на голові, з скіпетром у руці, з червоною багряницею на плечах.

Того ж дня надвечір імператор зробив вихід у Золоту палату. Там усе давно приготували для цього першого після війни виходу. Папія з своїми дієтаріями кілька ночей до цього не спали — мили мармурові підлоги, натирали до блиску світильники й панікадила, розвішували по стінах знамена й коштовні тканини, оздоблювали все квітами.

Кожен із сановників мріяв попасти на цей вихід, але імператор велів, щоб у Золоту палату пустили найперше посла Німецької імперії, посла з Венеції, усіх знатних чужоземців, полководців, і багатьом з сановників довелось навпочіпки стояти в конхах навкруг Золотої палати, а ще деяким — сидіти за зачиненими дверима в Орології — сінях перед палатою.

У славі й пишноті увійшов імператор до Золотої палати, сів на золотий трон, оглянув стовпище людей, дав знак логофету. І тоді до палати ввели кесаря Болгарії Бориса.

До нього одразу ж прикипіли тисячі очей. Тільки тепер зрозумів кесар, чому, залишаючи Преславу, імператор велів йому їхати слідом за ним, чому його везли в закритому візку, чому зараз примусили ждати так довго в Орології на сміх і глузування всім сановникам.

Але в боягуза кесаря ще лишилась крихта надії, і по знаку логофета він рушив вперед, попрямував до імператорського трону. Це була страшна хвилина — іти і відчувати, що за кожним твоїм рухом стежать імператор, посли, знатні чужоземці, тисячі очей. Кесар Борис боявся, що впаде. І він, мабуть, справді впав би, коли б логофет не зробив йому знак стати на коліна перед троном імператора.

— Чому ти одягнув на себе багряницю й червоні черевики? — пролунав тоді голос імператора ромеїв.

"Кінець!" — подумав кесар Борис, встаючи на ноги.

І це справді був кінець: кілька дієтаріїв підскочили до нього й зірвали багряницю, ще кілька зняли черевики. Босий, роздягнений кесар Болгарії стояв серед Золотої палати. А втім, він вже був не кесарем, а найменшим, найнижчим з тих, що стовпились тут, у палаті.

І тоді Борис згадав про бога, — адже якщо імператор Цимісхій зірвав багряницю з нього — кесаря, то в Болгарії лишається ще патріарх, який не підвладний ні імператору ромеїв, ані константинопольському патріарху і який зможе захистити його.

— Я звертаюсь до бога, — заволав розвінчаний кесар, — я кличу на поміч собі церкву і патріарха болгар!

Стиснувши уста, імператор Цимісхій довго дивився на Бориса холодними очима, а потім процідив:

— Да буде тобі відомо, що болгарський патріарх також не існує, — є лише константинопольський патріарх, якому віднині підлягає й болгарська паства.

Так по слову Цимісхія знищувалась Болгарія — кесар її, церква.

Та імператору ромеїв було й цього мало. Він хотів, щоб з кесаря Бориса, а відтак і з Болгарії глузували не тільки в Золотій палаті, а й по всьому Константинополю, по всьому світу.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа, — сказав імператор, — висвячує тебе моя від бога держава в магістра...

Блідий і розгублений стояв магістр Борис перед престолом імператора і знайшов єдине, що він міг зробити, — зігнув коліна, поцілував багряну сандалію імператора, від якої тхнуло пилюкою. Віднині він сам був пилом!

Військо Іоанна Цимісхія відходило від Дунаю дуже повільно. Легіони ж його стояли, грабували, об'їдали города й села. Тільки тоді, коли у гирлі з'явились перші хеландії з Херсонеса й купці на них розповіли, що бачили лодії із знаменами руського князя далеко в Понті, легіони рушили з місця й подалися в гори.

Після них в болгарських селах стало ще важче й гірше, бо новелою* (*Новела — указ.) імператора Іоанна багато земель понад Дунаєм жалувалось акритам* (*Акрити — прикордонні війська.). А вони були ще більшими п'явицями для убогих болгар, аніж легіонери.

Акрити рушили в села, й дими вставали над бурделями й хижами, стогони й зойки лунали скрізь на вулицях. Акрити забирали все, що тільки можна було ще забрати, — хутра, жито, останнє ягня.

Ангел знав, що робиться в селах над Дунаєм, він швидко дізнався, що акрити з'явились в рідному його селі. Був би Ангел здоровий — рушив би в гори, наточив ніж, відплатив би кров'ю за жону, за образу. Але зламана нога Ангела все не зросталась, навіть з ціпком він не міг встати. Лежав у куточку бурделю на соломі, дивився на покровину, думав важку думу.

Правда, він не був самотнім. Біля нього увесь час були сусіди, вони приносили йому їсти, лікували рану, коли почались холодні ночі, в ногах у нього ставили мангал* (*Мангал — жаровня, пічка.) з гарячим вугіллям. Ні, самотнім він не був, самотні були в нього тільки душа, серце.

Це серце тоскно стиснулось і забилось, коли Ангел почув крики на вулицях рідного села, а далі важку ходу акритів.

Вони, як вовки, вдерлись до його бурделю. Ангел сидів у куточку на соломі.

— Встань!

Він показав на покалічену ногу.

— Ти був у Святослава? Це ти показував йому стежки в горах?

Ангел довгим, сумним поглядом подивився на акритів, і ненависть стиснула його серце.

— Був, — відповів він, — і нині з ним серцем.

— Собака! Беріть його! — закричав один з акритів.

Ангел не міг ходити, і вони виволокли його з бурделю, потягли по мокрій дорозі. Це була неймовірна мука. У нього боліла не тільки нога, а все тіло. Проте, зціпивши уста, він мовчав, тільки раз чи двічі з його уст зірвалось страшне закляття.

Був вечір, коли Ангела прив'язали до сухої верби край гори за селом. Перед ним лежала глибока голуба долина, по якій ходили тумани, на заході

сонце вже сховалося за темні гори, але на сході проміння його діставало ще до високих хмар і золотом обковувало їхні крайки.

Ангел бачив, як до дерева стягують сухе гілля, чув, як внизу викрешують вогонь. Він знав, яка невимовна мука й страхітлива смерть чекають на нього. Він не боявся смерті, бо знав, що прожив правдиво, жив важко і після смерті йому, може, буде легше, ніж тепер. Йому було невимовне боляче, що так довго, з великим трудом і все ж марно боролись вони з ромеями і що зараз вони повержені, загибає Болгарія і пішла на схід Русь.

А тим часом внизу вже загорівся вогонь, хвилею підійнявся, обгорнув Ангела, а потім клубочками покотився на долину дим, вогонь обіймав вербу, сухе дерево палахкотіло й тріщало.

Ангел страждав. Вогонь палахкотів, його тіло горіло...

І коли Ангелові вже було несила терпіти, він закричав так, що крик його чули в селі. Крик цей полинув далеко-далеко по всій долині, до Дунаю:

— Княже! Святославе! А-ге-ей! Вої руські! Микуло! Чуєте! По-ми-и-раю!

З цими словами він і помер. Серед ночі, що насунула зі сходу, від Дунаю, довго ще горіла на високій кручі суха верба. І ще довго, коли з гір повівав вітер, спалахувало ясним вогнем дерево і сипались, летіли на схід іскри — все, що лишилось від Ангела.

Пізньої осені 976 року імператор Іоанн Цимісхій, повертаючись з Сірії до столиці імперії, зупинився на нічліг у долині поблизу гори Олімпу, в маєтку патрикія Романа.

Це вже був не той Іоанн, який колись вирушав з фалангами. безсмертних у Родопи, який довгі місяці стояв під стінами Доростола й, гордий, пихатий, говорив колись на Дунаї з князем Святославом. Це був і не той Іоанн, який з славою колись повертався в Константинополь і зірвав багряне корзно з кесаря Бориса.

Болгарія була переможена, але народу Болгарії імператор Цимісхій скорити не міг. Болгарія розпалась. В одній половині її правували вороги імператора — Шишмани. Але й у другій половині її, приєднаній до Візантії, то

тут, то там спалахували повстання. Обурений імператор сам з великим військом вирушив проти непокірних болгар, обложив город Тралицю, що став вогнищем повстання. Двадцять днів намагався він взяти копієм город, але не тільки не взяв його, а, навпаки, діждався, коли болгари самі напали на військо ромеїв.

Тоді ж перед станом римських воїв впала з неба, освітила яскравим сяйвом все небо, стан, струсивши землю, велика зоря. Після того імператор і все його військо так перелякались, що одразу покинули стан і помчали до Константинополя.

Все ж вони не втекли від лиха, яке на них чатувало. Наступного дня, коли військо ромеїв проминуло долину й поспішало пройти клісури, на них великою силою напали болгари, перебили безліч безсмертних і звичайних воїв, знищили всю кінноту, забрали майно і захопили навіть намет імператора Іоанна з скарбами.

Не тільки на сході було неспокійно; повстання й заколоти відбуваються в самій імперії, в Азії, у багатьох городах і землях над Середземним морем.

Оголошуючи, що він вирушає на захист гроба господнього, імператор Іоанн веде легіони в Азію, вступає в Сірію, після жорстоких боїв бере фортецю Мемпеце, де здобуває пасмо волосся нібито з голови Іоанна Предтечі, бере і накладає велику даяь на Анамею й Дамаск, перейшовши Ліванські гори, вривається в Ворзо, каменя на камені не залишає в фортецях Валанеї, Вириті.

Але спокій все ж не приходить до імператора Іоанна, йому здається, що земля горить у нього під ногами, що світ обернувся проти нього і що його оточують тільки вороги.

Імператор Візантії не помиляється. Протягом цілого свого життя він був ворогом усіх і пожинав тільки те, що сіяв. Божевільний імператор хотів скорити світ, світ тепер мстився йому. Війною, кров'ю, нещастям інших він хотів побудувати власне щастя, а щастя вже давно й навіки одвернулось від нього самого...

Тепер він повертався з далекої Сірії до Константинополя, але сама природа, здавалося, затримувала його крок. На Іоанна з його воями жаром

дихали Аравійські пустелі. Де він проходив, там довго ще серед пісків височіли могили, хвороби і всілякі язви нищили його людей. Вони були нібито владарями світу, але голодували в цій землі, де все згоріло, а люди покинули свої намети й пішли світ за очі.

І, як це буває, імператор Іоанн накинувся на того, хто стояв найближче до нього, і змусив найбільшого свого ворога зробити ще один, останній крок.

Уже коли військо переправилось через Пропонтиду і імператор побачив Візантію, він звернувся до свого проедра Василя з словами:

— Жадібний, користолюбний Василю, це ти винен у всіх нещастях, які невпинно переслідують мене. Я тебе обсипав золотом, дав тобі найбагатші області Візантії — Лонтіаду й Дрізу. На знак своєї любові й довір'я я назвав тебе — першого з усіх паракимоменів — проедром — першим після себе. Ти ж обдурював і зраджував мене. Ти думав про себе й тільки про себе. Ти не зробив нічого, щоб Візантія була міцна й щаслива. Ти не дбав і про мене, свого імператора.

Це були вкрай несправедливі слова, бо досі проедр Василь, як найвірніший пес, день і ніч вартував біля свого імператора, виконував кожне його бажання, робив тільки те, що велів імператор. Лише Феофано проедр допомагав всупереч волі імператора.

Проедр не став сперечатись з імператором. Він зрозумів, що Іоанн переступив вершину свого життя, стоїть над безоднею, куди його давно тягла невблаганна сила. Лишалось тільки штовхнути василевса.

Того ж дня вони заночували з імператором недалеко від Олімпу в домі патрикія Романа. Патрикій мусив багато чим завдячувати імператору, він достойно й дуже щедро приймав Іоанна з його полководцями, зробив чудову вечерю...

Але в час вечері трапилось щось незвичайне й страшне: після заходу сонця на небі, низько над північним обрієм, з'явилась блискуча зоря, від якої підіймався вгору сліпучо-білястий, схожий на кінський хвіст слід. Обабіч зорі стали на обрії кілька жовтогарячих, ніби кривавих, стовпів, що нагадували списи.

— Проедре! — сполохано звернувся до Василя імператор Іоанн. — Скажи, що віщують ці стовпи й зоря?

Проедр Василь не затримався з відповіддю. О, скільки разів у найважчі хвилини свого життя звертались до нього з важкими питаннями імператори Візантії. І кожного разу він їх втішав, аж поки сам не карав найлютішою смертю. Так і тепер проедр Василь одразу відповів імператору Іоанну, а відсвіт далекої зорі освітив його зморшкувате, старече обличчя й сиве волосся.

— О василевсе! Оті криваві стовпи, що стоять на виднокрузі, — то твої вороги. Вище над усе висить твоя зоря, а хвіст біля неї — то наша сила, легіони. Ти переможеш, імператоре!

Сп'янілого імператора ця відповідь задовольнила. Він ліг, але не міг заснути. Покликав проедра Василя, велів налити келих вина. І проедр налив вина, а на дно кинув отруту, яку давно носив біля серця.

— Випий, імператоре, і спокійно заснеш! — сказав він.

Імператор Іоанн випив келих до дна і справді заснув так, як давно вже не спав.

Перед світанком імператору стало недобре, він прокинувся від страшного болю в животі, грудях, біля самого серця.

— Проедре! — покликав він. — Що зі мною сталось? Я помираю...

Із світильником у руках проедр Василь довго стояв біля ложа імператора і примруженими очима дивився на його бліде, перекошене від болю обличчя...

— Ні, імператоре, — сухими устами вимовив проедр Василь. — Ти не помреш, ти — безсмертний, імператоре.

— Як можеш ти говорити мені про безсмертя, — крикнув роздратований і вкрай переляканий Цимісхій, — коли я бачу: ось вона — смерть!

— Ти захворів, — втішав проедр, — від згубного повітря Азії, бо там всюди на нас чатувала хвороба. Нам треба швидше їхати до Константинополя, там ти одужаєш.

Вони вирушили наступного дня увечері, коли трохи охололо повітря. Вмираючого імператора поклали на ноші, які почепили між двох коней. У нього заволікало очі, смертельний холод сковував руки й ноги, а згасаючий погляд був прикутий до зорі, що невблаганно висіла на північній частині неба.

— Що це за зоря? — шепотів спраглими устами імператор. — Ні, це не моя зоря. Вона йде зі сходу, чуєш, проедре, зі сходу... Ми — оті криваві стовпи, тільки стовпи.

За імператором ішов Василь. Тут, у цій пустелі, за ношами імператора, він не був вже проедром, першим, тут він був останнім.

З трудом пересуваючи кволі свої ноги, Василь думав про те, що вони скоро будуть у Константинополі, скоро тям не стане імператора Іоанна і поховають його у храмі Спасителя на Халці, який сам Іоанн і збудував. А тим часом у Константинополь приїде Феофано, за якою він послав уже потай дромон...

Але що дасть це Василю? Він — останній проедр імперії, він убив кількох імператорів. А ці три наробили для Візантії стільки, що ніколи вона вже не встане. Не встане і Василь. Феофано пише, що тяжко хвора. Що ж лишається? Пісок під ногами?!

У великому Новгороді дзвонить дзвін, і вузькими вулицями його з усіх кінців на площу над широким Волховом ідуть, поспішають мужі новгородські, ідуть жони й діти.

З Волхова повіває свіжий вітер, там стоять на укотях, колишуться на високій хвилі широкі учани й шнеки, довгі лодії з насадами, легкі струги. Вої й рибалки, які стоять на цих лодіях, хотіли б побувати там, на березі, на площі, де лунає й лунає дзвін. Але супротивна хвиля туди не допустить.

І вони тільки дивляться, як з усіх конців Новгорода ідуть до площі мужі новгородські, іде, високо піднявши сокири, дружина,.. А от, бачать вони, іде князь новгородський Володимир, з правої руки від нього крокує воєвода Добриня, з лівої — тисяцький Михало.

Князь Володимир один піднімається на високий поміст, що стоїть одразу ж біля вічного дзвона, знімає шапку. Вітер з Волхова перебирає довге русяве волосся його, вітер роздуває поли темного оксамитового платна, підперезаного широким шкіряним поясом з мечем і всілякими окладами.

— Мужі новгородчі, — починає князь Володимир, піднімаючи праву руку, у якій міпно затиснута його княжа шапка. — Отці й брати мої! Я покликав вас сюди, на віче, щоб повідати — неспокійно суть у нас на Русі, незгода є в городі Києвому...

Свистить, реве вітер, він підхоплює над Волховом білих чайок і несе їх, кидає сюди, до площі, де зібралися мужі. Тут вони й кружляють, як біла хмара, б'ються, скиглять.

— Мужі новгородчі! — голосно каже князь Володимир. — Трудний час настав для Русі і нас, аже князь Ярополк убив брата свого Олега і поїде на землі Русі. Що діяти маємо, робити, новгородчі, мужі мої?

Якусь хвилину на площі над Волховом було тихо, так-бо вразила звістка, яку повів князь Володимир. А потім з усіх усюд залунали голоси, схвильовані крики:

— Не допустимо, княже, розбрату на Русі... Поїдемо, княже, ратувати за Русь. Клич, княже, землі верхні, поїдемо супроти убійника князя, заратуємо Русь!

І вже над багатотисячним натовпом заблищали сокири, замайоріли шапки, звелися темні, натруджені руки.

— Веди нас, княже! Підемо за Русь!

Київ, 1 .IX. 1958